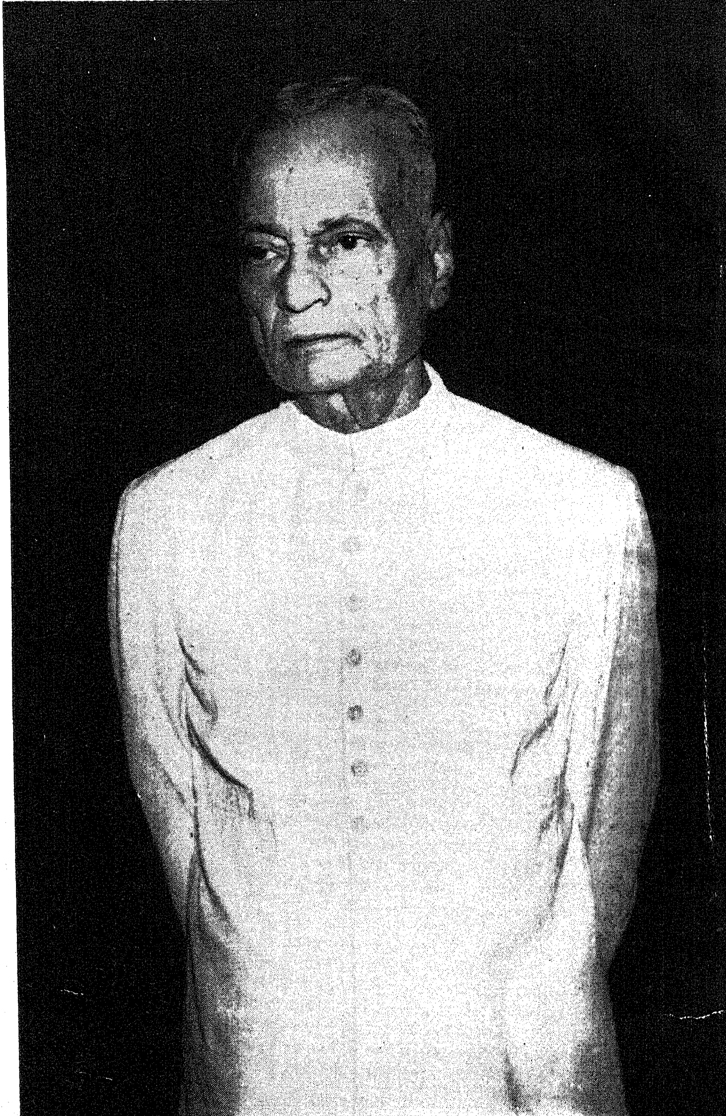

Photo : Prabhat Halder

ग्रन्थकारः

वृद्धत्रयी

भूमिका ।

वैद्यकनिकाये वृद्धचरको वृद्धसुश्रुतो वृद्धवाग्भटश्चेति नामत्रये वृद्धत्रयीशब्दो रूढो दृश्यते । द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्ति चरकसंहिताप्रतिसंस्कर्त्तुं कपिलबलनामकस्य नवीनचरकस्य पृथक्करणाय चरकसंहिताप्रणेतरि चरके वृद्धचरकशब्दः प्रयुज्यते । प्रायशस्तस्मिन्नेव समये नागार्ज्जुनस्याध्यक्ष्येण कपिलबलपुत्रः कापिलबलः सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारानन्तरं सुश्रुतसंहितां प्रणीय सुश्रुतोपाधिं लेभे । असावधुना नवीनसुश्रुत इति प्रसिद्धिमवाप्तवान् । अनेन पृथक्करणार्थं काशीराजशिष्यः सुश्रुततन्त्रप्रणेता सुश्रुतो वृद्धसुश्रुतनाम्नाभिधीयते ।

दृढबलाचार्य्यश्चरकप्रतिसंस्कर्तृत्वेन विश्रुतः । वस्तुतस्तु ततः पूर्व्वमेव ग्रन्थोऽयं वारद्वयं प्रतिसंस्कृतोऽभूत् । आदौ कपिलबलो ग्रन्थेऽस्मिन् यथास्थानं पातञ्जलवार्त्तिकसन्निवेशपूर्व्वकमस्य प्रतिसंस्कारं विधाय चपकोपाधिभूषितो बभूव । सिल्भ्याँ-लेभि (Sylvain Levi) महोदय इममेव मूलसंहिताकारचरकमुनित्वेन गृहीत्वा विभ्रान्तोऽभवत् । तदनन्तरं सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता कपिलबलोऽस्य कियतश्चिदंशान् प्रतिसंचस्कार । चरकीयचिकित्सास्थानस्य त्रिंशाध्याये दृढबलाचार्य्येण स्पष्टमेवोक्तम्—"तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत्" इति ।

डल्लणाचार्य्यस्य मतेन बौद्धनागार्ज्जुनो हि सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता । वस्तुतस्तु तस्याध्यक्ष्येण कपिलबलः सुश्रुततन्त्रं प्रतिसंस्कृत्य सुश्रुतोपाधि-

भूषितो बभूव। असावधुना नवीनसुश्रुतनाम्ना प्रसिद्ध । कथ तर्हि नागार्ज्जुन एव सुश्रुतप्रतिसस्कर्त्तेति प्रवाद प्रचरति। 'य कारयति स करोती'ति न्यायमूल एव प्रवादोऽयमिति मन्यामहे। विषयोऽय मूलग्रन्थस्य १८२-१८५ पृष्ठेषु समालोचितो वर्त्तते।

नावनीतकसहितानामको ग्रन्थ एक सुश्रुतनाम्ना प्रचरन् दृश्यते। नवीनसुश्रुतप्रणीतोऽयमिति कैश्चिदुच्यते यतस्तत्र हि वृद्धसुश्रुताद् महता कालेनार्व्वाचीनस्य बौद्धजीवकस्य नामाद्युपलभ्यते। डा हेर्ण्लेप्रभृति-कोविदाना मतेन ग्रन्थोऽसौ वृद्धसुश्रुतेनैव प्रणीत। ग्रन्थे जीवकस्य नामाद्यस्तीति सत्य पर तु बौद्धजीवकमुद्दिश्याहोस्वित् कश्यपशिष्य स्थविर-जीवकमुद्दिश्य नामादि तद् व्यवहृतमित्यत्र गरीयान् सशयो वर्त्तते। वृद्ध-सुश्रुतप्रणीतोऽसावित्यापाततस्तु सिद्धान्तितमस्माभि ।

वैद्यागमस्य भित्तिमूलरूपा हि साख्यस्मृति । सहिताते चरकमुनिना महाराजबल्लालप्रवर्त्तितमिश्रपूजावत् साख्ययोगवेदान्ताना मिश्रणपूर्व्वक-मात्मोत्कर्षार्थमुपदेशा सन्निवेशिता। सुश्रुताचार्य्येण तु सर्व्वत्रैव निरन्तर साख्यवादोऽनुसृत। शारीरस्थानीयप्रथमाध्याये सुश्रुताचार्य्येण साख्योक्त-विविधविषया उपन्यस्ता। अध्यायान्ते तानधिकृत्य प्राचीनवैद्यागमिकाना य श्लोक उद्धृतस्तस्मिंस्तु वेदान्तभावा सन्निहिता वर्त्तन्त इति मन्यामहे। सतीषु डल्लणादीना टीकासु तेषा सूत्राणामुपरि नातिविस्तीर्णा व्याख्यैका सयोजिताऽस्माभि । व्याख्यैषाऽनन्यसाधारणेति प्रतीमो वयम्।

सिंहगुप्तस्य जनक प्रथमवाग्भटो द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्ती भवति। वैद्यनिघण्टु व्याकरणञ्चैकमय प्रणिनाय। सिंहगुप्तस्य पुत्रो द्वितीय-वाग्भटो द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरे विरराज। अनेन प्रणीता अष्टाङ्गसग्रहाऽष्टाङ्गसग्रहसहिताऽष्टाङ्गहृदयसहिता रसरत्नसमुच्चयादिग्रन्था। अथ द्वितीयवाग्भटो वृद्धवाग्भटत्वेन कथमुच्यते तथा चाष्टाङ्गसग्रहो

वृद्धवाग्भटत्वेन, अष्टाङ्गसग्रहसहिता मध्यवाग्भटत्वेन, अष्टाङ्गहृदय सहिता लघुवाग्भटत्वेन स्वल्पवाग्भटत्वेन वा, रसरत्नसमुच्चयो रस-वाग्भटत्वेन च कथमुच्यन्ते, तत्सर्व्वमेव मूलग्रन्थस्य २७२ २८२ पृष्ठेषु विचारितम् ।

भाष्यदीपिकाया भर्त्तृहरिराह—

"हन्ते कर्म्मण्युपा नात् प्रातुमर्थे तु सप्तमीम् ।
चतुर्थीबाधिकामाहु श्चूर्णिभागुरिवाग्भटा ॥" इति ।

जगदीशतर्कालकारकृतशब्दशक्तिप्रकाशिकाया कारकप्रकरणे श्लोकोऽय भर्त्तृहरे र्नामग्राह समुद्धृत । षष्ठखृष्टशताब्द्या भर्त्तृहरिणेवाद्वितीयशाब्दिक-पण्डितेन सुप्राचीनाभ्या भागुरिमुनि चूर्णिकृत्पतञ्जलिमुनिभ्या सह वैयाकरणवाग्भटस्य यतो नामोल्लेख कृतस्ततो ह्यवगम्यते यद् वाग्भट-स्तस्माद् महता कालेन प्राचीन इति । अपि चाष्टाङ्गस ग्रहादुपपद्यते यद् द्वितीयवाग्भटो महाराज कनिष्कपौत्त्रस्य तृतीयखृष्टशताब्दीयस्य वासुदेवा-परनामधेयस्य वसुष्कस्य समकालिक एवेति । एवविधा चिन्ताधारा समाश्रित्य वाग्भटद्वयस्य स्थितिकालो निर्णीत ।

अष्टाङ्गस ग्रहो गद्यपद्यमयोऽष्टाङ्गहृदयस्तु पद्यमय इति हेतो हॅर्णाले-(Dr Hoernle)-कीथ् (Keith) प्रभृतिपाश्चात्यपण्डिता अष्टाङ्ग-स ग्रहकृद्वाग्भटाष्टाङ्गहृदयकृद्वाग्भटयोरभिन्नत्व न मन्यन्ते । ईदृश युक्तिजालमसारमेव प्रतिभात्यस्माकम् । अतो रचनाशैलीं भावव्यक्तिं पुष्पिकाद्वयञ्च परीक्ष्य ग्रन्थयोरुभयोरेकर्त्तृकत्वमस्माभि र्निरूपितम् ।

अष्टाङ्गस ग्रहस्य शशिलेखानामकटीकाकार इन्दुपण्डित काशिका-न्यासोपर्य्यनुन्यासप्रणेता चेन्दुमित्र इति द्वयमेवाभिन्नमित्युक्तमस्माभि-रुभयोरेवैकस्मिन् समये विद्यमानत्वाद् व्याकरणविषयकाणा तयो सिद्धान्ताना च तुल्यरूपत्वात् ।

इन्दुमित्रो जेज्जटश्च वाग्भटस्य साक्षाच्छिष्यावास्तामिति केचिद् वदन्ति, पर त्वेतेषा स्थितिकालाना दूर व्यवहितत्वाद् मतवादोऽयमस्माभि प्रत्याख्यात । विषयेऽस्मिन्नस्माक युक्तय उक्तयश्च मूलग्रन्थे द्रष्टव्या ।

रसरत्नसमुच्चयो वाग्भटप्रणीत इति प्रसिद्धिरस्ति । पुष्पिकातोऽप्यस्य सत्यतोपपद्यते । वाग्भटस्य समये यानि रहस्यान्यविदितान्यासन्, ग्रन्थेऽस्मिंस्तेषा विवृतत्वात् कीथ (Keith) प्रभृति पाश्चात्यपण्डितै र्नित्यनाथे चतुर्थवाग्भटे वा ग्रन्थस्यास्य कर्तृत्व समारोपितम् । अस्माभिस्तु मतवादस्यास्य प्रत्याख्यानपूर्व्वक मूलग्रन्थस्य वाग्भटप्रणीतत्वमुक्तम् । चतुर्द्दशशताब्दीयेन सोमदेवेन ग्रन्थस्यास्य कालोपयोगिप्रतिसस्कार विधाय मूलकारवाग्भटनाम्नैवाय प्रचारित । न ह्येतत् साहित्यचौर्य्य (literary forgery) यत एतेन सोमदेवस्य महान् स्वार्थत्याग प्रतिपाद्यते ।

११-१२ खृष्टशताब्दीयवैद्यसहिताकृद्वाभटस्य वाभटव्याकरणमभि-लक्ष्य केचिद् वाग्भट १२ खृष्टशताब्दीय वदन्ति । जगदीशकृतशब्दशक्ति-प्रकाशिकाया समासप्रकरणारम्भे स्वातन्त्र्येण वाभटस्य नामोल्लेखो वर्त्तते । तत्र लिखितमस्ति—

"पूर्व्वमध्यान्त्यसर्व्वान्यपदप्राधान्यत पुन ।
प्राच्यै पञ्चविध प्रोक्त समासो वाभटादिभि ॥" इति ।

वाभटव्याकरण वाग्भटव्याकरणात् स्वतन्त्रो ग्रन्थ इति हेतो प्रागुक्त-प्रात्विकाना मतवाद प्रत्यादिष्ट ।

चरकसुश्रुतवाग्भटाना वृत्तान्तान् प्राधान्येनोपजीव्य रचितेऽपि ग्रन्थे-ऽस्मिंश्चरकादीना ग्रन्थेषु येषाम् ऋषिमुनीना प्रमाणपुरुषाणाञ्च नामान्युप लभ्यन्ते तेषा सक्षिप्तपरिचया यथासम्भव प्रदत्ता । अपि च तेषां मूलग्रन्थाना भाष्यकार-वार्त्तिककार वृत्तिकार टीकाकारादीनामपि वृत्तान्ता

अत्रोपनिबद्धा वर्त्तन्ते। अतो वृद्धत्रयी भवत्येक ऐतिहासिको ग्रन्थ। ऐतिहासिकग्रन्थत्वेऽप्यय प्रकरणग्रन्थभेदविशेषो भवति। यतोऽस्य ग्रन्थ स्योपकरणानि प्रायशो मूलग्रन्थेभ्य सगृहीतानि। तथा च शिष्टवचनम्—

"शास्त्रैकदेशसबद्ध शास्त्रकार्य्यान्तरे स्थितम्।
आहु प्रकरण नाम ग्रन्थभेद विपश्चित॥" इति।

अत्राधुना सुधिय एव प्रमाणम्।

अस्य ग्रन्थस्य पाण्डुलिपिरचनानन्तरमतिक्षीणदृष्टिरह सञ्जात। अत पाठलेखनादिकार्य्य ममाधुना कथमपि न सम्भवति। दिष्ट्या तु मम सोदरकल्पेनोदारहृदयेन ब्राह्मणकुलगौरवेण विद्वद्वर्य्येण एम् ए, डि-लिट् इत्युपाधिमता श्रीमत्क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायशास्त्रिमहोदयेन स्वत प्रवृत्त्या पाण्डुलिपिस्थितविषयाणा न्यूनताधिक्यपरिवर्त्तनप्रस्तावपूर्व्वक मुद्रणपत्राणा परीक्षणसशोधनभारस्य गृहीतत्वाद् आजीवितमृणा मे तस्मै स्वीकर्त्तव्यम्। तस्य प्रियशिष्येण मम कनिष्ठपुत्त्रकल्याणभाजनश्रीमद्भारतीविकाशहालदारेणापि मुद्रणपत्रादीना सशोधनादिना सविशेषमुपकृतोऽहम्। अनयो सर्व्वाङ्गीणकुशल भगवच्चरणेऽह प्रार्थये।

'निउ-महामाया'-नामकमुद्रणालयस्य तथा च तत्रत्यसुयोग्यकर्म्मिश्रीमत्सुशीलचन्द्रपालस्याविचलितधैर्य्येण कर्म्मकौशलेन च ग्रन्थमुद्रण सुकर सञ्जातम्। मम पुत्त्रकल्पकल्याणास्पदश्रीमज्जीवनकृष्णदासस्य चागणितक्लमपरिश्रमेणाचिर ग्रन्थप्रचारोऽय सम्भवति। एषाञ्च मङ्गल विदधातु परमकारुणिक परमेश्वर।

ॐ नम श्चण्डिकायै नम ।

ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ १।४२

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो
स्वस्थै स्मृता मतिमतीव शुभा ददासि ।
दारिद्र्यदु खभयहारिणि का त्वदन्या
सर्व्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता ॥ ४।१६

सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ११।९

शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे ।
सर्व्वस्यार्त्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ ११।११

सर्व्वस्वरूपे सर्व्वेशे सर्व्वशक्तिसमन्विते ।
भयेभ्य स्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ ११।२३

रोगानशेषानपहसि तुष्टा
रुष्टा तु कामान् सकलानभीष्टान् ।
त्वामाश्रिताना न विपन्नराणा
त्वामाश्रिता ह्याश्रयता प्रयान्ति ॥ ११।२८

सर्व्वाबाधाप्रशमन त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।
एवमेव त्वया कार्य्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ ११।३६

ॐ नम श्चण्डिकायै नम ।

ग्रन्थधृतशास्त्रकृता नामसूची ।

सङ्केता ।

खृश = खृष्टशताब्दीय, खृष्टशताब्दीया, खृष्टशताब्दीय वा ।

खृपूश = खृष्टपूर्व्वशताब्दीय इत्यादि ।

सग्रह = अष्टाङ्गसग्रह ।

मध्यवागभट, म यसहिता, सग्रहसहिता वा = अष्टाङ्गसग्रहसहिता ।

लघुवागभट लघुसहिता, स्वल्पवागभट, स्वल्पस हिता हृदय वा = अष्टाङ्गहृदयसहिता ।

रसवागभट = रसरत्नसमुच्चय ।

"स्तुवन्ति गुर्व्वीमभिधेयसम्पदं
विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः।
इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ
सुदुर्लभाः सर्व्वमनोरमा गिरः॥"

ॐ

उत्सर्गः

प्रतिष्ठापयितु धम पुन वंङ्ग षु वैदिकम् ।
ये पञ्च ब्राह्मणा मुख्या आहूता कान्यकुब्जत ॥
तेषु यो दक्षनामासीत् क्रियादक्षश्च काश्यप ।
सम्भवस्तस्य वशेऽभूच्चण्डीवरतपस्विन ॥
जात पुण्ये कुले तस्य साधकस्य महात्मन ।
आगमनिगमाचार्यो भवानीदासनामक ॥
गुप्तावधूत पूतात्म-भुवनेश्वरकन्यकाम् ।
उमाख्यासुपयेमे स कालीकुले सुसाधक ॥
कालीघट्ट महापीठ-सेवाभृदन्वयस्य तौ ।
अभूता पितरावाद्यावदितिकश्यपौ यथा ॥
उमादेव्या समुत्पन्नो राघवेन्द्रो महामति ।
तत्पुत्रो रामगोपालस्ततोऽभूद्रामवल्लभ ॥
रमानाथस्ततो जात सातुरामस्तदात्मज ।
चिता यस्य समारुह्य पत्या सह मृता सती ॥
आनन्दराम इत्याख्यस्तयो. पुण्यवतो सुत ।
हरचन्द्रो द्विजश्रेष्ठो यो हि तस्मादजायत ॥
केनारामो हि तत्पुत्रस्तातो मे शक्तिसाधक ।
जननी मम हेमाङ्गी पूज्यौ तौ स्वर्गतावुभौ ॥

नत्वा तातं विमलचरितं मातरं पूतशीलां
लब्ध्वा ताभ्यां द्विजगुरुपदेनाशिषं वाञ्छितार्थाम् ।
बद्धा स्रग् या त्रिविधकुसुमै र्नाम बृद्धत्रयीति
श्रद्धाभक्तिप्रणतशिरसोत्सृज्यते सेयमाभ्याम् ॥

इति ।

मङ्गलाचरणम्

वेदमर्मसमुद्धर्ता सम्प्रदायप्रवर्तक ।
आयुर्वेदोपदेष्टा यो ब्रह्माण त नमाम्यहम् ॥
विष्णुरुद्रौ तथा दक्ष क्रियादक्ष प्रजापति ।
ये साक्षात्कृतधर्माणस्तांश्च सर्वान् नमाम्यहम् ॥
भास्कर ब्रह्मण शिष्य नासत्यौ पद्ममालिनौ ।
प्रवक्तार तयो शिष्य वन्दे नमुचिसूदनम् ॥
धन्वन्तरिं च स्ववैद्य शिष्य शच्या पते कविम् ।
भरद्वाजमथात्रेय श्रुतर्षि प्रणमाम्यहम् ॥
अग्निवेशस्तथा भेलो जतूकर्ण पराशर ।
क्षारपाणिश्च हारीतश्चेति तन्त्रकृतो हि षट् ॥
तेऽभूवन्नुपदेष्टार आयुर्वेदमहानिधे ।
आत्रेयस्य प्रिया शिष्या मुनींस्तान् प्रणमाम्यहम् ॥
नकुल सहदेवार्कौ च्यवन जनक बुधम् ।
जाबाल जाजलि पैल कवथ कलसीसुतम् ॥
चरेक शेषनागञ्च भगवन्त पतञ्जलिम् ।
धन्वन्तर्युषनामान दिवोदास नृणा वरम् ॥
काशीराज सुसिद्धार्थं सुश्रुतञ्च महामतिम् ।
एतानारोग्यशास्त्राणामाचार्यान् प्रणमाम्यहम् ॥

चरकं सुश्रुतं चैव वाग्भटञ्च मुनित्रयम् ।
संस्मृत्य श्रद्धधानेन वृद्धत्रयी विरच्यते ॥

इति ।

वृद्धत्रयी

आयुर्वेदो नामोपवेदविशेष । कस्य वेदस्येति जिज्ञासाशङ्काया भगवाश्चरक आह—'तत्र चेत् प्रष्टार स्युश्चतुर्णां वेदाना क वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविद १ तत्र भिषजा पृष्टेनैव चतुर्णां वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या । वेदो ह्याथर्वण' (सू० ३० अ०) इति । आयुर्वेदमधिकृत्य कश्यप-पराशर-चरक सुश्रुत-वाग्भटादीना सहितासु पुराणादौ च ये सवादा दृश्यन्ते त इहोपनिबध्यन्ते ।

काश्यपसहिताया स्मर्यते—'स्वयम्भू ब्रह्मा प्रजा सिसृक्षु प्रजाना परिपालनार्थमायुर्वेदमग्रेऽसृजत् सर्व्ववित् ततो विश्वानि भूतानी'ति । पुनरपि स भगवान् परावरतत्त्वज्ञ कश्यप आह—'प्रागेव स्रष्टा स्वयम्भू सस्मार समग्रमायुर्वेद ततोऽन्ये' इति । आत्रेयशिष्यपराशरमतेन वैद्य-सम्प्रदायप्रवर्त्तका अष्टादशैव, ते च यथा—ब्रह्मा रुद्रो भास्करो दक्षोऽश्विनौ यम इन्द्रो धन्वन्तरि बुधश्च्यवन आत्रेयोऽग्निवेशो भेलो जतूकर्ण पराशर क्षारपाणि भरद्वाजश्चेति ।

कल्याणशसिनो भगवतश्चरकस्य मतेन ब्रह्मण प्रजापति प्रजापतेरश्वि-द्वयमश्विद्वयादिन्द्रस्ततो भरद्वाजस्तत आत्रेयस्ततो वह्निवेशश्चेत्येवक्रमेण शास्त्रप्रचारो बभूव । तथा हि तत्सहितायाम्—

'ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेद प्रजापति ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्तत ॥
अश्विभ्या भगवाञ्छक्र प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥'

(सू० १।४ ५) इति ।

सुश्रुतसंहितायां दिवोदासः प्राह—'ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्रः इन्द्रादहमि'ति। स पुनश्चाह—'अनुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भू'रिति (सु—१।६)। अष्टाङ्गसंग्रहे सिंहगुप्ततनयो वृद्धवाग्भटस्त्वाह—

'आयुर्वेदामृतं सार्वं ब्रह्मा बुद्ध्वा सनातनम्।
ददौ दक्षाय, सोऽश्विभ्यां, तौ शतक्रतवे, ततः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः।
नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुम् ॥
धन्वन्तरि भरद्वाज-निमि-काश्यप-कश्यपाः।
महर्षयो महात्मानस्तथाऽऽलम्बायनादयः ॥
शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरम्।
तान् दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमम् ॥
आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः।
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ॥
गतमष्टाङ्गतां पुण्यं बुबुधे यं पितामहः।
गृहीत्वा ते तमाम्नायं प्रकाश्य च परस्परम् ॥
आययुर्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः।
स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य तेऽथ तन्त्राणि चक्रिरे ॥
कृत्वाऽग्निवेशहारीतभेडमाण्डव्यसुश्रुतान्।
करालादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः ॥
स्वं स्वं तन्त्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्तानि कृतानि च।
गुरून् संश्रावयामासुः सर्षिसङ्घान् सुमेधसः ॥
तैः प्रशस्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे।'

(सू० १।३-१२) इति।

अष्टाङ्गहृदयेऽपि तत्रभवता सङ्क्षेपेणोक्तम्—

'ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥'

(सू० १।३-४) इति ।

भास्करसंहितादिस्मर्तुं सर्वव्याधिहर्तुं स्त्रिमूर्त्तिधाम्नो विवस्वत आयुर्वेद-प्रतिपत्तौ सम्प्रदायो जोषमास्ते । पौराणिकास्तु तं वैद्यागमिकमाहुः । ऋग्वेदोऽपिताननुकूलयति । तत्राम्नायते—'हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय' (१।५०।११-१३) इति । भवति च श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—'आरोग्यं भास्करादिच्छेदि'ति । जनश्रुतिश्च वर्तते सूर्यशतककृद्-मयूर भट्टादयः सूर्योपासनेन दुश्चिकित्सेभ्यो व्याधिभ्योऽमुच्यन्तेति ।

विवस्वानिति भास्करस्य नामान्तरं भवति । मनुरश्विनीपुत्रौ यमश्चेत्येते विवस्वतः पुत्रा एव । तेन संज्ञायां मनुरश्विन्यां दस्रौ सरण्य्वां यमश्चोत्पादिताः । वैद्यागमे मनोरौदासीन्याद् दस्रौ यमश्च पितुर्विवस्वत आयुर्वेद शिक्षां लेभिरे ।

बहवो लोका भास्करं सूर्यनारायणं व्याहरन्ति । यतो विष्णुधर्मोत्तरे शिववाक्यमस्ति—

'मया समर्पितं तेजः सकलं त्वयि भास्कर ।
मत्तस्त्वं न हि भिन्नोऽसि न च देवाज्जनार्दनात् ॥
अहं विष्णुर्भवान् विष्णुर्ब्रह्मा विष्णुः प्रभाकरः ।
अस्माकं सकलं धाम त्वयि तिष्ठति भास्कर ॥'

(१।३०।१३-१४) इति ।

भास्करसंहिता कुत्रापि नेदानीमुपलभ्यते । भास्करसिद्धान्तस्तु १६५६-खृष्टाब्दीय-कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्तते । नानाविधान्यौषधानि भास्करनाम्ना

प्रचलन्ति, यथा—भास्करलवण भास्करचूर्णमुदर्करस इत्येवमादीनि। श्रूयते हि भास्करारुणयो र्ज्ञानभास्करनामको वैद्यकग्रन्थ इ लण्डदेशस्थे 'इण्डिया अफिस्'नामके ग्रन्थागारे सुरक्षितो वर्त्तते।

पुराणमतेन भास्करस्य षोडश शिष्या प्रसिद्धा आसन्। तथा हि ब्रह्मवैवर्तपुराणीयषोडशाध्याये स्मर्यते—

'ऋग्यजु सामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापति ।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेद चकार स ॥
कृत्वा तु पञ्चम वेद भास्कराय ददौ विभु ।
स्वतन्त्रसहिता तस्माद् भास्करश्च चकार स ॥
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेद स्वसहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रु सहितास्तत ॥
तेषा नामानि विदुषा तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरि र्दिवोदास काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुल सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुध ॥
जाबालो जाजलि पैल कवथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञा षोडश व्याधिनाशका' ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञान नाम तन्त्र मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवाश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पण नाम दिवोदासश्चकार स ।
चिकित्साकौमुदी दिव्या काशीराजश्चकार स ॥
चिकित्सासारतन्त्र च भ्रमघ्न चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्र वैद्यकसर्वस्व नकुलश्च चकार स ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णव महातन्त्र यमराजश्चकार स ॥
च्यवनो जीवदान च चकार भगवानृषि ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥
सर्वसार चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसार तन्त्र च चकार जाजलि मुनि ॥
पैलो निदान कवथस्तन्त्र सर्वधर परम् ।
द्वैधनिर्णयतन्त्र च चकार कुम्भसम्भव ॥
चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्थनैरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्युज्जहरु र्नवनीतानि कोविदा ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्या भास्करसहिताम् ।
आयुर्वेद सर्वबीज सर्व जानामि सुन्दरि ॥
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञान वेदनायाश्च निग्रह ।
एतद् वैद्यस्य वैद्यत्व न वैद्य प्रभुरायुष ॥
आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्य प्रकीर्त्तित ॥'

(१६ अ०) इति ।

प्रजापतिरिह पितामहो न तु चिकित्सादर्शनकृद् दक्ष. प्रजापति । आर्कि सूर्यपुत्रो यम । च्यवनप्रसङ्ग उपरिष्टाद् द्रष्टव्य । बुधश्चन्द्रसुतो बृहस्पते क्षेत्रजपुत्रश्च । अनयो प्रसङ्गे प्रथमखृष्टशताब्दीय साकेतवास्तव्य सुवर्णाक्षीपुत्र कनिष्कसभ्य कविरश्वघोष आह—

'उतथ्यस्य च भार्याया ममताया महातपा ।
मारुत्या जनयामास भरद्वाज बृहस्पति ॥
बृहस्पते र्महिष्या च जुह्वत्या जुह्वता वर ।
बुध विबुधकर्माण जनयामास चन्द्रमा ॥'

(बुद्धचरितम्—४।७४ ५) इति ।

कुम्भसम्भव कलसीसुतोऽगस्त्यस्तस्योपाख्यानमुपरिष्टाद् द्रष्टव्यम् । उज्जह्रुरिति वक्तव्ये उज्जहरुरित्यार्षं ।

हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशादवगम्यते पुराकल्पे वसिष्ठादीना नामभि साकमन्येषामपि साङ्गायुर्वेदकर्तृणा नामानि सस्मृत्य विद्याप्रदानान्ते तत्त्वावगन्तार आचार्या प्रतिस्नातान् स्वशिष्यानभिषिञ्चन्ति स्मेति । तत्र लिखितमस्ति—

'वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा ।
विश्वामित्रो जमदग्नि र्भरद्वाजश्च वीर्यवान् ॥
असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रत ।
सावर्णि र्गालवश्चैव मार्कण्डेयस्तु वीर्य्यवान् ॥
गौतमश्च महाभाग आगस्त्य काश्यपस्तथा ।
आत्रेय शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ॥
काण्वगो नहुषश्चैव शालिहोत्रश्च वीर्यवान् ।
अग्निवेशो मातलिश्च जतूकर्ण पराशर ॥
हारीत क्षारपाणिश्च निमिश्च वदता वर ।
अदालिकश्च भगवान् छ्वेतकेतु र्भृगुस्तथा ॥
जनकश्चैव राजषिस्तथैव हि विनग्नजित् ।
विश्वेदेवा समारुता भगवांश्च बृहस्पति ॥

इन्द्रश्च देवराजो हि सर्व्वलोकचिकित्सका ।
एते चान्ये च बहव ऋषय सशितव्रता ॥
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार सुस्नात तु दिशन्तु ते ॥'

वसिष्ठ आयुर्व्वेदकर्त्तेति मान्त्रिका । तदुत्पत्तिमधिकृत्य बृहद्देवताया समाम्नातम्—

'तयोरादित्ययो सत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद् वसतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यव तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सबभूवतु ॥
बहुधा पतित रेत कलसे च जले स्थले ।
स्थले मुनि र्वसिष्ठस्तु सबभूवर्षिसत्तम ॥
कुम्भे त्वगस्त्य सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युति ।'

इत्यादि ।

वामदेवो गौतमगोत्रसम्भूत ऋषि र्यमधिकृत्य पञ्चदशीकारभारतीतीर्थ-विद्यारण्यमुनी आहतु —

आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरित ।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभि ॥'

(६।४५) इति ।

भारविमुनिरायुर्व्वेदकर्त्तेति प्रसिद्धि । न खल्वसौ किरातकृत् कवि र्भारवि । सवर्णाया अपत्य सावर्णिरष्टममनु, स च सूर्य्यपुत्र । शाण्डिल मुनिश्चायुर्व्वेदकर्त्ता यस्यैव वशधरो गोत्रप्रवर्त्तक शाण्डिल्यसूत्रनामक-भक्ति-शास्त्रकार शाण्डिल्य एव । नारदपर्व्वतौ सुरर्षी । ऋङ्मन्त्रद्रष्टा पर्व्वतो नारदसख आयुर्व्वेदाचार्य्यश्चासीत् । अग्निपुराणे तु स्मर्य्यते—

'कश्यपान्नारदश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा' इति ।

अतस्तन्मते नारद कश्यपपुत्रो न तु ब्रह्मपुत्र इति, नारदपर्व्वतौ द्वौ भ्रातरौ न तु सखायाविति, अरुन्धती कश्यपकन्या न तु कर्द्दमकन्या भृगुभार्य्याया ख्याते भगिनीति। काण्वग आयुर्व्वेदाचार्य्यविशेष। पुरूरवस पुत्र आयु स्वभार्य्याया राहुदुहितरि प्रभाया नहुषमुत्पादितवान्। आयुपुत्रेण नहुषेण पुनस्तद्भार्य्यायामशोकसुन्दर्य्यां ययातिरुत्पादित। अतो नहुष पुरूरवस पौत्र आयो पुत्रो ययाते पिता च। स चागस्त्यशापात् सर्पतामाप्तो धर्म्मराजेन युधिष्ठिरेण तस्माद् विमोचित इति कथानक महाभारते वर्णितमस्ति (वन० १८१ अ०)। लक्षणप्रकाशादवगम्यते यदसौ नृपतिरायुर्व्वेदप्रवर्त्तकश्चासीदिति। राजर्षि शालिहोत्रो हयायुर्व्वेदप्रवर्त्तक आसीत्। स हयायुर्व्वेदवित् सुश्रुतस्य पिता। अस्य राजर्षे सहितामुपजीव्य पाण्डवकुमारो नकुलो धाराधिपति भोजश्चाश्ववैद्यकग्रन्थौ चक्रतु। लक्षण प्रकाशादवगम्यते यदसौ राजर्षि नैरायुर्व्वेदप्रवर्त्तकश्चासीदिति। मातलि कश्चिदायुर्व्वेदाचार्य्य इति मन्यते। अदालिकश्च कश्चिदायुर्व्वेदाचार्य्य इति मन्यते। श्वेतकेतुरौद्दालकिरायुर्व्वेदप्रवर्त्तक इति लक्षणप्रकाश। विनग्नजिन्नग्नजिद्वा गान्धारराज आत्रेयशिष्य आयुर्व्वेदीयरसशास्त्रप्रवर्त्तक आसीत्। विश्वेदेवा गणदेवताविशेषा, यथोक्तम्—

"क्रतुर्दक्षो वसु सत्य काम कालस्तथा ध्वनि।
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्य पुरूरवा।
विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्व्वत्र पूजिता॥"

(वह्निपुराणम्) इति।

शिष्टास्तु क्रमश उपरिष्टाद वक्ष्याम।

'वृद्धवागभट'शब्द सग्रह-हृदयादिप्रणेतरि सिंहगुप्तसूनौ द्वितीयवागभटे रूढो न तु सिंहगुप्तपितरि प्रथमवागभटे। वृद्धवागभट मध्यवागभट लघु वागभट रसवागभटशब्दास्तु सिंहगुप्तसूनुद्वितीयवागभटप्रणीतेषु सग्रह

मध्यसंहिता हृदयसंहिता-रसरत्नसमुच्चयनामकग्रन्थेष्वेव रूढा वर्त्तन्ते। वृद्ध-सुश्रुतो वैश्वामित्रि धान्वन्तरसुश्रुत सोश्रुततन्त्रप्रणेता न तु प्रथमद्वितीय खृष्टशताब्दीय कनिष्कसभ्य सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्तृत्वात् सुश्रुतसंहिता-कारत्वेन गृहीतो नवीनसुश्रुत एव। वृद्धचरक कृष्णयजुर्व्वेदटीका-कृदग्निवेशतन्त्रटीकाकारो मूलचरकसंहिताकारश्च चरकमुनि र्न तु कनिष्कसभ्यश्चरक संहितासंस्कर्त्ता प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दीय कपिल-बलनामको नवीनचरक एव। अतो वृद्धत्रयीशब्देन लोके वृद्धचरक-वृद्धसुश्रुत-वृद्धवाग्भटा गृह्यन्ते। लोकशब्देन किमुच्यते?

'लोक्यते येन शब्दार्थौ लोकस्तेन स उच्यते।
व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्त्तृपरम्परा ॥'

इति।

अत एव लोकशब्देन व्यवहारो व्यवहर्त्तारश्चोच्यन्ते। अथेदानीं प्रागेव वृद्धचरकीयवृत्तमुपादीयते। क पुनराशय स्तद्वृत्तोपादानस्य? मुनिचरित वर्णनेन स्वकीय परकीयञ्च हित साध्यत इति। उक्तञ्च—

"गुरुपूजा तप शौच सत्यमिन्द्रियनिग्रह ।
प्रवर्त्तन हितानाञ्च तत्सर्व्व वृत्तमुच्यते ॥"

इति।

चक्रपाणिकृतेरायुर्व्वेददीपिकाया उपोद्घाते हरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन लिखितम्—' "कठचरकाल्लुग्" (४।३।१०७) इति पाणिनीयसूत्रे चरकशब्द-पठ्यते, उपलभ्यते च चरकनाम्नी वेदसंहिताशाखा च। तत्र कठसाहचर्य्या-च्चरकशब्दोऽपि शाखापरक एवास्ति न व्यक्तिवाचीति वेदाङ्गतया पाणिनीय-व्याकरणेऽपि चरकशब्दो वेदशाखावाचीत्येव स्थिरीभवति' इति। अस्माभिस्तु व्याख्यैषा नाद्रियते। यत सूत्रे चरकशब्दो व्यक्तिवाची न तु

शाखापरो भवति 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'ति (४।२।६६) सूत्रेण प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दसां ब्राह्मणानां चाध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना प्रयोगानर्हत्वात्। चरकशब्दस्य शाखापरत्वे सति पाणिनिनाऽपि 'चारक'पदं प्रायोक्ष्यत, किन्तु शाखापर'चारक'शब्दस्याप्रयोज्यत्वात् सूत्रे व्यक्तिवाचि 'चरक'शब्द एव उपात्तः। एवं च चरकेण प्रोक्तमधीयते चरका इत्येवं चरकशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्याध्येत्रणा सहैवाप्रयोगार्हता, न तु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्यैव। तथा हि बालमनोरमायां 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम्। पाणिनीयाः स्तदध्येतारो वेदितारो वेति-वदध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् ['छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (४।२।६६)] इति।

केचिदाहुः—'कठचरकाल्लुगि'ति सूत्रोक्तश्चरकः आयुर्वेदीयसंहिताकार-श्चरक एव। तथाहि हरिनामामृतव्याकरणस्य तद्धितप्रकरणे ५५५ सूत्रीय-टीकायामुक्तम्—'कठो मुनिस्तेन प्रोक्तं कठवल्ल्यादिच्छन्दोविशेषमधीयते विदन्ति वा कठा इति। चरकोऽपि मुनिः स्तेन प्रोक्तं चरकं वैद्यकशास्त्रमधीयते विदन्ति वा चरका इती'ति। एतदपि चिन्त्यम्, अन्यत्र कुत्रापि ग्रन्थान्तरे एवंविधसमाधानानुपलम्भात्। किं च, कठचरकाल्लुक् प्रोक्ते छन्दसीत्येव। चरकेण कृतायां न तु प्रोक्तायां संहितायाश्छन्दोभिन्नत्वादध्येतृविषयताऽपि नास्ति। अतएव नास्माभिरयमपि पक्ष आद्रियते।

अन्ये पुनराहुः—'कठचरकाल्लुगित्यनेन कपिष्ठलचरकनामा कश्चित् पुराणश्छन्दःप्रवक्ता लक्षितो यो हि पञ्चनदस्योत्तरतः इरावती चन्द्र-भागयोरन्तरालवर्त्तिनि कपिस्थलनाम्नि जनपदे प्रतिवसति स्म। कठचरकयो र्वंशे स एव बीजी पुरुषो यतः संहिताकारः समजनी'ति। यद् वा भवतु, कापिष्ठलि र्यस्य पुत्रः स कपिष्ठलो नाम गोत्रस्य प्रवर्त्तक इत्येतद् वर्णितम् व्याकरणे प्रवरमालायां च। वेदवेदाङ्गपारगाः प्रतिपत्तार आहुः

र्यदसौ वैद्यसहिताकार कृष्णयजुर्व्वेदीयकपिष्ठलकठादिशाखाना टीका-मेकामकरोदिति। See Mss OXF 187 (b) See also G O M p 13092 See also History of Indian Medicine Vol III p, 617 किन्तु स ऋषे कपिष्ठलस्य गोत्रे सञ्जातो न वेत्यत्र किमपि निश्चयात्मक प्रमाणान्तरमिदानी नोपलभामहे।

अस्माक सहिताकारश्चरको मुनिरेक आसीत्, न तु कश्चिदृषिरेव। क पुनर्भेद ऋषिमुन्यो ? शास्त्रकारा समामनन्ति—'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो मुनि सलीनमानस' इति। तथा हि निरुक्ते भगवान् यास्क स्मरति—'साक्षात्कृतधर्म्माण ऋषय' इति। श्रवणमन्तरेण तत्त्वाधिगन्तार इत्याशय। मुनित्व बृहदारण्यके वर्णितम् —'ब्राह्मण पाण्डित्य निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्य च पाण्डित्य च निर्व्विद्याथ मुनिरि'ति (३।५)। गीयते च—

दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह।
वीतरागभयक्रोध स्थितधी र्मुनिरुच्यते॥'

(२।५६) इति। 'मननान् मुनिरुच्यते' इति च।

अष्टाङ्गहृदयसहिताया राजर्षि र्वाग्भटोऽप्याह—

'ऋषिप्रणीते प्रीति श्चेद् मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ।
भेडाद्या किं न पठ्यन्ते, तस्माद् ग्राह्य सुभाषितम्॥'

(उ० ४०।८७) इति।

अस्य सर्व्वाङ्गसुन्दरव्याख्यायामरुणदत्तेनोक्तम्—'यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुतारयौ हित्वा भेडजतूकर्णादिमुनिप्रणीतानि किमिति न पठ्यन्ते सर्वेणैव वैद्यवृन्देन ? अपि तु सुभाषितप्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते* न तथा भेडादय स्तस्मात् स्थितमेतत् सुभाषित ग्राह्यम्, न तु मुनिप्रणीतमेव तन्त्रम्। अतश्चरकसुश्रुतवदनार्षमपीद

* मुद्रिते पुस्तके 'पठ्यन्ते' इति दृश्यते, तच्च व्यक्तमेव प्रामादिकम्।

गुणवत्त्वाद् मतिमद्भि र्ग्राह्यमेवे'ति। यद् वा भवतु, संहिताकारस्य चरकस्य मुनिरिति ख्याति कथं बाधनीया स्यात्? यतोऽस्य मुनित्वव्यवहार सर्वत्रैव दृश्यते। किमत्राधिक्येन वाच्यं यदा तावत् सर्वाङ्गसुन्दरस्य निदानस्थानीय षष्ठश्लोकव्याख्यायामरुणदत्तेन स्वयमपि 'मुनिरप्यवोचते'त्युक्त्वा चरकस्य श्लोक एक उद्धृत —

'ज्वरकालं च वेगं च चिन्तयञ् ज्वर्य्यते तु य।
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयै र्नाशयेत् स्मृतिम्॥'

(चि० ३।२२४) इति।

केचिदस्माकं संहिताकारं वामदेवादिवदनुपासितगुरुत्वेन निरूपयन्ति। तदपि न। ग्रन्थारम्भे हि ब्रह्मदक्षादिकं विहाय भगवत आत्रेयस्य नामसङ्कीर्त्तनात् तेन स आत्रेय एव गुरुत्वेन वृत उपासितश्चेति मन्यामहे। अत्रार्थे व्याचष्टे चक्रपाणिरपि तट्टीकायाम्—'अजानश्च व्याचक्षाण कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोराम्नात् प्रतिपन्नं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयंस्तामिमां शङ्कां निराचिकीर्षु र्गुरूक्तानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य दर्शयन्नाह—'इति ह स्माह भगवानात्रेय इती'ति। तत पुनरप्युक्तम्—'भगवानात्रेय इत्यत्र त्वेकवचननिर्द्देश कृतो भगवानित्यनेनैवात्रेयस्य गुरो र्गौरवस्य दर्शितत्वादि'ति।

पौराणिकीं वार्त्तामनुस्मरता भावप्रकाशकारेणैवमुपवर्णितश्चरक —

'यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृत।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान्॥
अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान्।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागत॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान्।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान्॥

तान् दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषा दु खेन दु खित ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सञ्चिन्त्य स स्वय तत्र मुने पुत्रो बभूव ह ।
प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिन ॥
यतश्चर इवायातो न ज्ञात केनचिद यत ।
तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यात क्षितिमण्डले ॥
स भाति चरकाचार्य्यो वेदाचार्य्यो यथा दिवि ।
सहस्रवदनस्याशो येन ध्वसो रुजा कृत ॥
आत्रेयस्य मुने शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ।
मुनयो बहवस्तैश्च कृत तन्त्र स्वक स्वकम् ॥
तेषा तन्त्राणि सस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽय चरक कृत ॥'

इति ।

केषाञ्चिन्मते भावप्रकाशवचनादुपपद्यते 'विशुद्ध'नामधेयात् कुतश्चिद् मुनेरय चरक उत्पन्न इति । एवविध समाधान तु न सम्यङ् निर्भरयोग्य भवति प्रमाणान्तराभावात् । यत प्रसिद्धादिशब्दवद् विशुद्धशब्दोऽपि 'मुने'विशेषणत्वेन ग्रहीतु शक्यम् ।

सिल्भ्याँ लेभि—Sylvain Levi—महोदयेन बौद्धत्रिपिटक दृष्ट्वा सिद्धान्तित यत् प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीकाले शककुषाणाधिपते कनिष्कस्य सभाया चरकनामा कश्चिदेक सद्वैद्य आसीत् * । अनेनैव प्राचीन-

* Vide Sylvian Levi s Chinese Translation of the Buddhist Tripitak, Journal Asiatique July to December 1896 pp 444 to 484 Indian Antiquary Vol XXXII 1903, p 382 , Vienna Oriental Journal Vol XI p 164

ग्रन्थाना सारमाकृष्य स्वनाम्ना सहितैका प्रणीता। अत एव ग्रन्थोऽय खृष्टजन्मत प्राक्कालिको नैवेति। सिद्धान्तोऽय कीथ्महोदयेनापि समर्थित (H S L p 506)। स तात्पर्य्यत आह—अधुना या या सहिता अस्माक दृष्टिपथ प्राप्तास्तासा मध्ये चरकीयैव प्राचीनतमा भवति। अस्या प्रणेता चरक कनिष्कस्य वैद्य आसीदिति किंवदन्ती वर्त्तते' इति।

अत्र बहूनामपि पुरातत्त्वविदा वैमत्य दृश्यते। त आहुश्चरकसहिता खल्वैतिहासिकसमयात् सुतरा पूर्व्ववर्त्तिन्येव, सा च प्रथम द्वितीयखृष्टशताब्द्यो-'श्चरक'इत्युपाधिभूषितेन केनचित् कनिष्कसभ्येन प्रथमत सस्कृता, तदनन्तर कपिलबलपुत्रेण कापिलबलेन यथाक्रम विन्यस्ता, ततश्च कपि-बलतनयेन दृढबलेन प्रतिसस्कृता नष्टभागाना च पूरणेन सम्पूर्णता नीता ततोऽपि पर तीसटपुत्रेण चन्द्रटाचार्य्येणास्या कालदुष्टा पाठा विशुद्धीकृता इति।

केषाञ्चित् पुरातत्त्वविदा मते खृष्टजन्मत पूर्वं पञ्चमशताब्द्या यवन-चिकित्सकानामादिगुरुणा (Hippocrates) हिपोक्रेटिस्महोदयेन चरक-सुश्रुतयो श्चिकित्साधिकृत प्रतिज्ञासूत्र तात्पर्य्यतो गृहीतम्। अत्र विषये हि चरक-सहिताया कल्पस्थानीयस्य चरमभाग, सुश्रुतस्य सूत्रस्थानीय द्वितीयाध्यायस्य पूर्व्वभाग, जोन्स् (Jones) महोदयस्य 'The Doctor's Oath, 1924' नामकग्रन्थश्च द्रष्टव्या।

श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धस्थितषष्ठाध्यायादवगम्यते यच्चरक-याज्ञवल्क्यौ व्यासदेवसमकालिकस्य वैशम्पायनस्य शिष्यावास्ताम्। याज्ञ वल्क्यस्य शतपथब्राह्मणे चरकनाम सन्दृश्यते। षष्ठखृष्टपूर्व्वशताब्दीय बुद्धदेवसमकालिक ललित विस्तरपुराणे चरकस्य नामोल्लेखो वर्त्तते। प्राचीनेतिहासज्ञेन मजुमदारमहोदयेन तदीय 'Hindu History' नामक

ग्रन्थस्य ४७६ पृष्ठे लिखितं यदसौ चरकः खृष्टजन्मनः प्राक् चतुर्द्दश शताब्दीतोऽपि पूर्व्वमेवाभवदित्युक्ते न कश्चिद् दोषः प्रसज्यते, यतो महाभारतेऽपि तस्य नामोल्लेख उपलभ्यत इति। अतः प्रथमद्वितीय खृष्टशताब्दीयकनिष्कसभ्येन चरकेण मूलचरकसंहिता प्रणीतेति सिल्भ्याँ लेभि (Sylvain Levi) महोदयस्य मतं निरस्तम्।

सिद्धान्तमिमं द्रढयितुं पुनरप्येव ब्रूमः। अस्ति काचित् प्रसिद्धि र्यन्नवमखृष्टशताब्दीयः आषाढवर्मा तदीय'परिहारवार्त्तिक'नामकचरकटीकाया चरकोपरि पतञ्जलिकृतं वार्त्तिकमदूदुषदिति। पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षित पतञ्जलिं चरकवार्त्तिककारमाह। लघुमञ्जूषायाम्—'आप्त'लक्षणनिर्णय चिकीर्षुणा नागेशभट्टेनोक्तम्—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स इति चरके पतञ्जलिरि'ति। एतेभ्यश्च प्रतीयते पतञ्जलिश्चरकसंहिताया कश्चिद् व्याख्याग्रन्थं प्रणि- नायेति। अत एतदपि स्वतो व्यज्यते यत् संहिताकारश्चरकः पतञ्जलितः प्राचीन एवेति। प्रत्नतत्त्वविद एनं महाभाष्यकारं पतञ्जलिं खृष्टपूर्व्व- तृतीयद्वितीयशताब्द्योरनुमिन्वन्ति, यतः खृष्टपूर्व्वद्वितीयशताब्दीयस्य महाराज पदभाजः पुष्पमित्रस्य हयमेधयागे स धर्म्माध्यक्षतामकरोत्। अत एव द्वितीयखृष्टशताब्दीयात् कनिष्कसभ्याच्चरकात् पतञ्जलिमुनि र्वर्षाणां शतत्रयेण पूर्व्वमभवत्। एवं स्थिते कनिष्कसमकालिकस्य चरकस्य महाभाष्यकारापेक्षया प्राचीनत्वं प्रख्यापयितुं कस्य वा साधीयसी प्रवृत्तिः स्यात्?

केचिन् मन्यन्ते—यथा कौटिल्यः स्वनाम्नैवार्थशास्त्रं कृत्वा वात्स्यायन नाम्ना न्यायभाष्यं कामशास्त्रं चाकरोत्, एवं चरकोऽपि स्वनाम्ना संहिता- मेकां प्रणीय पतञ्जलिनाम्ना योगसूत्रं महाभाष्यं च प्रणिनायेति। तदुक्तं चरकपञ्जिकायां स्वामिकुमारेण—

'वाचो व्याकरणेन शुद्धिमकरोद् योगेन चित्तस्य य ।
त वन्दे चरक हिताय जगता व्याख्यातवैद्यागमम् ॥' इति ।

विषम उपन्यास । द्वावास्ता पतञ्जली। तत्रैको योगसूत्रकृदपर सिद्धान्तसारावलीनामकवैद्यकग्रन्थकार पाणिने र्महाभाष्यकारश्च । पाणिनिसूत्राणा महाभाष्यस्य कर्त्तु पतञ्जले पाणिनिपरभवत्वे काऽस्ति वक्तव्यता ? न कापि । बादरायण व्यासापरपर्य्याय-पाराशर्य्य (४।३।११०)-वासुदेवार्जुन-(४।३।९८) वैशम्पायन-(४।३।१०४)-प्रभृतयो न केवल पाणिने परिचिता पर तु पौर्व्वभविका एवासन् । पाणिनिना सूत्रितम्—'पाराशर्य्य-शिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो ' (४।३।११०) इति । सिद्धान्तकौमुदीकृद् भट्टोजिराह—'पाराशर्य्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षव ' (१४९० सि कौ) इति । बालमनोरमाया सूत्रमेतद् व्याख्यातम्—'पाराशर्य्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमित्यर्थे तृतीयान्ताणिणनि स्यादिति यावत् । भिक्षव सन्न्यासिन ' इति । पराशरशब्दादनन्तरापत्ये गोत्रत्वोपचाराद् गर्गादिभ्य इति यञि पाराशर्य्यो व्यासो बादरायणो वा ।

पाणिनिसमये यान्येव भिक्षुसूत्राणीति प्रथितानि तान्येव पूर्व्वं ब्रह्मसूत्राणीति प्रसिद्धान्यासन् । तथा हि हरिगीतायाम्—

'ऋषिभि र्बहुधा गीत छन्दोभि र्विविधै पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भि र्विनिश्चितै ॥'
(१३।४) इति ।

अत्र श्रीधरस्वामी—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयत एभिरिति, पदानि हेतुमद्भि 'ईक्षते र्नाशब्दम्' 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यादिभि र्युक्तिमद्भि र्विनिश्चितार्थै'रि'ति । आनन्दगिरिरप्याह—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि , अन्यथा 'छन्दोभिरि'त्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि—'हेतुमद्भिरि'ति ।

पाणिनिसूत्रलक्षित यद् भिक्षुसूत्र तदिदानीं शारीरकसूत्र बादरायणसूत्र वेदान्तसूत्रमिति वा व्यपदिश्यते। वाचस्पतिमिश्रस्तु वेदान्तसूत्र भिक्षुसूत्रमित्याह।

वेदान्ते पाराशर्य्येण सूत्रितम्—'एतेन योग प्रत्युक्त' (२।१।३) इति। अत्र भगवाञ्छङ्कराचार्य्य आह—'एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता' इति। एतत् स्पष्टयितु भामत्या वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—'नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादे सर्व्वथा प्रामाण्य निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधान तद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचर प्रामाण्य नास्तीत्युच्यते' इति। पाराशर्य्योपलक्षितेन योगशब्देन पतञ्जले र्योगशास्त्रमवश्य ग्रहणीयम्, यत पातञ्जलादृते कश्चिदुपस्थापनीय पुरातनो योगग्रन्थो नासीत्। पतञ्जलेरपि 'अथ योगानुशासनमि'ति प्रथमसूत्रस्य व्याख्याया वाचस्पतिमिश्र आह—"ननु, 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन' इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृते कथ पुन पतञ्जले र्योगशास्त्रकर्त्तृत्वमित्याशङ्कय सूत्रकारेण 'अनुशासनमि'त्युक्तमिति।

पातञ्जलस्य प्राचीनत्वे न कश्चित् सन्देहो वर्त्तते। यत एव वेदव्यासापरपर्य्यायेण स्वय पाराशर्य्येणास्य प्रसन्नगम्भीर भाष्यमेक प्राणायि। न च कश्चिदन्योऽर्व्वाचीनो व्यास एनत् प्राणैषीदिति वाच्यम्। तथा हि योगशास्त्रस्य सूत्रभाष्ययो स्तत्त्ववैशारदीटीकाया प्रारम्भे परावरतत्त्वज्ञेन वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—

'नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते।
सङ्क्षिप्तस्पष्टबह्वर्था भाष्ये व्याख्या विधीयते॥'

इति।

तत्रभवता विज्ञानभिक्षुणाऽपि योगभाष्यकार वेदव्यासमादौ प्रणम्य योगसूत्राणा वार्त्तिकारम्भे लिखितम्—'तदिद सूत्रमारभ्य समग्र शास्त्र सर्व्व-

लोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे ’ इत्यादि। अत एव सकल-शास्त्रपारगामिभ्या मिश्रभिक्षुभ्या योगभाष्यकारो व्यास पाराशर्य्यत्वेन गृहीत एव। अतश्च प्रतिपद्भिण पाश्चात्यसमालोचकान् दण्डिवचनेन ब्रूम —किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिष्विति।

एकत प्राज्ञिकाना मते पाणिनिजन्मतोऽन्यूनपञ्चशताब्द्यन्तरे जातोऽय महाभाष्यकार पतञ्जलि, अन्यत पाणिने पूर्व्वंभवो वैशम्पायनस्ततोऽपि प्राक्तनस्तद्गुरु योगभाष्यकार पाराशर्य्यव्यास स्ततोऽपि प्राचीनो योग सूत्रकार पतञ्जलिरिति स्फुटम्। वस्तुगतेरेवविधत्वे कथ प्राचीनतमेन योगसूत्रकृता पतञ्जलिना ततश्चातिमात्र परवर्त्तिना पाणिनिसूत्राणा महाभाष्य कर्त्तु प्रभूयेत? अत एव स्वामिकुमारीयो मतवाद प्रत्याख्यायते।

अपरे पुन केचित् प्रत्यवस्थातार कैयटमुखेन विज्ञानभिक्षुमुखेण वा पठन्ति—

‘योगेन चित्तस्य पदेन वाचा मल शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत् त प्रवर मुनीना पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥’
इति।

त आहु —* षड्गुरुशिष्येणापि सिद्धान्तितम्—

‘योगाचार्य्य स्वय कर्त्ता महाभाष्यनिदानयो’ इति।

वय त्वत्र नामैक्यमूलको विभ्रम इति निश्चिनुम। अत एव स्वामि कुमारोक्तिनिरसनन्यायकलापेन कैयट भिक्षु षड्गुरुशिष्याणामपि मतवादो निराकृत इति वेदितव्यम्। यद् वा भवतु, एते सर्व्वे स्वामिकुमारादय ऐतिहासिकाशेऽलीकवक्तार एव।

पतञ्जलिचरिते ह्यष्टादशखृष्टशताब्दीयेन रामभद्रदीक्षितेन लिखितम्—

* विनायक शूलपाणि-गोविन्द-सूर्य्य व्यास शिवयोगिन इति षड्गुरव। तन्मतानुगामित्वादय षड्गुरुशिष्य इत्युच्यते।

'सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्त्तिकानि तत ।
कृत्वा पतञ्जलिमुनि प्रचारयामास जगदिद त्रातुम् ॥'
(५।२५) इति ।

'वार्त्तिकानि तत' इत्यत्र 'सहितामतुलामि'ति पाठ प्रामादिक एव । यदुक्त महाभाष्यकृत्पतञ्जलि-योगसूत्रकृत्पतञ्जल्योरैक्यमिति, तत्र नामैक्य-मेव बीजमनुगच्छामो नान्यत् किंचनैवेति । महाभाष्ये तत्र तत्र नानाविध-वैद्यकशब्दप्रयोगान्महर्षे पतञ्जले वैद्यकशास्त्रपारगामित्व प्रतीयते । न केवलमेतावदेव, वैद्यकशास्त्रे 'वातस्क ध पैत्तस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली'-नामकग्रन्थोऽपि तेन भगवता प्रणीत । इदानीमपि स ग्रन्थो विलसत्येव । (See Trien Cat of Mss 1916-19, Vol III, Part I, Sanskrit B R No 2371, p 3271) अत एव चरक-सहिताया तस्य वार्त्तिकप्रणेतृत्वस्वीकरणे नास्ति कश्चिद् दोषलेश इति मन्यामहे । माधवनिदानीयमधुकोषनाम्न्या व्याख्याया त्रिशे पृष्ठे महाराजकेशवसेनस्य दौहित्रेण द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन विजयरक्षितेन चरकसहिताया श्चिकित्सास्थानीय 'कट्वम्लमुष्ण विरस च पूतिपित्तेन विद्याल्लवण च वक्तूम्' (२६।१८२) इत्येष श्लोको वार्त्तिकत्वेन गृहीत । श्रूयते च नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्म्मा तदीय'परिहार वार्त्तिक'समाख्याया चरकटीकाया चरकोपरि पतञ्जलिकृत वार्त्तिकमदूदुष दिति । मञ्जूषायामाप्तलक्षण निरूपयता नागेशभट्टेनापि कथितम्—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथा वादी य स इति चरके पतञ्जलिरि'ति। अतो हि महाभाष्यकारस्य चरकवार्त्तिककर्तृत्व सुतरा समर्थ्यते ।

षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीये वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिखितम्—

'कायवाग्बुद्धिविषया ये मला समवस्थिता ।
चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषा विशुद्धय ॥'

इति ।

लक्षण सूत्रम् । स्मरति च पाणिनीयवार्त्तिकपाठे भगवान् कात्यायन—'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमि'ति । तत्र महाभाष्यकार आह—'लक्ष्य च लक्षण चैतत् समुदित व्याकरण भवतीति । किं पुन र्लक्ष्य किं च लक्षणम् ? शब्दो लक्ष्य सूत्र लक्षणमि'ति (पस्पशाह्निकम्) ।

योगशास्त्रस्य राजमार्त्तण्डवृत्त पातनिकायामेकादशखृष्टशताब्दीयो धाराधिपति र्भोजदेव आह—

'शब्दानामनुशासन विदधता पातञ्जले कुर्व्वता
वृत्ति राजमृगाङ्कसज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
वाक्चेतोवपुषा मल फणभृता भर्त्त्रेव येनोद्धृत
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपते र्वाचो जयन्त्युज्ज्वला ॥'

इति ।

'फणिभृता भर्त्त्रेव येनोद्धृत' इति पाठ प्रामादिक एव । यत एतस्या वृत्त पुष्पिकाया लिखितमस्ति—'स श्रीभोजपति फणाधिपतिकृतसूत्रेषु वृत्ति व्यधादि'ति ।

चरकसहिताया आयुर्व्वेददीपिकानाम्न्या व्याख्याया चरकचतुरानन-सुश्रुतसहस्रनयनादिमानपत्रभूषित श्चक्रपाणिदत्त आह—

'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसस्कृतै ।
मनोवाक्कायदोषाणा हर्त्त्रेऽहिपतये नम ॥'

इति ।

आयुर्व्वेददीपिकासम्वलिता चरकसहिता प्रकाशिता। तस्या उपोद्घाते हन्त प्रकाशकारेण महोदयेनालेखि—'तथा चक्रपाणिना च चरकारम्भे लिखितमस्ति यत् पतञ्जलि योगेन मनसो दोषानपाकर्त्तु योगदर्शनम्, व्याकरणे महाभाष्यनिर्म्माणद्वारा वाचो दोष तथाऽग्निवेशतन्त्रस्य प्रतिसस्कारद्वारा शारीरदोष च दूरीकर्त्तु यत्नमकरोदि'ति (४र्थ पृष्ठे)। तत्त्वनिकषग्रावणि प्रावण्यमूलक वाक्यमिद प्रकृतेन सम्यक् परीक्षित प्रयोक्तरि वचनीयरूपेण व्यवस्थित स्यात् मूलेन सह प्रकाशकारवचनस्य विसवादात् (Traduttore Traditore)। इत्यास्ताम्। अधुना सर्व्व विवेचयन्तु सुधिय।

भर्त्तृहरिभोजदेवचक्रपाणीना मतवाद आदरातिशयेनास्माभि परिगृहीत। तथा हि ते व्याहरन्ति यद् अनन्तदेवापरपर्य्यायेण भगवता शेषेण भिन्नभिन्नकालेषु त्रिरेव शरीरग्रहणेन योगसूत्र चरकसहिता महाभाष्यात्मकानि त्रिविधानि कार्य्याणि सम्पादितानीति। योगसूत्रकृत्-पतञ्जलि सहिताकृच्चरको महाभाष्यकृत्पतञ्जलिश्च भगवत शेषस्यावतारविशेषा इति प्रसिद्धिरतीव प्रबला वर्त्तते। तत्र योगसूत्रकृत पतञ्जले राविर्भावो नास्माभिरवगम्यते। चरकप्रादुर्भावो भावप्रकाशे स्फुट वर्णित एव। कथ महाभाष्यकृत्पतञ्जलिरवतीर्ण इत्येतद्विषये काचिदाख्यानिका वेङ्कटाचलकृत-त्रिमुनिकल्पतरावुपलभ्यते। इदानीमस्या सारो वाचकेभ्य समुपह्रियते—

एकदा भगवाननन्तशयनमधिशिश्ये। तत्र कदाचिद् यौगिकीं निद्रामास्थितस्य तस्य वपु गौरवमाप। ततो गुरुभारक्लिष्ट शेषो लक्ष्मी ददर्श स्वकीय क्लेशहेतु च तस्यै निवेदयामास। तेन गौरवेण दोलायितशिरोवृन्द शेषमभिवीक्ष्य लक्ष्मीश्च भगवत्करे स्वकर निदधौ। अत स चक्षुषी उन्मीलयामास। शेषोऽपि त प्रणिपत्य तद्वपुषो गौरवहेतु पप्रच्छ। स

च तमवादीत् । नटराजस्य महनीय विचित्रतर नृत्त दृष्ट्वा निरुद्धनि श्वास-तया गौरवान्वितोऽहं सञ्जातो येन त्वमपि क्लेश प्राप्तो । यद् वा भवतु, नृत्तावसाने स नटराजराजो मन्मुखेन त्वा सवार्त्तिकपाणिनीयसूत्राणा महाभाष्यस्य विरचनाय समाज्ञापयति स्मेति ।

एवमादिष्टो भगवाञ्छेष स्वावतरणयोग्य स्थानमन्विष्यन् गोनर्द्दान्तर्गत कञ्चिद ग्राममद्राक्षीत् । तत स्त ग्राम प्रविश्य प्राज्ञपुत्रलाभाय चिरात् तप-स्यन्ती गोणिकादेवी स्वमातर विचिन्त्य प्रवेशावसरमन्विष्य स्तस्थौ । सा च सूर्य्यार्घ्यदानाय यदा हस्ताभ्या जलाञ्जलि गृहीत्वा स्वेष्टोद्देशेन मन्त्रमपाठीत् तदा तेन सूर्य्येण प्रेरितोऽयमनन्तदेव स्तत्करधृतमर्घ्यसलिल प्राविशत् । त दृष्ट्वा गोणिकादेवी सन्त्रस्ता को भवानिति पप्रच्छ । शेषोऽपि चातुर्य्येण सपोऽहमिति प्रत्युवाच । सर्पोऽहमिति वक्तव्ये रेफ विहाय तथोक्ते कारण किमित्याशयेन रेफस्ते क्व गत इति पृष्ठ स उवाच—'मात र्यथा त्व भय नाप्नुया स्तदथ रेफवर्जित स्त्यक्तफणोऽहमहिपति पुत्ररूपेण त्वा समुपागतो-ऽस्मि' इति । तत स्तमर्कदत्त सत्पुत्र मन्वाना शिर उपाघ्राय परा कोटिं हर्षस्यानुभूय सर्व्वं तप क्लेश सा विसस्मार । सोऽपि मातर पतञ्जलि-नाम्ना प्रणनाम ।

अथ कियतिचित् काले व्यतीते शिवप्रसादलुब्ध स तपसे प्रतिष्ठासु र्मातर समाश्वास्य दक्षिणोदधितट गत्वा तीव्र तपश्चचार । तत आराधनातुष्ट महादेव प्राञ्जलि र्बहुधा स्तुत्वा कमलासनोक्त सर्व्वं विज्ञाप्य सवाक्य-पाणिनीयव्याकरणस्य भाष्यरचनाया पाटव प्रार्थयामास । सोऽप्येवमस्त्विति वर दत्त्वाऽन्तरधात् । अथ स पतञ्जलिरनायासेन महाभाष्य व्यररचत् । एकदा तत्पिपठिषुभि शिष्यैरभ्यर्थितेन मुनिना 'मया यवनिकाऽभ्यन्तरस्थेन यूय महाभाष्यमध्यापयितव्या, पर तदाऽह केनापि कदापि न द्रष्टव्य इति समयोऽभ्यधायि । अथ तिरस्करणी प्रसार्य्य बहिरुपविष्टान् सहस्र शिष्यान्

बहुभिराननैर्युगपत् पाठयति स्म । कति वा मुखान्यस्य सन्तीति द्रष्टव्यमिति निश्चित्य केचन शिष्या यदा ता तिरस्करणीमपनीय विततफणासहस्रमण्डित-मुग्रदंष्ट्र मुखजात द्रष्टुमयतन्त तदा ते विषमविषज्वालया भस्मीबभूवु । पतञ्जलिश्च मनुष्यमूर्त्ति परिगृह्य तीव्र दु ख चानुभूय तत प्रभृति भाष्याध्यापनाया आदावन्ते च शान्तिमन्त्रमपाठीत् । एकदा पाठान्ते कश्चिदुपदेशकदेशीय शिष्य शान्तिमन्त्रमशृण्वन् बहि र्जगाम । पतञ्जलिरपि त प्रत्यागच्छन्त दृष्ट्वा 'ब्रह्मराक्षसो भवे'ति शशाप । अनेनाभिशप्तेन शिष्येण स फणिपति र्बहुधा स्तुतिभि प्रसादित प्रोवाच—शापेनानेन मा विषद, यत्र त्वयोष्यते तत्र य कोऽप्यागच्छेत् स एव पचे निष्ठाया किं रूपमिति प्रष्टव्य । यो हि पक्व पक्ववानिति प्रत्युत्तरयेत् स त्वया मदीय महाभाष्यमध्याप्य । एव तस्याध्यापनेन त्वमपि शापान्मोक्ष्यसे । तदनन्तर तृतीय द्वितीयखृष्टपूर्व्वशताब्दीयस्य राज्यलिप्सो स्वामिहन्तु पुष्पमित्रस्य * हयमेधीयमाध्यक्ष्य समाप्य पतञ्जलिश्चान्तरधात् ।

वैद्यसहिताकारश्चरकमुनि र्महाभाष्यकर्त्ता भवितु नार्हति । यतो महाभाष्यकर्त्ता चरकसहिताया व्याख्यातृविशेषत्वेन प्रतिभाति । न च स

---

* शुङ्गवशीयब्राह्मण पुष्पमित्रो राज्ञो बृहद्रथमौर्य्यस्य सेनापतिरासीत् । एकदा स सेनानामस्त्राभ्यासप्रदर्शनाय स्वस्वामिनमाहूय सहसा त शाठ्येन जघान । तदुक्त बाणभट्टेन हर्षचरिते—'प्रज्ञादुर्बलञ्च बलदर्शनव्यपदेश-दर्शिताशेषसैन्य सेनानीरनार्य्यो मौर्य्यं बृहद्रथ पिपेष पुष्पमित्र स्वामिनम्' इति । इत्थ सिंहासनमधिगम्य स कलङ्कप्रक्षालनाय हयमेधयज्ञ कर्त्तुमारेभे । तस्मिंश्च यज्ञे पतञ्जलिरध्यक्षतामकरोत् । पापमूर्त्ते राजघ्नस्य यागकर्म्मण्या-ध्यक्ष्यस्वीकरणे मुनेरौचित्य मुनिरेव जानाति । वय तु भारतीवचनेन ब्रूम —

विवेकरहितो लोके मुनिभिरुपदिश्यते ।
मुनीनामविवेकिना को भवेदुपदेशक ॥ इति ।

योगशास्त्रकृद भवितुमर्हति । यतो महाभाष्यस्य कुतश्चिदपि स्थले 'यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञ' इत्यादिश्रुतिसिद्ध'स्त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीरमि'त्यादिश्रुतिगम्यो 'योगी युञ्जीत सततमात्मानमि'त्यादिगीतावाक्यसूचितो हिरण्यगर्भादिगुरूक्तो वा कोऽपि योगविषयो नोपात्तो नोपस्थापितो नोल्लिखितो नालोचितो वा ।

अस्मन्मते हि सहिताकारश्चरकमुनि वैशम्पायनस्य शिष्यत्वाद् याज्ञवल्क्यस्य सतीर्थ्य आसीत् । श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धस्थितषष्ठाध्याये स्मर्य्यते—

'वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् ।
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणा चरिष्येऽह सुदुश्चरम् ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यल त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण, मदधीत त्यजाश्विति ॥
देवरातसुत सोऽपि च्छर्दित्वा यजुषा गणम् ।
ततो गत ' इत्यादि ।

अतः पर वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेद प्रादुर्भविष्यति ।

कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीति भेदा सन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा यथा—कपिष्ठलकठाश्चरका आह्वरका. कठा प्राच्यकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तरीया श्वेताश्वतरीया वाराहा औपमन्यवश्छागलेया मैत्रायणीयाश्चेति । वैशम्पायनस्य प्रियशिष्यत्वादसौ वैद्यसहिताकारश्चरक. कृष्णयजुर्वेदीयचरकशाखान्तर्गताना कपिष्ठलकठादिशाखाना * टीकामेकामग्निवेशटीका चाकरोदिति प्रामाणिका । केषाचिन्मते याज्ञवल्क्यस्य शतपथ-

* See Mss Oxf 187 (b) See also G O M L 13092 See also History of Indian Medicine Vol III p 617 by Girindra Nath Mukerjee M D

ब्राह्मणे यश्च चरक उल्लिखित (१४) स एष कृष्णयजुर्वेदटीकाकारो वैद्यसंहिताकारश्च भवति। अष्टाध्याय्या 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (४।३।१०४) इति सूत्रदर्शनाद् वक्तु शक्यते यदसौ वैशम्पायनशिष्य कृष्णयजुष्टीका-वैद्यसंहिताकारश्चरक पाणिनिपूर्व्वज एवेति।

'यतश्चर इवायातो न ज्ञात केनचिद यत ।
तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यात क्षितिमण्डले ॥'

इति प्राचीनाख्यानेषु वार्त्ता। ताञ्च नानपेक्ष्य तथा व्यवहरता पाणिनिना सूत्रितम्—'माणवचरकाभ्या खञ्' (५।१।११) इति। अस्य वृत्तौ प्रभाख्यायामुक्तम्—'चरको मुनिस्तस्मै हित (वह्निवेशादितन्त्रमिति यावत्) चारकीणमि'ति।

अत एव पाणिने पूर्व्वभवश्चरको (५।१।११) यो ह्यचिरकालस्य प्रवक्तु याज्ञवल्क्यस्य सतीर्थ्य एव, चरकस्य पूर्व्वजो वैशम्पायनस्तयोर्गुरुशिष्य सम्बन्धात्, वैशम्पायनस्य पूर्व्वभवस्तद्गुरु पाराशर्य्यापरपर्य्यायो (४।३।११०) व्यास, व्यासतोऽपि पूर्व्वभवो दर्शनशास्त्राविर्भावकालिको योगसूत्रकृत् पतञ्जलि र्यस्य शास्त्रोपरि व्यासभाष्यमिदानीमपि जागर्त्ति। वस्तुगतेरेवंविधत्वे बहूत्तरभवश्चरकसंहिताकारो महता कालेन पूर्व्ववर्त्ती योगसूत्रकृत् पतञ्जलि र्भवितु नार्हत्येव। तथापि यदि कश्चिद् व्यक्त्यविभिन्न-वादी संहिताकारस्य चरकस्य योगसूत्रकर्त्तृत्व महाभाष्यकर्त्तृत्व च प्रतिपादयितुमुत्सहते, प्रतिपादयतु नाम, प्रमत्तप्रलापेन का न क्षति ?

पुनरिह केचित् पूर्व्वापरदर्शिन प्राश्निका पर्य्यनुयुञ्जीरन् यत् पातञ्जल-भाष्यकार-वेदान्तसूत्रकारयोरभिन्नत्व न वाच्य यत उभौ चेदभिन्नौ स्याताम्, तर्हि योगसूत्राणा भाष्य प्रणीय कथ स्वेषु ब्रह्मसूत्रेषु स एव योगनिरसन कर्त्तु यतेतेति। अत्र किञ्चित् क्रियते विमर्श। न हि योगस्मृते वैयर्थ्य-दोषात् तस्या निराकृति (२।१।३), किन्तु तत्र प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्राश

श्रुतिविरुद्ध इति वित्रासात् सूत्रितम्—‘एतेन योग प्रत्युक्त’ (२।१।३) इति। योग खलु श्रौत, ‘ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणामि’त्यादिषु कठादिषु योगविषयकबहुलिङ्गलाभात्, ‘त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीरमि’त्यादियोगाङ्गाभिधानाच्च। ततश्च योगेन जगद्दुःख परिजिहीर्षुरासतमो भगवान् पतञ्जलि स्मृतिं निबबन्ध—‘अथ योगानुशासनम्’, ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इत्यादिभि। तदुक्त भामत्या वाचस्पतिमिश्रेण—‘नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादे सर्व्वथा प्रामाण्य निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचर प्रामाण्य नास्तीत्युच्यते’ इति (२।१।३)। नन्विदानी पूर्व्वापरदर्शिन प्राश्निका अपि प्रतिप्रष्टव्या कथ वेदान्ते द्वैताद्वैतवादमद्वैतवाद वा प्रतिपादयता व्यासेन श्रीमद्भागवते पुन द्वैतवाद उपस्थापित, कथ वा कर्म्ममीमासाया जैमिनिना मन्त्रमयी देवतेति प्रतिपाद्य पुनर्भक्तिमीमांसाया प्रतीकोपास्ति र्विहितेति। सम्प्रदायानुरोधादिति ब्रूम।

महर्षेरात्रेयस्य षट् शिष्या प्रसिद्धा आसन्—अग्निवेशतन्त्रकृद् अग्निवेशो वह्निवेशो वा, भेडतन्त्रकृद् भेडो भेलो वा, जतूकर्णतन्त्रप्रणेता जतूकर्ण, पराशरतन्त्रकृत् पराशर, क्षारपाणितन्त्रकृत् क्षारपाणि क्षीरपाणि र्वा, हारीततन्त्रप्रणेता हारीतश्चेति। ते सर्व्वे स्वस्वनाम्ना तन्त्राणि चक्रु। तेभ्यस्तन्त्रेभ्य सारवस्तूनि समाहृत्य चरकमुनिरग्निवेशतन्त्र प्रतिसचस्कार, प्रतिसस्कृत्य च स्वनाम्ना मनोरमामेका सहिता प्रचारयामास। इदानीं सहितेय सर्व्वैरेव वैद्यवृन्दैराद्रियते। सामर्थ्येन चिकित्साप्रयोगे हि भेडहारीतादिभ्योऽधिकतर प्रामाणिको भगवाश्चरक एव। तदुक्तम्—

‘निदाने माधव श्रेष्ठ सूत्रस्थाने तु वाग्भट।
शारीरे सुश्रुत प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते॥’

इति।

चरकसहिता ह्यष्टधा विभक्ता—सूत्रस्थान निदानस्थान विमानस्थान शारीरस्थानमिन्द्रियस्थान चिकित्सितस्थान कल्पस्थान सिद्धिस्थान चेति। एतेषा विवरणमाकरे द्रष्टव्यम्। अस्या सहिताया व्याख्याग्रन्था बहुविधा सन्ति, यथा—

(१) तृतीयद्वितीयखृष्टपूर्व्वशताब्दीय पतञ्जलिमुनिकृत कश्चिद् वार्त्तिक-पाठ। चरकवार्त्तिककृत्-पतञ्जलिरित्यभिधाने केचित् पुन प्रत्यवतिष्ठन्ते वैयाकरणस्य पतञ्जले वैद्यागमे का प्रतिपत्तिरिति? मैव मध्वम्। तस्य 'वातस्कन्ध पैत्तस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली'नामको वैद्यकग्रन्थ इदानीमपि विलसत्येव (See Trien Cat of Mss 1916-19, Vol III, Part 1 Sanskrit B R No 2371, p 3271)। न केवल सिद्धान्तसारावलीकर्त्तृत्वात् पतञ्जलिमुनि वैद्यागमिक एव, पर तु स आयुर्व्वेदान्तर्भूतेषु रसरसायनधातुव्यापारेष्वपि महासिद्धपुरुष आसीत्। चक्रसग्रहस्य तत्त्वचन्द्रिकाया लिखितमस्ति—'यदाह पतञ्जलि—"दिव्य दाव समादाय लौहकर्म्म समाचरेद्' इति। किं बहुना, पुरा विघ्नहारि गणेशादिदेवता अभ्यर्च्च्य रासायनिकवर्य्या धन्वन्तरिपतञ्जलिभ्या सोपचार बलिं दत्त्वा लोहपाकप्रक्रिया आरेभिरे। लोह न केवलमय पिण्ड एव, हेमाद्यपि लोहम्, यदाहु—

'सुवर्ण रजत ताम्र रीति कास्य तथा त्रपु।
सीस च वीमर चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते॥'

इति।

रीति ferrous oxide, वीमरम् steel। तथाहि तत्त्वचन्द्रिकाया शिवदासेन प्राचीन कश्चन श्लोक उद्धृत—

'अर्च्चयित्वा विधानेन हेरम्ब गुरुभास्करौ।
लोकपालान् ग्रहाश्चैव क्षेत्रपालानथौषधम्॥

आदित्यदेवताश्चेष्ट्वा धन्वन्तरिपतञ्जली ।
दद्याद् बलिं च सर्व्वेभ्यो नानाभक्ष्योपचारत ॥'

इति ।

एवविध वस्तुवृत्तमुपलभ्य वक्तु शक्यते यत् पतञ्जलौ चरकवार्त्तिक-कर्त्तृत्व चरकप्रतिसस्कर्त्तृत्व वा नानुपपन्ने भवत । अत्रार्थे चक्रपाणि-राचष्टे—

'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसस्कृतै ।
मनोवाक्कायदोषाणा हर्त्रेऽहिपतये नम ॥'

इति ।

पतञ्जलिचरिते रामभद्र आह—'वैद्यकशास्त्रे च वार्त्तिकानि तत' इति । चरकसहितायाश्चिकित्सितस्थानीय 'कट्वम्लमुष्ण विरसम् ' (२६।१८२) इत्येष श्लोको मधुकोषे विजयरक्षितेन वार्त्तिकत्वेनोक्त' (मुम्बइ स ३० पृष्ठम्) इति । श्रूयते च यत् परिहारवार्त्तिके नवमखृष्ट शताब्दीय आषाढवर्म्मा चरकोपरि पतञ्जलिकृतानि वार्त्तिकान्यदूदुषदिति ।

चरकोपरि पतञ्जले कश्चिदपि व्याख्याग्रन्थ आसीदिति मतवाद हि प्रतीम एव वयम् । लघुमञ्जूषायामाप्तलक्षणकथनावसरे नागेशभट्ट आह—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादि-वशादपि नान्यथावादी य स इति चरके पतञ्जलि'रिति । चरकसहिताया एकादशाध्याये लिखितमस्ति—'आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्या निर्म्मुक्ता स्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषा त्रिकालममल ज्ञानमव्याहत सदा ॥
आप्ता शिष्टा विबुद्धास्ते, तेषा वाक्यमसशयम् ।
सत्य, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्य नीरजस्तमा ॥'

(१८।१६—सूत्र०) इति ।

पुनरपि विमानस्थानीयचतुर्थाध्यायारम्भे स भगवानाह—'आप्ता ह्यवितर्क-स्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च' (४) इति। नागेशवचनात् प्रतीयते यत् पतञ्जलेराप्तस्वरूपनिर्णये प्रागुद्धृतचरकीयवचसा सङ्क्षिप्त-व्याख्याविशेषत्वेन ग्रहीतुं शक्यमिति।

पतञ्जले मूलवार्त्तिकपाठो नास्माभि र्दृष्टः। ६ ७ खृष्टशताब्दीयचरक-टीकाकारेण भट्टारहरिचन्द्रेणापि स दृष्टो वा न वेति सन्दिह्यते। यत्र प्रथमखृष्टशताब्द्यां वैन्यागमिक कश्चित् कनिष्कसभ्य पातञ्जलवार्त्तिकानि चरकसंहिताया योग्येषु स्थानेषु सन्निवेशयश्चरकोपाधिभूषित आसीत्। मन्ये—चरकोपाधिभूषितस्यास्य प्रकृत नाम कपिलबल इति। यथा चूल्लिभट्टि नल्लूरादिकृता वृत्तय काशिकायां प्रविष्टा अदर्शनं प्राप्ता स्तथा मूलसंहितायां पातञ्जलवार्त्तिकानामपि प्रविलयात् स्वतन्त्रवार्त्तिकपाठस्यापि विलोप सञ्जात, तथा विलोपश्च नासम्भव एव।

अस्य नवीनचरकस्य वृत्तान्त चैनेयबौद्धत्रिपिटकग्रन्थत उपलभ्य सिल्भ्यॉ लेभि (Sylvain Levi) नामक—पाश्चात्त्यगवेषिणा सिद्धान्तित यदेष एव संहिताकारो वृद्धचरकमुनिरिति। तत्र केचिद् भारतीया अपि तन्मतानुसारिणो जाता इति तु महच्चित्रम्। प्राचीनचरक-नवीनचरकयो रैकत्वविषये भारतीयपण्डितेषु सिद्धान्तभ्रष्टेषु सत्स्वेव पाश्चात्त्या अस्माक संहिताकार वृद्धचरकमुनिं पञ्चदशशतवर्षैरर्व्वाचीन प्रतिपादयितुमल भवेयुरित्यत्रावधेयम्।

(२) नवीनचरकप्रतिसंस्कृतचरकसंहिता। द्वौ चरकावास्ताम्। एको वैशम्पायनशिष्यो याज्ञवल्क्यसतीर्थ्यः कृष्णयजुर्व्वेदटीकाकारो वृद्धश्चरक-मुनि र्यं स्वनाम्ना संहिता चकार, अन्य कनिष्कसभ्य प्रथमद्वितीयखृष्ट-शताब्दीयो नवीनश्चरको य प्रकृतस्य योग्यस्थलेषु पातञ्जलवार्त्तिकादि-सन्निवेशेन मुनिप्रणीता प्राचीनसंहिता प्रतिसंचस्कार। साम्प्रतिकै र्वै

कनिष्कसम्यो नवीनचरक इत्यभिधीयते तस्य यथार्थं नाम कपिलबल इति मन्यामहे। कपिलबल कपिलतन्त्रमपि प्राणैषीत्। तस्य पुत्रेण कापिलबलेन चरकसहिताया आशिकप्रतिसस्कार कृत इति दृढबलवचनादवगम्यते।

(३) कापिलबलप्रतिसस्कृतचरकसहिता। कपिलबलतन्त्रकृत् कपिलबलतनयो द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्ती कापिलबलश्चरकसहितामशत प्रतिसचस्कार। तदुक्त दृढबलेन चिकित्सितस्थानीयत्रिंशाध्याये—

'तानेतान् कापिलबल शेषान् दृढबलोऽकरोत्'।

इति।

कापिलबलजनक कपिलबल प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयकनिष्कसभ्य नवीनचरक इति मन्यामहे। तस्य नाम्ना कपिलबलतन्त्र प्रचलितमासीत्। स द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीय वाग्भटस्य पूर्व्वाचार्य्य। तदुक्त सग्रहनाम्न्या द्वादशसाहस्र्याम्—'कपिलबलस्तेषा स्वलक्षणानि रसतो निर्द्दिदेश—

कट्वम्ललवण पित्त स्वाद्वम्ललवण कफ।
कषायतिक्तकटुको वायुर्द्दृष्टोऽनुमानत॥

इती'ति। अस्या शशिलेखाया टीकाकार इन्दुपण्डित आह—'आचार्य्य कपिलबलस्तेषा रसस्वरूपेणैव निर्द्दिदेश, न तु शीतादिगुणान्तरस्वरूपेणेत्यर्थ। तच्च कपिलबलतन्त्र कट्वम्लेत्यादिना पठती'ति। कपिलबलतनयस्य कापिलबलस्य द्वितीयखृष्टशताब्दीयत्वमनुमातु शक्यम्। दृढबलपितु कपिबलात् कपिलबल स्वतन्त्र प्राचीनतरश्च।

(४) षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीयभट्टारहरिचन्द्रकृता चरकव्याख्या। ग्रन्थस्तु नास्माभि र्दृष्ट। श्रूयते हि सूत्रस्थानस्य कियाश्चनाश उपलब्ध इति। अस्य व्याख्याग्रन्थस्य प्रशसाया चन्द्रटाचार्य्येणोक्तम्—

'व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेज्जटनाम्नि सति सुधीरे ।
अन्यस्यायुर्व्वेदे व्याख्या धार्ष्ट्यं समावहति ॥'

इति ।

अन्येनोक्तम्—

'हरिचन्द्रकृता व्याख्या विना चरकसम्मतम् ।
य स्तनोत्यकृतप्रश्न पातुमिच्छति सोऽम्बुधिम् ॥'

इति ।

हरिचन्द्र आर्द्रदेवनामधेयात् पितु समजनि । स षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीय-गौडाधिपते शशाङ्कापरनाम्नो नरेन्द्रदेवस्य वैद्य सभापण्डितश्चासीत् । अस्य धर्म्मशर्म्माभ्युदयनाटक सुप्रसिद्धमेव । श्रूयते हि यदनेन जीवन्धर-चम्पू * प्रणीता । अस्य भाषासरणि र्बाणभट्टस्यापि चित्तमावर्ज्जयत् । हर्षचरितारम्भे तेन लिखितम्—

'पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थिति ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥'

इति ।

केचिदाहु स गद्यपद्यविद्यानिधिरित्युपाधिभूषित आसीदिति ।

हरिचन्द्रेण खरनादसहिताया प्रतिसस्कार कृत । ग्रन्थस्तु नास्माभि र्दृष्ट । शशिलेखाया दशमैकादशखृष्टशताब्दीय इन्दुपण्डित आह— 'या च खरनादसहिता भट्टारहरिचन्द्रकृता श्रूयते सा चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यत' इति । हरिचन्द्रस्यैक श्लोको वल्लभदेवेन सुभाषितावल्यामुद्धृत —

'अव्यापाररता वसन्तसमये ग्रीष्मे व्यवायप्रिया
सक्ता प्रावृषि पल्वलाम्भसि नवे कूपोदकद्वेषिण ।

* गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ।

कट्वम्लोष्णरता शरद्दधिभुजो हैमन्तनिद्रालसा
स्वै दोषैरपचीयमानवपुषो नश्यन्तु ते शत्रव ॥'

इति ।

सदुक्तिकर्णामृते श्रीधरदासेन तस्यैक श्लोक उद्धृत । तत्र सुबन्धु कालिदासहरिचन्द्रादीना गुणजात वर्णयितु कश्चित् कविवर आह—

सुबन्धौ भक्ति र्न क इह रघुकारे न रमते
धृति दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्ति शूर प्रकृतिमधुरा भारविगिर
स्तथाप्यन्तर्मोद कमपि भवभूति र्वितनुते ॥'

इति ।

हरिचन्द्रो विश्वप्रकाशकोषकृतो महेश्वरवैद्यस्य पूर्व्वपुरुष । अत सोऽपि वैद्य आसीदिति ज्ञायते ।

कश्चित् कविदेश्य आह । मीमासाभाष्यकारिण शबरस्वामिन षट् पुत्रा —वराहमिहिरो महाराजो भर्तृहरिस्तद्भ्राता विक्रमादित्यो भट्टार-हरिचन्द्र शङ्कुरमरसिंहश्चेति । एतत् सर्व्व मनसि निधाय तेनैक श्लोक प्रणीत —

'ब्राह्मण्यामभवद् वराहमिहिरो ज्योतिर्व्विदामग्रणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृप क्षत्त्रात्मजायामभूत् ।
वैश्याया हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कु कृती
शूद्रायाममर षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजा ॥'

इति ।

विचित्र उपन्यास । तदत्र किञ्चित् क्रियते विमर्श । शबरस्वामी प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दीयनागार्जुनात् प्राक्तनत्वात् तृतीय-द्वितीयखृष्टपूर्व्व-शताब्दीयपतञ्जले परवर्त्तित्वात् प्रथमखृष्टपूर्व्वशताब्दीवर्त्तीत्यनुमीयते । वराह-

मिहिर ५०५ खृष्टाब्दे पितुरादित्यसेनादाविर्भूय ५८७ खृष्टाब्दे तिराऽभवत्। वैराग्यशतकादिप्रणेता महाराजो भर्त्तृहरि र्मालवान्तर्गतायामुज्जयिन्या क्षत्रियकुलोत्पन्नगन्धर्व्वसेनात् समजनि। उच्छृङ्खलाया महिष्या जात निर्व्वेद सन्—

'या चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जन स जनोऽन्यसक्त ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक् ता च त च मदन च इमा च मा च ॥'

इत्युक्त्वा ससारे विरक्तिमापन्नमान स चरणाद्रौ (चूणारपर्व्वते) विश्रान्तिभूमिमेकां रचयित्वा तत्र तपोऽतप्यत। स चैकदा सानुशय प्राह—

'भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता
स्तपो न तप्त वयमेव तप्ता ।
कालो न यातो वयमेव याता
स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णा ॥'

इति।

ज्येष्ठभ्रातुरेतन्निर्वेदवाक्यमाकर्ण्य दैवाधिगत स्वराज्य निष्कण्टक कर्त्तुमिच्छता कनिष्ठ न भ्रात्रा यशोधर्म्मविक्रमादित्येन षष्ठखृष्टशताब्द्या द्वितीयपादान्ते तृतीयपादारम्भे वा त्यक्ताधिकारो राजा भर्त्तृहरि र्व्यापादित इत्येका प्रसिद्धि कुतश्चिदितिहासत उपलभ्यते। श्रूयते हि यद व्यापादनात् प्राक् स तेनोक्त —

'क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी।
विद्या कामदुघा धेनु सन्तोषो नन्दन वनम् ॥'

इति।

षष्ठखृष्टशताब्द्या मध्यमोपान्ते भट्टार हरिचन्द्र रथ्यादेव्यामार्द्रदेवो जनयामास। अत प्राज्ञिका स्तस्य स्थितिकाल षष्ठसप्तमखृष्टशताब्द्यो-रभ्यन्तरे निर्णयन्ति स्म। स हि कर्णसुवर्णे राज्ञ शशाङ्कापरनाम्नो नरेन्द्रदेवस्य राजवैद्य आसीत्। हर्षचरितादवगम्यते यदेष बाणभट्टस्य समकालिक इति। भुवनाभ्युदयप्रणेता शङ्कुकवि र्नवमखृष्टशताब्द्या प्रादुर्भूत। अमरसिंहस्य स्थितिकाल पञ्चमीत षष्ठखृष्टशताब्द्या अन्तरे निरूप्यते। इतिवृत्तवेदिन कवेरीदृश पुरातत्त्वनिरूपण प्राज्ञिकानामैति-हासिकाना च हास्योद्रेक जनयत्येव। क्षन्तव्य च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम्।

(५) दृढबलाचार्य्येण चरकसहिताया न्यूनतापरिहारेण चरमप्रति-सस्कार कृतो ग्रन्थश्च व्याख्यात।

'विस्तारयति लेशोक्त सङ्क्षिपत्यतिविस्तरम्।
सस्कर्त्ता कुरुते तन्त्र पुराण च पुन र्नवम्॥'

इत्युक्तदिशा सहिताया अस्याश्चिकित्सितस्थानीया सप्तदशाध्याया स्तथा सिद्धिस्थानस्य द्वौ चरमाध्यायौ च प्रतिसस्कर्त्रा रचिता प्रकृते सन्निवेशिताश्च। दशमैकादशखृष्टशताब्दीय-चन्द्रटाचार्य्यस्य वचनादव गम्यते यदय ग्रन्थाशो वैद्यसम्प्रदाये 'चरकोत्तरमि'ति नाम्ना प्रसिद्ध आसीदिति। ग्रन्थान्ते लिखितमस्ति—

'सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु।
सिद्धिस्थान स्वसिद्धयर्थं समासेन समापितम्॥'

इति।

इम श्लोक दृष्ट्वा जल्पकल्पतरुकृद् गङ्गाधर आह—'समग्र सिद्धिस्थान दृढबलेन रचित सयोजित चे'ति। जेजटचक्रपाणी त्विह जोषमासाते।

सिद्धिस्थानीयद्वादशाध्यायस्य प्रान्तभागे ग्रन्थप्रशसनार्थं त्रय श्लोका सन्निवेशिता दृश्यन्ते—

'यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥
रोगास्तेषां चिकित्सा च स किमर्थं न बुध्यते ।
चिकित्सा वह्निवेशस्य स्वस्थातुरहितं प्रति ॥
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ।
अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥'

इति ।

पाश्चात्त्याः खल्वत्र वक्तुमर्हन्ति यदेते श्लोकाः प्रतिसंस्कारात् परं केनचिदल्पधिया प्रक्षिप्ता इति । सुसंयमी चक्रपाणिस्त्वाह—'यस्य द्वादशसाहस्रीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति, तच्चाप्रस्तुतमि'ति । युक्तमुक्तम् । स्मरति च भगवान् व्यासदेवः —

'अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥'

इति ।

अयमेव चक्रपाणेर्हृद्गत आशयः । 'यस्ये'त्यादितः प्रागेवोक्तम्—

'इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।
स मनुजसुखजीवितप्रदाता
भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्म्मवृद्धः ॥'

इति ।

इमं श्लोकं पठन् पुनरपि 'यस्ये'त्यादिश्लोकानां पाठो न कदाचित् सुसंश्लिष्टो भवतीति ।

'सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञ श्चिकित्साकुशलश्च सः' इत्यत उत्तरम् —

'ऊर्द्ध्वबाहुर्विरौम्येव न च कश्चिद् वृणोति मे'

इत्यधिकपाठो गङ्गाधरसम्मत एव । मन्ये—चक्रपाणेरुत्तरकाले केनचिदावेग शीलेन सन्निवेशितोऽयमप्रासङ्गिकोऽ श इति । यद वा भवतु, रुचिवैचित्र्य दृष्ट्वा केनचिद् वक्तु शक्यते—

'इन्द्रोऽपि लघुता याति स्वय प्रख्यापितै गुणै' । इति ।

कस्य सूनु र्दृढबल इत्यस्मिन् विषये वर्त्तन्ते बहुविधा विप्रतिपत्तय । A History of Sanskrit Literature नामकग्रन्थे कीथ्महोदयेन लिखितम्—'Drdhabala (दृढबल) who was a Kashmirian, son of Kapilabala (कपिलबल) is ascribed to the eighth or ninth century' (५०६ पृष्ठे) । अयमस्यानुवाद — 'दृढबल काश्मीरक आसीत् । स कपिलबलस्य तनय । अष्टमखृष्टशताब्दी नवमखृष्टशताब्दी वा तस्य स्थितिकाल इति ब्रुवन्ति' इति । आयुर्व्वेद दीपिकादिसहितचरकसहिता-प्रकाशककृता श्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन ग्रन्थ-स्योपोद्घाते लिखितम्—'कपिलबलो नाम आचार्य्य आयुर्व्वेदतन्त्रप्रणेता ऽऽसीदिति तन्नाम्ना समुद्धृतेभ्य प्राचीनटीकावचनेभ्य प्रतीयते । चरकप्रति-सस्कर्त्रा दृढबलेन चिकित्सितस्थाने ३० अध्याये प्रोक्तम्—

'तानेतान् कापिलबल शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।'

इति ।

अत्र च कपिलबलस्यापत्य कापिलबल इति व्युत्पत्त्या कपिलबलो नाम दृढबलस्य पितेति ज्ञायते । तेन कपिलबलोऽपि दृढबलकालिक एवेती'ति । 'New Light on Vaidyaka Literatureनामकप्रबन्धे श्रीयुक्त दीनेशचन्द्रभट्टाचार्य्यमहोदयेन लिखित यत् कपिल एव दृढबलस्य पितेति ।

अधुना वय कीथ्महोदयस्य, चरकसहिताप्रकाशककृत शास्त्रिमहोदयस्य, प्राज्ञिकप्रवरभट्टाचार्य्य-महोदयस्य च मतवादान् समालोचयिष्याम । को दृढबलस्य पितेत्यत्र विषये दृढबलस्य काचित् साक्षादुक्ति र्नास्माभिरधिगम्यते ।

मन्यामहे कीथ्महोदयेन यथाऽऽकर्णितं तथैव लिखितमिति। अत एव तदुक्तौ कथमपि निर्भरो न युज्यते।

हरिदत्तशास्त्रिणः सिद्धान्तो नास्माकं हृदयसौख्यमावहति, निरुपपत्तिकत्वात्। 'तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोदि'त्येतावन्मात्रदृढबलवचनेन कापिलबलदृढबलयोः पितापुत्रीयसम्बन्धः कथं प्रतिपाद्यते? कपिलबलस्यापत्यं कापिलबलः इत्येतत् स्वतः सिद्धमिव, किन्तु तादृग्व्युत्पत्त्या कथं कापिलबलदृढबलयोरेकत्वं समाधीयते? तुष्यतुन्यायेन यदि तयोरभेदः स्वीक्रियते, तर्हि 'तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबल' इत्येवविप्रयुक्तवचनात् किमाधिक्येन लभ्यते? यदि केनचिदुच्यते—महाभारतस्य प्रथमार्द्धं पाराशर्य्यः उत्तरार्द्धं कृष्णद्वैपायनोऽकरोदिति, तर्हि तस्मिन् वक्तरि नूनं बुद्धयवज्ञानं प्रसज्येत। न हि व्यसनितया शब्दः प्रयुज्यते, अपि त्वर्थाभिधानायैव। स एवार्थो यदि केनचिदपि शब्देन व्यज्यते, तर्हि किमिति शब्दान्तरं प्रयुज्यते? तदुक्तमभियुक्तैः—

'पर्य्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते।
पर्य्यायेणैव ते यस्माद् वदन्त्यर्थं न सहता॥'

इति।

अत एव शास्त्रिमहोदयस्य सिद्धान्तं कथमपि ग्रहीतुं नोत्सहामहे।

कपिलः साख्यप्रवक्ता प्रागितिहासिको वैदिकः पुरुषः। स हि दृढबलस्य पिता भवितुं नार्हति। ऐतिहासिककाले कपिलनाम्ना कश्चिद् वैद्य आसीद् वा न वेत्यस्माभिर्न ज्ञायते। मन्यामहे दीनेशचन्द्रमहोदयः कपिबल इति वक्तव्ये प्रमादतः कपिल इत्याहेति। यद् वा भवतु, तक्षशिलातः प्रेतशिलापर्य्यन्तं मृग्यमाणोऽपि कपिलवैद्यो नास्माभिः कुत्रचित् प्राप्त इति प्रबन्धकृतो निर्णये न स्थास्यामः।

वय पूर्व्वमवादिष्म यत् कपिबल एव दृढबलस्य जनक इति। स षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीय-काश्मीरकपण्डित आसीत्। तेन कश्चिद् वैद्यक-ग्रन्थोऽपि प्रणीत। वृन्दकृतसिद्धयोगस्य कुसुमावलीटीकाया स्वस्थाधिकारे विजयरक्षितशिष्येण मधुकोषपूर्त्तिकृता श्रीकण्ठदत्तेन नामग्राह लिखितम्—

मधौ सहसि नभसि मासि दोषान् प्रवाहयेत्।
वमनैश्च विरेकैश्च निरूहै सानुवासनै ॥'

(८१।४२) इति।

अष्टाङ्गसग्रहसूत्रस्थानीयस्वस्थवृत्तपरिशिष्टटीकाया च टीकाकृता कपिबलनाम्ना श्लोकोऽयमुद्धृत (द्वितीयखण्डस्थ १६६ पृष्ठे—किंजवडेकरसस्करणम्)।

अस्मात् कपिबलात् पितु र्दृढबल सञ्जात इत्यस्माभिरापातत सिद्धान्तितम्। कपिबलस्य कोऽपि ग्रन्थो नास्माभि र्दृष्ट।

कतम देश निजजनुषा दृढबलाचार्य्यो भारतभूमौ भूषयामासेति विषये व्याख्यातृप्राज्ञिकयोरैकमत्य नोपलभ्यते। चरकसहिताया सिद्धिस्थानीय-द्वादशाध्यायस्य प्रान्तभागे लिखितमस्ति—

'सस्कृत तत्त्वसम्पूर्ण त्रिभागेणोपलक्ष्यते।
तच्छङ्कर भूतपतिं सम्प्रसाद्य समापयत् ॥
अखण्डार्थं दृढबलो जात पञ्चनदे पुरे।'

इति।

भूतपते' शङ्करस्य प्रसादाद् दृढबलेन साध्यस्य सिद्धिराप्तेति वक्तुमारभते—'तच्छङ्करमि'त्यादि। कुत्रत्यश्च स दृढबलस्तदाह—'पञ्चनदे पुरे जात' इति। अत्र जल्पकल्पतरुकृद् गङ्गाधरस्तात्पर्य्यत एवमाह—पञ्चनदे पुरे वाराणस्या मिति यावत्। तत्र दृढबल सहिताप्रतिसस्कारकरणे स्वात्मन शक्तिविरह-मनुभूय शङ्कर शुभङ्कर भूतपतिं विश्वनाथमाराधयामास, शङ्करश्च व्रत

आराधनातुष्टस्तस्मै चरकसंहिताप्रतिसंस्कारकरणे पाटवं ददाविति। पञ्चनदपुरे वाराणस्यामिति व्याख्याने क आशयः? वाराणस्यां पञ्चनद्यः सन्ति। काशीखण्डे लिखितमस्ति—

'किरणाधूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्यः प्रकीर्त्तिताः॥'

(५९ अ०) इति।

अत एव पञ्चनदपुरं काशीपुरीत्यभिप्राय इति।

गङ्गाधरव्याख्याने प्राश्निकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते। त आहुः। 'पञ्चनद'शब्दो वाराणस्यां न रूढः, रूढस्तु वर्त्तमान'पाञ्जाव'प्रदेशार्थके पञ्चनदे ह्येव। एतत्प्रदेशीयाः पञ्चनद्यश्चिरमेव वाराणसीस्थपञ्चनदीभ्यो लोके प्रसिद्धतरा वर्त्तन्ते। महाभारत कूर्म्मपुराण-वह्निपुराणादिमते ताश्च—

वितस्तिश्चन्द्रभागा च विपाशैरावती तथा।
शतद्रुश्चेति विज्ञेयाः पञ्चनद्यः प्रकीर्त्तिताः॥

इति।

वितस्ति—Jhellum चन्द्रभागा—Chenub विपाशा—Bias इरावती—Ravi शतद्रु—Sutlej अस्य प्रदेशस्य प्रधानपत्तनं श्रीरामचन्द्रपुत्रलवप्रतिष्ठितं लवपुरं वर्त्तमान-'लाहोर'नगरम्। अत एव पञ्चनदपुरं लवपुरम्। 'पुर'शब्देन सूच्यते यदिदं पञ्चनदपुरं लवपुरमेव, न तु काशीपुरी वाराणसीपुरी वेति। व्यवहर्त्तारः काशीप्रभृतिशब्दैः पुरीशब्दं योजयन्ति, न तु पुरशब्दम्। काशीखण्डेऽपि स्मर्य्यते—

'काशीपुर्य्यां पुरा ब्रह्मन्नासीद् राजा सुधार्म्मिकः।
पारिभद्र इति ख्यातस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः॥'

इति।

अत एव पञ्चनदपुर लवपुर न तु काशीपुरी। सम्प्रदायस्य तु गङ्गाधर-मतख्यापने परिकरबन्धो दृश्यते। प्राज्ञिकेष्वैतिहासिकेषु वा साम्प्रदायिकी सङ्कीर्णता पद नाधत्ते।

खृष्टजन्मन पर वाराणसीत पञ्चनदप्रदेशश्चिकित्सकबहुलस्थान-मासीत्। तदारभ्य पञ्चमीपर्य्यन्ताया खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे नागार्जुन-कपिलबलापरनामकनवीनचरक कापिलबल नवीनसुश्रुतादयश्चिकित्सका शस्त्रोप-चारकाश्चादौ शकाधिपतिकनिष्कसभामलचक्रु। ततश्च प्रथमवाग्भट-सिंहगुप्त द्वितीयवाग्भट-धन्वन्तरि-जयदेवादय श्चिकित्सका शकाधिपति-वासुदेवादीना शासनावसरे पञ्चनदप्रदेशस्य गौरवमुपचाययामासु। तदनन्तर चीनकपर्य्यटक सप्तमखृष्टशताब्दीय इचिं (I tsing)-महोदय पञ्चनदापरनाम्न 'पाञ्जाव'-प्रदेशस्य समृद्धि व्यालुलोके।

एतत् सर्व्व वस्तुवृत्तमुपलभ्य वयमपि प्राज्ञिकाना निर्णयमनुवर्त्तिष्यामहे। मन्यते चास्माभि र्यत् कपिबलपण्डित काश्मीरादागत्य लवपुरनामक-पञ्चनदपुरे वसतिं कृतवान्, दृढबलश्च कपिबलात् पितु र्जनिं लब्ध्वा तत्रैव कृतावस्थान आसीद न तु वाराणस्यामवतस्थ इति। 'Hindu History'नामकग्रन्थस्य ७६१ पृष्ठे प्राज्ञिकप्रवरेण मजुमदारमहोदयेन लिखित यद् दृढबलाचार्य्यः 'पाञ्जाव'प्रदेशे प्रतिवसति स्मेति।

कश्च कालस्तस्य दृढबलस्येतिविषये प्राज्ञिकानामपि वैमत्यमस्ति। आयुर्व्वेददीपिकादिसहितचरकसहिताप्रकाशकृत आयुर्व्वेदाचार्य्यहरिदत्त-शास्त्रिणो मते दृढबलस्य समय खृष्टचतुर्थी शताब्दीति। A History of Sanskrit Literature-नामकग्रन्थकृता कीथ्‌महोदयेनोक्त यदष्टमीतो नवमीपर्य्यन्ताया खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे दृढबलाचार्य्यस्य स्थितिरनुमातु शक्येति। इतिहासज्ञा श्रीमत्सत्यकुमारी देवी दृढबलस्य षष्ठखृष्टशताब्दीयत्वमनुमिमीते (A History of Sanskrit

Literature, p 139) । 'New Light on Vaidya Literature-नामकप्रबन्धकृत् प्राज्ञिकप्रवरश्रीदीनेशचन्द्रभट्टाचार्य्यमहोदय आह—दृढबल सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीय आसीदिति । अस्माकमप्यापातत-स्तथैव सिद्धान्त ।

(६) नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्म्मा चरकसहिताया 'परिहार-वार्त्तिक'नामान व्याख्याग्रन्थ प्रणिनाय। ग्रन्थोऽय नास्माभि दृष्ट । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामपि 'परिहारवार्त्तिक'ग्रन्थस्योल्लेखो नोप-लभ्यते। एतस्मात् प्रतीयते यदेष ग्रन्थ १७ खृष्टशताब्दीत पूर्व्वमेव विलोपमाप्त इति। तथा विलोपश्च नासम्भव, मुनिना सह विरोधादशिष्ट व्यवहाराच्चेति मन्यामहे। श्रूयते हि यदनेन ग्रन्थकारश्चरकोपरि पतञ्जलि-कृतानि वार्त्तिकान्यदूदुषदिति ।

(७) नवमखृष्टशताब्दीत ईषत् पूर्व्व हिमदत्तापरपर्य्यायेण सर्व्वहित मित्रदत्तेन चरकसहिताया एका टीका प्राणायि। अष्टाङ्गहृदयटीकाऽप्यनेन प्रणीता। टीकाद्वय तु नास्माभि दृष्टम्। नवमदशमखृष्टशताब्दीयेन जेज्जटाचार्य्येण हृदयटीका प्रसङ्गत उल्लिखिता। तस्मादनुमीयते यदय हिमदत्तो नवमखृष्टशताब्दीत पूर्व्ववर्त्त्येव ।

(८) भाष्यप्रदीपकृत कैयटापरनाम्न कज्जटस्य पित्रा नवमदशमखृष्ट-शताब्दीयेन जेज्जटेन 'निरन्तरपदव्याख्या'नाम्नी चरकटीका प्रणीता। त्रयोदशखृष्टशताब्दीय डल्लनाचार्य्यकृतनिबन्धसग्रहादवगम्यते यद् महाचार्य्य इत्यपि ख्यातिरस्य सञ्जातेति ।

कैयटो जेज्जटपुत्र इत्युक्तौ प्राज्ञिकाना वैमत्यमस्ति। काव्यप्रकाशस्य टीकायामष्टादशखृष्टशताब्दीयेन भीमसेनेन लिखितम्—'श्रीमान् कैयट ऊवटो ह्यवरज ' इति। एतदुपलभ्य पूर्व्वै प्राज्ञिकै कैयट उवट-पुत्रत्वेन गृहीत । तदनन्तर भाष्यप्रदीपस्य प्रारम्भे 'कैयटो जैयटात्मज ' इति

साक्षात् कैयटवचने प्रामाण्यमधिकतरमिति मत्वा साम्प्रतिकै प्राज्ञिकै सिद्धान्तित कैयटो जैयटपुत्र इति। यथा केज्जठ कैयटस्योपनाम तथा जेज्जटोऽपि जैयटस्येति कृत्वा तैरनयो पितापुत्रसम्बन्धो निरूपित। इदानीमस्माभिरपि प्राचीनमत विहाय नवीनमतमाश्रीयते।

केचन वैद्या जज्जटापरपर्य्याय जेज्जट वृद्धवाग्भटशिष्यत्वेन वर्णयन्ति। निरन्तरपदव्याख्यायाश्चरमभागेऽपि लिखितमस्ति—'इति श्रीवाग्भटशिष्य-श्रीजज्जटाचार्य्यरचिताया निरन्तरव्याख्याया काशीस्थधन्वन्तरिकल्प श्रीत्र्यम्बक-शास्त्रिणा प्रशिष्येण भिषग्वरेण्यपण्डितश्रीशिवदत्तमिश्राणामन्तेवासिना जालन्धरमण्डलान्तर्गतजाडलाग्रामनिवासिना आयुर्व्वेदाचार्य्यपण्डित हरिदत्तशास्त्रिणा निखिलभारतीयायुर्व्वेदविद्यापीठमन्त्रिणा पूरितत्रुटि-ताशाया चरकटीकायां सिद्धिस्थान समाप्तम्। (वैक्रम स० १९९७ श्रावण-पूर्णिमायाम्)।' इति। एष खलु बहुकौतुक उपन्यास। अतोऽत्र किञ्चित् क्रियते विमर्श।

अस्मन्मते सग्रहकारो वाग्भटो द्वितीय तृतीयखृष्टशताब्दीय एव। यत षष्ठखृष्टशताब्द्या महाभाष्यदीपिकादिकृता भर्त्तृहरिणा 'चतुर्थीबाधिका-माहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भटा' इत्यत्र प्राचीनतम-स्मृतिसारसमुच्चयकृद्-भागुरिमुनि प्राचीनतरचूर्णिकृत्पतञ्जलिमुन्यो र्नामभ्या सह प्राचीनवाग्भट स्यापि नाम गृहीतम्। असौ वाग्भट सग्रहकृतो वाग्भटस्य पितामहो यस्य व्याकरण तदानी नितरा प्रामाणिकमासीत्। किं च, अष्टाङ्ग-सग्रहस्योत्तरतन्त्रस्थित ऊनपञ्चाशाध्याये वाग्भटेन स्वय कथितम्—

'रसोनानन्तर वायो पलाण्डु परमौषधम्।
साक्षादिव स्थित यत्र शकाधिपतिजीवितम्॥'

इत्यादिश्लोकतोऽवगम्यते यदसौ ग्रन्थकारो द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीयस्य शकाधिपते र्वासुदेवस्य समकालिक, उभयो सिन्धुदेशवासित्वादनुमीयते च

स राजवैद्योऽप्यासीदिति । एतत् सर्व्व विस्तरत उपरिष्टाद वाग्भटप्रस्तावे वक्ष्याम ।

'वायोयार'पाण्डुलिपे भूमिकाया डाक्तार-हैर्ण्लिमहोदय, History of Sanskrit Literature ग्रन्थे कीथ्-महोदयस्तथाऽन्येऽपि पाश्चात्त्य पण्डिता सप्तमखृष्टशताब्दीप्रारम्भे वाग्भटस्य स्थितिकालमनुमिन्वन्ति । सग्रहभूमिकायामायुर्व्वेदसेवकेन वैद्यपण्डित रामचन्द्रपट्टवर्द्धनेन तु लिखितम् 'We may place him (वाग्भट) in the 4th or 5th C. A D at the latest and we should be prepared to accept a date which is even prior to the period suggested' अस्य तात्पर्य्यार्थं —'वय हि चतुर्थखृष्टशताब्द्या पञ्चम-खृष्टशताब्द्या वा वाग्भट स्थापयितु प्रभवाम, किन्तु यदि तावत् कश्चिदस्य ततोऽपि पूर्व्ववर्त्तित्व कारणोपन्यासपुर सर प्रतिपादयितुमुत्सहते, तर्हि वयमपि तन्मत शिरसा गृह्णीम (किंजवडेकरप्रकाशिताष्टाङ्गसग्रहस्य प्रथम प्ररोहे मुखबन्ध) इति ।

अष्टाङ्गसग्रह पुण्यपत्तननगर्य्यामष्टात्रिंशदधिकोनविंशशततमे खृष्टवर्षे वैद्यपण्डित श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-किंजवडेकरभिषगाचार्य्येण सटीक सटिप्पण च मुद्रित प्रकाशितश्च । तत्रैकश्चित्रपट सयोजितो यत्र जेज्जटेन्दू वाग्भटात् पाठ गृह्णाते इव । अस्य चित्रपटस्याधस्तात् प्रकाशकेन रचित एक श्लोक सन्निवेशित —

'लम्बश्मश्रुकलापमम्बुजनिभच्छायाद्युति वैद्यका
नन्तेवासिन इन्दुजेज्जटमुखानध्यापयन्त सदा ।
आगुल्फामलकञ्चुकाञ्चितदरालक्ष्योपवीतोज्ज्वलत्-
कण्ठस्थागरुसारमञ्जितदृशा ध्याये * दृढ वाग्भटम् ॥' इति ।

---

* आत्मनेपदमत्र प्रामादिकम् ।

निरन्तरपदव्याख्यासबलिता चरकसहिता लवपुरनगर्य्यामेकचत्वारिंशदधिकोन-विंशशततमे खृष्टवर्षे पण्डितप्रवरश्रीहरिदत्तशास्त्रिणा सशोधिता श्रीमोतीलाल-वनारसीदासेन प्रकाशिता च। सम्भाव्यते च यदष्टाङ्गसग्रहस्थचित्रपटादि-दर्शनानन्तर श्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयोऽपि गतानुगतिकन्यायेन जेज्जटो वाग्भटशिष्य इति कृत्वा निरन्तरपदव्याख्याया पुष्पिकाया स्वमत-प्रावण्यादलेखीत्—'इति श्रीवाग्भटशिष्यश्रीजेज्जटाचार्य्य रचिताया निरन्तर-पदव्याख्यायाम् ' इत्यादि। अत एतज् जेज्जटलेखनीप्रसूतमिति न बोध्यम्। यद वा भवतु, विचित्रोऽसौ चित्रपट, यत ऐतिहासिकी विप्लुति (historical anarchism) रेन प्राप्य सनाथा भविष्यति।

(९) सुधीश्वरवैद्यापरनाम्ना सुधीरवैद्येन माधवीयनिदानव्याख्या चरकटीका च प्रणीते। अस्य चरकटीकातिमात्रमुत्तमो ग्रन्थ आसीदिति श्रूयते। दशमैकादशखृष्टशताब्दीयेन चन्द्रटाचार्य्येणोक्तम्—

'व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेज्जटनाम्नि सति सुधीरे च।
अन्यस्यायुर्व्वेदे व्याख्या धार्ष्ट्यं समावहति ॥' इति।

दशमखृष्टशताब्दीयश्चन्द्रटपिता तीसटाचार्य्य सुधीर तद्ग्रन्थ वा नाज्ञासीत्। एतस्माच्चावसीयते यदसौ दशमखृष्टशताब्द्या प्रादुर्भूत इति। सुधीरतो जेज्जटाचार्य्य किञ्चित् पुरोगामीति प्रतीयते।

(१०) नवमखृष्टशताब्द्या दशमखृष्टशताब्द्या वा कार्त्तिककुण्डनामा कश्चिद् वैद्यपण्डितश्चरकटीकामेका प्रणिनाय। सम्भाव्यते यदसौ टीकाकार सिद्धयोगादिप्रणेतु वृन्दकुण्डस्य बान्धवो ज्ञाति र्वासीदिति। वृन्दस्य सिद्ध-योगादिवैद्यकग्रन्था सुप्रसिद्धा एव।

(११) अमृतप्रभो नाम कश्चिद् वैद्यश्चरकन्यास रचयामास। अस्य न्यासो नितरामुत्कृष्टो ग्रन्थ आसीदिति श्रूयते। दशमैकादशखृष्ट-शताब्दीयेन चन्द्रटाचार्य्येणायमुल्लिखित एव। चन्द्रटस्य पिता दशम-

खृष्टशताब्दीयस्तीसटाचार्य्यस्त्वस्य नामादि न जज्ञौ। अत उपपद्यते यदस्य कालो दशमखृष्टशताब्दीति। सम्भाव्यते यदेष ग्रन्थकार कुत्रचिद् वैद्यबहुलस्थाने वसति कृतवानिति।

(१२) दशमैकादशखृष्टशताब्दीयेन नरदत्तेन 'बृहत्तन्त्रप्रदीप'नाम्नी चरकटीका प्रणीता। गोवर्द्धनदत्तो भानुदत्तश्चक्रपाणिदत्तश्चास्य शिष्या आसन्। गोवर्द्धनदत्तो बृहत्तन्त्रप्रदीपस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी टीका प्रणिनाय। भानुदत्तश्चक्रपाणे ज्येष्ठभ्राता। तेन 'कुमारभार्गवीय'नामकवैद्यकग्रन्थ प्रणीत। चक्रपाणिरतितरा सुप्रसिद्ध एव।

(१३) श्रूयते हि यद् दशमखृष्टशताब्द्या गयदासेन चरकसहिताया-ष्टीका प्रणीतेति। अस्य सौश्रुतपञ्जिकाऽपरपर्य्यायबृहत्पञ्जिका नितरा शोभनो ग्रन्थ। अस्या पञ्जिकाया नामान्तरे न्यायचन्द्रिका चन्द्रिका चेति।

गयदास खलु महाविशिष्टो वैद्य आसीत्। समग्र चिकित्साशास्त्र-मस्य जिह्वाग्रे नरीनृत्यते स्मेत्येका प्रसिद्धिरस्ति। श्रूयते हि विद्यातिरेकाद् महाचार्य्य इत्यपि ख्यातिरस्य सञ्जाता। चक्रपाणि विजयरक्षित डल्लणा-चार्य्यादिभि प्राचीनग्रन्थकारै ससम्मानमस्य नाम गृहीतमेव। चिकित्सा-सग्रहस्य 'रत्नप्रभा'नाम्न्या टीकाया निश्चलकरेणोक्तम्—'गौडेश्वरान्तरङ्ग श्रीगयदासेन दर्शितम्' इत्यादि। एतस्मादुपपद्यते यदसौ गौडराजवैद्य आसीदिति। खृष्टजन्मतो दशमैकादशशताब्द्योरिम गौडदेश भूषयामास स गयदासमहाचार्य्य। एतस्मादनुमीयते यदसौ महाराजनयपालपितु गौडाधिपते र्महीपालस्य राजत्वसमकाल स्तत्र राजवैद्यश्चासीदिति।

(१४) दशमखृष्टशताब्दीय-तीसटाचार्य्यस्य पुत्रश्चन्द्रटाचार्य्यो दश-मैकादशखृष्टशताब्दीय एव। एष दृढबलकृता व्याख्यामुपजीव्य प्रति-सस्कृतचरकसहिताया कालदुष्टान् पाठानशोधयत्। अनेन च जेज्जट-

व्याख्यानुसारत सुश्रुतसंहिताया अपि पाठशुद्धि र्व्यधायि। चन्द्रटो हि चरकसुश्रुतयो पाठशुद्धिकारक एव, न तु प्रतिसंस्कर्त्ता न वा व्याख्याकर्त्तेति ज्ञेयम्।

चन्द्रटेन विविधा वैद्यकग्रन्था प्रणीता, यथा—चन्द्रटसारोद्धार, योगरत्नसमुच्चय, द्रव्यावली, चिकित्साकलिकाविवृति, वैद्यत्रिशती केत्येवमाद्या। तस्य ग्रन्थेभ्यो नानाग्रन्थ-ग्रन्थकाराणा नामान्युपलभ्यन्ते, यथा—अग्निवेश, (आयुर्व्वेदसारादिप्रणेता नवमदशमखृष्टशताब्दीय) अच्युत, (चरकन्यासप्रणेता दशमखृष्टशताब्दीय) अमितप्रभ, (नवमखृष्टशताब्दीया) अमृतमाला, अश्विनीसंहिता, (अत्रिपुत्रो महर्षि) आत्रेय, (तीसटप्रणीत) आर्य्यसमुच्चय, कालपाद, कृष्णात्रेय, क्षारपाणि, खरनाद, गोपुर, चरक, (दृढबलकृतम्) चरकोत्तरतन्त्रम्, चक्षुष्येण, (चिकित्साकलिकाकृत्) तीसट, जतूकर्ण, (स्वकृतकोषग्रन्थ) द्रव्यावली, नागार्जुन, नावनीतकम्, पराशर, वृद्धबाहड, वृद्धविदेह, वृद्धसुश्रुत, भद्रवर्म्मा, भेड, भिषग्मुष्टि, योगयुक्ति, (सिद्धसारप्रणेता अष्टमखृष्टशताब्दीय) रविगुप्त, (बिन्दुसारप्रणेता दशमखृष्टशताब्दीय) बिन्दुभट्ट, (दशमखृष्टशताब्दीयबिन्दुभट्टप्रणीत) बिन्दुसार, (अष्टमखृष्टशताब्दीय-रविगुप्तकृत) सिद्धसार हारीत इत्येवमाद्या।

आयुर्व्वेददीपिकादिसंवलितायाश्चरकसंहिताया उपोद्घाते श्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन लिखितम्—'परतस्तु वाग्भटादर्व्वाचीनेनानुमानतो वाग्भटपुत्रेण तीसटेन किलाग्निवेश चरक चोभावपि स्मरता स्पष्टीकृतेत्यादि (ञ पृष्ठे)। अत उपपद्यते यद् वाग्भट तीसटयो पितापुत्रसम्बन्ध शास्त्रिमहोदयेनानुमीयत इति। अतोऽत्र किञ्चित् क्रियते विमर्श।

तीसट-चन्द्रटयो पितापुत्रसम्बन्ध सुप्रसिद्ध एव। कस्तावत् तयो कालपरिचय इत्यत्र हरिदत्तमहोदयो जोषमास्ते। श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-

किजवडेकरप्रकाशितसंग्रहस्य भूमिकायामायुर्व्वेदसेवकेन श्रीरामचन्द्रमहोदयेन संग्रहकारो वाग्भटश्चतुर्थपञ्चमखृष्टशताब्द्यो र्मध्ये स्थापित । अत एतन्मते तीसट पञ्चमखृष्टशताब्दीयो भवितुमर्हति। History of Sanskrit Literature नामकग्रन्थस्य ५११ पृष्ठे प्राज्ञिकप्रवर कीथ्-महोदय आह—चिकित्साकलिकाकृत् तीसटश्चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीय एवेति। चन्द्रटेन चिकित्साकलिका विवृता। तीसटकृतचिकित्सासमुच्चयस्योल्लेखा-वसरे तेन प्रायश आर्य्यसमुच्चय इत्युक्तम्। आर्य्यशब्देन टीकाकारमते पिता तीसटो लक्षित । अत एव कीथ्महोदयसूचित तीसटकालपरिचयमव-लम्ब्य चन्द्रटस्य चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीवर्त्तित्व वक्तु शक्यते। इमे तु प्राज्ञिका सर्व्वे विभ्रान्ता । अस्मन्मते पुन संग्रहकृद् वाग्भटो द्वितीय तृतीयखृष्ट-शताब्दीयस्तीसटाचार्य्यो दशमखृष्टशताब्दीयश्चन्द्रटाचार्य्यो दशमैकादश-खृष्टशताब्दीयश्चासन्। इदानीं वयमप्येतत् प्रतिपादयितु प्रयतामहे।

नवमदशमखृष्टशताब्दीय सिद्धयोगादिकृद्वृन्दकुण्डस्तीसट-चन्द्रटौ नाज्ञासीत्, अज्ञासीत् त्वेकादशखृष्टशताब्दीयश्चक्रपाणिरेव। पञ्चमीतो नवमीपर्य्यन्ताया खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे यदि तीसट-चन्द्रटयो र्विद्यमानत्वम-भविष्यत् तर्हि वैद्यकग्रन्थनिचये तयो र्नामोल्लेखश्चावश्यमस्थास्यत्। अत उपपद्यते यद् दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुत्रचित् काले तौ विरेजाते इति।

एकादशखृष्टशताब्दीयस्य चक्रपाणेश्चिकित्सासंग्रहे तीसटचन्द्रटयो र्नामनी तीसटीयचिकित्साकलिकात प्रमाणवचनानि चोपलभ्यन्ते। १२-१३ खृष्ट-शताब्द्यो र्विजयरक्षितेन मधुकोषे निश्चलकरेण रत्नप्रभाया च तौ पितापुत्रौ नामत उल्लिखितावेव। अत कीथ्महोदयस्य मतवाद कथमपि स्थैर्य्य न लभते।

चन्द्रटेन तत्कृतेषु ग्रन्थेषु दशमखृष्टशताब्दीययोश्चरकन्यासकृदमित-प्रभ-बिन्दुसारकृद्बिन्दुभट्टयो र्नामनी गृहीते, बिन्दुसारात् प्रमाण च

समुद्धृतम् । दशमखृष्टशताब्दीययो ग्रन्थकारयो र्नामनी येन परिज्ञाते, दशमखृशताब्दीयो 'बिन्दुसार'ग्रन्थश्च येन पठितस्तस्य पिता नवमखृष्ट-शताब्दीतो महता कालेन व्यवहितस्य वाग्भटस्य पुत्र इति प्रतिपादयितु केऽपि पण्डिता प्राश्निका वा नाल भवेयु । अत एव येनैव युक्तिकलापेन वाग्भट-जेज्जटयो र्गुरुशिष्यसम्बन्धो निराकृतस्तेनैव वाग्भटतीसटयो' पितापुत्रसम्बन्धोऽपि निराक्रियते ।

(१५) चक्रपाणिदत्त एकादशखृष्टशताब्द्या 'बृहत्तन्त्रप्रदीप'रचयितु र्नरदत्ताद् गुरो शिक्षा लेभे । तेन चरकसहिताया 'आयुर्व्वेददीपिका'-ऽपरनाम्नी चरकतात्पर्य्यटीका प्रणीता । अस्या प्रसन्नता गाम्भीर्य्य च दृष्ट्वा तात्कालिकभारतीयवैद्यकवृन्दा एन 'चरकचतुरानन'इत्युपाधि-भूषित चक्रिरे । सा च टीका जेज्जटकृतनिरन्तरपदव्याख्याया कियदशेन सह श्रीयुक्तहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन १६४० खृष्टाब्दे लवपुरात् प्रकाशिता ।

वङ्गदेशीय'वीरभूम'विभागान्तर्वर्त्तिनि मयूरग्रामे लोध्रवशसम्भूत-नारायणदत्तात् पितुरय समजनि । गौडाधिपते र्नयपालस्य महानसे नारायण सूदाध्यक्षतामकरोत् । पितरि दिव प्रयाते चक्रपाणिरादौ तदधिकृत स्थानमशून्य विदधे । ततो विद्याबुद्धिप्राचुर्य्यात् स राज्ञा प्रधानमन्त्रित्वपदे न्ययोजि ।

चिकित्साशास्त्रे चक्रपाणि सूक्ष्मशेमुषीं प्राप । चक्रसग्रह एव तस्या प्रमाणमावहति । एष ग्रन्थो वैद्यवृन्दै र्नितरामाद्रियते । श्रूयते हि न केवल शास्त्रे पर तु प्रयोगेऽपि स निपुणधीरासीदिति । वैद्यागमे बहव उत्कृष्टग्रन्था स्तेन प्रणीता', यथा—'भानुमती'नाम्नी सौश्रुतटीका, 'आयुर्व्वेददीपिका'-ऽपरनाम्नी चरकतात्पर्य्यटीका, 'चक्रदत्तसग्रहा'ऽपरनामा चिकित्सासग्रह, चिकित्सास्थानटिप्पणम्, व्यग्रदरिद्रशुभङ्कर शुभङ्कर वा, सर्व्वसारसग्रह, द्रव्यगुणसग्रह, वैद्यकोष इत्येवमाद्या ।

भानुमत्या टीकाकृत पाण्डातिशयं दृष्ट्वा वैद्यागमिकास्त 'सुश्रुतसहस्र-नयन'इति मानपत्रभूषितमकुर्व्वन्। निश्चलकरनामा कश्चित् सद्वैद्य-स्त्रयोदशखृष्टशताब्द्या चिकित्सासंग्रहस्य 'रत्नप्रभा'ऽभिधाना टीकामकरोत्। १५ १६ खृष्टशताब्दीयशिवदासेन पुना रत्नप्रभामुपजीव्य 'तत्त्वचन्द्रिका'-नाम्नी काचिदपरा टीका प्रणीता। तत्त्वचन्द्रिका रत्नप्रभाया न्यूनताम-पूरयदित्येष ग्रन्थो वैद्यवृन्दै समधिकमाद्रियते। १५ खृष्टशताब्दीय उत्कलदेशीयराजवैद्य श्रीविश्वनाथसेन सर्व्वसारसंग्रहस्य 'सारसंग्रह'नाम्नी टीका प्रणिनाय। मन्ये ग्रन्थकारो राज्ञो गजपतिप्रतापरुद्रस्य सभापण्डित आसीत्। एष विश्वनाथसेन साहित्यदर्पणप्रणेतु पथ्यापथ्यनिघण्टुकृतो विश्वनाथकविराजादर्व्वाचीन एव।

११ खृष्टशताब्दीयचिकित्सासंग्रहतो नानाविधग्रन्थानां नामानि समुप लभ्यन्ते, यथा—(अच्युतप्रणीत) आयुर्व्वेदसार, (जयदत्त दीपकर-श्रीज्ञानप्रणीतम्) अश्ववैद्यकम्, (पृथ्वीसिंहविरचितम्) गन्धशास्त्रम्, (दृढबलप्रणीतम्) चरकोत्तरतन्त्रम्, (तीसटकृता) चिकित्साकलिका, (नरदत्तप्रणीत) बृहत्तन्त्रप्रदीप, (गोवर्द्धनकृता) रत्नमाला, (रविगुप्तप्रणीत) सिद्धसार, (नलनृपकृतम्) सूदशास्त्रम्, (स्वकृतम्) व्यग्रदरिद्रशुभङ्करम्, (अष्टाङ्गसंग्रहापरपर्य्याय) वृद्धवाग्भट, (अष्टाङ्ग-हृदयसंहिताऽपरपर्य्याय) स्वल्पवाग्भट, शिवसिद्धान्ततन्त्रम्, लोह-शास्त्रम्, नावनीतकसंहिता, भिषग्मुष्टिरित्येवमाद्या। ग्रन्थकाराणां च नामानि तत उपलभ्यन्ते, यथा—(चरकन्यासप्रणेता) अमितप्रभ, (कल्याणसिद्धिकारक उग्रादित्यापरपर्य्याय) उग्रसेन, (कालज्ञान-प्रणेता शम्भुनाथापरपर्य्याय) कालपाद, (कृष्णात्रेयतन्त्रकृदत्रिपुत्र) कृष्णात्रेय, (कृष्णात्रेयापरपर्य्याय) कृष्णाग्निपुत्र, (क्षारपाणितन्त्र-कृत्परमर्षि) क्षारपाणि, (खरनादतन्त्रकृत्) खरनाद, चरक,

सुश्रुत, आत्रेय, दृढबल, (प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्य) चक्षुष्येण, (चिकित्साकलिकादिप्रणेता) तीसट, (चिकित्साकलिकाविवृतिप्रणेता) चन्द्रट, (जतूकर्णतन्त्रकृत् परमर्षि) जतूकर्ण, (गन्धशास्त्रकृत्) पृथ्वीसिंह, भद्रवर्म्मा, (भालुकितन्त्रकृत्प्राचीनायुर्व्वेदविन्मुनि) भालुकि, (भेलतन्त्रकृत् परमर्षि) भेल, (धाराधिपति) भोज, (निदानप्रणेता) माधवकर, (सिद्धसारादिप्रणेता) रविगुप्त, (सग्रहादिकृत्) वाग्भट, (हयशास्त्रविशारदो राजर्षि) शालिहोत्र, (ऋक्प्रातिशाख्य-शौनक-तन्त्रकार-नेत्ररोगचिकित्सक) शौनक, (हारीततन्त्रकृत्परमर्षि) हारीत इत्येवमाद्या ।

चिकित्सासग्रहस्य निश्चलकृत १३ खृष्टशताब्दीय 'रत्नप्रभा' टीकायां ये ये ग्रन्था उल्लिखिता स्तेषा नामानि वर्णानुक्रमश उपरिष्टात् प्रदीयन्ते, यथा— अमृतघट, अमृतमाला, (१३ खृष्टशताब्दीयश्रीकण्ठकृता) अमृतवल्ली, (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्त्यमोघवैद्यकृतम्) अमोघज्ञानतन्त्रम्, (एकादशखृष्ट-शताब्दीवर्त्तिजयदत्तदीपङ्करप्रणीताश्वायुर्व्वेदापरनाम) अश्ववैद्यकम्, (अश्वि-द्वयस्मृता) अश्विनीसहिता, (७ ८ खृष्टशताब्दीयमाधवकरकृत) आयुर्व्वेद-प्रकाश, (एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्तीन्दुपण्डितकृत-शशिलेखाऽपरनाम्नी) इन्दुमती, (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिजिनदासप्रणीत) कर्म्मदण्डी, अच्युदेव-कृता) कर्म्ममाला, (सप्तमखृष्टशताब्दीवर्त्तिन उग्रादित्यस्य कृति) कल्याणसिद्धि, (चतुर्थखृष्टपूर्व्वशताब्दीयवात्स्यायनकृतकामसूत्रापरनाम) कामशास्त्रम्, (एकादशखृष्टशताब्दीयगोवर्द्धनदत्तप्रणीता) कौमुदी, (एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्ति-भव्यदत्तकृतम्) गन्धतन्त्रम्, (द्वादशखृष्ट-शताब्दीयभवदेवभट्टप्रणीतम्) गन्धशास्त्रम्, (एकादशखृष्टशताब्दीय-पृथ्वीसिंहकृत) गन्धशास्त्रनिघण्टु, (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिध्रुवपाद-प्रणीता) चन्द्रकला, (दशमखृष्टशताब्दीवर्त्तिगयदासमहाचार्य्यप्रणीत-

सौश्रुतपञ्जिकाऽपरनाम्नी) चन्द्रिका, (दशमखृष्टशताब्दीयतीसटप्रणीता) चिकित्साकलिका, (दशमैकादशखृष्टशब्दीयनरदत्तकृतबृहत्तन्त्रप्रदीपापर-पर्य्याय) तन्त्रप्रदीप, (एकादशखृष्टशताब्दीयचक्रकृतायुर्व्वेददीपिका-ऽपरनाम्नी) दीपिका, (११ खृष्टशताब्दीयचक्रकृतद्रव्यगुणसंग्रहापरपर्य्याय) द्रव्यगुण, (दशमैकादशखृष्टशताब्दीयचन्द्रटकृतवैद्यककोषापरनाम्नी) द्रव्यावली, धनुर्व्वेद, (त्रयोदशखृष्टशताब्दीवर्त्तिमेदिनीकरप्रणीतनानार्थ कोषापरपर्य्याय) नानार्थ, (वृद्धसुश्रुतोक्त मतान्तरे प्रथमखृष्टशताब्दीय-नवीनसुश्रुतोक्त नावनीतक प्रमादतो मुद्रितम्) नामनीतकम्, (एकादशखृष्ट-शताब्दीयगोवर्द्धनदत्तप्रणीता) न्यायसारावली, (सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीय-माधवकरप्रणीतसुश्रुतश्लोकवार्त्तिकापरनामकम्) प्रश्नसहस्रविधानम्, (षष्ठ-सप्तमखृष्टशताब्दीयभट्टारहरिचन्द्रकृता) भट्टारसंहिता, (द्वितीयतृतीयखृष्ट-शताब्दीयसिंहगुप्तसूनुवाग्भटकृताष्टाङ्गसंग्रहसंहिताऽपरनाम्नी) मध्यसंहिता, (प्रथम द्वितीयखृष्टशताब्दीयनागार्जुनकृता) योगमञ्जरी, (एकादशखृष्ट-शताब्दीवर्त्तिभव्यदत्तप्रणीत) योगरत्नाकर, (द्वादशखृष्टशताब्दीपूर्व्ववर्त्ति-बुद्धभट्टकृता) रत्नपरीक्षा, (७-८ खृष्टशताब्दीयमाधवकरप्रणीतपर्य्याय-रत्नमालाऽपरनाम्नी) रत्नमाला, रससागरतन्त्रम्, (शिवोक्तम्) लोहशास्त्र तन्त्रम्, (द्वादशखृष्टशताब्दीपूर्व्ववर्त्तिसनातनकृत-योगशास्त्रटीकाऽपरनाम्नी) वल्लभा, (११-१२ खृष्टशताब्दीयवङ्गसेनविरचित) वङ्गसेनसंग्रह, (५ खृष्टशताब्दीय-संसारावर्त्तकोषकृद्-महाराज-द्वितीयचन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य-प्रणीत) विक्रमपराक्रम, (८-९ खृष्टशताब्दीयमहीधरकृतयोगशत-टीकाऽपरनाम्नी) विश्ववल्लभा, विष्णुपुराणम्, (२-३ खृष्टशताब्दीय द्वितीयवाग्भटप्रणीतसंग्रहापरपर्य्याय) वृद्धवाग्भट, (सुश्रुततन्त्रापर-नामकम्) वृद्धसुश्रुतम्, (११ खृष्टशताब्दीवर्त्तिभव्यदत्तप्रणीत) वैद्य प्रदीप, (११-१२ खृष्टशताब्दीयकलापपञ्जीकृत्त्रिलोचनपुत्रगदाधरदास

कृत) वैद्यप्रसारक, (११ खृष्टशताब्दीयचक्रपाणिकृतम्) व्यग्रदरिद्र-शुभङ्करम्, (११-१२ खृष्टशताब्दीयबकुलकरप्रणीत) सारोच्चय, (६-१० खृष्टशताब्दीय वृन्दकुण्डप्रणीत) सिद्धयोग, (८ खृष्टशताब्दीय-रविगुप्तकृत) सिद्धसार, (२-३ खृष्टशताब्दीयद्वितीयवाग्भटकृतहृदय-संहिताऽपरनाम्नी) सूक्ष्मसंहिता, (प्राकृतभाषाया माहुककृता) हरमेखला, इति। ग्रन्थकाराणा च नामानि तत उपलभ्यन्ते, यथा—(६-१० खृष्टशताब्दीयायुर्व्वेदसारकृत्) अच्युत, (१० खृष्टशताब्दीयचरक-न्यासकृत्) अमितप्रभ, (११-१२ खृष्टशताब्दीयकर्म्ममालाकृत्) अच्चदेव, (६ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृत्) आषाढवर्म्मा, (११-१२ खृष्टशताब्दीयचरक माधवनिदानटीकाकृत् त्रिपुराधिपति) ईशानदेव, (११-१२ खृष्टशताब्दीयचरक-हृदयसंहिताटीकाकृत्) ईश्वरसेन, (११-१२ खृष्टशताब्दीयमहाराजलक्ष्मणसेनसभासत्) उमापति, (१-२ खृष्टशताब्दीय-नवीनचरकापरपर्य्याय) कपिलबल, (१०-११ खृष्टशताब्दीयकरवीरपुर-वास्तव्य) करवीर, (११-१२ खृष्टशताब्दीयजम्बुस्वामिचरितकृत्) जिनदास, (१० खृष्टशताब्दीयकोलहसंहिताकृत् कोलहदास प्रमादतो मुद्रित) कलहदास, (वाह्लीकदेशीयवैद्यागमिकमुनि) काङ्कायन, (शम्भुनाथापरपर्य्याय) कालपाद, (६-१० खृष्टशताब्दीयसुश्रुतटीकाकृत्) कार्त्तिककुण्ड, (काश्यपतन्त्रादिस्मर्त्ता) कश्यप, (कृष्णात्रेयतन्त्रकृद-त्रिपुत्र) कृष्णात्रेय, (अथर्व्वगृह्यसूत्रकृत्) कौशिक, (आत्रेयशिष्य-परमर्षि) क्षारपाणि, (आयुर्व्वेदाचार्य्यखारनादिपिता) खरनाद, (११ खृष्टशताब्दीवर्त्तिकलापपञ्जीकृत्-कायस्थत्रिलोचनपुत्रवैद्यप्रसारककृत्) गदाधरदास, (१०-११ खृष्टशताब्दीयमहीपालराजवैद्य-सुश्रुतपञ्जिकाकृन्-महाचार्य्य) गयदास, (१२-१३ खृष्टशताब्दीयचरकव्याख्याकृत्) गुणाकर, (प्राचीनवैद्यागमिकमुनि) गोपति, (दिवोदासशिष्यसुश्रुत-

सतीर्थ्यगोपुरतन्त्रकृत्) गोपुररक्षित , चक्रपाणि , (प्राचीनवैद्यागमिकमुनि) चक्षुष्येण , (१० खृष्टशताब्दीयपदार्थचन्द्रिकानामक हृदयटीकाकार-चन्द्रनन्दन प्रमादतो मुद्रित) चन्दन , (१०-११ खृष्टशताब्दीयतीसटपुत्र श्चिकित्साकलिकाविवृतिकारश्च) चन्द्रट , (लोहशास्त्रकृत्) जीवनाथ , (जतूकर्णतन्त्रकृत् परमर्षि) जतूकर्ण , (६-१० खृष्टशताब्दीयचरकसुश्रुत टीकाकृत्) जेज्जट , (१० खृष्टशताब्दीयविक्रमशिलाऽध्यापकच्छन्द शास्त्रोप देष्टा) ज्ञानश्री , (१० खृष्टशताब्दीयचिकित्साकलिकादिकृत्) तीसट , (११ खृष्टशताब्दीवर्त्तिकातन्त्रपञ्जीकृत्कायस्थवैद्य) त्रिलोचनदास , (७ खृष्ट शताब्दीवर्त्तिकाव्यादर्शादिकृत्) दण्डी, (७ ८ खृष्टशताब्दीयचरकोत्तर-तन्त्रादिकृत्) दृढबल , (११ खृष्टशताब्दीयदाक्षिणात्यवास्तव्यरसशास्त्रज्ञ) देन्तक , (११ खृष्टशताब्दीयधरणिकोषकृत्) धरणिदास , (७ खृष्टशताब्दीय-न्यायबिन्दुकृद् बौद्धाचार्य्य) धर्म्मकीर्त्ति , (१०-११ खृष्टशताब्दीय-बृहत्तन्त्रप्रदीपकृत्) नरदत्त , (नैषधापरपर्य्यायसूदशास्त्रकृत्) नलनृप , (१-२ खृष्टशताब्दीय) नागार्जुन , (३ खृष्टपूर्व्वशताब्दीयच्छन्द सूत्रकृत्) पिङ्गल , (हस्त्यायुर्व्वेदकृन्मुनि) पालकाप्य , (पौष्कलवतापरपर्य्याय-सुश्रुतसतीर्थ्य) पुष्कलावत , (६-१० खृष्टशताब्दीयगन्धशास्त्रकृत्) पृथ्वीसिंह , (११-१२ खृष्टशताब्दीयगन्धशास्त्रनिबन्धकृत् स्मार्त्त) भवदेव , (११ खृष्टशताब्दीयवैद्यप्रदीपकृत्) भव्यदत्त , (भेलतन्त्रकृत् परमर्षि) भेल , (६ खृष्टशताब्दीययुक्तिदीपिकादिकृत् षड्दर्शनटीकाकारवाचस्पति-मिश्राश्रयकान्यकुब्जाधिपति-वृद्धभोजापरपर्य्याय) भोजदेव , (१२-१३ खृष्टशताब्दीयवङ्गाधिपतिकेशवसेनदौहित्रविजयरक्षितापरपर्य्याय) रक्षितपाद , (११-१२ खृष्टशताब्दीयदेन्तकशिष्य) रम्भाराम , (८ खृष्टशताब्दीय-सिद्धसारादिकृत्) रविगुप्त , (६-१० खृष्टशताब्दीयप्राभाकरसम्प्रदायस्थ-मीमांसकवैद्य) वररुचि , (६ खृष्टशताब्दीयगाणितिकवर्य्य) वराह-

मिहिर, (११-१२ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृद बाष्पचन्द्रापरनामा) वाप्यचन्द्र, (५ खृष्टशताब्दीयससारावर्त्तकोष-विक्रमपराक्रमादिकृद् द्वितीय-चन्द्रगुप्तापरपर्य्यायमहाराज) विक्रमादित्य, (मिथिलाधिपति) विदेह, (१२ खृष्टशताब्दीयधातुशास्त्रज्ञ) विभाकर, विश्वामित्र, (६ १० खृष्टशताब्दीयसिद्धयोगादिकृत्) वृन्द, (प्राचीनवैद्यागमिक) वैतरण, (हयायुर्व्वेदवित्सुश्रुतजनकराजर्षि) शालिहोत्र, (१२-१३ खृष्टशताब्दीय-व्याख्याकुसुमावलीकार) श्रीकण्ठदत्त, (११-१२ खृष्टशताब्दीयराम-चरितकाव्यकृत्) सन्ध्याकरनन्दी, (१२ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृत्) सुदान्तसेन, (१२ खृष्टशताब्दीयनिदानव्याख्याकृत्) सुधीर, (६-७ खृष्टशताब्दीयखरनादतन्त्रप्रतिसस्कर्त्ता भट्टारसहिताकृच्च) हरिचन्द्र, (हारीत-तन्त्रकृत्परमर्षि) हारीत ।

चिकित्सासग्रहोपरि १६ खृष्टशताब्द्या शिवदासेन 'तत्त्वचन्द्रिका'नाम्नी टीका प्रणीता। तस्या वङ्गीयमुद्रणे ग्रन्थग्रन्थकाराणा यान्येव नामानि सन्ति तानि चोपरिष्टात् प्रदीयन्ते—रत्नप्रभा, हरिचन्द्र (२ पृष्ठे), भट्टारहरिचन्द्र (१३ पृष्ठे), जेज्जट (११ पृष्ठे), चन्द्रिकाकार (११ पृष्ठे), चन्द्रट (१६ पृष्ठे), वृद्धवाग्भट (१२७ पृष्ठे), डल्लण (२४ पृष्ठे), दृढबल (१५६ पृष्ठे), श्रीकण्ठदत्त (१८८ पृष्ठे), किरातकाव्यम् (२६ पृष्ठे), भालुकितन्त्रम् (३१ पृष्ठे), क्षारपाणि (३८ पृष्ठे), हारीत (६६ पृष्ठे), सिद्धसार (५५ पृष्ठे), आयुर्व्वेदसार (६१ पृष्ठे), वृन्द (७६ पृष्ठे), वैद्यप्रदीप (७६ पृष्ठे), योगरत्नाकर (८६ पृष्ठे), निश्चलकर (८६ पृष्ठे), निघण्टु (१०८ पृष्ठे), कार्त्तिक (१३१ पृष्ठे), भानुमती (३२४ पृष्ठे), सुश्रुत (यत्र तत्र), भोज (३७० पृष्ठे), विन्ध्यवासी गोविन्दभागवत (४१७ पृष्ठे), हारावली (पुरुषोत्तमकृता—६३८ पृष्ठे), पालकाप्य (७०४ पृष्ठे), पतञ्जलि (६०३, ६०५, ६१४,

६१७ पृष्ठेषु), सुदान्त (५६१ पृष्ठे), मध्यवाग्भट (द्वितीयवाग्भटकृत-मध्यसहिता—६६६ पृष्ठे), विदेह (६६३पृष्ठे), जीवक (६११ पृष्ठे), नागार्जुन (६१० पृष्ठे), पातञ्जलदर्शनम् (६१० पृष्ठे), बिन्दुसार (५८७ पृष्ठे), चरक (यत्र तत्र), नयपाल (११ खृष्टशताब्दीयो वङ्गाधिपति) इत्यादि ।

ननु, एकादशखृष्टशताब्दीयचिकित्सासग्रह त्रयोदशखृष्टशताब्दीयरत्न-प्रभा षोडशखृष्टशताब्दीयतत्त्वचन्द्रिकासु समुल्लिखितग्रन्थग्रन्थकाराणामेव-विधनामकीर्त्तने क आशय ? तेषा ग्रन्थग्रन्थकाराणा पौर्व्वापर्य्यदर्शनेन भविष्यदगवेषिणा ततत्कालनिरूपणे सौकर्य्य भवेदिति कृत्वा नामा-न्युल्लिखितानीति ज्ञेयम् । तद् यथा—हिष्ट्रि अफ् सस्कृतलिटारेचर ग्रन्थस्य ५११ पृष्ठे प्रत्नतत्त्ववित्-कीथ्महोदयेन चिकित्साकलिकाकृतस्तीसटस्य चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयत्व सिद्धान्तितम् , एकादशखृष्टशताब्दीयेन चक्रपाणिना तु तदीयचिकित्सासग्रहे चिकित्साकलिका नामत उल्लिखिता (एतद्ग्रन्थस्य ५३ पृष्ठस्थितद्वितीयपक्ति र्द्रष्टव्या) , द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन निश्चल-करेण पुनस्तदीयरत्नप्रभाया तीसटपुत्रश्चिकित्साकलिकाविवृतिकारश्चन्द्रट-स्तीसटश्च नामत उल्लिखितौ (एतद्ग्रन्थस्य ५५ पृष्ठस्थचतुर्थसप्तमपक्ती द्रष्टव्ये) । एतदालोचनेन विस्पष्टमेव प्रतीयते यत् कीथ्महोदयस्य सिद्धान्त प्रामादिक इति ।

सुश्रुतप्रस्तावे पुनरपि चक्रपाणिप्रसङ्ग समागमिष्यति ।

(१६) एकादशखृष्टशताब्द्या श्रीकृष्णवैद्येन चरकभाष्य प्रणीतम् । श्रीकृष्ण एकादश-द्वादशखृष्टशताब्दीयस्य विश्वप्रकाशकृतो महेश्वरवैद्यस्य पितेत्यातङ्कदर्पणप्रणेता वाचस्पति । कल्पद्रुमकोषप्रकाशक-रामावतार-शर्म्ममते तु स महेश्वरस्य पितामह एव ।

(१७) एकादशखृष्टशताब्द्या ब्रह्मदेव. श्रीब्रह्मदेवो वा चरक-सुश्रुतयो

ष्टीके प्रणिनाय। केचिदाहुरस्या सुश्रुतटीकाया वार्त्तिकत्वप्रसिद्धिरस्तीति। ग्रन्थस्तु नास्माभि दृष्ट। निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्येण ग्रन्थोऽयमादरातिशयेन पुन पुनरुल्लिखित।

(१८) एकादशखृष्टशताब्द्यां वङ्गसेनस्य पित्रा काञ्जिकावास्तव्येन गदाधरेण चरकटीका प्रणीतेति श्रूयते। सम्भाव्यते कालवशेन टीकाया विलोप सञ्जात इति।

(१९) एकादश-द्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् समये बाष्पचन्द्रापरनाम्ना वाप्यचन्द्रेण चरकसहिताया टीकैका प्रणीता। टीकाकारो बाष्पचन्द्रतन्त्र च प्रणिनाय। मन्ये—स कस्मिंश्चिद् वैद्यबहुलस्थाने वसति कृतवानिति। तस्य ग्रन्थ १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसून्यामुल्लिखितो वर्त्तते।

(२०) त्रिपुराधिपते केशवदेवस्य पुत्र ईशानदेवश्चरकटीका व्यरचयत्। टीकाकार एकादश द्वादशखृष्टशताब्दीय आसीत्। मधुकोषे विजयरक्षितेन टीकाया बहवो विषया उद्धृता। ईशानदेवोऽपि त्रिपुराधिपतिरभवदिति बृहद्वङ्ग दीनेशचन्द्र।

(२१) बकुलेश्वरसेनोऽपि चरकटीका प्रणिनाय। टीका तु विलोपमापन्ना। मधुकोषे टीकाकृतो नामादि दृश्यते। मन्ये—ग्रन्थकारो वङ्गदेशे कश्चिद् वैद्यवशीय पण्डित आसीदिति। असावेकादशखृष्टशताब्द्या प्रादुर्भूत इत्येके वदन्ति।

(२२) केचिदाहु यत् सिद्धश्वरसेनस्य पुत्र ईश्वरसेन एकादश-द्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् काले चरकस्य टीकामेका प्रणिनाय। मधुकोषे टीकाकृतो वचनमुद्धृतम्। अधुना ग्रन्थस्तु नोपलभ्यते। श्रूयते हि यदनेन हृदयटीकाऽपि प्रणीतेति। वैद्यकुलपञ्जिकाया अवगम्यते यदेष ईश्वरसेन सिद्धेश्वरसेनस्य पुत्र आसीदिति।

(२३) एकादश द्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् समये जम्बु स्वामिचरितप्रणेता शुक्लपटो जिनदासश्चरकोपरि कश्चिद व्याख्याग्रन्थ निर्मितवान्। रत्नप्रभायामस्य नामोल्लेख उपलभ्यते। अस्य सम्पूर्ण नाम जिनदासगणिमहत्तर इति। जिनदास प्रद्युम्नक्षमाश्रमणस्य श्रमणस्य शिष्य। अनुयोगचूर्णि कल्पभाष्यचूर्णि चैष प्राणैषीत्।

(२४) सुदान्तसेनेन चरकस्य कश्चिद व्याख्याग्रन्थ प्रणीत। एष हि खृष्टीयद्वादशशताब्द्या प्रादुर्भूत। इदानीमस्य ग्रन्थस्य विलोप सञ्जात। मधुकोषे विजयरक्षितेन ग्रन्थकारस्य नामोल्लेख कृत। तत्त्वचन्द्रिकाया शिवदासेन तस्य वचांसि समुद्धृतानि। श्रूयते हि यदसौ शिल्पविद्यायामपि प्रवीण आसीदिति।

(२५) द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् काले गुणाकर वैद्येन चरकस्य वृत्तिरेका प्रणीता। Dr Cordier महोदयेनोक्त गुणाकर इमा वृत्तिं चत्वारिंशदधिक द्वादशशततमे वर्षे प्रणिनायेति। वृत्तिकारोऽय द्वादशखृष्टशताब्दीयगुणचन्द्रसूरे शिष्यो जैनाचार्य्यहेमचन्द्रसूरे प्रशिष्य षड्दर्शनसमुच्चयस्य टीकाकारश्चासीत्। भक्तामरस्तोत्रटीकाकृद् गुणाकरोऽय एव। चतुर्दशखृष्टशताब्द्या स आविर्बभूव।

(२६) षोडशखृष्टशताब्द्यामनन्तसेनस्य पुत्र शिवदाससेन 'चरकतत्त्व-प्रदीपिका'ऽभिधाना चरकटीकामेकामकरोत्। पञ्चदशखृष्टशताब्द्यामनन्त-सेनो वङ्गाधिपते बार्ब्बाकशाहमहोदयस्य राजवैद्य आसीत्। शिवदासेन नानावैद्यकग्रन्था प्रणीता, यथा—चरकतत्त्वप्रदीपिका, अष्टाङ्गहृदय सहितायास्तत्त्वबोधटीका, भव्यदत्तप्रणीतयोगरत्नाकरस्य टीका, चिकित्सा-सग्रहस्य 'तत्त्वचन्द्रिका'टीका, चक्रकृतद्रव्यगुणसग्रहस्य 'द्रव्यगुणसग्रहटीका' इत्येवमाद्या।

(२७) ऊनविंशखृष्टशताब्द्या गङ्गाधरकविराजेन 'जल्पकल्पतरु'नाम्नी चरकटीका प्रणीता। एषा टीका नितरा सुप्रसिद्धा। ग्रन्थश्च विपुल एव। वैद्यकशास्त्रे गङ्गाधरो योगरत्नावलीमाग्नेयायुर्व्वेदीयभाष्य च प्रणिनाय। बहुषु शास्त्रेषु पाण्डित्यातिशयाद् गङ्गाधर साक्षाद गङ्गाधर इवेति ख्याति रस्य सञ्जाता। शास्त्रान्तरेषु तस्य नानाग्रन्था विलसन्ति, यथा—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्, शारीरकसूत्रव्याख्यानम्, गीताव्याख्यानम्, साङ्ख्यपातञ्जल न्यायवैशेषिकदर्शनाना व्याख्याग्रन्था, गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम्, शाण्डिल्यसूत्र व्याख्या, भागवतविचार, 'प्रमादभञ्जनी'नाम्नी मनुटीका, कलापव्याख्या, पाणिनीयवार्त्तिकाना'मुद्धार'नाम्नी वृत्ति, त्रिसूत्रव्याकरणम्, कुसुमाञ्जलिटीका, हर्षोदयनामक चित्रकाव्यम्, दुर्गवधकाव्यमित्येवमाद्या। जल्पकल्पतरु-प्रणयनत एष कविराजश्चिरस्मरणीयो जात। अस्य सर्व्वतोमुखी प्रतिभासीत्। व्याख्यानेषु तैत्तिरीयोपनिषदभाष्यादिग्रन्था एन यशस्विन विदधु। दर्शनक्षेत्रेऽस्य सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रतया निर्द्देशो नात्युक्ति र्भवति। चिकित्साक्षेत्रे चास्य प्रतिष्ठाबाहुल्यमासीत्। श्रूयते हि यदनेन प्रदत्त भेषज नितरा फलप्रदमभूदिति।

१७६८ खृष्टाब्दे गङ्गाधर यशोहरग्रामे भवानीप्रसादरायाभिधानात् पितु समजनि। तत्रैव स वैद्यप्रवररामकान्तसेनाद गुरोरायुर्व्वेदशिक्षा लेभे। मुर्शिदाबादविभागान्तार्गत सैयदाबादपत्तने स कृतावस्थान आसीत्। कलिकातास्थिता द्वारकानाथसेन हाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिप्रभृतय सुप्रसिद्धचिकित्सकास्तस्य शिष्या आसन्। उभावेव महाविशिष्टपुरुषा वास्ताम्। १८८५ खृष्टाब्दे गङ्गाधर स्वर्ग प्रयात।

(२८) विंशखृष्टशताब्द्या योगीन्द्रनाथसेनवैद्यरत्नेन 'चरकोपस्कार' प्रणीत। एष द्वारकानाथसेनमहोदयस्य पुत्रो गङ्गाधरकविराजस्य प्रशिष्य आसीत्। पितापुत्रावुभावेव कलिकातानगर्य्यां कृतावस्थानावास्ताम्।

चरकसहितायां सूत्राणि चतुर्विधानि सन्ति—गुरुसूत्र शिष्यसूत्र प्रतिसंस्कर्तृसूत्रमेकीयसूत्र चेति। तत्र गुरुसूत्र यथा—'एकोऽपि ह्यनेका सज्ञा लभते कार्य्यान्तराणि कुर्व्वन्' (सूत्र ४।१) इत्यादि। शिष्य-सूत्र यथा—'नैतानि भगवन् पञ्चकषायशतानि पूर्य्यन्ते तानि तानि ह्येवाङ्गानि सम्प्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विती'ति (सू० ४।१०)। प्रति-संस्कर्तृसूत्र यथा—'तमुवाच भगवानात्रेय' इति। एकीयसूत्र यथा—

'आत्मज पुरुषो रोगाश्चात्मजा कारण हि स।
स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म्म कर्म्मफलानि च॥
न ह्यृते चेतनाधातो प्रवृत्ति सुखदु खयो॥'
(सू० २५।४) इति।

सूत्रस्थानस्य 'दीर्घञ्जीवितीय'नाम्नि प्रथमेऽध्याये लिखितमस्ति—

'विघ्नभूता यदा रोगा प्रादुर्भूता शरीरिणाम्।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम्॥
तदा भूतेष्वनुक्रोश पुरस्कृत्य महर्षय।
समेता पुण्यकर्म्माण पार्श्वे हिमवत शुभे॥'
इति।

तप कृच्छ्रादि। उपवास इन्द्रियनिग्रह सयमश्च न तु केवल शरीर-विशोषणम्। तथा हि यमवचनम्—

'उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणै सह।
उपवास स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम्॥'
इति।

भगवान् बौधायनश्चाह—

'अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूल फल पय।
हवि र्ब्राह्मणकाम्या च गुरो र्वचनमौषधम्॥'
इति।

तप इति। श्रीभाष्ये रामानुजाचार्य्य आह—'हितमितमेध्याशन तप' इति। यौगी याज्ञवल्क्य आह—

अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य्य दयार्ज्जवम्।
क्षमा धृति र्मिताहार शौच त्वेते यमा दश॥

(१।४६) इति।

तपोपवास इति, यथा नावनीतके 'उरोघातेष्वि'ति वक्तव्ये 'उरोद्घातेष्वि'त्युक्तम् विसर्ज्जनीयलोपे पुन सन्धि र्न भवतीति कातन्त्रजौमरसौपद्ममौग्धबोधादय। पाणिनिमते तु 'भोभगो-अघो-अपूर्व्वस्य योऽशि' (८।३।१७) इति रो र्यादेशे कृते 'लोप शाकल्यस्य' (८।३।१९) इति 'य'स्य विकल्पेन लोपो भवति। 'पूर्व्वत्रासिद्धम्' (८।२।१) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् नास्ति पुनरत्र 'आद् गुण' (६।१।८७) इत्यस्य प्रवृत्त्यवकाश। तदुक्त पूर्व्वत्रासिद्धीय-सूत्रवृत्तौ—'सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्व्व प्रति पर शास्त्रमसिद्ध स्यादि'ति। अत पुन सन्धि र्न भवति। आयुर्व्वेद-दीपिकाया तु चक्रपाणिराह—"'तपोपवास' इति प्रयोग पूर्व्वत्रासिद्धविधे-रनित्यत्वेन तप सकारस्थानिभूत'य'लोपस्य सिद्धत्वाज् ज्ञेय, यथा—'नोपधाया' (पा० ६।४।७) इती"ति। 'न उपधाया' इति स्थिते विसर्गलोपे पूर्व्वत्रासिद्धशास्त्रस्यानित्यत्वात् पुन सन्धौ नोपधाया इति सञ्जातमित्याशय।

'नोपधाया' (पा० ६।४।७) इत्यत्र सम्प्रदायविद्भिरुक्तम्—'नेति लुप्त-षष्ठीकमङ्गस्य विशेषणमि'ति। शब्दतत्त्वज्ञा प्रतिपत्तारश्चाहु—सम्प्रदाय सिद्धान्तमनादृत्य पूर्व्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्व न कल्पनीयम्, कल्पिते तु बहुषु स्थलेषु विसर्ज्जनीयस्य सन्धिकार्य्याणि दुष्येयुरि'ति। एवविध वस्तु-वृत्तमुपलभ्य वय पुनरिह ब्रूम—छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायेन लुप्तषष्ठीकसौत्रप्रयोगो हि लोके न प्रवर्त्तनीय इति। अत एव यस्तु 'तपोपवास'

इति मुनिप्रयोग स पाणिनिस्मृत्या न समर्थनीय । न हि पाणिनि स्मृतिश्चरकादिमुनीनधिकृत्य कृता। ते हि भगवन्तो वाग्विषये बहुत्र स्वतन्त्रा इति प्रामाणिका । अत एव ब्रूम —सन्धिरधोपहासे मनोमथिन्या वा यथा छान्दस स्तथा तपोपवासेऽपि ज्ञेय इति ।

अनुक्रोशमिति । अनुक्रोशमित्यनुकम्पाम् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमर । [क्रोश विलापम्] अनु अनुलक्ष्य क्रोश विलाप इत्यक्षरार्थ । उक्त च मेघे—

'एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे
सौहार्द्दाद् वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या' इति ।

शाकुन्तले च—'येन सानुक्रोशोऽपि आर्य्यपुत्रो मयि तथाविध सवृत्त'
(७ अक) इति ।

महर्षय इति । चक्रपाणिराह—'अनेन चतुर्व्विधा अपि ऋषय — ऋषिका ऋषिपुत्राश्च देवर्षयो महर्षयश्च गृह्यन्ते । महर्ष्यनुगामित्वादृषिकादीनामपि ग्रहणमि'ति । तथाहि मात्स्ये—

'ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद गर्भसम्भवात् ।
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादि ऋषिकास्तत ॥
ऋषीकाणा सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रका ।
(१२० अ०) इति ।

शास्त्रान्तरे पुन ऋषिभेदा उक्ता —

'सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिमहर्षिपरमर्षय ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावरा ॥'
इति रत्नकोषे ।

क्रमावरा क्रमशोऽवरा इत्याशय । सप्तब्रह्मर्षयस्तावत्—

'मरीचिरत्रि पुलह पुलस्य क्रतुरङ्गिरा ।
वशिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसा सुता ॥'
इति ।

केषाञ्चिन्मते भृग्वादयोऽपि ब्रह्मर्षित्वेन ग्राह्या । देवर्षयो डुम्बुरपर्व्वत-नारदादय । महर्षय आत्रेय व्यासादय । परमर्षयो वह्निवेशभेलहारीतादय । वह्निवेशस्य नामान्तरमग्निवेश इति । काण्डर्षयो जैमिन्यादय । श्रुतर्षय कपिष्ठलकठचरकादय, सुश्रुतादयश्चेति त्रिकाण्डशेष । राजर्षय ऋतुपर्ण-जनकादय ।

चरके लिखितमस्ति—'पुरा प्रत्यक्षधर्म्माण भगवन्त पुनर्व्वसुम् ।
(सू० २५ अ०) इति ।

निरुक्ते भगवान् यास्क स्मरति—'साक्षात्कृतधर्म्माण ऋषयो बभूवु । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्म्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेम ग्रन्थ समाम्नासिषु वेंद च वेदाङ्गानि च । बिल्म भिल्म भासनमिति वे'ति (१।२०।२)। इम मतवादमाश्रित्य कैश्चिदुच्यते यदृषित्व त्रिविध मुख्यमातिदेशिक तार्त्तीयीक चेति । तत्र मन्त्रद्रष्टृत्वरूप मुख्यर्षिलक्षण तु साक्षात्कृतधर्म्मसु मरीचिवामदेव-वशिष्ठादिषु ज्ञेयम् । कल्पसूत्रब्राह्मणादिकर्त्तृणा मन्त्रकर्त्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्त्तृत्वतुल्यतया यदृषित्व स्वीकृत तदेव शिष्टसम्मतमातिदेशिकमेव । वेदाङ्गरामायणमहाभारतपुराणादिकर्त्तृणा बहुज्ञत्वाद् बहूमानत्वात् पूजनीय-त्वाच्च यदृषित्वमुक्त तदेव तार्त्तीयीकमिति बोध्यम् ।

'समेता पुण्यकर्म्माण पार्श्वे हिमवत शुभे' इति । समेता मिलिता । पुण्य कर्म्म येषा ते पुण्यकर्म्माण पूतचरिता इत्यर्थ । हिमवत पार्श्वे हिमवत्सन्निकृष्टे वृक्षगुल्मलतादिपरिवेष्टिते चित्ररथेन निर्म्मिते चैत्ररथवन-नामन्युपवने पुण्यकर्म्माणो महर्षयो मिलिता इति निष्कृष्टार्थ । अङ्गारपर्णा-

परनामक श्चित्ररथ कुबेरसखो गन्धर्व्वराजो यमुद्दिश्य हरिगीतायामुक्तम्— 'गन्धर्व्वाणा चित्ररथ ' इति।

के ते महर्षयो ये तत्र समेता इत्याह—

'अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठ कश्यपो भृगु ।
आत्रेयो गौतम साङ्ख्य पुलस्त्यो नारदोऽसित ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
पारीक्षि भिक्षुरात्रेयो भरद्वाज कपिष्ठल ॥
विश्वामित्राश्मरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्य शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वार्क्षि देवलगालवौ ॥
साङ्कृत्यो बैजवापिश्च कुशिको बादरायण ।
बडिश शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
काङ्कायन कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्ष पैङ्गिरेव च ॥
शौनक शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनि ।
वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षय ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नय ॥'

इति ।

(सू० १ १४) इति। एषा श्लोकाना टीकाया चक्रपाणिराह—'बहूषीणामत्र कीर्त्तन ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्व्वेदस्यैवविधमहापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थ चेति। एषु च केचिद् यायावरा केचिच्छालीना केचिदयोनिजा , एवप्रकाराश्च सर्व्वे मिलिता बोद्धव्या। भिक्षुरित्यात्रेयविशेषणम्। वक्ष्यति हि—'तन्नेति भिक्षुरात्रेय (सू०२६ अ०) इति। वैखानसा इति कर्म्मविशेषप्रयुक्ता सज्ञा। बालखिल्यास्तु

स्वल्पप्रमाणा केचिद्दषय । निधय इव निधयोऽत्ययस्थानत्वेन । दमो दान्तत्वम्' इति ।

कथ पुनरात्रेयादय सत्ययुगीया गार्ग्यादय कलियुगीयाश्च मुनयो यौगपद्यत एकसभामास्थिता इत्याशङ्काया टीकाकार आह—'बहूषीणामत्र कीर्त्तन ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्व्वेदस्यैवविध महापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनाथ चेती'ति । अत्र कश्चित् पुनरपि पर्य्यनुयोक्तुमर्हति यत् कृत युगीया मुक्तपुरुषा कि तनुधरा सन्तो ह्यर्व्वाचीनै मुनिभि सह मिलिता उत वा भगवानावव्य इव लिङ्गशरीरविहारिण स्तत्रभवन्तो निर्म्माणकाय धृत्वा समुपागता आहो स्विद् मातापितृजै षाट्कौशिकशरीरैरेव समुपस्थिता इति । अत्यल्पमिदमुच्यते । आयुर्व्वेदस्यागमशुद्धिप्रतिपादनाय शिष्याणा प्रवृत्ति-जननाय च पुण्यश्लोकानामृषीणा नामानि कीर्त्त्यन्त इति । पाश्चात्त्यपण्डिता-स्त्वाहु —'The names are taken merely honoris causa' अयमाशय । प्रक्रान्तविषयस्य स्तुत्यर्थं पूजार्थं वैषा नामग्रहण बोध्यमिति । तदनन्तर टीकाकार आह—'केचिद् यायावरा केचिच्छालीना' इति । अयमाशय । केचिद् विप्रा यायावरवृत्तिसम्पन्ना अन्ये केचन शालीन-वृत्तिमन्तश्चेति । अनयो वृ॑त्त्यो शालीनवृत्ति श्रेयसी भवति । यायावर प्रत्यह धान्यादियाच्ञामूलक भैक्ष्य शालीन तु विनैव धार्ष्ट्यं यत् प्राप्तमयाचितमिति । स्मर्य्यते हि भागवते—

'वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्धेय श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥'

(७।११।१६) इति । सन्नयासिनस्त्वाहु—

'माधुकरमसक्लृप्त प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्ष्य पञ्चविध स्मृतम् ॥'

इति ।

समेतानामृषीणां मध्ये बहवो नितरामुञ्छशीला आसन्। यायावर-शालीनेभ्यस्तेषां श्रेष्ठत्वात्। स्मर्य्यते च मनुना—

'ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥'

(४।५) इति। उञ्छश्च शिलं चोञ्छशिलमिति समाहार एकवद्भावश्च (१।२।६३ भाष्यम्)। पुमानुञ्छः शिलमृतमिति वोपालितः। 'ऋतमुञ्छ-शिलमि'त्यनेनोक्तं भवति यदुञ्छशीलं तद्व्रतं सत्यव्रततुल्यमिति। क्षेत्राल्लूनानां व्रीह्यादीनां ये पुलाकाः परिभ्रष्टास्तेषां कणानामेकैकशः पक्षिवद् ग्रहणमुञ्छः। न तत्र बुद्धिरियमाधेया यत् परकीयमेतद् न गृह्णामीति। एवं च स्वाधिकारात् परिभ्रष्टस्य लूनस्यालूनस्य वाऽनेकप्ररोहवतो ग्रहणं शिलम्।

उञ्छशिलशब्दद्वयस्य व्यत्यस्तविन्यासो दृश्यते। तथा हि मनुसंहितायाम्—

'एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥'

(७।३३) इति। न केवलं संहितायाम्, लोकेऽपि स प्रयोगारूढ एव। तथा हि गोवर्द्धनाचार्य्यः—

'रघुकाराहृतसारे परिणतवाक्कल्मकेदारे।
भवभूतिकृतशिलोञ्छे तत्तलपतितं वयं चिनुमः॥'

इति। अस्मात् संघातादुञ्छशब्दो वियुक्तोऽपि व्यवह्रियते, यथाह भगवान् पतञ्जलिः—

'यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति॥'

(भाष्य० १।४।३) इति। उञ्छशिलशब्दयोर्व्यस्तविपर्य्यस्तपाठश्चोप-लभ्यते—'प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते' इति स्मृत्यन्तरे।

'अमृत स्यादयाचितमि'ति। अत्यन्तसुखहेतुत्वादमृतमित्यभिप्राय। पाणिनिसूत्राणा सग्रहस्य कस्यचिद बलरामचरितकाव्यस्य च कर्त्ता व्याडि दाक्षायण उत्पलिन्यामाह—

'अयाचिते यज्ञशेषे निर्व्वाणे चातिसुन्दरे।
अमृत वारिणि प्रोक्तमतिहृद्ये च वस्तुनि॥'

इति। शिशुपालवधे माघकविना तूक्तम्—'अमृत नाम यत् सन्तो मन्त्र-जिह्वेषु जुह्वति' इति। सन्तो मान्त्रिका। मन्त्रजिह्वेष्वग्निष्वित्यर्थ। 'मन्त्रजिह्व सप्तजिह्व सुजिह्वो हव्यवाहन' इति वैजयन्तीकोष। वक्तव्य च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम्। 'मृत तु याचित भैक्षमि'ति। यत् खलु प्रार्थित भैक्ष तदेव निकारजनकत्वाद् मृतमिवेत्यर्थ, 'प्रमृत कर्षण स्मृत मि'ति। कृषिकर्म्म पुन र्मरणादपि पापीय कर्षणेन हि प्राणिनां पीडा नाशयोरवश्यम्भावित्वादित्याशय। श्रूयते हि—आत्रेयभिक्षु वामदेवादय उञ्छशीला आसन्निति।

टीकाकार आह—'एषु * मध्ये केचिदयोनिजा' इति। अयोनिज-शरीराणि केषाञ्चिद देवानामृषीणा च श्रूयन्ते। न ह्यास्ता ब्रह्मणो माता-पितराविति सोऽयोनिज। आप्यतैजसवायवीयशरीरभाजो देवा वरुण सूर्य्यपवनलोकेषु प्रसिद्धा अयोनिजत्वेन शुक्रशोणित-सन्निपातानपेक्षत्वात्। ब्रह्मण केचित् पुत्रा अयोनिजा अत्र्यङ्गिर प्रभृतय इति शास्त्रीया प्रसिद्धि। अब्जो धन्वन्तरिरयोनिज। बालखिल्या ब्रह्मण उत्पन्नत्वादयोनिजा इति तु बृहद्रामायणम्, क्रतुना स्वभार्य्यायां सन्तत्यामुत्पादितत्वाद् योनिजा इति पुन-र्मार्कण्डेयपुराणम्। कुम्भयोनित्वेऽपि अगस्त्यमुनावयोनिजशरीरव्यवहारो लोके दृश्यते मानुषीगर्भाशयेऽनुत्पन्नत्वात्। लक्ष्मीरयोनिजा। तदुक्त

---

* टीकाकृद्भिरन्तरा तरा 'एषु' इत्यस्य 'एषा मध्ये' इत्यस्य च सङ्करेण 'एषु मध्ये' इति विलिख्यते।

रघुकारेण—'राघवाय तनयामयोनिजा रूपिणी श्रियमिव न्यवेदयत्' (११।४७) इति। रूपिणी श्रियमिव साक्षाल्लक्ष्मीमिवेत्यर्थ। योनितोऽनुत्पन्नत्वादयोनिजा भवन्त्यमी। न पुन कश्चिदेकान्तनियमो यत् प्रायशो देवादय एवायोनिजा भवन्ति न त्वन्ये। महीलतादीनामपि मातापितृभ्यामन्तरेण समुद्भवदर्शनात्।

अतो दैव शरीर द्विविध योनिजमयोनिज चेति। तत्र योनिज शचीशक्रजयन्तादीनामयोनिज ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनाम्। पार्थिव शरीरमपि द्विविध योनिजमयोनिज चेति। योनिजमपि द्विविध जरायुजमण्डज चेति। मनुष्यपशुमृगादयो योनिजा, अण्डजा पक्षिसरीसृपादय। परित सर्पणशीलत्वाद् बहव कीटादयोऽपि सरीसृपा उच्यन्ते। भोगाधिष्ठानत्वेऽपि चेष्टावत्त्वादिकमस्फुटतरमिति वृक्षादिषु न शरीरव्यवहार। वैखानसबालखिल्यादीना वृत्तान्तमुपरिष्टाद वक्ष्याम।

इदानी टीका विहाय चरकोक्ताना महर्षीणा वृत्तानि यावच्छक्य यथाशास्त्र च प्रदीयन्ते।

(१) अङ्गिरा इति। अङ्गिरा अयोनिज इति पूर्व्वमवोचम्। स ब्रह्मणो मानसपुत्रो बृहस्पते र्जनकश्च। स चाथर्व्ववेदीय कृत्याप्रतिहरणविषयकाणा मन्त्राणा द्रष्टा। अनेन महर्षिणा श्रद्धेत्यभिधानाया पत्न्या चतस्रो दुहितर उत्पादिता। तथा हि स्मर्य्यते श्रीमद्भागवते—

'श्रद्धा त्वङ्गिरस पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यका।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा॥'

इति। एता सर्व्वा देवपत्नयस्तिथ्यधिष्ठात्र्यो देवताश्च। बुद्धचरिते प्रथमखृष्टशताब्दीय कविरश्वघोष आह—

यद् राजशास्त्र भृगुरङ्गिरा वा
न चक्रतु र्वंशकरावृषी तौ।

तयो सुतौ सौम्य* ससर्जतुस्तत्
कालेन शुक्रश्च बृहस्पतिश्च ॥

(१।४१) इति। असौ कृतयुगीय ऋषि ।

(२) जमदग्निरिति। अय मुनि र्जमदग्निसहिताकार आथर्व्वण-मन्त्रद्रष्टा परशुरामस्य जनकश्च। हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशमतेन स आयुर्व्वेद-कर्त्ता सहिताकारश्चासीत्। जमदग्निसहिता नेदानीमुपलभ्यते, पर तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्या उल्लेखो दृश्यते। अथर्व्ववेदीय-षष्ठकाण्डस्थितस्य षट्त्रिंशदधिकशततमसूक्तस्य भाष्ये तात्पर्य्यतो लिखित-मस्ति यदसौ महर्षि र्दुहित्रे केशवर्द्धनी नितत्नीमोषधि खननेनोद्धृतवान्। तामोषधिं हैहयमुनि र्वीतहव्य केशवृद्धयथ मुनेरसितस्य गृहेभ्य आहरत्। तत्प्रयोगेण तस्या कन्याया केशा कृष्णवर्णा सन्तो नडा इव द्राघीयांसो जाता इति। नितत्नी केशराजो भीमराजो वेत्यनुमीयते। असौ त्रेतायुगीय ऋषि ।

(३) वसिष्ठ इति। एतन्नाम तालव्यमध्य च भवति—वशिष्ठ इति। एष ब्रह्मर्षिरथर्व्ववेदस्य भैषज्यविषयकप्रथमकाण्डीयमन्त्रद्रष्टा वशिष्ठतन्त्रप्रणेता च। अगस्त्य-वशिष्ठयोरुत्पत्तिमधिकृत्य बृहत्सहिताया व्याहरणमस्ति—

'बहुधा पतित रेत कलसे च जले स्थले।
वशिष्ठस्तु मुनि स्थले सबभूवर्षिसत्तम ॥
कुम्भे त्वगस्त्य सभूत　　'।

इत्यादि। एष मैत्रावरुणिररुन्धतीजानिश्च। अन्यत्रैष ब्रह्मणो मानस सुत इति स्मृतिरायणम्। अस्य पुत्र शक्ति पौत्र पराशर प्रपौत्रो व्यासदेव एव। व्यासदेवस्य प्रशसनार्थमश्वघोषेणोक्तम्—

---

* ससृजतुरिति वक्तव्ये छन्दोभङ्गभिया ससर्जतुरिति कविना प्रयुक्तम्। न्यायश्च—'अपि माष मष कुर्य्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद् गिरमि'ति।

'सारस्वतश्चापि जगाद नष्ट वेद पुन य ददृशु र्न पूर्व्वे ।
व्यासस्तथैन बहुधा चकार न य वशिष्ठ कृतवानशक्ति ॥'

(बुद्धच० १।४२) इति । अस्य निरवद्ये चरित्रे मालिन्य समारोप्य पुनरपि तेन कविना चोक्तम्—

'मातङ्गयामक्षमालाया गर्हिताया रिरसया ।
कपिञ्जलाद तनय वसिष्ठोऽजनयद् मुनि ॥'

(बुद्धच० ४।७७) इति । मातङ्गया श्वपचकन्यायाम् । यद् वा भवतु, कविरिह पुन र्नाभियोज्य स्यात् । यतो ह्यत्रार्थे मनुसहितायामपि स्मर्य्यते—

'अक्षमाला वसिष्ठेन सयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥'

(६।२३) इति । अत्र कुल्लूक आह—'अक्षमालाख्या निकृष्टयोनिजा वशिष्ठेन परिणीते'ति ।

ऋग्वेदस्य सप्तममण्डले बह्वय ऋचो वशिष्ठदृष्टत्वेनोक्ता । लक्ष्मीतन्त्र सप्तशत्या ऋषिं मेधसमेव वशिष्ठमाह । हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशे मुनेरस्यायुर्व्वेद-कर्त्तृत्वमुद्घुष्यते ।

(४) कश्यप 'काश्यपसहिताकृत् । काश्यपसहिता वृद्धजीवकीय-तन्त्रेति नाम्नापि प्रसिद्धा । अथर्व्ववेदस्य बहूना मन्त्राणा द्रष्टृत्वेनासौ निरूपित । मार्कण्डेयपुराणे स्मर्य्यते—

'ब्रह्मणस्तनयो योऽभून् मरीचिरिति विश्रुत ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यप ॥'

(१०८।३) इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे तु शब्दितम्—'सर्व्व जगत् सर्व्वदा सौक्ष्म्येण पश्यतीति कश्यप इति । इदमाकूतम्—पश्यक इत्यस्य वर्णविपर्य्ययेण कश्यप इति नाम सिद्ध भवतीति । महाभारतादवगम्यते यदसौ कश्यप ऐलमाह—

'आत्मा रुद्रो हृदये मानवाना
स्व स्व देह परदेह च हन्ति ।
वातोत्पातै सदृश रुद्रमाहु
दैन्यै जीमूतै सदृश रूपमस्य ॥'

(शान्ति राजध० ७३ अ० १६ श्लोक) इति । नीलकण्ठीयाया व्याख्यायामुक्तम्—'मानवाना हृदये य आत्मा जीवोऽस्ति स एव रुद्र सहर्त्ता भवती'त्यादि । असौ मरीचे पुत्रत्वान् 'मारीचकश्यप' इति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध । काश्यपसहिताया वृद्धजीवकीयतन्त्राद अवगम्यते यदसौ वृद्ध जीवकस्य गुरुरासीदिति । तत्र लिखितमस्ति—

'मारीचमृषिमासीन सूर्य्यवैश्वानरद्युतिम् ।
विनयेनोपसङ्गस्य प्राह स्थविरजीवक ॥
भगवन्नक्षिरोगेण परिक्लिष्टस्य चक्षुष ।
कदा सशमन देय किं च सशमन हितम् ॥'

(षट्कल्पाध्याय) इति ।

विषविषयकप्रश्नोत्तरे स आह—

'औषध चापि दुर्युक्त तीक्ष्ण सम्पद्यते विषम् ।
विष च विधिना युक्त भेषजायोपकल्पते ॥'

इति ।

कश्यपस्य द्वे भार्य्ये दितिरदितिश्चेति । उभे ते दक्षप्रजापते कन्यके एव । तत्रादिते पुत्रा सुरा दितेस्तु दैत्या असुरा वा । अत कश्यप सुरासुराणा पितृत्वात् सुरासुरगुरुरित्युच्यते । उक्त च—'पूजितो य सुरासुरैरि'ति । असौ सत्ययुगीय ऋषि ।

काशीखण्डादवगम्यते यद् विज्ञानकौमुदीनाम्नी काचन लोकायतिका कश्यपचरित्रे मालिन्य समारोप्य काशीवासिन पौरानुवाच—

ब्रह्मादिसृष्टिरेवेति प्रोच्यते वृद्धपूरुषै ।
तस्य स्रष्टु सुतौ दक्षमरीची चेति विश्रुतौ ॥
मारीचकश्यपेनैव दक्षकन्या सुलोचना ।
धर्म्येण किल मार्गेण परिणीतास्त्रयोदश ॥
अपीदानीन्तनै र्लोकैरल्पबुद्धिपराक्रमै ।
इय गम्या त्वगम्येय विचार क्रियते मुधा ॥
एकस्या च तनौ जाता एकतो यदि वा क्वचित् ।
चत्वारस्तनयास्तत् कि भिन्नवर्णत्वमाप्नुयु ॥
वर्णावर्णविवेकोऽय तस्मान्न प्रतिभासते ।
अतो भेदो न मन्तव्यो मानुष्ये केनचित् क्वचित् ॥'
इति ।

पुरुषा विचेतस सन्त समाजविप्लवकारिणमेतत् सकलमर्थजात पुष्णन्ति । अनेन हि मतवादेन न केवल सर्व्वे वर्णा गम्यागम्यविचारवर्ज्जनेन सङ्कीर्य्येरन्, पर तु सकलशास्त्रमर्य्यादा अपि भिद्येरन् ।

(५) भृगुमुनि ब्रह्मणस्त्वचो जात इति स्मृतिरायणम् । केषाञ्चिन्मते स पञ्चाम्रादिन्यायेन सप्तर्षिमध्येऽपि गण्य । दशाना प्रजापतीना भृगुरन्यतम एव । कर्द्दमकन्या मतान्तरे तु कश्यपकन्या ख्यातिरस्य भार्य्या । अन्याप्यस्य भार्य्या पुलोमा यस्या स मुनिं च्यवन जनयामास । च्यवनस्य पुत्रो विश्वविश्रुत आदिकवि र्महर्षि र्वाल्मीकिरिति शास्त्रीया प्रसिद्धि । तदुक्तमश्वघोषेण बुद्धचरिते—

"वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्य जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षि ।
चिकित्सित यच्च चकार नात्रि पश्चात्तदात्रेय ऋषि र्जगाद ॥"
(१।४३) इति ।

स च भृगुमुनि र्धनुर्व्वेदविद्याया प्रवर्त्तकविशेष इति विष्णुपुराणम् । अग्नि-पुराणस्य वरसर्गाध्याये भृगो विवरणमस्ति । कस्मिंश्चित् समये तत्प्रसादेन क्षत्रियो वीतहव्यो हैहयमुनि र्ब्राह्मणत्व प्रापित । वीतहव्यस्य पुत्रै दिवोदास पराजितोऽभूत्, ततस्तत् पुत्रदैवोदासिप्रतर्द्दनेन पुनरपि काशीराज्य दिवोदासवश प्रत्यानीतमिति पौराणिकी वार्त्ता । भृगोरन्ये वृत्तान्ता उपरिष्टात् तत्पुत्रच्यवनकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्या ।

(६) भगवान् सोम आत्रेय एव धुरि कीर्त्तनीय सर्व्वेषा वैद्यागमिका-नाम् । पुनर्व्वसुश्चान्द्रभागश्चान्द्रभागी चेति नामभि प्रसिद्धिं लेभे । अत्रेरपत्यमात्रेय (पा० ४।१।१२२) इति । यो हि क्षेत्रज्ञरूपेण पुन पुन शरीरे वसति स पुनर्व्वसु । सोम इत्यस्य पितृदत्त नाम । 'चन्द्र-भाग'-पर्व्वतस्य सानोरस्याभिजनत्वात् स चान्द्रभाग इति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध । भेलसहिताया लिखितमस्ति—

'गान्धारदेशे राजर्षि र्नग्नजित् स्वर्णमार्गद (alchemist) ।
सगृह्य पादौ पप्रच्छ चन्द्रभाग पुनर्व्वसुम् ॥' इति ।

नग्नजिद् विनग्नजिदिति । सोऽपि साङ्गायुर्व्वेदप्रवर्त्तको मुनिरासीदिति लक्षणप्रकाश । 'चन्द्रभागी'-नदीतीरे निवासात् स आत्रेय पुन-श्चान्द्रभागीति कथ्यते । चरकेणोक्तम्—'यथा प्रश्न भगवता व्याहृत चान्द्रभागिना' (सू० १३।१००) इति । अत्र चक्रपाणिराह—'चान्द्र-भागी पुनर्व्वसुरि'ति ।

केचित् पुन र्भरद्वाजात्रेययोरभिन्नत्वप्रतिपादने बद्धपरिकरा एव । तन्न । चरकस्य सूत्रस्थानीय-प्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

'ऋषयश्च भरद्वाजाज् जगृहुस्त प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेद वर्धनमायुष ॥

अथ मैत्रीपर पुण्यमायुर्व्वेद पुनर्व्वसु ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्य सर्व्वभूतानुकम्पया ॥'
(२७,३०) इति ।

आभ्या श्लोकाभ्या भरद्वाज-पुनर्व्वस्वो भिन्नत्वमेव प्रतिपाद्यते। उक्तश्लोक व्याख्याया चक्रपाणिरप्याह—'अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्यात्रेयस्य पुनर्व्वस्वपरनाम्नोऽग्निवेशादिगुरुता दर्शयति। अत्र केचिद् भरद्वाजात्रेययो-रैक्य मन्यन्ते। तन्न। भरद्वाजसज्ञया आत्रेयस्य क्वचिदपि तन्त्रप्रदेशे-ऽकीर्त्तनात्' इति ।

आत्रेयस्य द्वौ भ्रातरावास्ताम्—दत्तात्रेयकल्पप्रणेता दत्तात्रेय कृष्णात्रेयतन्त्रप्रणेता कृष्णात्रेयश्चेति। दुर्व्वासा कृष्णात्रेयस्य नामान्तर-मेव। तदुक्तम्—'वैवस्वते तु मन्वन्तरे दत्तो दुर्व्वासा सोमश्चेति त्रय आत्रेया प्रसिद्धा' इति। उक्तिस्तु न निर्म्मूला भवति, यत श्रीमद् भागवतस्य चतुर्थस्कन्धे स्मर्य्यते—

'अत्रे पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशस सुतान्।
दत्त दुर्व्वासस सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥'
(१।१४) इति ।

अत्र श्रीधरस्वामी—'आत्मेशब्रह्मसम्भवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामशै सम्भूता-नि'ति। अत एव दत्तो दुर्व्वासा सोमश्चेति त्रीणि नामानि पितृदत्तानि। अत्रिजातत्वादेते सर्व्वे आत्रेया इत्यभिधीयन्ते ।

भवति च कश्चित् पौराणिक श्लोक —

'अत्रिजातस्य या मूर्त्ति शशिन सज्जनस्य च ।
क्व सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्ज्जनस्य च ॥' इति ।

अस्य व्याख्याया त्रिविक्रमभट्ट आह—'शशिनो ब्रह्मांशेन सम्भूतस्य सोमस्य, सज्जनस्य विष्णवशेन सम्भूतस्य दत्तात्रेयस्य, दुर्ज्जनस्य रुद्रांशेन सम्भूतस्य

दुर्व्वासस । किम्भूतस्य दुर्ज्जनस्य? तमस कृष्णकायस्येत्यर्थ' इति। दुर्व्वास-शब्दस्य निरुक्ति र्दर्शिता—'दुर्दुष्ट निगूढमिति यावद् वास (वासस्) वस्त्रमिव धर्म्मावरणत्व यस्य स दुर्व्वासा इति। अस्य दैहिक-लक्षणादय आकृतिप्रकृतयश्च महाभारतादवगम्यन्ते। तत्र लिखितमस्ति—

"ब्राह्मणो हरिपिङ्गल ।
चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रु कृशो महान् ॥
दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्य प्रमाणादधिको भुवि ।
रोषण सर्व्वभूताना सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।'

(अनुशा० १५६ अ०) इति।

विष्णुपुराणे तेन स्वयमेवोक्तम्—

"नाह कृपालुहृदयो न च मा भजते क्षमा ।
अक्षान्तिसारसर्वस्व दुर्वाससमवेहि माम् ॥"

इति। दुर्व्वासस कृष्णात्रेयस्य दैहिकलक्षणादय स्वभावादयश्च यथा तथा वा भवन्तु, तस्य योग ज्ञानविषयक प्रभावो गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्युपलभ्यते। विष्णुपुराणादवगम्यते दत्तात्रेयस्य तप प्रभावात् कार्त्तवीर्य्यार्जुन सहस्र बाहूनमिता च शक्तिं प्रापेति। ततश्च रेवातीरे स कस्मिंश्चिदाहवे रावण चारके निरुद्धवान्।

आत्रेयविषये चरकेणोक्तम्—'पुरा प्रत्यक्षधर्म्माण भगवन्त पुनर्व्वसुम्' (सू० २५ अ०) इति। तदनन्तर लिखितमस्ति—"एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्य , द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मण , त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्य , चत्वारो रसा इति हिरण्याक्ष कौशिक , पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाज' , षड् रसा इति वार्य्योविदो राजर्षि गुरुलघु-शीतोष्णस्निग्धरुक्षा , सप्त रसा इति निमि र्वैदेह , अष्टौ रसा इति बडिशो धामार्गव , अपरिसङ्ख्येया रसा इति काङ्कायनो वाह्लीक-

भिषगि"ति। तत प्रत्युत्तरमाह भगवानात्रेय पुनर्व्वसु 'षडेव रसा , मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषाया, तेषा षण्णा रसाना योनिरुदकमि'ति। अतो रसस्वरूपनिर्णये भगवत आदिवक्तृत्वमवगम्यते।

हारीतसहितायामत्रिपुत्रस्य पुनर्व्वसोरात्रेयस्य प्रशसावचन श्रूयते—

'यथा सिंहो मृगेन्द्राणा यथाऽनन्तो भुजङ्गमे।
देवाना च यथा शम्भुस्तथाऽऽत्रेयोऽस्ति वैद्यके॥'

इति। अत्रिरपि तत्र प्रशसित—'आदौ यद् ब्रह्मणा प्रोक्तमत्रिणा तदन्तरम्' इति, 'अत्रि कृतयुगे वैद्य' इति च। पितापुत्रौ समुद्दिश्य बुद्धचरिते कविरश्वघोषस्त्वाह—

'वाल्मीकिरादौ ससर्ज्ज पद्य जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षि।
चिकित्सित यच्च चकार नात्रि पश्चात्तदात्रेय ऋषि र्जगाद॥'

(१।४३) इति। भद्रमुक्तम्। वैद्यागमे महाविशिष्ट पुरुष एव भगवानात्रेय।

आयुर्व्वेदशास्त्रवद् दर्शनशास्त्रमपि भगवत आत्रेयाय रुरुचे। अतश्चोक्तम्—

'एक शास्त्र वैद्यमध्यात्मक वा
सौख्य चैक यत् सुख वा तपो वा।
वन्द्यश्चैको भूपति र्वा यति र्वा
एक कर्म्म श्रेयस वा यशो वा॥'

(हारीत० १ अ०) इति।

उक्तिरिय हि स्मारयति नीतिशतके भर्त्तृहरिवचनम्—

'एको देव केशवो वा शिवो वा
एक मित्र भूपति र्वा यति र्वा।

एको वास पत्तने वा वने वा
एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥

(६६) इति ।'

अत्र सुन्दरी वा भार्यात्वेन स्वीकर्तव्या पर्वतगुहा वा समाश्रित्य तप स्तप्तव्यमिति कवेराशय । परमरमणीया रमणी चेन्न लभ्येत गार्हस्थ्य सुखस्य मूल एव कुठार समर्प्येतेति कविरभिप्रैति । पूर्वोद्धृतश्लोके सौख्य चैक यत् सुख वा तपो वेति यदुक्तम्, अत्र श्लोके 'एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा' इत्येतेन तदेव प्रतिपाद्यते ।

इद पुनरत्रावधेयम् । भर्तृशतकान्तर्गतनीतिशनकादिप्रणेता महाराजो भर्तृहरि र्मालवान्तर्गतायामुज्जयिन्या क्षत्रियकुलोत्पन्नगन्धर्वसेनादजनिष्ट । स च भट्टिकृतो वाक्यपदीयकृतश्च स्वतन्त्र एव । त्रिष्वेवैषु नीतिशतकादि-कृद् भर्तृहरि प्राचीनतम इति तर्क्यते । ऐतिहासिकप्रसिद्धिरप्यस्ति यत् षष्ठखृष्टशताब्द्या द्वितीयपादे स राज्यलुब्धेन भ्रात्रा यशोधर्म्मदेवेन व्यापादित इति । प्रसिद्धिरस्ति यद् व्यापादनात् प्राक् स उक्तवान्—

'क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी ।
विद्या कामदुघा धेनु सन्तोषो नन्दन वनम् ॥'

इति ।

व्यापाद्य चैन देवकल्प भ्रातर स पापमूर्त्ति र्विक्रमादित्य इत्युपाधिभूषित आसीत् ।

अस्त्येक पुरातन आभाणक —

'तमस्यपि विलोक्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिन '

इति । अवितथमेतत् । अस्माक भट्टिकारस्यापि प्रकृत नाम कुत्रचित् प्राचीनग्रन्थे न दृश्यते , दृश्यते तु सदैव तस्य भ्राजिष्णुरत्युत्तमा कृति । यद् वा भवतु, षोडशखृष्टशताब्दीय-हरिनामामृतव्याकरणे श्रीजीवगोस्वामि-

पादेनोक्तम्—'फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनामिति भर्त्तृहरिविप्र' (कृत् २४२) इति। तत सप्तदशखृष्टशताब्द्या भाषावृत्त्यर्थविवृतिकृत् सृष्टिधरचक्रवर्त्ति-महोदयो भट्टिकारस्य नाम भर्त्तृहरिरित्यब्रवीत्। भरतमल्लिकेन श्रीजीव-सृष्टिधरौ समर्थितौ। अतस्तदनुरोधेन चास्माभिरपि भट्टिकारो भर्त्तृहरि त्वेन गृह्यते।

भट्टिकाव्यकार श्रीस्वामिपुत्रो भट्टब्राह्मणश्चेति द्वादशखृष्टशताब्दीय-जयमङ्गलटीकातो ज्ञायते। भट्टे द्वाविंशतितमसर्गान्ते लिखितमस्ति—

'काव्यमिद विहित मया वलभ्या
श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य
क्षेमकर क्षितिपो यत प्रजानाम्॥'

(३५) इति।

अस्य व्याख्याया जयमङ्गलटीकाकारो जयमङ्गलाचार्य्य आह—'मयेद काव्य विहित कृत श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना नृपेन पालिताया रक्षिताया वलभ्या वलभीनामपुर्य्याम्, अत एव काव्यविधानाय या कीर्त्ति सा तस्यैव राज्ञो भवतात्। यत ' इत्यादि।

भट्टिकाव्यप्रणयेन कविरेष चिरस्मरणीय सञ्जात। तत्र विविध-व्याकरणेषु कवे वैचक्षण्य सुव्यक्तमेव।

कुतश्चिद् ग्रन्थे पुन र्लिखितमस्ति—'श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायामि'ति। एव पाठव्यतिरेकादितिहासमाश्रित्य किञ्चित् क्रियते विमर्श। सुराष्ट्र-देशान्तर्गतवलभीनगरे (वर्त्तमान'काथियावार'इत्याख्यप्रदेशे) नरपतौ शीलादित्यधर्म्मादित्ये ६३० खृष्टाब्दे दिव गते सति तस्य भ्रातुष्पुत्र-स्तृतीयश्रीधरसेनो भोगेषु विरक्तिमापद्यमान स्वानुज श्रीधरसेनबालादित्य

राजकार्य्ये न्ययुङ्क्त। तृतीयश्रीधरसेनोऽकृतदारपरिग्रह आसीत्। ससारे यथा तस्यानुरागो जायेत तथा स कनिष्ठ श्रीध्रुवसेनो भ्रातृप्रेम-प्राचुर्य्यात् स्वकीयमेकमात्र पुत्र नरेन्द्रदेव पालनार्थं ज्येष्ठभ्रात्रे सनिर्ब्बन्ध प्रादात्। तृतीयश्रीधरसेनश्च भ्रातृवत्सलत्वात् तस्य प्रार्थनामनुमेने। कुमारो नरेन्द्रोऽपि ज्येष्ठतात पितेति, पितर खुल्लतातेति समभाषत।

६४६ खृष्टाब्दे श्रीध्रुवसेने महाराजे सत्युपरते कुमारो ज्येष्ठतात राज्यभारग्रहणाय भृश प्रार्थयामास। यदा तेन तदभ्यर्थना कथमपि न स्वीकृता तदा स स्वयमेव महाराजाधिराजश्रीधरसेन इति नाम गृहीत्वा ६४६ खृष्टाब्दत ६७१ खृष्टाब्दपर्य्यन्त प्रजा पालयामास। कस्य राज्यमिदमिति जिज्ञास्यमानेन तेन नरेन्द्रेण प्रत्यभाष्यत—'अह हि देवकल्प-तातपादश्रीधरसेनात् प्रति, साम्राज्य तु तत्रभवत' इति। अस्मिन्नेव श्रीधरसूनौ नरेन्द्रदेवे मही शासति भर्त्तृहरिणा भट्टिकाव्य प्रणीतमिति विस्पष्टमवगम्यते। मन्ये—राजसन्तोषविधानाथ 'श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम्' इति पाठो हि कवे र्लेखनीप्रसूत इति।

६४६ खृष्टाब्दत ६७१ खृष्टाब्दस्यान्तरे भट्टिकाव्य प्रकाशित चेत् तर्हि वाक्यपदीयकारस्य तद्दर्शन न सम्भवति। यत ६५१ खृष्टाब्दे स स्वर्गमगमदिति श्रूयते। एतस्मादेतदुपपद्यते यद् वाक्यपदीयकारो भर्त्तृहरि र्भट्टिकृद्-भर्त्तृहरे पूर्व्वभव इति। भट्टिकारेण वाक्यपदीय पठित वा न वेति सनिश्चय वक्तु न शक्यते। सम्भाव्यते यदुभयो र्ग्रन्थौ नोभाभ्या दृष्टाविति। वक्तव्य च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम्।

(७) गोतमो न्यायसूत्रकृद् गौतम एव। पौराणिका आहु—

'गौर्वाक् तयैव तमयन् परान् गोतम उच्यते।
गोतमान्वयजन्मेति गौतमोऽपि स चाल्पात्॥'

इति। लोकायतसम्प्रदायप्रवर्त्तक श्चार्व्वाक आह—

'मुक्तये य शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गोतम तमवेतैव यथा वित्थ तथैव स ॥'

(श्रीहर्षप्रणीत नैषधीयचरितम् १७।७५) इति । एष महर्षि प्रमाणादि-षोडशपदार्थवादी पदार्थतत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम मन्यते । तदुक्तम्—'प्रमाणप्रमेयसशय प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव तर्कनिर्णयवाद जल्पवितण्डा-हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम ' इति । पदार्थव्याख्यानमाकरे द्रष्टव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरभिया नोच्यते । कथ चापवर्ग प्राप्यते ? तदाह—'दु खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरो-त्तरापाये तदन्तरापायादपवर्ग ' इति ।

अक्षपादो गोतमस्यैव नाम । अक्षमिन्द्रिय लक्षणात इह दर्शनशक्तिस्तत् पादे प्रकाशित यस्य स एवाक्षपाद इत्येके । अक्षे चक्षुषि ज्ञाने वा गमन यस्य सोऽक्षपाद इत्यन्ये । स हि स्वमतदूषकस्य व्यासदेवस्य मुखदर्शन चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चाद् व्यासदेवेन प्रसादित पादे नेत्र प्रकाश्य त ददर्शेति पौराणिकी वार्त्ता । यद्यपीतिहासपुराणादिशास्त्रेषु गोतम एवाक्षपाद इति निर्द्धारितन्तथापि केचित् प्रत्नतत्त्वगवेषिणो गोतमाक्षपादयो पृथक्त्व प्रतिपादयितु प्रयतन्ते । तेषामेवविधा गवेषणा तु शास्त्रप्रतिकूलेत्यत-स्तन्मतवादो नात्र समुद्भ्रियते ।

गोतमस्य सहिताऽपि काचिदासीत् । ततो द्वादशखृष्टशताब्दीये मधुकोषे श्लोक एक उद्धृत —'श्लेष्मा च पञ्चधाऽवस्थ ' इत्यादि । एषा गोतमोक्तिरित्यपि तत्र स्पष्टम् । अधुना ग्रन्थोऽय नोपलभ्यते, किन्तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्या गोतमसहिताया उल्लेखो दृश्यते । गोतम-प्रणीत-शिशुक्रन्दीय कुमारभृत्येतिनाम्ना कौमारभृत्यमितिनाम्ना वा प्रसिद्ध आसीत् । 'कुमारभृत्या गर्भिण्या परिचर्य्याऽभिधीयते' इति हारावली । 'कौमारभृत्य नाम कुमारभरण धात्रीक्षीरदोष-सशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रह-

समुत्थाना च व्याधीनामुपशमार्थमि'ति सुश्रुत । गौतममुनेरायुर्व्वेदकर्त्तृत्व हेमाद्रे लक्षणप्रकाशे समुल्लिखित वर्त्तते, यथा—

'गौतमश्च महाभाग आगस्त्य काश्यपस्तथा ।
आत्रेय शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्व्वतौ ॥'
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार ’

इति । अत पर्व्वतमुनिरप्यायुर्व्वेदाचार्य्य आसीदित्यवगम्यते ।

केचित् प्रत्नतत्त्वगवेषिणो न्यायसूत्रकार गौतम धर्म्मसूत्रकाराद् गौतमा दभिन्नमेव मन्यन्ते । काशिकावृत्तिकृतो वामनाचार्य्यस्य पुत्रो मस्करी खृष्टीयाष्टमशताब्द्या गौतमीयधर्म्मसूत्रस्यैक भाष्य प्रणीतवान् । पदमञ्जरी प्रणेता हरदत्तमिश्रो द्वादशखृष्टशताब्द्या तदुपजीव्य मिताक्षरानाम्नीं टीका-मकरोत् । मस्करी हरदत्तश्च द्वावेव गौतमधर्म्मसूत्रस्य बहून्यपाणिनीयपदानि दर्शयामासतु । एतेन तथा 'शिशुक्रन्द ’ (४।३।८८) इति सूत्रेण चानुमीयते गौतमोऽय पाणिने प्रागभावीति । लाट्यायन-द्राह्यायण-गोभिलैरपि गौतमस्य नामोल्लेख कृत इति तेभ्योऽपि गौतम पूर्व्ववर्त्त्येव ।

पुरा केवल सामवेदीया ब्राह्मणा गौतमधर्म्मसूत्रेणानुशिष्टा आसन् । इदानीं तु न विद्यते तादृक् कोऽपि नियम । तन्त्रवार्त्तिके भट्टपादैरुक्तम्— 'पुरा सामगाना गौतमधर्म्मसूत्रम्, ऋग्वेदीयाना वशिष्ठधर्म्मसूत्रम्, वाजसनेयिना शङ्खीयधर्म्मसूत्रम्, कृष्णयजुर्व्वेदिना चापस्तम्बबौधायनधर्म्म-सूत्रे इत्येव व्यवस्थितत्वेऽपि कालक्रमेण तादृग् व्यवस्था तिरोहिता जाते'ति । यद् वा भवतु, स्वच्छन्दशास्त्रेषु तथाविधभेदव्यवस्था त्वद्यापि प्रचलति । तथा हि तन्त्राणा बहुविधत्वेऽपि तेषु कतिचिदश्वक्रान्ताया कतिचिद् रथक्रान्ताया कतिचिद् वा विष्णुक्रान्ताया व्यवस्थितानि दृश्यन्ते, यदि तु कस्मिंश्चिदपि विषयविशेषे क्वचनापि तन्त्रे तूष्णीम्भावोऽवलोक्यते तर्हि तन्त्रान्तर-मतेन तत्र समाधान विधीयते, यथा हि कोऽपि विषय-

विशेषो यदि कालीकुले न लभ्यते तर्हि तत्कुलोपासका श्रीकुलसिद्धान्त परिगृह्णन्तीति ।

न्यायसूत्रकार-धर्म्मसूत्रकारयोरैक्याभिधाने केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते । ते सर्व्वं उद्दालकपुत्रं श्वेतकेतुं धर्म्मसूत्रकारं गौतमं मन्यन्ते, यतो गौतम इत्यनयो र्वंशोपाधि । उद्दालको गान्धारवासी सन्नपि काशीराजस्य ब्रह्मदत्तस्य प्रधानमन्त्री बभूव । तत्पुत्र श्वेतकेतुस्तक्षशिलाया शिक्षाप्राप्त सन् महाराजस्य श्रीकरणाधिपोऽभवत् ।

पुंप्रकृत्यो सङ्गेन ससार प्रवर्त्तते । विवाहो नाम तादृक्सङ्गस्यैव रूपकविशेष । विवाहमन्तरेण गृहधर्म्मादिपालन न निर्व्वहति—इत्येव विविच्य स उद्दालको मन्थवादस्य पक्षपाती बभूव । अस्मिन् मन्थवादे विवाहमधिकृत्य यद्यत् तेनैवोक्त तत्तत् सर्व्व गौतमेन धर्म्मशास्त्रे समर्थितमित्येवमतैक्यवशादौद्दालकि श्वेतकेतुरेव धर्म्मसूत्रकार-गौतमत्वेन तैरभ्युपगम्यते । अन्यैस्तु न ।

हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशादवगम्यते यदौद्दालकिश्वेतकेतुरपि वैद्यागमिक आसीदिति ।

(८) साख्य कपिलमुनि । महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि स्मर्य्यते—

'साख्यस्य वक्ता कपिल परमर्षि स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्य पुरातन ॥'

(३४६।६५) इति । इह साख्यशब्द शास्त्रवचन कापिलस्मृतिवाचको वा । चरकमुनिराह हिमवत्प्रदेशस्थिताया मुनिसभाया साख्य आजगामेति । अत्र तु साख्यशब्देन साख्यप्रवक्ता कपिल उच्यते । बहुत्र शास्त्रविशेष-नाम्ना लक्षणात्त स्तत्कर्त्तैव गृह्यते, यथा 'स्मृतिरप्याह'त्युक्ते 'स्मृतिकारो मुनिरप्याह'ति बुध्यते । शान्तिपर्व्वान्तर्गतराजधर्म्मपर्व्वणि स्मर्य्यते—

'हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापर '

इति । अत्र नीलकण्ठेनोक्तम्—'अपर साख्य कपिल इत्याशय ' इति ।

कपिल आदिविद्वानित्यभिधीयते । आदिविद्वान् स्वारसिकचैतन्य-सम्पन्न उपज्ञातो वेत्यर्थ । श्वेताश्वतरे च समाम्नायते—

'ऋषि प्रसूत कपिल यस्तमग्रे ज्ञानै र्बिभर्त्ति'

इत्यादि (५।२)। अत एव गीतायामपि भगवता गीयते—

'सिद्धाना कपिलो मुनि '

(१०।२६) इति । सिद्धानामुत्पत्तितो विनैव प्रयत्नमधिगतधर्म्मादिपुरुषार्थाना मध्ये कपिलमुनिरेवाग्रगण्य इत्याशय । महाभारते स हि परमर्षिरित्युक्तम् । मुनयश्चोचु —

'ऋषते परम यस्मात् परमर्षिस्तत स्मृतम्'

इति ।

श्रीमद्भागवतादिमतेन कपिलो भगवत पञ्चमावतार । पुष्करतीर्थे कर्द्दममुनिना देवहूतीत्यभिधानाया पत्न्यामसौ समुत्पादित । तत्त्वज्ञान-प्रदानेन स मातर ससारबन्धनाद् मोचयामासेत्येका शास्त्रीयप्रसिद्धिरस्ति । उक्त च शिष्टै —

'कपिलेन मुकुन्देन देवहूती प्रबोधिता ।
सर्व्वतत्त्वविवेकेन तत् साख्यमभिधीयते ॥'

इति । भागवतादीना मतेन सगरवशध्वसकृदेव कपिल साख्यप्रवक्ता । शङ्कराचार्य्यैस्त्वन्यथैव मन्यते । तथा हि २।१।१ शारीरकभाष्ये—'अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणा प्रतप्तु र्वासुदेवनाम्न स्मरणादि'ति तेनैवोक्तम् ।

कपिलमुनि साख्यदर्शनस्याद्यद्रष्टेत्यत्र पण्डिताना वैमत्य नास्ति । तेनैव तत्त्वसमाससूत्राणि प्रोक्तानीति प्राचा मतम्, नवीनास्तु तथा न

मन्यन्ते। वय तु प्राचा निर्णये स्थास्याम। कपिलस्य शिष्य आसुरि र्यस्यैक श्लोक आचार्य्यपारम्पर्य्योपदेशादिदानीमपि विलसत्येव, यथा—

'विविक्ते दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते।
प्रतिबिम्बोदय स्वल्पे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥'

इति। आसुरिसम्बन्धे किञ्चन महाभारतीयमाख्यानमुपन्यस्य भगवाञ्छङ्कराचार्य्य आह—'कपिलस्य महामुने सहोत्पन्नाश्चत्वारो धर्म्मादय। तत्र ज्ञानाख्येन भावेनान्धे तमसि वर्त्तमान जगद् दृष्टवतो मुने करुणोत्पन्ना। तया च प्रेर्य्यमाण आसुरिं सगोत्रब्राह्मण वर्षसहस्रयातिनमागत्योवाच—'आसुरे रमसे त्व गृहस्थधर्म्मेणे'ति। स तमाह—'भगवन् न रमेऽहमि'ति। पुन र्वर्षसहस्रे पूर्णे त गत्वा तथोवाच। सोऽपि 'भगवन् न रमेऽहमि'त्युवाच। ततो मुनिना 'यदि विरक्तस्त्व तर्ह्येहि ब्रह्मचर्य्य चर' इत्यसावुक्त। स च तन्मत प्रतिपद्य गृहस्थधर्म्मं त्यक्त्वा प्रव्रजित। तस्मै शिष्यायानुकम्पया मुनि सङ्क्षिप्योपदेश दत्तवान् 'तम एव खल्विदमासीत्, तस्मिंस्तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथम, तम प्रधानम्, क्षेत्रज्ञ पुरुष उच्यते' इति। आसुरिरपि तमेव सङ्क्षिप्तमुपदेश पञ्चशिखाय स्वशिष्यायानुकम्पया प्रददौ। पञ्चशिखेन मुनिना बहुधाकृत तन्त्रम्। षष्टितन्त्राख्य षष्टिखण्ड कृतमिति।' इति।

पञ्चशिखमुद्दिश्य महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि स्मर्य्यते—

'यमाहु कपिल साङ्ख्या परमर्षिं प्रजापतिम्।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥
आसुरे प्रथम शिष्य यमाहु श्चिरजीविनम्।
पञ्चस्रोतसि य सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥
पञ्चज्ञ पञ्चकृत् पञ्चगुण पञ्चशिख स्मृत।
पुरुषावस्थमव्यक्त परमाथ न्यवेदयत् ॥'

(२१८।९,१०, १२) इति। अत्र नीलकण्ठ। 'स कपिल, तेन पञ्च-

शिखसञ्ज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात् तत्तुल्यमित्याशय । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णात ऊहापोहकौशलवान्, पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापक क्रतु । पञ्चज्ञ इति । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञ, अत एव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि करोति स पञ्चकृत् । पञ्च 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मान पश्यती'ति श्रुते शान्त्यादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुण । ततश्च 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती'ति श्रुते पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वाच्छिखेवेति पञ्चशिख पुच्छ ब्रह्म, तज्ज्ञत्वान् मुनिरपि पञ्चशिख । ननु पञ्चकृत् कथ षष्ठज्ञ स्यादिति चेत्, शृणु—यथाऽन्नमय विकारमुपासीन स्तत्प्रकृतिमन्न विराडाख्यमेति । एव मायया विकृतमानन्दमयाख्यमुपास्य तत्प्रकृतिमेतीति न षष्ठोपास्ति पृथग् वक्तव्या, षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात्' इति । केचित् पञ्चशिख-वार्षगण्ययोरभेद मन्यन्ते । तन्न । महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि—

'पाराशरस्य विप्रर्षे वार्षगण्यस्य धीमत ।
भृगो पञ्चशिखस्यास्य कपिलस्य शुकस्य च ॥'

(३१९ अ० ५९-६०) इत्यत्र पृथक्त्वेन तयो स्मरणात् ।

'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' (१।४) इति योगसूत्रस्य भाष्ये भगवान् व्यास आह—'तथा च सूत्रम्—'एक एव दर्शन ख्यातिरेव दर्शनमिती"ति । अस्य तत्त्ववैशारदीटीकाया वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—'पञ्चशिखाचार्य्यस्य सूत्रमेकमेव दर्शन ख्यातिरेव दर्शनमि'ति । साख्यतत्त्वकौमुद्याष्टीकाया स्वप्नेश्वरसूरिणाऽपि वाचस्पतेरियमुक्ति समर्थितैव । पुनरपि 'एतेन भूतेन्द्रियेषु ' (३।१३) इति योगसूत्रीयभाष्ये भगवान् भाष्यकार आह—'उक्त च—'रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते । सामान्यानि त्वतिशयै सह प्रवर्त्तन्त इती"ति । अस्य तत्त्ववैशारदीटीकाया वाचस्पति-

मिश्र आह—'अत्रैव पञ्चशिखाचार्य्यसमतिमाह—उक्त चेती'ति। न केवलमेतावन्मात्रम्, पर तु 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा' (२।१३) इत्यस्य योगभाष्ये स भगवानाह—'प्रधानकर्म्मण्यावापगमनम्। यत्रेद-मुक्तम्—'स्यात् स्वल्प सङ्कर सपरिहार सप्रत्यवमर्ष कुशलस्य नापकर्षाया-लमिती'ति। अत्रापि वाचस्पतिमिश्र आह—'यत्रेदमुक्त पञ्चशिखन स्वल्प सङ्कर' इत्यादि। एताभ्य उक्तिभ्य उपपद्यते यदनेन भगवता पञ्चशिखाचार्य्येण साख्ययोगसूत्रात्मक कश्चिद् गद्यपद्यमयो ग्रन्थोऽपि व्यरची'ति।

श्रूयते हि यत् पञ्चशिखाचार्य्यो द्वाविंशतिं तत्त्वसमाससूत्राण्युपजीव्य षष्टितन्त्र रचयाचक्र इति। अहिर्बुध्न्यसहितायामस्य कियाश्चनाश उद्धृतस्तत्र तु कश्चित् प्रौढिवादो नोपलभ्यते। स च मूलग्रन्थो द्विधा विभक्त आसीत्, तन्मात्रसर्गविषये दशखण्डात्मक प्रथमो भाग, प्रत्ययसर्गविषयक पञ्चाशत्-खण्डात्मको द्वितीयो भागश्चेति। तत्र चरमे भागेऽविद्यादिपञ्चविपर्य्यय सम्बन्धे पञ्च खण्डा, इन्द्रियाणा बुद्धेश्चाशक्तिविषयेऽष्टाविंशति खण्डा, नवतुष्टिविषये नव खण्डा, अष्टाना सिद्धीना विषयेऽष्ट खण्डाश्चासन्। अस्य ग्रन्थस्यात्यन्ताय विलोप सञ्जात। तदुक्त विज्ञानभिक्षुणा—

'कालार्कभक्षित साख्यशास्त्र ज्ञानसुधाकरमि'ति।

केचिदाहु—

'प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता।
पारार्थ्यं च तथानैक्य वियोगो योग एव च॥
शेषवृत्तिरकर्त्तृत्व मौलिकार्था स्मृता दश।
विपर्य्यय पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टय॥
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्।
इति षष्टि पदार्थानामष्टाभि सह सिद्धिभि॥'

इति। युक्तिदीपिकादिकृत्कान्यकुब्जाधिपतिवृद्धभोजीयराजवार्त्तिकोक्ता षष्टिपदार्था एवमेव साकल्येन परिगणिता। केषाञ्चिन्मते साङ्ख्यकारिकाकार ईश्वरकृष्ण पञ्चशिखस्य साक्षाच्छिष्य एव। तन्न। यद्यस्य तच्छिष्यत्वमभविष्यत् तर्हि साङ्ख्यकारिकाया व्याख्याग्रन्थनिचये च तदुल्लेखोऽप्यवश्यमस्थास्यत्। एतत् पुनरभ्युपगन्तव्य यत् षष्टितन्त्रमीश्वरकृष्णेन दृष्ट पठित चेति। तथाहि ग्रन्थान्ते तेन कण्ठत उक्तम्—

'सप्तत्या किल येऽर्था स्तेऽर्था कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिता परवादविवर्जिताश्चापि॥'

इति।

ब्रह्मसूत्राणामृजुव्याख्याया विज्ञानभिक्षुराह—'पञ्चशिखाचार्य्यस्तत्त्वसमासाख्यभाष्यस्य कर्त्ते'ति। तथा हि तस्य शिष्यो भावागणेशस्तदीये तत्त्वयाथार्थ्यदीपने—'समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्या पञ्चशिखस्य चे'त्याद्यभिहितवान्। अत एव तत्त्वसमाससूत्राणा पदत कपिलोक्तत्व सूपपन्न तिष्ठति। ससारक्लिष्टाञ् छिष्यान् प्रत्यसौ यान्येव तत्त्वसमाससूत्राणि सानुक्रोशमवोचत् तानि वैद्यकशास्त्रस्य भित्तिमूलस्वरूपत्वात् सर्व्वाण्युपरिष्टात् प्रदर्श्यन्ते—

(क) 'अथ तत्त्वसमाम्नाय' इति। अथेति माङ्गल्य आरम्भे वा। उक्त च कोषकृता—'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इति। तत्त्वेति अष्टौ प्रकृतय षोडश विकारा पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि यत्रोक्तम्—

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत्।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशय॥'

इति। समाम्नाय इति। समित्येकीभाव आङाभिमुख्य इति समाङ्पूर्व्वस्य म्नाधातोरभ्यासार्थस्य कर्म्मणि कारके समाम्नाय। ससारहानाय

पञ्चविंशतितत्त्वानामभ्यास कार्य्य इत्याशय । ननु, तदभ्यासेन किं स्यात् ?

'हस पिब लल मोद नित्य विषयानुपभुङ्क्ष कुरु च मा शङ्काम् ।
यदि विदित ते कापिलमत तत् प्राप्स्यसे मोक्षसौख्यम् ॥'

इति ।

(ख) 'अष्टौ प्रकृतय' इति। प्रकृतिरेका गुणाना साम्यरूपा, त्रिगुणात्मिका, महदाद्या सप्तप्रकृतिविकृतयश्चेत्यष्टा प्रकुर्व्वन्तीति वैशेष्यादेव तद्वादन्यायेन सूत्रितम्—'अष्टौ प्रकृतय' इति। अष्टौ च प्रकृतय कारिकया व्याख्याता —

'मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त'

(३) इति। अयमाशय । प्रक्रियत उत्पद्यते यस्या सा प्रकृति । मूल च सा प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृति सप्तानामाद्य कारणमित्यर्थ । 'अविकृति'-रिति। न विक्रियत इत्यविकृति । न कुतश्चिदुत्पद्यत इत्यर्थ । 'महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्ते ति। महान् सामान्याहकार स आद्यो यासा तास्तथोक्ता । प्रकृतयश्च विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतय । तत्र महान् सामान्याहकारो विशेषाहकार जनयन् प्रकृति, मूलप्रकृतेरुत्पद्यमानो विकृति । विशेषाहकारस्तन्मात्राणि जनयन् प्रकृति, महत उत्पद्यमानो विकृति । तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्च यथाक्रम-माकाशानिलानलोदकपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयन्तीति प्रकृति, विशेषाहकारादुत्पाद्यमानानीति विकृतय इत्येतानि सप्त प्रकृतिविकृतय उत्पादकत्वादुत्पन्नत्वाच्च ।

(ग) 'षोडश विकारा' इति। विशेषाहकार स्त्रैविध्येन परिभाषित — व्यैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति। तत्र वैकारिकात् तैजससहायादुत्पन्ना-न्येकादशेन्द्रियाणि, भूतादेस्तैजससहायादुत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि

चति षोडश विकारा कार्य्यत्वात्। एतदुक्त भवति—सात्त्विकविशेषाहकाराद् राजसविशेषाहकारसहायादुत्पन्नान्येकादशेंद्रियाणि, तामस विशेषाहकाराद् राजसविशेषाहकारसहायादुत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडश विशेषा अविशेषेभ्य उत्पन्नत्वात् तत्त्वान्तराणामनुत्पादकत्वाच्चेति। अविशेषेभ्य उत्पद्यमानानामेतेषा विकाराणा नास्ति कश्चित् तत्त्वान्तरपरिणाम इत्यत एते विशेषाश्चोच्यन्ते।

(घ) 'पुरुष' इति। प्रागेव चतुर्व्विशतितत्त्वान्युपन्यस्य सख्यापूरणार्थमिदानीं पञ्चविशतितम पुरुषतत्त्वमुपन्यस्यते—पुरुष इति। एतत्तु तत्त्व न सृष्टिक्रमाथ बोध्यम्। यतोऽय पुरुषो नि सङ्गोऽप्युपरक्तोऽविवेकात्, उपरागस्तु न जपास्फटिकयोरिव पर त्वभिमान इति।

अयमेव प्रवक्तुराशय। पञ्चविंशतितमोऽय पुरुषो न प्रकृति र्नापि वा विकृति र्भवति। ततो न किञ्चिदुत्पद्यत इति स न कस्यचित् प्रकृतिर्नाप्यय कुतश्चिदुत्पन्न इति न कस्यचिद् विकृतिरपीति। एव च पञ्चविंशतितत्त्वाना सङ्कलनात् कपिलमुनिस्तत्त्वसख्यातेति स्मर्य्यते। तथा हि कपिलगीताया भागवते च—

'कपिलस्तत्त्वसख्याता भगवानात्ममायया।
जात स्वयमज साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम्॥'

(१।१,३।२५) इति।

(ङ) 'त्रैगुण्यमि'ति। त्रिगुणाना सत्त्वरजस्तमसा भावस्त्रैगुण्यम्। ते च गुणा बहुभावाश्रिता भवन्ति यथा—

(अ) प्रकाशादिभावाश्रया गुणा। उक्त च—

'सत्त्व प्रकाशक विद्याद् रजो विन्यात् प्रवर्त्तकम्।
तमो विमोहन विद्यात् त्रैगुण्य नाम कीर्त्तितम्॥'

इति। किं चान्यत्?

(आ) अविनाभाववर्त्तिनो गुणा अन्योन्यसाहचर्य्यात् । तथा हि विष्णुगीताया स्मर्य्यते—

'अन्योन्यमिथुना सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिन ।
रजसो मिथुन सत्त्व सत्त्वस्य मिथुन रज ॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयो सत्त्वरजसो मिथुन तम उच्यते ॥
नैषामादि सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ।'

इति । किं चान्यत् ?

(इ) अन्योन्याभिभवाश्च गुणा इति । रजस्तमसोरभिभवात् प्रशान्त-वृत्तिरुत्पद्यते सत्त्वस्य दयादाक्षिण्यधर्म्मज्ञानाद्यात्मिका । सत्त्वतमसोरभि-भवाद् रजस उत्कटवृत्तिरुत्पद्यते कामक्रोधदम्भाधर्म्माद्यात्मिका । सत्त्व-रजसोरभिभवात् तमसो मूढा वृत्तिरुत्पद्यते नास्तिक्यदुर्म्मेधस्त्वाद्यात्मिका ।

किं चान्यत् ?

(ई) अन्योन्याश्रयाश्च गुणा । तथा हि सत्त्व प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य प्रकाशयति । रज प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवर्त्तयति । तम प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमयति । त्रिदण्डविष्टम्भवदमी वेदितव्या इति ।

किं चान्यत् ?

(ऋ) अन्योन्यजननाश्च गुणा । कदाचित् सत्त्व रजस्तमसी जनयति, यथा विश्वामित्रस्तपसा सत्त्वगुणमापन्नो रज प्रभावेण वशिष्ठ-समीप गत्वा तमोगुणवशेन तत्परिभवाय प्रायतत । कदाचित् तम सत्त्वरजसी जनयति, यथा तमोग्रस्तेन रावणेन श्रीरामचन्द्र द्विषताऽपि सत्त्वोद्रेकात् प्रवृत्तिमादाय रजोवशेनोक्तम्—'रामनामौषध तत्र कारयेत् पारलौकिकमि'ति । कदाचिद् रज सत्त्वतमसी जनयति, यथा कश्चिद् रजोमूलकतीर्थपर्य्यटनेन सत्त्वाभासमादाय प्रत्यागत्य स्पर्द्धते—

'इद तीर्थमिद तीर्थमितस्तीर्थमत परम् ।
इतो दूरतर तीथ मया दृष्ट न तु त्वया ॥
तव तीर्थफल स्वल्प मम तीर्थफल महत् ।
इति भ्रमन्ति ये तीर्थ ते भ्रा ता न तु तैथिका ॥'

इति । किं चान्यत् ?

(लृ) अन्योन्यवृत्तयश्च गुणा । तद् यथा, काचित् कामिनी कुलशीलनयविनयरूपयौवनविलाससम्पन्ना सत्त्वसद्भावात् स्वामिन सुखावहा भवति, रज सद्भावात् सपत्नीना दु ख जनयति, तम सद्भावात् तामविन्दानाना रागिणा मोहमुत्पादयति । अनेन दृष्टान्तेन गुणानामन्योन्यवृत्तिकत्व व्याख्यातम् । उक्त च—

'परिव्राट् कामुकशुनामेकस्या प्रमदातनौ ।
कुणप कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना ॥'

इति । किं चान्यत्—

[illegible] अन्यो यवृत्तयश्च गुणा । प्रकाशचलोपष्टम्भस्वभावा गुणा कार्य्यसाधनात् प्राक् सुन्दोपसुन्दवत् परस्परविरुद्धा न ध्वसन्ते, पर तु वह्निवर्त्तिकातैलवत् सहत्य ते सर्व्वे एकमेव पुरुषार्थं निष्पादयन्ति ।

(च) 'सञ्चर' इति । परिणामक्रमत उत्पत्ति सर्ग इति यावत् । किंहेतुक सर्ग ? अत्रोच्यते—

'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सयोगस्तत्कृत सर्ग ॥'

(सा० का०—२१) इति । तस्य क्रमादयस्तत्रैव व्याख्याता, यथा—

'प्रकृते र्महांस्ततोऽहकारस्तस्माद् गणश्च षोडशक ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य पञ्च भूतानि ॥

सात्त्विक एकादशक प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्र स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

(सा० का०—२२, २५) इति । कारिकाणामर्थप्रपञ्चो भाष्यटीकादौ द्रष्टव्य ।

(छ) 'प्रतिसञ्चर' इति । प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्ते ऽस्यामिति प्रतिसञ्चर प्रलय । स च विपरिणामक्रमेणेति बोध्यम् । विपरिणामक्रमश्च—महाभूतानि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि सेन्द्रियाणि विशेषाहङ्कारे, विशेषाहङ्कार सामन्याहङ्काराख्ये महति, महाश्च मूलप्रकृताविति । तथा हि स्मर्य्यते मार्कण्डेयपुराणे—

'यदा तु प्रकृतौ याति लय विश्वमिद जगत् ।
तदोच्यते प्राकृतोऽय विद्वद्भि प्रतिसञ्चर ॥'

(६ अ०) इति ।

(ज) 'अध्यात्ममधिभूतमधिदैव चे'ति । अयमाशय । महदहङ्कारेन्द्रियाणि स्वयमध्यात्मसञ्ज्ञितानि भवन्ति । ये च तेषा व्यवसायास्त एवाधिभूतसञ्ज्ञिता भवन्ति । या या पुन र्देवता मूलप्रकृते सत्त्वप्रधाना उत्पद्यन्ते तास्ता एव महदादीनामाधिदैवत्वमापन्नास्तेषा स्फूर्त्तिकरणत्वादिति । एव च—बुद्धिरध्यात्मम्, बोद्धव्यमधिभूतम्, ब्रह्मा तत्रैवाधिदैवतम् , अहङ्कारोऽध्यात्मम्, अहङ्कर्त्तव्यमधिभूतम्, रुद्रस्तत्राधिदैवतम् , मनोऽध्यात्मम्, सङ्कल्पयितव्य विकल्पयितव्य चाधिभूतम्, चन्द्रस्तत्रैवाधिदैवतम् , श्रोत्रमध्यात्म्यम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, दिशस्तत्राधिदैवतम् , त्वगध्यात्मम्, स्प्रष्टव्यमधिभूतम्, वायुस्तत्राधिदैवतम् , चक्षुरध्यात्मम्, द्रष्टव्यमधिभूतम्, सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम् , जिह्वाऽध्यात्मम्, रसयितव्यमधिभूतम्, आपस्तत्राधिदैवतम् , घ्राणमध्यात्मम्, घ्रातव्यमधिभूतम्, पृथिवी तत्राधिदैवतम् , वागध्यात्मम्, वक्तव्यमधिभूतम्, अग्निस्तत्राधिदैवतम् , पाणिरध्यात्मम्, आदातव्य प्रदातव्य

वाधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतम्, पादावध्यात्मम्, गन्तव्यमधिभूतम्, विष्णुस्तत्राधिदैवतम्, पायुरध्यात्मम्, उत्स्रष्टव्यमधिभूतम्, मृत्युस्तत्राधिदैवतम्, उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दयितव्यमधिभूतम्, प्रजापतिस्तत्राधिदैवतं चेति ।

(भ) 'पञ्चाभिबुद्धय' इति । अयमस्य प्रपञ्चितार्थः । आभिमुख्या बुद्धिरभिबुद्धिरभिमानः । स चात्मपरामर्शप्रत्ययलक्षणः क्रियाविशेषः । तत्र संकल्पो विकल्पो वा मनसः क्रिया । इदं करणीयमित्यध्यवसायो बुद्धिक्रिया । अहं करोमीत्यहंकारक्रिया । शब्दादिविषयालोचनालक्षणा क्रिया ज्ञानेन्द्रियाणाम् । वचनादिव्यापारलक्षणा क्रिया कर्म्मेन्द्रियाणामिति पञ्चाभिबुद्धय इति ।

(ञ) 'पञ्च कर्म्मयोनयः' इति । अस्यार्थः । धृतिः श्रद्धा सुखादि विविदिषाऽविविदिषादि चेति पञ्च कर्म्मयोनय इति ।

(ट) 'पञ्च वायवः' इति । बहुवचनान्तेन वायुशब्देन पञ्चप्राणादयो लक्ष्यन्ते । 'योऽयं प्राणः स वायुः (बृ० ३।१।५) इति श्रुतेः । प्राणापानव्यानोदानसमाना इति पञ्च वायवः । उक्तं च—

'प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्च व्यान एव च ।
इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥'

इति । प्राणः ऊर्द्ध्वगमनशीलो नासाग्रस्थायी वायुः । उक्तं च—'प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती'ति । अपानः पाय्वादिस्थायी वायुरधोगमनशीलः । उक्तं च—'अपानो नामावाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ती'ति । व्यानो निखिलशरीरस्थायी वायुः । तदुक्तम्—'व्यानो नाम विष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्त्ती'ति । उदानः ऊर्द्ध्वमुत्क्रमणशीलः कण्ठस्थायी वायुः । तदुक्तम्—'उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्द्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुरि'ति । समानो देहगतान्नरसादिनेता वायुः । उक्तं च—'समानः शरीरमध्यगता-

शितपीतान्नादिसमीकरणकर' इति। समीकरण हि परिपाककरण रस-रुधिरशुक्रपुरीषादिकरणमिति तद्विशेषज्ञा ।

ननु, का दशा पुन र्नागकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाना यत्रोक्त साख्यवृद्धै —

'उद्गारे नाग आख्यात कूर्म्मस्तून्मीलने स्मृत ।
कृकरस्तु क्षुति ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥
न जहाति मृत चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जय ।'

इति। उच्यते। उपवायव एवैते नागादय । मुख्येषु प्राणादिषु तेषा-मन्तर्भावात् पृथक्त्वेन ते न समीरिता । उक्त च—'प्राणे नागस्यान्तर्भाव, अपाने कूर्म्मस्य, व्याने कृकरस्य, उदाने देवदत्तस्य, समाने धनञ्जयस्य चे'ति। अत उक्तेषु प्राणादिषु नागादयोऽप्युक्ता भवन्त्येव।

ननु, अपानादयोऽपि मुख्यस्यैकस्य प्राणस्य वृत्तिविशेषा भवन्ति। श्रूयते च बृहदारण्यके 'प्राणोऽपानो व्यान उदान समानोऽन इत्येतत् सर्व्वं प्राण एव' (१।५।३) इति। तत्र भगवान् भाष्यकार आह—'अन इत्येषा वृत्तिविशेषाणा सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्ति । एव यथोक्त प्राणादिवृत्तिजातमेतत् सर्व्व प्राण एवे'ति। अत एव प्राण इत्युक्तऽपानादीना च पुनरुल्लेखनमपार्थमिति चेत्? मैव मस्था। श्रुतौ वृत्तिमत प्राणस्य निरुपसर्गानशब्दवाच्यस्य पृथङ्निर्द्देशऽपि प्राणादिवत् तेषामपानादीनामपि पुनरुल्लेखात् तद्विरुद्धेय कल्पना न न्याय्येति।

पौराणिका आहु —वायवीया प्राणापानव्यानोदानसमानास्तदन्त-र्भूता नागकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाश्चेत्येतेषामधिष्ठातारो हि देवा सद्यो जातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशाना इति।

(ठ) 'पञ्चकर्म्मात्मान.' इति। कर्म्मण्यात्मा मनो यस्य स कर्म्मात्मा स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्त ससारी जीवस्ते। 'कर्म्मात्मान

कर्म्मप्रधाना ससारिण क्षेत्रज्ञा शरीरिण कर्म्मसबन्धेन शरीरसबन्धानुभवादेवमुच्यन्ते' इति (१।५३) मनुभाष्ये मेधातिथि ।

पञ्च कर्म्मात्मान इति। तत्र वैकारिक (सात्त्विकविशेषाहकार) शुभकर्म्मकर्त्ता, तैजसो राजसविशषाहकारो वाऽशुभकर्म्मकर्त्ता, भूतादिस्तामसविशेषाहकारो वा मूढकर्म्मकर्त्ता, सानुमान शुभमूढकर्म्मकर्त्ता, निरनुमान शुभामूढकर्म्मकर्त्ता चेत्येते पञ्च कर्म्मकर्त्तार कर्म्मात्मान इति।

(ङ) 'पञ्चपर्व्वाऽविद्या' इति। एतत् सूत्र कपिलस्मृतमपि वार्षगण्यत उपलब्धमिति केचित्। अविद्याशब्द इह विपर्य्ययपरामर्शा। पञ्चविपर्य्ययभेदा हि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चेति।

स्मर्य्यते हि श्रीमद्भागवते—

ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत्।
महामोह च मोह च तमश्चाज्ञानवृत्तय ॥

(१२।२) इति। अत्राह श्रीधरस्वामी भावार्थदीपिकायाम्—'ब्रह्मा स्वसृष्टौ प्रथममविद्यावृत्ती ससर्ज्ज। तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशो मोहो देहादावहबुद्धि। महामोहो भोगेच्छा। तामिस्र स्तत्प्रतिघाते क्रोध। अन्धतामिस्र स्तन्नाशेऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धि। तदेवोक्त वैष्णवे—

'तमोऽविवेको मोह स्यादन्त करणविभ्रम।
महामोहस्तु विज्ञयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरण ह्यन्धतामिस्र तामिस्र क्रोध उच्यते।
अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन ॥"

इती'ति। अविद्या विपर्य्यय इति हैरण्यगर्भाश्च जगु (पा० २।३ भाष्यम्)।

तमोमोहमहामोह-तामिस्रान्धतामिस्रा इति क्रमस्तन्त्रसिद्धोऽविद्याया। तदनुसारेण श्रीधरस्वामिनो व्याख्या च दृश्यते। मूले तु क्रमाक्रमयोरकिञ्चित्करत्वात् क्रम उपेक्षित इति मन्यामहे।

मतान्तरे पुनरविद्या त्रिविधा भवति—कारणाविद्या कार्य्याविद्या विक्षेपिकाविद्या चेति। तत्र कारणाविद्या पारमेश्वरी माया। जीवाना मविद्या कार्य्याविद्या। प्रातिभासिकसृष्टेरुपादानभूता या खल्वविद्या सा विक्षेपिकाविद्या। आविद्यकस्य जीवस्य समुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तदीय-कार्य्याविद्या भगवत्कृपया निवर्त्तते। अत्रार्थे श्रुतिरपि शब्दयति—'त्व न पिता योऽस्माकमविद्यया पर पर तारयसि' (प्रश्नोपनिषत् ६८) इति।

(ढ) 'अष्टाविंशतिधाऽशक्ति' इति। अस्यार्थ। एकादशेन्द्रियवधा सप्तदश बुद्धिवधाश्चेति। एकादशेन्द्रियवधा यथा—

'बाधिर्य्यमान्ध्याघातृत्वे मूकता जडता तथा।
उन्मादकौण्यकुष्ठानि क्लैब्योदावर्त्तपङ्गुता॥'

इति। ग्रन्थान्तरे चोक्तम्—

'बाधिर्य्य कुष्ठिताऽन्धत्व जडताऽजिघ्रता तथा।
मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्त्तमन्दता॥'

श्रोत्रयो बाधिर्य्यम्। चक्षुषोरन्धत्वम्। घ्राणस्याऽघ्रातृत्व नासिकाया अजिघ्रता वा। वाचो मूकत्वम्। जिह्वाया जाड्यम्। मनस उन्माद। पाण्यो' कौण्यम्। पादयो पङ्गुत्वम्। उपस्थस्य क्लैब्यम्। त्वच कुष्ठ। पायो-रुदावर्त्त इति। बुद्धेरपि सप्तदशवधा अशक्तयस्तुष्टिसिद्धीना विपर्य्ययेण। तुष्टिभेदा नव सिद्धिभेदाश्चाष्टौ ये तद्विपर्य्ययास्ते सप्तदशबुद्धिवधा इति।

(ण) 'नवधा तुष्टि' इति। विपर्य्ययात् तुष्टिसिद्धीनामेव भेदक्रमो ज्ञातव्य। तदाह—'नवधा तुष्टिरि'ति। सूत्रमेतत् कारिकया व्याख्यातम्, यथा—

'आध्यात्मिक्यश्चतस्र प्रकृत्युपादान-काल भाग्याख्या।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्चनवतुष्टयोऽभिमता॥'

इति। अयमाशय । आत्मनीत्यध्यात्मम्। अध्यात्म भवा आध्यात्मिक्य-स्तुष्टयश्चतस्र —प्रकृतितुष्टिरुपादानतुष्टि कालतुष्टिर्भाग्यतुष्टिश्चेति। एता सर्व्वा अम्भ-सलिल मेघ-वृष्टि शब्दै शास्त्रे परिभाषिता । य कश्चित् प्रकृतिं विज्ञाय विवेकसाक्षात्कार चोपेक्ष्य तुष्ट आस्ते स प्रकृतितुष्ट । मोक्षस्तु तेन नाप्यते। य कश्चित् प्रकृतितत्त्वाधिगमानन्तर त्रिदण्डकुण्डिकादि-प्रव्रज्यालिङ्गमादत्ते, विवेकसाक्षात्कारे तु न प्रवर्त्तते स उपादानतुष्ट । तेनापि मोक्षो नाधिगम्यते। यदा कश्चन मोक्ष कालापेक्ष इत्यवधार्य्य प्रकृतितत्त्वाधिगमे विवेकसाक्षात्कारे च न प्रवर्त्तते स कालतुष्ट एव। अशक्यो हि तस्यापि मोक्षलाभ । य कश्चन मोक्षो भाग्यायत्त इति ब्रुवाण स्थित प्रकृतितत्त्वावगमे विवेकसाक्षात्कारे च न प्रयतते स भाग्यतुष्ट-स्तस्यापि मोक्ष सुदुर्ल्लभ एव।

बाह्यास्तुष्टय पञ्चविषयोपरमात्। उपरमो वैराग्यम्। विषयेभ्य उपरमो विषयोपरमो विषयव्यावृत्तिरिति यावत्। भोग्या शब्दादय पञ्च विषयास्तेभ्य पञ्चभ्य उपरमा अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसासु दोषदर्शनात्। अर्ज्जनस्योपाया सेवायाचञाकृषिवाणिज्यादय एव। पर तु सेवा श्ववृत्ति-रिति सेवकान् दु खाकरोति। तदुक्तम्—

'सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् ता परिवर्जयेद्'

(मनु० ४।६) इति। सेवा श्ववृत्तेरप्यधमेति केचित्। तदुक्तम्—

'सेवा श्ववृत्ति यैरुक्ता न तै सम्यगुदाहृतम्।
स्वच्छन्दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासु क्व सेवक ॥'

इति। केचिदाहु —

'वर वन वर भैक्ष्य वर भारोपजीवनम्।
पुसा विवेकहीनाना सेवया न धनार्ज्जनम् ॥' इति।

अन्येऽप्याहु,—

'दृष्यद्दुरीश्वरद्वा स्थदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजाम् ।
वेदना भावयन् प्राज्ञ क सेवासु प्रसज्जते ॥'

इति । न च याच्ञा याचक सुखाकरोति । नापि कृषिवाणिज्ये सुखाय भवत । तदुक्तम्—

'क्षत्रधर्म्मे परा हिंसा याच्ञाया लाघव महत् ।
असत्यमेव वाणिज्ये नानृतात् पातक परम् ॥
सेवाया परम कष्ट मृत्कीटस्तु कृषीबल ।
द्यूते सर्व्वस्वनाश स्याच्चौर्य्ये राजभय महत् ॥
नाकाशात् पतति द्रव्य जीविका सुखदा कथम् ।' इति ।

प्रागुक्त दोषजात चर्च्चयतो धनार्जनादुपरतस्य या तुष्टि सा पञ्चमी ग्रन्थान्तरे पारमित्यभिधीयते ।

धनमप्यर्जयितु शक्य पर तु तद्रक्षणमैकागारिकादिभ्यो दु खमिति भावयतस्तदुपरतस्य या तुष्टि सा षष्ठी ग्रन्था तरे सुपारमित्युच्यते ।

धनमप्यर्जयितु रक्षितु च शक्य पर तु तदुपभोगात् क्षीयत इति क्षयदु ख भावयतस्ततो व्यावृत्तस्य या तुष्टि सा सप्तमी ग्रन्थान्तरे पारापार-मित्युच्यते ।

धनमप्यर्जयितु रक्षितु क्षये च प्रतिविधातु शक्य पर तु तदुपभोगेन कामा हि क्रमशो वर्द्धन्ते । तदुक्तम्—

'न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥
यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्व्वान् यश्चैतान् केवलास्त्यजेत् ।
प्रापणात् सर्व्वकामाना परित्यागो विशिष्यते ॥'

(मनु० २।६४ ५) इति । स्मर्य्यते चादिपर्व्वणि—

'यत् पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
एकस्यापि न पर्य्याप्त तस्मात् तृष्णा परित्यजेत् ॥

(महाभा०—आदिप० ८५।१३) इति । विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

'मनोरथाना न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनापि तथाब्दलक्षै ।
पूर्णेषु पूर्व्वेषु पुन र्नवाना-
मुत्पत्तय सन्ति मनोरथानाम् ॥'

इति । अत एव विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसम्भवो विपत्तौ दु खातिरेक इति विचारयतस्ततो निवृत्तस्य या तुष्टि साऽष्टमी ग्रन्थान्तर उत्तमान्त इत्युच्यते ।

सर्व्वं सोढु शक्य पर तु भूतपीडन विना न कोऽपि भोग सम्भवतीत्यत्र हिंसादोषदर्शनाद् विषयविरसस्य या तुष्टि सा नवमी ग्रन्थान्तरेऽनुत्तमान्त इति चोच्यते ।

एव ह्याध्यात्मिकीभिश्चतसृभि र्बाह्याभिश्च पञ्चभि र्नवतुष्टय उक्ता ।

(त) 'अष्टधा सिद्धिरि'ति । कारिकया सूत्रमेतद् व्याख्यातम् । कारिका यथा—

'ऊह शब्दोऽध्ययन दु खविघातास्त्रय सुहृत्प्राप्ति ।
दान च सिद्धयोऽष्टौ सिद्ध पूर्व्वोऽ कुशस्त्रिविध ॥'

(सा० का० ५१) इति । विनैव सिद्धीरतत्त्वज्ञो दु खैरभिहन्यमानो निरन्तरमेव ससरति । तस्य ससारहानाय तिस्रो मुख्या पञ्च तत्पूर्व्व-वृत्तत्वेन गौण्य सिद्धय उच्यन्ते—'अष्टधा सिद्धिरिति । सिद्धि र्मोक्षफलको विवेकख्यातिलाभ । जन्मान्तरीण-सस्कारवशेन यस्य बन्धमोक्षकारण-मनुभूयमानस्य प्रकृतिपुरुषयो र्भेदज्ञानमुत्पद्यते तस्य सिद्धिरूहहेतुका प्रथमा या च तारमित्युच्यते । अनुपयोगेन कस्यचित् साख्यशास्त्रपाठमाकर्ण्य

यस्य तत्त्वज्ञानमुदेति तस्य सिद्धि शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्यस्या नामान्तरम्। उपयोगेन यदा सांख्यशास्त्र शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्य येन तत्त्वज्ञानमाप्यते तस्याध्ययनहेतुका सिद्धिस्तृतीया तारतारमित्युच्यते। विहन्यमानस्य दु खस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इत्येता प्रमोद-मुदित मोदमानाख्यास्तिस्र स्तद्विघातहेतुका मुख्या सिद्धयो येषा भवन्ति ते कृतकृत्या उच्यन्ते। अधिगततत्त्वज्ञ सुहृद्विशेष प्राप्य यो हि ज्ञानमधिगच्छति तस्य सुहृत्प्राप्तिपूर्व्विका सप्तमी सिद्धी रम्यकमित्युच्यते। दानमपि सिद्धिहेतु। दानेन समाराधितात् तत्त्वदर्शिनो ज्ञान येन प्राप्यते तस्य दानहेतुका सिद्धि सदामुदितमित्युन्यते। 'अष्टधा सिद्धिरे'व व्याख्याता। कारिकायास्तु व्याख्या तत्त्वकौमुद्यादौ द्रष्टव्या।

(थ) 'अनुग्रह सर्ग' इति। सृज्यत इति सर्ग। 'अनुग्रह'शब्देन प्रत्ययसर्ग-तन्मात्रसर्गयो र्गोविषाणवत् कुमारीस्तनवद्वा युगपदुत्पत्ति सूच्यते। अतश्चकितमभिधत्ते सांख्यकारिकायामीश्वरकृष्ण —

'न विना भावै र्लिङ्ग न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्ति।
लिङ्गाख्यो भावाख्य स्तस्माद् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग ॥

(५२) इति। अत्र भावलिङ्गशब्दाभ्या प्रत्ययसर्ग-तन्मात्रसर्गावुद्दिष्टौ। भावैरिति प्रत्ययसर्गमुपलक्षयति, लिङ्गमिति च तन्मात्रसर्गम्। तदाहु र्वाचस्पतिमिश्रपादा —'तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्व स्वरूप च न प्रत्ययसर्गाद् विना भवति एव प्रत्ययसर्गस्य स्वरूप पुरुषार्थसाधनत्व च न तन्मात्रसर्गादृत इत्युभयथा सर्गप्रवृत्ति' इति। एतदुक्त भवति—भावै र्विना न लिङ्गनिष्पत्ति र्भावाश्रितत्वाल्लिङ्गानाम्, न च लिङ्ग विना भावनिष्पत्ति र्लिङ्गाश्रितत्वाद् भावानामिति। माठराचार्य्योऽपि तद्वृत्तावाह—'लिंगेन विना भावो न भवति भावैश्च विना लिंग न भवति, यथाऽग्निना विना नोष्णत्वमुष्णत्व विना नाग्निरि'ति। एतदेव

सर्गसूत्र स्पष्टयितुमीश्वरकृष्णेण द्विपञ्चाशत्तमी साख्यकारिका प्रणी
मन्यामहे ।

लोके पुनरनुग्रहशब्द आनुकूल्यार्थक । उक्त च—

'विरूपोन्मत्तनि स्वानामकुत्सापूर्व्वक हि यत् ।
पूरण दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत ॥' इति ।

(द) 'चतुर्दशविधो भूतसर्ग' इति । चतुर्दशविधो भूतसर्गो यथा
मानुष्य एकविध सर्ग । ब्राह्म प्राजापत्य सौम्य ऐन्द्रो गान्धर्व्वो य
राक्षस पैशाचश्चेत्यष्टविधो दैवसर्ग । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा ः
तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । तत्र पशवो गवाद्या ग्राम्या । मृ
सिंहाद्या आरण्या । यद्वा लोमगुच्छान्वितलाङ्गूलाग्रा पशवस्तद
मृगा । पक्षिणो हसाद्या । सरीसृपा सर्पादय । स्थावरा वृक्षादयश्चेति
एषामपि जीवयोग श्रूयते । तथा हि मन्त्रवर्ग —

'बिल्ववृक्ष महाभाग सदा त्व शङ्करप्रिय ।
गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजा करोम्यहम् ॥
शाखाच्छेदोद्भव दु ख न च कार्य्य त्वया प्रभो ।'

इति । स्मरति च भगवान् मनु —

'तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्म्महेतुना ।
अन्त सज्ञा भवन्त्येते सुखदु खसमन्विता ॥'

(१।४६) इति । स्मर्य्यते च महाभारते—

'घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न सशय ।
तेषा पुष्पफलव्यक्ति र्नित्य समुपपद्यते ॥
उष्णता म्लायते पर्णं त्वक् फल पुष्पमेव च ।
म्लायते शीर्य्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥

वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषै फल पुष्प विशीर्य्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपा ॥
वल्ली वेष्टयते वृक्ष सर्व्वतश्चैव गच्छति ।
न ह्यदृष्टेस्तु मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपा ॥
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धै धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगा पुष्पिता सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपा ॥
पादै सलिलपानाच्च व्याधीना चापि दर्शनात् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसन द्रुमे ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्द्ध्व जलमाददेत् ।
तथा पवनसयुक्त पादै पिबति पादप ॥
ग्रहणाच्च सुखादीना छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीव पश्यामि वृक्षाणामचैतन्य न विद्यते ॥'

(भृगुभरद्वाजसवाद —शान्तिप० १८४ अ०, १०—१७ श्लोका)
इति । किमत्राधिक्येन वाच्यम्, महाभारतस्य भारतभावदीपाख्यटीकाया नीलकण्ठ आह—'वज्रमणेरपि मत्कुणशोणितस्पर्शाच्छीर्य्यमाणस्य चेतनत्व व्याख्यातमि'ति । सर्व्वदर्शनसग्रहस्थ-रामानुजदर्शने माधवाचार्य्य आह—'जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसस्थानानीव सर्व्वाणि वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्व्वाणि । अत —

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसा ।
पक्षी वृक्षो लता काष्ठ शिला तृण घट पट ॥'

इति । अत्र टीकाकृता वासुदेवेनोक्तम्—'काष्ठशिलादिष्वप्यनुद्भूत चैतन्यमस्त्येवेति देवादिशब्दवत् काष्ठादिशब्दा अपि तत्तदर्थाभिमानि-जीवान्तर्यामिपरमात्मपर्य्यन्तमेवार्थमभिदधती'ति । भद्रमुक्तम् । सम्प्रति जडविज्ञानशास्त्रवित्तमेन जगदीशवसुमहोदयेन वैद्युतयन्त्रादिसाहायकेन

परीक्षणानन्तर प्रात्यक्ष्येण प्रमाणीकृतम्—जडानामपि प्रसुप्तचैतन्य-मस्तीति ।

उक्त च पौराणिकै—

'ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितय हरि ।
ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित् पुन ॥'

(सर्व्वदर्शन स० ६२ पृ०) इति । चिज्जीवो भोक्ता, अचिज्जडपदार्थजात भोग्यम्, ईश्वरस्तयोरन्तर्यामी भूत्वा नियामको भवति , एतत् तत्त्वत्रय मिथो भिन्न मिथ सबद्ध च पारमार्थिकत्वात् । अत एवात्र 'अचित्'-पदस्थितनञ ईषदर्थता तदल्पता वा ग्राह्या, न त्वभावार्थता, यथा—अनुदरा कन्येति । उक्त च शाब्दपारायणिकै —

'अभावश्च निषेधश्च तद्विरोधस्तदन्यथा ।
ईषदर्थश्च कुत्सा च नञर्था षट् प्रकीर्त्तिता ॥'

इति । मीमासकैरप्युक्तम्—

'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्त्तिता ॥'

इति । उक्त च मेदिन्याम्—

'नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययो ॥'

इति ।

(घ) 'त्रिविधो बन्ध ' इति । बन्ध ससारचक्रबन्ध पुनरावर्त्तनमिति यावत् । अत्र नैमित्तिको बन्ध उपलक्षित । अज्ञान निमित्त बन्धो नैमित्तिक । स च त्रिप्रकार प्राकृतो वैकारिको दाक्षिणकश्चेति । उक्त च—

'प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दाक्षिणेन तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते ॥'

इति। तत्र येषां प्रकृतिरव्यक्तं वा नान्यस्तेषां प्रकृतिबन्धः। प्रकृतिबन्धो नाम प्राकृतो बन्धः। एतान् प्रकृतिलयानुद्दिश्य वायावुच्यते—'पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः' इति। ये पुनरिन्द्रियभूताहंकार-बुद्धिनाम्नो विकारान् पुरुषबुद्ध्या समुपासते तानधिकृत्येदं वायावुच्यते—

'दश मन्वन्तरानीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः॥
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।'

इति। एते खलु विदेहा येषां वैकारिको बन्ध उपलक्षितः। इष्टापूर्तेन पुरुषतत्त्वानभिज्ञानां कर्म्मवादिनां दाक्षिणको बन्धः कामोपहतत्वात्। इष्टापूर्तं दक्षिणेति। तथा चोक्तम्—

'अग्निहोत्रं तपः सत्यं देवानां परिपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते॥
पुष्करिण्यः सभा वाप्यो देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते॥'

इति। इष्टापूर्त्तकारिणः प्रति भगवती श्रुतिरप्याह—

'इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ति प्रमूढाः।
नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति॥'

(मुण्डक०—१।२।१०) इति।

साख्यकारिकायामीश्वरकृष्ण आह—

'धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्म्मेण।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्य्ययादिष्यते बन्धः॥'

(४४) इति। अस्य व्याख्या भाष्यटीकादौ द्रष्टव्या। अस्माभिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते।

(न) 'त्रिविधो मोक्ष' इति। मोक्षप्राप्तेरुपायस्त्रिविध इत्यभिप्राय, मोक्षस्य नानात्वासम्भवात्। तत्र प्रथमोपायो विवेकसाक्षात्कारो यत्रोक्तम्—'पुरुषार्थज्ञानमिद गुह्य परमर्षिणा समाख्यातम्' (सा० का०—६६) इति। पुरुषार्थज्ञान पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानमिति यावत्। उक्त च—

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत्।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशय ॥'

इति। तत्त्वज्ञानावगम उपायो मोक्षप्राप्तेरित्याशय।

रागक्षय परवैराग्यमन्यश्चैक उपायो मोक्षप्राप्ते यत्रोक्त तत्रभवता योगभाष्यकारेण व्यासेन – 'ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयक कैवल्यम्' (१।१६) इति। इदमप्यत्रावधेय यत् कैवल्ये विवेकस्यापि न सद्भाव परवैराग्यवशात् तस्य च तत्र वह्निवत् स्वाश्रय-नाशकत्वादिति।

कर्म्मक्षयो नैष्कर्म्यमपरश्चैक उपायो मोक्षप्राप्ते यत्रैव स्मरति भगवान्—'न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत' इति। अत्र कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्य नाश्नुत इति वचनात् तद्विपर्य्ययात् तेषा-मारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते।

एतत् सर्व्वं मनसि निधाय परमर्षिराह—'त्रिविधो मोक्ष' इति।

(प) 'त्रिविध प्रमाणमि'ति। उक्त चाभियुक्तै—

'प्रत्यक्षमेके चार्व्वाका कणादसुगतौ पुन।
अनुमान च तच्चाथ साख्या शब्द च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमान च केचन।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्य्याह प्रभाकर ॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगु ॥'

इति। परमर्षिस्त्विह प्रमाणसंख्याविरोधं निराकर्तुमाह—'त्रिविधं प्रमाणमि'ति। तिस्रो विधा यस्य तत् त्रिविधं न न्यूनं नाप्यधिकमिति त्रीण्येव प्रमाणानि ग्राह्याणि, अन्येषां प्रमाणानां तत्रैवान्तर्भूतत्वादित्यभिप्रायः।

वृत्तावज्ञातार्थावगाही चितिशक्तेः प्रतिबिम्बः प्रमा। तत्करणं वृत्तिः प्रमाणम्। शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी प्रमाता। प्रमातृप्रमाणादिविषयमधिकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्य्यते—

'प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च।
प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात्॥
साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूचितम्।
अविकारेण द्रष्टृत्वं साक्षित्वं चापरे जगुः॥'

इति।

प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यं चेति प्रमाणं त्रिविधम्। अक्ष्णोराभिमुख्यं प्रत्यक्षम् (अव्ययीभावः)। 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति गणसूत्रतष्टच्, ततो 'यस्येति च' (६।४।१४८) इति 'इ'कारलोपः। इहाक्षिशब्द इन्द्रियाणामुपलक्षणम्। अतश्चक्षु-कर्ण-नासिका-जिह्वा-त्वग्द्वारा वृत्तिविशेषनिर्धारणी चित्तवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम्। एवं चेन्द्रियाणां विषयाः पञ्च प्रत्यक्षाः। लिङ्गज्ञानद्वारा लिङ्गिसामान्यनिर्धारणी वृत्तिरनुमानम्। एतदुक्तं भवति यदनुमानं लिङ्गसन्दर्शनात् प्रजायमानं ज्ञानमिति।

प्रत्यक्षेणानुमानेन वा योऽर्थो नाप्यते स आप्तवाक्याद् ग्राह्यः। आप्तवाक्यं वेदः। स चालौकिकोपायबोधको भवति। तदुक्तम्—

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥'

इति। यद्वा—आप्तस्य वाक्यमाप्तवाक्यम्। क पुनराप्त ? विष्णु धर्म्मोत्तरे स्मर्य्यते—

'रागद्वेषविनिर्मुक्त आप्त इत्यभिधीयते'

(३।५।१५) इति। अन्यत्राप्युक्तम्—

'स्वकर्म्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जित ।
ज्ञानवाञ्छीलसम्पन्न आप्तो ज्ञेयस्तु तादृश ॥'

इति। अत आप्तवाक्य वेद ऋषिवाक्य चेति। भगवाश्चरकमुनिराह—

'रजस्तमोभ्या निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये।
येषा त्रिकालममल ज्ञानमव्याहत सदा ॥
आप्ता शिष्टा विबुद्धास्ते तेषा वाक्यमसशयम्।
सत्य वक्ष्यति ते कस्मादसत्य नीरजस्तम ॥'

(च० स०—सू० ११ अ०) इति।

चरके भगवान् पतञ्जलिरप्याह—'अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी य स आप्त' इति।

प्रमाणस्य त्रैविध्यमुक्तम्। पर तु का दशा पुन मीमासक-पौराणिकोक्तानामर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानैतिह्याना प्रमाणान्तराणाम् ? उच्यते। अर्थापत्तिरनुमानविशेषो यथा वृष्ट्या मेघज्ञानमिति साख्या। अतस्तस्या प्रमाणान्तरता नाभ्युपगम्यते। भाषापरिच्छेदे विश्वनाथ आह—

'अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतेष्यते।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यत ॥'

(६१) इति। सम्भव प्रमाणान्तरमिति पौराणिका आहु। सोऽप्यनुमानमेव, न तु प्रमाणान्तरमिति साख्या वैशेषिका नैयायिकाश्च। सम्भवो हि व्याप्तिमूलकत्वादनुमानविशेष, यथा 'शतवान्' इत्युक्त 'पञ्चाशद्वान्'

इति ज्ञान सम्भवति। तस्य ज्ञानस्य ह्यनुमानेनैव निर्व्वाह शतस्य पञ्चाशद्-व्याप्यत्वादिति।

अभाव पदार्थ। असमवायत्वे सत्यसमवाय इति सर्व्वदर्शनसग्रह-स्थित औलूक्यदर्शने माधवाचार्य्य। समवायभिन्नत्वे सति समवायशून्य इत्यर्थ। स च चतुर्व्विध —प्रागभाव, प्रध्वस, अत्यन्ताभाव, अन्योन्या-भावश्चेति। अन्ये त्वभावो द्विविध —ससर्गाभावोऽन्योन्याभाव-श्चेति। तत्राद्यस्त्रिविध —प्रागभाव प्रध्वसोऽत्यन्ताभावश्चेति। तदुक्त भाषापरिच्छेदे—

'अभावस्तु द्विधा ससर्गान्योन्याभावभेदत।
प्रागभावस्तथा ध्वसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च।
एव त्रैविध्यमापन्न ससर्गाभाव इष्यते॥'

(६) इति। साख्याचार्य्यास्त्वाहुरभावोऽप्यनुमानभेदो न तु प्रमाणान्तर मिति।

उपमानमिति। प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्। एतदुक्त भवति यत् प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमान यथा गोसदृशो गवय इति। अस्य प्रमाणान्तरत्वप्रतिपादनाय नैयायिका इत्थमाचक्षते— उपमिते प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्योऽतिरिक्तत्वाद् विलक्षणोपमितिकरणत्वेनोपमान-मपि प्रमाणान्तरमिति। साख्याचार्य्यास्त्वत्र विप्रतिपद्यन्ते। त आहु-रुपमान यथा गौरिव गवयो गोसदृशो गवयो वेत्यप्यनुमानमेवेति।

ननु, ऐतिह्य कस्मान्न प्रमाण भवति? तत्र सगिरन्ते पौराणिका ऐतिह्य प्रमाणान्तरमिति। उक्त चाभियुक्तै —

'ऐतिह्यमनुमान च प्रत्यक्षमपि चागमम्।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता॥'

इति। ऐतिह्य खल्वज्ञातमूलप्रवर्त्तक शब्द प्रवादपारम्पर्य्यमेव। तच्च

'इति होचु' इत्यनया विधया लोकपरम्परात प्रचरद्रूपतामाप्नोति। साख्यास्तु तत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते। त आहु र्न ह्यैतिह्यमाप्तवाक्यत्वेन गृह्यत इत्येतस्य प्रमाणान्तरता न सम्भवति, गृह्यते चेत् तर्हि शब्दान्तर्गतत्वात् तदप्यनुमानविशेषत्वेन वेदितव्यमिति।

प्रतिभा स्फूर्त्त्याख्यो बुद्धिविशेष। केषाचिन्मते सा प्रत्युत्पन्न-बुद्धिरेव। उक्त च—'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मते'ति। अस्या प्रमाणान्तरता कुत्रचिन्नोपलभ्यते। माठराचार्य्यस्त्वाह—'प्रतिभा यथा—

दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सह्यस्य तु यदुत्तरम्।
पृथिव्यामासमुद्राया स प्रदेशो मनोरम ॥

इत्युक्ते तत्र शोभना गुणा सन्तीति प्रतिभोत्पद्यते। प्रतिभा जानता ज्ञानम्। साऽप्यनुमानमेवे'ति। (चतुर्थकारिका—माठरवृत्ति)।

(फ) 'त्रिविध दु खमि'ति। आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक चेति त्रिविध दु खमित्यभिप्राय। आत्मन्यध्यात्मम्। तत्र यद् भवति तदाध्यात्मिकम्। तच्च द्विविध शारीर मानस चेति। तत्र वातपित्त-श्लेष्मणा वैषम्येण ज्वरादिदु ख शरीरे भवतीति शारीरम्। यत् काम क्रोधादिभि र्मनसि जायते तन्मानसम्। भूत इत्यधिभूतम्। भूत प्राणि-मात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते। अधिभूतेभ्यो भवमाधिभौतिकम्। अधिभूतेभ्यश्चतुर्व्विधभूतग्रामेभ्यो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेभ्य सकाशाद् यदुपजायते तदाधिभौतिक दु खम्। देव इत्यधिदेवम्। अधिदेव भवमाधिदैविकम् (पा० ७।३।२०) इति। यद्वा दिव प्रभवतीति दैव तदधिकृत्य यदुपजायते तदाधिदैविक शीतोष्णवातवर्षाऽशनिपातादिकमिति। समासश्च तत्त्वसमाम्नाय।

तत्त्वसमाम्नाये कपिलमुनिना न कदाचिदीश्वरास्तित्वमभ्युपगम्यते। अतो हि साख्य निरीश्वरमित्युच्यते। अस्य निरीश्वरत्व बुद्ध्वा पतञ्जलिमुनि योग-

शास्त्राभिधान सेश्वरसाख्य सस्मार। तत्र सूत्रितम्—'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' (१।२३) इति। अत्र भाष्यकार आह—'प्रणिधानाद् भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण। तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतम समाधिलाभ समाधिफल च भवती ति। तत प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्त कोऽयमीश्वर इति जिज्ञासायामाह—'क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुष-विशेष ईश्वर' (१।२४) इति। किं च—'तत्र निरतिशय सार्व्वज्ञ्यबीजम्' (१।२५) इति। स एव—'पूर्व्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात्' (१।२६) इति। ततस्तत्प्रणिधानाङ्ग मन्त्रमप्याह—'तस्य वाचक प्रणव' (१।२७) इति। ईश्वर प्रणवस्य वाच्य इत्यत्र फलितार्थ। अतो वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह—'तज्जपस्तदर्थभावनम्' (१।२८) इति। अत्र भाष्यकारेण विष्णुपुराणीय श्लोक उद्धृत —

'स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमाचरेत्।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥'

(६।६।२) इति। स्थिते चैवविधे तत्त्वे सर्व्वसिद्धान्तसग्रहकारेणोक्तम्—

'साख्यशास्त्र द्विधाभूत सेश्वर च निरीश्वरम्।
चक्रे निरीश्वर साख्य कपिलोऽन्यत् पतञ्जलि॥'

(६।१।२) इति। द्रन्तव्यं चैतदुद्ग्रन्थाभिधानम्। अधुना पुनरपि वय मुनिकथाप्रसङ्गमारभामहे।

(६) पुलस्त्य सप्तर्षीणा मध्ये सुप्रसिद्ध एक ऋषिरेव। स ब्रह्मण कर्णाभ्या जात इत्येका प्रसिद्धिरन्या तु स ब्रह्मणो मानसपुत्र इति। शास्त्रकारा पठन्ति—

'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्य पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारका॥'

इति। ब्रह्मवैवर्त्तमते तस्य पुत्रो विश्रवा, तत कुबेरो रावण कुम्भकर्णो

विभीषणश्च जाता । वैयाकरणा आहु —'यथा वालवायविदूराभ्या वृत्तिस्तद्वद् विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवणरावणाभ्या वृत्तिरि'ति । अयमाशय । 'विदूराञ्ञ्य' (पा० ४।३।८४) इति सूत्रतो यथा वैदूर्य्यमित्यत्र विदूरशब्दो वालवायस्य वाचक इति वालवायशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयति न तु विदूरशब्दस्तथा रावणशब्दोऽपि विश्रवणशब्दस्य वाचक इति 'विश्रवस्'शब्द प्रत्ययमुत्पादयति न तु रावणशब्द एवेति । अतो धाराधिपतिना भोजेनोक्तम्—'नश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा' (सरस्वती कण्ठाभरणीय ४।१।६० सूत्रम्) इति । विश्रवसोऽपत्यमिति वैश्रवणो विश्लोपपक्षे तु रावण इति भाव ।

(१०) नारदमुनि र्ब्रह्मणो ललाटाज्जात इत्येका शास्त्रीया प्रसिद्धि । तथा हि हरिवशे—

'ललाटमध्यादसृजन्नारद प्रियविग्रहम्'

(२१० अ०) इति । शास्त्रान्तरमतेन तु स पितामहस्य मानसपुत्र एव । अग्निपुराणे तु स्मर्य्यते—

'कश्यपान्नारदश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा'

इति । सङ्गीतविद्या तस्य रसनाग्रे नरीनृत्यते स्मेति प्रसिद्धि । वैद्यशास्त्रे स भगवत सनत्सुजातस्य शिष्य । सनतो ब्रह्मण सुष्ठु भगवद्ध्यानपूतेन मनसा न तु स्त्रीपु सयोरन्योन्यसयोगेन जात सनत्सुजात । कामातिरिक्तकारणत्वात् सनत्सुजात इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमार । अत्रेदमाख्यान वर्त्तते । विधाता स्वसृष्टौ प्रागविद्यावृत्ती ससर्ज । एव च ततस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चाविर्बभूवु । तमोऽविद्या । मोहोऽस्मिता । महामोहो राग इत्युच्यते । तामिस्रो द्वेष इत्युच्यते । अन्धतामिस्रोऽभिनिवेशो मरणत्रासो वा (सा० का० ४८) । एते सर्व्वे योगशास्त्रे

क्लेशत्वेन परिभाषिता । क्लेशक्षये परमा शान्तिरिति बौद्धविशेषाणा च सिद्धान्त । तदाह भदन्त कविरश्वघोष —

'दीपो यथा निर्वृ तिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिश न याति विदिश न याति स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
कृती तथा निर्वृ तिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिश न याति विदिश न याति क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥'
(सौन्दरनन्दम् १६।२८,२६) इति ।

इमास्तु सर्व्वा अनिष्टपापसृष्टीरवलोक्य पितामह आत्मान नाभ्यनन्दीत् । तत पुनरपि स भगवद्ध्यानपूतेन मनसा निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतस सनत्सुजातापरनामकसनत्कुमारादीनसृजदिति ।

योगवाशिष्ठे सनत्कुमारमधिकृत्य काचिदाख्यायिका स्मर्य्यते । एकदा भगवान् विष्णु स्वग ययौ । तत्र स देवाना सपर्य्यां प्रतिगृह्य ध्यानानुरोधेन निश्चेष्ट सनत्कुमार कृतावस्थान ददर्श । अत स क्रोधवशादतिथिपरिभावीति मन्यमानस्त शशाप, सनत्कुमारश्च विष्णु विचारभ्रष्टत्वेन गृहीत्वा तमप्यशाप्सीत् । तदुक्त योगवाशिष्ठरामायणे—

'सनत्कुमार स्तब्धोऽसि निष्कामगर्व्वचेष्टया ।
अतस्त्व भव कामार्त्त शरजन्मेति नामत ॥
तेनापि शापितो विष्णु सर्व्वज्ञत्व तवास्ति यत् ।
किञ्चित् काल हि तत् त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥'

(वैराग्य प्र०) इति । एव च परस्पराभिशप्तत्वात् सनत्कुमारस्तारकतारणाय पार्व्वतीनन्दनशरीर परिगृह्य देवाना सेनानीरभूत्, विष्णुश्च रावणोद्धरणाय कौशल्यात श्रीरामरूपेणाविभूर्य कञ्चित् कालमात्मान विस्मृतस्तस्थौ । अथ वक्तव्य च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम् ।

सनत्कुमारसहिताया लिखितमस्ति—

'सनत्कुमार योगीन्द्र सिद्धाश्रमनिवासिनम् ।
नारद प्रणिपत्याथ वचन चेदमब्रवीत् ॥
भगवन् योगिना श्रेष्ठ सर्व्वतन्त्रविशारद ।
सर्व्वरोगहरास्त्वत्त कल्पाश्च विविधा श्रुता ॥
इदानीमक्षिरोगस्य शान्ति ब्रूहि तपोधन ।' इत्यादि ।

वैद्यशास्त्रे नारदस्य धातुलक्षण सुप्रसिद्धम् । तत्र लिखितमस्ति—

'वामभागे तु नारीणा दक्षिणे पुरुषस्य तु ।
लक्षण लक्ष्यते सर्व्व शुभाशुभफलप्रदम् ॥' इति ।

हेमाद्रे लक्षणप्रकाशेऽस्य मुनेरायुर्व्वेदकर्तृत्वमुद्घुष्यते—'आत्रेय शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्व्वतौ । आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार ' इति ।

भक्तिशास्त्रे तस्य नारदपञ्चरात्रमेकमतिशोभनमवदानम् । अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योगश्चेति पञ्चविधमुपासन तत्रोपवर्णितमस्ति । तत्राभिगमन नाम देवतास्थानोपलेपनादि, उपादान नाम पुष्पादिपूजोपहार सग्रह, इज्या नाम देवतापूजनम्, स्वाध्यायो नाम मन्त्ररहस्यानुसन्धानपूर्व्वको मन्त्रजापो वैष्णवसूक्तपाठो नामसङ्कीर्त्तन शास्त्राभ्यासश्च, योगो नाम हरिसन्धान चेति । तदुक्त नारदपञ्चरात्रे—

नाराधितो यदि हरिस्तपसा तत किम्
आराधितो यदि हरिस्तपसा तत किम् ।
नान्तर्बहि र्यदि हरिस्तपसा तत किम्
अन्तर्बहि र्यदि हरिस्तपसा तत किम् ॥' इति ।

पञ्चरात्रशब्द एव निरुच्यते—

'रात्र च ज्ञानवचन ज्ञान पञ्चविध स्मृतम् ।
तेनेद पञ्चरात्र च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥' इति ।

पञ्चविध ज्ञान यथा—

'प्रथम सात्त्विक ज्ञान द्वितीय तु तदेव च ।
नैर्गुण्य हि तृतीय च ज्ञान च सर्व्वतत्परम् ॥
चतुर्थ तु राजसिक भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति ।
पञ्चम तामस ज्ञान विद्वांस्तन्नाभिवाञ्छति ॥
ज्ञान पञ्चविध प्रोक्त पञ्चरात्र विदु र्बुधा ।'

इति । दृष्टिविशेषमाश्रित्य कैश्चिद् भण्यते पञ्चरात्र सप्तर्षिभिरुपदिष्टत्वात् सप्तविधम्, यथोक्तम्—

'पञ्चरात्र सप्तविध ज्ञानिना ज्ञानद परम् ।
ब्राह्म शैव च कौमार वाशिष्ठ कापिल परम् ॥
गौतमीय नारदीयमिति सप्तविध स्मृतम् ॥'

इति । कौमार सनत्कुमारीयमित्यर्थ । वैष्णवै खलु पञ्चरात्रमागमत्वेन गृहीतम् । तथा हि प्रमाणचन्द्रिकाया शेषाचार्य्येणोक्तम्—

'ऋगाद्या भारत चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायण चैव पुराण चैतदात्मकम् ॥
ये चानुयायिनस्तेषा सर्व्वे ते च सदागमा ।'

मुक्तिस्वरूपमधिकृत्य पञ्चरात्रा समामनन्ति—

'आ मुक्ते र्भेद एव स्याज् जीवस्य च परस्य च ।
मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावत ॥'

अत एव नारदस्मृत पञ्चज्ञानसाधनग्रन्थो नारदपञ्चरात्रम्, तन्मतानुयायिन पञ्चरात्रा इति बोध ।

शास्त्रान्तरे पुनरनेन मुनिना स्मृतिपुराणादिग्रन्था कृता । तानवलम्ब्य प्रत्नतत्त्वान्वेषिभि कैश्चित् पाश्चात्त्यपण्डितै र्नारदस्य काल प्रथमखृष्ट-शताब्दीयत्वेन निरूप्य समालोचन विस्तरेण कृतम् । एतादृक् समालोचन-

मस्माभि र्बहुश उपलब्धम् । शास्त्रप्रातिकूल्यात् तेषा मतवाद उपेक्षितव्य ।

(११) असित इति । ब्रह्मसूनु प्रचेतास्तस्य सूनुरसितस्तस्य सूनुर्देवलो यो हि रम्भाशापेन मुनेरुद्दालकस्य सुजातानाम्न्या कन्यायामष्टावक्ररूपेण सञ्जात । अष्टावक्रसंहिता नाम तस्यैक उत्कृष्टो ग्रन्थ । कहोल मुनिरस्य जनक आसीत् । अथर्व्ववेदस्य षष्ठकाण्डस्थिते १३६ सूक्तभाष्ये लिखितमस्ति यदस्माद् वीतहव्य केशवृद्ध्यर्थं नितत्नीनाम्नीमोषधिं समग्रहीदिति । अस्य मुनेरायुर्व्वेदकर्त्तृत्व हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशाच्चावगम्यते । तत्र लिखितमस्ति—

"असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रत ।
सावर्णि र्गालवश्चैव मार्कण्डेयस्तु वीर्य्यवान् ॥
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार ।"

इति ।

(१२) अगस्त्यो नाम मित्रावरुणयो पुत्र । कुम्भसम्भव कलसीसुतश्चेत्यस्य नामान्तरे भवत । स ऋगथर्व्ववेदयो कतिपयाना मन्त्राणा द्रष्टा । अस्य भार्य्या लोपामुद्रा, पुत्र आगस्त्यापरपर्य्यायो दृढस्यु । सोऽपि वैद्यागमिक आसीत् । तदुक्त हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशे—

'गौतमश्च महाभाग आगस्त्य काश्यपस्तथा ।
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार ॥' इति ।

अस्य भार्य्यालाभप्रसङ्गे प्रथमखृष्टशताब्दीय कविरश्वघोष आह—

'अगस्त्य प्रार्थयामास सोमभार्य्या च रोहिणीम् ।
तस्मात् तत्सदृशीं लेभे लोपामुद्रामिति श्रुति ॥'

(बुद्धचरितम् ४।७३) इति ।

अगस्त्यपूजाया मन्त्र —

'काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयो पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥'

इति ।

प्रार्थनामन्त्रश्च—

'आतापि भक्षितो येन वातापिश्च महासुर ।
समुद्र शोषितो येन स मेऽगस्त्य प्रसीदतु ॥'

इति ।

लोपामुद्रार्घ्यमन्त्रश्च—

'लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्त मैत्रावरुणिवल्लभे ॥

इति रघुनन्दन ।

लोपामुद्रा विदर्भाधिपते कन्या। विदर्भ इदानीं 'वेरार'नाम्ना प्रसिद्ध । उद्ग्रन्थाभिधान च द्रष्टव्यम्। अगस्त्यमुनेरगस्त्यसहितासूक्त प्रसिद्धमेव ।

(१३) वामदेव सुप्राचीन ऋङ्मन्त्रादिद्रष्टा। तद्दृष्टा सुप्रसिद्धा इमे मन्त्रा शान्तिकर्म्मणि प्रयुज्यन्ते—

"कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृध सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥
कस्त्वा सत्यो मदाना महिष्ठो मत्सदन्धस ।
दृढा चिदारुजे वसु ॥
अभी षु ण सखीनामविता जरितॄणाम् ।
शत भवास्यूतये ॥"

(ऋग्वेद—३।६।२४, ४।३१।१ ३ , यजुर्व्वेद २७।३६-४१) इति ।

ऋग्वेदे 'भवास्यूतिभिरि'ति पाठ । अनुपासितगुरु र्वामदेव इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । यद्वा भवतु, स उपज्ञाभूषित आसीदित्यत्र न विद्यते कोऽपि सन्देहावसर एव । अस्य मुनेरायुर्व्वेदकर्तृत्व हेमाद्र 'लक्षणप्रकाश' नामकवैद्यकग्रन्थादवगम्यते । तत्र लिखितमस्ति—

"वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा ।
विश्वामित्रो जमदग्नि र्भरद्वाजश्च वीर्य्यवान् ॥
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार "

इत्यादि ।

(१४) मार्कण्डेय इति । अस्योत्पत्त्यादि मार्कण्डेयपुराणीयरुद्र-सर्गाध्याये यथा—"मार्कण्डेय उवाच ।

देवौ धातृविधातारौ भृगो ख्यातिरसूयत ।
श्रिय च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयति र्नियतिश्चैव मेरो कन्ये महात्मन ।
भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयो र्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशा ।
मनस्विन्यामह तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥
धूमावत्या समभवत् ॥"

इति ।

अत एव मृकण्डुमुनिना मनस्विन्या गर्भे मुनिरय समुत्पादित । अस्य पत्न्या नाम धूमावतीति, पुत्रस्य च नाम वेदशिरा इति । मार्कण्डेयो यथा चिरजीवित्वमवाप तत्सर्व्वं नृसिंहपुराणे वर्णितमस्ति । अस्य मार्कण्डेय पुराण सुप्रसिद्धम् । सप्तशती तदन्तर्गतैव भवति ।

(१५) आश्वलायन श्रौतसूत्रादिक प्रणीतवान् । अश्वलस्य पुत्र त्वादयमाश्वलायन इति नाम्ना प्रसिद्ध । अय गृत्समदस्य वंशधरत्वेन

निरूपित । गृत्समदशौनकवशीयो महाशालशौनक आश्वलायनस्य गुरुरासीत् । अस्त्येव प्रसिद्धि र्यत्—'गुरुशिष्यो सम्भूय ऐतरेयारण्यक स्यान्तिम भागद्वय सङ्कलितवन्ताविति । एव चानयोरवश्यमैतरेयमहिदासात् परवर्त्तित्वम् । स्मृतिकारो लघ्वाश्वलायन कश्चिदन्य एव मुनि । केचित्तु त ७ ६ खृष्टपूर्व्वशताब्दीय मन्यन्ते ।

(१६) पारीक्षिरिति । पारीक्षि मौद्गल्य इति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध आसीत् । स एक आयुर्व्वेदविन्मुनिरेव । अनेन सह राजर्षे काशीपते र्वामकस्य क्वचिदायुर्व्वेदविषयको विचारो बभूव । तत्र वामकस्य प्रश्ने पारीक्षे प्रतिवचनम्—

'आत्मज पुरुषो रोगाश्चात्मजा कारण हि स ॥
स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म्म कर्म्मफलानि च ।
न ह्यृते चेतनाधातो प्रवृत्ति सुखदु खयो ॥'

(चरक स०-सू० २५।८ ६) इति ।

असौ वामक श्चिकित्साकौमुदीकृद् द्वितीयकाशीपति र्यो हि दिवोदास-ध न्वन्तरेरतिवृद्धप्रपितामह । सम्भाव्यते यदसौ पारीक्षि कस्मिंश्चित् समये 'आसीन्दवानि'ति नाम्नि नगरे राज्य बुभोजेति ।

(१७) भिक्षुरात्रय इति । असौ वह्निवेशभेडादे समकाल आयुर्व्वेदवित् परिव्राजक आसीत् । चतुर्थाश्रमित्वाद् भिक्षुरित्यस्य ख्याति सञ्जाता । बुद्धदेवात् प्रागपि तापसा वानप्रस्थादनन्तर भैक्षुकाश्रम मालम्बिरे । बुद्धसमकालको जीवकगुरु भिक्षुकात्रेय षष्ठखृष्टपूर्व्व-शताब्दीयो बौद्ध आयुर्व्वेदाचार्य्य आसीत् । स भिक्ष्वात्रेयाद् बहूत्तरभव एव । चरकस्य सूत्रस्थानीयपञ्चविंशाध्याये काङ्कायन-भिक्ष्वात्रेययो र्वाद-प्रतिवादात्मक सलापो वर्त्तते (२२ २५) ।

(१८) भरद्वाज उतथ्यपत्न्या ममताया बृहस्पतिवीर्य्यात् सञ्जात । उतथ्यो बृहस्पतेरग्रज । बृहस्पतिवीर्य्यतो जातत्वाद् भरद्वाजो यथा बृहस्पते पुत्रस्तथा क्षेत्रजत्वाद् उतथ्यस्यापि स पुत्रविशेषो भवति । तदस्य नामनिर्व्वचनश्लोको विष्णुपुराणे पठ्यते—

'मूढे भरद्वाजमिम भरद्वाज बृहस्पते ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥'

इति ।

भरद्वाजबुधयोरुत्पत्तिविषये प्रथमखृष्टशताब्दीयकनिष्कसभ्य कविरश्वघोषभदन्त आह—

'उतथ्यस्य च भार्य्याया ममताया महातप ।
मारुत्या जनयामास भरद्वाज बृहस्पति ॥
बृहस्पते र्महिष्या च जुह्वत्या जुह्वता वर ।
बुध विबुधकर्म्माण जनयामास चन्द्रमा ॥'

(बुद्धचरितम्—४।७४ ७५) इति ।

उतथ्यपत्नी-बृहस्पत्योरिव बृहस्पतिपत्नी-चन्द्रमसो र्नीलीरागो दैवदुर्नियोगत्वेन विधे परिहास इव प्रतिभातीति ।

वृक्षायुर्व्वेदे भरद्वाजो भृगुमुने शिष्यत्वेन प्रतीयते । अस्ति वा न वा वृक्षादीना जीवयोग इति विषयमधिकृत्य भरद्वाजस्य बलवती विचिकित्सा भृगु-भरद्वाजसवादादवगम्यते । तथा हि महाभारतीयशान्तिपर्व्वणि १८४ अध्याये स्मर्य्यते—

"भृगुरुवाच—

* * * *

चेष्टा वायु॰ खमाकाशमुष्माग्नि सलिल द्रव ।
पृथिवी चात्र सङ्घात शरीर पाञ्चभौतिकम् ॥

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिका ॥

भरद्वाज उवाच—

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
अनुष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।
न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पञ्चभौतिकाः ॥
अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः ।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥

भृगुरुवाच—

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।
तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ॥

* * * *

ग्रहणात् सुखदुःखयोश्छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥"

(ग्रन्थस्यास्य १०२-३ पृष्ठे द्रष्टव्ये) ।

ततश्च स्थूणानिखननन्यायेन स्वाभिमतं द्रढयितुं पुनरपि महर्षिवर्य्यो

भृगुरुवाच—

"तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥
जङ्गमानाञ्च सर्व्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥" इत्यादि ।

भरद्वाजो हि भुवि प्रथमो भिषकूतन्त्रप्रवर्त्तक इति कथानकमस्ति पौराणिकम्। स हि प्रायश प्रयागक्षेत्रे कृतावस्थान आसीत्। अन्यो भरद्वाजो द्रोणपिता वर्णितचरो महाभारते। तयो क आयुर्व्वेदप्रवर्त्तक इत्यत्र न निश्चायक प्रमाणमुपलभामहे।

भरद्वाज आयुरागमे सुनासीरस्य प्रथमो मनुष्यशिष्य। स आत्रेयस्यापि गुरु। चरकस्य सूत्रस्थानीयद्वादशाध्याये 'कुमारशिरा भरद्वाज' इत्यस्य व्याख्याया चक्रपाणिराह—'कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषेधार्थम्' (५) इति।

व्याकरणाधिकारेऽपि भरद्वाज इन्द्रस्य प्रथमो मनुष्यशिष्य। ऋक्तन्त्रे शाकटायनमुनिराह—'यथाचार्य्या ऊचु ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पति रिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्त खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते। न भुक्त्वा न नक्त प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिरि'ति।

केचित् पुनरात्रेयभरद्वाजयोरेकत्व प्रतिपादयितु प्रयतन्ते। तदसत्। चरकीयसूत्रस्थानस्य प्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

"ऋषयश्च भरद्वाजाज् जगृहुस्त प्रजाहितम्।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेद वर्द्धनमायुष ॥
अथ मैत्रीपर पुण्यमायुर्व्वेद पुनर्व्वसु।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्य सर्व्वभूतानुकम्पया ॥"

(२७, ३०) इति।

एताभ्या श्लोकाभ्यामात्रेयभरद्वाजयो भिन्नत्वमेव प्रतिपाद्यते, आत्रेयो हि पुनर्वसुरिति। प्रागुद्धृतश्लोकयोरायुर्व्वेददीपिकाया चक्रपाणिरप्याह—'अत्र केचिद् भरद्वाजात्रेययोरैक्य मन्यन्ते। तन्न। भरद्वाजसञ्ज्ञया आत्रेयस्य क्वचिदपि तन्त्रप्रदेशेऽकीर्त्तनादि'ति।

भरद्वाजेन सहितैका प्रणीता। ग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते। १६५६ खृष्टाब्दीय-कवीन्द्रसूच्यामस्या उल्लेखो दृश्यते।

(१६) कापिष्ठल सुप्राचीनश्छन्द प्रवक्ता। स च पञ्चनदस्योत्तरत इरावती-चन्द्रभागयोरन्तर्वर्त्तिनि कपिस्थलनाम्नि जनपदे प्रतिवसति स्म। कापिष्ठलिर्यस्य पुत्र स कपिष्ठलो गोत्रप्रवर्त्तक ऋषि। गोत्रशब्देन चेह प्रवरमालादिस्थित लौकिक गोत्र ग्राह्यम्, न तु पारिभाषिकम्। लोके हि यत्पूर्व्विका सन्तति स आद्यपुरुषो गोत्रमुच्यते। पारिभाषिक गोत्र-विषयत्वमपत्यप्रत्ययमन्तरेण न सम्भवतीति पारिभाषिकगोत्रस्येहाग्रहणम्। पाणिनिना सूत्रितम्—'कपिष्ठलो गोत्र' ८।३।९१ इति।

कपिशब्दादुत्तरस्य स्थलस्य गोत्रे वाच्ये सस्य षो भवतीति कपिष्ठल। लिङ्ग लोकत सिद्धमित्यस्य पुलिङ्गता। अगोत्रे तु कपे स्थल कपिस्थलम्। सम्भाव्यते यदसौ जनपदो वानरप्रधान आसीदिति।

कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे 'कपिष्ठल'स्थले 'कपिञ्जल'इति पाठ उपलभ्यते। स हि वशिष्ठगोत्रीय कपिञ्जलतन्त्रकार आयुर्व्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तक ऋषिविशेष।

(२०) कान्यकुब्जाधिपते कुशिकस्य पौत्रो राज्ञो गाधिन सूनु र्विश्वामित्र क्षत्रियाऽपि तपोबलेन ब्रह्मर्षि बभूव।

तदुक्तमश्वघोषेण—

'यच्च द्विजत्व कुशिको न लेभे
तद्गाधिन सूनुरवाप राजन्।
वेला समुद्रे सगरश्च दध्रे
नेक्ष्वाकवो या प्रथम बबन्धु ॥'

(बुद्धचरितम्—१।४४) इति।

अस्य मुनेरुत्पत्ति कालिकापुराणीय ८४ अध्याये वर्णिताऽस्ति। विश्व मित्रमस्येति पूर्व्वपददीर्घ। स्कन्दपुराणीयविष्णुखण्डादवगम्यते यद्

विश्वामित्र कौत्सस्यैकमात्रगुरुरासीदिति। एतस्मादनुमीयते यद् विश्वामित्र एव वरतन्तु, कौत्सश्च वारतन्तवीय इति। अस्य निर्व्वचनम्—वर श्रेष्ठस्तन्तु पुत्र सुश्रुत इति यावद् यस्य स वरतन्तु विंश्वामित्र इति। वयसि विनिर्गतेऽपि कौत्समुनि र्बभाषे मन्त्रा अनर्थका (निरुक्तम् १।१५।२) इति। विश्वामित्रस्य पुत्रा सुश्रुतगालवादय। शुन शेपस्तु तस्य कृत्रिमपुत्र।

विश्वामित्रदृष्टगायत्रीजपेनास्माभि सावित्री समुपास्यते, विश्वामित्रात् पूर्व्वं गाधिजमदग्निकुशिकवशिष्टादय ऋषय ऋग्वेदीयपञ्चममण्डलस्थ श्यावाश्वदृष्टम्—

'तत्सवितुर्वृणीमहे वय देवस्य भोजनम्।
श्रेष्ट सर्व्वधातम तुर भगस्य धीमहि॥'

(ऋ० ५।६।८२।१) इत्यनुष्टुब्मन्त्र जप्त्वा वागदेवताया उपासना साधितवन्त। यया सर्व्वे भावा प्रसूयन्ते सैव सावित्री। उक्त च—

'सविता सर्व्वभूताना सर्व्वभावान् प्रसूयते'
इति।

अथर्व्ववेदस्य कौशिकसूत्र विश्वामित्रप्रणीतम्। तत्राथर्व्वणमन्त्राणा विनियोगा उपदिष्टा। हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशाद् विश्वामित्रर्षेरायुर्व्वेदकर्त्तृत्व मवगम्यते। तत्रास्ति—

'वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा।
विश्वामित्रो जमदग्नि र्भारद्वाजश्च वीर्य्यवान्॥
आयुर्व्वेदस्य कर्त्तार ॥' इति।

(२१) आश्मरथ्य प्राचीनो विशिष्टाद्वैतवादिवैदान्तिक आसीत्। ऋग्वेदीय विश्वकर्म्मदृष्ट मन्त्रजात विशिष्टाद्वैतवादस्य प्रधानमुपजीव्यम् (१०।६।८२।३-७)। भगवानाश्मरथ्यो विशिष्टाद्वैतवादपोषकतया मन्त्रा-नामेतेषा तात्पर्य्यमुद्घाटितवान्। अतएव वेदान्ते बादरायणेनापि—

'अभिव्यक्तरित्याश्मरथ्य' इति सूत्रितम्। पूर्व्वोत्तरोभयमीमासयो राश्मरथ्यमतोल्लेखदर्शनादनुमीयते यदसौ प्राड् मीमासक आसीत् ततश्च विशिष्टाद्वैतवादी सवृत्त इति। बोधायन-द्रमिडाचार्य्यवर्षोपवर्षरामानुज-सुदर्शनादय परवर्त्तिन आचार्य्या आश्मरथ्यस्य पन्थानमवलम्बितवन्त।

(२२) भार्गव इति। भार्गवप्रमिति सत्तेपेण भार्गव इत्युच्यते। स चैक आयुर्व्वेदाचार्य्या मुनि। वृद्धजीवकीयतन्त्रेऽप्यस्य नामोपलभ्यते। असौ भृगुमुने वशधर एव। अनेन 'भार्गवसहिता' प्रणीता। काल-वशेनास्य ग्र थस्य विलोप सञ्जात।

(२३) च्यवनो ब्रह्मवैवर्त्तमते भास्करशिष्य 'श्च्यवनसहिता जीव-दाना'दिवैद्यकग्रन्थप्रणेता च। इदानी तस्य ग्रन्थो नोपलभ्यते। सत्सु बहुस्वपि च्यवनेषु वैद्यागमिकस्त्वसौ मुनि र्भृगुना स्वपत्न्या पुलोमायामुत्पादित एव। अत सोऽपि भार्गव इत्युच्यते। च्यवनमुनि शर्य्यातिपुत्रीं सुकन्यामुपयेमे। अश्विद्वयदत्तेन येनौषधेनास्य रूपयौवनादि पुनरागत तदौषध 'च्यवनप्राश' इति नाम्ना सुप्रसिद्धमेव। एतदुपाख्यानमृग्वेदेऽश्विसूक्ते समाम्नायते—

"युव च्यवानमश्विना जरन्त पुन युवान चक्रथु शचीभि।
युवो रथ दुहिता सूर्य्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत॥"

(१म, ११७ सू० १३ ऋक्) इति।

अत्र हि यश्च्यवान श्रूयते स एव गच्छता कालेन स्मृत्यादौ ह्रस्वता-मापन्नश्च्यवन सञ्जात इति। तथा हि महाभारते स्मर्य्यते—

"सौतिरुवाच—

अग्नेरथ वच श्रुत्वा तद्रक्ष प्रजहार ताम्।
ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरहसा॥ १॥
तत स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्वह।
रोषान्मातुश्च्युत कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत्॥ २॥

त दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्च्चसम् ।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूत पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३ ॥
सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवन भार्गव पुत्र पुलोमा दु खमूर्च्छिता ॥ ४ ॥
ता ददर्श स्वय ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामह ।
रुदती वाष्पपूर्णाक्षीं भृगो र्भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥
सान्त्वयामास भगवान् बधू ब्रह्मा पितामह ।
अश्रुबिन्दूद्भवा तस्या प्रावर्त्तत महानदी ॥ ६ ॥
आवर्त्तन्ती सृति तस्या भृगो पत्न्यास्तपस्विन ।
तस्या मार्ग सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरित तदा ॥ ७ ॥
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामह ।
बधूसरेति भगवाश्च्यवनस्याश्रम प्रति ॥ ८ ॥
स एव च्यवनो जज्ञे भृगो पुत्र प्रतापवान् ।
त ददर्श पिता तत्र च्यवन ताञ्च भाविनीम् ।
स पुलोमा ततो भार्य्या पप्रच्छ कुपितो भृगु ॥ ९ ॥

भृगुरुवाच—

केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्व जिहीर्षते ।
न हि त्वा वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥ १० ॥
त त्वमाख्याहि त ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यह रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चाय व्यतिक्रम ॥ ११ ॥

पुलोमोवाच—

अग्निना भगवस्तस्मै रक्षसेऽह निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्ष क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ १२ ॥

साऽहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतश्च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १३ ॥

सौतिरुवाच—

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि ॥ १४ ॥"

(आदिपर्व्व—६ष्ठ अध्याय) इति ।

आदिकविर्भगवान् वाल्मीकिश्च्यवनमुनेः पुत्र इत्येका शास्त्रीया प्रसिद्धिरस्ति । तदुक्तमश्वघोषेण—

'वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ।
चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥'

(बुद्धचरितम्—१।४३) इति ।

(२४) अभिजिदिति । असावपि प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्यः । विष्णुपुराणादवगम्यते यदसौ चन्दनोदकदुन्दुभेः पुत्र आभिजित्यस्य पिता चेति ।

(२५) गार्ग्यमुनिरथर्व्ववेदस्य नानामन्त्राणां द्रष्टा गार्ग्यसंहिताकारश्च । गार्ग्यसंहिता वैद्यशास्त्रीयो ग्रन्थः । इदानीमस्य विलोपः सञ्जातः । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो दृश्यते । शब्दाधिकारे गार्ग्य एकः प्रामाणिक आचार्य्यः । अस्य 'अक्षरतन्त्रसूत्रं' नाम व्याकरणं सुप्रसिद्धम् । शाकटायनः शब्दाधिकारे व्युत्पत्तिवादी, अयं त्वव्युत्पत्तिवादी । अनयोर्मतवादो यास्कस्य निरुक्ते द्रष्टव्यः । सम्भाव्यते वाचक्नवी गार्गी गार्ग्यमुनेः पितृष्वसासीदिति ।

(२६) शाण्डिल्यमुनिर्गोत्रप्रवर्त्तको भक्तिशास्त्रकारकश्च । अस्य शाण्डिल्यसूत्रनामकशास्त्रस्य भाष्यं सारयतत्त्वकौमुदीटीकाख्यारयाकर्त्रा स्वप्नेश्वरसूरिणा प्रणीतम् । तत्राद्यश्लोको यथा—

'प्रपन्न परम देव श्रीस्वप्नेश्वरसूरिणा ।
शाण्डिल्यशतसूत्रीय भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥'

इति । शाण्डिल्य शाण्डिलमुने वंशधर ।

(२७) कौण्डिन्य कुण्डिनस्य गौत्रापत्यम् । असावपि प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्यो मुनि । कस्मिंश्चित् समये शिवकोपाद् भगवता 'विष्णुना रक्षितत्वादस्य 'विष्णुगुप्त' इति ख्याति सञ्जाता । तथापि ब्राह्मणसमाजे स निकारमाप । तदुक्तम्—'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्याये'ति । अत्र सामान्यविहित दधिदान साक्षादादिष्टेन तक्रदानेन कौण्डिन्याद् बाधितमिति कौण्डिन्यस्य निकार स्पष्ट व्यज्यते । कौण्डिन्य पाणिनित पुरातन एव । 'आगस्त्य-कौण्डिन्ययो ' (२।४।७०) इति पाणिनि-सूत्रादेतदवगम्यते ।

(२८) वार्क्षि प्रचेता यस्य पत्नी मारिषाऽपरपर्य्याया वृक्षकन्या वार्क्षी । अनयो र्विवरण महाभारतविष्णुपुराणादौ द्रष्टव्यम् । इह तु वार्क्षिनामा कश्चिद् वनाश्रय आयुर्व्वेदविद्मुनिरिति मन्यामहे ।

(२९) देवल इति । असितमुनि स्वभार्य्यायामेकपर्णाया द्वौ पुत्रावुत्पादितवान्—देवल शाण्डिल्यश्चेति (कूर्म्मपुराणम्) । हेमाद्रे र्लक्षणप्रकाशादवगम्यते यद् देवल आयुर्व्वेदविदासीदिति । स हि रम्भाशापेन मुनेरुद्दालकस्य सुजातानाम्न्या कन्यायामष्टावक्ररूपेण जन्म लेभे । कहोलमुनिरस्य जनक आसीत् । असौ देवलसहिताप्रणेता स्मृतिकार आयुर्व्वेदाचार्य्यश्च । अष्टावक्रसहिता हि विद्वद्भि नितरामाद्रियते । तत्र ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो मुनि मुक्तिकामनया समुपेत महाराज जनक शमदमाद्यधिकार-स्वीकारपूर्व्वकमात्मतत्त्वमुपदिदेश—

'मुक्तिमिच्छसि चेत् तात विषयान् विषवत् त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्य पीयूषवद् भज ॥

न पृथ्वी न जल नाग्नि र्न वायु र्द्यौ र्न वा भवान् ।
एषा साक्षिणमात्मान चिद्रूप विद्धि मुक्तये ॥
यदि देह पृथक्कृत्य चिति विश्राम्य तिष्ठसि ।
अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥
न त्व विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचर ।
असङ्गोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥
धर्म्माधर्म्मौ सुख दु ख मानसानि न ते विभो ।
न कर्त्ताऽसि न भोक्ताऽसि मुक्त एवासि सर्व्वदा ॥
एको द्रष्टाऽसि सर्व्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्व्वदा ।
अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टार पश्यसीतरम् ॥
अह कर्त्तेत्यहमानो महाकृष्णाहिदशित ।
नाह कर्त्तेति विश्वासामृत पीत्वा सुखी भव ॥' इत्यादि ।

(३०) गालव प्राचीन आयुर्व्वेदविद्मुनिरासीत् । स हि विश्वामित्रस्य पुत्र शिष्यश्च । पाणिने पूर्व्वाचार्य्यो वैयाकरणो गालव एतस्मादुत्तरभव एव ।

स्का दादवगम्यते यत् स्ववैद्यो धन्वन्तरि र्नररूपेण 'वीरभद्रा'नाम्न्या वैश्यकन्याया गालववीर्य्यात् सञ्जात । आश्रमस्थै र्मुनिभिश्च स सद्योजातो बालको 'वैद्य'इति नाम्नाऽभिहित । अम्बष्ठाचारचन्द्रिकायामेतद् विवरण दृश्यते यथा—

"युधिष्ठिर उवाच—

धन्वन्तरि र्महाभाग ह्यमरेश कथ पुरा ।
अभवत् सर्व्वतो विज्ञस्तन्मे वद महामुने ॥

मैत्रेय उवाच—

भो राजेन्द्र यथाजातो धन्वन्तरिरिहैव तु ।
महर्षि र्गालवो नाम काष्ठदर्भाहरो वनम् ॥
जगाम तत्र भ्रमणादतिश्रान्तो बभूव स ।
ततो निरीक्षयामास तृष्णातुरकलेवर ॥
वनस्य च बहिर्भागे कन्यामेका ददर्श स ।
जलपूर्ण घट नीत्वा गच्छन्ती पितृमन्दिरम् ॥
ता दृष्ट्वा हृष्टचित्तोऽसौ बभाषे मुनिपुङ्गव ।
हे कन्ये त्व जल देहि प्राणरक्षा कुरुष्व मे ॥
तत सा कलस भूमौ निधायातिष्ठदुत्तमा ।
गालवश्चार्द्रतोयेन स्नात्वा तोय पपौ च तत् ॥
प्रोवाच चापि हे कन्ये त्व सत्पुत्रवती भव ।
तत प्रोक्तवती कन्या न मे पाणिग्रहोऽभवत् ॥
ततो मुनिवरश्चाह का त्व किं नाम ते वद ।
उवाच पुनरप्येषा वैश्यकन्या ह्यह विभो ॥
वीरभद्राऽभिधाना च जानीहि मुनिपुङ्गव ।
ततो विचिन्त्य स मुनिस्तामादाय जगाम ह ॥
ऋषीणामग्रतो नीत्वा वृत्तान्तमवदत् तत ।
आकर्ण्य ते महाराज प्रोचु र्हर्षितमानसा ॥
भद्रमेव कृत नूनमानीतेय यतस्त्वया ।
वैश्याया वीरभद्राया धन्वन्तरि र्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा मुनयस्तेऽपि कुशपुत्तलिका तत ।
कृत्वा क्रोडे ददुस्तस्या वेदमुच्चार्य्य तत्कुशे ॥
प्राणप्रतिष्ठामप्यस्य चक्रु पुरुषकाकृतिम् ॥

ततोऽभवत् काञ्चनराशिगौर बालोऽतिसौम्याकृतिरेव तस्या ।
क्रोड विलोक्यैव सुत मुनीन्द्रा प्रापु मुंद वेदत एव जात ॥
वैद्यस्ततोऽय जननीकुले च हितस्ततोऽम्बष्ठ इति प्रसिद्ध ॥
एवमुक्त्वा तत सर्व्वे मुनयो देवरूपिण ।
अमृताचार्य्यमस्याख्य चक्रु वैश्याभिधानकम् ॥"

इति ।

(३१) साकृत्य इति। सकृतस्य गोत्रापत्य साकृत्य कश्चिद् आयुर्व्वेदज्ञो मुनि । काश्यपसहितायामप्यस्य नाम पठ्यते। साकृत्यस्य गोत्रापत्य साकृत्यायन 'कृश साकृत्यायनो' वा। वैयाघ्रपद्यगोत्रप्रवर साकृतिरन्य एव यस्य प्रसङ्गेन प्रथमखृष्टशताब्दीय सुकविरश्वघोष आह—

'तथैव शाल्वाधिपति द्रुं माख्यो वनात् ससूनु र्नगर विवेश ।
ब्रह्मर्षिभूतश्च मुने र्वशिष्ठाद्दध्रे श्रिय साकृतिरन्तिदेव ॥'

(बुद्धचरितम्—६।७०) इति ।

(३२) बैजवापिरिति। बीजवापस्य गोत्रापत्य बैजवापि। स कश्चिद् वैद्यागमिको मुनिरासीत्। शतपथब्राह्मणेऽस्य नाम दृश्यते (१४।१५।२०)। श्रूयते हि यदसौ 'बीजवापीयतन्त्र'मकरोत्।

(३३) कुशिक इति। सिन्धुद्वीपस्य पुत्रो बलाकाश्वस्तस्य पुत्र कुशिक आयुर्व्वेदविद् मुनिरासीत्। स कान्यकुब्जे राज्यमकरोत्। तस्य पुत्रो गाधिस्तस्य च पुत्रो विश्वामित्र । स्मर्य्यते हि महाभारते—

'कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भव ॥
तस्य धर्म्मात्मन पुत्र समृद्धबलवाहन ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दन ॥'

(आ०—१७५ अ०) इति ।

विश्वामित्रस्य पुत्रा सुश्रुतादय ।

अय हि कुशिको हिरण्याक्षो भवितु नार्हति । यत उपरिष्टात् पृथग् भावेन हिरण्याक्षस्यापि नामग्रहण दृश्यते ।

कुशिकस्य पौत्र कौशिक एव (पा० ४।१।१०४ भाष्यम्)। लक्षणप्रकाशादवगम्यते यत् सोऽप्यायुर्व्वेदप्रवर्त्तक आसीदिति । एष विश्वामित्रादन्य कश्चित् पौत्र इत्येके ।

(३४) बादरायण कृष्णद्वैपायनव्यासस्य नामान्तरम् । पराशर तनयत्वादसौ पाराशर्य्य इत्यपि कथ्यते । बादरायण आयुर्व्वेदाचार्य्यो मुनि र्वेदान्तसूत्रकारश्च । नियत बदरिकाश्रमवासवशादय बादरायणेति नाम्ना व्यपदिश्यते । यमुनाद्वीपे पराशरात् सत्यवत्यामय जन्म लेभे इत्यस्य द्वैपायननाम्ना प्रसिद्धि । शरीरस्य कृष्णवर्णत्वाद् द्वैपायनशब्द कृष्ण शब्देन विशेषित एव । ऋषेरपान्तरतमसोऽनन्तरमयमेव याज्ञिकेभ्यो वेदान् प्रविभज्य वेदव्यास इति सज्ञामवाप । वेदव्यास सक्षेपेण व्यास इत्युच्यते ।

केचित् प्रत्नतत्त्वगवेषिणो व्यास बादरायणयो पृथक्त्व प्रतिपादयितु प्रयतन्ते । तेषामेतादृग्गवेषणा शास्त्रप्रतिकूलत्वान्नास्माभिरादरणीया । अतस्तन्मतवादो नात्र समुद्ध्रियते ।

महाभारत महर्षेरक्षया कीर्त्ति । तत्प्रणयने कोऽभिप्राय इत्यत्र भागवते स्मर्य्यते—

'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यान कृपया मुनिना कृतम् ॥'

इति ।

महाभारतप्रशसाया श्रूयते—

'चत्वार एकतो वेदा भारत चैवमेकत ।
पुरा किल सुरै सर्व्वै समेत्य तुलया धृतम् ॥

चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योह्यधिकं यदा ।
तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥'

इति ।

प्राकृतजनानां कृते भगवान् व्यासो नानापुराणानि प्रणीतवान् । अत्र विष्णुपुराणमाह—

'अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चैव त्रयोदशम् ॥
चतुर्द्दशं वामनं च कौर्म्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ॥'

इति ।

प्रणीतानां पुराणानां पौर्व्वापर्य्यविषये विशालो मतभेदो दृष्टः । तथा हि पुराणान्तरे पठ्यते—

'तत्र पद्मपुराणं च प्रथमं स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाकृष्य सर्व्वतः ।
कृतवान् भगवान् व्यासः शुकं चाध्यापयत् सुतम् ॥'

इति ।

औपनिषदानां कृते भगवता शारीरकसूत्राणि रचितानि । इदं वेदान्तशास्त्रं सकलदर्शनशिरोमणिरित्युच्यते ।

योगिजनेभ्यो योगभाष्यमनेन कृतम्। योगभाष्यकारस्य व्यासदेव इत्यभिधाने केचित् पाश्चात्त्यपण्डिता विप्रतिपद्यन्ते। त आहु र्योगभाष्यकारो व्यासो वेदव्यासात् स्वतन्त्र कश्चिदर्व्वाचीन पुरुष इति। प्राचीनै सार्द्ध विसवादादेवविध सिद्धा तमेषा ग्रहीतुमनर्हा एव वयम्। यतो योगभाष्यस्य तत्त्ववैशारदीटीकाया पुन र्नवमखृष्टशताब्दीयो विद्याब्धिपारदृश्वा वाचस्पति मिश्र आह—

'नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते।
सङ्क्षिप्तस्पष्टबह्वर्था भाष्ये व्याख्या विधीयते॥'

इति। विज्ञानभिक्षुणाऽपि योगभाष्यकार वेदव्यासापरपर्य्याय बादरायण व्याहरता तमादौ प्रणम्य योगवार्त्तिकारम्भे लिखितम्—'तदिद सूत्रमारभ्य समग्र शास्त्र सर्व्वलोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे ' इत्यादि। भाष्यकृत्प्रसङ्गे वाचस्पतिविज्ञानभिक्षुप्रभृतिषु प्रामाणिकप्रवरेष्वेव वदत्सु विपक्षाणामपसिद्धान्ते क एव श्रद्धास्यति ?

आयुर्व्वेदेऽपि बादरायणापरपर्य्यायो वेदव्यास एक प्रमाणपुरुष एव। तथा हि 'सर्व्वाङ्गसुन्दरनाम्न्या हृदयटीकायामरुणदत्तेन लिखितम्—'तथा भगवतो व्यासस्य—

यश्च निम्ब परशुना यश्चैन मधुसर्पिषा।
यश्चैन गन्धमाल्येन सर्व्वस्य कटुरेव स॥'

(सूत्रस्थान १४।२०) इति।

'गण्डीरारिष्ट इत्येष व्यासत परिकीर्त्तित ' इत्येतत् सूत्रमपि व्यासस्य वैद्यागमिकत्व समर्थयत एव। अस्य मुनेरेकत्र कवित्वदार्शनिकत्वादेरपूर्व्व समावेशमुपलभमानैरुक्तम्—'व्यासो नारायण स्वयमि'ति।

(३५) बडिशो धामार्गव इति। बडिश वेधनयन्त्रविशेष। तच्च शस्त्र धामार्गव आदौ प्रणीय शस्त्रोपचारकाले व्यवजहारेति बडिशशब्दस्तस्य

नामाग्रत उपनामवत् सयोजित । काङ्कायनबडिशादीना सलाप सूत्रस्थानीय-द्वादशाध्याये द्रष्टव्य । स आत्रेयादिभि सह चैत्ररथवने विजिहीर्षु समियाय। तन्मते रसा अष्टौ मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ता इति।

(३६) शरलोमा कश्चित् प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्य । कश्यप-सहितायामपि तस्य नाम दृश्यते। सूत्रस्थानस्य पञ्चविंशाध्याये शरलोम्न उक्तिरुपलभ्यते। तत्र पारीक्षे सिद्धान्त श्रुत्वाऽसौ प्रतिवक्ति—

"न ह्यात्मात्मानमात्मना।
योजयेद् व्याधिभि दुःखै दुःखद्वेषी कदाचन ॥
रजस्तमोभ्या तु मन परीत सत्त्वसञ्ज्ञकम्।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणा च कारणम् ॥"

(१०-११ श्लो०) इति।

(३७) काप्य इति। कपेराङ्गिरसे गोत्रे यञिति काप्य (पा० ४।१।१०७)। अनाङ्गिरसे तु कापेय इति। असौ मुनि कपिस्थलनाम्नि जनपदे प्रतिवसति स्मेत्यनुमातु शक्यम्। मारीचिकाप्ययो र्वादप्रतिवादात्मक सलापश्चरकीयसूत्रस्थानस्य द्वादशाध्याये द्रष्टव्य । तत्रास्ति—"मारीचि-रुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गत कुपिताकुपित शुभाशुभानि करोतीति। तच्छ्रुत्वा काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गत कुपिताकुपित शुभाशुभानि करोती"ति।

(३८) कात्यायन इति। चत्वार एव कात्यायना आसन्। तत्रैक कौशाम्बीनगरवासिन सोमदत्तस्य भार्य्याया वसुदत्ताख्यायामुत्पन्न श्रुतिधर कात्यायन इति। कथासरित्सागरादिषु भगवान् वर्षोपाध्यायस्तस्य गुरुत्वेन निर्दिष्ट । पाणिनिव्याकरण दृष्ट्वा सोऽपि तादृशग्रन्थरचना पर्य्युत्सुको महेश्वरमाराधयामास। ततस्तदनुग्रहेण पाणिनीयवार्त्तिकमकरोत्।

एव च वार्त्तिककर्त्तृत्वात् स वाक्यकार इति नाम्ना विश्रुतिं लेभे। उत्कृष्टे कर्म्मणि श्रेष्ठप्रीतियुतत्वादस्य वररुचिरिति ख्याति सञ्जाता। अत एव पाणिनिसम्प्रदाये प्रणामाञ्जलिश्लोक —

'वाक्यकार वररुचि भाष्यकार पतञ्जलिम्।
पाणिनिं सूत्रकार च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्॥'

इति। सूत्रवार्त्तिकादीना प्रामाण्यमभिलक्ष्य पदमञ्जरीकृता हरदत्तमिश्रेणोक्तम्—

'यद् विस्मृतमदृष्ट वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम्।
वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्ट च भाष्यकृत्॥'

इति।

सम्भाव्यते कात्यायनोऽय महानन्दस्य मन्त्री बभूवेति। तदानीं बौद्धेषु वेदादिशास्त्राणामुच्छेदसाधनाय प्रवृत्तेषु कात्यायनो गुरुश्वशुरयो वर्षोपवर्षयोर्वर्त्मना पूर्व्वोत्तरमीमासाद्वयस्य वृत्तिं विरचय्य सनातनधर्म्मस्य दृढत्व सम्पादयामास। इदानीं यद्यपि कात्यायनप्रणीता काऽपि वृत्ति र्नोपलभ्यते तथापि विशिष्टाद्वैतवादिना रामानुजाचार्य्येण श्रीभाष्ये वाक्यकारनामोल्लेखसहकारेण तदीया बहवो मतवादा समुद्धृता इति तत्सत्ताया सुव्यक्त प्रमाणम्। श्रूयते हि भगवान् पुष्पदन्तो गौर्य्यभिशप्तोऽनेन कात्यायनरूपेण सञ्जात इति। यद् वा भवतु। चरकमुनि पाणिने पूर्व्वभव, कात्यायन पाणिनेरुत्तरमवस्तदीयवार्त्तिककरणात्, अतश्चासौ पाणिनिवार्त्तिककृत् कात्यायनश्चरकोक्तकात्यायनो भवितु नार्हति।

द्वितीयस्तावत् गोभिलपुत्र कात्यायनो य खलु गृह्यासग्रह कर्म्मप्रदीपापरनामक छन्द परिशिष्ट प्रणीतवान्। एतस्मिन् गृह्यासग्रहे—'वि-गा-पु-सी जा-नि-ना-अ-च-उ'नामका दशविधा सस्कारा प्रदर्शिता। तेषा साकेतिकनाम्ना प्रतिपाद्यानि तु—विवाहगर्भाधान पु सवन सीमन्तोन्नयन-

जातकर्म्म निष्क्रामण-नामकरणान्नप्राशन चूडाकरणोपनयनानीति । नामैकदेशग्रहणेन नाममात्रग्रहणमित्येवन्यायानुसारेण 'प्रेकोचैचा'* 'आकामावै'† प्रभृतिप्रातिस्विकसञ्ज्ञा इव विवाहाद्यर्थबोधनाय 'विगपुसी' प्रभृतय सञ्ज्ञा व्यवह्रियन्ते। कर्म्मप्रदीपे श्राद्धहोमादिविषया प्रदर्शिता । अस्येदमादिम वचनम्—

'अथातो गोभिलोक्तानामन्येषा चैव कर्म्मणाम् ।
अस्पष्टाना तथा सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥'

इति ।

यद् वा भवतु, असौ कात्यायनो वैशम्पायनमुनेरुत्तरभव, चरकस्तु वैशम्पायनस्य साक्षाच्छिष्य एव 'वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्' (भागवत १२।६) इत्याद्युक्त । अत एषोऽपि कात्यायनश्चरकोक्तकात्यायनो भवितु नार्हति ।

अपर एक कात्यायन स्मृतिकारो येन धर्म्मसहिता कृता । स्मर्य्यते च—

'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा ।
यमापस्तम्बसवर्त्ता कात्यायनबृहस्पती '

इत्यादि ।

एतस्मादुपपद्यते यदसौ कात्यायनो धर्म्मशास्त्रप्रयोजक इति । केषाचिन्मते स विश्वामित्रवशीय ऋषि कात्यायनश्रौतसूत्रादिक प्रणिनायेति ।

* प्रेतपक्षपरवर्त्तिद्वितीया—कोजागरपूर्णिमापरवत्तिद्वितीया—चैत्रावली परवत्तिद्वितीया—चातुर्म्मास्यव्रतपरवत्तिद्वितीया' इति द्वितीयाचतुष्टयस्य साकेतिकसञ्ज्ञा ।

† आषाढीपूर्णिमा कार्त्तिकीपूर्णिमा माघीपूर्णिमा-वैशाखीपूर्णिमा इति पूर्णिमाचतुष्टयस्य साकेतिकसञ्ज्ञा ।

स्कान्दस्य नागरखण्डादवगम्यते यत् कतस्य गोत्रापत्य कात्यायनो नाम महर्षिरेक आसीदिति। स हि कात्यायनगोत्रप्रवर्त्तक एव। तस्य नाम राम्नायणे तैत्तिरीयारण्यकादौ चोपलभ्यते। एष खलु प्राचीनतम एव।

अन्तिमयोरनयो क आयुर्वेदप्रवर्त्तक कश्च चरकेण लक्षित इत्यत्र न किंचिद् निश्चायक प्रमाणमुपालभामहे।

(३६) काङ्कायनो बाह्लीकभिषगिति। असौ बाह्लीकदेशीयाना वैद्यागमिकाना शीर्षण्यतामधिचक्रे। तदुक्त चरकेन—

'काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजा वर'

(सू० २६।५) इति।

सूत्रस्थानस्य पञ्चविंशाध्याये भरद्वाज काङ्कायनयो र्वादप्रतिवादात्मक सलाप श्रूयते (२०-२३)। षड्विंशाध्यायादवगम्यते यदसो सहात्रेया-दिभि श्चैत्ररथवने विजिहीर्षु समियायेति (५-६)। तन्मते रसा अपरिसङ्ख्येया आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिमेयत्वाद् (८) इति।

कुत्रावस्थितोऽय बाह्लीकदेश ? महाभारते स्मर्य्यते—'आरट्टा नाम ते देशा' इति (कर्णप०)। आरट्टो बाह्लीकस्य नामान्तरम्। पौराणिका एन गान्धार व्याहरन्ति। केचित् पुन कुभाया (काबुलनद्या) उत्तराहि बाह्लीकदेश इत्यभिप्रयन्ति। आधुनिकभौगोलिकपण्डिताना मते कुभाया उत्तराहि 'समरकन्द'देशाद् दक्षिणाहि सस्थितोऽय देश। इदानीं स देश· 'व्याकूट्रिया' (Bactria)-प्रदेशीय 'बल्ख' (Balkh) इति नाम्ना प्रसिद्ध।

(४०) कैकशेय इति। कैकशेयशब्द दन्त्यसकारको मूर्धन्यषकारको वापि पठ्यते—कैकसेय कैकषेयश्चेति। सिंहले यातुधानात् सुमालिन-स्तत्पत्न्या केतुमत्यां निकषाऽपरनाम्नी कैकशी जन्म लेभे। विश्रवोमुनिरेना-मुपयेमे। अनेन मुनिना विश्रवसा निकषाऽपराभिधानाया कैकश्या-

मुत्पादिता स्त्रय पुत्रा रावण कुम्भकर्ण विभीषणश्चेति । एते सर्व्वे कैकशीपुत्रत्वात् कैकशेया उच्यन्ते । निकषाऽपि कैकश्या नामान्तरमित्यतस्ते पुन र्नैकषेयत्वेन च प्रसिद्धा । अमरकोषे निकषात्मजशब्दस्य व्याख्याया क्षीरस्वामिना लिखितम्—'निकषा रक्षसा मातेति माला, अतो नैकषेयभ्रान्त्या कैकसेयमाहुरि'ति । अस्माभिस्तु मतमेतद् न समर्थ्यते, अपसिद्धान्तत्वात् । पौराणिका ऐतिहासिकाश्च निकषा रावणादीना मातर व्याहरन्ति । रामायणस्योत्तरकाण्डीयनवमसर्गादवगम्यते यद् विश्रवसो भार्य्याया कैकश्यामुत्पन्ना एते रावणादय इति । अत एव ये हि नैकषेयास्त एव कैकशेया इति तत्त्व परमार्थतो ग्राह्यम् ।

कैकशेयाना मध्ये रावण एव चिकित्साशास्त्रे नितरा सुदक्ष आसीत् । अद्यापि तन्नाम्ना नानावैद्यकग्रन्था विलसन्ति यथा—रावणीचिकित्सा, रावणीयनिबन्धसग्रह कुमारतन्त्र लकेशसिद्धान्त इत्येवमादय । अतोऽनुमीयते यदिह चरकसहिताया कैकशेयशब्देन लङ्काधिपती रावण एव समुद्दिष्ट इति ।

(४१) धौम्य इति । आयोदधौम्य प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्य । आरुणि-वेदादयस्तस्य शिष्या आसन् । महाभारतेऽस्य नाम दृश्यते ।

(४२) 'मारीचिरि'ति । मरीचे पुत्रो मारीचस्तस्य पुत्रो मारीचि । स आयुर्व्वेदाचार्य्य आसीत् । चरकसहिताया सूत्रस्थानीयद्वादशाध्याये वार्य्योविद मारीच्यो र्वादप्रतिवादात्मकसलापो दृश्यते । तत्र लिखितमस्ति—"तच्छ्रुत्वा वार्य्योविदवचो मारीचिरुवाच—यद्यप्येवमेतत् किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायाम् । भिषग्विद्या चाधिकृत्येय कथा प्रवृत्तेति । वार्य्योविद उवाच—भिषक्, पवनमतिबलमित्यादि । मारीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गत कुपिताकुपित शुभाशुभानि करोती"ति । (६-११) ।

(४३) काश्यप इति। उलूकापरनामाऽय कणादकाश्यप एव। एष वैशेषिकसूत्रकारत्वेन प्रसिद्ध। कोषश्चाह—'उलूक काश्यप समौ' इति। वैशेषिकभाष्ये प्रशस्तपादाचार्य्येण कणादमुद्दिश्य लिखितम्—'काश्यपोऽब्रवीदि'ति। सूत्रस्थानीय द्वादशाध्याये मुनीना विचारवेलाया काश्यपोक्तिरुपलभ्यते। पालकापीयगजायुर्व्वेदादवगम्यते यदसौ मुनि र्गजायुर्व्वेदेऽपि प्रमाणपुरुष आसीदिति।

वैशेषिकदर्शनारम्भे कणादमुनि'रथातो धर्म्म व्याख्यास्याम' इति प्रतिज्ञा विदधे। तत उद्देशसूत्रे तेन षट्पदार्था उपवर्णिता—'धर्म्मविशेष प्रसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाना पदार्थाना साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्या तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसमि'ति। अय हि षट्पदार्थवादी सप्तपदार्थवादी वेत्यत्र पण्डिताना वैमत्यमस्ति। यत पुनरभावोऽपि तेन पदार्थत्वेनालोचित एव। साङ्ख्यदर्शने तु सूत्रितम्—'न वय षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवदि'ति। प्रचलति च कश्चिदाभाणक —

'धर्म्म व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम्।
सागर गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपमम्॥' इति।

कोविदाश्चाहु र्यन्न्यायशास्त्रस्य प्रमेयसूत्रव्याख्यायाम् 'अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवाया प्रमेयमि'ति वदता भाष्यकृता वात्स्यायनेनापि कणाद षट्पदार्थवादित्वेन निर्दिष्ट इति। अत स षट्पदार्थवादीति भाष्यकारीयनिर्णयमनुवर्त्तामहे।

(४४) शर्कराक्ष कश्चित् प्राचीन आयुर्व्वेदविद् मुनि र्यो हि हिमवत्-पार्श्वस्थिता मुनिसभा गत्वा रोगप्रतीकारविषये परस्पर भावविनिमय कृतवान्। अस्य कश्चिदन्यपरिचयो नोपलभ्यते। छान्दोग्योपनिषदि शर्कराक्षस्य नामोपलभ्यते।

(४५) हिरण्याक्ष इति। चरकसहिताया षड्विंशाध्यायारम्भे वर्त्तते—

'आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिक ॥'

इति ।

हिरण्याक्षकौशिक इत्युक्ते कौशिको गोत्र हिरण्याक्षस्त्वस्य नामैव । पुन र्हिरण्याक्षकुशिक इत्युक्ते कुशिक इति नाम हिरण्याक्ष इत्यस्य विशेषणम् । चरकसहिताया पञ्चविंशाध्यायस्थचतुर्द्दशषोडशसूत्रतो 'हिरण्याक्षकुशिक' इति नामोपलभ्यते । अत्र कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम हिरण्याक्षस्तु कुशिकस्य विशेषणम् । सम्भाव्यते च हिरण्याक्ष इति विशेषण गाधि-जनककुशिकात् पृथक्करणार्थम् ।

हिरण्याक्ष कौशिक इति नाम काश्यपसहितादौ चोपलभ्यते । चरक-सहिताया 'हिरण्याक्षश्च कौशिक' इत्यत्र तूभयो पार्थक्यकल्पना न सुशोभना प्रतिभाति । यत सूत्रस्थानीय षड्विंशाध्याये दृश्यते—

'चत्वारो रसा इति हिरण्याक्ष कौशिक '

(सूत्र--२६।८, २८२ पृष्ठे) इति ।

(४६) लोकाक्ष इति । सम्भाव्यते च 'लोगाक्ष' इति लिखितव्ये 'लोकाक्ष' इति लिखितम् । लोगाक्षस्य गोत्रापत्य लौगाक्षि र्यश्च पुराकाले धर्म्मसूत्र प्रणिनाय । लोगाक्षो नितरा प्राचीन एव ।

(४७) पैङ्गिरिति । पिङ्गस्य गोत्रापत्य पैङ्गि । स हि प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्य । तस्य पितु कल्पशास्त्र सुप्रसिद्धम् । पिङ्गेन प्रोक्त कल्प पैङ्गी ।

(४८) शौनक इति । शौनक ऋषि सूत्रकारस्याश्वलायनस्य गुरु । श्रूयते हि गुरुशिष्यौ सम्भूय ऐतरेयारण्यकस्य चरम भागद्वय सकलयामासतु-रिति । अय तु चरकोक्त शौनको भवितु नार्हति, अनतिप्राचीनत्वात् ।

मन्ये—छन्दोऽनुक्रमणीकार शौनक एव चरकेण लक्षित इति। स ऋक्प्रातिशाख्यमपि प्रणैषीत्। नेत्ररोगचिकित्साविषयक तस्य 'शौनक-तन्त्रम'तितरामुत्तमो ग्रन्थ। डल्वणस्य निबन्धसंग्रहे लिखितमस्ति—'षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा करालभट्टशौनकादिप्रणीता' इति। करालभट्ट आत्रेय शिष्य इति प्रसिद्धि। सम्भाव्यते च शौनकोऽपि तस्य समकालिक इति।

चरके लिखितमस्ति—'तदुक्तवन्त कुशिकमाह तन्नेति कौशिक' (सूत्र० २५।१६)। कुशिकस्य पौत्रादि कौशिक (पा० ४।१।१०४)। अत्र शौनक इति पाठ समीचीन, 'कौशिक' इति पाठस्तु प्रामादिक। शुनकस्य पौत्रादि शौनक।

(४६) शाकुनेय। शकुनेरपत्य शाकुनेय इति ढक् (पा० ४।१।-१२३) इति। राज्ञ इक्ष्वाको पुत्रो विकुक्षिस्तस्य पुत्र शकुनिस्तस्य पुत्र शाकुनेय। वैद्यागमे तस्य प्रतिपत्तिरासीत्। चरकसंहितायामुक्तम्—'शौनक शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनि' (सू० १।१) इति।

शाकुन्तेयस्त्वन्य। स हि शकुन्तस्य गारुडाख्यविषशास्त्रवेत्तु र्गरुडस्यापत्य शाकुन्तेय (शुभ्रादित्वात् ४।१।१२३) सम्पातिरिति यावत्। सोऽपि विषवैद्य आसीत्। चरके लिखितमस्ति—'द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीयश्चोपशमनीयश्चेति' (सू० १।२६)। History of Indian Medicine नामकग्रन्थे डाक्तार-श्रीगिरीन्द्र-नाथमुखोपाध्यायस्य शाकुन्तेय शाकुनेययोरेकत्वकल्पना नास्माभिराद्रियते।

(५०) मैत्रेय इति। मैत्रे मित्रताया साधुरिति मैत्रेय (ढञ्)। यद्वा मित्राया अपत्य मैत्रेय इति ढक्। स हि विदुरसमकालिक आसीत्। उक्त च भागवते—

'एव ब्रुवाण मैत्रेय द्वैपायनसुतौ बुध ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुर प्रत्यभाषत ॥'

(३।७।१) इति ।

असौ वैद्यागमिकश्चेति प्रतीयते। तथाहि सूत्रस्थानीयदशमाध्याये स आत्रेयमपि प्रतिवदति। तत्र लिखितमस्ति—"चतुष्पाद षोडशकल भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्त पूर्व्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषज युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय । नेति मैत्रेय । किं कारणम्? दृश्यन्ते ह्यातुरा केचितुपकरणव तश्च परिचारकसम्पन्ना श्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिता समुत्तिष्ठमानास्तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणा । तस्माद् भेषजमकिञ्चित्कर भवति, तद् यथा श्वभ्रे सरसि वा प्रसिक्तमल्पमुदकम्, नद्या वा स्यन्दमानाया पासुधाने वा पासुमुष्टि प्रकीर्ण इति। तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मभवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिता समुत्तिष्ठमाना, तथायुक्ता म्रियमानाश्चापरे। यतश्च प्रतिकुर्व्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्व्वन्नपि म्रियते, अप्रतिकुर्व्वन्नति सिध्यति, अप्रतिकुर्व्वन् म्रियते। ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनावशिष्टमिति मैत्रेय ।" (३-४) इति। महाभारते हि स्मर्य्यते—

'के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्त्तान् मृगपक्षिण ।
श्वापदानि दरिद्राश्च प्रायो नार्त्ता भवन्ति ते ॥'

(शान्तिप० ३३१।३३) इति।

वैष्णववैद्यकशास्त्रान्तर्गतरसायनपादान्ते वैष्णववैद्यो नारायणदाससिद्ध आह—

'अविश्रम यावदिद शरीरक पतत्यवश्य परिणामदुर्व्वहम्।
किमौषध पृच्छसि मूढ दुर्म्मते निरामय कृष्णरसायन पिव ॥'

इति। अथ नारायणदासो भक्तिभूषणसन्दर्भभक्तिसागरादिप्रणेता नवम

खृष्टशताब्द्या विष्णुशर्म्माणमनुसृत्य हितोपदेश प्रणिनाय। वैद्यचिन्तामणि प्रणेता नारायणभट्टोऽन्य। स त्रयोदशखृष्टशताब्दीय आसीत्। एतत् सर्व्वं वैद्यागमे मैत्रेयस्य ज्ञानातिशय्य प्रतिपादयति।

(५१) मैमतायनिरिति। सौवीरगोत्रे वर्त्तमानस्य मिमतस्यापत्यमिति फिञ्प्रत्ययेन (फाण्टाहृतिमिमताभ्या णफिञौ) मैमतायनि।

(५२) वैखानसा इति। विखानस ब्रह्माण वेत्ति तपसेत्यण्प्रत्ययेन वैखानसस्ते वनेचरास्तपखिन।

उक्त च वैजयन्त्याम्—

'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस'

इति।

शाकुन्तले चोक्तम्—

'वैखानस किमनया व्रतमाप्रदानाद्
व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम्।'

इति।

सोढलस्य गदनिग्रहे दृश्यते यदेते तापसा ब्राह्मरसायनावलेहमासेव्य दीर्घायुषो बभूवुरिति। षोडशखृष्टशताब्दीयतोदरानन्दे वैखानसतन्त्रस्य वचनमुपलभ्यते। गोपालपूर्व्वतापिन्युपनिषदा सह वैखानसीयोपनिषद सादृश्यमुपलभ्यते।

(५३) बालखिल्या इति। बालखिल्यो बालखिल्यश्च मुनिविशेषो यस्य परिमाण चाङ्गुष्ठमात्रम्, ते। स्मर्य्यते हि मार्कण्डेयपुराणे—

'क्रतोश्च सन्तति भार्य्या बालखिल्यानसूयत।
षष्टि यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम्॥'

(५२।२४) इति।

एते च बालखिल्या बालिखिल्या वा मुनयो ब्रह्मण केशेभ्य उत्पन्ना इत्येका प्रसिद्धिरस्ति। बृहद्रामायणस्य चित्रकूटमाहात्म्ये लिखितमस्ति—

विधिना निर्म्मिता पूर्व्व वेदी परमपावनी।
अग्निवेशादिमुनयो बालिखिल्यादय स्थिता ॥

(१म सर्ग) इति।

सोढलस्य गदनिग्रहादवगम्यते यदेतेऽपि मुनयो ब्राह्मरसायनावलेह सेवित्वा दीर्घजीवन लेभिरे—इति।

चरकसहिताया सूत्रस्थानीयप्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

'अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्ण पराशर।
हारीत क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुने र्वच ॥'

(३१ श्लोक) इति।

आत्रेयस्य षडेते शिष्या सुप्रसिद्धा। एते सर्व्वे परमर्षय एव। सुश्रुतसहितायामुक्तम्—'षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ता परमर्षिभिरि'ति। अस्य व्याख्याया डल्लण आह—'षट्सु कायचिकित्सास्वग्निवेशभेडजतूकर्ण-पराशरहारीतक्षारपाणिप्रोक्तास्वि'ति (६।१)। इदानीं परमर्षिपदभाजा-मेतेषा वृत्तान्ता अस्मदीयटिप्पन्या सार्द्धमुपरिष्टात् प्रदर्श्यन्ते—

(५४) अग्निवेश इति। अय परमर्षिरग्निवेशतन्त्र चकार। तस्य तन्त्रस्य टीकैका चरकेण प्रणीतेति श्रूयते। 'चिकित्सा वह्निवेशस्ये'ति चरकोक्ते र्ज्ञायते यदसौ वह्निवेशनाम्नाऽपि प्रसिद्ध आसीदिति। मधुकोषे लिखितमस्ति—'हुताश इत्यग्निवेशसम्बोधनमि'ति। अत एव 'हुताश' इत्यस्य नामान्तरमपि। महाभारतादवगम्यते यदग्निवेश परमर्षिरग्नि-सम्भूतत्वादग्निभ्राजिष्णुरासीदिति। स हि भरद्वाजादस्त्रविद्यामायत्तीकृत्य द्रोणाय पाञ्चालकुमाराय द्रुपदाय च ता विद्या प्रददौ। अस्ति काचित् प्रसिद्धि र्यत् सोऽपि पाञ्चालप्रदेशे प्रतिवसति स्मेति।

भगवत आत्रेयस्य षडेव शिष्या स्व स्व तन्त्र विरचयामासु । तत्र यत् कृतमग्निवेशेन तत्तु सर्व्वेषा शीर्षण्यतामधिचक्रे । अतो हि चरकमुनिरग्निवेशीय तन्त्र प्राधान्येनोपजीव्य भेडादिभ्यश्च सार सगृह्य स्वनामाङ्किता सहितामेका प्राणैषीत् । अग्निवेशादिभ्यश्चरको बहुभि वर्षैरर्व्वाचीन एव । अतश्च कालवशेन यद् यद् विनष्ट प्राचीनतन्त्रेषु तत् तत् सर्व्व सस्कर्त्ता ऽपूरयदित्यनुमातु शक्यम् ।

(५५) भेल इति । भेड इत्यपि । ऋक्प्रातिशाख्यादिषु वर्त्तते विधि द्वयो स्वरवर्णयो र्मध्यस्थो डकारो मूर्द्धन्यो लकारो भवति, यथा— अग्निमीडे अग्निमील इति भवति ।

परमर्षि र्भेलो गान्धारेषु प्रतिवसति स्मेति प्रसिद्धिरस्ति । तस्य तन्त्रस्य कियाश्चन भागो बर्णेल्साहेवमहोदयेन समधिगत प्रकाशितश्च । तत्र निदानस्थानादि विहाय शिष्ट दृश्यते ।

(५६) जतूकर्ण इति । केचिदाहु र्जातूकर्ण इति । तच्चिन्त्यम् । जातूकर्णस्तूपस्मृतिकार । चतुर्व्वर्गचिन्तामण्या हेमाद्रिणा श्लोक एक उद्धृत —

'व्याघ्र कात्यायनश्चैव जातूकर्ण कपिञ्जल ।
उपस्मृतय इत्येता प्रवदन्ति मनीषिण ॥'

इति ।

मन्ये—जातूकर्णो जतूकर्णादन्य इति ।

(५७) पराशर इति । केचिदिम व्यासपितुरन्य मन्यन्ते । एतच्चिन्त्यम् । ब्रह्मसूनोरत्रे पुत्र आत्रेय कृतयुगीयो मुनिस्तस्य वशिष्ठतनयशक्तिसमकालिकत्वमनुमातु शक्यम् । अतस्तत्सकाशाच्छक्तिसूनो पराशरस्य वैद्यकागमलाभो नासम्भव एव ।

वशिष्ठपुत्रेण शक्तिणा तत्पत्न्यामदृश्यन्त्या पराशर उत्पादित। तदुक्तमाग्नेये—

'सुत त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम्।
काली पराशराज् जज्ञे कृष्णद्वैपायन मुनिम्॥'
इति।

कालीपराशरयो वृत्तमनुस्मृत्य कविरश्वघोष आह—

'काली चैव पुरा कन्या जलप्रभवसम्भवाम्।
जगाम यमुनातीरे जातराग पराशर॥'
(बुद्धचरितम् ४।७६) इति।

काली मत्स्यगन्धा।

महाभारतस्य प्रथमपर्व्वणि पराशरनामनिरुक्ति र्दर्शिता—

'परासु स यतस्तेन वशिष्ठ स्थापितो मुनि।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृत॥'
(१७८।३) इति।

इदमत्राकूतम्। परासु र्वशलोपभयाद् मृतकल्प इव वशिष्ठो यत स्थापितो वशप्रवाहाश्वासितत्वेन रक्षितस्तस्मात् कारणात् स शक्तिसूनु पराशरनाम्ना विश्रुत आसीदिति। "परासोराशासनमवस्थान येन स पराशर। आङ्पूर्व्वाच्छास्ते र्डरन्" इति नीलकण्ठ। पृषोदरादित्वात् सुलोपस्तालव्यमध्यत्वञ्च। स च कृष्णद्वैपायनस्य पिता। तेनैव द्वादशाध्यायात्मिका कलिकर्त्तव्यधर्म्मसहिता प्रणीता। तदुक्तम्—'कलौ पाराशरी स्मृति'रिति।

असौ मुनि र्विष्णुपुराण पराशरोपपुराणयो प्रवक्तेति केचित्। अनेन पराशरतन्त्र-तक्रकल्पौ रचितौ। पराशरतन्त्रमते वैद्यसम्प्रदायप्रवर्त्तका

आयुर्व्वेदाचार्य्या अष्टादशैव यथा—ब्रह्मा रुद्रो भास्करो दक्षोऽश्विनौ यम इन्द्रो धन्वन्तरि बुधश्च्यवन आत्रेयोऽग्निवेशो भेलो जतूकर्ण पराशर क्षारपाणि भरद्वाजश्चेति। तत्त्वचन्द्रिकाया अतिसारचिकित्साया शिव दासेन पराशरतन्त्रतो बहूनि वचासि समुद्धृतानि।

(५८) हारीत आत्रेयशिष्यो वैद्यकशास्त्रे हारीततन्त्र प्रणिनाय। स च धर्म्मशास्त्रप्रवक्ता। तथा हि याज्ञवल्कीयसहिताया स्मर्य्यते—

'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा।'

इति।

हारीतस्य गोत्रापत्य हारीति। हारीती तु बौद्धशास्त्रोक्ता काचिद यक्षिण्येव। सा हि षष्ठीदेवीवत् सर्व्वत शिशून् रक्षति। हारितस्तु शुकविशेष। 'मयना' इति भाषा।

केषाचिन्मते हारीततन्त्र पितापुत्रीय सवाद एव, यतो ग्रन्थादौ लिखितमस्ति—

'प्रत्युवाच ऋषि पुत्र प्रहस्योत्फुल्ललोचन।
शृणु पुत्र महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद॥'

(प्रथमाध्याय) इति।

अस्माभिस्तु मतमिद न समर्थ्यते। यत पुत्रस्थानीय शिष्य लोकरीत्या गुरुरुपलालयन् सम्बोधयति—पुत्रेति।

अधुना या हारीतसहिता विलसति तस्याश्चरमभागे तृतीयखृष्ट-शताब्दीयस्य वाग्भटस्य नाम दृश्यते। तत्र लिखितमस्ति—

'चरक सुश्रुतश्चैव वाग्भटश्च तथाऽपर।
मुख्याश्च सहिता वाच्यास्तिस्र एव युगे युगे॥

अत्रि कृतयुगे वैद्यो द्वापरे सुश्रुतो मत ।
कलौ वागभटनामा च गरिमाऽत्र प्रदृश्यते ॥'

इति ।

अत उपपद्यते वागभटादुत्तरभव कश्चिद् वैद्यागमिको हारीतत त्र सचस्कार, सस्कृत्य च हारीतसहितेति नाम्ना हारीततन्त्र प्रचारयामासेति । प्राचीनतन्त्रस्य यदशे श्लोका एवविधा प्रक्षिप्तास्तदशो मूलग्रन्थस्य खैलिकत्वेन बोध्य ।

(५६) क्षारपाणिरिति । अय भगवत आत्रेयस्य शिष्य । क्षीरपाणिरित्यस्य नामान्तरम् । केचित् क्षरपाणिरित्यप्याहु । अनेन क्षारपाणितन्त्र प्रणीतम् ।

चरकीयदशमाध्याये मैत्रेयमुने र्नाम वर्त्तते । अस्य विवरण प्रागुक्ते पञ्चाशत्तमे मुनिचरितवर्णने द्रष्टव्यम् । द्वादशाध्याये पुन र्बहूनि मुनिनामान्युपलभ्यन्ते, यथा—कुश साङ्कृत्यायन, कुमारशिरा भरद्वाज, काङ्कायनो बाह्लीकभिषक्, बडिशो धामार्गव, वार्य्योविदो राजर्षि, मारीचि, काप्य, पुनर्व्वसुरात्रेयश्चेति । त्रयोदशाध्याये चान्द्रभागीति नामास्ति । पञ्चविंशाध्याये सन्ति च नामानि कानिचिद्, यथा—काशीपति र्वामक, पारीक्षि मौद्गल्य, शरलोमा, हिरण्याक्ष कुशिक, भद्रकाप्य, भरद्वाज, काङ्कायन, भिक्षुरात्रेय, पुनर्व्वसुरिति । षड्विंशाध्याये चैत्ररथवनगताना मुनीना बहूनि नामानि सन्ति, यथा—आत्रेय, भद्रकाप्य, शाकुन्तेय, पूर्णाक्षो मौद्गल्य, हिरण्याक्षश्च कौशिक, कुमारशिरा नाम भरद्वाज, वार्य्योविदो राजा, निमि र्वैदेह, बडिश, काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकभिषजा वर, आत्रेय पुनर्व्वसुश्चेति । तत्र 'कुश साङ्कृत्यायन' इति पाठात् 'कृश साङ्कृत्यायन' इति पाठ सुष्ठुतरो भाति, काश्यपसहिताया पुन पुनस्तदुपलम्भात् । काङ्कायनबाह्लीकभिषजो वृत्तान्त एकोनचत्वारिंशत्तमे मुनि-

कथाप्रसङ्गे द्रष्टव्य । बडिशधामार्गवस्य वृत्तान्त प्रागुक्ते पञ्चत्रिंशत्तमे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्य । मारीचे विवरण द्वाचत्वारिंशे मुनिकथाप्रसङ्गे वर्णितम् । काप्यस्य विवरण सप्तत्रिंशत्तमे मुनिकथाप्रसङ्गेऽवलोकनीयम् । पुनर्व्वसोरात्रेयस्य चान्द्रभागिनश्च वृत्तान्तौ षष्ठे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यौ । पारीक्षिमौद्‍गल्यस्य षोडशे शरलोम्नश्च षट्त्रिंशे मुनिकथाप्रसङ्गयो र्द्रष्टव्यौ । हिरण्याक्षकुशिकस्य वृत्तान्त पञ्चचत्वारिंशे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्य । भरद्वाजस्य त्वष्टादशे द्रष्टव्य । शाकुन्तेयस्य परिचय एकोनपञ्चाशे शाकुनेयमुने कथाप्रसङ्गे विवृत ।

इत पूर्व्वमगृहीतनाम्ना मुनीना परिचय इदानीं प्रदीयते—

(६०) कुमारशिरा भरद्वाज इति । नासौ भरद्वाज आत्रेयगुरु र्भवति । तदाह चक्रपाणि —'कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरु-भरद्वाजनिषेधार्थमि'ति (सू० १२।५) । कि‍ तु 'कुमारशिरा' इति विशेषणा भिधाने कस्यैव कैमर्थिकी प्रवृत्ति ? न हि स शिशुरिव कश्चिदप्रौढेन्द्रिय आसीत् । अतोऽस्य विशेषणस्य प्रयोजनावगतये शास्त्रस्यैव तात्पर्य्य मृग्यम् ।

श्रूयते हि ' तमात्मान विदित्वा ब्राह्मण पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्य निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदि'ति (बृ० आ० ३।५) । अत एव ब्रूम —अधीतवेदोऽय ब्राह्मणो भरद्वाज आत्मज्ञानेन सुप्रसिद्धादेषणात्रयाद् विरज्य पारिव्राज्य व्यधात् । ततश्च श्रौतरहस्याधिगमरूप विवेक लब्ध्वा स्वमाहात्म्यानाविष्करणरूपबालस्वभावेन युक्त सन् ब्रह्मनिष्ठायामवतस्थे । एव च बालोचितनिरभिमानार्ज्जवादिगुणसमाश्रयणादसौ महर्षि 'कुमार-शिरा' इति विशेषणेन विशेषित आसीदिति । रसविचारे मुनिरयमाह— 'पञ्च रसा भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षा इति । असौ कृष्णात्रेयस्य शिष्य आसीत् ।

(६१) वार्य्योविदो राजर्षिरिति। कुत्रत्यो राजर्षिरिति नावगम्यते। वृद्धजीवकीयतन्त्रस्य त्रयोदशाध्याये लिखितमस्ति—

"इति वार्य्योविदायेद महीपाय महानृषि ।
शशास सर्व्वमखिल बालानामथ भेषजम् ॥'

(८५ श्लोक) इति।

महानृषि र्भगवान् मारीच । अत उपपद्यते यदसौ राजर्षि र्भगवतो मारीचस्य समकालिक आसीदिति।

चरकीयसूत्रस्थानस्य द्वादशाध्याये कुपिताकुपितस्य वायो र्वृत्तिविमर्शे बडिशधामार्गवस्य युक्तिपूर्ण वाक्य श्रुत्वा वार्य्योविदो राजर्षिराह— 'एवमेतत् सर्व्वमनपवाद यथा भगवानाह , यानि तु खलु वायो कुपिता कुपितस्य शरीराशरीरचरस्य च शरीरेषु चरत कर्म्माणि बहि शरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपदेशै साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्याम —वायुस्तन्त्रयन्त्रधर , प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानाम्, नियन्ता प्रणेता च मनस , सर्व्वेन्द्रियाणा मुद्योजक , सर्व्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्व्वशरीरधातुव्यूहकर , सन्धानकर शरीरस्य, प्रवर्त्तको वाच , प्रकृति स्पर्शशब्दयो , श्रोत्रस्पर्शनयो र्मूलम्, हर्षोत् साहयो र्योनि , समीरणोऽग्ने , दोषसशोषण , क्षेप्ता बहि र्मलानाम्, स्थूलाणु स्रोतसा भेत्ता, कर्त्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपित । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीर नानाविधै र्विकारैरुपतपति, बलवर्णसुखायुषा मुपघाताय भवति, मनो व्यावर्त्तयति, सर्व्वेन्द्रियाण्युपहन्ति विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकाल धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ् जनयति, प्राणाश्चोपरुणद्धी'ति।

चरकीयषड्विंशाध्यायादवगम्यते यदसौ राजर्षि सह सोमादिभि रङ्गारपर्णोपभुक्ते कानने चैत्ररथवनापरपर्य्याये विजिहीर्षु समियाय, तत्र च

रसविनिश्चये परस्पर भावव्यतिहारमपि कृतवानिति। तन्मते हि रसा षडेव भवन्ति गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षा इति।

(६२) काशीपति र्वामक इति। चिकित्साकौमुदीकृद् द्वितीय काशीपति र्वामको दिवोदासधन्वन्तरेरतिवृद्धप्रपितामहो राजर्षिश्चासीत्। चरकसहिताया सूत्रस्थानस्य यज्ज पुरुषीयनाम्नि पञ्चविंशाध्याये पुनर्व्वसु वामकादीना सलापो दृश्यते। तत्र लिखितमस्ति—

'पुरा प्रत्यक्षधर्म्माणा भगव त पुनर्व्वसुम्।
समेताना महर्षाणा प्रादुरासीदिय कथा॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थाना योऽय पुरुषसज्ञक।
राशिरस्यामयाना च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये॥
तदन्तर काशिपति र्वामको वाचमर्थवित्।
व्याजहारर्षिसमितिमुपसृत्याभिवाद्य च॥
किन्नु भो पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामया स्मृता।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षान् पुनर्व्वसु॥

(३६ श्लोका) इति।

(६३) भद्रकाप्य इति। चरकस्य यज्ज पुरुषीयनाम्नि पञ्चविशाध्याये रोगरोगिणामुत्पत्तिमधिकृत्य शौनकभद्रकाप्ययो सलापो दृश्यते। तत्र—

'कस्मान् मातापितृभ्या हि विना षड्धातुजो भवेत्॥
पुरुष पुरुषाद् गौ र्गोरश्वादश्व प्रजायते।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम्॥'

(सू०—१६-१७) इति।

तत शौनकवचनान्तर लिखितमस्ति—

'भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते।
मातापित्रोश्च ते पूर्व्वमुत्पत्ति र्नोपपद्यते॥

कर्म्मजस्तु मतो जन्तु कर्म्मजास्तस्य चामया ।
न ह्यृते कर्म्मणो ज म रोगाणा पुरुषस्य च ॥
(सू०—२० २१) इति ।

रसविचारे सहिताकार आह—'एक एव रस * इत्युवाच भद्रकाप्य, य पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतम जिह्वावैषयिक भावमाचक्षते कुशला । स पुनरुदकादन्य इति' (सूत्र २६।८) इति ।

भद्रकाप्यस्य कोऽपि ग्रन्थ इदानी नोपलभ्यते । भद्रकाप्य-पालकाप्ययो कश्चित् सम्बन्ध बहुभिरनुमीयते, तत्र तु न किञ्चित् प्रमाणमधिगम्यते । केचित् पुन भद्रकाप्य-पालकाप्यौ काप्यमुने वंशधरावित्याहु, तत्र च प्रमाणाभावात् किमपि वक्तु न शक्यते ।

चैत्ररथवने स आत्रेयादिभि सह विजिहीर्षु र्जगाम, तत्र च रसविनिश्चये परस्पर भावविनिमय कृतवान् (सू० २६।८) । चैत्ररथवने पुरा महाराजस्य ययाते र्विहारमभिलक्ष्य बुद्धचरिते भदन्तकविरश्वघोष आह—

"ययातिश्चैव राजर्षि र्वयस्यपि विनिर्गते ।
विश्वाच्याऽप्सरसा सार्द्ध रेमे चैत्ररथ वने ॥"
(४।७८) इति ।

ययाति र्नहुषपुत्र ।

(६४) पूर्णाक्षो मौद्गल्य इति । पूर्णे अक्षिणी यस्य स पूर्णाक्ष (पा० ५।४।११३) (the full-eyed) अर्थात् सर्व्वदेशदर्शी न तु स एकदेशदर्शीत्यर्थं । मुद्गलस्य गोत्रापत्य मौद्गल्य (पा० ४।१।१०५) ।

---

* दृष्टिविशेषमाश्रित्य सर्व्वे औपनिषदाश्चाहु —'एक एव रस । रसो वै स ' इति । स परमात्मेति यावत् । श्रूयते च—'आपो ज्योती रसोऽमृत ब्रह्मे 'ति ।

मुद्गलो गोत्रकारक एक ऋषि । इन्द्रसेना तस्य भार्य्यासीत् । पुरुष सूक्तरहस्यनिर्णयार्थं तेन मुद्गलोपनिषत् प्रोक्ता ।

आत्रेयभद्रकाप्यीयनाम्नि चरकीयसूत्रस्थानस्थषड्विंशाध्याये लिखितमस्ति यत् स आत्रेयादिभि सह चैत्ररथवने विजिहीषु समियाय, रसविनिश्चये परस्पर भावविनिमय च चक्रे । तन्मते त्रयो रसाश्छेदनीय उपशमनीय साधारणश्चेति ।

(६५) शाकुन्तेयो ब्राह्मण इति । शकुन्तस्य गारुडनामकविष-शास्त्रज्ञस्य विननासूनो गरुडस्यापत्य शाकुन्तेय सम्पातिरिति यावत् । श्रूयते हि स सर्पविषचिकित्सकोऽप्यासीदिति । न केवल कश्यपपुत्रत्वात् पर तु ब्रह्मज्ञत्वादपि स ब्राह्मण इत्युच्यते स्म । आत्रेयादिभि सहासौ चैत्ररथ वने विजिहीर्षु समियाय, रसविनिश्चये परस्पर भावव्यतिहार च चकार । तन्मते छेदनीय उपशमनीयश्चेति द्वावेव रसौ भवत ।

शाकुनेयस्त्वन्य , तस्य परिचय एकोनपञ्चाशे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्य । अत एव History of Indian Medicine-नामकग्रन्थे श्रीगिरीन्द्र-नाथ मुखोपाध्याय-M D -महोदयस्य शाकुन्तेय-शाकुनेययोरैक्यकल्पना नास्माभिराद्रियते (Vol II p 484) ।

(६६) निमि वैदेहो राजा इति । चरकीयषड्विंशाध्यायादवगम्यते यदसौ राजा निमिवैदेह सह सोमात्रेयादिभिरङ्गारपर्णनिर्म्मिते रम्य उपवने चैत्ररथापरनाम्नि विजिहीर्षुराजगाम, तत्र च ते रसस्वरूपनिर्णये परस्पर भावव्यतिहार चक्रुरिति । तन्मते सप्त रसा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षारा इति (सू० २६।८)* । निमिरैक्ष्वाक । विदेह एव वैदेह । प्रज्ञादिभ्यश्च

* रसविषये भगवता चरकेण स्वयमेवोक्तम्—

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमाप क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्यया खादयस्त्रय ॥' इति ।

(सू०—१।६४) ।

(पा० ५।४।३८) इति स्वार्थेऽण्। अत्रेय पौराणिकी वार्त्ता—महाराजो निमि र्दार्घसत्र समारेभे। तत्र वशिष्ठो होतृत्वेन वृत। ततश्च महाराज वशिष्ठ आह—अह देवराजेन यज्ञार्थ प्रथमतो वृत। इति हेतोरह तत्कार्य्यं समाप्य भवत ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्त्वा स स्वर्गाय प्रतस्थे।

एते च चरकोक्ता रसा परस्परसयोगात् सप्तपञ्चाशद् भवतीति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका।

रसविशेषविज्ञानीयेऽध्याये द्रव्यगतमधुरादिरसकारणादिक सुश्रुते दिवोदासेन व्याख्यातम् (सूत्रस्थानम्—४१ अ०)।

शास्त्रान्तरे शृङ्गारादयोऽष्टौ पुना रसशब्दवाच्या भवन्ति। तदुक्त नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

'शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका।
बीभत्साद्भुतसज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसा स्मृता॥
एते ह्यष्टौ रसा प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना।'

(६।१५ १६) इति। तत्राद्भुत इति। तथा हि—

'रसे सारश्चमत्कार सर्व्वत्राप्यनुभूयते।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रस।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम्॥'

इति साहित्यदर्पणोद्धृत धर्म्मदत्तवचनम् (३ परिच्छेद —३४ श्लोकवृत्ति)। नारायण काञ्चिदेशवास्तव्यो लक्ष्मीधरपुत्र कमलकण्ठरवादिनाटककार आलकारिकश्च।

शान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तो भरतेनेति रायमुकुट। तत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते। त आहुरलौकिकत्व भूषणा न तु दूषणमिति। अन्ये पुनर्भरतीयश्लोके 'च' शब्दाच्छान्तवत्सलावपि सगृहीताविति मन्यन्ते। रुद्रटमते वात्सल्यो दशमो रस। स च पुत्रकन्यादिस्नेहात् स्वारसिभाव एव। भक्तिश्च रसविशेष इति सात्वता। भरतीयश्लोके द्रुहिणेन ब्रह्मणेत्यर्थः।

महाराजस्तु विलम्बमसहमानो महर्षि गौतममानीय तत्सत्रमारेभे। अत्रान्तरे स्वर्गयाग परिसमाप्य त्वरमाणो वशिष्ठ आगत्य सत्रे गौतमकर्त्तृत्व दृष्ट्वा क्रुद्ध सन् 'विदेहो भवे'ति शशाप विप्रावमन्तार नरपतिम्। वशिष्ठमर्य्यादाऽतिवर्त्तित्वमूलक निमेरविनयमभिलक्ष्य भगवता मनुनाऽपि स्मर्य्यते—

वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिव ।
सुदा पैयवनिश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥'

(७।४१) इति।

नहुषो ययातिजनक। तत प्रभृति नृपवरो निमिविदेह इत्यनेन शब्देन विशेषित आसीदिति।

चरकोक्तानामृषीणा मध्ये बहूनामृषीणा नामानि भरतीयनाट्यशास्त्रस्य षट्त्रिंशेऽध्याये समुपलभ्यन्ते। तत्र लिखितमस्ति—

"आत्रेयोऽथ वशिष्ठश्च पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मनुरायुस्तथारुवान् ॥ १ ॥
विश्वामित्र स्थूलशिरा सवर्त्त प्रतिमर्द्दन ।
उशना बृहस्पति र्वत्सश्च्यवन काश्यपो ध्रुव ॥ २ ॥
दुर्व्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालव ।
भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च वाल्मीकि र्भगवास्तथा ॥ ३ ॥
स्थूलाक्ष सकुलाक्षश्च कण्वो मेधातिथि कुश ।
नारद पर्व्वतश्चैव सुशर्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥
निष्च्यूतिर्भवनो धौम्य शतानन्द कृतव्रण ।
जामदग्न्यस्तथा रामो जमदग्निश्च वामन ॥ ५ ॥

इति।

भिषज प्रति चरकमुनेरुपदेशा अतितरामुपादेया भवन्ति। *यवनाना प्रथमो भिषक्तन्त्रप्रवर्त्तक हिप्पोक्राटेस् (Hippocrates—अश्वबल)

महोदय खृष्टजन्मत प्राक् पञ्चम्या शताब्यामाविर्बभूव। सोऽपि चरक सुश्रुतयोरधमर्णा इति मन्यामहे। चरक खृष्टजन्मत पुरा चतुर्दशशताब्यामार्य्यावर्त्त भूषयामासेति प्राज्ञिका। जोन्स् (Jones)-महोदय 'The Doctor's Oath' नामके ग्रन्थे चरकमुनेरुत्तमर्णता साक्षात् स्वीकर्त्तुमुदासीनोऽपि भाषणभङ्गिविशेषेणैव भूताथ प्रत्याययति।

चरकसहिताया सूत्रस्थानीयप्रथमाध्यायान्ते भिषक्चर्य्यामधिकृत्य लिखितमस्ति—

* * * * *।
'ओषधीनामरुपाभ्या जानते ह्यजपा वने॥
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिन।
न नामज्ञानमात्रेण रूपमात्रेण वा पुन॥
ओषधीना परा प्राप्तिं कश्चिद् वेदितुमर्हति।
योगविन्नामरूपज्ञस्तासा तत्त्वविदुच्यते॥
किं पुन र्यो विजानीयादोषधी सर्व्वथा भिषक्।
योगमासा तु यो विद्याद् देशकालोपपादितम्॥
पुरुष पुरुष वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तम।
यथाविष यथाशस्त्र यथाग्निरशनि र्यथा॥
तथौषधमविज्ञात विज्ञातममृत यथा।
औषध ह्यनभिज्ञात नामरूपगुणैस्त्रिभि॥
विज्ञात चापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते।
योगादपि विष तीक्ष्णमुत्तम भेषज भवेत्॥*

---

* काश्यपसहितायामुक्तम्—
'औषध चापि दुर्युक्त तीक्ष्ण सम्पद्यते विषम्।
विष च विधिना युक्त भेषजायोपकल्पयेत्॥' इति।

भेषज चापि दुर्युक्त तीक्ष्ण सम्पद्यते विषम् ।
तस्मान्न भिषजा युक्त युक्तिबाह्येन भेषजम् ॥
धीमता किञ्चिदादेय जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ।
कुर्य्यान्निपातितो मूर्ध्नि सशेष वासवाशनि ॥
सशेषमातुर कुर्य्यान्न त्वज्ञमतमौषधम् ।
दु खिताय शयानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ॥
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ।
त्यक्तधर्म्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्म्मते ॥
नरो नरकपाती स्यात् तस्य सभाषणादपि ।
वरमाशीविषविष क्वथित ताम्रमेव वा ॥
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडा ।
न तु श्रुतवता वेश बिभ्रता शरणागतात् ॥
गृहीतमन्न पान वा वित्त वा रोगपीडितात् ।
भिषग्बुभूषु र्मतिमानत स्वगुणसम्पदि ॥
पर प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणद स्याद् यथा नृणाम् ।

युक्तं तदेव भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

सम्यक् प्रयोग सर्व्वेषा सिद्धिराख्याति कर्म्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणै युंक्त भिषक्तमम् ॥'
(१२०-१३५) इति ।

मुनिसूचितभिषक्चर्य्यानुशिष्टो हि सद्वैद्यो भवति, अन्यथाभावे तु वैद्यापसदो यमुद्दिश्य सोल्लुण्ठमुच्यते—

'यानि कानि च मूलानि येन केन च पेषयेत् ।
यस्मै कस्मै च दातव्य यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

वैद्य वैद्य नमस्तुभ्य क्षपिताशेषमानव।
त्वयि विन्यस्तभारोऽय कृतान्त सुखमेधते ॥' इति।

प्रतिसस्कृते सुश्रुततन्त्रे बौद्धप्रभावो लेशतोऽपि नानुप्रविष्ट। यत प्रतिसस्कारात् प्रागेव कात्यायनवात्स्यायनादीना पन्थानमनुसृत्य शबरस्वामी मीमासाभाष्य प्रणयन् वेदबाह्यधर्म्ममतस्य तीव्र प्रतिवाद व्यधत्त, ततश्च सुश्रुत प्रतिसस्कारकालेऽपि सनातनधर्म्मस्य दृढत्वसम्पादनाय बोधायनद्रमिडाचार्य्यादय आप्राणपातमचेष्टन्तेति। सुश्रुतप्रतिसस्कारात् प्राक् कनिष्कस्य शासनावसरे कपिलबलनामा कश्चित् पण्डितश्चरकसहिताया योग्यस्थलेषु पातञ्जल वार्त्तिकादिसन्निवेशेन ता सहिता सचस्कार, सस्कृत्य च स 'चरक' इत्युपाधि-भूषित आसीत्। इदानीन्तनकाले पुनरसौ 'नवीनचरक' इत्याख्यया प्रसिद्ध-तर एव। चरकसस्कार प्रथमखृष्टशताब्द्या सम्पादित इति सत्यम्, असस्कृतस्तु तत्पूर्व्ववर्त्ती मूलग्रन्थो नास्माभिरुपलब्ध, अतस्तस्य कियाश्चाश सस्कृतो वा न वेति वक्तु न शक्यते पातञ्जलवार्त्तिकपाठविलोपात्।

चरकसस्कारात् किञ्चिदुत्तरकाले कपिलबलसूनुना कापिलबलेन द्वितीय खृष्टशताब्द्या सुश्रुतप्रतिसस्कार समाप्य पुनरपि कपिलबलसस्कृतचरकस्य सूत्रादितश्चिकित्सापर्य्यन्ताना स्थानाना प्रतिसस्कार कृत। तदाह दृढबला-चार्य्य—'तानेतान् कापिलबल शेषो दृढबलोऽकरोत्' (चिकित्सा—३० अ०) इति। कापिलबलप्रतिसस्कारात् पञ्चशतवर्षपरिमिते काले व्यतीते पुनरपि दृढबलेन चरकसहिताया शिष्टाश प्रतिसस्कृत। तदानीन्तनकाले तु नागार्जुन-दिङ्नाग-धातुसेन वसुबन्धु-कुमारजीवादीना सनातनधर्म्मप्रति-पन्थितया बौद्धधर्म्मस्य प्रचारो बलवानभूत्। दृढबलस्यापि तत्प्रभावोपहत-त्वाच्चरकसहिताया क्वचित् क्वचिद् बौद्धभावा अनुप्रविष्टा इति मन्यामहे।

दर्शनोपदेशे चरकसुश्रुतयो सरणी विभिन्ने एव। सुश्रुतेन चिकित्साधि-कृत-भूतादिशरीरिसमवाय चिकित्साधिकृत कर्म्मपुरुष वर्णयितु प्राधान्येन

साख्यशास्त्रमाश्रित्य तत्त्वा तरपरिणामो व्याख्यात । पर तु साख्यपरिगृहीत दु खबहुलससार दु खबहुलससारहेतु दु खबहुलससारहानोपाय मोक्षापरपर्य्याय च दु खबहुलससारहान प्रति स जोषमास्ते । सौश्रुतशास्त्रे निर्द्देशोऽप्यस्ति—

'भूतेभ्यो हि पर यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते'

इति ।

पञ्चभूतेभ्य शरीराणि भवन्ति, तेभ्य पर चिकित्साचिन्ता नास्तीत्याशय ।

मोक्षविषये चरकस्य मतवाद सास्यादिसिद्धान्तेभ्य स्वतन्त्र एव । तथाहि तत्त्वज्ञानाद् मुक्तिरिति साख्यम् । तदुक्तम्—

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशय ॥

इति ।

साख्यप्रवचनमते तु गुणकार्य्यरूपवृत्तिक्लेशादिभिरपरामृष्टत्वाज् जपापाये स्फटिकमणिवत् स्वरूपप्रतिष्ठ पुरुष प्रकृतिव्यतिरिक्त केवली मुक्तो वा भवति। अत खलु पातञ्जले सूत्रितम्—'पुरुषार्थशून्याना गुणानां स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति' (४।३४) । एतदुक्त भवति—चितिशक्ते र्वृत्तिस्वारूप्य-निवृत्तौ या स्वरूपप्रतिष्ठा सा पुरुषस्य मुक्ति कैवल्य वेति। एतस्या चावस्थाया हि सकलग्राह्यग्राहकव्यवहाराभावाच् चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते, तच्च चैतन्य चितिमात्रत्वेनोपपद्यते न पुनरात्मसवेदनेनेति । वेदान्तमते समुद्रेण नदनदीनामिव लक्षणानन्यत्वरूपेण लय एव मुक्ति । तथा हि भिक्षुसूत्रम्—

'अविभागेन दृष्टत्वात्' (३।२।६,८) इति । श्रौतविरावश्च मुण्डके—

'ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्व्वे ॥
यथा नद्य स्यन्दमाना समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात् पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥'

इति ।

चरकेण हि साङ्ख्ययोगसमाश्रयेण वेदान्तविज्ञानमुपदिष्ट तथैव दिशा मोक्षमार्गो मोक्षश्च परामृष्टौ। अत उक्तम्—

'अयनं पुनराख्यातमेतद् योगस्य योगिभिः।
संख्यातधर्म्मैः सांख्यैश्च मुक्तै र्मोक्षस्य चायनम्॥
अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते।
निःसृतः सर्व्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते॥
गति र्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम्।
ज्ञानं ब्रह्मविदा चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति॥'

इति शारीरे।

(१।६२, ६५ वङ्गीयस०, १।१५१, १५५-१५६ लवपुरस०)। ततश्चोक्तम्—'निवृत्तिरपवर्गस्तत्पर शान्त तत्तदक्षर तद् ब्रह्म स मोक्ष' (शा० ५।११ लवपुर, ५।२२ वङ्गीय)। पुनरपि मुनि स्फुट वदति—

'शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्त्तते।
यया भिनत्त्यतिबलं महामोहमयं तमः॥
सर्व्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः।
योगं यया साधयते सांख्यः सम्पद्यते यया॥
यया नोपैत्यहंकारं नोपास्ते कारणं यया।
यया नालम्बते किञ्चित् सर्व्वं सन्न्यस्यते यया॥
याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमक्षरम्।

*   *   *   *

विपाप विरजं शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।
अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्य्यायैः शान्तिरुच्यते ॥'

(लवपुर—५।१६-२३) इति ।

एव बहुत्र साख्ययोगोपसर्जनीभूतया ब्रह्मविद्यया वेदान्तविज्ञानविनिश्चितौ मोक्षमार्गौ मोक्षश्च मुनिना प्रदर्शितौ ।

द्वावुपायौ मोक्षस्य भवत । साख्ययोगपूर्व्वक एको विचारपूर्व्वकोऽन्यश्चेति। तत्र प्रथममुपाय प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरण्यगर्भादय उपेयु साक्षिदर्शने तेषा निरोधातिरिक्तोपायासम्भवात् , द्वितीयमुपाय प्रपञ्चापरमार्थवादिन औपनिषदा सेवेरन् साक्षिणि कल्पित साक्ष्यमनृत साक्षी तु परमार्थसत्य केवल इति विचारात्। एव विरुद्धमतयो सामञ्जस्य विदधानो मुनिरभिप्रैति—'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मान पश्येद्' (वृ० आ०) इति श्रुतिस्वारस्यात्,

'प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुष ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अह ब्रह्म पर ज्योति प्रसख्याय विमुच्यते ॥'

(अग्निपुराणान्तर्गतगीतासारे) ।

इति स्मृतिस्वारस्याच्च प्रथमोपायेन ब्रह्मणि चित्तस्य न्यग्भाव विधाय पश्चाद् द्वितीयोपायेन प्रत्यगभिन्न स्वमात्रवेद्यो ब्रह्मस्वरूपो मोक्षोऽधिगन्तव्य इति ।

एव हि भगवता चरकेण शृङ्गग्राहिकया निर्दिश्यते यत् साख्ययोगाभ्यामभिग्रस्तया प्रज्ञया सपरिष्वक्त पुरुष स्वमपीतो भवतीति। एतदपीह चावधेय यद् ब्रह्मनिर्व्वाणाभ्युपगमात् सांख्योच्छेदो दुर्निवार स्यादिति ।

समाप्त वृद्धचरकीयवृत्तम् । इदानीं वृद्धसुश्रुतीयवृत्तमुपादीयते ।

वृद्धसुश्रुतोयवृत्तम्

द्वौ सुश्रुतौ बभूवतुरेको हयायुर्व्वेदविदपरो नरायुर्व्वेदविच्चेति। प्राज्ञिकाना मतं नानयोरभेद कल्पनीय इति। नवीनाना पुरातत्त्वविदामेतादृक् सिद्धान्त प्राचीनै सार्द्धमविसवादीति न तत्र विद्यते कोऽपि सन्देहावकाश।

हयायुर्व्वेदवित् सुश्रुतो राजर्षे शालिहोत्रस्य तनय। अय राजर्षि नै केवल हयायुर्व्वेदवेदिता पर तु नरायुर्व्वेदवेदिताऽप्यासीत्। श्रूयते हि शालिहोत्रो महर्षेरात्रेयस्य शिष्यो वह्निवेशभेलहारीतादीना सतीर्थ्यश्चासीत्। एव चेत् तर्हि स सुश्रुतदिवोदासादीना बहुपूर्व्वभव एव। पितापुत्रयो सवादात् परिज्ञायते यदसौ शालिहोत्रि पितु र्वाजिशास्त्रमधिजग इति। शालिहोत्रसहिताया लिखितमस्ति—

'शालिहोत्र मुनिश्रेष्ठ सुश्रुत परिपृच्छति।
अश्वप्रशसामाहात्म्य न ज्ञात तत्त्वतो मया॥' इति।

दुल्लभगणकृत 'सिद्धोपदेशसग्रहे'ऽपि पठ्यते—

'शालिहोत्रेण गर्गेण सुश्रुतेन च भाषितम्।
तत्त्व यद् वाजिशास्त्रस्य तत् सर्व्वमिह सस्थितम्॥' इति।

सुश्रुतेन शालिहोत्रिणेत्यर्थ। वाजिशास्त्रस्य हयायुर्व्वेदस्येति यावत्। नासौ शालिहोत्रिसुश्रुत एतत्प्रबन्धविषयो भवति।

महाभारतगारुडाभ्यामवगम्यते यच्चापरो नरायुर्व्वेदवित् सुश्रुत कान्यकुब्जाधीश्वराद् महर्षे विश्वामित्रात् समजनीति। एकदा स वैश्वामित्रि पित्राऽभ्यधायि, यत् स्वर्वैद्यो भगवान् धन्वन्तरि काशीराजवंशे दिवोदास-

शरीर परिगृह्य वाराणस्यामाविरस्ति , त्वमपि तत्र गत्वा प्रश्रयेण प्रसादितात् तस्मादायुर्व्वेदशास्त्रमधीत्य भयोपद्रुतेभ्यो व्याधितेभ्य सततमभयदानानन्तर क्लिश्यमानास्तान् प्राणिनो निरामयान् कुरुष्व, यतो भयत्रातु जीवनदातुश्चैष धर्म्मो भूयश परमार्थत्वेन गृह्यत इति। उदारोऽय कल्प । तथा हि महाभारते व्यासदेवेन स्मर्य्यते—

'एकत क्रतव सर्व्वे सहस्रवरदक्षिणा ।
अन्यतो रोगभीताना प्राणिना प्राणरक्षणम् ॥' इति ।

स्मर्य्यते च काशीखण्डे—

'सन्ति दानान्यनेकानि किं तैस्तुच्छफलप्रदै ।
अभीतिदानतुल्य तु परमेक न विद्यते ॥
इह चत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभि ।
विचार्य्य नानाशास्त्राणि शर्म्मणेऽत्र परत्र च ॥
भीतेभ्यश्चाभय देय व्याधितेभ्यस्तथौषधम् ।
देया विद्यार्थिने विद्या देयमन्न क्षुधातुरे ॥'

(५८।९९—१०१) इति। अभियुक्ता वैद्यकाश्च वदन्ति—

'अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलम् ।
न हि प्राणसम दान त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥' इति ।

पितुरेवविधमादेशमाकर्ण्य स कान्यकुब्जकुमार सुश्रुत औपधेनव-वैतरणौरभ्र-पौष्कलावत-करवीर्य्य-गोपुररक्षितादिभि र्मुनिपुत्रै सार्द्ध वाराणसीं गत्वा काशीराज दिवोदासमायुर्व्वेदोपदेश ययाचे, काशीराजो दिवोदासश्च तान् सर्व्वान् समग्रमायुर्व्वेदशास्त्रमध्यापयामास। तत सिद्धार्थाना मुनि-सूनूनामेकैको गुरु काशीराजमभिनन्द्य स्व स्व गृह प्रत्याजगाम, प्रत्यावृत्य च ते सर्व्वे पृथक् पृथक् तन्त्राण्यपि तेनिरे। तत्र सुश्रुतस्य तन्त्र सर्व्वेषा तन्त्राणा शीर्षण्यतामधिचक्रे। तच्च तन्त्र परवर्त्तिनि काले सम्राज कनिष्कस्य

शासनावसरे द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्तिना कापिलबलनाम्ना नवीनसुश्रुतेन प्रतिसंस्कारात् परं सुश्रुतसंहितेति प्रसिद्धिं लेभे।

सुश्रुतस्य नाम्ना द्वौ ग्रन्थौ प्रचलतः—सुश्रुतसंहिता नावनीतकसंहिता चेति। प्रथमं तावत् सूचीकटाहन्यायेन नावनीतकसंहिता पर्य्यालोचयिष्यते। नवं नीयत इति नवनीतम्, तदेव नावनीतम्, यद्वा नवनीतादागतमिति नावनीतम्। ततः स्वार्थे कन्निति नावनीतकम्। ननु, स्वार्थे कन्निति सूत्रं नोपलभ्यते। सत्यम्, किन्तु 'न सामिवचने' (पा० ५।४।४५) इत्येतन्निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति—बहुतरकम्, सुकरतरकमिति। तदुक्तं जयादित्येन—'केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः? एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कन्निति'। यद्वा नावनीतशब्दादिवार्थे कना नावनीतकम् (पा० ५।३।९६)। यद्वा नवनीतशब्दो मनोज्ञादिषु द्रष्टव्यः। तेन द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (पा० ५।१।१३३) इति वुञ्। नवनीतस्य भावः, आयुर्व्वेदस्य सार इत्यर्थः। नावनीतकनाम्नी संहिता नावनीतकसंहिता।

केचिदाहुः—नावनीतकसंहिता न सुश्रुतेन कृतेति। तेषां मते प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्यो कश्चिद् बौद्धवैद्य एनां प्रणिनाय। हेर्ण्‌लेमहोदय आह यदस्याः संहितायाः काशीराजो वक्ता सुश्रुतस्तु श्रोतेति। वायोयारपाण्डुलिपेः प्रथमखण्डस्थे रसोनकल्पे काशीराजो वक्ता सुश्रुतः श्रोतेति सत्यम्, नावनीतके तु शिष्यधीवृद्ध्यर्थं सुश्रुत एव वक्तेति बहवोऽभियुक्ताः। अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्तः।

केचिदाहुः—यथा सुश्रुततन्त्रं प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दोरभ्यन्तरवर्त्तिनि कुत्रचित् समये प्रतिसंस्कारानन्तरं 'सुश्रुतसंहिते'ति नाम्ना प्रचारितम्, तथैव तस्मिंश्च समये कुशाण्डादिस्थितानां केषाञ्चिद् बौद्धवैद्यकानां प्रतिसंस्कारात् परं नावनीतकतन्त्रमपि नावनीतकसंहितेति नाम्ना विश्रुतमासीदिति। अस्य मतस्य समीचीनता कियतीति विचारणीयम्। अस्माकं

त्तत्र चरम एव सिद्धान्तो यद् मौलिक प्रबन्धस्तन्त्रमित्यभिधीयते स ग्रह-ग्रन्थस्तु स हितेति। तथा हि नावनीतकस हिताया आरम्भे लिखितमस्ति—

'प्राक्प्रणीतै र्महर्षीणा योगमुख्यै समन्वितम्।

वक्ष्येऽह सिद्धसङ्कर्ष नाम्ना वै नावनीतकम्॥' इति।

सिद्ध प्रसिद्ध सङ्कर्ष सग्रह आहरण वा यत्र स सिद्धसङ्कर्षस्तम्। अत स्तदन्तर्गतविषयाणा प्राक्प्रणीतग्रन्थेभ्य आहरणात् सम्पाद्यमानस्य नावनीतकस्य 'नावनीतकसहिते'ति नाम सार्थक भवति। चक्रपाणिनाऽपि पुस्तकमिद सहितात्वेन भूयो भूय उल्लिखितम्।

दशमखृष्टशताब्दी त्रयोदशखृष्टशताब्दीं चान्तरा चन्द्रटाचार्य्य-चक्रपाणि-दत्त-निश्चलकरादि-वैद्यकाना कैश्चिन्नामोल्लेखपूर्व्वक नावनीतकस्य प्रमाण-मुद्धृतम्, कैश्चिद् वा विनैव नामोल्लेख तत कल्पयोगादय सगृहीता। षोडशखृष्टशताब्दीयेन चरकतत्त्वप्रदीपादिकृता शिवदासेनापि तस्य श्लोका उपन्यस्ता, किन्तु मूलग्रन्थत एव समुद्धृता निश्चलप्रणीत-'रत्नप्रभा'तो वा गृहीता इत्येतन्निर्णेतु न शक्यते। यद् वा भवतु, वाराणस्या क्षेत्र-सन्नयासिन कवीन्द्राचार्य्यस्य १६५६ खृष्टाब्दीयग्रन्थसूचौ नावनीतकस्य समुल्लेखो न दृश्यते। अत सम्भाव्यते सप्तदशखृष्टशताब्दीत. प्रागेवास्य ग्रन्थस्य विलोप सञ्जात इति। सम्प्रति तु तिब्बतादुत्तराहि चीनप्रदेशान्तर्गत-कश्‌गडनगरात् क्याप्‌टेन् वायोयार् (Captain Bower)-महोदयेनास्य ग्रन्थस्य पुरातनी काचित् पाण्डुलिपिमानीय पाठोद्धाराय सा माद्रासा-(Madrasa) विद्यालयस्य प्रधानाध्यापकहेर्ण्‌ले (Hoernle)-महोदयस्य हस्ते समर्पिता। हेर्ण्‌लेमहोदयेनापि ग्रन्थोऽय सचित्र सानुवाद सटिप्पण मुद्रित प्रकाशितश्च।

प्राचीनलिपितत्त्वविदा मते पाण्डुलिपिरिय कस्याश्चित् प्रतिलिपे प्रतिलिपितो विभिन्नलेखकै प्रक्लृप्ता। ऊनविंशखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे

तैरुच्यते यदेतत्पाण्डुलिपिकरणात् १६०० वर्षपरिमित कालो व्यतीत इति। एव चेदानी तनकालात् १६६० वर्षेभ्य पूर्व्व तृतीयखृष्टशताब्द्या पाण्डुलिपिरिय सञ्जाता। अस्या द्वितीयखण्डस्य प्रारम्भे तथा चतुर्थाध्यायस्य पुष्पिकाया च नावनीतकमिति नाम दृष्ट्वा ज्ञायते पुस्तकमिद नावनीतक समाख्यमिति। निश्चल-शिवदासाभ्या स्वस्वग्रन्थेषु नावनीतकतो नाम-ग्राह श्लोकोऽयमुद्धृत —

'निदिग्धिकाया * स्वरस ग्राहयेद् यन्त्रपीडितम्।
चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थ विपाचयेत्॥' इति।

एष एव श्लोक सम्प्रतिलब्धस्य ग्रन्थस्य द्वितीयेऽध्याये षष्ठपृष्ठे दृश्यते। एव वस्तुवृत्तमुपलभ्य समाधातु शक्य यत् प्राचीनैरुल्लिखित नावनीतक वर्त्तमाननावनीतकादभिन्नमेव भवतीति। मन्ये षोडशखृष्टशताब्द्या नावनीतकग्रन्थ कालग्रासमवाप, यतस्तत्परवर्त्तिनि कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे तस्य नामोल्लेखोऽपि नावलोक्यत इति। ततो महत कालात् पर 'कशूगड'-इति नाम्ना विश्रुतस्य नगरस्य बौद्धस्तूपहृदयाद् विपुलार्थव्ययपुर सर Captain Bower (क्यापृटेन् वायोयार)-महोदयेन स ग्रन्थ समुद्धृत सम्प्रति पुनरस्माभिश्चाधिगत एव। ग्रन्थानामपि 'नीचै र्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण'।

पुरा किल काश्मीराधिपति र्महाराज कुशस्तिब्बतप्रदेशादुत्तरा चीन-सम्राजमभिभूय तस्य राज्य चाधिकृत्य तदवेक्षणाय तत्र 'कुशगड' इति नाम्ना सुप्रशस्तमेक दुर्गं निर्म्ममे। एतत्कुशगडनाम्न॰ कशूगडादिनामान्युद्-

---

* निदिग्धिका कण्टकारिका। उक्त च राजवल्लभकृतवैद्यकरत्न-मालायाम्—

'अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका॥' इति।

बभूवु । तत कशृगड इत्युक्ते तत्समीपवर्त्तिनि खोटनादिनगरसमेतानि स्थानानि गृह्यन्ते स्म । ततो द्वितीयप्रथमखृष्टपूर्व्वशताब्द्योर तरे काश्मीराधिपतौ दिव गते तस्य कशृगडादिराष्ट्र पुनश्चीनराज्याङ्गीभूत बभूव । ततश्च पुन कियतिचित् काले व्यतीते प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुत्रचित् समये पुरुषपुरात् कुषणाधिपतिना शकवशीयेन महाराजेन कनिष्केण चीनसम्राज पराजित्य तस्य कशृगडादिराज्य स्वायत्तशासने समानीय च तत्र बौद्धानामेक उपनिवेश प्रतिष्ठापित । एषु बौद्धेषु केचिद् वैद्यका काशीराजस्य रसोनकल्प सुश्रुतस्य नावनीतकस हिता च प्रतिस स्कृत्य कालग्रासात् तौ गोपायाचक्रु । एतेषा पण्डिताना यत्नातिशयेन ग्रन्थद्वयमिदानीमस्माभिरधिगतम् ।

नावनीतके प्रतिसस्कर्त्तृणां बौद्धाचारवशात् क्वचित् कालच्युतिदोषा क्वचिद्वा तेषा च्युतस स्कारत्वादपशब्दप्रयोगा बहुश उपलभ्यन्ते, यथा—'नमस्तथागतेभ्य ' इत्येवमादय । तथागतशब्देन बुद्धदेव उद्दिष्ट , बुद्धतस्तु बहुपूर्व्ववर्त्तिन सुश्रुतस्यैवविधमाचारपालन कथ सम्भवतीत्यत्र प्रतिस स्कर्त्तैव पर्य्यनुयोज्य स्यात् ।

प्रतिस स्कर्त्तुश्च्युतस स्कारदोषत्वाद् विविधा अपशब्दा उपलभ्यन्ते । तेषामुदाहरणानि यथा—

(क) 'उर उद्घातेष्वि'ति वक्तव्ये 'उरोदघातेष्वि'त्युक्तम् । सूत्रादृते विसर्जनीयलोपे पुन सन्धि र्न भवतीति कालापकादय । पाणिनिमते तु 'भो भगो अघो अपूर्व्वस्य योऽशि' (८।३।१७) इति रो यादेशे प्राप्ते 'लोप शाकल्यस्य' (८।३।१६) इति 'य'स्य विकल्पेन लोपो भवति । 'पूर्व्वत्रासिद्धम्' इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्नास्ति पुनरत्र 'आद् गुण' (६।१।८७) इत्यस्य प्रवृत्त्यवकाश । तदुक्तम्—'पूर्व्वत्रासिद्धम्' (८।२।१) इत्यत्र सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, अत एव सपादसप्ताध्याय्या

विहित कार्य्यं प्रतीह त्रिपाद्या विहितमसिद्ध ज्ञेयम् । इत परमप्युत्तरोत्तर कार्य्यं पूर्व्व पूर्व्व कार्य्यं प्रत्यसिद्ध ज्ञेयम् । अत एव पुन सन्धि र्न भवतीति ।

केचिदाहु —'उरोदघातेष्वि'ति प्रयोग पूर्व्वत्रासिद्धीयविधेरनित्यत्वाद् 'उरस्'सकारस्थानिभूत 'य'-लोपस्य सिद्धत्वाज् ज्ञेय, यथा पाणिनिसूत्र 'नोपधाया (६।४।७) इती'ति । इदमाकूतम्—'न उपधाया' इति स्थिते विसर्गलोपे पूर्व्वत्रासिद्धीयशास्त्रस्यानित्यत्वात् पुन सन्धौ नोपधाया इति सञ्जातमिति । अत्रान्ये प्रतिवदन्ति । 'नोपधाया' इत्यत्र नेति लुप्त-षष्ठीकमङ्गस्य विशेषणमिति । अपरे पुनराहु —सम्प्रदायसिद्धा तमनादृत्य पूर्व्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्व न कल्पनीयम्, कल्पिते तु बहुषु स्थलेषु विसर्जनीयस्य सन्धिकार्य्याणि दुष्येयुरिति । एवविध वस्तुवृत्तमुपलभ्य वय पुनरिह ब्रूम —'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ती'ति न्यायेन लुप्तषष्ठीकसौत्रप्रयोगो हि लोके न प्रवर्त्तनीय इति । यस्तु 'उरोद्घातेष्वि'ति प्रयोग स पाणिनि-स्मृत्या न समर्थनीय । प्रतिसंस्कर्त्तु पाणिन्युत्तरभवत्वात् प्रयोगश्चासौ प्रामादिक एवेति । "छन्दोव्याकरणयो र्विरोधे छन्दो गरीय" इति प्रायेण संहितकारा शरणीकुर्व्वन्ति ।

एव च 'ह्रीवेरमि'ति वक्तव्ये 'हिरिवेरमि'त्युक्तम् । सात्विसारका आहु —'ह्रीवेरादे र्मूले वाच्ये लुग्वा भवतीति ह्रीवेर ह्रैवेर वे'ति (तद्धित-पाद १४०० सूत्रम्) । अत एव 'हिरिवेरमि'त्यपप्रयोग । 'तेजस्विनी-मि'ति वक्तव्ये 'तेजोवतीमि'त्युक्तम् ।

(ख) विभक्तिव्यत्ययोऽपि दृश्यते, यथा—'प्राग्भक्ताद्' इति वक्तव्ये प्राग्भक्तमित्युक्तम् । अव्ययीभावे तु नास्ति कश्चिदनुयोग ।

(ग) सन्धिसमासयो र्व्यत्यये दृश्यते । सन्धिव्यत्ययो यथा—

'सूपौदनमि'ति वक्तव्ये 'सूपोदनम्' इत्युक्तम् । समासव्यत्ययो यथा—'रात्र्य ध' इति वक्तव्ये 'रात्रिमन्ध' इत्युक्तम् । इत्यादि ।

(घ) पदव्यत्ययो दृश्यते, यथा 'भापते' इति वक्तव्ये 'भाषता'त्युक्तम्, 'आधत्ते' इति वक्तव्ये 'आधत्ति' इत्युक्तम् । इत्यादि ।

प्राचीनकाले पञ्चमखृष्टशताब्दीयस्य चान्द्रव्याकरणकृतो बौद्धस्य चन्द्रगोमिण पूर्व्व सस्कृतभाषाया प्रायशो बौद्धपण्डिताना वैशिष्ट्य नासीत् । तदाह प्राज्ञिकप्रवरो हरप्रसादशास्त्रि महोदय —'Even the best of the Buddhist Sanskrit writers used expressions which are not sanctioned by Panini' (Vyakarana Mss—Preface p XXVII) अर्थात् बौद्धेषु प्रशस्ततमा अपि पण्डिता अपाणिनीयानि पदानि भूरिश प्रायुञ्जते'ति ।

बैम्बिसारि जीवको बुद्धदेवस्य समकालिकत्वात् षष्ठखृष्टपूर्व्वशताब्दीय आसीत् । नावनीतकस्य चतुर्द्दशाध्याये बौद्धजीवकस्य नाम तद्वाक्यानि च दरीदृश्यन्ते । एतस्माच्चानुमीयते प्रतिसस्कर्त्तैव तानि सर्व्वाणि प्रचिक्षेपेति । सुश्रुतेन परवर्त्तिनो ग्रन्थकारस्य नामादिग्रहण कथ नाम सम्भवेत् ? यदि तावत् सुश्रुतात् प्राचीनतर काश्यपशिष्य वृद्धजीवकमुद्दिश्य 'जीवक' इति नाम गृहीत स्यात्, तर्हि प्रक्षेपादिसन्देहाना नास्ति कश्चिदवसर एव । काश्यपवचासि सगृह्य कश्यपसहिताऽपरपर्य्याय वृद्धजीवकीयतन्त्र प्रणीतम् । ग्रन्थस्य विषयजातमपि सुश्रुतस्य परिज्ञातमासीत् । तथा हि प्रागुक्त चतुर्द्दशाध्याये 'काश्यपस्य वचो यथे'त्युक्त्वा षोडश योगा उपन्यस्ता । काश्यपस्य काश्यपसहिताया इत्यर्थ । वृद्धजीवकीयतन्त्र काश्यपसहिताया नामान्तरमेव भवति ।

Dr A F Rudolf Hoernle-महोदयेन लिखितम्—"लोकविश्रुतो जीवको बौद्धवैद्यक आसीत् । 'महावग्ग' 'तिब्बतीयकथा'ग्रन्थयोस्तदीय वृत्त वर्णितमस्ति । वर्णनायामुभयोरीषद्भेदो वर्त्तते । अन्तिम-

ग्रन्थमतेन शालावत्या जीवको बैम्बिसारेरभयस्य गूढोत्पन्न पुत्र आसीत्, एव च स राज्ञो बिम्बिसारस्य पौत्रत्वेन निद्दिष्ट । प्रागुक्तग्रन्थमतेन तु स राज्ञो दासीपुत्रत्वादभयस्य भ्रातृत्वेन निरूपित ।

असौ जीवको बिम्बिसारस्य सभाया राजवैद्यक आसीत्। स च तक्षशिलायामात्रेयत शिक्षा लेभे। तेन हि प्राप्तवयस्केषु बहवो रोगोपशमा कृता, बालचिकित्साया तु ख्यातिरस्य नाकथिता। किन्तु 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छनेन सूच्यते यदसौ बालचिकित्सायामपि निपुण आसीदिति। किंच, नावनीतकेऽपि ये केचिद् योगास्तदुक्तत्वेनोपन्यस्तास्ते च तस्य बालचिकित्सकत्व प्रमाणयन्ति। प्रागुक्त ग्रन्थद्वये वाक्यार्थे पदरचना-ऽभिप्रायेण जीवक इत्युपाधेरेका विचित्रा व्युत्पत्ति कल्पिता—"जीवति कुमारेण 'अभयेन' प्राणान् धारयतीत्यर्थे जीवक इति।"

हेर्ण्ले-महोदयस्य विवरणात् सदिह्यते जीवकोऽसौ बालभृत्यतन्त्र प्रणीय 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छन लेभे न वेति ? ऋचकपुत्रो वृद्धजीवक कश्यपशिष्य आसीत्। तत्प्रणीत कौमारभृत्यतन्त्रमिदानी मुद्रितमुपलभ्यते। किमिम ग्रन्थ प्रतिसस्कृत्य बौद्धजीवकेन 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छन मवाप्तम् ? वय चेदस्य जीवकस्य बालभृत्यतन्त्रमद्रक्ष्याम, तर्हि सन्देहा-श्चास्माक सर्व्वे निरस्ता अभविष्यन्। यथा शककुषाणाधिपते कनिष्कस्य चिकित्सकश्चरकसहिता प्रतिसस्कृत्य 'चरक' इत्युपनामशोभित आसीत्, तथैव कि जीवकोऽपि वृद्धजीवकीय कौमारभृत्यतन्त्र प्रतिस स्कृत्य 'जीवक' इत्युपाधि भूषितो बभूव। अस्ति चैका तिब्बतीया प्रसिद्धि यंज् 'जीवक'इत्युपाधिरेव, न तु कस्यचिद् नामधेयमिति। सत्येव पितृदत्त नाम बालभृत्यतन्त्रकृत ऐतिहासिकै प्राज्ञिकैश्च नेदानीमपि ज्ञायत एव। केषाञ्चिद्मते जीवकस्य पितृदत्त नाम 'कोमरभच्छा' इति। वय तु मन्यामहे यत् कोमरभच्छेति 'कुमारभृत्या'शब्दस्यापभ्रश एवेति।

को हि वक्ता नावनीतकसंहितायाः—प्रतर्दनजनकः काशीराज आहो स्वित् सुश्रुत इत्यत्र केचित् संशयाना दृश्यन्ते। बावयार (Bower) पाण्डुलिपेः प्रथमखण्डस्थे रसोनकल्पे काशीराजो वक्ता सुश्रुतश्च श्रोता। तत्र लिखितमस्ति—'मुनिमुपगतः सुश्रुतः काशीराजं, किं न्वेतत् स्यात्? अथ स भगवानाह तस्मै यथावत्—

पुराऽमृतं प्रमथितमसुरेन्द्रः स्वयं पपौ।
तस्य चिच्छेद भगवानुत्तमाङ्गं जनार्दनः॥
कण्ठनाडीसमासन्ना विच्छिन्ने तस्य मूर्धनि।
बिन्दवः पतिता भूमावाद्यं तस्येह जन्म तु॥
न भक्षयन्त्येनमतश्च विप्राः
शरीरसम्पर्कविनिःसृतत्वात्।
गन्धोग्रतामप्यत एव चास्य
वदन्ति शास्त्राधिगमप्रवीणाः॥
लवणरसवियोगादाहुरेनं रसोनं
लशुन इति तु संज्ञा चास्य लोकप्रतीता।
बहुभिरिह किमुक्तैर्देशभाषाभिधानैः
शृणु रसगुणवीर्याण्यस्य चैवोपयोगात्॥
त्रिरात्रमुषिता तु गौरनतृणा यदा स्यात् तदा
तृणार्द्धमुपकल्पयेल्लशुनकाण्डमस्यास्ततः।
पयोदधिघृतानि तक्रमथवापि तद् ब्राह्मण
प्रयुज्य विविधान् गदानभिविजित्य शर्म्मा भवेत्॥

इत्यादि। इह सुश्रुतः साक्षात् प्रष्टा काशीराजः प्रतिवक्ता। अत एव रसोनकल्पे काशीराजकर्तृत्वं लेशतोऽपि न सन्दिह्यते।

रसोनकल्पे काशीराजस्योक्तिः वर्त्तते—'सुश्रुत, एकाग्रमनाः शृणिव'ति।

सुश्रुतसंहिताया उत्तरतन्त्रेऽपि पठ्यते—'सुश्रुतैकमना शृणु' (२७ अ०) इति। एतदेव वचनसाम्यं दृष्ट्वा पाण्डुलिपे द्वितीयखण्डस्थनावनीतकेऽपि 'वक्ष्येऽहं सिद्धसङ्क्षेपं नाम्ना वै नावनीतकमि'त्यत्रापि हेर्ण्ले महोदयादिप्राज्ञिका 'अहं'-पदेन पूर्व्ववत् काशीराजमेव वक्तृत्वेन सुश्रुतं च श्रोतृत्वेन मन्यन्ते। एवंविधः सिद्धान्तो हृदयसुरं नोदवहति। यतः सुश्रुतसंहितारसोनकल्पयोर्वचनसाम्यतो नावनीतके कथं काशीराजकर्त्तृत्वमुपपद्यते? नैतच्चित्रं यद्यपीह कश्चिद् ब्रूते—चाले भवति कुष्माण्डो वधूमातुर्गले व्यथेति। यद् वा भवतु।

कथं चासौ ग्रन्थः सुश्रुतनाम्ना प्रचारित इति शङ्कित्वा पुनरपि त आहुः—यथा हारीताय पुनर्व्वसोरुपदेशो हारीतसंहितेति नाम्ना ख्यातस्तथैव धान्वन्तरसुश्रुताय गुरुणा काशीराजेन यद् यदुक्तं तत् सर्व्वं नावनीतकत्वेन बोध्यमिति। एतदपि व्याख्यानं तु चिन्त्यम्। यतः शिष्याचार्य्ययोः प्रश्नोत्तराभ्यां हारीतसंहिता प्रादुर्भूता, नावनीतकसंहितायां तु लेशतोऽपि नैतादृक् प्रश्नप्रतिवचनमुपलभ्यते। किं च, हारीतसंहितायाः प्रत्यध्यायं पुष्पिकावाक्यमस्ति—'इत्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे　　' इत्यादि। नावनीतके तु न तथा। इत्येवं वस्तुवृत्तमुपलभ्य समाधातुं शक्यं यच्छिष्याणां चित्ताकर्षणाय स्वयमेव सुश्रुतेन भणितम्—'वक्ष्येऽहं सिद्ध-सङ्क्षेपं नाम्ना वै नावनीतकमि'ति। कश्चित् पुनरत्र वक्तुं शक्नोति यत् संहिताया उपक्रमानुरोधात् प्रतिसंस्कर्त्ता सुश्रुतमुखेन बभाषे—'वक्ष्येऽह-मि'त्यादि। एतत् तु प्रतिसंस्कर्त्तैव जानाति।

केनचित् प्रथितनाम्ना प्राज्ञिकवर्य्येण लिखितम्—द्वितीयखृष्टशताब्दी नावनीतकस्य संग्रहकाल इति। अस्माभिस्तु मन्यते द्वितीयखृष्टशताब्द्यां बौद्धवैद्यकै बौद्धभावापन्नवैद्यकै र्वा नावनीतकस्य प्रतिसंस्कारोऽनुमातुं शक्यः, किं च, पाण्डुलिपेस्तृतीयं खण्डं यदस्य ग्रन्थस्य खैलिकत्वेन सिद्धं तस्यैव संग्रहकालः खृष्टीयद्वितीयशताब्दी भवितुमर्हति। द्वितीय-

खण्डस्थमूलग्रन्थस्तु पूर्व्वस्मिन् काले सुश्रुतेनैव रचित आसीदित्यनु-
मीयते ।

नावनीतकसहिताया उपक्रमे लिखितमस्ति—

प्राक्प्रणीतै र्महर्षीणा योगमुख्यै समन्वितम् ।
वक्ष्येऽह सिद्धसकष नाम्ना वै नावनीतकम् ॥ १ ॥
नानाव्याधिपरीताना नृणा स्त्रीणा च यद्धितम् ।
कुमाराणा हित यच्च तत् सर्व्वमिह वक्ष्यते ॥ २ ॥
समासरतबुद्धीना भिषजा प्रीतिवर्द्धनम् ।
योगबाहुल्यतश्चापि विस्तरज्ञ मनोऽनुगम् ॥ ३ ॥
अध्याय चूर्णयोगाना प्रथम चात्र वक्ष्यते ।
द्वितीय घृतपानाना तृतीय तैलसञ्ज्ञितम् ॥ ४ ॥
चतुथ मिश्रक नाम नानाव्याधिचिकित्सितम् ।
पञ्चम वस्तियोगाना रसायनविधा तत ॥ ५ ॥
सप्तम च यवागूना वृष्यमष्टमसुच्यते ।
नेत्राञ्जनाना नवम दशम केशरञ्जनम् ॥ ६ ॥
अभयाकल्पनामाख्यमत्रैकादशमुच्यते ।
द्वादश स्याच्छैलजतोश्चित्रकस्य त्रयोदशम् ॥ ७ ॥
कुमारभृत्यमप्यत्र स्याच्चतुर्द्दशमिष्यते ।
वन्ध्याचिकित्सिताख्य च ज्ञेय पञ्चदश बुधै ॥ ८ ॥
सुभगाचिकित्सिताख्य च तथा षोडशक मतम् ।
इत्येते षोडशाध्याया विज्ञेया नावनीतके ॥ ९ ॥
नेद दद्यादपुत्राय न चाभ्रात्रे कथ चन ।
अशिष्ये प्रस्तवो न स्यात् कर्त्तव्य इति मे मति ॥ १० ॥

इति ।

अथ षोडशानामध्यायाना विषयसमूहा विव्रियन्ते। तत्र किमार्थै कतिभिरुपकरणद्रव्यै र्नानाविधव्याधीनामौषधानि सम्भ्रियन्ते प्रस्तूयन्ते वा तत् सर्व्वमनुपूर्व्वश इहोपनिबध्यते।

प्रागुक्तेषु षोडशस्वध्यायेषु प्रथमतश्चूर्णयोगा (formulas for powders) उपदिष्टा। चूर्णयोगा यथा—(१) तालीसकचूर्णम्, (२) षाडवचूर्णम्, (३) षड्यादिकचूर्णम्, (४) मातुलुगगुडिका, (५) लगुडचूर्णम्, (६) नवायसचूर्णम्, (७) कण्ठरोगप्रशमन, (८) मुखरोगघ्नी गुडिका, (९) अयोरजीयचूर्णम्, (१०) तिक्तकचूर्णम्, (११) वृषद्वादशक चूर्णम्, (१२) सिद्धार्थिका गुडिका, (१३) वर्द्धमानकचूर्णम्, (१४) सूक्ष्मेला वर्द्धमानकचूर्णम्, (१५) सौवर्चलाद्यचूर्णम्, (१६) चूर्णरिष्टम्, (१७) शार्दूलचूर्णम्, (१८) आश्विनी मातुलुगगुडिका, (१९) आम्लिका मातुलुगगुडिका, (२०) आश्विनी मातुलुगगुडिका (प्रकारा तरीया), (२१) गुल्मचूर्णमश्विनम्, (२२) मागधचूर्णम्, (२३) आश्विनहरिद्रा-चूर्णम्, (२४) गौडिका, (२५) चूर्णरिष्ठ इति।

द्वितीयेऽध्याये घृतयोगा उपन्यस्ता। घृतयोगा यथा– (१) अमृतप्राश घृतम्, (२) कल्याणकघृतम्, (३) महाकल्याणकघृतम्, (४) तिक्तकघृतम्, (५) महातिक्तकघृतम्, (६) पञ्चगव्यघृतम्, (७) षट्पलघृतम्, (८) त्र्यूषण घृतम्, (९) वासाघृतम्, (१०) चाङ्गेरीघृतम्, (११) अपर चाङ्गेरीघृतम्, (१२) कण्टकारिकाघृतम्, (१३) मृद्वीकाघृतम्, (१४) रासायनिकघृतम्, (१५) शरमूलीयघृतम्, (१६) मायूरघृतम्, (१७) महात्र्यूषणघृतम्, (१८) च्यवनप्राशघृतम्, (१९) दशाङ्गघृतम्, (२०) नाराचकघृतम्, (२१) मूलकघृतम्, (२२) आश्विनलशुनघृतम्, (२३) ज्वरहराश्विनघृतम्, (२४) सिद्धोत्तरघृतम्, (२५) धान्वन्तरघृतम्, (२६) आश्विनविषहरघृतम्, (२७) बिन्दुघृतम्, (२८) आश्विनबिन्दुघृतम्, (२९) सारस्वतघृतमिति।

तृतीयेऽध्याये तैलयोगा उपवर्णिता । तैलयोगा यथा—(१) बला तैलम्, (२) अपर बलातैलम्, (३) अन्यद बलातैलम्, (४) अमृततैलम्, (५) मूलकतैलम्, (६) अपर मूलकतैलम्, (७) प्रकारान्तरीय मूलक-तैलम, (८) सहचरतैलम्, (९) मधुयाष्ठक्तैलम्, (१०) अश्वग धातैलम, (११) अपरमश्वग धातैलम्, (१२) श्वदंष्ट्रातैलम्, (१३) शीर्षामयहरनस्त कर्म्मतैलम्, (१४) ज्वरहरानुवासनतैलम्, (१६) अनुवासनतैलम्, (१६) वातहरतैलम्, (१७) बलिपलितनाशनतैलम्, (१८) गण्डमालायोगवर इति ।

चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकयोगा उपदिश्यन्ते। प्रकीर्णकयोगा (a collection of miscellaneous formulas) मिश्रका इति यावत्। ते च यथा—(१) वातशोणितप्रशमनयोगद्वयम् (a couple of formulas for curing all disorders in two of the three humours—wind and blood), (२) आमातिसारयोगचतुष्टयम् (four formulas for the cure of fetid diarrhœa), (३) रक्तपित्तनिवारण आश्विनयोग (a formula of the Asvins to cure hemorrhage), (४) पञ्च हिक्कायोगा, (५) कासघ्ना अष्टौ योगा (eight formulas for the cure of cough), (६) प्रस्थविरेचक, '(७) मध्वासवयोग, (८) दन्तशूलहरा कबलयोगा, (९) सिध्मयोगा (formulas for curing Leprosy etc), (१०) मूत्रकृच्छ्रघ्नसप्तयोगा (seven formulas for curing painful discharge of urine), (११) मूत्रकृच्छ्रघ्ननवयोगा (nine formulas for the cure of stranguary or painful discharge of urine), (१२) छर्दियोगा (formulas for the cure of Coryza i e nasal catarrh), (१३) तृष्णाप्रशमनयोगा,

(१४) प्रमेहप्रशमनयोगा (formulas for the cure of urinary diseases such as Gleet etc), (१५) विसर्पचिकित्सितयोग (formula for the treatment of Erysipelas) इति। अत्रापि नावनीतकमिति नामोल्लेखादवगम्यते यदसौ पुस्तक नावनीतक-समाख्यमिति। तथा हि पुष्पिकाया लिखितमस्ति—'इति नावनीतके मिश्रकोऽध्यायश्चतुर्थ' इति।

ततो बलवर्णप्रसादननाम्नि पञ्चमाध्याये वस्तियोगा (formulas for enemas) सगृहीता यथा—(१) आश्विनाश्वगन्धावस्ति, (२) अश्वगन्धा-वस्ति प्रकारान्तरीया (३) हवुषावस्ति (which was put in practice by the royal sage—Suprabha (सुप्रभ), (४) मधुतैलोदकवस्ति। इत कियाश्चनाश एकान्तनष्ट।

षष्ठाध्याये जराव्याधिनाशन (an alterative tonic) सूचितम्। तस्य त्रितयमेव फलम्—रसायनम् (productive of beneficial effect upon Rasa i e chyle), रोगनुत् (antidote against old-age diseases), वृष्य (provocative of venereal desire) चेति। तत्र वृष्यमष्टमाध्यायस्य विषय। रोगनुद् यथा—पिप्पली-वर्द्धमानादय। रसायन यथा—नागबलाप्रयोग, आवलिकरसायन वा (prescription of Nagabala also called Avalika tonic), काकमाचीप्रयोग (prescription of garden night-shade plant), नास्यतैलप्रयोग (a tonic oil for errhine), आश्विनरसायनम् (an alterative tonic prepared by the Asvins), बृहत्करणरसायनम् (a tonic for promoting bulkiness), बार्हस्पत्य बृहत्करणरसायन चेति।

सप्तमाध्याय क्वाथविषयक (relating to decoction) एव।

क्वाथा यथा—यवागूरुदमन्थो वा (barley water), भैली यवागू (gruel of barley and wheat as prepared by Bhela), कल्याणिका यवागू (a beneficial gruel of barley and oat), आश्विनीययवागूत्रयम् (three formulas of the Asvins for preparation of three different gruels etc)

अष्टमाध्याये वृषयोगा (formulas for aphrodisiacs) दर्शिता । वृषयोगो वृष्य यथा—सरस्वतीघृतम्, औशनसयोग इन्द्रप्रिययोगो वा इत्येवमादय । अत्र पुष्पिकाया लिखितमस्ति—'इत्यष्टमाध्याये नानाचार्य्यमते नावनीतके सिद्धसङ्कर्षे वृषयोगा समाप्ता ' इति ।

नवमाध्याये नेत्राञ्जन-नेत्ररोगप्रतीकारा दर्शिता । अञ्जन (collyrium) नानाविधम् । नेत्ररोगप्रतीकारयोगा (remedial formulas for opthalmic diseases), यथा—रात्र्यन्धताप्रतीकार (formula for blindness at night i e night-blindness) ।

दशमाध्याये पलितनाशनयोगा (formulas for turning grey hair into black), केशरागा (hair-dyes), केशरञ्जनानि (hair-oils) च समुपदिष्टानि ।

एकादशाध्याये हरीतकीकल्पा (doctrines of myrobalan) अभयाकल्पा वाचरिता । तत्र च हरीतक्या प्रकारभेदा दर्शिता —

'विजया त्रिवृता चैव रोहिणी पूतनाऽमृता ।
जीवन्ती चाभया चैव सप्तयोनि र्हरीतकी ॥' इति ।

तासा लक्षणानि चोक्तानि—

'अलाबुवृत्ता विजया या वृत्ता सा तु रोहिणी ।
पूतनास्थिमयी सूक्ष्मा स्थूलमासफलामृता ॥

सुवर्णवर्णा जीवन्ती पञ्चाङ्गी त्रिवृता तथा ।
अभया कालिका लोके निर्दिष्टा ब्रह्मणा पुरा ॥' इति ।

ग्रन्थकार एतासा गुणप्रयोगौ समासत उक्त्वाह—

'हित हयाना लवण प्रशस्त
जल गजाना ज्वलन गवां च ।
हरीतकी श्रेष्ठतमा नराणा
चिकित्सिते पङ्कजयोनिराह ॥'

इति हरीतकीकल्प आश्विन ।

द्वादशाध्याये शिलाजतुकल्प (the doctrine of bitumen) सशित । शिलाजतोरुत्पत्तिविषये लिखितमस्ति—

'हेमाद्या सूर्य्यसन्तप्ता स्वमल गिरिधातव ।
स्निग्धाभ गुरुमृत्स्नाभ वमन्ति तच्छिलाजतु ॥' इति ।

(Rocks containing gold and other metals heated by the sun, emit their oily, heavy and clay-like impurities, which are known as Silajatu) चरकश्चाह—

'हेमाद्या सूर्य्यसन्तप्ता स्रवन्ति गिरिधातव ।
जत्वाभ मृदुमृत्स्नाभ यन्मल तच्छिलाजतु ॥' इति ।

त्रयोदशाध्याये चित्रककल्प (the doctrine of the plumbago plant—'चिराता' इति भाषा) विवृत । अस्य शेषाश एकान्ततो नष्ट । तदुक्त हेर्ण्ले महोदयेन—('Desunt') शिष्ट नाधिगतमिति ।

चतुर्दशाध्याये कुमारभृत्या (treatment of children's diseases) सशिता । तत्र षोडशयोगा काश्यपमतेनोपदिष्टा । सम्भाव्यते यदेते काश्यपसहितात एव गृहीता । यत प्रायशो लिखितमस्ति—'काश्यपस्य वचो यथा' (Such is the dictum of Kasyapa)

इति । काश्यपस्य कश्यपप्रणीताया काश्यपसहिताया इति मन्यामहे । 'इति होवाच जीवक ' इत्युक्त्वा तन्मतेऽपि केचिद् योगा उपन्यस्ता । अत्र सन्दिह्यते यदसौ जीवक कि बौद्धजीवक आहो स्वित् कश्यपशिष्यो वृद्धजीवक इति । एतदन्तरेण बहवो योगा स्वमतेनाप्युपदिष्टा ।

पञ्चदशाध्याय षोडशाध्यायश्च नाधिगतावेव । तावेका तनष्टावित्यनुमीयते । उपोद्घाते तु लिखितमस्ति—

'वन्ध्याचिकित्सिताख्य च ज्ञेय पञ्चदश बुधै ।
सुभगाचिकित्सिताख्य च तथा षोडशक मतम् ॥' इति ।

अत पञ्चदशाध्याये बन्ध्याचिकित्सायामनपत्यताचिकित्सा मृतापत्यताचिकित्साख्या वृषलीचिकित्सा गर्भस्रावचिकित्सा नष्टार्त्तवचिकित्सादयश्चासन्नित्यनुमीयते । भगवानुशना स्मरति—'व ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजे'ति । षोडशाध्याये सुभगाचिकित्साया गभापचार गर्भोपद्रव चलितगर्भ सूतिकोपचार कुमारभृत्यादयश्चिन्तिता अभूवन्निति मन्यामहे ।

वायोयार (Bower)-पाण्डुलिपेस्तृतीयखण्ड द्वितीयखण्डस्थितस्य नावनीतकस्य परिशिष्ट भवति । खण्डयोश्च द्वयो र्मध्ये किमपि सयोगसूचक वाक्य नोपलभ्यते । तस्मादनुमीयते यत् सुश्रुतादन्य कोऽपि वैद्यक परवर्त्तिनि कस्मिंश्चित् काले परिशिष्टमेतत् प्रणीय ग्रथान्ते सयुयोजेति । नावनीतके ये केचित् पाकयोगादय उपेक्षिता लङ्घिता वा तेषा विवरणमस्मिस्तृतीये खण्डे दृश्यते, यथा—नखीतैलम्, महावज्रकतैलम्, माणिभद्रतैलम्, आत्रेयसम्मतमग्निघृतम्, नारायणसम्मत सिद्धार्थतैलमित्येवमादि । अस्मिन् खण्डे द्वासप्तति श्लोका वर्त्तन्ते । तत्र केचिदार्य्यादिच्छन्दसा केचित् पुनरिन्द्रवज्रादिच्छन्दसा रचिता । द्वितीयखण्डस्थितेन नावनीतकेन सार्द्धमितरखण्डाना कोऽपि सम्बन्धो नैव विद्यते ।

नावनीतक समाप्तम्, इदानीं सुश्रुततन्त्रमनुसर्त्तव्यम्। तदतितरां प्रामाणिको ग्रन्थ। परवर्त्तिनि काले तु सुश्रुततन्त्र सुश्रुतसंहितात्वेन परिणतम्, गुरुसूत्र शिष्यसूत्रैकीयसूत्र प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्राणा तत्रानुप्रवेशात्। यदेव दिवोदासस्य गुरोरुपदेशमूलक भाषण तद् गुरुसूत्रम, यथा—'देहे पुनस्ततस्तस्य लक्षणानि निबोध मे' इति, शिष्यस्य सुश्रुतस्य भाषण शिष्यसूत्रम्, यथा—

'द्विषष्टि र्दोषभेदा ये पुरस्तात् परिकीर्त्तिता।
कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाऽप्यथवा त्रिश॥'

(उ० ६६।४ ५) इति।

सम्प्रदायविशेषस्य भाषणमेकीयसूत्रम, यथा—'केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्य प्रधान केचिद् रस केचिद वीर्य्य केचिद विपाकमि'ति (उ० ६५।२४)। प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रम्, यथा—'यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिरि'ति (सूत्र० १।२)। अत्र डल्लण आह—'यत्र यत्र परोक्षे लिट्प्रयोगस्तत्र तत्रैव प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्र ज्ञातव्यमिति। प्रतिसंस्कर्त्ताऽपीह नागार्जुन एवे'ति।

अस्मन्मते तु विनाऽपि परोक्षे लिट्प्रयोग प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्र भूरिश उपलभ्यते, यथा—

'श्रेष्ठत्वादुत्तर ह्येतत् तन्त्रमाहु र्महर्षय।
बह्वर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तर चापि पश्चिमम्॥
शालाक्यतन्त्र कौमार चिकित्सा कायिकी च या।
भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते॥' (सू० ३।४३-४)

इति। अस्त्यत्र लट प्रयोगो न तु लिट। अनुत्पन्ने च ग्रन्थे क एताभ्या श्लोकाभ्या वक्तु प्रभवेद् यत् प्राधान्येन शालाक्य कौमार काय चिकित्सा भूतविद्यानामर्थसंग्रहादुत्तरतन्त्र महर्षय श्रेष्ठ वदन्तीति। अत

एतेनैतदुपपद्यते यत् परिसमाप्ते ग्रन्थे प्रतिसंस्कर्त्रैव प्रागुद्धृत श्लोकद्वय प्रणीय सूत्रस्थानस्य तृतीयेऽध्याये सन्निवेशितमिति।

नागार्जुने सौश्रुतप्रतिसंस्कर्तृत्व डल्लणेनारोपितम्। प्राश्निकाना मते नागार्जुनस्य स्थितिकाल प्रथम खृष्टशतक द्वितीय खृष्टशतक वा, डल्लणस्तु त्रयोदशखृष्टशताब्दीय एव। डल्लणात् प्रागेकादशद्वादशखृष्टशताब्द्यो पञ्जिकाकारो गयीसेन एकादशखृष्टशताब्द्या 'भानुमती'प्रणेता चक्रपाणिदत्तो दशमैकादशखृष्टशताब्द्यो सुश्रुतपञ्जीकृद्गयदास भास्करौ नवमदशमखृष्टशताब्द्यो जैज्जटाचार्य्यं सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्यो सुश्रुतवार्त्तिककारो माधवकरश्चेत्येवमादिप्राचीनवैद्यकेषु केनापि नागार्जुन सौश्रुतप्रतिसंस्कर्तृत्वेन न जगृहे। अत्रैकादशशतवर्षेषु व्यतीतेषु कथमेतड् डल्लणेन परिज्ञात तदधुना वक्तु न शक्यम्। मन्ये यत्किञ्चित् प्रवादमात्रमुपजीव्य तेन खल्वेवविध सिद्धान्त कक्षीकृत इति।

केचिदाहु —महाराजकनिष्क स्वयमेव नागार्जुन इति। एतत् त्वनुसन्धानगम्यम्। यद् वा भवतु, कलहणादिभि पुरातत्त्वज्ञै र्नागार्जुन कनिष्कस्य समकालिकतया निरूपित इत्यतस्तयो पृथक्करणमेव युक्तम्। साम्प्रतिकैरैतिहासिकै प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्यौ तयो स्थितिकालतया निर्णीते। अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्त।

नागार्जुनो विदर्भेषु कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणवंशे जातस्तक्षशिलाया शिक्षा लेभे। अनन्तर च स भास्करापरपर्य्याय राहुलभद्रसमीपे बौद्धदर्शनमधीत्य बोधिरित्युपनामभूषितो बभूव। तन्मतावलम्बिनो बौद्धा 'महायान' इत्याख्यया प्रसिद्धा। पुरुषपुरे महाराजपदभाज कनिष्कस्य शासनावसरे वसुमित्राश्वघोषाभ्या नागार्जुनबोधेराध्यक्ष्येण काश्मीरप्रदेशे काचित् बौद्धसङ्गीतिराहूता। तस्या कार्य्यपरिसमाप्तौ राजसभाया पण्डितसभ्या नामग्रणी र्नागार्जुन एवासीत्। अस्मिंश्च समये कनिष्कसभाया द्वौ राज-

वैद्यकौ सभ्यत्वेनास्ताम्। तत्र 'चरक'इत्युपाधिधारी सनातनधर्म्मपरायण एकश्चिकित्सक, 'सुश्रुत'इत्युपाधिभूषित सनातनधर्म्मावलम्बी कश्चिदन्य शस्त्रोपचारकश्चेति। इदानीन्तन इतिहासे द्वाविमौ नवीनशब्देन विशेषितौ भवत। मन्ये, अनेन नवीनसुश्रुतेन प्रतिसंस्कारानन्तर सुश्रुततन्त्र सुश्रुत-संहितापदवीं समापादितमिति। कोऽपि पुनरत्र पर्य्यनुयोक्तुमर्हति कथ तर्हि नागार्जुनो ग्रन्थस्य प्रतिसंस्कर्त्तेति प्रवाद आसीदिति? अत्र ब्रूम — यथा जयाजयौ स्वामिनि व्यपदिश्येते तद्वदिति। एतदुक्त भवति, यथा कश्चित् स्वामी स्वयमयोद्धाऽपि योधभृत्यस योगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा नागार्जुनोऽप्युपचारेण प्रतिसंस्कर्त्तेत्युच्यत इति। श्रूयते च लोकेऽपि— य कारयति स करोत्येवेति। आस्ता तावत् पुरातनी वार्त्ता। नातिचिरात् प्रागपि हिमाचलप्रदेशीयस्य गौरीशिखरस्य यत् किमपि तथ्यम् Everest-महोदयवशगेन महागाणितिकेन राधानाथसीकुदार-विद्वद्वर्य्येणोद्घाटित तत्सर्व्वं तत्प्रभो Surveyor General Everest-महोदयस्य नाम्ना प्रकाशित न तु तथ्यभाषिणो राधानाथस्यैव। अतश्चाधुनाऽपि शृङ्गमिदम् 'एभारेष्ट'इति नाम्ना प्रसिद्धमास्ते। एतेनैतदवगम्यते यद् नियोज्यस्य कार्य्यकलाप प्रायशो नियोक्तरि प्रभावेव सङ्क्रमितो भवतीति। शिशुपाल-वधे माघकविनाऽप्युक्तम्—

'विजयस्त्वयि सेनाया साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धे र्भोग इवात्मनि ॥' (२।५९) इति।

सौश्रुतग्रन्थे प्राचीनसुश्रुतस्य साक्षात्कर्त्तृत्व नवीनसुश्रुतस्य प्रतिसंस्कर्त्तृत्व चास्माभिरवश्यमभ्युपगम्येते। यदि नवीनसुश्रुतो न स्यात् तर्हि चक्रपाणि विजयरक्षित-डल्लण तोदरानन्द-श्रीकण्ठ-निश्चलादयो विचक्षणा वैद्यका कथ धान्वन्तरसुश्रुत 'वृद्धसुश्रुत' इति ब्रूयु? न खलु प्रतिसंस्कर्त्तु 'सुश्रुत' इत्यभिधानमस्माभिरुद्भावितम्। पाश्चात्यपण्डितैरपि ज्यायस सुश्रुतात्

कश्चिदन्य एव सुश्रुत प्रकल्प्यते। ऐतिहासिकैश्च खृष्टजन्मन पूर्व्ववर्त्तिनो-श्चरकसुश्रुतयो खृष्टजन्मत परवर्त्तिनोश्च नवीनयोश्चरक-सुश्रुतयोरस्तित्व स्वीक्रियते। तथा हि बावयार (Bower) पाण्डुलिपे भूमिकाया हैर्णले (Dr Hoernle) महोदयेन इराजिभाषाया यल्लिखित तत्सव्व सानुवाद-मुपरिष्टात् प्रदीयते—"The earlier portion was written by **Susruta the elder** while the later portion which calls itself Uttar-Tantra (later treatise) was added by an anonymous writer who may provisionally be called **Susruta, the younger** Medieval Indian medical tradition identifies him with Nagarjuna —the reputed contemporary of king Kanishka This would make him also a contemporary of Charak Susruta the younger not only adds his Uttar-Tantra and a Salakya-Tantra as a complement to the earlier Salya-Tantra of Susruta the elder, but he also revised the work Thus the Ayurveda-Sastra of Susruta, as we have it, is essentially a Samhita, a compendium of older materials similar to the Charak-Samhita and therefore it is rightly known as the Susruta-Samhita" अस्य तात्पर्य्यानुवाद —सौश्रुतग्रन्थस्य प्राग्भागो ज्यायसा सुश्रुतेन रचित, उत्तरतन्त्र नाम चरमो भागो येन प्रणीत स आपाततो 'यवीय सुश्रुत' इत्याख्यया गृह्यते। कनिष्कसमकालिको नागार्जुन एव यवीयान् सुश्रुत इति मध्यमकालवर्त्ती प्रवादो वैद्यकगोष्ठीषु प्रचरद्रूप समभवत्। एव चेद् य सुश्रुतप्रतिसस्कर्त्ता स चरकप्रतिसस्कर्त्तु

नवीनचरकस्यापि समकालिक इत्यपि वक्तु शक्यम् । यवीय सुश्रुतेन नवीनसुश्रुतेन वा न केवल प्राचीनशल्यतन्त्रस्य परिशिष्टभूत शालाक्यतन्त्र मुत्तरतन्त्र च मूलग्रन्थे समायोजिते, पर तु तेन दोषादोषविचारेण समग्र ग्रन्थोऽपि पर्य्यालोचित कालोपयोगिना परिवर्त्तनेन च सयोजित सशोधितश्च। अत सौश्रुतमायुर्व्वेदशास्त्रमिदानीं यथाऽधिगतमस्माभि सा चरकसहितेव प्राचीनोक्तीना सग्रहीतत्वात् सहितैव भवितुमर्हति । एव च ग्रन्थस्य सुश्रुत-सहितेति नाम सार्थक स्वानुरूप च भवती'ति ।

केचिदाहु'—नावनीतकवत् सुश्रुततन्त्रमपि केनचित् सौगतेन प्रति सस्कृतमिति । प्रतिसस्कृतमिति सत्यम्, सौगतेन त्विति चिन्त्यम् । नावनीतक सौगतेन प्रतिसस्कृतमित्यस्माभिरपि स्वीक्रियते यतस्तन्निमित्तमेव ग्रन्थेऽपि बौद्धव्यवहार प्रविष्ट । एव च प्रतिसस्कर्त्रा तथागत बुद्धदेव नमस्कृत्य ग्रन्थ आरब्ध । सुश्रुततन्त्र तु सनातनधर्म्मपरायणेन वैद्यकेन प्रतिसस्कृत-मिति स्पष्ट प्रतीयते । तथा हि प्रतिसस्कर्त्रा ग्रन्थादौ माङ्गलिक'मथ'-शब्दमुच्चारयता 'वेद'शब्द उच्चारित (सूत्र० १।१) । यद्यपीह वेद प्रसङ्गत आयुर्व्वेद एव, तथापि ब्रह्मस्वरूपस्य वेदशब्दस्य परार्थे प्रयुज्यमान-दधिदूर्व्वाशङ्खध्वन्यादिवद् मङ्गलसूचकत्वात् काकाक्षिन्यायेन स उभयतो योज्य । किं च, सूत्रस्थानीयप्रथमाध्याये क्रमागतिमायुर्व्वेदस्य प्रतिपादयता प्रतिसस्कर्त्रा ब्रह्मप्रजापतिदस्रदेवेन्द्रशिवाब्जान् सस्मृत्य सनातनधर्म्मा-वलम्बिना विशिष्टशिष्टाचार आसेवित एव । अपि च ब्रह्मसहितामनुध्यायता ग्रन्थसस्कर्त्रा ग्रन्थान्ते सन्निवेशितोऽय श्लोक —

'सहोत्तर त्वेतदधीत्य सर्व्व ब्राह्म विधानेन यथोदितेन ।
न हीयतेऽर्थान् मनसोऽभ्युपेतादेतद्वचो ब्राह्ममतीव सत्यम् ॥'

इति । अस्य ग्रन्थस्य कस्मिन्नपि स्थाने बुद्धदेवस्य नामोल्लेखोऽपि न दृश्यते। नागार्जुनापरपर्य्यायो नागार्जुनबोधि र्वा कश्चिदन्यो वा बौद्ध पण्डितश्चेद्

२४

ग्रन्थ प्रतिसमस्करिष्यत् तर्हि प्रजापतिप्रभृतीना स्मरणात् प्राक् स तथागत बुद्धदेव नूनमस्मरिष्यत्, यद्वा ग्रन्थस्य कुतश्चिदपि स्थाने तथागतस्य भगवतो बुद्धदेवस्य नामोल्लेखमकरिष्यत्। एव लेशतोऽपि बौद्धाचारस्यासद्भावात् सुश्रुततन्त्रप्रतिस स्कर्त्तार वय सनातनधर्म्मपरायणमाचक्ष्महे।

सुश्रुततन्त्रप्रतिस स्कर्त्तैवोत्तरतन्त्रस्य स ग्राहक इत्यत्र सर्व्वेषामैकमत्य-मुपलभ्यते। अस्य तन्त्रस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—'निखिलेनोपदिश्यन्ते ये च विस्तरतो दृष्टा कुमारबाधहेतव' इति। एतद्व्याख्याया डल्लणे-नोक्तम्—'ये च विस्तरतो दृष्टा इति पार्व्वतकजीवकब धकप्रभृतिभि कुमार-बाधहेतव स्कन्दप्रभृतय' इति। पार्व्वतकजीवकादयो बौद्धवैद्यकग्रन्थकारा एव। तन्मते कुमारपीडाया हेतुभूता एकविंशति दुष्टग्रहा सन्ति—देवो नागोऽसुरो मरुतो दैत्यो वा गरुडो गन्धर्व्व किन्नरो महोरगो यक्षो राक्षस प्रेत पिशाचो भूत कुम्भाण्ड कुष्माण्डो वा पूतन कटपूतन स्कन्द उन्मादश्छायाऽपस्मार ओस्तारकश्चेति। बावयारपाण्डुलिपे षष्ठखण्डे महाव्युत्पत्त्यादिबौद्धग्रन्थषु चैतानि ग्रह नामानि पठ्यन्ते। अतो नागार्जुनबोधि र्वा कश्चिदन्यो वा बौद्धपण्डितश्चत् सुश्रुततन्त्र प्रतिसमस्करिष्यत् तदा स स्वसम्प्रदायमतानुसारेण प्रागुक्तग्रहनामानि चावदिष्यत्। उत्तर-तन्त्रस्य तु सप्तविंशेऽध्याये काश्यपसहितादिमतमाश्रित्य नवाना ग्रहाणा नामानि पठ्यन्ते—

'बालग्रहाणा विज्ञान साधन चाप्यनन्तरम्।
उतपत्तिं कारण चेव सुश्रुतैकमना शृणु॥
स्कन्दग्रहस्तु प्रथम स्कन्दापस्मार एव च।
शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना॥
पूतना शीतनामा च तथैव मुखमण्डिका।
नवमो नैगमेषश्च य पितृग्रहस ज्ञित॥

(उ० २७।३-५, ६०१ पृष्ठे निर्णयसागरस्य) इति। अत सम्प्रदाय-क्षुण्णाद् वर्त्मन एतादृशो व्यतिक्रम किं सुश्रुतप्रतिस स्कर्त्तु बौद्धत्वबाधको न स्यात् ?

बौद्धा स्कन्दग्रह शिवतनय कार्त्तिकेयमवोचन्। उत्तरतन्त्रस्य तु सप्तत्रिंशत्तमेऽध्याये लिखितमस्ति—

'बाललीलाधरो योऽय देवो रुद्राग्निसम्भव ।
मिथ्याचारेषु भगवान् स्वय नैष प्रवर्त्तते ॥
कुमार स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिता ।
गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तका ॥' (६-१०) इति।

स्कन्दसामान्यात् स्कन्देति नामसादृश्यात्। अपण्डिता अविद्वास । अल्पविज्ञाना स्वल्पज्ञा । देहचिन्तका अनात्मवादिनो लोकायतिका बौद्धा य आहु —

'सुखेषु भुज्यमानेषु यत् स्याद् देहविसर्जनम् ।
अयमेव परो मोक्षो न मोक्षोऽन्य क्वचित् पुन ॥' इति।

बौद्धमतावलम्बिनी परिव्राजिका विज्ञानकौमुदी चाह—

'यावत् स्वस्थमिद वर्ष्म (वपु) यावन्नेन्द्रियविक्लव ।
यावज्जरा च दूरेऽस्ति तावत् सौख्य प्रसाधयेत् ॥
अस्वास्थ्येन्द्रियवैकल्ये वार्द्धक्ये तु कुत सुखम् ।
शरीरमपि दातव्यमर्थिभ्योऽत सुखेप्सुभि ॥
सत्वरो गत्वरो देह सञ्चया सपरिक्षया ।
इति विज्ञाय विज्ञाता देहे सौख्य प्रसाधयेत् ॥" इति।

अत एव देहचिन्तकादिशब्दै बौद्धा अतितरा कटाक्षिता। बौद्धा किं बौद्धेनैव कटाक्षिता स्यु ? अत एव ब्रूम —नागार्जुन स्वयमेव न कर्त्ता किन्तु कारयितेति। अत समुद्भूत प्रवादो नागार्जुन सुश्रुतस्य प्रतिस स्कर्त्तेति।

सुश्रुतसंहितायां आरम्भे ब्रह्मसंहितानुसारतः आयुर्वेदस्याष्टाङ्गानि निर्णीतानि—'शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-तन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रं चेति। तत्र शल्यं नाम विविधतृण-काष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावगर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्र-क्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं चे'ति दिवोदासः। केचित् पुनराहुः—'न केवलं काष्ठतृणादिशल्यं परं त्वतिप्रवृद्धं मलदोषजं वा शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां यत्किञ्चिदाबाधकरं शरीरे तत् सर्व्वमेव शल्यमिति। शालाक्यं नामोर्द्ध्वजत्रुगतानां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थमि'ति दिवोदासः। वाभटस्य वैद्यकसंहितायामुक्तम्—

'शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः।
भ्रूशङ्खकण्ठमन्यासु ये रोगाः सम्भवन्ति हि॥
तेषां प्रतीकारकर्म्म नासावर्त्त्यञ्जनानि च।
अभ्यङ्गमुखगण्डूषक्रिया शालाक्यनामका॥' (२ अ०) इति।

कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्त-शोषोन्मादापस्मार-कुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थमिति दिवोदासः। अत्रिसंहितायां महर्षिरत्रिः स्मरति—

'कषायचूर्णगुटिकाः पञ्चानां शोधनानि च।
कोष्ठामयानां शमनीक्रिया कायचिकित्सितम्॥' (२ अ०) इति।

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमार्थमिति दिवोदासः। "देवगणो ग्रहाख्यः इत्यनागतावेक्षणाद् देवादय एव ग्रहा' इति सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्ये हाराणचन्द्रः। मन्ये तेवृ देवृ देवने क्रीडायामिति निहीनक्रीडारता ये देवास्ते दुष्टा ग्रहा न तु सुरा यागादिभिः येषां तृप्तिः भवतीति। उक्तं च वाभटेन वैद्यकसंहितायाम्—

'ग्रहभूतपिशाचाश्च शाकिनी डाकिनी ग्रहा ।
एतेषा निग्रह सम्यग् भूतविद्या निगद्यते ॥' (२ अ०) इति ।

अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानीय चतुर्थेऽध्याये भूतविद्या प्रपञ्चिता । कौमार भृत्य नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थाना च व्याधीनामुपशमनार्थमिति दिवोदास । उक्त च शास्त्रान्तरे 'प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमण्डिका, पञ्चमे दिवसे मासि वर्षे वा कटपूतना, षष्ठे दिवसे मासि वर्षे वा शकुनिका, सप्तमे दिवसे मासि वर्षे वा शुष्करेवती, अष्टमे दिवसे मासि वर्षे वा आर्य्यका, नवमे दिवसे मासि वर्षे वा सूतिका, दशमे दिवसे मासि वर्षे वा निर्ऋता, एकादशे दिवसे मासि वर्षे वा पिलिपिच्छिका, द्वादशे दिवसे मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृका शिशु गृह्णन्ति । सर्व्वाभिरेव गृहीत मात्रस्य च ज्वरादयो भवन्ती'ति । अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानीयप्रथमेऽध्याये बालोपचरण प्रपञ्चितम् । अगदतन्त्र नाम सर्पकीटलूतावृश्चिक-मूषिकादि-दष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसयोगोपशमनार्थं चेति दिवोदास । विविध-विष-सयोगविषोपहतोपशमनार्थमिति च पाठान्तरम् । सयोगविष गर-विषम् । 'गर सयोगज विद्यादित्यु'क्तेरिति सन्दीपनभाष्ये हाराणचन्द्र । रसायनतन्त्र नाम वय स्थापनमायुर्मेधाबलकर रोगापहरणसमर्थं चेति दिवोदास । वाजीकरणतन्त्र नामाल्पदुष्टक्षीणविशुष्करेतसामाप्यायन-प्रसादोपचयजननिमित्त प्रहर्षजननार्थ चेति दिवोदास ।

सुश्रुतसहितायामष्टाङ्गायुर्व्वेद षडशीत्यधिकशतेऽध्यायेषु विवृत । तत्र विंश शतमध्याया' पञ्चभि स्थानै र्विभक्ता —सूत्रस्थान निदानस्थान शारीर-चिकित्सितस्थान कल्पस्थान चेति । एतेषु षट्चत्वारिंशदध्याया सूत्र-स्थाने, षोडशाध्याया निदानस्थाने, दशाध्यायाः शारीरस्थाने, चत्वारिंश-

दध्यायाश्चिकित्सितस्थाने, अष्टाध्याया कल्पस्थाने च विनियुक्ता। अध्यायाना विषयास्तेषा नामानि चाकरे द्रष्टव्यानि।

सुश्रुतसहिताया उत्तरतन्त्र न कश्चिद् मौलिको ग्रन्थ स्वोक्तीना पुनरुक्तत्वात् परोक्तीना स गृहीतत्वाच्च। अतस्तस्य प्रारम्भेऽपि पठ्यते—

'अध्यायाना शते विंशे यदुक्तमसकृन्मया।
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति॥
इदानी तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम्।
निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगा पृथग्विधा॥' इति।

उक्तिरेषा दिवोदासस्य भवितु नार्हति। 'सकृदुपस्पृश्य कृत शास्त्रार्थं' इति न्यायेन निरर्थिकायामावृत्तौ पुन प्रवृत्ति र्न सम्भवति। प्रतिसस्करणे तु नैष दोष। यत्रोक्तम्—

'विस्तारयति लेशोक्त स क्षिपत्यतिविस्तरम्।
सस्कर्त्ता कुरुते तन्त्र पुराण च पुन र्नवम्॥' इति।

अतो ब्रूम—सस्कर्त्रैव प्रतिसस्कर्त्राऽपि सक्षिप्तविवरण विस्तारयितु शक्यमिति प्रतिसस्कर्त्तुरुक्तश्लोकपाठो न दोषावह इति स्पष्टम्। इह तु प्रतिसस्कर्त्ता स्वात्मान स्थगयन् दिवोदासमुखेन पठति—'अध्यायाना शते विंशे यदुक्तमि'त्यादि।

पुनरपि तत्र पठ्यते—

'शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिता।
ये च विस्तरतो दृष्टा कुमाराबाधहेतव॥' इति।

'ये च विस्तरतो दृष्टा' इत्यनेन यदि पार्व्वतकजीवकबन्धकादयो वैद्या अङ्गीक्रियेरस्तर्हि दिवोदासस्तेभ्योऽवश्य महता कालेन पूर्व्ववर्त्त्येव। यत प्रात्निकप्रवरमजुमदारमहोदयस्य मतेन दिवोदास खृष्टजन्मत प्राक् पञ्चदशशताब्द्या वाराणसीं भूषयामास, कान्यकुब्जकुमार सुश्रुतो दिवोदासात्

किञ्चिदुत्तरभव इति। आयुर्व्वेदाचार्य्यस्य पर्व्वतमुने गौत्रापत्य पार्व्वतको वर्द्धमानमहावीरसमकालिक खृष्टजन्मत पुरा षष्ठ्यामेव शताब्द्यामाविरासीत्। बुद्धसमकालिको जीवको बौद्धवैद्य खृष्टपूर्व्वषष्ठ-शताब्दीतो न परज एव। बन्धको बन्धुको वा खृष्टजन्मतश्चतुर्थखृष्टशताब्दीतोऽपि प्रागेव। अत प्रागुद्धृतश्लोको दिवोदासमुखे न शोभते समयस्य पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययात्, शोभते तु प्रतिस स्कर्त्तु मुखे य एतेभ्या महता कालेनार्व्वाचीन एव। अत एतदुपपद्यते यत् सुश्रुतस हिताया उत्तरतन्त्र प्रतिस स्कर्त्तुरेव सुशोभना कृति न तु गुरुशिष्ययो काशीराजसुश्रुतयो सवाद इति। तत उक्तम्—

'षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ता परमर्षिभि।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्याग तव स्मृता॥' इति।

अत श्लोकस्यैष पिण्डितोऽर्थ—विदेहाधिपापरपर्य्यायनिमिप्रणीते शास्त्रे ये षट्सप्तभि र्नेत्ररोगा स्तत्प्रतीकाराश्चोपदिष्टास्त इहोत्तरतन्त्रस्य शालाक्याधिकारेऽभिधास्यन्ते। पार्व्वतक जीवक बन्धकादिभिश्च ये कुमारपीडाहेतुभूता स्कन्दादिग्रहप्रभावा प्रणिहिता परीक्षिताश्च तेषा शास्त्रत इह निखिलेन कौमारभृत्य भूतविद्य अभिधास्येते। अग्निवेशभेडजतूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिभि परमर्षिभि षट्सु कायचिकित्सासु य उपसर्गादयो ज्वरादयो रोगा ये चाप्यागन्तव उन्मादादिव्याधय प्रोक्तास्ततोऽत्र सारमाकृष्य कायचिकित्सितमभिधास्यते—इति। अत एव बायोयार पाण्डुलिपे भूमिकाया हैर्णाल्लेमहोदयेन लिखितम्—"The Uttar-Tantra of Susruta-Samhita does not profess to be an original composition In introductory verses it expressly describes itself as a compilation and enumerates the Tantras or treatises on which it bases itself These

are, firstly a treatise on Salakya or minor Surgery by Nimi—the Videhapati (विदेहपति), secondly treatises on Kumarvadha composed, according to to the medieval commentator Dallan, in 12 c A D by Jeebaka, Parvataka and Bandhuka, thirdly the six treatises on Kayachikitsa (internal medicine) composed by the six supreme medical authorities—the well-known pupils of Atreya" अर्थात् सुश्रुतस हिताया उत्तरतन्त्र छन्दोमयेऽस्य पूर्व्वपीठे सहायभूतग्रन्थाना नामग्रहणात् पर वर्णयति यदेतच्छास्त्र वस्तुत स हितैव न तु तन्त्र मौलिकत्वाभावादिति। तत्र सहायभूता ग्रन्थाश्चोक्ता प्रथमतो विदेहाधिपापरपर्य्याय-निमिप्रणीत शालाक्यम्, द्वितीयत पार्व्वतकजीवकबन्धुकीयकुमाराबाधशास्त्राणि द्वादश-खृष्टशताब्दीय डल्लणसूचितानि, ततश्चात्रेयस्य प्रसिद्धा ये षट्शिष्यास्तेषां कायचिकित्साश्चति।

उत्तरतन्त्रे षट्षष्टिरध्याया सन्ति। एतेष्वप्यष्टाङ्गायुर्व्वेदोऽभिकृत। उत्तरतन्त्र किमर्थक भवति ? तन्त्र नाम सिद्धान्त शास्त्र वा। 'प्रधाने धारणे शास्त्रे सिद्धान्ते तन्त्रमुच्यत' इति कोषोक्ते। उत्तरशब्द इह प्रधानार्थक इति कृत्वा केचिदाहु—शालाक्य कौमारभृत्य कायचिकित्सा भूतविद्या चेति विषयचतुष्टयस्यात्र प्रपञ्चेन हि वर्णितत्वादुत्तरतन्त्रमित्यभिधीयत इति। अस्माभिस्तु परिशिष्टार्थे स उत्तरशब्दो गृह्यते। डल्लणमतेमाप्युत्तरतन्त्र परिशिष्टमेव। यतस्तेनोक्तम्—'सविंशमध्यायशत परिसमाप्य परिशिष्टत्वादुत्तर-तन्त्र प्रतिपाद्य भवती'ति (उ० त०—१।२)। साध्विदमुच्यते। यत आदि-काण्डा दारभ्य लङ्काकाण्डपर्य्यन्त स ग्रन्थ्य यत् काण्ड प्रणीत तत् खलु मूलस्य परिशिष्टत्वादुत्तरकाण्डमित्यभिहितम्। रामस्य राज्याभिषेकानन्तरमपि

तत्परवर्त्ति यच्चरित वर्णित तदुत्तरचरितमित्युक्तम् । अत एव सूत्रस्थाना दारभ्य कल्पस्थानपर्य्यन्तमभिधाय शिष्ट यदुपदेश्यमस्ति तदुत्तरतन्त्रमेव भवितुमर्हति । उक्त च नैयायिकै —'स्वाधिकरणध्वसाधिकरणत्वमुत्तरत्वम्, यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनस्य भोजनोत्तरत्वमि'ति ।

प्रतिसस्कारात् प्राक् सुश्रुतसहिता सुश्रुततन्त्रमितिनाम्ना विश्रुतासीत् । सुश्रुततन्त्र सुश्रुतेन स्वयमेव लिखितमित्यनुमीयते । ग्रन्थश्चासौ गुरुशिष्य-सवाद एव । गुरु र्हि भैमरथि धन्वन्तरि काशीराजो दिवोदास शिष्यास्तु धान्वन्तरसुश्रुतादय । केचिदाधुनिका आहु —दिवोदाससुश्रुतौ गुरुशिष्यौ सम्भूय ग्रन्थमिम प्रणीतवन्ताविति । अस्माक मते तु काशीराजसमीपे यथा समाकर्णित तेनैव प्रकारेण शिष्यो ग्रन्थमकरोत् ।

शिष्याणामागमनकारण विज्ञाय गुरुर्दिवोदासस्तानप्राक्षीदायुर्व्वेद-स्याष्टस्वङ्गेषु किमङ्ग कस्मा उपदेश्यमिति । त ऊचुरस्माक सर्व्वेषामेव शल्यज्ञान मूल कृत्वा समग्रमायुर्व्वेदमुपदिशतु भगवानिति । एवमस्त्वि-त्युक्त्वा गुरुश्च तान् कृत्स्नमायुर्व्वेदमध्यापयितु प्रवृत्त । इम कथायोग श्रुत्वा कैश्चिदनुमातु शक्य यच्छालाक्यतन्त्रमप्यध्यापितमभूदिति । सम्प्रदायस्तु मन्यते यद् मूलग्रन्थे शालाक्यस्यानुपदेशात् प्रतिसस्कृते ग्रन्थे तत्सन्निवेशितमासीदिति । अत एव हेर्णालेमहोदयेन लिखितम्—'Susruta the younger not only added his Uttar-Tantra and a Salakya-Tantra as a complement to the earlier Salya-Tantra of Susruta the Elder, but he also revised the latter work' अयमर्थ —नवीनसुश्रुतेन सहिताया उत्तरतन्त्र प्रणीय वृद्धसुश्रुतोक्तशल्यतन्त्रात् पर यन्न्यूनमासीत् तत्पूरणार्थ शालाक्यमपि निबन्धितम् । न केवलमेतावत् कृतम्, अपि तु तेन वृद्धसुश्रुतीयप्राचीनशल्यतन्त्रमपि पर्य्यवेक्षित प्रतिसस्कृत चेति ।

सुश्रुततन्त्रे ह्यायुर्व्वेदस्य किमप्यङ्गमेकान्तत परित्यक्तमिति विश्वसितुमनर्हा वयम्। सम्भाव्यते यत् पूर्व्व सङ्क्षिप्तमासीत् तदेव नवीनसुश्रुतेन वैशद्येनोपस्थापितमिति। श्रूयते हि प्रतिसंस्कारात् प्राक् सुश्रुततन्त्रमष्टधा विभक्तमासीत्—सूत्रस्थानम्, द्वितीयस्थानम्, चिकित्सास्थानम्, कल्पस्थानम्, शल्यस्थानम्, कुमारतन्त्रम्, शारीरस्थानम्, भूतविद्या चेति। सर्व्वथा चिन्त्यमेवेद मतम्, अन्यत्र कुत्रापि ग्रन्थे ह्येवविधसमाधानानुपलम्भात्।

प्राचीनसुश्रुततन्त्रस्य व्याख्या काचिदासीद्वा न वेत्यद्यत्वे न ज्ञायते। सुश्रुतसंहितायास्तु नानाविधा व्याख्याग्रन्था विलसन्ति, यथा—

(१) प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्यो सौश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्रा नवीन-सुश्रुतेन 'सुश्रुतसार'नामा निबन्धग्रन्थ प्रणीत इति जनश्रुति वर्त्तते। असौ नवीनसुश्रुत कनिष्कनागार्जुनयोश्चरकप्रतिसंस्कर्त्तु कपिलबलनाम्नो नवीनचरकस्य च समकालिक एव। स हि पुरुषपुरे (in Peshwar) राज्ञ कनिष्कस्य सभाया शस्त्रोपचारकरूपो राजवैद्य आसीत्।

कश्चैष नवीनसुश्रुत इति जिज्ञासाया ब्रूम—कपिलबलपुत्र कापिलबलो हि सुश्रुततन्त्र प्रतिसंस्कृत्य 'सुश्रुत'इत्युपाधिभूषितो बभूवेति। तेन हि सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारानन्तर चरकसंहिताया पुनरपि प्रतिसंस्कार आरब्ध, किंतु तस्या कियन्तञ्चनाश कृत्वा स दिव प्रयात। तदुक्त दृढबलेन चरकीयचिकित्सितस्थाने त्रिंशाध्याये—'तानेतान् कापिलबल शेषान् दृढबलोऽकरोदि'ति। एतत् खल्वस्माभिरापातत सिद्धान्तितम्।

(२) निबन्धसग्रहे डल्लणेन नामग्राह विप्रचण्डाचार्य्यस्य मतवाद उद्धृत इति दर्शनादनुमीयते यदनेनापि सुश्रुतव्याख्यैका प्रणीतेति। History of Sanskrit Literature ग्रन्थे कीथ्महोदयेनासौ प्राकृतप्रकाशकारस्य वररुचे समकालिक इत्युक्तम्। एव चेत्, स पञ्चमषष्ठखृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरे जीवित आसीदिति वक्तु शक्यते।

(३) सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्यो वँङ्गदेशसमीपवर्त्तिनि शिलाह्रदग्रामे माधवकरेण प्रश्नसहस्रविधानापरनामक सुश्रुतश्लोकवार्त्तिकं प्रणीतम्। माधवनिदानमस्य शाश्वत कीर्त्तिस्तम्भ । तदुक्तम्—

'निदाने माधव श्रेष्ठ सूत्रस्थाने तु वाग्भट ।
शारीरे सुश्रुत प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥' इति ।

अस्य स्थितिकालमधिकृत्य विशालो मतभेदो दृष्ट । अत किञ्चित् क्रियते विमर्श ।

The Materia Medica of the Hindus-नाम्नो ग्रन्थस्य भूमिकाया सुप्रसिद्धेन स स्कृताध्यापकेन प्रोफेसर् उइल्सन् (Professor Wilson)-महोदयेन लिखितम्—'The Arabians of the 8th century cultivated the Hindu works on medicine and the Charak and Susruta and the treatise called Nidana were translated and studied by the Arabians in the days of Harun and Mansur (A D 773), either from the originals or more probably from translations made at a still earlier period into the language of Persia (P X) अस्य तात्पर्य्यम् । अष्टमखृष्टशताब्द्यामारबीया हारुण मन्सुरनृपत्यो शासनावसरे चरकसुश्रुतनिदानानि विपरिणमयन्ति स्मारब्यभाषया । अनुवादोऽय मूलत कृत इत्यनुमानम् । सम्भाव्यते तु यत् प्राक्तनेभ्य पारस्यभाषायामनूदितेभ्यो ग्रन्थेभ्य आरब्यभाषयाऽनुवादा कृता इति । The History of Hindu Chemistry-ग्रन्थे रासायनिकपण्डित प्रफुल्लचन्द्रराय (Dr. P C Roy)-महोदय, A History of Sanskrit Literature-ग्रन्थस्य १३६ पृष्ठे इतिहासज्ञा श्रीअक्षयकुमारीदेवी चैन समर्थयेते । ग्रन्थान्तरेभ्यश्चावगम्यते

यदष्टमखृष्टशताब्द्या वनायु (Arab) प्रदेशीयस्य सम्राज खलिफाहारुण-अल्-रशीद-महोदयस्य सभाया द्वौ सस्कृतशास्त्राभिज्ञौ विद्वासावास्ताम्—'मङ्का'नामा राजवैद्य , 'आल् आराबी'नामा वैयाकरणश्चेति । इमौ द्वौ पण्डितौ सम्भूय माधवनिदानस्यानुवादमारब्यभाषाया चक्रतुरिति । इदमत्रावधेय यदष्टमखृष्टशताब्द्या सुरजिद्वैद्येन माधवनिदानमुपजीव्य लघुनिदान प्रणीतमिति । मधुकोषे सुरजितो लघुनिदानमुल्लिखित वर्त्तते । एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरे नितरामसौ माधवकरो विरराजेति ।

(४) नवमदशमखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कस्मिंश्चित् काले कात्तिककुण्ड-नाम्ना केनचिद् वैद्यकेन सुश्रुतस्य टीकैका प्रणीता । ग्रन्थस्तु नास्माभि र्दृष्ट । मधुकोष-निबन्धसग्रहाभ्यामवगम्यते यदनेन सौश्रुतटीका कृतेति । श्रूयते हि यदसौ सिद्धयोगादिप्रणेतु वृन्दकुण्डस्य ज्ञातिरासीदिति । कात्तिककुण्डेन चरकस्यापि टीकैका प्रणीता ।

(५) नवमदशमखृष्टशताब्द्यौ जेज्जटस्य स्थितिकाल । नवमखृष्ट-शताब्द्यामनेन सुश्रुतटीका प्रणीता । ग्रन्थोऽय नितरा प्रामाणिक एव । पाण्डित्यातिशयाद् महाचार्य्य इति ख्यातिरस्य सञ्जाता । असौ वाग्भटस्य साक्षाच्छिष्यो भवितु नार्हति । एतत् सर्व्वमधस्ताच्चरकीयप्रस्तावे जेज्जट-कृताया चरकटीकाया सविस्तरमालोचितम् ।

(६) दशमखृष्टशताब्द्या सुवीराचार्य्य सुश्रुतसहिता व्याचख्यौ । व्याख्यैषा नास्माभि र्दृष्टा । रत्नप्रभानाम्न्या चिकित्सासग्रहटीकाया त्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण लिखितम्—'तत्र सुविस्तर सुवीर-जेज्जटौ जल्पितवन्तौ, तदसारमिति चन्द्रिकाकार' (गयदास) इति । एतस्मादनुमीयते यदनेन सुवीराचार्य्येण सुश्रुतस्य काचिद् व्याख्या प्रणीतेति ।

(७) दशमैकादशखृष्टशताब्द्यौ भोजसभ्यस्य भास्करभट्टस्य स्थिति-काल । केचिदेन भट्टभास्कर इत्याहु । कौशिकभट्टोऽप्यस्य नामान्तरम् । एकादशखृष्टशताब्द्या तेन सुश्रुतपञ्जिका प्रणीता । 'टीका निरन्तरा व्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिकेति हेमचन्द्र । अमरटीकाया रघुनाथस्त्वाह—'टीका ग्रन्थस्य विषमपदव्याख्यायिका, समस्तपदव्याख्यायिका तु पञ्जिके'ति ।

सुश्रुतपञ्जिका नेदानीमुपलभ्यते । १६५६ खृष्टाब्दीयाया कवीन्द्राचार्य्यस्य ग्रन्थसूच्यामस्या उल्लेखो वर्त्तते ।

(८) दशमैकादशखृष्टशताब्द्यौ गयदासस्य स्थितिकाल । असौ चक्रपाणे पूर्व्वभवो जेजटस्य परभवश्चेति ज्ञायते । गयदासेन सौश्रुत-पञ्जिका प्रणीता । अस्या नामान्तराणि बृहत्पञ्जिकान्यायचन्द्रिकादीनि । ग्रन्थोऽयमतितरा प्रामाणिक । पाण्डित्यातिशयाद् महाचार्य्य इति ख्यातिरस्य सञ्जाता । चन्द्रिकाकार इति नाम्नाऽपि गयदास सुप्रसिद्ध एव ।

अधुना केवल निदानस्थानस्य सौश्रुतपञ्जिका दृश्यते । शिष्टस्य विलोप सञ्जात । रत्नप्रभाया निश्चलेनोक्तम्—'गौडेश्वरान्तरङ्गश्रीगयदासेन दर्शितम् ' इति । सम्भाव्यते यदसौ पुण्यश्लोकस्य गौडाधिपते र्महीपालस्य राजवैद्य आसीदिति । चक्रपाणि र्महीपालसूनो र्नयपालस्य प्रधान-मन्त्रित्वमकरोत् ।

(६) दशमैकादशखृष्टशताब्द्योर तर्वत्तिनि कुतश्चित् समये तीसटपुत्रेण चन्द्रटाचार्य्येण जेजटव्याख्यामुपजीव्य सुश्रुतस हिताया पाठशुद्धि कृता । नासौ प्रतिस स्कर्त्ता न चापि व्याख्याकार आसीत् ।

आयुर्व्वेददीपिकासहितचरकस हिताया उपोद्घाते प्रकाशकश्रीहरिदत्त-शास्त्रिमहोदयेनानुमीयते यत् तीसटाचार्य्यो वाग्भटस्य पुत्र इति हेतो-श्चन्द्रटस्तस्य पौत्र इति । एतदनुमान निर्म्मूलम्, महता कालेन तेषा व्यवहितत्वात् ।

कश्चित् प्राच्चिकस्तीसटं चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयमाह (Keith's H S L p 511)। तन्न। यत एकादशखृष्टशताब्द्यां चक्रपाणिना नामग्राहमनयो पितापुत्रयो र्वचनान्युद्धृतानि। इत पूर्व्वमस्माभिश्चरकप्रस्तावे सर्व्वं प्रपञ्चितमेव।

(१०) एकादशखृष्टशताब्द्यां 'कुमारभार्गवीय'नामकवैद्यकग्रन्थकर्त्तुर्भानुदत्तस्य कनिष्ठभ्रात्रा चक्रपाणिदत्तेन सुश्रुतस हिताया 'भानुमती'नाम्नी टीका प्रणीता। टीकाया नामश्रवणादनुमीयते यद् भानुना सह टीकाया कश्चित् सम्बन्ध आसीदिति। सम्भाव्यते च यत् प्रेमप्राचुर्य्यात् कनिष्ठेन ज्येष्ठस्य नाम्ना टीकाया अपि नाम भानुमतीति कृतेति। सम्पूर्णग्रन्थोऽय नेदानीमुपलभ्यते।

चक्रपाणि र्बृहत्-तन्त्रप्रदीपकर्त्तु र्नरदत्तस्य शिष्य। 'वीरभूम'-विभागान्तर्भूते मयूरेश्वरग्रामे लोध्रवशीयनारायणदत्तादय समजनि। वङ्गाधिपते र्महीपालपुत्रनयपालस्य रन्धनशालायामेष नारायण सूदाध्यक्ष आसीत्। उपरते पितरि चक्रपाणि प्रथमत पितु पदे सौदाध्यक्ष्येण नियुक्तो बभूव। तत कियतिचित् काले व्यतीते विद्यातिशयात् स राज्ञ प्रधानमन्त्रित्व लेभे। राज्याभिषेकादनन्तर चत्वारिंशदधिकसहस्रतमे खृष्टवर्षे (1040 A D) नयपालो महाराजपदवीं जग्राह।

कश्चिदाह चिकित्सालेशप्रणेता गोवर्द्धनदत्तश्चक्रपाणे र्भ्राता न तु भानुरिति। तन्न। तयो र्गाढसौहृद्यमासीदिति सत्यम्, सहोदरो भ्राता तु भानुरित्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो नास्ति। चक्रपाणिना स्वयमेवोक्तम्—

'गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-
नारायणस्य तनय सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनुप्रथितलोध्रबली कुलीन
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तपदाधिकारी॥' इति।

चक्रपाणौ सर्व्वतोमुखी प्रतिभा दृश्यते। तेन बहव उत्कृष्टग्रन्था प्रणीता, यथा—साहित्यादौ माघटीका, कादम्बरीटीका, दशकुमारचरितस्योत्तरपीठिका, न्यायसूत्रटीकाप्रभृतय , वैद्यकशास्त्रे—वैद्यकोष , चिकित्सास्थानटिप्पणम्, 'आयुर्व्वेददीपिका'नाम्नी चरकतात्पर्य्यटीका, 'भानुमती'-नाम्नी सौश्रुतटीका, व्यग्रदरिद्रशुभङ्करम्, चिकित्सास ग्रहश्चक्रसग्रहश्चक्रदत्तसग्रहो वा, द्रव्यगुणसग्रह , सर्व्वसारसग्रह इत्येवमाद्या । आयुर्व्वेददीपिका-भानुमतीनामकटीकाद्वये पाण्डित्यातिशयदर्शनात् तात्कालिकवैद्यवृन्दैरेष चक्रपाणि 'श्चरकचतुरानन सुश्रुतसहस्रनयना'दिमानपत्रभूषित आसीत् ।

एकादशखृष्टशताब्द्या प्रथमार्द्धे चिकित्सास ग्रह प्रणीत । एतस्मात् प्राग् व्यग्रदरिद्रशुभङ्कर प्रणीतम् । चिकित्सास ग्रहो वृन्दकृतसिद्धयोगस्य प्रपञ्चविशेष इति केचित् । अस्माभिस्तु नैतत् समर्थ्यते । एतद्ग्रन्थोपरि १२-१३ खृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण 'रत्नप्रभा'नाम्नी टीका प्रणीता। रत्नप्रभामुपजीव्य १५-१६ खृष्टशताब्दीयेन शिवदासेन पुनरपि चिकित्सास ग्रहस्य 'तत्त्वचन्द्रिका'नाम्नी काचिदपरा टीका प्रणीता, द्रव्यगुणस ग्रहस्यापि टीकैका तेन प्रणीता। अनयोष्टीकयो र्ये ये ग्रन्था ग्रन्थकाराश्चोल्लिखिता वर्त्तन्ते, कालपरिचयेन सह नामानि तेषामधस्ताच्चरकप्रस्तावे प्रदर्शितान्येव। गजपतिप्रतापरुद्रस्य सभापण्डित औत्कलवैद्य १४-१५ खृष्टशताब्दीयो विश्वनाथसेन श्चक्रकृतसर्व्वसारस ग्रहस्य 'सारस ग्रहा'भिधाना टीकामकरोत्। अय विश्वनाथसेन साहित्यदर्पण पथ्यापथ्यनिघण्टुकृद्-विश्वनाथकविराजादर्व्वाचीन एव ।

(११) एकादशखृष्टशताब्दीयेन ब्रह्मदेवेन सुश्रुतटिप्पणी व्याख्या च रचिते। केचिदाहु र्यदसौ व्याख्या सौश्रुतवार्त्तिकत्वेन प्रसिद्धिं लेभे। अधुना ग्रन्थस्य विलोप सञ्जात । डल्लणकृतनिबन्धस ग्रहे ब्रह्मदेवस्य नामोल्लेख उपलभ्यते ।

(१२) एकादशखृष्टशताब्द्या माधवब्रह्मवादिना सुश्रुतस्य टिप्पणं प्रणीतम्। निबन्धसंग्रहस्य प्रारम्भे तन्नाम डल्लणेनोदलेखि। टिप्पणग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते।

(१३) श्रूयते हि वङ्गसेनस्य पित्रा गदाधरेण सुश्रुतसंहिताया एको व्याख्याग्रन्थो रचित इति। अधुना सा व्याख्या विलोपमाप्ता। ग्रन्थान्तरे तु तत उद्धृतानि वचांस्युपलभ्यन्ते। माधवनिदानस्य मधुकोषटीकायां १२ १३ खृष्टशताब्दीयेन विजयरक्षितेनोक्तम्—'तत्रैव निदानशब्दनिरुक्तिः— निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानम्। दिशेः पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिरिति गदाधर इती'ति (बोम्बाइ सं ५ पृष्ठे)। श्रूयते हि यदनेन चिकित्सा-सारसंग्रहनामको वैद्यकग्रन्थः समारब्धो न तु समापित इति। वङ्गसेनेन तु स ग्रन्थः समाप्तिं नीतः। वङ्गसेनकृतचिकित्सासारसंग्रहश्चक्रपाणिकृत-ग्रन्थस्य प्रपञ्च एव। गदाधर एकादशखृष्टशताब्दीय आसीत्।

(१४) एकादशद्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् समये गयिसेनेन काचित् सौश्रुतव्याख्या प्रणीता। ग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते। निबन्धसंग्रहे डल्लणेन ग्रन्थकारस्य नानावचांसि समुद्धृतानि। एष कण्ठहार इत्युपाधिभूषित आसीत्। ग्रन्थकारो वङ्गदेशस्थ-विषपाड़ा'ग्रामे प्रतिवसति स्म। उक्तं च भरतमल्लिकेन वैद्यकुलतत्त्वे—

'एकः पुनः गयीसेनो भेदेनैव चतुर्व्विधः।
विषपाडाभवः श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा॥'

इति। गयीसेनो गयिसेनस्य नामान्तरम्।

(१५) त्रयोदशखृष्टशताब्द्या डल्लणाचार्य्येण सुश्रुतस्य 'निबन्धसंग्रह-नाम्नी व्याख्या प्रणीता। प्रामाणिकत्वाद् ग्रन्थोऽयं वैद्यवृन्दैः नितरा-माद्रियते। अस्य पूर्व्वपुरुषा भादानकप्रदेशे मथुरासमीपवर्त्तिनि 'अङ्कोला'-ग्रामे वसतिं कृतवन्तः। तत्रैव भरतपालनामधेयात् पितुरयं समजनि।

पित्रादीना नामसु सत्स्वपि पालान्तेषु डल्लणो जात्या ब्राह्मण एव। अस्य पिता भरतपालो नृपालदेवस्य सभा भूषयामास। अस्यैव वैद्यबहुले राज्ये डल्लणोऽपि कृतावस्थान आसीत्। स च नृपालसूनो सहदेवस्य शासनावसरे राजवैद्यस्य श्लाघ्यपदमाधत्त।

डल्लणस्य यथार्थं नाम डल्हण इति, यथा कल्हण, बिल्हण, शिल्हण इत्यादि। कैश्चिदय डल्लनत्वेनाभिहित। मन्ये—डल्लणादि तस्योपनाम कल्पितनाम लोकविश्रुतनाम वेति। कीथ्महोदयस्य मतेन डल्लणस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीय एव। अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्त। सस्कृतसाहित्येतिहासे श्रीजाह्नवीचरणभौमिकमहोदयस्त्वेन चक्रपाणे पूर्व्वभव इति कृत्वा दशमैकादशखृष्टशताब्दीयमाह। तन्न। निबन्धसग्रहस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—'तेन (डल्लणेन) श्रीजेज्जट टीकाकार श्रीगयदासभास्करौ पञ्जिकाकारौ श्रीमाधव ब्रह्मदेवादींष्टिप्पणकाराश्चोपजीव्यायुर्व्वेदशास्त्रसुश्रुतव्याख्यानाय निबन्धसग्रह क्रियते, यद्यपि सुश्रुतोपरि जेज्जटादिभिष्टीका रचितास्तथाऽपि तासा कुशाग्रीयधियामभिगम्यत्वादल्पमेधसामनुग्रहाय सुश्रुत व्याख्यातुकामस्य मम प्रयास सफल' इति। जेज्जटो नवमदशमखृष्टशताब्दीय। न्यायचन्द्रिकाऽपरनामक बृहत्पञ्जिकाकारो गयदासो नयपालपितु र्दशमैकादशखृष्टशताब्दीयमहाराजमहीपालस्यान्तरङ्गवैद्य आसीत्। सुश्रुतपञ्जिकाकृद्भास्करभट्ट एकादशखृष्टशताब्द्या धाराधिपते र्भोजदेवस्य सभामलचकार। श्रीमाधव-ब्रह्मदेवौ सुश्रुतटिप्पणकारावेकादशखृष्टशताब्दीयावास्ताम्। एकादशखृष्टशताब्दीयाना व्याख्यातृणा ग्रन्था येन दृष्टा पठिताश्च स कथ दशमैकादशखृष्टशताब्दीयो भवितुमर्हति? न केवलमेतावन्मात्रम्, स एकादशद्वादशखृष्टशताब्दीययो सुश्रुतव्याख्याकृतो वङ्गदेशस्थ'विषपाडा'ग्रामवास्तव्यस्य गयिनो (शारीर १।१) मेदिनीकोषकृतो मेदिनीकरस्य च नामनी उल्लिलेख। किमधिक

वाच्यम्, द्वादशखृष्टशताब्दीयस्य महाराजलक्ष्मणसभ्यस्य ब्राह्मणसर्व्वस्वादि कृतो हलायुधस्यापि नाम तेन परिज्ञातमासीत्। पश्चान्तरे पुनरायुर्व्वेद-रसायननाम्न्यां हृदयटीकायां त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीयेन हेमाद्रिणा डल्लणस्य नाम जगृहे। एवंविध वस्तुवृत्तमुपलभ्य भौमिकोक्तिरस्माभि प्रत्याख्यायते।

आर्य्यावर्त्तनिवासोऽपि डल्लणाचार्य्यो वङ्गभाषायामभिज्ञ आसीत्। निबन्धसंग्रहे तेन लिखितम्—'बन्धूक' वाँदुलीति लोके (६३ पृ०), 'पनस' काटाल इति लोके (४८८ पृ०), 'तरक्षु' (hyena) जरष इति लोके (४७६ पृ०), 'अश्वतर' वेसर इति लोके (४७३ पृ०), 'पानीयविडाल' भोदड इति लोके (४७५), 'क्रौञ्च' कोञ्चवक इति लोके (४७६ पृ०), 'शम्बुक' शामुक इति लोके (४७७ पृ०), 'पाठीन' वोयाल इति लोके (४७८ पृ०), 'अश्वगन्धा' योयान इति भाषा, गयी तु यमानीत्याह (८६५ पृ०) इत्यादि। अस्मन्मते तु बन्धूको माध्याह्निको वृक्ष ('दुपहरिया' in Hindi), क्रौञ्च Curlew, पाठीन सहस्रदंष्ट्रमत्स्यविशेषो गुग्गुलु वा।

(१६) पञ्चाधिकैकोनविंशतितमे खृष्टवर्षे (१६०५ खृष्टाब्दे) गङ्गाधरशिष्येण हाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिमहोदयेन सुश्रुतसंहिताया सूत्रस्थानमारभ्य शारीरस्थानपर्य्यन्त सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्य प्रणीतम्। तदनन्तर सप्तदशाधिकोनविंशतितमे खृष्टवर्षे तद्भाष्यस्य पूर्णता तेनैव समापादिता।

सुश्रुतसंहिताया शारीरस्थानीयप्रथमाध्याये साङ्ख्यदर्शनस्य विविधा विषया वैद्यकशास्त्रस्य भित्तिमूलतयोपन्यस्ता। इमे च विषया न प्रतिसंस्कृता इत्यनुमीयते। साङ्ख्यस्य ये ग्रन्था इदानीमुपलभ्यन्ते ते चरक-सुश्रुतयो गोचरीभूता नासन्। यत ईश्वरकृष्णाचार्य्यस्य साङ्ख्यसप्तति

पुरातन्यपि तयो र्महता कालेनार्व्वाचीना भवति। सांख्यप्रवचनसूत्र कपिलमुने र्नाम्ना प्रचरद्रूपमपि सांख्यसप्तते सहस्रेण वर्षै परवर्त्त्येव। यानि पुन कपिलस्मृतानि तत्त्वसमाम्नायसूत्राणि सम्प्रत्यपि दृश्यन्ते तान्येव चरकसुश्रुतौ नूनमवैक्षिषाताम्। महाभारत षष्टितन्त्रादिग्रन्था अपि ताभ्या पठिता इत्यनुमीयते।

इदानीन्तनकाले, कस्मिंश्चित् सांख्यनिबन्धादौ सुश्रुतस्य नाम सिद्धान्तो वा न गृहीते। 'यत्पर शब्द स शब्दार्थं' इति न्यायेन सांख्याचार्य्यैस्तस्य चिकित्सकस्य मतवाद उपेक्षित। अपि च, चिकित्साधिकृतपुरुषाथ तत्त्वान्तर परिणामस्य यावदिष्ट तावन्मात्र परिगृह्य शिष्टाशवर्ज्जनेन सुश्रुत साख्याङ्ग व्यच्छिनत्। सम्प्रदायश्चाह—'भूतेभ्यो हि पर यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते' इति। अयमाशय। पञ्चमहाभूतेभ्य शरीरिणा शरीराणि भवन्ति, तेभ्य पर चिकित्साचिन्ता नास्तीति। नैतावता पीडा निष्क्रामति, पर तु स्वकीयसम्प्रदायानुरोधेन स साख्यस्य क्षुण्णाद् वर्त्मना व्यतीयाय। तथापि कालार्कभक्षित विविध सांख्यग्रन्थमुपजीव्य सुश्रुतसंहिताया ये केचित् साख्यवादा उपस्थापितास्ते सर्व्वे सांख्याचार्य्याणामनुपादेया अपि प्राश्निकाना चित्तमाक्रष्टु नितरा पर्य्याप्ता भवन्ति। अत ऐतिहासिके ग्रन्थे सुश्रुतोक्ताना सांख्यविषयकसूत्राणा समालोचना प्रासङ्गिकी भवितुमर्हति।

१। 'अथ सर्व्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः। सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमस्पष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकाना भावानाम्।'

'अथे'त्यारम्भे माङ्गल्ये वा। 'सर्व्वभूतचिन्ताशारीर व्याख्यास्याम' इत्यनेन भूतादिशरीरिसमवाय चिकित्साधिकृत कर्म्मपुरुष वर्णयितु प्रस्तौति, न तु तस्य दु खबहुलससार दु खबहुलससारहेतु दु खबहुलससारहान दु खबहुलस सारहानोपाय वा। सर्व्वभूतचिन्ताप्रधान शारीर सर्व्वभूत-चिन्ताशारीरमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारय। तत सृष्टिबीज चिन्त्यते—'सर्व्वभूताना कारणमकारणमि'ति। अनेन सकलकारणत्वोपपत्तये प्रधान-नित्यत्वमुपपाद्यते। सर्व्वभूताना त्रयोविंशतितत्त्वाना कारण मूलोपादान प्रधानमकारण मूलशून्यमित्यर्थ। अनवस्थादोषापत्त्या कारणस्य कारणान्तर कल्पना न न्याय्येत्यभिप्राय। तथा हि वाचस्पतिमिश्र —'मूलप्रकृते मूलान्तर नास्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात्, न चानवस्थाया प्रमाणमस्ती'ति। उक्त च तन्त्रान्तरे—'मूले मूलाभावादमूल मूलमि'ति। एतदुक्त भवति—मूलप्रधानस्य मूलाभावात् कारणाभावादमूल यत् कारण तन्मूलम्, तदेव प्रधानमिति। 'सत्त्वरजस्तमोलक्षणमस्पष्टरूपमि'ति। सत्त्वरजस्तमोलक्षण त्रैगुण्यस्वरूपमित्यर्थ। अस्पष्टरूप प्रमाणै दर्शयितुमयोग्यमित्यभिप्राय। श्रूयते हि—'सत्वरजस्तमोगुणाना साम्यदशाया विकारा समा अस्पष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशाया ते विषमा स्पष्टाश्च भवन्ती'ति। विषमा प्रमाणै र्दर्शयितु योग्या इत्यर्थ। 'अखिलस्य जगत सम्भवहेतु' सकलभावाना-मभिव्यक्तिकारणमित्यर्थ। 'अव्यक्तमि'ति। केचिदाहुरनभिव्यक्तगुण-विभागादव्यक्तमिति। अन्ये पुन र्यथा लोके घटपटादयो व्यज्यन्ते तथा न व्यज्यत इत्यव्यक्तमिति। अव्यक्त प्रधान प्रधत्ते सर्व्वमात्मनि जगत सम्भवहेतुत्वादिति व्युत्पत्ते। 'एकम्' समानमद्वितीय वा। कोषश्च—

'एकोऽल्पान्यप्रधानेषु प्रथमे केवले तथा।
साधारणे समानेऽपि सङ्ख्याया च प्रयुज्यते॥'

इति। उक्त च साङ्ख्यकारिकायामीश्वरकृष्णेन—

'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रित लिङ्गम् ।
सावयव परतन्त्र व्यक्त विपरीतमव्यक्तम् ॥'

इति । व्यतिरेकमुखेणैतदुक्त भवति—अव्यक्तमहेतुमदकारणत्वात्, नित्य चिरस्थायित्वात्, व्यापि सर्व्वत्र विद्यमानत्वात्, निष्क्रिय ससरणरहितत्वात्, एक समानरूपत्वात्, अनाश्रितमनाधारत्वात्, अलिङ्ग लयरहितत्वात्, निरवयवममूर्त्तत्वात्, स्वतन्त्रमनपेक्षत्वात् स्वापेक्षत्वाद्वेति । 'बहूना क्षेत्रज्ञाना-मधिष्ठानम्'—बहुकर्म्मपुरुषाणामाश्रय इत्यर्थ । क्षेत्र प्रकृतिविकृति-सघातरूप भोगायतन शरीरमात्मत्वेन यो जानाति स क्षेत्रज्ञ । गीयते च—

'इद शरीर कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद् यो वेत्ति त प्राहु क्षेत्रज्ञ इति तद्विद ॥'

इति । तेषामधिष्ठानमाश्रय इत्यर्थ । 'समुद्र इवौदकाना भावानामि'ति। उक्तमथ दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति—समुद्र इति । समुद्रो यथा नद-नदीना चरमाश्रयो भवति तद्वदित्यर्थ । स्मर्य्यते हि महाभारते शान्तिपर्व्वणि—

'यत सृष्टानि तत्रैव तानि यन्ति पुन पुन ।
महाभूतानि भूतेभ्य सागरस्योर्म्मयो यथा ॥'

(१९४।६) इति । अतो हि चकितमभिधत्ते चरकसहिताया भगवा-श्चरकोऽपि—

'अव्यक्ताद् व्यक्तता याति व्यक्तादव्यक्तता पुन ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्त्तते ॥'

(चरकीय शारीरे १।३१) इति । प्रथमसूत्रव्याख्या समाप्ता । शिष्ट च डल्लणे द्रष्टव्यम् । १ ।

२। 'तस्माढव्यक्तान् महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव। तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहंकार उत्पद्यते। स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति। तत्र वैकारिकादहंकारात् तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। तद् यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपादमनांसीति। तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि। उभयात्मकं मनः।'

'तस्मादव्यक्तादि'ति। पूर्व्वसूत्रोक्तादव्यक्तादित्यभिप्राय। उक्त च सम्प्रदायविद्भिरभियुक्तै —

'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामस।
त्रिविधोऽयमहकारो महत सबभूव ह॥
तैजसादिन्द्रियाणि स्यु दैवा वैकारिका दश।
एकादश मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम्॥'

इति। अयमाशय। वैकारिक सात्त्विक इन्द्रियादि, भूतादिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतु, तैजसो राजसस्तूभयोरनुग्राहक इति। 'महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एवे'ति। महान् प्रथमो विकार सामान्याहकारो बुद्धिलक्षण सत्त्वरजस्तम स्वभावो लिङ्गापरपर्य्याय उत्पद्यते। हेतुत्वात् प्रधाने लीयते लय गच्छतीति लिङ्ग सामान्याहकारो महान् वा। 'तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहकार उत्पद्यत' इति। तस्मात् सामान्याहकारापरपर्य्यायान्महत एक एवाहकारो देहात्माभिमानहेतुत्वाद् विशेषाहकारापरपर्य्याय उत्पद्यते। सोऽपि हेतुत्वान्महति लीयते लयं

गच्छतीति लिङ्ग । स चाभिमान इत्युच्यते । तथा हि तत्त्वकौमुद्याम्— 'अभिमानोऽहङ्कार । यत् खल्वालोचित मत चात्राहमधिकृत, शक्त खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषया, मत्तो नान्योऽत्राधिकृत कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कार स्तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेती'ति (२४ का०)। अहङ्कारादीनधिकृत्य कनिष्कसभ्य प्रथमखृष्टशताब्दीय कविरश्वघोष आह—

'विप्रत्ययादहङ्कारात् सन्देहादभिसम्प्लवात् ।
अविशेषानुपायाभ्या सङ्गादभ्यवपातत ॥
तत्र विप्रत्ययो नाम विपरीत प्रवर्त्तते ।
अन्यथा कुरुते कार्य्य मन्तव्य मन्यतेऽन्यथा ॥
ब्रवीम्यहमह वेद्मि गच्छाम्यहमह स्थित ।
इतीहैवमहङ्कारस्त्वनहङ्कार वर्त्तते ॥
यस्तु भावानसदिग्धानेकीभावेन पश्यति ।
मृत्पिण्डवदसन्देह सन्देह स इहोच्यते ॥
य एवाह स एवेद मनो बुद्धिश्च कर्म्म च ।
यश्चैवैष गण सोऽहमिति य सोऽभिसम्प्लव ॥
अविशेष विशेषज्ञ प्रतिबुद्धाप्रबुद्धयो ।
प्रकृतीना च यो वेद सोऽविशेष इति स्मृत ॥'

(बुद्धचरितम्—१२।२४-२६) इति । इदानीं प्रकृतमनुसरामः । 'स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिती'ति । स च विशेषाहङ्कार. सत्त्वप्रधानत्वाद् वैकारिको रज प्रधानत्वात् तैजसस्तम प्रधानत्वाद् भूतादिरिति त्रैविध्येन परिभाषित इत्यर्थ । 'तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायादि'त्यादि । तमोलेशानुविद्धादित्यपि वक्तव्यम् । यतस्त्रयाणा

गुणाना समावेशादृते वस्तूत्पत्तेरसम्भव । स्मर्य्यते हि विष्णुगीताया मनुगीताऽपरनाम्‍ याम्—

'अ॒न्यो॒न्यमिथुना सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिन ।
रजसो मिथुन सत्त्व सत्त्वस्य मिथुन रज ॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयो सत्त्वरजसो मिथुन तम उच्यते ॥
नैषामादि सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ।' इति ।

अवधातव्य च सुभाषित साख्यवृद्धानाम्—'अन्योन्याश्रयाश्च गुणा' इति । इत्यास्ताम् । इदानी प्रकृतमनुसराम । तत्र सात्त्विकाहकाराद रज-सहचरितात् तमोमात्रयाऽनुविद्धात् तल्लक्षणानि व्यवसायात्मकत्वेन प्रकाश-लक्षणान्येकादशेन्द्रियाणि समुत्पद्यन्ते श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणवाग्घस्तो-पस्थपायुपादमनासीति । तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणी'ति । तत्र पूर्व्वाणि श्रोत्रादीनि घ्राणपर्य्यन्तानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् बुध्यन्ते । तत्रापि बुध्यते श्रोत्र स्व विशेषशब्दम्, त्वक् स्पर्शम्, चक्षू रूपम्, जिह्वा रसम्, घ्राण गन्ध चेति । 'इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणी'ति । इतराणि मनोवर्जितानि शिष्टानि वागादीनि पादपर्य्यन्तानि स्व स्व कर्म्म कुर्व्वन्तीति कर्म्मेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । तत्र च वाक् स्व वचनमुच्चारयति, हस्तौ ग्रहणादिकर्म्म कुरुत, उपस्थ आनन्द करोति प्रजोत्पत्त्या, पायु मलादीनामुत्सग करोति, पादौ बिहरणादिकर्म्म कुरुत इति । 'उभयात्मक मन' इति । मन उभयात्मक यतस्तद् बुद्धीन्द्रियेषु बुद्धीन्द्रिय कर्म्मेन्द्रियेषु कर्म्मेन्द्रिय भवति, यथा कश्चिदाचार्य्य शिष्यमध्ये स्थित आचार्य्यत्व करोति, मल्लमध्ये स्थितश्च मल्लत्व भजत इति । मनुनाप्युक्तम्—'एकादश मनो ज्ञेय स्वगुणेनोभयात्मकमि'ति । द्वितीय-सूत्रव्याख्या समाप्ता । २ ।

३ । 'भूतादेरपि तैजससहायात् तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद् यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः । एवमेषा चतुर्व्विंशति र्व्याख्याता ।'

'भूतादेरपी'ति । भूतादिसञ्ज्ञितात् तामसाहङ्कारादपीत्यर्थः । 'तैजससहायादि'ति । रज सहचरितात् । तैजससञ्ज्ञिताद् राजसाहङ्कारसहायादित्यभिप्राय । सत्त्वमात्रयाऽनुविद्धादित्यपि वक्तव्यम् । भवति च तत्रागम —

'अन्योन्यमिथुना सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिन । * * *
नैषामादि सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ॥'

(विष्णुगीता) इति । आदि नोपलभ्यते प्रारम्भाभावात्, सम्प्रयोग सयोगो नोपलभ्यते नित्यप्राप्तत्वात्, अत एव वियोग सविभागोऽपि नोपलभ्यत इत्यर्थ । 'तल्लक्षणान्येवे'ति । विमोहन-प्रवर्त्तन प्रकाशलक्षणान्येवेत्यर्थः । 'पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्त' इति । व्योमादिक्षितिपर्य्यन्ताना सूक्ष्मावस्थारूपाणि पञ्चतन्मात्राणि जाय त इत्यर्थः । कानि च तानि ? तदाह—'शब्दत न्मात्र स्पर्शतन्मात्र रूपतन्मात्र रसतन्मात्र ग न्धतन्त्रमात्रमि'ति । सा मात्रा यस्मिंस्तत् तन्मात्रम् (the state of being that) । 'तेषा विशेषा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा' इति । तेषामविशेषाणामित्यर्थः । अविशेषा अनुद्भूतस्वभावत्वाद् बाह्येन्द्रियैरग्राह्या ग्राह्यास्तु सिद्धप्रणिधानै र्योगिभिरेव । अविशेषाणि तन्मात्राणि क्वचिदपि सुखदु खादिभि र्विशेष्टु न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । ये तु विशेषा' शब्दादयस्ते पुनरनुभवयोग्यै सुख-

दुःखमोहरूपैः धर्म्मैः विशिष्यन्त एव। अयमाशयः। शब्दतन्मात्राद-विशिष्टशब्दस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः शब्दाः उदात्तानुदात्तस्वरित-षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादादयः इति शब्दतन्मात्रमविशेषम्, उदात्तादिशब्दस्तु तद्विशेषः। स्पर्शतन्मात्रादविशिष्टस्पर्शस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः मृदुकठिनकर्कशपिच्छिलशीतोष्णादयः इति स्पर्शतन्मात्रमविशेषम्, मृदुकठिनादिस्पर्शस्तु तद्विशेषः। रूपतन्मात्रादविशिष्टरूपस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः शुक्लकृष्णरक्तपीतादयः इति रूपतन्मात्रमविशेषम्, शुक्लादिरूपं तु तस्य विशेषः। रसतन्मात्रादविशिष्टरसस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः कटुतिक्तकषायमधुराम्ललवणादयः इति रसतन्मात्रमविशेषम्, कट्वादिरसस्तु तस्य विशेषः। गन्धतन्मात्रादविशिष्टगन्धस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः कटुतिक्तादयः इति गन्धतन्मात्रमविशेषम्, कट्वादिगन्धस्तु तस्य विशेषः। उक्तं च—

'कटुतिक्तकषायाद्याः सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः'

इति। 'तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः' इति। तेभ्यः पञ्चभ्यः शब्दतन्मात्रादिभ्यः एकैकोत्तरवृद्ध्या व्योमादिपञ्चमहाभूतानि जायन्ते। तत्र शब्दतन्मात्रादेकशब्दगुणमाकाशमवकाशदानेन वर्त्तमानं शिष्टानां चतुर्णां पृथिव्यप्तेजआकाशानामुपकरोति। शब्दतन्मात्रानुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा स्पर्शतन्मात्राद् द्विगुणो वायुः वहनभावेन वर्त्तमानः शिष्टानां चतुर्णां पृथिव्यप्तेजआकाशानामुपकुरुते। ताभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यामनुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा रूपतन्मात्रात् त्रिगुणं तेजस्तपनभावेन वर्त्तमानं शिष्टानां चतुर्णां पृथिव्यब्वाय्वाकाशानामुपकुरुते। त्रिभिः शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रैरनुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा रसतन्मात्राच्चतुर्गुणा आपो द्रवभावेन वर्त्तमानाः शिष्टानां चतुर्णां पृथिवीतेजोवाय्वाकाशानामुपकुर्व्वते। चतुर्भिः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रैरनुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा गन्धतन्मात्रात् पञ्चगुणा

पृथिवीधारणभावेन वर्त्तमाना शिष्टाना चतुर्णामप्तेजोवाय्वाकाशानामुप करोति। 'एषा चतुर्विंशति र्व्याख्याते'ति। अस्मिन् सूत्रे पञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि, पूर्व्वसूत्रे पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि मनोऽहङ्कारो महानव्यक्त चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि व्याख्यातानीत्यभिप्राय। डल्लणाचार्य्य आह—'पातञ्जलमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्य एव व्योमादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ती'ति। सत्यम्। पातञ्जला पुन र्महतोऽहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणा चोत्पत्तिमिच्छन्ति। साङ्ख्यास्तु नैव समामनन्ति। त एवमाहु— 'सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृति प्रकृते र्महान्, महतोऽहङ्कार, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्, तन्मात्रेभ्य स्थूलभूतानीति चतुर्विंशति र्गण' इति। (१।६१ साङ्ख्यसूत्र द्रष्टव्यम्)। सुश्रुतोऽपि साङ्ख्यमतानुसारेण महतस्त्रिविधोऽहङ्कारो वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति स्वीकृत्य वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणा भूतादे पञ्चतन्मात्राणा चोत्पत्तिमवधार्य्य तैजसमुभयोरनुग्राहकत्वेन कल्पयतीति विशेष। अन्यत् समानम्। तृतीयसूत्रव्याख्या समाप्ता। ३।

४। 'तत्र बुद्धीन्द्रियाणा शब्दादयो विषयाः। कर्म्मेन्द्रियाणा यथासंख्य बचनादानानन्दविसर्गविहरणानि। अव्यक्त महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः, शेषाः षोडश विकाराः। स्वः स्वश्चैषा विषयोऽधिभूतम्। स्वयमध्यात्ममधिदैवत च। अथ बुद्धे र्ब्रह्मा। अहंकारस्येश्वरः। मनसश्चन्द्रमाः। दिशः श्रोत्रस्य। त्वचो वायुः। सूर्य्यश्चक्षुषोः। रसनस्यापः। पृथिवी घ्राणस्य।

वचसोऽग्निः। हस्तयोरिन्द्रः। पादयो विष्णुः। पायो मित्रम्। प्रजापतिरुपस्थस्येति। तत्र सर्व्व एवाचेतन एष वर्गः, पुरुषः पञ्चविंशतितमः, स च कार्य्यकारणसयुक्तश्चेतयिता भवति। सत्यप्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्याय प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्चात्र हेतूनुदाहरन्ति।'

'बुद्धीन्द्रियाणा शब्दादयो विषया' इति। अयमर्थ। बुध्यत इति बुद्धि। 'इन्'-इति विषयाणा नाम। तानिनो विषयान् प्रति द्रवतीति 'इन्द्रियाणि' इति वैदान्तिका। शाब्दिकास्तु रूढिरेषा चक्षुरादीना करणानाम्। तथा हि पाणिनि—इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' (५।२।९३) इति। बुद्धेरिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि घ्राणपर्य्यन्तान्येव। तत्र श्रोत्र येन श्रूयते, त्वग् यया स्पृश्यते, चक्षुर्येन दृश्यते, जिह्वा यया रस्यते, घ्राण येन घ्रायते। पर्य्यालोचनेन शब्द स्पर्शरूपरसगन्धान् पञ्चविषयान् बुध्यन्त इति शब्दादयो बुद्धीन्द्रियाणा विषया भवन्ति। 'कर्म्मेन्द्रियाणा यथासख्य वचनादानानन्दविसर्गविहरणानी'ति। क्रियत इति कर्म्म। कर्म्मण इन्द्रियाणि वागादीन्येव। तत्र वाग् वक्ति, हस्तौ दत्त आददाते च, उपस्थ आनन्द करोति प्रजोत्पत्त्या, पायु विसृजति, पादौ विहरत। अत एव वचनादीनि कर्म्मेन्द्रियाणा यथासख्य विषया भवन्ति। 'अव्यक्तमि'ति। अनभिव्यक्तसत्त्वगुणादिविभागत्वादव्यक्त (the indiscrete principle) प्रकृतिरिति यावत्। अस्य पर्य्याया—प्रकृतिरलिङ्ग केवल प्रधानमविद्या माया चेति। विचित्रसृष्टिकरत्वात् प्रकृतिरित्युच्यते। तथा हि ब्रह्मवैवर्त्ते—

'प्रकृष्टवाचक प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचक ।
सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृति सा प्रकीर्त्तिता ॥'

इति । न क्वापि लय गच्छतीत्यलिङ्गम् । केवलमधिकृत्य भगवानुशना स्मरति—

'गुणसाम्ये स्थित तत्त्व केवल त्विति कथ्यते ।
केवलादेतदुद्भूत जगत् सदसदात्मकम् ॥' इति ।

प्रधत्ते सर्व्वमात्मनीति प्रधानम् । अविद्या ज्ञानविरोधित्वात् । माया विसदृशप्रतीतिसाधकत्वात् । 'महानि'ति । महानिति सामान्याहकारो बुद्धिलक्षण समष्टिरूपविराट्कार्य्यत्वात् । 'अहकार' इति । स हि वैकारिकतैजसभूतादिस क्षितो विशेषाहकारो देहात्माभिमानहेतुत्वेन श्रोताऽह वक्ताऽहमित्यादिव्यष्टिरूपजीवकार्य्यत्वात् । 'पञ्चत मात्राणी'ति । शब्दतन्मात्रादीनि प्रागेव यानि विवृतानि । तथा हि स्मर्य्यते विष्णुपुराणे—

'तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा स्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिण ॥'

इति । 'अष्टौ प्रकृतय' इति । तत्राव्यक्तापरपर्य्याया प्रकृतिरेका सत्त्वरजस्तमसा साम्यरूपा स्वयमचेतनाऽनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्व्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिरपि तु सर्व्वभूताना परमकारणमेव । महदाद्या सप्त प्रकृतिविकृतय । ते हि प्रकृतयोऽन्येषा कारणतया, विकृतयश्च कार्य्यतया । तत्र महान् विशेषाहकार जनयन् प्रकृति, अव्यक्तादुत्पद्यमानो विकृति । विशेषाहकारस्तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि च जनयन् प्रकृति, महत उत्पद्यमानो विकृति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा पञ्च यथाक्रम व्योमानिलानलजलोर्व्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयन्त॰ प्रकृतय॰, विशेषाहकारादुत्पद्यमाना विकृतय । ननु, कथ तर्हि सर्व्वा अपि प्रकृतित्वेनोच्यन्ते ? नैष दोष, ता सर्व्वा प्रकुर्व्वन्तीति मनसि

निधाय तत्त्वसमाम्नाये भगवता कपिलेनापि तद्वादन्यायेन सूत्रितम्—'अष्टौ प्रकृतय' इति। एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याता। 'शेषा षोडश विकारा' इति। तत्र व्योमादिपञ्चमहाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि, वागादीनि पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणि, सर्व्वसहकारि मनश्चेति केवलविकारा। अथ षोडशको गणो विकारोऽन्यस्मादुत्पन्नो न हि ततोऽन्यदुत्पद्यत इति। 'स्व स्वश्चैषा विषयोऽधिभूतमि'ति। महदहकारेन्द्रियाणा ये व्यवसायास्त आधिभौतिका इत्यर्थ। तत्र महत समष्ट्यहकाररूपस्य विषयो व्यष्ट्यहकारोत्पादकत्वमधिभूतम्, अह कारस्य व्यष्ट्यह काररूपस्य विषय इन्द्रियतन्मात्रोत्पादकत्वमधिभूतम्। तत्रापि श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणाना विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अधिभूतम्, वाक्पाणिपादपायूपस्थाना विषया वचनादानविहरणविसर्गानन्दा अधिभूतम्, मनसस्तु सकल्पो विषय एवाधिभूतम्। 'स्वयमध्यात्ममधिदैवत चे'ति। महदहकारेन्द्रियाणीत्येतानि त्रयोदश स्वयमध्यात्मसज्ञितानि भवन्ति, या या पुन र्देवता मूलप्रकृते सत्त्वप्रधाना उत्पन्नास्तास्ता एव तेषा महदादीनामाधिदैवत्यमापन्ना बुद्ध्यादीना स्फूर्त्तिकरणत्वादिति। 'अथे'ति यथा। 'बुद्धे ब्रह्मे'ति। बुद्धिरध्यात्म व्यष्ट्यहकारोत्पादकत्वरूप बोद्धव्यमधिभूत ब्रह्मा तत्राधिदैवतमिति। अत्र साख्यवृद्धानामानुकूल्यमस्ति। वेदान्तिनस्तु बृहस्पतिराधिदैविक इत्याहु। तथा हि पठ्यते—

'बुद्धिरध्यात्ममित्युक्त बोद्धव्य तत्र यद् भवेत्।
अधिभूत तदित्युक्तमधिदैव बृहस्पति ॥'

इति।

'अहकारस्येश्वर' इति। अह कारोऽध्यात्मम्, इन्द्रियतन्मात्रोत्पादकत्वरूपमहकर्त्तव्यमधिभूतम्, ईश्वरस्तत्राधिदैवतमित्यर्थ। ईश्वरो महेश्वरो रुद्रापरपर्य्याय एव। तथा हि वेदान्तिन —

'अह कारस्तथाऽध्यात्ममह कर्त्तव्यमेव च ।

अधिभूत तदित्युक्त रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥' इति ।

शान्तिपर्व्वणि तु स्मर्य्यते—

'अह कारस्तथाऽध्यात्म सर्व्वससारकारकम् ।

अभिमानोऽधिभूत च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥'

(मोक्ष० ३१३ अ०) इति । 'मनसश्चन्द्रमा' इति । मनोऽध्यात्म सकल्पयितव्यमधिभूत चन्द्रमास्तत्राधिदैवतम् । अत्र वेदान्तभारतयोरान्यानु कूल्यमस्ति । कथ चन्द्रमा अधिदैवत मनसो न तु सूर्य्यादीना कश्चिदन्य इति चेत् ? उच्यते । श्रूयते हि पुरुषसूक्ते—'चन्द्रमा मनसो जात इति । एव च मनसो जातत्वान्मनोऽधिष्ठातृत्व चन्द्रस्य समुपपन्न भवतीति । 'दिश श्रोत्रस्ये ति । अत्र साख्यवेदान्तौ चाहतु —

'श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्त श्रोतव्य शब्दलक्षणम् ।

अधिभूत तदित्युक्त दिशस्तत्राधिदैवनम् ॥' इति ।

आम्नायते हि पुरुषसूक्ते—'दिश श्रोत्रादि'ति (ऋक् १०।९०।१४) । अत एव पुरुषश्रोत्रादुत्पन्नाना दिशा जीवश्रोत्राधिष्ठितत्व नानुपपन्नमेव । 'त्वचो वायुरि'ति । अत्रापि साख्यवेदान्तयोरानुकूल्यमस्ति । तत्रोक्तम्—

'त्वगध्यात्ममिति प्रोक्त स्पर्ष्टव्य स्पर्शलक्षणम् ।

अधिभूत तदित्युक्त वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥' इति ।

यद्यपि 'ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वच प्राविशन्नि ति श्रुतेरोषधि-वनस्पतीना त्वग्देवतात्व वक्तुमुचितम्, तथापि वृद्धाणा वाय्वधिष्ठातृत्व श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति मनसि निधाय पूर्व्वाचार्य्यै र्वायोस्त्वग्देवतात्वमुक्तम् । स्मरति च भववान् व्यासोऽपि मोक्षधर्म्मे—

'त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदा ।

स्पर्शमेवाधिभूत तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥'

(३१३ अ०) इति। अत्र स्पर्शशब्द क्लीबलिङ्ग एव। ननु, 'घञबन्ता' इति स्मृतेरसौ पु लिङ्ग एव ज्ञायते। सत्यम्। नेय स्मृतिस्तु भगवद्-व्यासादीनधिकृत्य कृता। ते हि भगवन्तो वाग्विषये स्वतन्त्रा एव। 'सूर्य्यश्चक्षुषो' इति। अय चाधिभूतादिभावो वेदान्तेऽपि वर्णित। तत्रोच्यते—

'चक्षुरध्यात्ममित्युक्त द्रष्टव्य रूपलक्षणम्।
अधिभूत तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम्॥'

इति। स्मर्य्यते चाश्वमेधिके—

'तृतीय ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते।
अधिभूत ततो रूप सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम्॥'

(४२ अ०) इति। श्रूयते हि बृहदारण्यके—'इद चक्षु सोऽसावादित्य' इति। श्रुत्यन्तर च—'आदित्यश्चक्षु र्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदि'ति। आम्नायते च ऋग्वेदे—'चक्षो सूर्योऽजायत' इति। अत एव पुरुषचक्षुष सकाशा-दुत्पन्नस्य सूर्य्यस्य जीवचक्षुषोरधिष्ठातृत्व युक्तमेव भवति। 'रसनस्याप' इति। इत्थ च साख्यवृद्धा आहु—'जिह्वाऽध्यात्मम्, रसयितव्यमधि-भूतम्, आपस्तत्राधिदैवतमि'ति। श्रुतिस्मृती अपि मतमेतदुपोद्बलयत। 'पृथिवी घ्राणस्ये'ति। एव च साख्याचार्य्यैरुक्तम्—'नासाऽध्यात्म घ्रातव्यमधिभूत पृथिवी तत्राधिदैवतमि'ति। वेदान्त चोच्यते—

'घ्राणमध्यात्ममित्युक्त घ्रातव्य गन्धलक्षणम्।
अधिभूत तदित्युक्त पृथिव्यत्राधिदैवतम्॥'

इति। स्मर्य्यते च मोक्षधर्म्मे—

'घ्राणमध्यात्ममित्याहु र्यथाश्रुति निदर्शिन।
गन्ध एवाधिभूत तु पृथिवी चाधिदैवतम्॥'

(३१३ अ०) इति। 'वचसोऽग्निरि'ति। एव च वेदान्तिन आहु—

'वागध्यात्ममिति प्रोक्त वक्तव्य शब्दलक्षणम् ।
अधिभूत तदित्युक्त वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥'

इति । श्रूयते च बृहदारण्यके—'वाक् सोऽयमग्नि' इति (३।१।३) । श्रुत्यन्तर च—'अग्नि र्वाग् भूत्वा मुख प्राविशत्' इति । अत एवाग्नेर्जीवाना वाग्द्वधिष्ठितत्व न्याय्य प्रतीयते । 'हस्तयोरिन्द्र' इति । साख्यवृद्धै-रप्युक्तम्—'पाणिरध्यात्मम्, आदानमधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतमि'ति । ब्रह्मवादिनश्चाहु —

'हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्य च यद् भवेत् ।
अधिभूत तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥' इति ।

स्मर्य्यते चाश्वमेधिके—

'हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जना ।
अधिभूत च कर्म्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥'

(४२ अ०) इति । 'इन्द्रो मे बले श्रित' इति श्रुतिस्वारस्यादिन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्व प्रसिद्धम् । 'बाहो र्बलमि'ति श्रुत्या बलस्य बाहुधर्म्म-त्वादिन्द्रस्य हस्ताधिदेवत्व युक्त भवति । 'पादयो र्विष्णु' इति । ब्रह्मवादिनश्चैवमाहु —

'पादावध्यात्ममित्युक्त गन्तव्य तत्र यद् भवेत् ।
अधिभूत तदित्युक्त विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥'

इति । स्मर्य्यते च मोक्षधर्म्मे—

'पादावध्यात्ममित्याहु र्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिन ।
गन्तव्यमधिभूत च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥'

इति । श्रूयते हि—'इद विष्णु वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्' (ऋ० १।२२। १७) इति । तत्र निरुक्तकारो भगवान् यास्क आह—'यदिद किं च तद् विक्रमते विष्णुरि'ति । भवति च तत्र श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—

'क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञित ' (शान्ति प०) इति । अत एव विष्णो र्विक्रमणकर्त्तृत्वात् क्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्व तस्य सङ्गत भवति । 'पायो र्मित्रमि'ति । सुहृदि मित्रशब्दस्य क्लीबत्वम् । तथा हि कोष — 'मित्र सखा सुहृदि'ति । प्रयोगश्च—'एकक्रिय भवेन्मित्रमि'ति । पायोर्मित्रमित्यत्र सुहृद्वचनस्य मित्रशब्दस्य नास्तीह कश्चिदुपयोग इति कृत्वा निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—'मित्रोऽधिदैवतमि'ति । स्मर्य्यते चाश्वमेधिके—

'अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूत विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम ॥'

(४२ अ०) इति । मित्र इति सूर्य्यनाम । मनुभाष्ये चोपलभ्यते— 'पायो र्मित्र ' (४।१५२, १२।७२) इति । वेदान्तेऽपि दृश्यते—

'पायुरिन्द्रियमध्यात्म विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूत तदित्युक्त मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥'

इति । साख्ये चोक्तम्—'पायुरध्यात्मम्, उत्स्रष्टव्यमधिभूतम्, मृत्युस्तत्राधिदैवतमि'ति । मृत्यु र्यमवचन इति पौराणिका । स्मर्य्यते च—

'यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय चे'ति ।

सम्भाव्यते च यत् साख्यानुवर्त्तिना सुश्रुतेनापि 'पायो र्मृत्युरि'त्युक्तम्, प्रमादात्तु लिखित 'पायो र्मित्रमि'ति। यद्वा भवतु, विशेषज्ञा अत्र प्रमाणम् । 'प्रजापतिरुपस्थस्ये'ति । निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—'उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दनीयमधिभूतम्, प्रजापतिरधिदैवतमि ति । अत्र साख्यवेदान्तयोरप्यानुकूल्यमस्ति । अधिभूतत्वे पुन र्भारतेन सह तयोरनैक्य दृश्यते । यत आश्वमेधिके भगवान् व्यास स्मरति—

'प्रजन सर्व्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूत तथा शुक्र दैवत च प्रजापति ॥'

इति। 'आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्' इति श्रुतेरत्र शुक्राधिभूतत्वमुपस्थस्य स्मर्य्यत एव। ननु, 'आपो भूत्वे'ति श्रुतिस्वारस्यादप्स्वेव देवताभावना युक्तेति चेत्? मैवम्। यत सृष्टेरनुरोधात् तदनुग्राहिण प्रजापतेरधिदेवत्व न्याय्य भवति। 'तत्र सर्व्व एवाचेतन एष वर्ग' इति। कारणरूपा प्रकृतिरचेतनेति तस्या कार्य्यजातस्य महदादेरप्यचेतनत्वात् प्रकृतिमहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रमहाभूतानीत्येष चतुर्विंशतितत्त्वात्मको वर्गो राशिरचेतन एवेत्याशय। 'पुरुष पञ्चविंशतितम' इति। प्रागेव चतुर्विंशति तत्त्वानि व्याख्याय सम्प्रति सङ्ख्यापूरणाथ पुरुषतत्त्वमुक्तम्। एतत्तु न सृष्टिक्रमार्थं बोध्यम्। यतोऽसौ पुरुषो नित्यो निर्गुणो निर्धर्म्मको निष्क्रियश्चैतन्यमात्रवपुश्चेति श्रूयते। केचिदाहु —'पुरुषो नि सङ्गोऽप्युपरक्तोऽविवेकात्, उपरागस्तु न जपास्फटिकयोरिव पर त्वभिमान' (fancy) इति। एव चाष्टौ प्रकृतय षोडश विकारा पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति, यत्रोक्तम्—

'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत्।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशय ॥'

इति। पुनरप्युक्तम्—

'हस पिब लल मोद नित्य विषयानुपभुङ्क्ष्व कुरु च मा शङ्काम्।
यदि विदित ते कापिलमत तत् प्राप्स्यसे मोक्षसौख्य च ॥'

इति। 'स च कार्य्यकारणसयुक्तश्चेतयिता भवती'ति। स च पुरुष कार्य्य गुणवैषम्यमूलकमहदादिलिङ्ग कारण गुणसाम्यमूलकमलिङ्गमित्युभाभ्या सयुक्त ससृष्टश्चेतयिता चेतनायुक्तो भवति। इह चेतयितृशब्द कर्त्तृभोक्त्रादिवचन साङ्ख्यप्रकरणत्वात्। न हि पुरुषश्चेतनावान् भवति तस्य चिन्मात्रस्वरूपत्वात्। किं तर्हि? गुणकर्त्तृत्वे स उदासीनोऽपि कर्त्तेव भवति, न तु परमार्थत कर्त्ते'ति। अत्र दृष्टान्तो यथा—केचिच्चौरा

द्रव्यसम्भारमपहृत्य कृतकार्य्या कुतश्चिदाश्रमे प्रच्छन्ना अवातिष्ठन्त। तत्रैव कस्मिंश्चिद् विटपितले माण्डव्यनामा मुनि समाहित आसीत्। तत आरक्षिभिश्चौरा गृहीता, कृतापराधै सह मुनिश्च गृहीत सोऽपि चौर इति। अचौरो मुनिश्चौरससर्गेण यथा चौरतया प्रतीतस्तथा गुणा कर्त्तारस्तै ससृष्ट पुरुषोऽकर्त्ताऽपि कर्त्तृससर्गात् कर्त्तेव प्रतीयत इति। तदुक्त साख्यकारिकायामीश्वरकृष्णाचार्य्येण—

'तस्मात् तत्सयोगादचेतन चेतनावदिव लिङ्गम्।

गुणकर्त्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीन ॥' (२०) इति।

इद तात्पर्य्यम्—यथा पुरुषसयोगादचेतन लिङ्ग चेतनावदिव भवति, तथा चैतन्यावभासितगुणात्मकलिङ्गसयोगादकर्त्ताऽपि कर्त्तेव भवति, यथा कश्चित् स्वामी स्वयमयोद्धाऽपि यौधभृत्यसयोगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा पुरुषोऽप्युपचारेण कर्त्तेति। ननु, सचेतनस्य बुद्धिपूर्व्विका प्रवृत्ति दृश्यते, प्रधानमचेतनमेव। तथापि सम्प्रदायविद्भि काचित् प्रवृत्तिस्तत्र समारोपिता। किन्तु किमर्थं तत् प्रवर्त्तते? एव प्राप्ते चाह—'सत्यप्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ती'ति। सम्प्रदायविद इत्यध्याहार। उपदिशन्ति वदन्ति। दिशिरुच्चारणक्रिय इति पस्पशाया पतञ्जलि। पुरुषकैवल्यार्थं पुरुषविमोक्षनिमित्तमित्यर्थं। एतदुक्त भवति यत् पुरुषविमोक्ष-निमित्तमज्ञस्यापि प्रधानस्य प्रवृत्तिरस्तीति। ननु, विनैव दृष्टान्त कथ-मिदमास्थेय यदचेतनमपि प्रधानमौत्सुक्यनिवृत्तये पुरुषमोक्षार्थं प्रवर्त्तत इत्याशङ्क्य पुनरप्याह—'क्षीरादीश्च हेतूनुदाहरन्ती ति। सम्प्रदायविद इत्युपस्कार। तत्र क्षीरादीना दृष्टान्तमपि दर्शयन्तीत्यर्थं। अयमाशय। केवल सचेतने प्रवृत्तिरेवविधा सम्भवतीत्यय नियमो नाव्यभिचारी भवति, लोकेऽचेतनानामपि प्रवृत्तिदर्शनात्। तथा हि तृणोदक गवाशित पीत च क्षीरभावेन परिणम्य वत्सस्य पुष्टिं कर्त्तु प्रवर्त्तते, कृत्वा च स्वतो

निवर्त्तते। एव प्रधानमचेतनमपि पुरुषस्य विमोक्षार्थं शब्दादिविषय भोगोपलब्धिलक्षणं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणं चेति द्विगतं पुरुषार्थं कर्त्तुं प्रवर्त्तते, कृतार्थं च निवर्त्तते। 'क्षीरादीनि'त्यस्मिन्नादिपद डल्लणाचार्य्य एव व्याचष्टे—'आदिशब्दाच्च यथैकान्ते कमनीयकामिनीसुरतमहोत्सवे तत्सुखातिशयोत्पादनार्थं रेत प्रवर्त्तते तद्वदित्यर्थं' इति। चतुर्थसूत्र व्याख्या समाप्ता। ४।

५। 'अत ऊर्द्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्म्यवैधर्म्मे व्याख्यास्यामः। तद् यथा। उभावप्यनादी, उभावप्यनन्तौ, उभावप्यलिङ्गौ, उभावपि नित्यौ, उभावप्यपरौ, उभौ च सर्व्वगताविति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिण्यमध्यस्थधर्म्मिणी चेति। बहवश्च पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्म्मिणोऽप्रसवधर्म्मिणो मध्यस्थधर्म्मिणश्चेति। ' तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति कृत्वा सर्व्वं एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके भाषन्ते।

'अत ऊर्द्ध्वम'त परम्। 'प्रकृतिपुरुषयोरि'ति परवल्लिङ्गता द्वन्द्वत्वात् (पा० २।४।२६)। 'साधर्म्म्यवैधर्म्म्ये व्याख्यास्याम' इति। सारूप्य-वैरूप्ये विवरिष्याम। 'उभावप्यनादी' इति। आदि प्रारम्भ कारण वा नास्ति ययोस्तावनादी उत्पत्तिशून्याविति यावत्। 'उभावप्यनन्ता-

वि'ति। अन्त परिच्छेदो नास्ति ययो स्तावनन्तौ। अलिङ्गाविति। न क्वापि लय गच्छतो यौ तावलिङ्गो। 'नित्यावि'ति। शाश्वतकालावस्थितौ चिरस्थायिनौ वा। कुतश्चिदनुत्पन्नत्वान्नाशरहिताविल्यभिप्राय। 'यत् सृष्ट तन्नष्टमि'ति श्रुते। 'अपराविति' नास्ति पर श्रेष्ठो याभ्या तावपरौ प्रकृतिपुरुषौ। 'सर्व्वगतावि'ति। सर्व्वं गतौ प्राप्ताविति सर्व्वत्र प्राप्तौ सर्व्वव्यापिनावित्यर्थ। साधर्म्म्यमुक्त्वा वैधर्म्म्यं वक्तुमारभते। 'एका तु प्रकृतिरचेतने'ति। तु पक्षव्यावृत्तये। असहाया प्रकृतिरश्चेति भाव। असहायत्वमेकजातीयक्रियाकरणे सहायान्तरराहित्यम्। पुरुषस्य तु विजातीयत्वात् तत्ससगित्वे नानुपपत्ति। 'त्रिगुणे ति। त्रय सत्त्वादयो गुणा यस्या सा त्रिगुणा तत्स्वभावत्वात्। 'बीजधर्म्मिणी'ति। विशेषेण कार्य्यरूपेण जायत इति बीज कारणम्। विपूर्व्वकाज्जनधातो र्डे, 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति वे दीर्घत्वम्। बीजस्य धर्म्म प्ररोहित्व बीजधर्म्मस्तद्वतीति बीजधर्म्मिणी (पा० ५।२।१३२)। एवमुत्तरत्र। अयमाशय। महदादिविकाराणामाधारभूतेति प्रकृति बीजधर्म्मिणीत्युच्यते। 'प्रसवधर्म्मिणी ति। प्रसव उत्पादनम्। महदादिविकाराणामुत्पादकत्वात् प्रकृति प्रसवधर्म्मिणीत्युच्यते। 'अमध्यस्थ धर्म्मिणी'ति। मध्यस्थ उदासीन। पुरुष उदासीनो बन्धमोक्षयो। अनुदासीना तु प्रकृतिस्तयो। अत एव पुरुषो मध्यस्थधर्म्मी, किन्तु प्रकृतिरमध्यस्थधर्म्मिणी भवति। ननु, कथमसौ प्रकृति र्बध्यते मुच्यते वा? धर्म्मो वैराग्यमैश्वर्य्यमधर्म्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्य्यं चेति सप्तभी रूपै स्व बध्नाति प्रकृति, विमोचयति चात्मान गुणपुरुषान्तरोप लब्धिं प्रति सैकरूपेण ज्ञानेनेति। 'बहवश्च पुरुषा' इति। जननमरणकरणादीना प्रत्येकनियमादनेकपुरुषा एव। जन्मादिव्यवस्थाया श्रुतिश्चाभिधत्ते—

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥'

(श्वेत० ४।५) इति । 'अचेतनावन्त' इति । प्रकृतिपुरुषयो सारूप्य-वैरूप्यप्रदर्शनाय पूर्व्वोक्तियोजनया पुरुषसारूप्य व्याख्येयम् । प्रकृतिरचेतना पुरुषास्तु चेतनावन्तश्चिच्छक्तिमन्त । 'अगुणा' इति । प्रकृति सगुणा पुरुषास्त्वगुणा गुणलेशविरहिता । 'अबीजधर्म्मिण' इति । प्रकृति बीजधर्म्मिणी पुरुषास्त्वबीजधर्म्मिण परिणामकारणशून्या । 'अप्रसवधर्म्मिण' इति । प्रकृति प्रसवधर्म्मिणी पुरुषास्त्वप्रसवधर्म्मिण उत्पादकवृत्तिराहित्यात् । 'मध्यस्थधर्म्मिण' इति । एतद्व्याख्याने यत्नो न कृत प्रागुक्तत्वेन फल्गुप्रयोजनत्वात् । 'तत्र कारणानुरूप कार्य्यमिति कृत्वा' इति । तत्र कारणस्य गुणात्मिकाया प्रकृतेरनुरूप सदृश कार्य्य गुणात्मकमविशिष्ट लिङ्गम्, तस्यापि लिङ्गस्य गुणात्मककारणरूपस्य कार्य्य परिणामक्रमनियमाद् गुणात्मक किञ्चिदविशिष्टोऽहङ्कारादिषड्विधतत्त्वान्तरपरिणाम इति मनसि निधाय । 'सर्व्वं एवैते विशेषा सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ती'ति । गुणोपरक्तषड्विशेषेभ्य परिणामक्रमनियमेन विविक्ता षोडशविकाररूपा विशेषा अपि गुणाक्ता भवन्ति । 'तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्ती'ति । उपाधेर्गुणसम्पर्काद् गुणप्राचुर्य्याच्च पुरुषा निर्गुणा अपि सोपाधिकत्वाद् गुणवन्त इव प्रतीयन्ते । तदुक्तम्—

'यथा विशुद्ध स्फाटिकोऽलक्तकादिसमीपत ।
तत्तद्वर्णयुता भान्ति वस्तुतो नास्ति रञ्जनम् ॥' इति ।

'इत्येके भाषन्त' इति । दार्शनिकाना साङ्ख्यविद एव वदन्तीत्यर्थं । 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोष । पञ्चमसूत्रव्याख्या समाप्ता । ५ ।

६। 'वैद्यके तु—

स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।
परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥
तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।
तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥
तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सा प्रति सर्व्वदा ।
भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥

यतोऽभिहितं तत् सम्भवद्द्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः, भौतिकानि चेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः। भवति चात्र—

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।
नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥

इति ।'

पूर्व्वसूत्रेण प्रकृतिपुरुषयो साधर्म्म्यवैधर्म्म्ये उपपाद्य इदानीं स्वाभिमत दर्शयितुमेतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह—'वैद्यके त्वि'ति। स्वभावमीश्वर पृथुदशिन' इति। पृथुदशिनो विपुलदशिनस्त आहु—'स्वभावादिषट्-सहाया प्रकृति भूताना प्रभवाप्यययो कारणमिति। गीयते च—

'कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुष सुखदु खाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥'

(१३।२०) इति। तत्र प्रकृतेरेकस्या उपादानकारणत्वमन्येषा षण्णां निमित्तकारणत्वमिति विमर्श। गयी चाह—'वैद्यके तु विपुलदशिन

स्वभावादीना षण्णा प्रकृतित्व प्रतिपादयन्ति। ते च स्वभावादय समुच्चयेन जगदुत्पत्तौ कारणभूता। तत्रापि प्रकृतिपरिणामस्योपादानकारणत्वम्, स्वभावादीना च पञ्चाना निमित्तकारणत्वमि'ति। जेज्जटेन पुनरीश्वर विहाय स्वभावादय प्रकृतेरष्टरूपाया पर्य्यायत्वेनाभिहिता। निबन्धसग्रहे डल्लण आह—'स्वभावादिभेदभिन्नाया षड्विधाया अपि प्रकृतेरुदाहरणान्यभिहितानी'ति। अथ स्वभावादिश्लोकस्य पदार्थविवेचने यत्न क्रियते। 'स्वभावमि'ति। यद्यपि प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभयवाचित्वमेव तन्त्रान्तरे परिकल्पितम्, तथापीह प्रकृति स्वभावसहायेति बोध्यम्। कुत ?

'न कर्त्तृत्व न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभु।
न कर्म्मफलसयोग स्वभावश्च प्रवर्त्तते॥'

(५।१४) इत्यादिगीतावाक्यस्मरणात्। स्वो भाव स्वभाव पदार्थ उपाधिरित्यर्थ। स्वभाव खलु वस्तूना प्रतिनियता शक्तिरपा द्रवत्वमिव वह्ने रौष्ण्यमिव वा। तदाह बुद्धचरिते प्रथमखृष्टशताब्दीय कविरश्वघोष —

'अस्तीति केचित् परलोकमाहु र्मोक्षस्य योग न तु वर्णयन्ति।
अग्ने र्यथा ह्यौष्ण्यमपा द्रवत्व तद्वत् प्रवृत्तौ प्रकृतिं वदन्ति॥
केचित् स्वभावादिति वर्णयन्ति शुभाशुभ चैव भवाभवौ च।
स्वाभाविक सर्व्वमिद च यस्मादतोऽपि मोघो भवति प्रयत्न॥
यदिन्द्रियाणा नियत प्रचार प्रियाप्रियत्व विषयेषु चैव।
सयुज्यते यज्जरयार्त्तिभिश्च कस्तत्र यत्नो ननु स स्वभाव॥
क कण्टकस्य प्रकरोति तैक्ष्ण्य विचित्रभाव मृगपक्षिणा वा।
स्वभावत सर्व्वमिद प्रवृत्त न कामकारोऽस्ति कुत प्रयत्न॥'

(६।५७ ५८, ६२) इति। स्वभावमुद्दिश्य वैद्यकानामपि शास्त्रेषु भणितम्—

'सन्निवेश शरीराणा दन्ताना पतनोदगमौ ।
तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावत ॥'

इति । अपि च—

'धातुषु क्षीयमाणेषु वर्द्धेते द्वाविमौ सदा ।
स्वभाव प्रकृति कृत्वा नखकेशाविति स्थिति ॥'

इति । पुनरपि भणितम्—

'निद्राहेतुस्तम सत्त्व बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतु र्गरीयानेव कीर्त्यते ॥'

इति । पुनरपि च—

'स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जला ।
स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषादय ॥'

इति । स्वभावस्य प्रकृतित्वेन ग्रहणपक्षे तु साख्यवैद्यकयो शाश्वतिको विरोध सवृत्त । तथा हि सारयवृद्धैरुद्घुष्यते—स्वभावो नाम नास्ति कश्चित् स्वतन्त्र पदार्थो यत प्रभवाप्ययसङ्गति स्यात्, तस्माद् यो ब्रूते प्रकृते सहकारित्वेन स्वभावस्तयो कारणविशेष इति तन्मिथ्यैव भवति , वस्तुतस्तु धर्म्मिस्वरूपमात्रो हि यो धर्म्म प्रकृते गुणविकारात् प्रपञ्च्यते स एव स्वभाव इति ।

'ईश्वरमि'ति ।

'ईच्छापूर्व्वककर्त्तृत्व प्रभुत्वमसरूपता ।
निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥'

इत्यादिविवक्षितत्वात् केचित् प्रतिपद्यन्ते यत् सकलभूतभावाना जनयित्रीं प्रकृतिमधिष्ठाय स ईश्वर एव जगत् सृजतीति । श्रुतिरपिताननुकूलयति—

'विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजा ध्रुवाम् ।
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्य्यते पुन ॥

सूयते पुरुषार्थाश्च तेनैवाधिष्ठित जगत् ।
गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ॥'

इति । श्रुत्यन्तर च—

'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् ।
माया तु प्रकृति विद्यान् मायिन तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्त सर्व्वमिद जगत् ॥'

इति । श्रुत्यन्तरमपि—

'कुत केशान् कुत स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् ।
अङ्गा पर्व्वाणि मज्जान को मास कुत आभरत् ॥'

(अथर्व्व स० ११।१०।१२) इति । आङ्पूर्व्वाद्धरते लँङि तिप्याभरदिति। 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि हस्य' (पा० ८।२।३२ वा०) इति हृधातो र्हस्य भत्वम् । भवति च तत्र पारमर्ष सूत्रम्—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (वे० १।४।२३) इति । एतदुक्त भवति—ईश्वरो न केवल निमित्त-कारण पर तु प्रकृतिरुपादानकारण चेति । कुत ? 'येनाश्रुत श्रुत भवती'ति प्रतिज्ञा, 'यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्व मृन्मय विज्ञात स्यादि'त्यादि दृष्टान्तस्तयोरनुपरोधादबाधादित्यर्थ । नासदीयसूक्ते चाम्नायते—

'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीव कुह कस्य शर्म्म-
न्नम्भ किमासीद् गहन गभीरम् ॥
तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रे
ऽप्रकेत सलिल सर्व्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहित यदासीत्
तपसस्तन् महिनाऽजायतैकम् ॥' इति ।

आ समन्ताद् भवतीत्याभु व्यापक यदेकमखरड तुच्छयेन, योपजनश्छान्दस-स्तुच्छेनेति लोके। तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनेत्यर्थ। अपिहितमासीदाच्छादितमासीत्। तत् सर्व्वं तपस स्रष्टव्यपर्य्यालोचनरूपस्य सङ्कल्पस्य महिना माहात्म्येन अजायत समुदपादि नामरूपाभ्या विस्पष्टमभ्यव्यज्यतेत्याशय। श्रुत्यन्तर च—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रय त्यभिसविशन्ति तद्ब्रह्मे'ति। एतदुक्त भवति—स्वयमपरिच्छिन्न परमात्मा स्वलीलोपकरण-निमित्तोपादानवस्तुशरीरतया तन्मय स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषसमष्टि परम्परया महाभूतपर्य्यन्तमात्मान स्वमायया तच्छरीरक परिणमय्य स्थावरादि-जीवान्तजगद्रूपेणावतिष्ठत इति। ऋग्वेदोऽपि लौकिकप्रश्न-प्रतिवचनन्यायेन ब्रह्मापरनाम्नि परमेश्वरे जगतो जन्मस्थितिभङ्गानाह—

'किं स्विद् वन क उ स वृक्ष आस
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षु।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्
यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥' (१०।८१।३) इत्यादि।

अस्य साक्षात्प्रतिवचन तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि दृश्यते—

'ब्रह्म वन ब्रह्म स वृक्ष आसीद्
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षु।
मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो
ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥' (२।८।६) इति।

भगवान् मनुरपि स्मरति—

'आसीदिद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्व्वत॥

तत स्वयम्भू र्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजा प्रादुरासीत् तमोनुद ॥
योऽसावतीन्द्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्य स एव स्वयमुद्वभौ ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षु विविधा प्रजा ।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥'

(१।५ ८) इति । अत एव ब्रह्मापरपर्य्याय ईश्वरो हि जगतो निमित्तकारण-मुपादानकारण च भवत्येव । एतत् सर्व्वं विभाव्य केचिदीश्वरमेव प्रकृतित्वेन मन्यन्ते । कैश्चित् पुन पातञ्जलसाङ्ख्यप्रवचनोक्त पञ्चविंशतितम पुरुष ईश्वरत्वेन गृहीत । नैतत् सुष्टूक्त भवति श्रुत्यादिविरोधात् । श्रुतिश्च शुकरहस्योपनिषदि—

'कार्य्योपाधिरय जीव कारणोपाधिरीश्वर '

इति । भवति च तदनुवादिनी स्मृतिरपि—

'कर्म्मात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धै स युज्यते'

इति । ईश्वर प्रकृतेरधिष्ठाता प्रवर्त्तकश्चेत्यभ्युपगम्य केचिद् वैद्यकास्तस्य निमित्तकारणमात्रत्व स्वीकुर्व्वन्तस्तात्पर्य्यत आहु —स्वार्थं परार्थं वा चेतन प्रवर्त्तते, अचेतना तु प्रकृतिरेव भवितु नार्हति, तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतन ईश्वरो य एव तत्कार्य्योपजनने निमित्तकारण भवति, यतश्च तस्या चेतनवत् प्रवृत्ति र्निवृत्ति र्वोपयुज्यत इति । तेषा शास्त्रेष्वपि स ईश्वरो वह्निरूपो जीवितादे कारणत्वेन समुदाहृत, यथा—

'जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचक '

इत्येवमादौ । श्रुतिरपि वैद्यकराद्धान्त न प्रतिकूलयति । तथा हि—'तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरित विषमत्व प्रयाति' (समाधिपादस्थ-

२४ सूत्रीययोगवार्त्तिकम्) इत्यादिश्रुतिष्वेव प्रकृते गुंणवैषम्यमीश्वर प्रयत्नेनैव श्रूयते। भवति च तदनुवादिनी स्मृतिरपि—

'प्रकृति पुरुष चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरि ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥'

इति। अत एव श्रुतिस्मृतिविशेषेष्वपि प्रकृते गुंणक्षोभ ईश्वरेच्छातो भवतीति स्पष्टमुपलभ्यते।

साङ्ख्यास्तु नैतत् सहन्ते। त एवमाहु —ईश्वरो यदि कारण स्यात् तर्हि निर्गुंणादीश्वरान्निर्गुंणा एव प्रजा स्यु, न चैवम्। तस्मादीश्वर किमपि कारण न भवति। एव पञ्चविंशतितम पुरुषोऽपि बोद्धव्य इति। एतदेव नितरामाक्षिप्य सर्व्वदर्शनसग्रहकृता माधवाचार्य्येण निरीश्वर साङ्ख्यमतमेव कटाक्षितम्—'यस्तु परमेश्वर करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिना डिण्डिम स गर्भस्रावेण गत' इति। यद्वा भवतु, वेदान्ततात्पर्य्यत इदमपि वक्तु शक्यते यद् ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्व-मभ्युपगन्तव्यमिति। यत 'एकमेवाद्वितीयम्', 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेये'त्येवमादिश्रुते पदार्थान्तरस्यात्यन्ताभावात् स्वात्मन एव कृत्स्न जगत् प्रपञ्च्यते, प्रजायेयेत्युत्तमपुरुषश्रुत्या स्वस्यैव बहुभावावस्थानमुप-पद्यते, 'सोऽकामयते'ति श्रुतेश्च तस्य कामयितृत्वात् कुलालादिवन्निमित्तत्व-मपि युज्यते चेति।

'कालमि'ति। कालो हि सर्व्वभूताना विपरिणामहेतु कालयति सर्व्वेषा परिणाम नयतीति व्युत्पत्ते। अथर्व्ववेदे चाम्नायते—

'कालो भूमिमसृजत काले तपति सूर्य्य ।
काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षु र्वि पश्यति ॥
काले मन काले प्राण काले नाम समाहितम्।
कालेन सर्व्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमा ॥' (१६।५३।६-७)

इति। आथर्व्वणाना कालसूक्तमुपजीव्य तात्पर्य्यत एव वैद्यका आहु —कालो नाम सर्व्वोत्पत्त्यादिमता जन्यजनकाना कारणविशेष इति। स्मर्य्यते च—

'काल सृजति भूतानि काल सहरते प्रजा ।
काल सुप्तेषु जागर्त्ति तस्मात् कालस्तु कारणम् ॥'

इति। स्मृत्यन्तर च—

'अनादिनिधन कालो रुद्रसङ्कर्षण स्मृत ।
कलनात् सर्वभूताना स काल परिकीर्त्तित ॥'

इति। तदुक्त च—'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासत' इति। अत एव भाषापरिच्छेदे—'जन्याना जनक काल' इति। कालकारित परिणामजातमभिलक्ष्य महाभारते भगवान् व्यासोऽपि स्मरति—

'न कर्म्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित्।
पर्य्यायियोगाद् विहित विधात्रा कालेन सर्व्व लभते मनुष्य ॥
न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्य प्राप्तु विशेष मनुजैरकाले।
मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्य्य प्रति निर्व्विशेषम् ॥
नाभूतिकालेषु फल ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि।
तान्येव काले समाहितानि सिध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकाले ॥
कालेन शीघ्रा प्रवहन्ति वाता कालेन वृष्टि र्जलदानुपैति।
कालेन पद्मोत्पलवज्जल च कालेन पुष्पन्ति वनेषु वृक्षा ॥
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्य कालेन चन्द्र परिपूर्णबिम्ब ।
नाकालत पुष्पफल द्रुमाणा नाकालवेगा सरितो वहन्ति ॥
नाकालमत्ता खगपन्नगाश्च मृगद्विपा शैलमृगाश्च लोके।
नाकालत स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षा ॥
नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बाल ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥

नाकालतो भानुरुपैति योग नाकालतोऽस्त गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च चन्द्र समुद्रोऽपि महोर्म्मिमाली ॥
आसन शयन यानमुत्थान पानभोजनम् ।
नियत सर्व्वभूताना कालेनैव भवत्युत ॥
वैद्याश्चाप्यातुरा सन्ति बलवन्तश्च दुर्ब्बला ।
श्रीमन्तश्चापरे षण्डा विचित्रा कालपर्य्यया ॥'

(राजधर्म्म २५ अ०) इति । अष्टाङ्गसग्रहस्य सूत्रस्थाने वाग्भटेना प्युक्तम्—'कालो हि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचितकर्म्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादय खादयश्च महाभूतविशेषास्तथा तथा विपरिणमन्तो जन्मवता जन्ममरणस्यर्तुरसवीर्य्यदोषदेहबलव्यापत्सम्पदा च कारणत्व प्रत्ययता प्रतिपद्यन्ते' (४।२) इति ।

अत्रापि साख्या विप्रतिपद्यन्ते । महाभाष्ये पतञ्जलिराह—येन मूर्त्तीनामुपचया अपचयाश्च लक्ष्यन्ते त कालमित्याहु' (२।२।५) इति । उक्तञ्च पातञ्जलसाख्यप्रवचनभाष्ये—'स खल्वय कालो वस्तुशून्योऽपि बुद्धिनिर्म्माण शब्दज्ञानानुपाती लौकिकाना व्युत्थितदर्शनाना वस्तुस्वरूप इवावभासते' (३।५२) इति । कापिलाश्च काल प्रकृतेरतिरिक्त न मन्यन्ते । त आहु—व्यक्तमव्यक्त पुरुष इति त्रय एव पदार्था सन्तीति प्रकृते गुणकार्य्यत्वेन परमाणुकम्पनलक्षणो य काल स तत्रैवान्तर्भवति । एव च प्रकृतिं हित्वा नास्त्यन्यत् कारणम् । किं च यदा प्रकृत्यवगम प्रति पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते तदा तेन ज्ञानेन दृष्टा प्रकृति पुरुषसन्निधानान्निवर्त्तते कालश्च तया सह तिरोधत्त इति ।

'यदृच्छामि'ति । यदृच्छा (occasionalism) नाम पदार्थानामाकस्मिकतामूलक आविर्भावतिरोभावव्यापार । निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—'यदृच्छा पुनरलक्षित आकस्मिकपदार्थाविर्भाव' इति ।

तिरोभावोऽपि वक्तव्य । अलक्षित इति न वक्तव्यम्, अकस्माद् यद् घटते पूर्व्वं तन्न लक्ष्यत इति स्वत सिद्धत्वात् । यदृच्छावादिन आहु —ईश्वरो न कर्त्ता न चाप्यकर्त्ता किन्तु स्वसत्तामात्रेणावतिष्ठते महाह्रदतरङ्गाणा मरीचय इव, जगद्व्यापारस्तु कस्यचित् प्रयत्नेन विना निष्पन्नो भवतीति । साख्यास्त्वाहु —कादाचित्कत्वेऽपि कार्य्यस्य सकारणत्वेन जगद्व्यापारीय-तादृशेच्छा सत्त्वगुणादिपरत्वात् प्रकृतेरन्यैव न भवति । तदुक्तम्—

'शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्' ।

(सा० का० ९) इति । न हि सिकताभ्य कदापि यदृच्छया तैल प्रादुर्भवति, नापि यदृच्छया सौरभेयेभ्य पयस क्षरण सम्पद्यत इति । तदुक्तम्—

'असत्त्वे नास्ति सम्बन्ध कारणै सत्त्वसङ्गिभि ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थिति ॥'

गीयते च भगवता—

'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' (२।१६) इति ।

'नियतिमि'ति । का पुन र्नियति ? प्रलयानन्तर प्राणिना भोगभूतये परमेश्वर सर्व्वलोकपितामह ब्रह्माणा प्रजासर्गे नियुङ्क्ते । तस्य च सिसृक्षाहेतोरात्मन आकाश सम्भूत आकाशाद् वायु र्वायोरग्निरग्नेरापस्तत पृथिवी तत ओषधयस्ततोऽन्न तत पुरुषा भवन्ति (तै उ २।१) इति । तेषा पुरुषाणा कर्म्मविपाक विदित्वा स च ब्रह्मा तान् स्वस्ववासनानुरूप-धर्म्माधर्म्मादिभि सयोजयति । एष एव विधिनिर्ब्बन्धो नियतिरित्युच्यते । अत एवोक्तम्—'नियतिरविषमपापपुण्यफलमि'ति । निबन्धसग्रहे डल्लण-श्चाह—'नियतिरत्र धर्म्माधर्म्मावि'ति । अत्र तु साख्यैरुक्तम्—'पूर्व्वकृत-सदसत्कर्म्मरूपा नियति गुणपरिणामलक्षणत्वेन प्रकृतेरन्या न भवती'ति ।

'परिणाममि'ति । परिणामो रूपान्तरप्राप्ति । स च कालवशात् प्रकृतेरन्यथाभाव एव । कालस्य विपरिणामहेतुत्वेन विमानस्थाने चरक-

मुनिराह—'काल पुन परिणाम' (८।८६) इति। स च परिणाम-स्त्रिविध —धर्म्मपरिणाम, लक्षणपरिणाम, अवस्थापरिणामश्चेति। तत्र वस्तुन पूर्व्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरोत्पत्ति र्धर्म्मपरिणामो यथा मृद्रूपस्य धर्म्मिणो घटाकारपरिणाम। लक्षयति कार्य्यरूप धर्म्म व्यावर्त्तयतीति लक्षण तद्धर्म्मस्य घटस्यानागतत्व प्रथमोऽध्वा, वर्त्तमानत्व द्वितीयोऽध्वा, अतीतत्व तृतीयोऽध्वा च। सोऽय लक्षणपरिणाम। तस्यैव घटस्य क्षणे क्षणे यो नवत्वपुरातनत्वादिपरिणाम सोऽवस्थापरिणाम। ऋते चितिशक्ते प्रतिक्षणपरिणामिन सर्व्वे भावा इति कृत्वा पृथुदर्शिनो वैत्रका परिणाममपि प्रकृतिं मन्यन्ते। सांख्यास्त्वाहु—'परिणामो हि वस्तुत प्रकृतिगतगुणानामेव भवति न तु प्रकृतेरि'ति।

'तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेदि'ति। तन्मयानि प्रकृति जातानि। तत्प्रभवे च तदादेरपि मयटमिच्छन्ति सौपद्मा (५।३।१६७)। तद्गुणानि प्रकृतिगतगुणानि। आदिशेन्निर्द्दिशेत्।

'तैश्च तल्लक्षण कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत' इति। तैश्च सत्त्वादिगुणै राविष्टाच्च तल्लक्षणो गुणलक्षण कृत्स्नो भूतग्राम स्थावरजङ्गमादिकृत्स्न पदार्थजात व्यजन्यत प्रकाशते। कर्म्मणि विपूर्व्वतो जने र्लङि त।

'तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सा प्रति सर्व्वदे'ति। तस्य भूतग्रामस्य परस्परोपकार्य्योपकरणत्वेन य उपयोग इष्टसिद्धिसाधनव्यापार स चिकित्सा प्रति रोगापनयन लक्ष्यीकृत्य सर्व्वदाऽभिहित कथित।

'भूतेभ्यो हि पर यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते' इति। पञ्चमहा-भूतेभ्य शरीरिणा शरीराणि भवन्ति, तेभ्य पर चिकित्साचिन्ता नास्तीत्यभिप्राय। उक्त च प्रथमाध्याये—'पञ्चमहाभूतशरीरसमवाय पुरुष' इति।

'यतोऽभिहित तत् सम्भवद्द्रव्यसमूहो भूतादिरुक्त' इति। भूतेभ्य पर

चिकित्साचिन्ता नास्तीत्युक्तम्। कथ तर्हि चैतन्योपेत पुरुषस्तद्विषय इत्याशङ्क्याह—यत पुरुषस्य सम्भवद्रव्यसमूह शुक्रशोणितादिपदार्थजात भूतादित्वेनोक्त कथितस्तस्मात् स चिकित्साधिकृतो भवतीति। ननु, यमधिकृत्य तच्चिन्ता वर्त्तते स हि न केवल भूतात्मको भवति किन्तु भूतेन्द्रियात्मक एव। उक्तेऽपि भूतादिस्वरूपे का दशा पुनरिन्द्रियाणामित्याशङ्क्याह—

'भौतिकानि चेन्द्रियाणी'ति। अयमाशय। इन्द्रियाणि तदर्था आयुर्व्वेदे भौतिकत्वेन गृह्यन्ते। किं प्रमाणम्? तदाह—'भवति चात्रे'ति। अस्मिन् विषये प्रमाणमस्तीत्यभिप्राय।

'इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्व स्व गृह्णाति मानव। नियतमि'ति। मानव इन्द्रियेण श्रोत्रादिना इन्द्रियार्थं शब्दादिविषय स्व स्वमात्मीय नियतमव्यभिचारतो गृह्णाति, यथा—नाभस श्रोत्र सजातीय नाभस शब्दमुपादत्ते न पुन विजातीय वायवीय स्पर्शम्, तैजस रूपम्, जलीय रसनम्, पार्थिव गन्ध वा। तुल्ययोनित्वादिति। अस्मितायां भूतभौतिकाना मुत्पन्नत्वात्।

'स्थितिरि'ति। नैसर्गिको नियम। अथ प्रपञ्चितार्थं। अविशिष्टलिङ्गात् किञ्चिदविशिष्टास्मिता विविक्ता। उभौ च तौ गुणसपृक्तौ भवत। गुणाना द्वैरूप्यमस्ति व्यवसायात्मकत्व ग्रहीतृस्वरूपत्वमिति यावत्, व्यवसेयात्मकत्व च ग्राह्यत्वमिति यावत्। गुणसम्पृक्तायामस्मितायामिन्द्रियाणि तन्मात्राणि च ससृष्टानि वर्त्तन्ते। ततो गुणद्वैरूप्याद् व्यवसायात्मकत्वेन ग्रहणस्वरूपमास्थाय विशेषरूपाणि इन्द्रियाणि, व्यवसेयात्मकत्वेन ग्राह्यतास्वरूपमास्थाय विशिष्टकल्पपञ्चतन्मात्रद्वारेणैव विशेषरूपाणि प्रत्यासन्नमहाभूतानि च विविच्यन्ते क्रमानतिवृत्ते। एतत् सर्व्वं सृष्टिपर्व्व मनसि निधाय श्लोककारेणोक्तम्—

'इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।
नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥'

इति । षष्ठसूत्रव्याख्या समाप्ता । ६ ।

७ । 'न चायुर्व्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च ; असर्व्वगतेषु क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषख्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति । आयुर्व्वेदशास्त्रेष्वसर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति, धर्म्माधर्म्मनिमित्तं तत्र तेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति । स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ।'

प्रथमसूत्रे पुरुषाणां क्षेत्रज्ञत्वं कथितम् । पञ्चमसूत्रे साङ्ख्यैरिव तेषां बहुत्वं सर्व्वगतत्वं नित्यत्वं चोक्तम् । इदानीं साङ्ख्यवैद्यकयोः पुरुषगतौ भेदाभेदौ दर्शयितुमाह—'न चे'ति । पुरुषाणां क्षेत्रज्ञत्वं नित्यत्वं चाधिकृत्य न काऽपि तयोर्विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । साङ्ख्यमते ते सर्व्वगताः, आयुर्व्वेदे च ते तथैव सत्त्वोपाधियोगात्, नो चेदसर्व्वगता एव । असर्व्वगतत्वेऽपि भौतिकसर्गत्वात् सर्व्वयोनिगमनं निर्द्दिशन्नाह—

'तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्तमि'ति । तिर्य्यङ् अनुप्रस्थः (horizontal) योनिः जन्मस्थानं यस्य स तिर्य्यग्योनिः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् तिर्य्यग्योनिः पञ्चधा भवति । तत्र गजाद्याः शल्लक्यन्ताः पशवः, सिंहाद्या ओत्वन्ता मृगाः, उत्क्रोशाद्या-

श्वटकान्ता पक्षिण, अजागराद्या कृम्यन्ता सरीसृपा, द्रुमाद्या लतान्ता षड्विधा स्थावरा भवन्ति। तत्रापि ये पुष्पै फलन्ति ते द्रुमा, ये पुष्प विना फलन्ति ते वनस्पतय, ओषधय फलपाकान्ता, वशादयस्त्वक्सारा, वीरुध काठिन्येनारोहणानपेक्षा, लता पुनरारोहणापेक्षा इति विशेष। मानुष एकविधस्तुल्यलिङ्गत्वाद् ब्राह्मणादिचण्डालान्त। अष्टविधो देव — ब्राह्म प्राजापत्य ऐन्द्र पैत्र्यो गान्धर्व्वो याक्षो राक्षस पैशाचश्चेति। सञ्चरन्ति ससरन्ति। धर्म्माधर्म्मनिमित्त स्वस्वकर्म्मफलेनेत्यभिप्राय। इदानीमर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रमोद्धार विहाय शिष्ट तात्पर्य्यतो व्याख्यायते। तत्र पुरुषा परमसूक्ष्मा प्रमाणै दर्शयितुमयोग्यत्वादत एवानुमानग्राह्या-श्चेतनावन्तो नित्याश्च किन्तु मातापितृभ्या शोणितशुक्रयो सयोगेषु प्रत्यक्षीक्रियन्ते यत परिभाषित पञ्चमहाभूतशरीरसमवाय पुरुष इति। स एव कर्म्मपुरुष कर्म्मफलभागी, ततश्च स चिकित्साधिकृत कर्म्मफल प्राप्नोति। इति सप्तमसूत्रव्याख्या समाप्ता। ७।

८। 'तस्य सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापाना-वुन्मेषनिमेषौ बुद्धि र्मनः संकल्पो विचारणा स्मृति र्विज्ञान-मध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः।'

कर्म्मपुरुषस्य गुणा उच्यन्ते। 'सुखदु खेच्छाद्वेषावि'ति। सुखष्विच्छा दु खेषु द्वेष इति शब्दाना व्यतिषङ्ग। विषयभोगेष्विन्द्रियाणा या तृप्ति रुपशान्ति र्वा तत् सुखम्। या लौल्यादनुपशान्तिस्तद् दु खम्। सुख तत्साधने वा यो गर्द्ध स इच्छाविशेष। दु खे तत्साधने वा य प्रतिघो जिहासा स द्वेष। अयमपीच्छाविशेष। 'प्रयत्न' प्रयास। स इच्छाजन्य श्चेष्टाफलक एव। 'प्राणापानावि'ति। प्राण शरीरान्त सञ्चारी वायु, स च प्रागगमनवान् नासिकाग्रस्थानवर्त्ती। अपानोऽवागगमनवान्

नाभेरध स्थितो वा पाय्वादिस्थानवर्त्ती । 'उन्मेषनिमेषावि'ति । अकृत्रिमनेत्राकुञ्चनानन्तर यो हि पद्मविकाश स उन्मेष । तदुक्तम्—'अक्षिपद्मविकाशो य स उन्मेष प्रकीर्त्तित' इति । अकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तर यत्तु पद्माकुञ्चन स निमेष एव । उक्त च पौराणिकै —'अक्षिपद्मपरिक्षेपो निमेष परिकीर्त्तित' इति । 'बुद्धिरि'ति । बुध्यत इति बुद्धि निश्चयो यस्या विषय । 'निश्चयात्मकवृत्तियुतम त करण बुद्धिरि'त्युक्त । मतिबुद्ध्यादे लक्षण दर्शयता हेमचन्द्रेणोक्तम्—

'मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी ।
प्रज्ञा चातीतकालस्य मेधा कालत्रयात्मिका ।।' इति ।

सा च बुद्धि सात्त्विकतामसरूपभेदादष्टाङ्गिका भवति । यदा सत्त्वगुण उत्कटो भवति तदा तस्या सात्त्विक रूप चतुर्व्विध धर्म्मो ज्ञान वैराग्यमैश्वर्य्य चेति । तमस्युद्रिक्ते तु धर्म्मादिचतुष्टयाद् विपरीत चतुर्व्विध तामस रूपमधर्म्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्य्य चेति । तत्र धर्म्मो नाम दया-दान-यम नियमलक्षण । ज्ञान द्विविध बाह्यमाभ्यन्तर चेति । तत्र वेदवेदाङ्गादिज्ञान बाह्यम् । गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपादिज्ञानमाभ्यन्तर मिति विशेष । वैराग्यमपि द्विविधमपर पर चेति । तत्राद्य विवेक तारतम्येन यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारभेदाच्चतुर्व्विधम् । अन्तिम तु द्विविध विषयविषय गुणविषय चेति । तत्र पूर्व्व विषयदोषदर्शनाद् विषयेषु चित्तक्षोभादृते यदेव वैराग्य तद् विषयविषय भवति । यत्रोक्त सर्व्वज्ञात्ममुनिना—

'यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्त्तनाद्धि सर्व्वतो न वेत्ति दु खमण्वपि ।।' इति ।

भगवान् मनुरप्याह—'प्रापणात् सर्व्वकामाना परित्यागो विशिष्यते' (२।९५) इति । तथा च भगवान् पतञ्जलिरर्थत आद्य सूत्रयन् साक्षाद्भावेन द्वितीय

सूत्रयति—'तत्पर पुरुषख्याते गुणवैतृष्ण्यमि'ति (१।१६)। एतदुक्त भवति—विषयवैराग्यपाटवेन गुणत्रयात्मकप्रधानाद् विरक्तस्य पुरुषस्य ख्याति साक्षात्कार उत्पद्यते यतो गुणविषय यद् वैराग्य तत्पर तस्य नान्तरीयक कैवल्य भवतीति। गुणवैतृष्ण्य गुणविषयवैराग्यमिति यावत्। अत एव 'तत्परमि'त्यनेन न केवल गुणविषयवैराग्य लक्ष्यते, पर तु विषयविषयवैराग्यमपि खुररवन्यायेन सूच्यते। एतत् सर्व्व बोधयितु-मावट्य जैगीषव्ययो किञ्चिदुपाख्यान 'सस्कारसाक्षात्करणात् '(३।१८) इत्यादिसूत्रस्य योगभाष्ये समुपन्यस्याभिहितम्—' विषयसुखापेक्षयैवेद-मनुत्तम सन्तोषसुखमुक्तम्, कैवल्यसुखापेक्षया दु खमेव। बुद्धिसत्त्वस्याय धर्म्मस्त्रिगुण। त्रिगुणस्य प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति। दु खरूपस्तृष्णा-तन्तु। तृष्णादु खसन्तापापगमात् तु प्रसन्नमबाध सर्व्वानुकूल सुखमिदमुक्त-मि'ति। महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि च तृष्णाविषयमधिकृत्य स्मर्य्यते—

'यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत् सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशी कलाम्॥' (१७४।४६) इति।

कामजनयितॄणा विषयाणा दोषजात विमृश्य बुद्धमुखेन कविरश्वघोष पठति—

नाशीविषेभ्यो हि तथा बिभेमि
नैवाशनिभ्यो गगनाच्च्युतेभ्य।
न पावकेभ्योऽनिलसहितेभ्यो
यथा भय मे विषयेभ्य एव॥
देवेन वृष्टेऽपि हिरण्यवर्षे
द्वीपान् समग्राश्चतुरोऽपि जित्वा।
शक्रस्य चार्द्धासनमप्यवाप्य
मान्धातुरासीद् विषयेष्वतृप्ति॥

ऐडश्च राजा त्रिदिव विगाह्य
नीत्वाऽपि देवी वशमुर्व्वशी ताम् ।
लोभादृषिभ्य कनक जिहीर्षु
र्जगाम नाश विषयेष्वतृप्त ।। (बुद्ध च० ११।८, १३, १५)
इति ।

ऐड इडाबुधयो सूनु पुरूरवा इति पौराणिका । चान्द्रव्याकरणकृता चन्द्रगोमिणाऽप्युक्तम्—

'विषस्य विषयाणा च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
उपभुक्त विप हन्ति विषया स्मरणादपि ।।' इति ।

केनापि कविना चोक्तम्—

'विषयप्रतिसहार य करोति विवेकत ।
मृत्यो मृ त्युरिति रयात स विद्वानात्मवित् कवि ।।'

कवि क्रान्तदर्शी । पद्मपुराणीय उत्तरखण्डे तु स्मर्य्यते—

'कामकामो यजेत् सोममकाम पुरुष परम् ।
अकाम सर्व्वकामो वा मोक्षकाम उदारधी ।।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुष परम् ।।' इति ।

यो हि कामान् कामयते स कामकाम ।

ऐश्वर्य्यमष्टगुणम्—

'अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा ।
ईशित्व च वशित्व च यत्र कामावसायिता ।।'

इति । यत्रोक्तम्—

'अणिमा महिमा मूर्त्ते र्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियै ।
प्राकाम्य श्रुतदृष्टेषु शक्ति प्रेरणमीशिता ।
गुणेष्वसङ्गो वशिता यत् काम तदवस्यति ।।'

इति। काम स्वेच्छयाऽवसाययितु शीलमस्येति कामावसायी तद्भाव कामावसायिता।

अथ प्रकृतमनुसराम । 'मन' इति। मनो बुद्धीन्द्रियाणा प्रधानम्। सशयो हि तस्य विषय । तदुक्त पञ्चीकरणवार्त्तिके सुरेश्वराचार्य्येण—

'मनो बुद्धिरहकारश्चित्त करणमान्तरम्।
सशयो निश्चयो गर्व्व स्मरण विषया इमे ॥'

इति। अभियुक्ता वदन्ति—नीरूप स्पर्शवान् वायु नि स्पर्श मूर्त्तिमन् मन' इति। मूर्त्तिस्तु नास्माभिरनुभूयते, अनुभूयते तु योगिभिरेव। सकल्पो वा विकल्पो वा मनस क्रियाविशेष । मन सङ्कल्पात्मकमिति सौश्रुतव्याख्याया गयी। वस्तुतस्तु सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्त करण मन एव। अधिकरणत्वमप्यस्य साख्यवृद्धै शसितम्—

'अथास्य हृदय भिन्न हृदयान्मन उत्थितम्।
मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धि बुद्धे र्गिरा पति ॥' इति।

'सङ्कल्प' इति। अनासन्नक्रियेच्छा सकल्प । 'विचारणे'ति। एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धनानार्थविमर्शो विचारणा। 'स्मृतिरि'ति। 'आत्ममनसो सयोगविशेषात् साक्षात्काराच्च स्मृतिरि'ति वैशेषिका । न्यायवार्त्तिककार उद्द्योतकर आह—'प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसन्धानविषय स्मृतिरि'ति। तर्क-सग्रहमते 'स्मृति सस्कारमात्रजन्य ज्ञानमि'ति। सस्कारमात्रजन्यमित्यस्य चक्षुराद्यजन्यत्वे सति सस्कारजन्यमित्यभिप्राय । मात्रपदग्रहणेन प्रत्यभि-ज्ञाया नातिव्याप्ति । प्रत्यभिज्ञा हि चक्षुरादिजन्यत्वात्। वेदान्ताना द्वैतमते मध्वाचार्य्य आह—'स्मृति र्मनोजन्या न तु सस्कारजन्या, सस्कारस्तु मनस स्तदर्थसन्निकर्षरूप' इति। अद्वैतमते तु 'स्मृति पूर्व्वदृष्टावभासो या हि चित्तस्य धर्म्म' इति सुरेश्वराचार्य्य। पातञ्जलसाख्यप्रवचनेऽपि सूत्रितम्—'अनुभूतविषयासम्प्रमोष स्मृति' (१।११) इति।

'विज्ञानमि ति । विज्ञान नानाविद्याधारणम् । डल्हणाचार्य्य आह—'विज्ञान शिल्पशास्त्रादिबोध' इति । उक्त च कोषकारेण—'मोक्षे धी र्ज्ञानमन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयोरि'ति । मोक्षप्रतिपादकशास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ च शास्त्रे धी र्विज्ञानमित्यर्थ । एषा विशेषप्रवृत्ति । घटपटादौ च या धी साऽपि ज्ञान विज्ञान चोच्यते। एषा सामान्यप्रवृत्ति । पौराणिकास्तु चतुर्द्दशविद्याधारणा विज्ञानमित्याहु । का पुनस्ता विद्या ? तत्रोक्तम्—

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमासा न्यायविस्तर ।
धर्म्मशास्त्र पुराण च विद्या ह्य ता श्चतुर्द्दश ॥'

इति । अत्र 'वेदाश्चत्वार' इत्युक्ते तेषामुपवेदा अपि गृह्यन्ते, यथा वनमित्युक्ते वृक्षा, वृक्ष इत्युक्ते वा शाखा अपि तस्य गृह्यन्ते। अत पुनरेवोक्तम्—

'आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय ।
अर्थशास्त्र चतुर्थ च विद्या ह्यष्टादशैव ता ॥' इति ।

'अध्यवसाय' इति । अध्यवसानमध्यवसाय उत्साहविशेष । स च बुद्धिपरिणाम एव । मयेद कर्त्तव्यमित्याकारनिश्चयो बुद्धिपरिणामाद् भवति । यथा दीपशिखा क्षणे क्षणे विपरिणमति तथैव बुद्धि परिणमतीति साख्यवृद्धा । 'विषयोपलब्धिरि'ति । 'विशब्दो हि विशेषार्थ सिनोति र्बन्धनार्थक' इति निर्व्वचनाद् विशेषेण सिनोति बध्नातीति विषय । साख्यवृद्धा आहु—'विषिण्वन्ति विषयिण बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीय कुर्व्वन्तीति विषया पृथिव्यादय सुखादयश्चेति । स च षड्विधो घ्राणजो रासनश्चाक्षुष स्पार्शन श्रौत्रो मानसश्चेति । सुहृल्लेखे नागार्जुनेनोक्तम्—

'विषस्य विषयाणा च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
उपभुक्त विष हन्ति विषया स्मरणादपि ॥'

इति। शान्तिशतके शिल्हणमिश्र आह—

'विषयविषधराणां दोषदंष्ट्रोत्कटानां
विषमविषविषङ्गव्यक्तदुश्चेष्टितानाम्।
विरम विरम चेतः सन्निधानादमीषां
सुखकणमणिहेतोः साहसं मास्म कार्षीः ॥'

इति। भगवाञ्छङ्कराचार्य्य आह—'विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि से'ति। विषयाणां विविधादाहरणानि प्रागेव दर्शितानि। विषयोपलब्धिः। विषयज्ञानम्। एते पुरुषगुणाः। अष्टमसूत्रव्याख्या समाप्ता। ८।

९। 'सात्त्विकास्त्वानृशंस्यं संविभागरुचिता तितिक्षा सत्यं धर्म्ममास्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभिषङ्गश्च।'

पुरुषगुणानभिधाय सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गुणान् वक्तुं प्रस्तौति—'सात्त्विका' इति। नॄन् नरान् शंसति हिनस्तीति नृशंसः क्रूरः। अनृशंसस्य भावः कर्म्म वेति 'आनृशंस्यमनैष्ठुर्य्यम्। स्मर्य्यते हि वनपर्व्वणि—'आनृशंस्यं परो धर्म्मः' (४३।६६) इति। 'संविभागरुचिता' संविभज्य भोक्तुमभिलाषुकता। 'तितिक्षे'ति 'निग्रहशक्तावपि परेषामपराधसहनं तितिक्षा। 'सहनं सर्व्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता' इत्यपरोक्षानुभूतिः। देहविच्छेदव्यतिरिक्तं शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षेति हैरण्यगर्भाः। 'सत्यमि'ति। सत्यं यथार्थभाषणं भूतहितं च। ब्राह्मे च स्मर्य्यते—

'यथार्थकथनं यच्च सर्व्वलोकसुखप्रदम्।
तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययः ॥'

इति। अत उपक्षिप्यते यत् सत्य ब्रूयादसत्याच्च निवर्त्तेत, निवृत्तावपि भूतोपघातप्रसङ्गे तदपि ब्रूयादिति। तथा हि दस्युभि सार्थगमन पृष्टस्य मुने सत्यतपस सार्थगमनाभिधान सत्यमपि परापकारजनकत्वात् सत्यत्वेन न गृह्यते स्म। 'धर्म्ममि ति। कायवाङ्मनोभि सुचरितमि'ति डल्लण। तत्र कायेन सुचरित यथा सेवादानपरपरित्राणादि कर्म्म, वाचा सुचरित यथा हितसत्यादिभाषणम्, मनसा सुचरित यथा जिघांसादिवर्ज्जनम्। 'आस्तिक्यमि'ति। आस्तिकस्य भाव आस्तिक्यम् (पा० ५।१।१२८)। परलोकाद्यस्तित्ववादित्वम्। सत्परलोकत्वे वाच्ये अस्तिशब्दात् ठक्-प्रत्ययत आस्तिकशब्दो भवति (पा० ४।४।६०)। अस्तिशब्दस्तिङन्त-प्रतिरूपको निपात। केचिदाहु—लक्षणसामर्थ्यात् तिङन्तादेवाय प्रत्यय। उपरिष्टादेकादशसूत्रव्याख्याया नास्तिकशब्दो द्रष्टव्य। 'ज्ञान-मि'ति। गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपोऽध्यवसायो ज्ञानम्। 'ज्ञानमात्मज्ञान मि'ति डल्लणाचार्य्य। आत्मज्ञानमन्त करणसभिन्नबोधो न तु कश्चिद् धर्म्मविशेष, यथा शर्करा तत्सवेदनवत एव सुखप्रकाशा न तु स्वरूपेण, तथैवात्मज्ञान सुखरूपित्वेऽपि न स्वरूपत सुखप्रकाश तत्सवेदनाभावात्। 'बुद्धि' प्रागेव व्याख्याता। 'बुद्धिस्तत्कालविषये ति डल्लणाचार्य्य। हेमचन्द्रेणाप्युक्तम्—'बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी ति। 'मेधा' धारणशक्ति र्यतो ज्ञातस्य विषयस्य विस्मरण न भवति। दुर्म्मेधस पुरुषस्य तत्त्वदर्शना-सम्भवाद् मेधा च सात्त्विकपक्षे निक्षिप्ता। तथा हि शान्तिपर्व्वणि युधिष्ठिर प्रति भीमवचनम्—

'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधस।
अनुवाकहता बुद्धि र्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी॥'

(१०।३५) इति। एष श्लोक ५।४।१२२ सूत्रीयकाशिकाया पाठान्तरत उद्धृत। स्मर्य्यते हि सप्तशत्याम्—

'मेधाऽसि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा
दुर्गाऽसि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा' इति ।

'स्मृति'रपि प्राग् व्याख्याता । 'धृति' धैर्य्यम् । निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—'धृति र्मनसा नियमात्मिका बुद्धिरि'ति । 'अनभिषङ्ग' इति । अभिषङ्ग आसक्तिस्तद्विरतिरनभिषङ्ग, अनासक्ति रिति यावत् । नवम-सूत्रव्याख्या समाप्ता । ९ ।

१० । 'राजसास्तु दुःखबहुलताऽटनशीलताऽधृति-रहंकार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो मनो हर्षः कामः क्रोधश्च ।'

रजोगुणोपेतस्य मनसो दुर्गुणान् दर्शयति—'राजसा' इति । 'दुःख-बहुलता' इति । दुःखबाहुल्यमिति यावत् । दुःख त्रिविधम्—आध्यात्मिक-माधिभौतिकमाधिदैविक चेति । अध्यात्मशब्देन कर्म्मेन्द्रियपञ्चक ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चक प्राणादिवायुपञ्चक मनआद्यन्त करणचतुष्टय चोच्यन्ते । अत आध्यात्मिक द्विविध शारीर मानस चेति । शारीर वातपित्तश्लेष्मणा देहधातूना वैषम्यनिमित्त ज्वरातिसारविषूच्यादिकदुःखम् । तत् सर्व्व शरीरे भवतीति शारीरम् । मानस कामक्रोधलोभमोहशोकादिनिबन्धन दुःखम् । एतत् सर्व्व मनसि जायत इति मानसम् । आन्तरोपाय-साध्यत्वात् सर्व्वमेतदाध्यात्मिक दुःखम् । बाह्योपायसाध्य च दुःख द्वेधा—आधिभौतिकमाधिदैविक चेति । अधिभूतशब्देनेन्द्रियगोचरमुच्यते । आधि-भौतिक चतुर्व्विध जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेभ्य सकाशादुपजायते । अधिदैवशब्देन—

'दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रका ।
चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्र शम्भुश्च करणाधिपा' ॥'

इति निद्दिष्टा इन्द्रियाधिदेवता स्त त्रान्तरे। अतो दिव प्रभवतीति दैव तदधिकृत्य यदुपजायते शीतोष्णवातवर्षाऽशनिसम्पातादिदुखमाधिदैविकमिति साख्या। वैद्यके पुन शरीरे ग्रहावेशादीनि दैवान्यधिकृत्य यद् भवति तदप्याधिदैविकदु खमिति वैद्यका। 'अटनशीलते'ति। वृथाऽटनशील-तेत्याशय। एषा कामजदोषपक्षे मनुना निद्दिष्टा (मनुस० ७।४७) 'अधृतिरि'ति। अधृतिरधैर्य्यम्। 'अहकार' इति। गर्व्व इत्यर्थ। तदुक्तम्—

'मनोबुद्धिरहकारश्चित्त करणमान्तरम्।
सशयो निश्चयो गर्व्व स्मरण विषया अमी॥'

इति। साख्यवृद्धा आहु—'अभिमानोऽहकार इति। अहमित्यभिमाने। मदर्था एवामी विषया, मत्तो नान्योऽत्राधिकृत कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहकारस्तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मये'ति। 'आनृतिकत्वमि'ति। 'आनृतिकत्व मिथ्यावचन-शीलते'ति डल्लण। गयी तु 'आवृतिकत्वमि'ति पठित्वा मनस शीलते त्याह। तच्चिन्त्यम्, रजोहेतुकत्वात्। 'आवृतिकत्वमि'ति पाठे तु ब्रूम — आवृतिकत्वमावरणा यत् सत्यमावृणोतीति। यद्वा आवृतिकत्व सवृति-कत्वम्। सवृतिरनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीति। उक्त च न्यायावतारे क्षपणक-सिद्धसेनगणिदिवाकरेण—

'अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीति सवृति र्मता'

इति। 'अकारुण्य' नैष्ठुर्य्यम्। दम्भ कापव्येन स्वोत्कर्षख्यापनम्। 'कुहकवृत्तिता दम्भ' इति निबन्धसग्रहे डल्लणाचार्य्य। उणादिवृत्तिकार उज्ज्वलदत्त आह—'कुहको दाम्भिक' इति। दम्भ कुहकवृत्तिरिति पाठस्तु समीचीन प्रतीयते। 'मान' इति। 'आत्मोत्कर्षबुद्धि'रिति डल्लणाचार्य्य। 'हर्ष' इष्टाधिगमजन्यश्चित्तोत्साहविशेष। रज आधिक्ये

तु हर्ष उद्धर्ष इत्युच्यते। 'कामश्चे'ति। काम इष्टविषयाभिलाष। अत्र भगवता मनुना स्मर्य्यते—

'न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥'

(मनुस० २।६४) इति। आदिपर्व्वणि भगवान् व्यासोऽपि स्मरति—

'पृथिवीरत्नसम्पूर्णा हिरण्य पशव स्त्रिय।
नालमेकस्य तत्सर्व्वमिति मत्वा शम व्रजेत्॥'

(७५।५०) इति। बुद्धचरिते प्रथमखृष्टशताब्दीयकविरश्वघोषो बुद्धमुखेन पठति—

'कामाभिभूता हि न यान्ति शर्म्म
त्रिपिष्टपे किं बत मर्त्त्यलोके।
कामै सतृष्णस्य हि नास्ति तृप्ति
र्यथेन्धनै र्वातसखस्य वह्न॥
समुद्रवस्त्रामपि गामवाप्य
पार जिगीषन्ति महार्णवस्य।
लोकस्य कामै र्न वितृप्तिरस्ति
पतद्भिरम्भोभिरिवार्णवस्य॥

(११।१०,१२) इति।

क्रोधश्चेति। क्रोधोऽमर्ष। कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोध उत्पद्यते। गीयते च—'सङ्गात् सजायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते' (२।६२) इति। अभियुक्ताश्च वदन्ति—

'अपराधिनि चेत् क्रोध क्रोधे क्रोध कथ न ते।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा चतुर्णा परिपन्थिनि॥'

इति। श्रूयते हि भ्रातर प्रति महाराजो भर्त्तृहरिरवादीत्—

'क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी ।
विद्या कामदुघा धेनु सन्तोषो नन्दन वनम् ॥'

इति । कामक्रोधावधिकृत्य हि स्मर्य्यते—'काम एष क्रोध एष रजोगुण-समुद्भव' इति । चान्द्रवृत्तौ काशिकावृत्तौ चोद्धृतम्—'कामक्रोधौ मनुष्याणा खादितारौ वृकाविव' (चा० व्या० ४।३।६१, काशिका ५।३।११५) इति । मन्ये 'जरामृत्यू हि भूताना खादितारौ वृकाविव' (शान्ति ३१६।१६) इति भारतवचनमवलम्ब्य रचितमिदम् । कलापवृत्तो—दुर्गसिंहोद्धृत भारवि वचन च—'कामक्रोधौ स्म मा पुष' (किरात ११।२०) इति । प्रायेणात्र 'अर्थकामौ' इति पाठ उपलभ्यते भारविकाव्ये । ननु, न हि मास्मशब्दवत् स्ममाशब्दोऽप्यस्ति । तर्हि कथ स्ममेत्युच्यते ? अत्र अभिधानस्वाभाव्य हेतु । इति दशमसूत्रव्याख्या समाप्ता । १० ।

११ । 'तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्म्मशीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्म्मेधस्त्वमकर्म्मशीलता निद्रालुता चेति ।'

तमोगुणोपेतस्य मनसो दोषान् विवृणोति—'तामसा' इति । 'विषादित्व मि'ति । विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्ग इति रघुटीकाया मल्लिनाथ । वेदान्तमते तु रोगशोकमोहादिजनितमनोदुर्ब्बलताया य सर्व्वव्यापारोपरम स विषाद । सोऽस्तीति विषादी तद्भावो विषादित्वम् ।

'नास्तिक्यमि'ति । 'अस्ति मति र्यस्य स आस्तिक, नास्ति मति र्यस्य स नास्तिक' इति काशिका (४।४।६०) । न हि मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते । किं तर्हि ? सदसत्परलोकत्वे वाच्येऽस्तिनास्तिभ्या प्रत्यय इष्यते । एतदुक्त भवति -परलोकोऽस्तीति यस्य मति र्वर्त्तते स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिक इति । कथ पुनरसति विशेषोपादाने चैतल्लभ्यते ? अभिधान-

शक्तिस्वाभाव्यादिति केचित् । ननु, अस्तीति तिङन्त नास्तीति वाक्यमित्यत एताभ्या न प्राप्नोति प्रत्यय इति चेत् ? अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति । अभ्युपगम्यापि तिङन्तत्व वाक्यत्व च वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात्, नास्तीति वाक्याच्च प्रत्यय । नास्तिकस्य भावो नास्तिक्यम् (पा० ५।१। १२८) । नास्तिकाना शास्त्र लोकायतम्, लोक आयात प्रसृत-मित्यर्थ । तच्च बृहस्पतिचार्व्वाकविज्ञानकौमुद्यादिप्रोक्त महाभारतविष्णुपुराणकाशीखण्डादिषूपनिबद्ध वर्त्तते । तस्मिश्च शास्त्रे नैरात्म्यदृष्टिमाश्रित्य बृहस्पतिराह—

'न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिक ।
नैव वर्णाश्रमादीना क्रियाश्च फलदायिका ॥
निहतस्य पशो र्यज्ञे स्वर्गप्राप्ति र्यदीष्यते ।
स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हन्यते ॥
यावज्जीवेत् सुख जीवेदृणा कृत्वा घृत पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥
त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचरा ।
जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डिताना वच स्मृतम् ॥'

इत्यादि ।

भागुरीमतावलम्बिनी परिव्राजिका तत्रभवती विज्ञानकौमुदी चाप्याह—

'आनन्दो ब्रह्मणो रूप श्रुत्यैव यन्निगद्यते ।
तत् तथैवेह मन्तव्य मिथ्या नानात्वकल्पना ॥
यावत् स्वस्थमिद वर्ष्म (वपु) यावन्न न्द्रियविक्लव ।
यावज्जरा च दूरेऽस्ति तावत् सौख्य प्रसाधयेत् ॥
अस्वास्थ्येन्द्रियवैकल्ये वार्द्धक्ये तु कुत सुखम् ।
शरीरमपि दातव्यमर्थिभ्योऽत सुखेप्सुभि ॥

याचमानमनोवृत्तिप्रीणने यस्य नो जनि ।
तेन भूर्भारवत्येषा समुद्रागद्रुमैर्न हि ॥
सत्वरो गत्वरो देह सञ्चया सपरिक्षया ।
इति विज्ञाय विज्ञाता देहे सौख्य प्रसाधयेत् ॥
श्ववायसक्रमीणा च प्रान्ते भोज्यमिद वपु ।
भस्मान्त तच्छरीर च वेदे सत्य प्रपद्यते ॥
मुधा जातिविकल्पोऽय लोकेषु परिकल्प्यते ।
मानुष्ये सति सामान्ये कोऽधम कोऽथ चोत्तम ॥
ब्रह्मादिसृष्टिरेषेति प्रोच्यते वृद्धपूरुषै ।
तस्य स्रष्टु सुतौ दक्षमरीची चेति विश्रुतौ ॥
मारीचेन कश्यपेन दक्षकन्या सुलोचना ।
धर्म्म्येण किल मार्गेण परिणीता त्रयोदश ॥
अपीदानीन्तनैर्मर्त्यैरल्पबुद्धिपराक्रमै ।
इय गम्या त्वगम्येय विचार क्रियते मुधा ॥
मुखबाहूरुपज्जात चातुर्वर्ण्यमिहोदितम् ।
कल्पनेय कृता पूर्व्वैर्न घटेत विचारत ॥
एकस्या च तनौ जाता एकस्माद् यदि वा क्वचित् ।
चत्वारस्तनयास्तत् किं भिन्नवर्णत्वमाप्नुयु ॥
वर्णावर्णविवेकोऽय तस्मान्न प्रतिभासते ।
अतो भेदो न मन्तव्यो मानुष्ये केनचित् क्वचित् ॥'

(काशीस्थनिवारणचन्द्रदासेन प्रकाशित स्कन्दपुराणान्तर्गत काशीखण्डम्— उत्तरखण्डस्य ४८५ पृष्ठे ।)

लोकायतशास्त्रे बार्हस्पत्यानि त्रीणि सारवत्सूत्राणि वर्त्तन्ते—

'चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष ।

काम एवैक पुरुषार्थ ।
मरणमेवापवर्ग ।' इति ।

ननु कथ पुनरचेतनस्य कायस्य चैतन्यविशिष्टत्वमिति जिज्ञासाया बृहस्पते प्रियशिष्यो लौकायतिकशिरोमणिश्चार्व्वाकमुनिराह—

'अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिला ।
चतुर्भ्यं खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
किण्वादिभ्य समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
अह स्थूल कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यत ॥
देह स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापर ।
मम देहोऽयमित्युक्ति सम्भवेदौपचारिकी ॥' इति ।

अयमेव निष्कर्ष । केवलचूर्णादौ रागाभावेऽपि चूर्णपर्णखदिरादि-समुदाये ताम्बूले यथा रागोत्पत्तिस्तथा भूम्यादेरानुगुण्यसमुदाये काये चैतन्याविर्भाव इति । तत्त्व एवविधे स्थिते तै श्लोकितम्—

'प्रमाणमेक प्रत्यक्ष तत्त्व भूतचतुष्टयम् ।
मोक्षश्च मरणान्नान्य कामार्थौ पुरुषार्थकौ ॥
न हि खल्वीश्वर कर्त्ता परलोककथा वृथा ॥' इत्यादि ।

नास्तिक्यनिराकरिष्णु सदानन्दयतिरद्वैतब्रह्मसिद्धौ 'परलोककथा वृथे'ति मतमाक्षिप्य प्रश्ननिरूपणाभ्या श्रेयासि भूयासि साध्वेव समाधत्ते— 'नन्वस्त्वदृष्टादिसिद्धिस्तथापि सन्दिग्धत्वात् परलोकस्वीकारो व्यर्थ इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि, अस्ति न वेति विकल्पस्य विद्यमानत्वेऽप्यस्तित्वपक्षस्यैव बहुवादिसम्मतत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । तदुक्त न्यायकुसुमाञ्जलौ—

'सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाहित बुधै ।
यदि न स्यात् तत किं स्यादस्ति चेद् नास्तिको हत ॥'

इती'ति *। 'अधर्म्मशीलते'ति। 'अधर्म्म शील स्वभावो यस्य तद्भावो ऽधर्म्मशीलत्वमि'ति डल्लण। 'बुद्धे र्निरोध' इति। सर्व्वव्यवहारात्मिका या बुद्धिस्तस्या निरोध स्फुरणाभाव। 'अज्ञानमि'ति। अज्ञानमिह प्रमादो वाक्यार्थानामनवबोधो वा। 'दुर्म्मेधस्त्वमि'ति। नञ्दुसुभ्य इत्यनुवृत्तौ 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो (पा० ५।४।१२२) इति सूत्रेण दुर्म्मेधा। काशिकाया जयादित्येन तु पठ्यते—

'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधस।
अनुवाकहता बुद्धि र्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥' इति।

'अल्पमेधस्' शब्दोऽपाणिनीय। जैनेन्द्रव्याकरणे तु सूत्रितम्—'मन्दाल्पाच्च मेधाया' (४।२।१६०) इति। महाभारते श्लोकस्यास्य पाठान्तरमुपलभ्यते, यथा—

'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चित।
अनुवाकहता बुद्धि र्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥'

(कर्णप० १६।३५) इति। दुर्म्मेधसो भावो दुर्म्मेधस्त्व स्मृतिशक्ति-राहित्यम्। यद्वा दुर्म्मेधस्त्व दुष्टबुद्धित्वम्। 'अकर्म्मशीलते'ति। अकर्म्म कुत्सितकार्य्यं शील स्वभावो यस्य स, तद्भाव। 'निद्रालुत्वमि'ति। ने द्रं आलुचा निद्रालुस्तद्भावो निद्रालुत्व निद्राशीलत्वम्। एकादशसूत्र व्याख्या समाप्ता। ११।

---

* वरदराजकृताया न्यायकुसुमाञ्जलिबोधन्यामस्य श्लोकस्य पाठान्तर-मुपलभ्यते, यथा—

'सन्देहेऽपि परे लोके वयमास्तिक्यमाश्रिता।
नास्तिके न हि नो हानिरस्तिके नास्तिको हत ॥' इति।

"अस्ति चेन्नास्ति नो हानि र्नास्ति चेन्नास्तिको हत" इत्यपि द्वितीयार्धस्य पाठान्तर क्वचिदुपलभ्यते।

१२। 'आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्र-समूहो विविक्तता च।'

इदानीं महाभूतगुणान् वक्तु प्रस्तौति। तत्र शब्दतन्मात्रात् ततस्थूलावस्थापन्न आकाशस्तद्गुणान् निदर्शयति—'आन्तरीक्षा' इति। अन्तर्मध्यमीक्ष दृष्टिव्याघातशून्यमित्यन्तरीक्ष तत्र भवा आन्तरीक्षा आकाशीयधर्म्मा इत्यर्थं। आकाशस्य विशेषगुण शब्द। एकोऽपि स उपाधिभेदादुदात्तानुदात्तस्वरितषड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतादयो भवन्ति। तदुक्त भाषापरिच्छेदे विश्वनाथेन—

'आकाशस्य तु विज्ञेय शब्दो वैशेषिको गुण।
इन्द्रिय तु भवेच्छ्रोत्रमेक सन्नप्युपाधित॥' (२८) इति।

'शब्देन्द्रिय' श्रवणेन्द्रियम्। 'सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चे'ति। स्मृतिरप्याह—

'शब्द श्रोत्रेन्द्रिय चापि च्छिद्राणि च विविक्तता।
वियतो दर्शिता एते गुणा गुणविचारिभि॥' इति।

लोकाचार्य्यकृततत्त्वत्रयस्य भगवद्भक्तेन भाष्यकृता नारायणतीर्थमुनिनोद्धृत स्मृत्यन्तर च—

'अस्य देहस्य वियतो लाघव सौक्ष्म्यमेव च।
शब्द श्रोत्र बल ब्रह्मन् सुषिरत्व विविक्तता॥'

इति। विविक्तता सामान्यतोऽसपृक्तता। 'च'कारेण सयोगादिसामान्य गुणान्तरग्रहणमिष्यते। द्वादशसूत्रव्याख्या समाप्ता। १२।

१३। 'वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टा-समूहः सर्व्वशरीरस्पन्दनं लघुता च।'

अधुना वायुगुणान् वर्णयितु प्रस्तौति—'वायव्या' इति। शब्दस्पर्शवान् वायुरिति सृष्टितत्त्ववादिन। 'स्पर्श' खल्वनुष्णाशीतस्पर्श एव। 'स्पर्शेन्द्रिय' त्वगिन्द्रियम्। 'सर्व्वचेष्टासमूह' श्वासप्रश्वासनमनोन्नमनादिक्रियाजातम्। 'कायवाङ्मन क्रियासमूहश्चे'ति डल्लण। 'सर्व्वशरीरस्पन्दन प्राणरूपेण समग्रशरीरचलनम्। 'लघुता' लघुत्वम्। भाषापरिच्छेदे वायुलक्षणमुक्तम्—'स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्य सस्कारो मरुतो गुणा' (२३) इति। के च ते? तदाह—

'स्पर्श सख्या परिमिति पृथक्त्व च तत परम्।
सयोगश्च विभागश्च परत्व चापरत्वकम्॥'

इत्यष्टाविति। पुनरप्युक्तम्—

'अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवनो मत।
तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेय स्पर्शादिलिङ्गक॥
पूर्व्ववन्नित्यतायुक्त देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मत॥'

(२७) इति। 'चे'ति। चकारेण गमनादिगुणान्तरग्रहणमिष्यते। त्रयोदशसूत्रव्याख्या समाप्ता। १३।

१४। 'तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यं च।'

इदानीं तेजोगुणान् वर्णयति—'तैजसा' इति। शब्दस्पर्शरूपवत् तेज इति सृष्टितत्त्ववादिन। 'रूपमि'ति। रूप शुक्लभासुरम्। उक्त च भाषापरिच्छेदे—'स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद् रूप शुक्लभासुरम्' (२६) इति। 'रूपेन्द्रिय' चक्षु। वर्णा गौरादि। 'सन्ताप' उष्णत्वम्। 'भ्राजिष्णुता' दीप्तता। 'पक्ति'राहारपरिपाक। 'अमर्ष' क्रोध। 'तैक्ष्ण्य'

तीक्ष्णता यत आशुक्रिया भवति। 'शौर्य्य' विक्रान्तता। 'च'कारेण गुणान्तरग्रहणमिष्यते। अन्येऽपि गुणा स्पर्श पृथक्त्व सयोगो विभागो वेग इत्येवमाद्या। तदुक्त भाषापरिच्छेदे—'अष्टौ स्पर्शादयो रूप द्रवो वेगश्च तेजसि' (२३) इति। अष्टौ स्पर्शादय प्राग् व्याख्याता। चतुर्द्दशसूत्रव्याख्या समाप्ता। १४।

१५। 'आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रिय' सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्य' स्नेहो रेतश्च।'

आप्यगुणानाह—'आप्या' इति। साख्यनये शब्दस्पर्शरूपरसवत्य श्चतुर्गुणा आपो भवन्ति। न्यायनये तु चतुर्द्दश गुणा। तदुक्त भाषापरिच्छेदे—

'स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्व च द्रवत्वकम्।
रूप रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्द्दश॥'

(२३) इति। स्पर्शादय प्राग् व्याख्याता (पृ २५४)। 'रसो' माधुर्य्यम्। तथा हि सिद्धान्तमुक्तावली—'जलस्य मधुर एव रस' इति। ननु, न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसो जलेऽनुभूयते, तर्हि जले रसो माधुर्य्य चेत्यत्र किं मानम्? उच्यते। सूत्रस्थानीयद्विचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुताचार्य्य आह—'आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासख्यमेकोत्तरपरिवृद्धा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा। तस्मादाप्यो रस परस्परससर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्व्वेषु सर्व्वेषा सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स च खल्वाप्यो रस शेषभूतससर्गाद् विदग्ध षोढा विभज्यते, तद् यथा—मधुरोऽम्लो लवण कटुस्तिक्त कषाय इति। ते च भूय परस्परस सर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्त' इति। चरके मुनिरप्याह—'रसनार्थो रसस्तस्ये'ति।

तदुक्त सम्प्रदायविद्भि —'सदैव सकल देह रसतीति रस स्मृत' इति। न्यायनये च जलस्य विशेषगुणत्वेन रसशब्द पठ्यते—

'रूप स्पर्शौ रस स्नेहो द्रवत्व चानिमित्तकम् ।
एते पञ्च जलस्य स्यु र्विशेषगुणसञ्ज्ञका ॥' इति ।

'रसनेन्द्रियमि'ति। रसनेन्द्रिय रासन ज्ञानम्। 'सर्व्वद्रवसमूह' इत्यत्र डल्लण आह—'दोषधातुमलेषु द्रुतिमद्द्रव्यनिवह' इति। 'गुरुता' गुरुत्व प्रत्यक्षम्। 'शैत्य' शीतलता। 'स्नेहो' द्रवत्वम्। घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहो जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जले स्नेह इति मन्तव्यमिति सिद्धान्तमुक्तावली। सत्यम्, स्नेहो द्विविध एव—प्रकृष्ट स्नेहोऽप्रकृष्टस्नेहश्चति। तत्र तैलादौ प्रतीयमान प्रकृष्टस्नेहो दीपादि-ज्वालादेरनुकूल। जलगतस्त्वप्रकृष्टस्नेहो वह्निं नाशयति। तत्त्वावलि कार आह—'सत्यपि द्रवत्वे द्रुतसुवर्णादिभि सत्यपि च स्नेहे हिमकरकादिभि पिण्डीभावाजननात् स्नेहसहितमेव द्रवत्व पिण्डीभावकारणमि'ति। एतदुक्त भवति यत् पिण्डीभावे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्व न तु जलादिगत द्रवत्वस्येति। उक्त च भाषापरिच्छेदे—'स्नेहस्तत्र द्रवत्व तु सासिद्धिक-मुदाहृतम्' इति। स च न्यायमते गुणविशेषो यद्वशाद् दाहानुकूल्य करोति। 'रेतो' वृष्टिलक्षणत्वात्। श्रूयते हि—'देवाना रेतो वर्षमि'ति। 'चे'ति। चकारेण स्पर्शसख्यापरिमितिपृथक्त्वसयोगवेगरूपादिगुणान्तर ग्रहणमिष्यते। उक्त च भाषापरिच्छेदे—

'स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्व च द्रवत्वकम् ।
रूप रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥'

इति। अष्टौ स्पर्शादयस्त्रयोदशसूत्रव्याख्यायामुपदर्शिता। पञ्चदशसूत्र-व्याख्या समाप्ता। १५।

१६ । 'पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति ।'

पृथिवीगुणानाह—'पार्थिवा' इति । पृथिव्या विकारा पार्थिवा । पृथिवी पञ्चगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवतीति । भाषापरिच्छेदे विश्वनाथन्यायपञ्चानन आह—

'स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्द्दश'

इति । अष्टौ स्पर्शादयस्त्रयोदशसूत्रव्याख्यायामुपदर्शिता । 'गन्ध' इति । घ्राणग्राह्यो योऽर्थः पृथिवीमात्रवृत्तिः स गन्धः । लोके तस्य द्वैविध्यं प्रसिद्धं सुरभिरसुरभिश्चेति । जलादौ स उपाधिकृत एव । केषाञ्चिन्मते गन्धो दशविधः—

'इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी सहतः स्निग्धो रुक्षो विशद एव च ॥'

इति । तत्रेष्टः कस्तूरिकादौ । अनिष्टो मलमूत्रादौ । मधुरः पुष्पादौ । अम्लो यमदूतिकादौ । कटुः मरीचादौ । दूरगामी यो गन्धः स निर्हारी हिङ्ग्वादौ । सहतश्चित्रगन्धो नानाकल्कद्रव्यादौ । स्निग्धो घृतादौ । रुक्षः सार्षपतैलादौ । विशदः कृष्णजीरकादौ । 'गन्धेन्द्रियमि'ति । गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियमिति यावत् । तदेव पार्थिवं नासाग्रवृत्ति च । 'सर्व्वमूर्त्तिसमूहो' 'दोषधातुमलेषु यः कश्चित् काठिन्यनिवहः' इति डल्लणः । 'गुरुता' गुरुत्वम् । 'च'कारेण स्पर्शादिगुणान्तरग्रहणमिष्यते । भाषापरिच्छेदे क्षितेश्चतुर्द्दश गुणा उक्ताः स्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगुरुत्वद्रवत्वरूपरसगन्धा इति । षोडशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १६ ।

१७ । 'तत्र सत्त्वबहुलमाकाशं रजोबहुलो वायुः सत्त्वरजोबहुलोऽग्निः सत्त्वतमोबहुला आपस्तमोबहुला पृथिवीति ।'

आकाशादीना गुणविशेषाधिक्य प्रदर्श्यते—'तत्रे'ति। 'सत्त्वबहुल' सत्त्वगुणबहुलमित्यभिप्राय। एतस्य सूत्रस्य भूतव्याख्याने यत्नो न कृत फल्गुप्रयोजनत्वात् सिद्धपदार्थत्वादतिरोहितार्थत्वाच्च। सप्तदशसूत्रव्याख्या समाप्ता। १७।

१८। 'श्लोकौ चात्र भवतः—
अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्दिशेत्।
स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्व्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते॥
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु।
क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः॥'

प्रकरणार्थमुपसहरन् ब्रूते—'श्लोकौ चात्र भवत' इति। ननु, 'सकृदुपस्पृश्य कृत शास्त्रार्थ' इति प्रवृत्तौ चोक्तस्य पुनरुक्ततेति चेत्, तन्न। कुत ?

'गद्योक्तो य पुन श्लोकैरर्थ समनुगीयते।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्त तन्न गृह्यते॥'

इति न्यायात्। अत एव सूत्रकार उक्तेऽर्थे वृद्धसम्मतिमनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति—'श्लोकावि'ति।

प्रथमश्लोकस्य व्याख्याया निबन्धसग्रहे डल्हणाचार्य्य आह—'तत्र शब्दगुणमाकाश मारुते प्रविष्ट शब्दस्पर्शगुणत्वान् मारुतस्य। आकाशमारुतौ तेजसि प्रविष्टौ शब्दस्पर्शरूपगुणत्वात् तेजस। आकाशमरुत्तेजासि तोयद्रव्ये प्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वात् तोयस्य। आकाशमरुत्तेजस्तोयानि पृथिव्यामनुप्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणत्वात् पृथिव्या। एव व्योमानिलानलजलोर्व्वीणा परस्परानुप्रवेशकानुप्रवेश्यत्वेनावस्थितानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वमुक्तम्' इति।

व्याख्या पुनरियं हृद्यत्वेन न प्रतीयते, आकाशे वाय्वादीनामनुप्रवेशा भावात् पञ्चभूतानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वं व्याहन्यत इति। अत एव ब्रूमः पञ्चमहाभूतनिर्वृत्त्यै श्लोककारस्त्रिवृदानुरूप्येण पञ्चीकरणं प्रमाणयति— 'अन्योन्यानुप्रविष्टानी'ति। पञ्चीकरणप्रकारं च दर्शयता शास्त्रकारेणोक्तम्—

'द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते॥'

इति। पञ्चीकरणवार्त्तिके सुरेश्वराचार्य्यश्चाह—

'पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा।
एकैकं भागमादाय चतुर्द्धा विभजेत् पुनः॥
एकैकं भागमेकस्मिन् भूते संवेशयेत् क्रमात्।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि॥
वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत्।
पञ्चीकरणमेतत् स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः॥

(८१०) इति। अयमाशयः। आकाशादिकमेकैकं प्रथमतो द्विधा द्विधा कृत्वा पुनरपि तं तं प्रथमं भागं चतुर्द्धा कृत्वा स्वस्मात् स्वस्मादितरेषां चतुर्णां भूतानां यो यो द्वितीयो भागस्तेन सह प्रथमभागांशानामेकैकस्य योजनादाकाशवाय्वग्न्यप्पृथिव्यः प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मकं भवन्तीति। ननु, पञ्चीकृतानामाकाशादीनामेकैकस्याकाशवाय्वग्न्यप्पृथिव्य इत्येकैकरूपेण व्यपदेशः कथमुपपद्यते? नैष दोषः। यद्यपि सर्व्वं भूतजातं पञ्चीकृतं तथापि वैशेष्यादाकाशादीनां तत्तत्संज्ञया निर्देशो नानुपपन्नो भवति। नास्याप्रामाण्यमाशङ्कनीयं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात्। पुनरपीह केचित् प्रगल्भन्ते सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं स्थितमपि वस्तुवृत्ते साक्षाद्विसंवादित्वात् प्रामाण्यं त्वस्य भूयो न मन्तव्यमिति। युक्तिं च त इत्थमाचक्षते यद् गगनपवनयोः पृथिव्याद्यात्मकत्वे रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वं

तयो प्रसज्येत, न चैव तु प्रसज्यत इति । अत्र ब्रूम । त्रीणि त्रिशो वर्त्तन्त इति त्रिवृत् तत्करणे यथा तेजसो जलान्नात्मकत्वेऽपि स्वभावतस्तस्य त्रिवृत्कृतस्य जलान्नविशिष्टत्व नानुभूयते, तद्वत् पञ्चीकरणे गगनपवनयोश्च पृथिव्याद्यात्मकत्वेऽपि स्वभावतस्तयो पञ्चीकृतयोश्चाक्षुषत्व नोपलभ्यते, उपलभ्यते तु योगिभिरेवेति ।

ननु, भगवता शङ्कराचार्य्येणैव पञ्चीकरण सिद्धान्तित वार्त्तिककृता सुरेश्वराचार्य्येण च तत् प्रपञ्चित व्याख्यात च, कथ तर्हि सुप्राचीनतरस्य सुश्रुतस्यापि पूर्व्वाचार्य्योऽय श्लोककार पञ्चभूतनिष्पत्तौ पञ्चीकरण प्रमाणयति ? नैतच्चित्रम् । औपनिषदत्रिवृत्करणस्थिते पञ्चीकरणतत्त्व च श्रुतिस्वारस्यात् पुराकल्पेऽपि नाविदितमासीत्, शङ्कराचार्य्यस्तु पूर्व्वकल्पीय श्रौतरहस्य विस्तरतो व्याचख्या इति । तथा हि न्यायमञ्जर्य्यां जयन्तभट्टेनोक्तम्—'न वक्षपादात् पूर्व्व कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् ? अत्यल्पमिदमुच्यते । जैमिने पूर्व्व केन वेदार्थो व्याख्यात ? पाणिने पूर्व्व केन पदानि व्युत्पादितानि ? पिङ्गलात् पूर्व्व केन च्छन्दासि रचितानि ? आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या प्रवृत्ता । सङ्क्षेपविस्तरविवक्षया तु तास्तास्तत्र तत्र कर्त्तृनाचक्षत' इति । तत आकाशादिव्यपदेश दर्शयन्नाह—'स्वे स्वे द्रव्ये' इति । स्वकीये क्रियागुणवत् समवायिकारणात्मके पदार्थे । 'सर्व्वेषामि'त्यादि । आकाशादौ तत्तल्लक्षण व्यक्तमित्यभिप्राय ।

उक्तमपि पुनस्तत् स्पष्टीकरोति—'अष्टावि'ति । 'अष्टौ प्रकृतय' इत्यत्र साम्यरूपा प्रकृतिरेका न कस्यचिद् विकृतिरपि तु परमकारणमेव, त्रिगुणात्मिका महदाद्या सप्तप्रकृतिविकृतयश्चेत्यष्टौ वैशेष्यादेव तद्वादन्यायेन सर्व्वा प्रकृतय उच्यन्ते । तत्र महदादिषु महानहकार जनयतीति प्रकृति, मूलप्रकृतेरुत्पद्यमानत्वाद् विकृति, अहकार इन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च

जनयतीति प्रकृति, स्वय महत उत्पद्यमानत्वाद् विकृति, पञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि परिणामक्रमनियमत आकाशपवनदहनतोय पृथिव्याख्यानि पञ्चमहाभूतानि जनयन्तीति प्रकृतय, अहकारादुत्पाद्यमान त्वाद् विकृतय। विशेषपर्व व्याचष्टे—'विकारा षोडशे'ति। गुणा नामेव षोडशको विशेषपरिणाम इत्यर्थ। अविशेषेभ्य उत्पद्यमानाना विकाराणा नास्ति कश्चित् तत्त्वान्तरपरिणाम इत्यतस्ते विशेषा उच्यन्ते। अय निष्कर्ष। अहकारो महत उत्पन्न इति विकृति, त मात्राणि जनयतीति प्रकृति, पञ्चतन्मात्राण्यहकारादुत्पन्नानीति पञ्चापि विकृतय, ततश्च पञ्चमहाभूतानि जायन्त इति प्रकृतय। अत उत्पन्नत्वादुत्पादक-त्वाच्च सप्तेमा प्रकृतयो विकृतयश्च। अतस्तद्व्यक्ति र्यथा—वैकृतिका-दहकारादुत्पन्नान्येकादशेन्द्रियाणि, त मात्रेभ्य पञ्चमहाभूतानीति षोडशको-ऽय गणो, विकारोऽयत उत्पन्न इति, न च ततोऽन्यदुत्पद्यत इति न प्रकृतिरिति। एते च पदार्था श्रुतिष्वपि गणिता यथा कृष्णयजुर्वेदीय-गर्भोपनिषदि—'तत्र पृथिवी धारणे, आप पिण्डीकरणे, तेज प्रकाशने,वायु र्व्यूहने, आकाशमवकाशदाने। पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्ददाने' इत्यादि। 'अष्टौ प्रकृतय षोडशविकारा' इति। आथर्वण्या प्रश्नोपनिषदि च 'पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्य च श्रोत्र च श्रोतव्य च घ्राण च घ्रातव्य च रसश्च रसयितव्य च वाक् च वक्तव्य च हस्तौ चादातव्य चोपस्थश्चानन्दयितव्य च पायुश्च विसर्जयितव्य च पादौ च गन्तव्य च मनश्च मन्तव्य चे'त्यादिना। एव मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि। साख्यदर्शनस्य १।६१सूत्रीयविज्ञानभिक्षुकृते भाष्ये लिखितमस्ति—'महतश्च कार्य्योऽहकार, अहकारस्य कार्य्यं द्वय तन्मात्राण्युभयमिन्द्रिय च। तत्रोभयमिन्द्रिय' बाह्या-

भ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्य्याणि पञ्च स्थूलभूतानिति । 'क्षेत्रज्ञ' इति । क्षेत्रवदस्मिन् कर्म्मफलं निष्पाद्यत इति क्षेत्रं भूतेन्द्रियसंघातरूपं भोगायतनं ममाद्यभिमानेन यो जानाति वेदनेन विषयीकरोति स क्षेत्रज्ञः । एवं च क्षेत्रात् कृषीवलवत् क्षेत्रज्ञोऽत्यन्तविलक्षण एव । 'समासेन' सङ्क्षेपेण । 'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरि'ति । शल्यशालाक्यतन्त्रयोरिति साम्प्रदायिकाः । अस्मन्मते तु स्वतन्त्रे वैद्यागमे परतन्त्रे सांख्यादाविति । अष्टादशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १८ । समाप्तश्च सौश्रुते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः । प्रकरणं च समाप्तम् । समाप्तं वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम् । इदानीं वृद्धवाग्भटीयवृत्तमुपादीयते ।

वृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

चत्वारो वाग्भटा आसन्। तत्रैको द्वितीयखृष्टशताब्दीय स्मृतिनिबन्धकारो वैद्यकनिघण्टुकार सिंहगुप्तस्य पिता सग्रह-हृदयकृत पितामहश्च। सोऽत्र प्रथमवाग्भटत्वेनाभिहितो भविता। अन्यो द्वितीय तृतीयखृष्टशताब्दीय सग्रहहृदयादिवैद्यकग्रन्थप्रणेता सिंहगुप्तस्य पुत्र प्रथमवाग्भटस्य पौत्रश्च। सोऽत्र द्वितीयवाग्भटत्वेनाभिधायिष्यते। रूढोऽपि वृद्धवाग्भटशब्द एतस्याष्टाङ्गसग्रहग्रन्थे बहव एनमपि वृद्धवाग्भटमाहु। वाहडी वाहटी वाभटश्चेत्यस्य नामान्तराणि भवन्ति। शास्त्रदर्पणनिघण्टु-वैद्यकसहिताऽपरपर्य्यायवाभटसहिता-वाभटव्याकरणादिप्रणेता वाभटस्तु कश्चिदन्य एव। स एकादश द्वादशखृष्टशताब्दीय आसीत्। तार्त्तीयीको वाग्भटो द्वादशखृष्टशताब्द्या गुर्ज्जराधिपते जयसिंहस्य मन्त्रित्वमकार्षीत्। स नेमिनिर्व्वाणमहाकाव्य वाग्भटालकार च प्रणिनाय। वाहड इत्यस्यापि नामान्तरमेव। साहित्यादौ तस्य ज्ञानातिशयेऽपि स आयुर्व्वेदज्ञो नासीत्। त्रयोदश चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयस्तुरीयो वाग्भट आलकारिकत्वेन वैद्यागमिकत्वेन च प्रसिद्ध। अलकारशास्त्रे तस्य काव्यानुशासन नितरामुत्तमो ग्रन्थ। वैद्यकशास्त्र तस्य हृदयटिप्पणादिग्रन्था सुप्रसिद्धा एव। अन्तिमवाग्भटद्वय नैतत्प्रबन्धविषयक भवति। इदानीं प्रागुक्तवाग्भटयो वृत्तान्तावुपवर्ण्येते।

सिन्धुदेशजो द्वितीयोवाग्भट आयुर्व्वेदे ज्ञानातिशयात् सिन्धुदेशीयचरकमुनिनाम्ना ख्यात आसीत्। वाभटो वाभटगुप्तो वाहटो वाहडश्चेत्यस्य नामान्तराण्युक्तान्येव। केचिद् वाग्भटनाम्न उच्चारणशैथिल्याद् गकार स्थगयन्तो वाभट इत्याहु। सिंहगुप्तस्य तनयत्वात् स वाभटगुप्त इत्युक्त।

प्राकृतभाषादौ वाहटवाहडौ संस्कृतभाषाया वाग्भटशब्दस्यापभ्रंशत्वेन गृहीतौ। अनेकेषा मते मुनिरिति ख्यातिरस्य सञ्जाता। एकेषा मते तु स राजर्षिपदभागप्यासीदिति।

अथ पितु सिंहगुप्तात् समजनि। अष्टाङ्गसंग्रहस्थवाजीकरणविवेरुत्तरस्थानादस्य वंशविवरणमुपलभ्यते। तत्र लिखितमस्ति—

'भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे, पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत् तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥'
इति। (६)।

एतस्मादवगम्यते यदयं वाग्भटस्य पौत्र सिंहगुप्तस्य पुत्रश्चेति। नामविभ्रमपरिहारार्थं सिंहगुप्तजनकं प्रथमवाग्भट इति, सिंहगुप्ततनयं द्वितीयं वाग्भटं (Vagbhata II) इति च ब्रूम। इदानीमनयो वृत्तान्त प्रदीयते।

प्रथमो वाग्भट सिन्धुदेशजातो वैद्यागमिक स्मार्त्त शाब्दिक सद्ब्राह्मणश्चासीत्। आयुर्वेदशास्त्रे तस्य वैद्यकनिघण्टुरेक उपादेय प्रकरण ग्रन्थ। एतज्जातीयकग्रन्थसम्बन्धे चोक्तम्—

'शास्त्रैकदेशसम्बद्ध शास्त्रकार्य्यान्तरे स्थितम्।
आहु प्रकरण नाम ग्रन्थभेद विपश्चित॥' इति।

तत्र स दृष्टिविशेषमाश्रित्य वैद्यशास्त्र दशधा विभेजे—द्रव्याभिधान रुग्विनिश्चय कायसौख्यसम्पादन शल्यविद्या भूतनिग्रहो विषप्रतीकारो बालोपचारो रसायन शालाक्यतन्त्र वृष्य चेति। माधवकरस्य निदानापरपर्य्याय रोगविनिश्चयो वैद्यकनिघण्टो रुग्विनिश्चयादेरधमर्ण इत्युच्यते। एतदुक्तेरविश्वास्यता तु न प्रसज्यते। तथा हि निदाने ग्रन्थकृता स्वयमेवोक्तम्—

'नानामुनीना वचनैरिदानीं
समासत सद्भिषजा नियोगात् ।
सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो
निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥' (२) इति ।

वैद्यकनिघण्टु र्नास्माभि र्दृष्ट । किन्तु प्रथमवाग्भटपौत्रद्वितीयवाग्भटस्य अष्टाङ्गहृदयसहिताया बहव श्लोका माधवनिदाने समुद्धृता दृश्यन्ते । तत्र केचित् परकीयश्लोका केचित्तु स्वकीयपरकीया एव । मुखरोगनिदाने परकीयश्लोका यथा—'घृष्टेषु दन्तमासेषु सरम्भो जायते महान्' (१८) इत्येवमाद्या । अष्टाङ्गहृदयसहिताया उत्तरस्थानीय एकविंशाध्याये मुख रोगविज्ञानमधिकृत्य द्वितीयवाग्भटोऽप्याह—घृष्टेषु दन्तमासेष्वित्यादि (२८-२९) । पुनरपि बालरोगनिदाने परकीया श्लोका यथा—

'तत्र विद्याद् रुज मूर्ध्नि रुज चाक्षिनिमीलनात् ।
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदशान्त्रकूजनै ॥' (५-६)

इत्येमाद्या । अष्टाङ्गहृदयसहिताया उत्तरतन्त्रस्य द्वितीयाध्याये पठ्यन्ते— 'तत्रे'त्यादि । (७) । स्वकीयपरकीयश्लोको बालरोगनिदाने यथा—

'शिशोस्तीव्रामतीव्रा च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् ।
स य स्पृशेद् भृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षम ॥' (४-५)

इत्येवमादि । अष्टाङ्गहृदयसहिताया उत्तरतन्त्रस्य द्वितीयाध्याये वाग्भट आह—

'शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् ।
सोऽय स्पृशेद् भृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षम ॥' (५-६) इति ।

अत्र माधवकरस्य सविधे हृदयश्लोकानामुत्कर्षदर्शनादुपपद्यते यद् माधवेनैव हृदयश्लोका गृहीता न तु वाग्भटेन माधवनिदानश्लोका इति ।

वैद्यनिघण्टौ शास्त्रविभागमननुसृत्य प्रथमवाग्भटपौत्रद्वितीयवाग्भटेन त्वष्टाङ्गसग्रहे ब्रह्मसहितोक्तमतेनाष्टाङ्गक आयुर्वेद उक्त —

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषै ।
गतमष्टाङ्गता पुण्य बुबुधे य पितामह ॥

(सूत्र १।८) इति । तत्र कायशब्देन ब्रह्मोक्त कायचिकित्सातन्त्रमुच्यते । बालशब्देन तदुक्त कौमारभृत्यतन्त्र लक्ष्यते । बाला कुमारा । ग्रहशब्देन ब्रह्मकथित भूतविद्यातन्त्र गृह्यते । अष्टौ ग्रहा 'देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्ष-पितृनागपिशाचा' इति । ऊर्ध्वाङ्गशब्देन ब्रह्मोक्त शालाक्यतन्त्रमुच्यते । तच्च तन्त्र जत्रुदेशगताना रोगाणामुपशमार्थमुपदिश्यते । स्कन्धसन्धेरूर्द्ध्वभाग ऊर्द्ध्वजत्रु जत्रु वा । शल्यशब्देन ब्रह्मोक्त शल्यतन्त्र लक्षितम् । शल्यतन्त्र शल्यहरणप्रधानतन्त्रमिति यावत् । दंष्ट्राशब्देन ब्रह्मोक्तमगदतन्त्र गृह्यते । जराशब्देन तदुक्त रसायनतन्त्रमुच्यते । निदाने रसायनलक्षणमुक्तम्—

'यज्जराव्याधिविध्वसि वय स्तम्भकर तथा ।
चक्षुष्य बृहण वृष्य भेषज तद् रसायनम् ॥'

फल च तत्रैवोक्तम्—

'दीर्घमायु स्मृतिं मेधामारोग्य तरुण वय ।
देहेन्द्रियबल कान्तिं नरो विन्देद् रसायनात् ॥'इति ।

वृषशब्देन ब्रह्मोक्त वाजीकरणतन्त्र लक्ष्यते । वृष वृष्य शुक्रवर्द्धनमिति-यावत् ।

प्रथमवाग्भटस्य स्मृतिसग्रहोऽल्पीयसैव कालेन प्रसिद्धिं नितरामाप । अपरार्कयाज्ञवल्कीयधर्म्मनिबन्धे नामग्राह तस्य वचनानि प्रामाणिकत्वेन बहुश उद्धृता आसन् । ग्रन्थश्चाय नेदानीमुपलभ्यते ।

मन्ये—द्वितीयखष्टशताब्द्या अभ्यन्तरवर्त्तिनि कुत्रचित् समये प्रथम-वाग्भट आविर्बभूवेति । तेन स्वनाम्ना व्याकरणमेक प्रणीतम् । स च

ग्रन्थो वैयाकरणैरादरातिशयेन परिगृहीत आसीदित्यवगम्यते। तन्मते 'चर्म्मणि द्वीपिन हन्ती'त्यादौ 'क्रियार्थोपपदस्य कर्म्मणि स्थानिन' इति चतुर्थीनिषेधार्थं हन्ते कर्म्मणा सोपष्टम्भ सयुक्ते निमित्ते सप्तमी व्याख्येया। चूर्णिकृद्भागुरी अनुसृत्यैव वाग्भट एवमुक्तवान्। तदेव षष्ठखृष्टशताब्दीयाया महाभाष्यदीपिकाया भर्त्तृहरिणा श्लोकितम्—

'हन्ते कर्म्मण्युपष्टम्भात् प्रातुमर्थे तु सप्तमीम्।
चतुर्थीबाधिकामाहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भटा ॥' * इति।

चूर्णि सूत्रवार्त्तिकभाष्यमिति दुर्गवृत्ति (उण् ३।१८६)। चूर्णिरित्यनेन पतञ्जलि लक्षित।

अत्र चूर्णिभागुरिभ्या सुप्राचीनाभ्या मुनिभ्या वाग्भटस्यापि नामकीर्त्तनादुपपद्यते यदसौ भर्त्तृहरितो बहुप्राचीन एवेति। यत ईषत् प्राक्कालिकस्य समकालिकस्य वा ग्रन्थकृतो वचनप्रामाण्यमुपन्यसितु कस्यापि श्रद्धा नोत्पद्यते। एव च तस्य द्वितीयखृष्टशताब्दीयत्व नानुपपन्नमेव। अस्माक मतमेतद् द्रढयितु प्रमाणान्तराणि द्वितीयवाग्भटस्य समयनिरूपणावसरे विस्तरतो दर्शयिष्याम। आपातत एतावद् ब्रूमो यत् प्रथमवाग्भटस्य पुत्रपौत्रयो सिंहगुप्त-द्वितीयवाग्भटयो स्थितिकालो द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्द्यन्तराल एवासीदिति।

अष्टाङ्गसग्रहस्य वाजीकरणविधरुत्तरस्थानादवगम्यते यद् द्वितीयो वाग्भटो गुरोरवलोकितात् पितु सिंहगुप्ताच्च शिक्षा लेभे। तत्र लिखितमस्ति—

---

* शब्दशक्तिप्रकाशिकाया कारकप्रकरणान्ते जगदीशेन लिखितम्—
'हन्ते कर्म्मण्युपष्टम्भात् प्रातुमर्थे तु सप्तमीम् चूर्णिभागुरिवाग्भटा' इति भर्त्तृहरिस्मरणात्' इति।

'समधिगम्य गुरोरवलोकिताद्
गुरुतराच्च पितु प्रतिभा मया।
सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात्
सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णय ॥' इति। (६)।

अस्त्येव प्रसिद्धि र्यदय गुरुरवलोकितो बौद्ध आसीदिति। श्लोकेऽस्मिन् पितु वैंदुष्य उद्घोषितेऽपि वैद्यागमे तस्य काचिदपि कृति र्नास्माभिरुपलभ्यते। एकादशखृष्टशताब्द्या गदनिग्रहे खदिरवटिकाया उपकल्पनमधिकृत्य शार्ङ्ग-देवस्य पित्रा सोढलवैद्येन तु लिखितम्—'नाम्ना खदिरवटिका कथितेय सिंहगुप्तेन ' इति। एतस्मादनुमीयते यदस्य कश्चिद् वैद्यकग्रन्थ आसीदिति। अधुना तु कदा तस्य विलोपो जात इत्यपि वक्तु न शक्यते।

केषाचिद् मते बौद्धगुरुसमीपतो विद्यालाभाद् वाग्भटोऽपि बौद्धभावा-पन्न प्रच्छन्नबौद्धो वासीत्। तथा हि सग्रहस्य सूत्रस्थानारम्भे सुगतस्मरण-पुर सर तन्त्रमारिप्सु र्ग्रन्थकारो मङ्गलमाचरति—

'रागादिरोगा सहजा समूला
येनाशु सर्व्वे जगतोऽप्यपास्ता।
तमेकवैद्य शिरसा नमामि
वैद्यागमज्ञाश्च पितामहादीन् ॥' इति।

न केवल सग्रहे, पर तु हृदयप्रारम्भेऽपि नमस्कार पराभवति प्रत्यूहरा-जिमिति सस्मृत्य कल्याणाशसी ग्रन्थकार सौगताचारबोधिततया देव तथागत भूयिष्ठमुपश्लोकयति—

'रागादिरोगान् सततानुषक्ता-
नशेषकायप्रसृतानशेषान्।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान
योऽपूर्व्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥' इति।

अस्म मते पुन द्वितीयवाग्भटोऽपि पितृपैतामहमार्गानुसारी परमो हिन्दु-रासीत्*। तेन हि ग्रन्थनिर्म्माणे प्रत्यूहनिवारणाय तथा ज्ञानोत्कर्ष-लाभाय च 'ज्ञान तु शङ्करादिच्छेदि'ति स्मृते शङ्करापरनामकरुद्रसपर्य्यायै श्लोकद्वय रचित न तु बुद्धसपर्य्याया एव। ननु, विघ्नहारिण गणपतिं विहाय कथ शङ्करो नमस्क्रियते? गणपतेरपि पूज्यतया तत्पितु सपर्य्या नानुपपन्ना भवतीति।

इदानीमष्टाङ्गसग्रहस्य श्लोको व्याख्यायते। सहजा रागादिरोगा समूला अपास्ता येन त नमामीति सम्बन्ध। रागादिरोगा इत्यादि। सुखे तत्साधने वा यो गर्द्ध स राग। आदिशब्देन त्वविद्यादय उपात्ता। अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा विपर्य्ययकार्य्यतया तन्त्रान्तरे देहमनसी रुजन्तीति रोगत्वेन परिभाषिता। ननु, स्वशास्त्रसज्ञा विहाय पर शास्त्रसज्ञाग्रहणमन्याय्यमिति चेत्? नैष दोष। योगशास्त्रवेदान्तशास्त्रे अपि वैद्यागमबाह्ये भवत, ततस्तु चरकसुश्रुताभ्या योगोपसर्ज्जनीभूतब्रह्मनिर्व्वाण-पञ्चीकरणादिविषया परिगृहीता इति। सहजाता प्राकृता इत्यर्थ। 'सहज प्रकृताव'पीत्युक्ते। समूला निरस्ता समूलघात दूरीकृता। आजन्म ये रागादिरोगा शरीरिण सप्राप्तास्ते मूलहर निरस्ता इति निष्कर्ष। एकवै-द्यमिति। एक श्रेष्ठो वैद्यो भिषग् एकवैद्यो भिषक्तमो रुद्र इति यावत्।

---

* हिन्दुरित्यय नापशब्दो भवति। तथाहि मेरुतन्त्रे भगवता तस्य शास्त्रीया व्युत्पत्ति दर्शिता—'हीन च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये' इति। तथा च शिष्टप्रयोग —

"यवनैरवनि क्रान्ता हिन्दवो विन्ध्यमाविशन्।
बलिना वेदमार्गोऽय कलिना कवलीकृत ॥" इति।

'एक सख्यान्तरे श्रेष्ठ' इति कोषोक्ते । यद्वा—एक प्रथमो वैद्यो भिषग् एकवैद्यो रुद्र इति यावत् । उक्त च कोषे—'एकोऽल्पान्यप्रधानेषु प्रथमे केवल' इति । 'मा त्वा रुद्र' (ऋग्वेद २।३३।४) इत्यादि-मन्त्रभाष्ये सायणाचार्य्येणोक्तम्—"हे रुद्र, त्वा भिषजा चिकित्साभिज्ञाना मध्ये भिषक्तममतिशयेन भैषज्यस्य कर्त्तार शृणोमि । 'प्रथमो दैव्यो भिषगि'ति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् (शुक्लयजुर्वेद १६।५, तै०स ४।५।१)"इति । अस्मन्मते हि सग्रहश्लोके य एकवैद्य स ऋग्वेदे भिषक्तम इति तैत्तिरीय-सहिताया प्रथम इति चोच्यते । अयमाशय । प्रजापतिदक्षादिभिरपि दुरुच्छेदान् सर्व्वतो व्याप्तान् सोपाधीन् रागादिरोगान् य स्मरहरत्वेन मूलहर जघान स एकवैद्य प्रथमो भिषक्तमो रुद्रस्त नमामी'ति । किं च, नमामि पितामहादींश्च । पितामहो ब्रह्मा । आदिपदेन दक्षप्रजापतिदक्ष-देवेन्द्रादयो गृह्यन्ते , नमिरय पूजार्थे सकर्म्मक । अवनतिमात्रवाचकत्वे त्वकर्म्मको यथा नमन्ति फलिनो वृक्षा इति ।

इदानीमष्टाङ्गहृदयसहिताया श्लोको व्याख्यायते । रागादिरोगानिति । रागादिरोगा पूर्व्वं व्याख्याता । 'सततानुषक्तानि'त्यादि । जन्मन प्रभृति शरीरिण' सगतान् । 'औत्सुक्यमोहारतिदानि'ति । मोह कार्य्यानभिज्ञत्वमिति सर्व्वाङ्गसुन्दरेऽरुणदत्त । पद्मपुराणीयक्रियायोगसारे तु स्मर्य्यते—

'मम माता मम पिता ममेय गृहिणी गृहम् ।
एतदन्यद् ममत्व यत् स मोह इति कीर्त्तित ॥' इति ।

अरतिरनवस्थिति स्थानासनादिष्वित्यरुणदत्त । अरतिरुद्वेग इत्युज्ज्वलदत्त । अरतिरनवस्थितचित्तत्वमिति रक्षित । अन्ये पुन स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थिति• साऽरतिरिति । औत्सुक्यमोहारती ददति ये तानित्यर्थ• ।

अपूर्व्ववैद्यायेति। अपूर्व्ववैद्य एकवैद्यो य पूर्व्वं व्याख्यात। नमोऽस्तु तस्मा इति। नम शब्दस्य नमस्कारार्थकत्वेऽपि तद्योगे 'नम स्वस्ती'-त्यादिना चतुर्थ्येव भवति। ननु, कथ नारायण नमस्कृत्येत्यत्र चतुर्थी न भवति? उपपदविभक्ते कारकविभक्ति र्बलीयसी'ति न्यायात्। उक्त च—

'नमोयोगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधै।
करोत्यर्थविवक्षाया द्वितीया तत्र निश्चला॥' इति।

कैयटेनापि तात्पर्य्यत उक्तम्—क्रियाकारकयो सम्बन्धोऽन्तरङ्ग, उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलक सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्ति-र्बहिरङ्गे'ति। कथ तर्हि नारायणाय नमस्कुर्म्म इति? 'क्रियार्थोपपदस्य कर्म्मणि स्थानिन' (२।३।१४) इत्यूह्यस्य तुमुन कर्म्मणि चतुर्थी न तु नमोयोग एव। नारायणमनुकूलयितुमित्यर्थ।

अत उभयग्रन्थयो र्मङ्गलाचरणश्लोकाभ्या वाग्भटस्य बौद्धभावा-पन्नत्व नावगम्यते। ग्रन्थकारोऽय यदि प्रच्छन्नबौद्धोऽभविष्यत् तर्हि प्रयोजनादिकथनानन्तर शास्त्रस्यागमशुद्धिप्रतिपादनाय गौरवोत्पादनाय च ब्रह्मादिदेवान् सोमात्रेयादिमुनींश्च नास्मरिष्यत्। शास्त्रोत्पत्तिमधिकृत्य सग्रहे तेनोक्तम्—

'आयुर्व्वेदामृत सार्व्व ब्रह्मा बुद्ध्वा सनातनम्।
ददौ दक्षाय, सोऽश्विभ्या, तौ शतक्रतवे तत॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा विघ्नकारिभिरामयै।
नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्व्वसुम्॥
धन्वन्तरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपा।
महर्षयो महात्मानस्तथाऽऽलम्बायनादय॥
शतक्रतुमुपाजग्मु शरण्यममरेश्वरम्।
तान् दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमम्॥' इति।

हृदयेऽपि स आह—

'ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेद प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥' इति ।

असौ मुनि वैद्यकग्रन्थाश्चतुर प्रणीतवान्—अष्टाङ्गसग्रहोऽष्टाङ्गसग्रह-सहिता—ऽष्टाङ्गहृदयसहिता रसरत्नसमुच्चयश्चेति । एते पुन र्वाग्भट-प्रणीतत्वात् सक्षेपेण प्रातिस्विकसज्ञया वृद्धवाग्भटो लघुवाग्भटो रस-वाग्भटश्चेति यथाक्रममुच्यन्ते । सग्रह सग्रहसहिता हृदयसहितासु सग्रहस्य गरिष्ठत्वाद् वरिष्ठत्वाच्च तस्य वृद्धवाग्भट इत्यभिधान भवति । अष्टाङ्ग-सग्रहसहिताया अष्टाङ्गहृदयसहितायाश्च सर्व्वे विषया इह विस्तरत उपदिष्टा इति प्रामाणिका । एष द्वादशसाहस्री ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरस्ति । चक्रपाणिविजयरक्षितश्रीकण्ठडल्लणाचार्य्या शिवदासादयश्चाष्टाङ्गसग्रह वृद्धवाग्भट इत्याहु । वृद्धवाग्भटोऽष्टाङ्गसग्रहकार उपलक्षणतया तु तत्प्रणीतोऽष्टाङ्गसग्रहो गृह्यते, यथा 'चरके पतञ्जलिरि'त्युक्तावुपलक्षणतया तत्प्रणीतसहिताया पतञ्जलिरिति बोध । षट्पञ्चाशदधिकषोडशशततम-खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामसौ ग्रन्थो वृद्धवाग्भट इति नाम्ना समुल्लिखितो वर्त्तते ।

अष्टाङ्गसग्रहसहितेति मध्यवाग्भटस्यैव नामान्तर भवति । अष्टाङ्ग-सग्रहमपेक्ष्य लघीयस्त्वादष्टाङ्गहृदयसहितामपेक्ष्य गरीयस्त्वादष्टाङ्गसहिता मध्यवाग्भट इत्युच्यते । मध्यसहितेत्यस्य नामान्तर भवति । चक्र-सग्रहस्य रत्नप्रभानाम्न्या टीकाया निश्चलकरेणोक्तम्—'वाभटगुप्तेन मध्य-सहितायामन्यथैव चिकित्सा प्रतिपादिते ति । एतस्मादस्य वाभटगुप्त इत्यभिधानमुपलभ्यते । पुनरपि तत्रैव स आह—'वाभटमुने र्मध्यसहिताया-मपि तद्वाक्य स्मर्त्तव्यमि'ति, 'यदुक्त सिंहगुप्तपुत्रेण राजर्षिणा वाभटेन स्वसहिताया लक्षण शीतादीनामि'ति च । इतो हि तस्य मुनित्वेन

राजर्षित्वेन च ख्यातिरवगम्यते। तत्त्वबोधनाम्न्यामष्टाङ्गहृदयटीकाया षोडशशताब्दीयेन शिवदासेनापि नामग्राह मध्यवाग्भटस्य वच उद्ध्रियते। मध्यस हिताग्रन्थो दशसाहस्रीति श्रूयते। इदानीमस्य विलोप सञ्जात ।

लघुवाग्भट स्वल्पवाग्भट सूक्ष्मवाग्भटश्चे त्यष्टाङ्गहृदयसहिताया नामान्तराण्येव। अष्टाङ्गस ग्रहमष्टाङ्गस ग्रहस हिता चापेक्ष्य स्वल्पत्वात् सूक्ष्मत्वाच्चाष्टाङ्गहृदयस हिता लघुवाग्भट इत्युच्यते, स चाष्टसाहस्रीति श्रूयते। रत्नप्रभाया निश्चलेनासौ ग्रन्थ सूक्ष्मसहितेति नाम्ना समुल्लिखित । षट्पञ्चाशदधिकषोडशशततमखृष्टवर्षीयकवीन्द्रसूच्यामष्टाङ्गहृदयस हिता लघुवाग्भट इति नाम्ना लिखितो वर्त्तते। अष्टाङ्गस ग्रहस्य बहवो विषया अत्र सङ्क्षेपेण वैशद्येन चोपदिश्यन्ते। ननु, ग्रन्थनाम्नि हृदयशब्दयोजने किमर्थिका ग्रन्थकर्त्तुरेषा प्रवृत्ति ? उच्यते। अस्माक हृदय यथा दशभिर्मूलशिराभि कृत्स्न शरीर व्याप्य तिष्ठति, तथैवेषा स हिता षड्भि सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानै सकलमष्टाङ्गायुर्व्वेद व्याप्य स्थितेति।

अष्टाङ्गहृदयस हिताया रसरत्नसमुच्चये च द्वितीयवाग्भटस्य कर्त्तृत्वमधिकृत्य प्रात्निकाना वैमत्य दृश्यते। वय तु तत्सर्व्व प्रसङ्गत उपरिष्टादालोचयिष्याम ।

लोकहिताय शास्त्र प्रणीयते, लोकश्च शास्त्रे प्रवर्त्तमान प्रयोजनादिकमनुसन्धत्ते। तदुक्तम्—

'सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित्।
यावत् प्रयोजन नोक्त तावत्तत् केन गृह्यताम् ॥' इति।
'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्ध श्रोतु श्रोता प्रवर्त्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्य' सम्बन्ध सप्रयोजन ॥' इति च।

एवंविधशिष्टाचारपालनाय सग्रहस्य सूत्रस्थानारम्भे मङ्गलविधानानन्तर श्रोतॄन् प्रोत्साहयितु ग्रन्थकार आह—

'आयु कामयमानेन धर्म्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्व्वेदोपदेशेषु विधेय परमादर ॥' इति ।

अस्य टीकाया लिखितमस्ति—'अनेन सम्बन्धादीन्यप्युक्तानि भवन्ति । अत्रोपायोपेयभावलक्षण सम्बन्ध , अस्य तन्त्रस्यायुर्व्वेदोपदेशत्वादुपायत्वम्, तत्साध्यत्वादायुष उपेयत्वम् , अभिधेयमायुर्व्वेद , प्रयोजनमायुर्धर्म्मार्थ सुखानि चेति ।' इति (शशिलेखा) ।

हृदयस्यापि सूत्रस्थानारम्भे प्रयोजनसम्बन्धौ वक्तु ग्रन्थकृता स्वकीय सग्रहस्यैव श्लोक उपन्यस्यते—

'आयु कामयमानेन धर्म्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्व्वेदोपदेशेषु विधेय परमादर ॥' इति ।

अत्र 'सर्व्वाङ्गसुन्दर'टीकाकृदरुणदत्त आह—'आयु र्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्व्वेद । तस्योपदेशा आयुर्व्वेदोप देशा । उपदिश्यन्त आयुर्व्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा आयुर्व्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादर उत्कृष्टो यत्नो विधेय कार्य्य । आयु कामयमानेन जीवित मभिलषता । किम्भूतमायु ? धर्म्मार्थसुखसाधनम् । ध्रियते लोकेऽनेनेति धर्म्म । अर्थ्यते याच्यत इत्यर्थ । सुख द्विविध तादात्विकमात्यन्तिक चेति । तादात्विक कियत्कालान्तरस्थायित्वात् सुखावभास न परमार्थत सुखम् । तथा चोक्तम्—'तदात्वसुखसज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यत इति । आत्यन्तिक सुख मोक्षाख्य यत्र न दु खाना श्लेष । तेषा साधनमुपायो धर्म्मार्थ-सुखसाधनमि'ति ।

दाक्षिणात्यैरष्टाङ्गसग्रहो नितरामाद्रियते । त आहु —

'अष्टाङ्गसग्रहे ज्ञाते वृथा प्राक्तन्त्रयो श्रम ।
अष्टाङ्गसग्रहेऽज्ञाते वृथा प्राक्तन्त्रयो श्रम ॥' इति ।

रमारयत्यसौ श्लोक श्लोकान्तराणि—

'अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात् पदमञ्जरी ।
अधीतेऽपि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी ॥' इति ।
कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रम ।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रम ॥
प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम् ।
प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम् ॥ इति ।
आराधितो यदि हरिस्तपसा तत किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा तत किम् ।
अन्तर्बहिर्यदि हरिस्तपसा तत किं
नान्तर्बहिर्यदि हरिस्तपसा तत किम् ॥
(नारदपञ्चरात्रम्) इति च ।

समरूप श्लोक आस्ताम् । अष्टाङ्गसग्रहस्यैको निघण्टु-(concordance) स्तैलङ्गभाषायामस्ति । दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरवर्त्तिनि कुतश्चित् समये सग्रहस्य शशिलेखानामटीकाग्रन्थ इन्दुपण्डितेन प्रणीत इदानीमपि प्रचरति । शशिलेखाया प्राक्तना बहव ष्टीकाग्रन्था आसन्निल्यनुमीयते । तदुक्तमिन्दुपण्डितेन—

'दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य वाहटस्यास्मदुक्तय ।
सन्तु सविच्चिदायिन्य इति' (सूत्रस्थानम्—१) इति ।

त्रयोदशखृष्टशताब्द्यामरुणदत्तेन सग्रहस्यान्यैका टीका व्यरचि । गोण्डाल प्रदेशीयमहाराजाधिराजपदभाजा M D, L L D, K C T E, F R C P E प्रभृतिलाञ्छनभूषितेन भगवत्सिंजीठाकुरसाहेब

महोदयेन तत्प्रणीते 'A Short History of Aryan Medical Science'नामकग्रन्थे लिखितम्—"He (Vagbhata) wrote another work called Ashtanga Samgraha on which Pandit Arunadatta wrote a commentary" (p 34) अस्य तात्पर्य्यम्—'(अष्टाङ्गहृदयादन्य) एको ग्रन्थ सग्रहनाम्ना वाग्भटेन प्रणीत , अरुणदत्तन तस्यापि टीकैका विरचिता' इति। किन्तु शशिलेखाया औत्कर्ष्यात् तत्परवर्त्तिनी टीका विलोपमासा। सम्प्रति पुण्यपत्तनाद् वैद्यपण्डितश्रीरामचन्द्रकिंजवडेकरमहोदयेन शशिलेखासवलितसग्रह सटिप्पणा मुद्रित प्रकाशितश्च। महत कालात् पूर्व्वं वाग्भटीयमध्यसहिताया विलोप सञ्जात । अस्यास्तु टीका काचिदासीद्वा न वेति नास्माभि र्वक्तु शक्यते।

अष्टाङ्गहृदयसहिताया अनेका व्याख्या प्रणीता । तासा काश्चन विलोपमापु काश्चन त्विदानीमपि विलसन्ति। तद् यथा—

(१) नवमखृष्टशताब्दीत प्रागपि हिमदत्तापरनाम्ना सर्व्वहितमित्रदत्तेन हृदयस्य टीकैका प्रणीता। नवमदशमखृष्टशताब्दीयेन जेज्जटेन टीकैका प्रसङ्गत उल्लिखिता। इदानीं तु तस्या अत्यन्तविलोप सञ्जात । चरकटीकाऽपि हिमदत्तन प्रणीता।

(२) दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरिन्दुपण्डितेन हृदयटीकैका रचितेत्यनुमीयते। यत शशिलेखायामिन्दुना लिखितम्—"शास्त्रकृतश्चैतदेवाभिमतम्। येन हृदये पठति—'तदेव व्यक्तता यात रूपमित्यभिधीयते' इति (हृदयनिदानम् १।५)। एव च स्थिते 'सपूर्व्वरूपा कफपित्तमेहा' इति (हृदये निदानस्थानम् १०।४१) यदा हृदयग्रन्थे व्याख्यायते तत्रैव चोदयिष्याम ।' इति (सग्रह नि० १।१३)। एतस्मात् सर्व्वस्मात् प्रतीयते यदिन्दुनाऽपि हृदयटीका प्रणीतेति।

(३) दशमैकादशखृष्टशताब्दीयचन्द्रनन्दनेन हृदयस्यैक कोष (concordance) पदार्थचन्द्रिकानाम्नी टीका च प्रणीतौ। अस्या पदार्थचन्द्रिकाया एका टिप्पणी त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयेन नेमितनयेन चतुर्थवाग्भटेन विरचिता।

(४) एकादशखृष्टशताब्दीय ईश्वरसेनो हृदयस्य टीकामेका प्रणिनाय। अधुना तु सा टीका नास्माभिरधिगम्यते। चरकटीकाऽप्यनेन प्रणीता। इदानीं सापि टीका नोपलभ्यते। त्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन विजयरक्षितेन मधुकोषे चरकटीकाया वचनमुद्धृतम्। एतस्मादुपपद्यते यदसौ टीकाकार त्रयोदशखृष्टशताब्दीत पूर्व्ववर्त्त्येवेति।

(५) द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्द्योररुणदत्तेन हृदयस्य 'सर्व्वाङ्गसुन्दर'नाम्नी टीका प्रणीता। अरुणटीकाया औत्कर्ष्यादिन्दुटीकाया अत्यन्तविलोप सञ्जात। तथा विलोपश्च नासम्भव। यत सकलवैद्यसम्प्रदाये हृदयस्य 'सर्व्वाङ्गसुन्दर'व्याख्या नितरामाद्रियते।

(६) त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्द्यो श्चतुर्वर्गचिन्तामणिप्रणेत्रा मक्कि-भट्टापरनाम्ना हेमाद्रिणा हृदयसंहिताया आयुर्व्वेदरसायन नाम टीका प्रणीता। असौ टीका त्वशत उपलभ्यते। हृदयटीकाकारो हेमाद्रि पञ्चदशखृष्टशताब्दीय'लक्षणप्रकाश'कृत स्वतन्त्र एव।

(७) शाकम्भरीसमीपवर्त्तिनि॰ कुतश्चित् स्थाने त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्ट-शताब्दीय आशाधरपण्डितो हृदयटीकामेका प्रणिनाय। इदानीं तु सा टीका नास्माभिरधिगम्यते।

(८) षोडशखृष्टशताब्द्या 'वैद्यमनउत्सवा'दिप्रणेता रामनाथगणको हृदयस्य टीकामेका प्रणिनाय। सा तु नास्माभि र्दृष्टा।

वैद्यागमिका सग्रहकृद्वाग्भट-हृदयकृद्वाग्भटयोरैक्य मन्यन्ते। पुरातत्त्ववित् कीथ्महोदयस्तु तयो र्भिन्नत्व कल्पयति (History of

Sanskrit Literature, p 510)। उभयो ग्रंन्थयो पुष्पिकासु सिंहगुप्तसूनुवाग्भटस्यैव ग्रन्थकर्त्तृत्व ज्ञापितम्। अत पुष्पिकादर्शनात् को वा ग्र थकारीयवचन न श्रद्धास्यति ? एव प्रोत्साहितेन एम् डि प्रभृत्युपाधि-भूषितेन गोण्डालठाकुरसाहेबमहोदयेन सग्रह हृदययो र्लेखनशैली वचनभङ्गीं च परीक्ष्य तयो र्ग्रन्थयोरेककर्त्तृकत्वमुद्घोषितम्। अध्यापकेन श्रीयुक्तदीनेश-चन्द्रभट्टाचार्य्येण चोभयोरेककर्त्तृकत्वमभ्युपगतम्। रत्नप्रभानाम्न्या चक्र टीकाया त्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण हृदयमभिलक्ष्य लिखितम्— 'यदुक्त सिंहगुप्तपुत्रेण राजर्षिणा वाभटेन स्वसहिताया लक्षण शीतादीना मि'त्यादि। अतो निश्चलकरमतेन चोभयोरेकत्वमेव। निश्चलकरात् पूर्व्वभवेन दशमैकादशखृष्टशताब्दीयेन इन्दुपण्डितेन सग्रहस्य निदानीय-प्रथमाध्यायस्थितत्रयोदशसूत्रीयशशिलेखानामटीकाया लिखितम्—'शास्त्र-कृतश्चैतदेवाभिमतम्। येन हृदये पठति—'तदेव व्यक्तता यात रूपमित्यभिधीयते' (निदान १।५) इति, एव च स्थिते 'सपूर्व्वरूपा कफपित्तमेहा' इति यदा हृदयग्रन्थे व्याख्यायते तत्रैव चोदयिष्याम।' इति। अतश्चोपपद्यते यदिन्दुपण्डितेनापि सग्रहकार-हृदयकारावेकत्वेन गृहीताविति।

उक्ते राद्धान्ते सन्दिहानेन पुरातत्त्वविदा कीथ्महोदयेन तदीये History of Sanskrit Literature-नामकग्रन्थस्य ५१० पृष्ठे लिखितम्— 'Indian tradition traces Vagbhata as the third of the great names of medical science, not without recognition that he is later than Sushruta Two writers of this name must be distinguished though both claim the same parentage in their works, the **Ashtangasangraha** and the **Ashtangahridaya**

samhita, as we have them The elder Vagbhata—Vriddha Vagbhata, is son of Sinhagupta, and grandson of Vagbhata, and his teacher was the Buddhist Avalokita His work was clearly used by the younger writer, whose metrical form as contrasted with the prose mixed with verses of his predecessor confirms his later date' इति। अस्याय तात्पर्य्यानुवाद। भारतीयवैद्यसम्प्रदायमते वाग्भट आयुर्वेदे तृतीयप्रमाणपुरुष सुश्रुतात् तु परज एव। वाग्भटनामानौ द्वौ ग्रन्थकारावास्ताम्—सग्रहकारो हृदयकारश्चेति। यद्यपि सग्रहप्रणेता हृदयप्रणेता चोभौ सिंहगुप्तसूनुत्वेन तत्तद्ग्रन्थयो प्रकाशितौ, तथापि तयो भिन्नत्वमवश्यमेव कल्पनीयम्। ज्यायान् वाग्भटो वृद्धवाग्भट इति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध सिंहगुप्तस्य सूनु प्रथमवाग्भटस्य पौत्रो बौद्धावलोकितस्य शिष्यश्च, तस्याष्टाङ्गसग्रहग्रन्थमुपजीव्य परवर्त्तिकाले कनीयसा वाग्भटेनाष्टाङ्गहृदयसहिता प्रणायि। अष्टाङ्गसग्रहो गद्यपद्यमयो ग्रन्थ, अष्टाङ्गहृदय तु पद्यमयी सहिता, पद्यमयत्वमेवास्या सहिताया नवीनत्वमर्व्वाचीनत्व वा प्रतिपादयती'ति।

सग्रह हृदययो र्भेदानुसन्धायिना कीथमहोदयेनैतस्मिन् विषये या युक्तिरुपन्यस्ता तत्र गरीयान् सशयो वर्त्तते। न ज्ञायते ह्यस्माभिरीदृश कश्चिदविसवादी नियमो ग्रन्थस्य पद्यमयत्वाद् नवीनत्व गद्यपद्यमयत्वाच्च प्राचीनत्व निरूप्येते इति। गद्यपद्यात्मक श्रीमद्भागवत पद्यमयाद् रामायणात् किं प्राक्तनमित्यभ्युपगम्यते? सग्रहहृदययोरुभयग्रन्थयो र्ग्रन्थकृद्भ्या 'सिंहगुप्तसूनुवाग्भट' इत्यात्मपरिचये प्रदत्ते कारणविशेषमन्तरेण तदुक्तावविश्वासो न न्याय्य। मुनिकल्पेन विदुषा पुत्रेण जन्मदातु र्नाम

निह्नुत्य पुनरपि पुरुषान्तरे जन्मदातृत्वघोषणा हृदयकारस्य सुतरा प्रकृति विरुद्धत्वेन कि न प्रतीयते ?

आत्रेयमहर्षिप्रोक्तमष्टाङ्गायुर्व्वेद सुगम कर्त्तुं सिहगुप्तसूनु वाग्भट उभौ ग्रन्थौ प्रणिनाय। अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थाने लिखितमस्ति—

'ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेद प्रजापतिमजिग्रहत्।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्ष सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्।
तेऽग्निवेशादिकास्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे।
तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्य प्राय सारतरोच्चय।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदय नातिसक्षेपविस्तरम्॥'

इति। तत उत्तरतन्त्रे लिखितमस्ति—

'अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
योऽष्टाङ्गसग्रहमहामृतराशिराप्त।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमाना
प्रीत्यर्थमेतदुदित पृथगेव तन्त्रम्॥'

(४०।८०) इति। अत स्वग्रन्थस्य गुणस्तुति करोति—

'एतत् पठन् सग्रहबोधशक्त
स्वभ्यस्तकर्म्मा भिषगप्रकम्प्य।
आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्र-
कृताभियोगान् यदि तन्न चित्रम्॥'

(४०।८२) इति।

सोपानारोहणन्यायेन नैतादृश ग्रन्थप्रणयनमदृष्टपूर्व्वं भवति। पाणिनि-दर्शने नागेशभट्टोऽपि बृहत्सिद्धान्तमञ्जूषा प्रणीय विषयाणा सुगमत्व-विधानाय लघुमञ्जूषा पुनरपि तत सुगमतरत्व विधातु परमलघुमञ्जूषा च प्रणीतवान्। शास्त्रकाराश्चाहु —'अधिकारिविभेदेन शास्त्राण्युक्तान्य-

शेषत' इति। अतो वाग्भटोऽपि प्रागेवाष्टाङ्गसंग्रहनामकवृद्धवाग्भट-ग्रन्थं प्रणीय तद्विषयाणां सौकर्य्यविधानाय पुनरष्टाङ्गसंग्रहसंहितानामक-मध्यवाग्भटग्रन्थं विरचय्य तस्यापि सुगमतरत्वं विधातुं चाष्टाङ्गहृदयसंहिता नामकं'लघुवाग्भट'ग्रन्थं प्रणीतवान्। एवं च सिंहगुप्तसूनोरप्यधिकारि-भेदानुरोधेन वृद्धवाग्भटो मध्यवाग्भटो लघुवाग्भटश्चेति ग्रन्थत्रयरचनं सुतरां सम्भवत्येव।

संग्रह हृदययोः पुष्पिकासु ग्रन्थकृता स्वयमेव यदुक्तं तत् कथं कीथ्महोदयस्यानुमानमूलकेन वचसा बाधनीयं स्यात्? अपि च, कीथ्महोदयस्यैतादृक्कष्टकल्पनाया तु किं प्रयोजनमित्यवगन्तुं न पारयाम। ननु, सम्प्रदायमतविरोधेन संग्रह-हृदययोः भिन्नकर्तृत्वकल्पने परिसंख्या*वदेव श्रुतहान्यश्रुताभ्युपगमादिदोषाः किं न प्रसज्येरन्? एवं स्थिते तत्त्वे कीथ्महोदयस्य मतवादमनादृत्य वयं प्रागुक्तग्रन्थत्रयस्यैक-कर्तृकत्वमेव मन्यामहे।

सिंहगुप्तस्य पितरि प्रथमवाग्भटे वृद्धशब्दमनारोप्य कथं तत्सूनौ द्वितीयवाग्भटे स शब्दः प्रयुक्त इति मनसि निधाय केनचित् प्राज्ञिकेनैवं यावच्छक्यमुपकल्पितं यदष्टाङ्गहृदयकारस्य सद्भावादष्टाङ्गसंग्रहकारो वृद्ध-शब्देन विशेषित आसीदिति। अस्मन्मते तु तादृग्युक्तिवादो भ्रान्ति-विजल्पित एव। यतोऽयं वृद्धशब्दो नेह तुलनार्थं प्रयुज्यते। किमत्र प्रमाण मिति चेत्? सिल्भ्याँ लेभि (Sylvain Levi)-महोदयस्य गवेषणा-फलात् प्राज्ञिकैरस्माभिश्च प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयशकाधिपतिकनिष्क-सभायामन्यस्यैकस्य चरकस्यास्तित्वं स्वीकृतमिति सत्यम्, परं तु सम्प्रदाय-

---

* 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा॥'

विद्भिरेतत् क्वचिदपि नाभ्युपगम्यते । तथापि ते खृष्टजन्मत ऐतिहासिक कालाच्च बहुपूर्व्वमेव चरकमुनि वृद्धचरक इत्याहु । एव च सुश्रुतोऽपि वृद्धसुश्रुत इत्युक्तश्चन्द्रटाचार्य्येण चक्रपाणिना च चिकित्सासग्रहे। मन्ये—वृद्धशब्दोऽय वयोवृद्धार्थे नेह प्रयुक्त, प्रयुक्तस्तु ज्ञानवृद्धार्थ इति । अत सग्रहकारे वृद्धेतिविशेषणयोजनादष्टाङ्गहृदयकारे भिन्नव्यक्तित्वादि-कल्पना कदाचिदपि नोपपद्यत एव ।

कस्मिन्नवसरे सिंहगुप्ततनयो वाग्भटो निजजनुषा भारतवर्षमल-चकारेत्यत्र पुरातत्त्वगवेषिणा पण्डिताना विशाला मतभेदा उपलभ्यन्ते। तत्र च महत्या शङ्कायामुदीयमानाया धियस्तत्त्वपक्षपातस्वभावत्वेन किञ्चित् क्रियते विमर्श ।

पञ्चोर्ध्वनवशताधिकसहस्रतमे (१६०५) खृष्टाब्दे पुण्यपत्तनस्थिता दानन्दाश्रममुद्रणालयात् सिहगुप्तसूनो र्वाग्भटस्य रसरत्नसमुच्चयो मुद्रित आसीत् । अस्य ग्रन्थस्य भूमिकाया प्रकाशकृता वैराजक्षेत्रनिवासिना कृष्णारावशर्म्मणा वाग्भटस्य स्थितिकालनिर्णयावसरे लिखितम्— 'अत एवावरान्नवशताधिकवर्षसहस्रचतुष्टयादूर्द्धतनकाले (Circa 4900 years hence) श्रीमद्वाग्भटाचार्य्यप्रादुर्भावसम्भवोऽस्तीति तर्क्यते स्थूलदृष्ट्येति । एतदुक्त भवति यत् खृष्टजन्मन स्त्रिसहस्रवर्षेभ्य पूर्व्व (3000 B C) वाग्भटो विरराजेति ।

मुम्बाइ-(Bombay)-प्रदेशीय-मेडिक्यालकलेजाख्य विद्यायतनस्य प्रधानाध्यापकेन डाक्तारमोरेश्वरकुन्ते (M D) महोदयेन तथा गोण्डाल ठाकुरसाहेब (His Highness Sir Bhagabat Singhee K C I E, M D)-महोदयेन च वाग्भटस्य खृष्टजन्मन द्विशत-वर्षेभ्य पूर्व्ववर्त्तित्व निरूपितम् ।

निर्णयसागराद् मुद्रितस्याष्टाङ्गहृदयस्य भूमिकाया सम्पादकमहोदयेन

लिखितम्—'केषाञ्चिज् जार्म्मान्देशीयविपश्चिता मते खृष्टाब्दस्य द्वितीय-शताब्द्या वाग्भटो बभूवे'ति ।

श्रीमता जाह्नवीचरणभौमिकमहोदयेन तदीय'संस्कृतसाहित्येतिहास' नामनि ग्रन्थे तथा श्रीयुक्तया अन्नयकुमारीदेव्या च तत्प्रणीते 'A History of Sanskrit Literature' नामकग्रन्थे सिंहगुप्तसूनु वाग्भट खृष्टजन्मतश्चतुर्थशताब्द्या स्थापित ।

अष्टाङ्गसंग्रहस्योत्तरतन्त्रस्थित ऊनपञ्चाशत्तमाध्याये—

"रसोनानन्तर वायो पलाण्डु परमौषधम् ।
साक्षादिव स्थित यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥
यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना
लावण्यसारादिव निर्म्मितानाम् ।
कपोलकान्त्या विजित शशाङ्को
रसातल गच्छति निर्विदेव ॥"

इति वाग्भटीयश्लोकद्वयस्थित शकाधिपति-शकाङ्गनेतिशब्दद्वयमालोक्य युधिष्ठिरमीमासकेन तस्य 'संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास'नामके ग्रन्थे लिखितम्—'वाग्भट शकाधिपतिद्वितीयचन्द्रगुप्तस्य समकालिक । खृष्टजन्मतोऽशीत्यधिकत्रिशतवर्षेभ्य (380 A D) पञ्चदशाधिकचतु शत वर्षपर्य्यन्त (४१५ खृश०) द्वितीयचन्द्रगुप्तस्थितिकालस्य पुरातत्त्वगवेषिभि रैतिहासिकपण्डितैरसंशय निर्द्धारितत्वाद् वाग्भटोऽपि तस्मिन्नेव समये विद्यते स्मे'ति ।

वैद्यपण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिजवडेकरभिषगाचार्य्यमहोदयप्रकाशिता-ष्टाङ्गसंग्रहस्य भूमिकायामायुर्वेदसेवकेन रामचन्द्रेण लिखितम्—'We may place him (Vagbhata II) in the 4th or 5th C. A D at the latest and we should be prepared

to accept a date which is even prior to the period suggested' अयमस्य तात्पर्य्यानुवाद —अवरतश्चतुर्थपञ्चमखृष्ट-शताब्द्योरस्माभि र्वाग्भटस्य काल स्थापयितु शक्यम्। एतस्मादपि प्राचीनतरकालो यदि निर्णीतो भवेत्, तर्हि तत्सिद्धान्ते च वय सानन्दमेव मूर्द्धान चालयाम ' इति।

इचि (I-tsing)-नामकश्चैनिकपर्य्यटको भारतवर्षे खृष्टजन्मत एकसप्तत्यधिकषट्शततमवर्षमारभ्य (from 671 A D) पञ्चनवत्यधिकषट्शततमवर्ष (695 A D) पर्य्यन्तमवतस्थे। एकनवत्यधिकषट्शततमवर्षे तेनैव स्वकीये 'A Record of the Buddhist Religion as practised in Indian and Malaya Archipelago' नामकग्रन्थे लिखित यद् आयुर्व्वेदस्याष्टसु विभागेषु प्राचीनकालादवधारितेष्वपि सम्प्रति ते पुनरेकत्र निबन्धिता दृश्यन्ते' इति। इचिंप्रयुक्त सम्प्रतिशब्दमालोक्य डाक्तारहेर्ण्लिमहोदयेन बावयारपाण्डुलिपे भूमिकाया सप्तमखृष्टशताब्द्या आरम्भे स ग्रहकृतो वाग्भटस्य स्थितिकाल उक्त। कीथ्महोदय पुनस्तदीये History of Sanskrit Literature ग्रन्थे हृदयकारवाग्भटस्याष्टमखृष्टशताब्दीयत्वमनुमाय हेर्ण्लिमतानुसारत स ग्रहकार वाग्भटस्य सप्तमखृष्टशताब्दीयत्वमुल्लिलेख।

प्रात्निकप्रवरश्रीयुक्तदीनेशचन्द्रभट्टाचार्य्यमहोदयेन हृदयकार सग्रहकारयो रेकत्व विधाय तयो र्नवमखृष्टशताब्दीयत्वमुदलेखि। एव च वस्तुगत्याम् इन्दुजेज्जटौ वाग्भटशिष्यावास्तामिति यन्मतमष्टाङ्गसग्रहप्रकाशकरामचन्द्र शास्त्रिकिंजवडेकरभिषगाचार्य्येण पुष्यते तत् खल्वेतेन समर्थ्यत इति सत्यम्, पर तु दीनेशीयमतवाद स्थैर्य्य लब्धु न शक्नोति वस्तुगते-रन्यथावृत्ते।

वैद्यकशब्दसिन्धुभूमिकायाम् उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयेन लिखितम्—'सिंहगुप्तसूनु परमबौद्धो वाभटाचार्य्य काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजा पालनसमये द्वादशखृष्टशताब्दीमध्ये वर्त्तमान आसीदि'ति।

इदानी प्रागुद्धतमतवादा विमृश्यन्ते। वाग्भटस्य गुरुरवलोकितो बौद्ध आसीदित्यत्र पुरातत्त्वगवेषिणा पण्डितानां वैमत्य नास्ति। अवलोकितस्य बौद्धत्वात् पञ्चमषष्ठखृष्टपूर्व्वशताब्दीयाद् भगवतो बुद्धदेवात् तस्यावरत्व स्वत सिद्ध भवति। किन्तु वैराजक्षेत्रनिवासिना कृष्णारावशर्म्ममहोदये नावलोकितशिष्यस्यैव स्थितिकाल खृष्टजन्मतस्त्रिसहस्रवर्षैं पूर्व्ववर्त्तित्वेन निरूपित।

दशमखृष्टशताब्द्या चन्द्रनन्दनेन हृदयस्य निघण्टु 'पदार्थचन्द्रिका'नाम्नी टीका चेति ग्रन्थद्वयम्, इन्दुपण्डितेन सग्रहोपरि शशिलेखा च व्यरच्येताम्। शशिलेखाया आरम्भे लिखितमस्ति—

'दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य वाहटस्यास्मदुक्तय।
सन्तु सवित्तिदायिन्य सदागमपरिष्कृता॥' इति

एतस्मादवगम्यते यद् दशमखृष्टशताब्दीत प्रागपि सग्रहस्य बहव्ष्टीका आसन्निति। अत एव दशमखृष्टशताब्दीत पर वाग्भटस्योदयकालो भवितु नार्हति। किन्तु वैद्यकशब्दसिन्धुकोष उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयेन द्वादशखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे वाग्भट स्थापित एव।

अतश्चाहु केचन प्राज्ञिका—'वाभटव्याकरण वैद्यकसहितादिप्रणेतार द्वादशखृष्टशताब्दीय वाभटाचार्य्य सिहगुप्तसूनुद्वितीयवाग्भटत्वेन गृहीत्वा वैद्यकशब्दसिन्धुकारेणोमेशचन्द्रगुप्तेन प्रमादतस्तस्य द्वितीयवाग्भटस्य द्वादशखृष्टशताब्दीयत्व सिद्धान्तितमि'ति। उक्तिरेषा तु प्राज्ञिकाना नोपेक्षार्हा भवति। यतो हि वाभटव्याकरणादिप्रणेता वाभट सग्रहटीकाकृत इन्दुपण्डितात् किञ्चिदुत्तरभव एव।

'शशिलेखा'नामकसग्रहटीकाकार इन्दुपण्डितो दशमैकादशखृष्ट शताब्दीय आसीत्, वैयाकरणगोष्ठीषु स इन्दुमित्रनाम्ना प्रसिद्ध। जिनेन्द्रन्यासोपरि सोऽनुन्यास प्रणीतवान्। वाभटव्याकरणादिकृद् वाभट एकादशद्वादशखृष्टशताब्दीय आसीत्। तस्य द्वादशखृष्टशताब्दीय वाभट-व्याकरणमिन्दोरेकादशखृष्टशताब्दीयमनुन्यास च मनसि निधाय सङ्क्षिप्त-सारस्य दशमकारकसूत्रवृत्तौ जुमरनन्दिना लिखितम्—'अयाचितार न हि देवदेवमद्रि सुता ग्राहयितु शशाकेत्यसाधुरित्यनुन्यास वाभटौ' इति। वाभटादनुन्यासकारस्य पूर्व्ववत्तित्वात् पाणिने 'अल्पाच्तरम् (२।२।३४) इनि नियम स्थगयता जुमरनन्दिना स्वल्पस्वरविशिष्टस्यापि 'वाभट'शब्दस्य परनिपात कृत। एतेनैतदुपपद्यते सग्रहटीकाकृत इन्दोरर्व्वाचीनो वाभट सग्रहकृद्वाग्भटो भवितु नार्हतीति।

द्वादशखृष्टशताब्द्या काश्मीराधिपतिजयसिहस्य शासनकाले सुगृहीत-नामा जयसिहो गुर्ज्जराधिपतिरणहिलवाडपत्तने राज्यमकार्षीत्। प्रभाकर सूरे प्रभावकचरितादवगम्यते वाहडापरपर्य्यायो वाग्भटालकार-नेमि-निर्व्वाणमहाकाव्यादिप्रणेता तृतीयवाग्भटो गुर्ज्जराधिपते र्जयसिहस्य विबुधजनबहुला सभा भूषयामासेति। अस्य तार्त्तीयीकवाग्भटस्य साहित्यादौ पाण्डित्यातिशये सत्यपि चिकित्साशास्त्रे तस्य काचिदपि प्रतिष्ठा नास्माभि श्रूयते। एवविध वस्तुवृत्तमुपलभ्य वय मन्यामहे वैद्यकशब्दसि धुकार उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयो जयसि हेतिनामविभ्रममूलक-त्वादेव तार्त्तीयीकवाग्भट द्वितीयवाग्भटत्वेन गृहीत्वा तस्य द्वितीय-वाग्भटस्य द्वादशखष्टशताब्दीयत्व निरधार्षीदिति।

यद् वा भवतु, उमेश-कृष्णारावयोरुभयोरेव भूय पार्थक्य विद्यते। उमेश पातालदृक् कृष्णारावो गगनस्पृगिति तयो र्मतवादौ सुतरा मुपेक्ष्येते।

वोग्दाद्प्रदेशीयखलिफाख्यसम्राजो हारुण अल् रशीदमहोदयस्य निदेशे-नाष्टमखृष्टशताब्द्याम् 'आल् आरावी' 'मङ्का'चेत्यभिहितपण्डितद्वयेन माधवनिदानमारब्यभाषायामनूदितमभूत्। किं च, अष्टमखृष्टशताब्द्या सुरजिता माधवीयनिदानमुपजीव्य लघुनिदान कृतम्। सुरजित्कृत लघु निदान मधुकोषे विजयरक्षितेन समुल्लिखित वर्त्तते। अतोऽस्य माधव निदानस्य रचनाकालोऽष्टमखृष्टशताब्दीत पूर्व्ववर्त्त्येव।

माधवनिदाने द्वितीयवाग्भटकृतेरष्टाङ्गहृदयस्य बहव श्लोका उपलभ्यन्ते। तत्र केचित् साक्षाद् वाग्भटीया परकीया इति यावत्, केचित् पुनरीषत्परिवर्त्तितवाग्भटीया स्वकीयपरकीया इति यावच्च दृश्यन्ते। साक्षाद् वाग्भटीया यथा हृदयोत्तरीयद्वितीयाध्याये, माधव निदानस्य बालरोगनिदाने च—

'तत्र विन्द्याद् रुज मूर्ध्नि रुज चाक्षिनिमीलनात्' इति,

'कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदशान्त्रकूजनै' इति च।

पुनरपि यथा हृदयोत्तरीयस्यैकविंशाध्यायस्थमुखरोगविज्ञाने, माधवनिदानस्य मुखरोगनिदाने च—

'घृष्टेषु दन्तमासेषु सरम्भो जायते महान्' इत्येवमात्रा।

ईषत्परिवर्त्तितवाग्भटीया यथा हृदयोत्तरीयद्वितीयाध्याये

'शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम्।
सोऽय स्पृशेद् भृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षम॥' इति।

माधवनिदानीयबालरोगनिदाने तु

'शिशोस्तीव्रामतीव्रा च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम्।
स य स्पृशेद् भृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षम॥'

पुनरपि यथा हृदयोत्तरीयस्यैकविंशाध्यायस्थमुखरोगविज्ञाने—

'घृष्टेषु दन्तमासेषु सरम्भो जायते महान् ।
यस्मिश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातज ॥' इति ,

माधवनिदानस्य बालरोगनिदाने तु—

'घृष्टेषु दन्तमासेषु सरम्भो जायते महान् ।
चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातज ॥' इत्येवमाद्या ।

एवविध च वस्तुवृत्त दृष्ट्वा सुप्रसिद्धेन डाक्तार पि सि राय (Dr P C Roy) महोदयेन तत्कृत'-History of Hindu Chemistry-ग्रन्थस्य भूमिकाया लिखितम्—'Madhabakara in his Nidan quotes bodily from Uttartantra of Ashtanga-hridaya, and as the Nidan was one of the medical works translated for Caliph of Bagdad, it can safely be placed in the 8th Century A D at the latest (p XVIII) अयमस्य तात्पर्य्यानुवाद —माधवकरेण तदीयनिदाने हृदयसहिताया बहव श्लोका साकल्येन समुद्धता । यतो बोगदादप्रदेशीयस्य खलिफामहोदयस्य निदेशेनानूदितेषु चिकित्साशास्त्रीयग्रन्थेषु ह्यन्यतममेव भवति निदानम्, ततश्चावरतोऽष्टमखृष्टशताब्द्या निदानमिद स्थापयितु शक्यमि ति । इदानीमेतदपि चि त्य माधवकरेण वाग्भटीया श्लोका उद्धृता अहोस्विद् वाग्भटेन माधवीया इति ? अस्माक मते माधवस्य स्वकीय-परकीयश्लोका हृदयश्लोकेभ्य औत्कर्ष्य समासादिता इति माधवस्यैवाध मर्ण्य सूचयति न तु वाग्भटस्येति । 'Materia Medica of the Hindus' नाम्नो ग्रन्थस्य भूमिकाया सुप्रसिद्ध सस्कृताध्यापक प्रोफेसर् उइल्सन् (Professor Wilson) महोदयेन लिखितम्—'The Arabians of the 8th Century cultivated the Hindu works on medicine and Charak and Susruta and

the treatise called Nidan were translated and studied by the Arabians in the days of Harun and Mansur (773 A D), either from the originals or more probably from translations made at a still earlier period into the language of Persia' (p X) अस्याय तात्पर्य्यानुवाद —अष्टमखृष्टशताब्द्यामारवीया हारुण मनूसुर-राजयो शासनावसरे चरकसुश्रुतनिदानानि विपरिणमयन्ति स्मारब्यभाषया। अनुवादोऽय मूलत कृत इत्यनुमानम्। सम्भाव्यते तु यत् प्राक्तनेभ्य पारस्यभाषायामनूदितेभ्यो ग्रन्थेभ्य आरब्यभाषयाऽनुवादा कृता इति। ग्रन्थान्तरेभ्यश्चावगम्यते यदष्टमखृष्टशताब्द्या वनायु (Arab) प्रदेशीयाना सम्राज खलिफाहारुण-अल् रशीदमहोदयस्य सभाया द्वौ सस्कृतशास्त्राभिज्ञौ विद्वासावास्ताम्—'मङ्का'नामा राजवैद्य 'आल्-आराबी'नामा वैयाकरणश्चेति। तौ पण्डितौ सम्भूय माधवनिदानस्यानुवादमारब्यभाषाया चक्रतुरिति। एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तमखृष्टशताब्द्या माधवीयनिदानग्रन्थो रचित इति। A History of Sanskrit Literature-ग्रन्थस्य १३६ पृष्ठे प्रत्नतत्त्वज्ञा श्रीअक्षयकुमारीदेवी स्थूलतश्चास्मान् समर्थयत एव। तत्रैव तया लिखितम्—'Madhavakara's Nidana (Diagnosis) is perhaps a work of the seventh century, for it has been translated into the Arabic in the eighth century' अयमस्यानुवाद —सम्भाव्यते यद् माधवकरस्य निदान-ग्रन्थ सप्तमखृष्टशताब्दीय, यतोऽसावारब्यभाषायामष्टमखृष्टशताब्द्यामनूदित आसीदिति। अत एव प्रागुद्धृताभिरुक्तिभि र्युक्तिभिश्च द्वितीयवाग्-भटस्य स्थितिकालविषये वैद्यकशब्दसिन्धुकृत उमेशचन्द्रगुप्तस्य द्वादश-खृष्टशताब्दीयत्व दीनेशचन्द्रभट्टाचार्य्यस्य नवमखृष्टशताब्दीयत्व कीथ्

महोदयस्य हृदयसम्पृक्तमष्टमखृष्टशताब्दीयत्व वा किमपि स्थैर्य्यं नापद्यत एव ।

चीनकपरिव्राड् इचिंमहोदय एकनवत्यधिकषट्शततमखृष्टाब्दे (in 691 AD) तस्य भारतभ्रमण नाम पुस्तक प्राणैषीत् । तत्रैव तेन लिखितम्—तदानीन्तनकालतश्चत्वारिंशद्वर्षेभ्य पूर्व्वं भर्त्तृहरिरुपरमते स्मेति । एतदुक्तिमाश्रित्य कीथ्प्रभृतिपाश्चात्यपण्डितैरेकपञ्चाशदधिकषट् शततमखृष्टपराब्दे भर्त्तृहरे प्रयाणकालो निरूपित । यद् वा भवतु, मनुष्यो हि स्वभावत स्खलनशील एव । तथापि चीनकपरिव्राडुक्तिरस्माभि स्तर्कानुरोधेनाङ्गीक्रियते । किन्तु पुनरपि तत्रावधेय यद् भर्त्तृहरे ग्रन्थ-प्रणयनकाल प्रयाणकालतो भूयसा प्राक्तन इत्यनुमातु शक्यमिति । अत षष्ठखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे सप्तमखृष्टशताब्द्या प्रारम्भे वा भाष्यदीपिकाया तेनैव भर्त्तृहरिणा—

'हन्ते कर्म्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् ।
चतुर्थीबाधिकामाहु श्चूर्णिभागुरिवाग्भटा ॥'*

इति कारिकाया वैयाकरणस्य प्रथमवाग्भटस्य नामोदलेखि । चूर्णि सूत्रवार्त्तिकभाष्यमिति दुर्गसिंह (उण् ३।१८३) । चूर्णिकृद् महा-भाष्यकार पतञ्जलिस्तृतीय-द्वितीयखृष्टपूर्व्वशताब्दीय । भागुरि स्मृति सारसमुच्चयप्रणेता लोकायतशास्त्रस्य 'भागुरी'-(महाभाष्य० ७।३।४५)-नामकव्याख्याग्रन्थकारश्च पतञ्जलितोऽपि प्राचीन एव । अनयो र्नामभ्या सार्द्धं वाग्भटस्यापि नामकीर्त्तनात् प्रतीयते यदसौ वाग्भटो भर्त्तृहरे र्महता कालेन पूर्व्वभव इति । यत समकालिकग्रन्थस्य प्रामाण्यग्रहणे कस्यापि श्रद्धा न समुत्पद्यते । अत सग्रहादिकृत्सम्बन्धे हेर्ण्लि कीथ्-

* भर्त्तृहरेरय श्लोक शब्दशक्तिप्रकाशिकाया जगदीशेन नामग्राहमुद्धृत ।

प्रभृतीना सप्तमखृष्टशताब्दीयत्व प्रत्याख्यायते, वाग्भटस्यापि भर्तृहरितो बहुपूर्व्ववर्त्तित्व सूपपन्न तिष्ठति ।

चतुर्थपञ्चमखृष्टशताब्दीयद्वितीयचन्द्रगुप्त शकाधिपतित्वेन गृहीत्वा युधिष्ठिरमीमासकमहोदयेन वाग्भटोऽपि तस्य समकालिकतया निर्द्दिष्ट । वस्तुतो हि समुद्रगुप्ततनय ससारावर्त्तकोषप्रणेता द्वितीयचन्द्रगुप्तो न शकाधिपतिरासीत्, पर तु षण्णवत्यधिकत्रिशततमे (३६६ खृ०श०) खृष्टवर्षे शकानामुत्सादितत्वात् स 'शकारिविक्रमादित्य' इत्युपाधिभूषितो बभूव । अस्य सभाया सुप्रसिद्धा नवपण्डिता आसन् । तदुक्त ज्योतिर्व्विदाभरणे त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयेन कालिदासेन—

'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशकु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया
रत्नानि वै वररुचि र्नव विक्रमस्य ॥' इति ।

अत ऐतिहासिकाशे मीमासकमहोदयस्यालीकवक्तृत्वात् तस्यापि मतवादो निरस्त ।

श्रीरामचन्द्रशास्त्रिकिंजवडेकरप्रकाशितसग्रहस्य भूमिकायामायुर्व्वेदसेवकेन श्रीरामचन्द्रमहोदयेन सग्रहकारो वाग्भट श्चतुर्थ पञ्चमखृष्टशताब्द्यो र्मध्ये स्थापित । किन्तु तत्कालात् पूर्व्व च स्थापयितु प्रवृत्तोऽपि तदनुकूल प्रमाणमलभमान स परमताशसी बभूव । उत्तानहृदय खल्वयमायुर्व्वेदसेवक इत्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो न वर्त्तते ।

श्रीजाह्नवीचरणभौमिकमहोदयेन तथा श्रीयुक्तया अक्षयकुमारीदेव्या हेर्ण्लिकीथ्प्रदर्शितमार्गमननुसृत्य स्व स्वातन्त्र्य रक्षितम् । प्रशसार्ह खलु तयो प्रयत्नोऽयम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्य भूमिकाया सम्पादकमहोदयेन जार्म्मान्देशीयकोविदाना

मतमनुसृत्य वाग्भटो द्वितीयखृष्टशताब्द्यां स्थापित । किं तु मतवाद प्रवर्त्तयितृणा नामानुल्लेखादात्मनश्च स्वतन्त्रयुक्तिप्रदर्शनाभावाद् मतवादोऽय प्रामाण्य नावहति ।

प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयनागार्जुनमतानुवर्त्तित्वादवगम्यते यदय वाग्भट-स्तत पराचीन आसीदिति । एव वाग्भटस्य द्वितीयखृष्टपूर्व्वशताब्दीयत्व कथञ्चिदपि न सङ्गच्छते । एतेन डाक्तारमोरेश्वरकुन्तेगोण्डालठाकुरसाहेब-भगवत्सिंजी (M D) महोदययो र्मतवाद प्रत्याख्यायते ।

शकाधिपतौ कनिष्के दिव गते तत्पुत्रो हुविष्क श्चत्वारिंशदधिकशततम खृष्टवर्षपर्य्यन्त राज्यमकार्षात् । तदनन्तर तत्पुत्रो वासुदेव शकाधिपती राज्य शासत्तृतीयखृष्टशताब्द्या प्रारम्भे षाट्कौशिक शरीर व्यजहात् । वासुदेवात् पर तत्पुत्र कापाली शकराज्यमशिषत् । यद् वा भवतु, प्रथमखृष्टशताब्दीमारभ्य तृतीयखृष्टशताब्दीपर्य्यन्तमेते शकाधिपतय प्रजा-पालनमकार्षुरित्यत्र न कश्चित् सन्देहो वर्त्तते ।

शकाधिपतीना मध्ये वासुदेवो रससिद्धो रसायनशास्त्रपारगश्चासीत्, तत्प्रणीत'वासुदेवसहिता'नामको रसग्रन्थ एतदुक्त प्रामाण्य वहते । तस्य तनय कापाली च रसशास्त्र विशेषविदासीत् । तेनापि 'रसराज महोदधि'नामको रसग्रन्थ प्रणीत । तथापि रसे रसायने च प्रधीरेव राजा वासुदेव इति मन्यामहे ।

शकाधिपति र्वासुदेव सिन्धुदेशाधिपतित्वेनापि प्रसिद्ध, शकस्थानेषु सिन्धुदेशस्यान्तर्भावात् । स हि रसायने विशेषवित्, वाग्भटोऽपि वैद्यागमे पारदृश्वा, अतो ब्रूम —

"रसोनानन्तर वायो पलाण्डु परमौषधम् ।
साक्षादिव स्थित यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥"

(सग्रह उत्तर, ४९ अ०)

इत्यादि वाग्भटवचने शकाधिपतिशब्देन वासुदेव एव लक्षितस्तस्य दीर्घायुष्ट्वात्, न तु तत्पुत्र कापालीति। एवं हि तयो द्वितीय तृतीयखृष्ट-शताब्दीयत्व सूपपन्न भवति।

मन्ये—वाग्भटमुनि र्वासुदेव कापालिनोरन्तरङ्गवैद्य आसीदिति। अतश्च तत्रभवता सग्रहोत्तरीय ऊनपञ्चाशाध्याये राज्ञो शुद्धान्तवृत्तान्तमाशसता लिखितम्—

'यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना
लावण्यसारादिव निर्म्मितानाम्।
कपोलकान्त्या विजित शशाङ्को
रसातल गच्छति निर्व्विदेव ॥' इति।

द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीयशकाधिपतिवासुदेवादे समकालिकत्वात् सग्रहादिकृद् वाग्भटस्यापि द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीयत्व किमिति न गृह्यते ? पुनरत्र कोऽपि पर्य्यनुयोक्तुमर्हति यत् सग्रहादिकृद् वाग्भटो यदि द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीय स्यात् तर्हि तत्कृते काचिद् व्याख्या नवमखृष्टशताब्दीत पूर्व्वं केनचित् कथ न प्रकाशिता ? अत्यल्पमिदमुच्यते। गोविन्दभगवत्पादस्य रसहृदयमष्टमखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थ। सप्तदशखृष्ट-शताब्द्या तु तस्य प्रथमटीका चतुर्भुजमिश्रेण व्यरचि। गोविन्दभगवत्-पादस्य गुरो शङ्कराचार्य्यस्य परमगुरोश्च गोडपादाचार्य्यस्य माण्डूक्यकारिका सप्तमखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थ। सा हि स्मृतित्वेन सर्व्वकालेषु सर्व्वै परिगृहीता। टीका तु तस्या पञ्चदशखृष्टशताब्द्यामानन्दगिरिणा प्रथम प्रकाशिता। अत सूच्यते यद् मूलग्रन्थस्योदयकालो व्याख्याप्रणयनकाल-मानेन स्थिरीकर्तु न युज्यत इति। निरुक्तमैतिहासिकवृत्तमनादृत्य स्वमत ख्यापने कस्य वा कियानधिकार इति शास्त्रचिन्तकै प्राश्निकैश्च व्यापक-दर्शिभिरेव विचार्य्यम्।

रसरत्नसमुच्चयनामा कश्चित् प्राचीनो रसचिकित्साग्रन्थ इदानीमपि विलसत्येव। रसरूपरत्नानि समुच्चीयन्ते सगृह्यन्तेऽस्मिन्निति रसरत्नसमुच्चय। रसशास्त्र पञ्चखण्डात्मक भवति—रसखण्ड प्रयोगखण्ड वादखण्ड रसायनखण्ड मन्त्रखण्ड चेति। तदुक्त रसरत्नाकरे नित्यनाथेन—

पञ्चखण्डमिद शास्त्र साधकाना हित प्रियम्।
रसखण्डे तु वैद्याना व्याधिताना रसेन्द्रके ॥
वादिना वादखण्डे च वृद्धाना च रसायने।
मन्त्रिणा मन्त्रखण्डे च रससिद्धि प्रजायते ॥' इति।

रसेन्द्रके प्रयोगखण्ड इत्यर्थ। मन्त्रिणा मान्त्रिकाणा दैवचिकित्सकाना मिति यावत्। रसरत्नसमुच्चय एतेषा सर्व्वेषा खण्डाना साराश सगृहीत एव। एतद्वर्ज्जं दैवी चिकित्सापि तत्र शस्यते।

अस्य ग्रन्थस्य त्रिंशदध्यायाना प्रत्यध्यायस्थितपुष्पिकाया लिखितमस्ति—'इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनो र्वाग्भटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये अमुकप्रकरण नाम अमुकोऽध्याय' इति। ग्रन्थान्ते च लिखितमस्ति—'इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनो र्वाग्भटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसकल्पो नाम त्रिंशोऽध्याय' इति। ग्रन्थादौ रसोत्पत्तिनामके प्रथमाध्याये ग्रन्थकृता ज्ञापित 'सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चय प्रवक्ष्यत इति। अतो विस्पष्टमुपपद्यते यत् सिंहगुप्ततनयेन वाग्भटेन ग्रन्थोऽय प्रणीत इति। प्रात्निकास्तु पुष्पिकावाक्य न श्रद्दधते।

रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणेता सिंहगुप्ततनयो वाग्भट इत्युक्तौ बहव प्रात्निका विप्रतिपद्यन्ते। History of Sanskrit Literature ग्रन्थस्य ५१२ पृष्ठे कीथ्महोदयेन लिखितम्—"The Rasaratnasamuccaya is ascribed to Vagbhata in some texts, in other to Asvinikumara or Nityanatha, it has been

assigned conjecturally to 1300 A D" अयमर्थ । रसरत्नसमुच्चयस्य कर्तृत्व कुत्रचित् सस्करणे वाग्भटे, कुत्रचिच्च पुनरश्विनी कुमारापरनाम्नि नित्यनाथे समारोपितम् , अतो हि प्रात्निकैरनुमानतो ग्रन्थस्य प्रणयनकालस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीयत्वेन गृह्यत इति । History of Hindu Chemistry ग्रन्थस्य भूमिकाया Dr P C Roy महोदयेन लिखितम्—'The date of Rasaratna-samuccaya may be placed between 13 and 14 C A D (Vol II, pages l-li and page 122, also Vol I Introduction p 89) रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणयनकाल स्त्रयोदशखृष्टशताब्दीं चतुर्द्दश खृष्टशताब्दी चान्तरा कल्पयितु शक्यमित्यर्थ । एतेनैतदाक्षिप्यते यत् सिहगुप्तसूनुरष्टाङ्गस ग्रहकृद् वाग्भटो नास्य ग्रन्थस्य प्रणेता भवितुमर्हति, यतो नवमखृष्टशताब्दीत प्रागारभ्य त्रयोदशखृष्टशताब्दीपर्य्यन्त यस्यैवाष्टाङ्ग-सग्रहस्य बहवो व्याख्याग्रन्था प्रणीता स्त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्द्योस्तस्य पुना रसरत्नसमुच्चयप्रणयन न सम्भवतीति ।

रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणयनकालमधिकृत्य प्रात्निकाना सशाया अस्थाने न प्रादुरभवन् । यतो वाग्भटस्य रसायन-(Chemistry) विषयको ज्ञानप्रसरो नागार्जुनबोधे र्ज्ञानतो नाधिक प्रतीयते । नागार्जुनवाग्भटयो रसक्रियादिज्ञानमपेक्ष्य रससिद्धाना शङ्करगुरुगोविन्दभगवत्पादस्य नित्यनाथ-सोमदेवयोश्च तज्ज्ञानायतनमाधिक्येनासीदित्येषा ग्रन्थत एवाधिगम्यते । रसरत्नसमुच्चये न केवल सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीस्थितस्य शङ्कराचार्य्यगुरो र्गोविन्दभगवत्पादस्य नाम (१।४) गृहीतम्, पर तु तत्प्रणीतरसहृदय-ग्रन्थात् सप्तविंशतिश्लोका अविकल समुद्धृता , यथा—

'मूर्च्छित्वा हरति रुज बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति ।
अमरीकरोति हि मृत कोऽन्य करुणाकर सूतात् ॥

सुरगुरुगोद्विजहिंसापापकलापोद्भव किलासाध्यम् ।
श्वित्र तदपि च शमयति यस्तस्मात् क पवित्रतर सूतात् ॥
रसबन्ध एव धन्य प्रारम्भे यस्य सततमतिकरुणा ।
सेत्स्यति रसे करिष्ये महीमह निर्जरामरणाम् ॥
सुकृतफल तावदिद सुकुले यज्जन्म धीश्च तत्रापि ।
साऽपि च सकलमहीतलतुलनफला भूतल च सुविधेयम् ॥
भूतलविधेयताया फलमर्थास्ते च विविधभोगफला ।
भोगाश्च सन्ति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥
इति धनशरीरभोगाद् मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् ।
मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे ॥
तत् स्थैर्य्ये न समर्थ रसायन किमपि मूललोहादि ।
स्वयमस्थिरभाव दाह्य क्लेद्य च शोष्यम् ॥
काष्ठौषध्यो नागे नागो वङ्गेऽथ वङ्गमपि शुल्वे ।
शुल्व तारे तार कनके कनक च लीयते सूतेन ॥
तत्त्व हि भजन्ते हरमूर्त्तौ योगिनो यथा लीना ।
तद्वत् कवलितगगने रसराजे हेमलोहाद्या ॥
परात्मनीव सतत भवति लयो यत्र सर्व्वसत्त्वानाम् ।
एकोऽसौ रसराज शरीरमजरामर कुरुते ॥
स्थिरदेहेऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञान गुणाष्टकोपेतम् ।
प्राप्नोति ब्रह्मपद न पुन र्भववासजन्मदु खानि ॥
एकाशेन जगद्युगपदवष्टभ्यावस्थित पर ज्योति ।
पादै स्त्रिभिस्तदमृत सुलभ न विरक्तिमात्रेण ॥
न हि देहेन कथचिद् व्याधिजरामरणदु खविधुरेण ।
क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्म तद्ब्रह्मोपासितु शक्यम् ॥

नामापि देहसिद्धं को गृह्णीयाद् विना शरीरेण ।
यद्योगगम्यममलं मनसोऽपि न गोचरं तत्त्वम् ॥
यज्ञाद्दानात् तपसो वेदाध्ययनाद् दमात् सदाचारात् ।
अत्यन्तभूयसी किल योगवशादात्मसंवित्तिः ॥
भ्रूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्य्यवज् जगद् भाति ।
केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं परं ज्योतिः ॥
परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम् ।
विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन् ।
उत्सन्नकर्म्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥
रागद्वेषविमुक्ताः सत्याचारा मृषारहिताः ।
सर्व्वत्र निर्व्विशेषा भवन्ति चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ॥
तिष्ठन्त्यणिमादियुता विलसद्देहाः सदोदितानन्दाः ।
ब्रह्मस्वभावममृतं सम्प्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥
आयतनं विद्यानां मूलं धर्म्मार्थकाममोक्षाणाम् ।
श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति सूतकम् ।
अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ॥
यज्जरया जर्ज्जरितं कासश्वासादिदुःखविवशं च ।
योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥
बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।
सोऽयातविवेको वृद्धो मर्त्त्यः कथमाप्नुयाद् मुक्तिम् ॥
अस्मिञ्छरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः ।
देहत्यागादूर्द्ध्वं तेषां तद् ब्रह्म दूरतरम् ॥

ब्रह्मपदे यत ते तस्मिन् दिव्या तनु समाश्रित्य ।
जीवन्मुक्ताश्चान्ये कल्पान्तस्थायिनो मुनय ॥
ता जीवन्मुक्ति समीहमानेन योगिना प्रथमम् ।
दिव्या तनु र्विधेया हरगौरीसृष्टिस योगात् ॥'

इति प्रथमाध्याये ।

गोरक्षपुरे त्रयोदशखृष्टशताब्दीत ईषत्प्रागेव सन्न्यासिना नवनाथ सम्प्रदाय प्रतिष्ठितो बभूव । तत्र देवगिरे राज्ञ स्त्रयोदशखृष्टशताब्दीय सिङ्घनस्य समकालिक खर्पणनामा कश्चन लोकनाथो रससिद्धपुरुषत्वेन ख्यात आसीत् । नवनाथीयशक्तिसारतन्त्रादवगम्यते यद दशोर्द्ध्व द्वादशशतखृष्टवर्षे सिङ्घनस्य शासनकाल आरब्ध इति । अस्य खर्पणाख्यलोकनाथस्य नाम मतवादश्च रसरत्नसमुच्चये दृश्येते । तत्र लिखितमस्ति—

'स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने ।
अय हि खर्पणाख्येन लोकनाथेन कीत्तित ॥' इति ८।४३ ।

त्रयोदशखृष्टशताब्दीयसोमदेवप्रणीतरसेन्द्रचूडामणिनाम्नो रसग्रन्थतो रस रत्नसमुच्चये नानाश्लोका उद्धृता । तद् यथा—

'रौप्येण सह सयुक्त ध्मात रौप्येण चेल्लगेत् ।
तदा निरुत्थमित्युक्त लोह तदपुनर्भवम् ॥
निर्व्वापणविशेषेण तत्तदवर्ण भवेद् यदा ।
मृदुल चित्रसस्कार तद्बीजमिति कथ्यते ॥
इदमेव विनिर्द्दिष्ट वैद्यैरुत्तरण खलु ।
सस्पृष्टलोहयोरेकलोहस्य परिसाधनम् ।
प्रध्मात वङ्कनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥' इति ८।२६-३१ ।
'न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्व्वथा ।
चपलोऽय समादिष्टो वार्त्तिकै र्नागसम्भव ॥

इत्थं हि चपलः कार्य्यो वङ्गस्यापि न संशयः ।

तत्स्पृष्टहस्तसंस्पृष्टः केवलो बध्यते रसः ॥' इति च, ८।४१-४२।

त्रयोदशखृष्टशताब्दीतः परवर्त्तिनोः कयोरपि ग्रन्थग्रन्थकृतोः नामवचांसि न समुपलभ्यन्त इत्यतः प्राच्निकैः सिद्धान्तितं यदस्य ग्रन्थस्य प्रणयनकालस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीति । प्रणेता च तन्मतेन चतुर्थवाग्भटो नित्यनाथो वेति ।

वस्तुगतेरेवंविधत्वेऽपि वयं खलु मन्यामहे यत् साम्प्रतिकरसरत्नसमुच्चयस्य मूलभागस्तृतीयखृष्टशताब्दीयेन वाग्भटेन प्रणीतः, प्रतिसंस्कृतभागस्तु त्रयोदशखृष्टशताब्दीय इति । केन पुनः स ग्रन्थः प्रतिसंस्कृत इत्येतत् तु मीमांसितव्यम् । चतुर्थवाग्भटस्त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्दीय आसीत् । रसाधिकारे तस्य कश्चिदपि ग्रन्थो न दृश्यते न चापि श्रूयते । अतः स रसग्रन्थप्रतिसंस्कर्त्ता भवितुं नार्हति । नित्यनाथश्च त्रयोदशचतुर्द्दशखृष्टशताब्द्योराविर्बभूव । तेनैव रसरत्नाकर-रसरत्नमालानामकं रसग्रन्थद्वयं प्रणीतम् । तदीयग्रन्थतस्तु रसरत्नसमुच्चये कस्यापि श्लोकादेरनुपलम्भात् तस्य ग्रन्थप्रतिसंस्कर्त्तृत्वमनुमातुं न शक्यते ।

त्रयोदशखृष्टशताब्दीयसोमदेवप्रणीतरसेन्द्रचूडामणेः नानाश्लोकाः रसरत्नसमुच्चये दृश्यन्ते । ग्रन्थस्य च बहुषु स्थलेषु रसेन्द्रचूडामणेः शैलीदर्शनादवगम्यते यत् सोमदेव एव तस्य प्रतिसंस्कर्त्ता नान्य इति । किमन्यत्, सोमदेवेन स्वनामग्राहं तदीयरसेन्द्रपरिभाषातो ग्रन्थेऽस्मिन् बहवः श्लोकाः उद्धृता यथा—

'कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।

परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रैः सिद्धैश्च भाषिता ॥'

(८।१) इति ।

अस्याध्यायस्य पुष्पिकायां तु लिखितमस्ति—'इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोः वाग्भटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसपरिभाषाकथनं नामाष्टमो-

ऽध्याय ' इति । ततश्च यन्त्रकथनोपक्रमे पुनरपि सोमदेव स्वनामग्राह माह—

'अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्यनेकश ।
समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥' (६।१) इति ।
'नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वर ।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापर पृथिवीतले ॥ (६।६५) इति च ।

अस्याप्यध्यायस्य पुष्पिकाया लिखितमस्ति—'इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनो वाग्‌भटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये यन्त्रनिरूपण नाम नवमोऽध्याय ' इति ।

एवमेव च प्राप्ते ब्रूम प्रागेव मूलरसरत्नसमुच्चय, सिंहगुप्तसूनुना प्रणीत , सिंहगुप्तसूनुश्च तत्प्रणयनाद् रसवाग्‌भट इतिनाम्ना प्रसिद्धिं प्राप्त (माधवोपाध्यायस्यायुर्व्वेदप्रकाशे), पर तु मौलिकत्वाभावात् सक्षिप्तत्वाच्च ग्रन्थोऽय लोके प्रसिद्धि न लेभे, ततो महति काले व्यतीते रसेन्द्रचूडामणि-रसेन्द्रपरिभाषाकृत् सोमदेवस्तत्र कालोपयोगिन प्रतिसस्कार विधाय तद्ग्रन्थ मूलकृतो नाम्नैव प्रचारयामासेति । वाग्‌भटमुनिश्चेद् मूलकारो न स्यात् तर्हि शङ्करगुरु गोविन्दभगवत्पादमतिक्रम्य किमर्थं वाग्‌भटमुने र्नाम्ना ग्रन्थोऽय प्रकाशित ? रसोपकल्पनसामर्थ्यं रसशास्त्राधिकारे च तस्मा-दधिकतर प्रामाणिको भगवान् गोविन्दपाद इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहा-वकाश । यदि प्राचीनतरे मुनिनामनि वा प्रीति स्यात् तर्हि वाग्‌भट हित्वा व्याडिपतञ्जलिनागार्जुनादीना मध्ये कस्यचिदेकस्य मुने र्नाम्ना ग्रन्थोऽय किमिति न प्रकाशित ? सर्व्वं खल्वेतत् प्रतिपादयति यद् वाग्‌भट एव ग्रन्थस्य मूलकारो न तु कश्चिदन्य इति ।

ननु प्रतिसस्कृतौ प्रतिसस्कर्त्तु र्नामाख्यापनमनुचितमिति चेत् ? न । नवीनग्रन्थकृतामुक्तय पण्डितै र्नाद्रियन्त इति कृत्वा प्रतिसस्कर्त्रा ग्रन्थोऽय

मूलवक्तरि समारोपित । वाग्भटस्य मूलकर्तृत्वात् तन्नाम्ना ग्रन्थस्यास्य प्रकाश कथमपि दोष नावहति । किमन्यत्, सोमदेव एतेन नून परा कोटि स्वार्थत्यागस्य प्राकटयदिति मन्यामहे ।

पञ्चदशखृष्टशताब्द्या चिन्तामणिखरेशास्त्रिणा रसरत्नसमुच्चयस्य 'तरलार्थप्रकाशिनी'नाम्नी टीकैका विरचिता । एष टीकाकार 'खरे'नाम्ना समधिक प्रसिद्ध । ग्रन्थस्य प्रणयनकालविषये प्रतिसंस्कारविषये वा टीकाकारो जोषमवतिष्ठते ।

रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिनामकप्रथमाध्यायारम्भे लिखितमस्ति—

यस्यानन्दभवेन मङ्गलकलासम्भावितेन स्फुर-
द्धाम्ना सिद्धरसामृतेन करुणावीक्षासुधासिन्धुना ।
भक्ताना प्रभवप्रसह्यतिजरारागादिरोगा क्षणा
च्छान्ति यान्ति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नम ॥
आगमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारद ।
कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्कर शूरसेनक ॥
रत्नघोषश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहन ।
इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि र्व्याडिरेव च ॥
नागार्जुन सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन ।
खण्ड कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरि ॥
सप्तविंशतिसङ्ख्याका रससिद्धिप्रदायका ।
रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरव ॥
मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा ।
वासुदेव ऋष्यशृङ्ग क्रियातन्त्रसमुच्चयी ॥
रसेन्द्रतिलको योगी भालुकि मैथिलाह्वय ।
महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वर ॥

एतेषा क्रियतेऽन्येषा तन्त्राण्यालोक्य सग्रह ।

रसानामथ सिद्धाना चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ॥

सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चय ।

रसोपरसलोहानि यन्त्रादिकरणानि च ॥

शुद्ध्यर्थमपि लोहाना तन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धि सत्त्व द्रुतिर्भस्मकरण च प्रवक्ष्यते ॥

इति । श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनो र्वाग्भटाचार्य्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसोत्पत्ति र्नाम प्रथमोऽध्याय ।' इति ।

रसरत्नसमुच्चयोक्ताना कतिपयाना रसग्रन्थकृता रसग्रन्थाना च वृत्तान्ता वर्णानुक्रमशो यथासम्भवमिह प्रदर्श्यन्ते—

आगम इति । आगमो वेद शिवोक्ततन्त्रशास्त्र वा । इह तन्त्र शास्त्रम् । उक्त च—

'आगत शिववक्त्रेभ्यो गत च गिरिजाश्रुतौ ।

मत च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥' इति ।

'आदिम' इति । टीकाकार आह—'आदिम आदिदेव प्रथमरस-तन्त्रप्रवक्ता देवादिदेवो महादेव इति तर्क्यते । अन्ये पुनराहु —आदिम-शब्देन प्रथमरसतन्त्रप्रणेता कश्चिदन्य इति प्रतिभाति यथा वहुभि श्रुत सुश्रुत' इति । 'आदिमसिद्धान्त'स्तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो दृश्यते । एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तदशखृष्टशताब्द्यामादिमसिद्धान्तनामक कश्चिद् ग्रन्थ आसीदिति ।

'आस्तिक' इति । जरत्कार्व्वो पुत्रो विषविद्यापारगो मुनिविशेष । तिङन्तप्रतिरूपकनिपातनाद् 'अस्तिनास्तिदिष्ट मतिरि'ति ठक्प्रत्ययत 'आस्तिक' (पा० ४।४।६०) इति । अयमाशय । अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूप काव्ययौ भवत । सत्परलोकत्वे वाच्ये तिङन्तप्रतिरूपकास्तिशब्दादय

प्रत्यय । विद्यमान परलोकभावो यस्य स सत्परलोकत्व, परलोकोऽस्तीति ज्ञान यस्येत्यर्थ । अस्य मुने र्नामस्मरणात् सर्पभय निवर्त्तते । उक्त च भारते—

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायश ।
आस्तीक सर्पसत्रे व पन्नगान् योऽभ्यरक्षत ॥
त स्मरन्त महाभागा न मा हिंसितुमर्हथ ।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचन स्मर ॥
आस्तिकस्य वच श्रुत्वा य सर्पो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्द्धि शिंशवृक्षफल यथा ॥
(आ० ५८।२४) इति ।

'इन्द्रद' इति । ग्रन्थकृत् प्रथमाध्याये स्मरति—'इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि र्व्याडिरेव च' इति । अय कश्चिद् रसाचार्य्य आसीदिति तर्क्यते ।

ईश्वर इति । रसरत्नसमुच्चयस्य षष्ठाध्याये लिखितमस्ति—

'हर्षयेद् द्विजदेवाना तर्पयेदिष्टदेवता ।
कुमारी-योगिनीयोगीश्वराश्च म्लेच्छसाधकान् ॥' (६२) इति ।

ईश्वरान् ब्रह्मविष्णुशिवादीन् । यद्वा योगीश्वरान् योगिश्रेष्ठानिति ।

'ऋष्यशृङ्ग' इति । 'ऋश्यशृङ्ग' इति तालव्यवान् पाठो ग्रन्थान्तरे दृश्यते । तथा हि वनपर्व्वणो भारतभावदीपे षोडशखृष्टशताब्दीयो नीलकण्ठसूरिराह—'ऋश्येति तालव्यादि, मूर्धन्यादिपाठ प्रामादिक । 'ऋश्यो न तृष्यन्' [ऋ० स० ८।४।१०] इति मन्त्रवर्णादिति ।' अमर आह—'गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगा ' इति । अत्र द्वादशखृष्ट शताब्द्या क्षीरस्वामिनोक्तम्—'इयर्त्ति ऋश्य । ऋषी गतावित्यस्मान् मूर्धन्य ष स्यादि'ति । ऋष्यशृङ्गे ति मूर्धन्यषकारवन्त पाठा दृश्यन्ते रामायणे,

भट्टौ (१।१०), महिम्न स्तोत्रे (२२) चेति। ऋश्येति तालव्यशकारवन्त पाठाश्च दृश्यन्ते वेदे, लोके च यथा 'बलवद्दृश्या स्थली'ति वृन्दावनयमके।

ऋश्यशृङ्गो विभाण्डककाश्यपस्य तनय। तत्कृतेन 'कारीरी'यागेन लोमपादराजर्षेरनावृष्टिसन्तप्ते राज्ये देव काम प्रवृष्ट इति दृष्ट्वा स पूर्णकाम सन् स्वसुता शान्तामृश्यशृङ्गाय ददौ। रतिशास्त्रानभिज्ञस्यास्य मुने प्रसङ्गे बुद्धचरितकृत् कविरश्वघोष आह—

'ऋश्यशृङ्ग मुनिसुत तथैव स्त्रीष्वपण्डितम्।
उपायै र्विविधै शान्ता जग्राह च जहार च॥' (४।१६) इति।

अनेनैव मुनिना याजयित्वा महाराजदशरथोऽपि श्रीरामादिपुत्रचतुष्टय लेभे। तथा हि भट्टावुक्तम्—

'पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्।
विपक्त्रिमज्ञानगति र्मनस्वी
मान्यो मुनि स्वा पुरमृष्यशृङ्ग॥' (१।१०) इति।

एष मुनिवर्य्य 'ऋश्यशृङ्गतन्त्र'नामक रसग्रन्थ प्रणिनाय। तत् तु तन्त्र परवर्त्तिकाले 'दाशरथीयतन्त्रमि'त्याख्यया प्रकाशितम्।

अस्य मुने र्जनुरधिकृत्य महाभारतादौ विचित्रमेक कथानकमस्ति। ब्रह्मशापेन शम्बरारे कल्याणप्रदभगदेवस्य कन्या स्वर्णमृगीं भूत्वा शस्पबहुले रम्यकानने विचचार। तत्रैव ह्रदसमीपे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्व्वशीमप्सूपस्पृशतो मुने र्विभाण्डकस्य रेत प्रचस्कन्द। सतोयतद्रेत पानेन सा स्वर्णमृगी गर्भिणी भूत्वा काले तोकमेक प्रसूय शापमुक्ता सती त्रिदिवं ययौ। तत्रश्चोक्त महाभारते—

'तस्या मृग्या समभवत् तस्य पुत्रो महामृषि।
ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत॥

तस्यर्षे शृङ्ग शिरसि राजन्नासीन्महात्मन ।
तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येव तदा स प्रथितोऽभवत् ॥' इति ।

'कपाली'ति । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्कर शूरसेनक ' (प्रथमाध्याये) इति । अस्य 'कापाली कापालि कापालिक'श्चेति नामान्तराणि । अनेन कापालीसिद्धान्त प्रणीत । ग्रन्थ सुदुर्लभ एव । कवीन्द्रसूच्या तु स उल्लिखितो दृश्यते । श्रूयते हि यदनेन 'रसराजमहोदधि'नामको रसग्रन्थोऽपि प्रणीत इति ।

एष महाराज कपाली शककुषाणाधिपते कनिष्कस्य प्रपौत्रो वसुष्कापरपर्य्यायवासुदेवस्य पुत्रो हठयोगी सिद्धरसाचार्य्य प्रकटावधूतस्तृतीयचतुर्थखृष्टशताब्दीयश्चासीत् । हठयोगदीपिकाया लिखितमस्ति—कपाली बिन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराह्वय ' इति । रसेश्वरसिद्धा ते लिखितमस्ति—'चर्व्वटि कपिलो व्याडि कापालि कन्दलायन ' इति ।

कम्बलिरिति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि र्व्याडिरेव च' इति । कम्बलिस्तान्त्रिक सन्न्यासीति श्रूयते ।

'कराल' इति । करालजनक । यमुद्दिश्य कविरश्वघोष आह—

'करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम् ।
अवाप भ्रशमप्येव न तु सेजे न मन्मथम् ॥'

इति (बुद्धच० ४।८०) ।

'काकचण्डीश्वर' इति । काकचण्डेश्वरीतन्त्रादवगम्यते यदेष काकचण्डीश्वरो भगवतो रुद्रस्यैव मूर्त्तिभेद इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखितमस्ति—'मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा' इति । हठयोगदीपिकाया चास्य नाम दृश्यते । काकचण्डीश्वरतन्त्र कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखित दृश्यते ।

'कुमारी'ति । रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननामके षष्ठाध्याये लिखितमस्ति—'कुमारीयोगिनीयोगीश्वराश्च म्लेच्छसाधकान्' (६२) इति ।

कुमारीप्रभृतीन् हर्षयेत् तर्पयेच्च रससाधक इत्युपदेश । कुमारीपूजा शास्त्रे नितरा प्रशसिता । तदुक्त तन्त्रसारे—

'होमादिक तु सकल कुमारीपूजन विना ।
परिपूर्णफल न स्यात् पूजया तद् भवेद् ध्रुवम् ॥
कुमारीपूजया देवि फल कोटिगुण भवेत् ।
पुष्प कुमार्य्यै यद्दत्त तन् मेरुसदृश भवेत् ॥
कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्य तेन भोजितम् ।' इति ।

यामले वयोभेदेन कुमारीणा नामभेदा उक्ता, यथा—

'एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा तु कालिका ॥
सुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभि र्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ॥
नवभि कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे हि भैरवी ॥
त्रयोदशे महालक्ष्मी द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभि षोडशे चान्नदा स्मृता ॥
एव क्रमेण सपूज्या यावत् पुष्प न विद्यते ।
कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता ॥
असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि ।
भूतवेतालगन्धर्व्वडाकिनीयक्षराक्षसा ॥
याश्चान्या देवता सर्व्वा भूर्भुव स्व स्थभैरवा ।
पृथिव्यादीनि सर्व्वाणि ब्रह्माण्ड सचराचरम् ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव ।
ते तुष्टा सर्व्वदेवाश्च यस्तु कन्या प्रपूजयेत् ॥' इति ।

कन्या कुमारीम्। यद्यपि स्मृत्युक्ता कन्या दशमवर्षीया भवति—

'अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा च कन्यका।

सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥'

इति वचनात्, तथाप्यत्र कन्याशब्देनानागतार्त्तवा कुमारी बोध्या।

'खण्ड' इति। रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'खण्ड कापालिको ब्रह्मे'ति। स हठयोगी रसाचार्य्यश्चासीत्। अनेन 'खण्ड-सिद्धान्त' प्रणीत। स ग्रन्थ कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो दृष्ट।

'खर्पण' इति। एष गोरक्षपुरीयनवनाथसम्प्रदायस्य खर्पणलोकनाथ नामक सन्न्यासी रसाचार्य्यश्च। रसेन्द्रचूडामणौ सोमदेवेन लिखितम्—

'स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने।

अयं हि खर्पणाख्येन लोकनाथेन कीर्त्तित ॥' इति।

एष श्लोको रसरत्नसमुच्चयस्याष्टमाध्याये समुद्धृतो दृश्यते (८।४३)।

'गोमुख' इति। अयं वत्सराजकुमारनरवाहनस्य नर्म्मसचिवो रससिद्धश्चासीत्। अस्य गोमुखसिद्धान्तनामा रसग्रन्थ कवीन्द्रसूच्या-मुल्लिखितोऽस्ति। रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखितमस्ति—'इन्द्रदो गोमुख-श्चैवे'ति। अयं खृष्टपूर्व्वषष्ठशताब्दीत किञ्चिदुत्तरभव एव।

'गोविन्द' इति। अयं शङ्कराचार्य्यस्य गुरु माण्डूक्यकारिकादि-प्रणेतु गौडपादस्य शिष्य सप्तमखृष्टशताब्द्यामुत्पन्नो नवमखृष्टशताब्द्या तिरोदधे। गोविन्दसिद्धान्तनामको रसायनग्रन्थ कवीन्द्राचार्य्यसूच्या-मुल्लिखितो दृष्ट। एष ग्रन्थो गोविन्दनायकप्रणीत उत वा गोविन्दभगवत्-पादप्रणीत इति तु निश्चयेन वक्तु न शक्यते। रसेश्वरदर्शनेऽस्य रसहृदय-नामको रसग्रन्थो गोविन्दभिक्षुरिति नाम्ना प्रकाशित। एष हैहयकुलोत्-पन्नस्य किराताधिपते कामदेवापरनाम्नो मदनदेवस्य गुरुरासीत्। तथा हि रसहृदये तेन लिखितम्—

'तस्मात् किरातनृपते र्बहुमानमाप्य रसकर्म्मनिरत' ।

रसहृदयाख्य तन्त्र विरचितवान् भिक्षुगोविन्द ॥'

(१६।८०) इति ।

मदनदेवो विन्ध्यप्रदेशीयो नृपतिरासीत् । गोविन्दोऽपि तत्रावस्थितत्वाद् विन्ध्यवासीति नाम्ना प्रसिद्धो बभूव ।

रसहृदये लिखितमस्ति—

बाल षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पट परत ।

जातविवेको वृद्धो मर्त्यं कथमाप्नुयाद् मुक्तिम् ॥' इति ।

इमा च भावधारामादाय चर्पटपञ्जरिकाया सुललितगिरा गोविन्दशिष्य-शङ्कराचार्य्य आह—

'बालस्तावत् क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत् तरुणीरक्त ।

वृद्धस्तावच्चिन्तामग्न परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्न ॥' इति ।

इतो गोविन्दशङ्करयो र्गुरुशिष्यसम्बन्धे नास्ति कश्चित् सन्देहावकाश । गोविन्दो गौडपादाचार्य्यस्य शिष्य आसीत् । रसशास्त्रे स नितरा प्रमाण-पुरुष एव । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'खण्ड कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरि ' (रसोत्पत्ति-४) इति ।

आत्मपरिचयप्रदानाय रसहृदये गोविन्देन लिखितम्—

'नप्त्रा मङ्गलविष्णो सुमनोविष्णो सुतेन तन्त्रोऽयम् ।

श्रीगोविन्देन कृतस्तथागतश्रेयसे भूयात् ॥' इति ।

लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गमशिष्यमित्यवधारणात् तन्त्रशब्द इह पुंस्त्वेन प्रयुक्त । उक्त च—'शब्दाना चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमानि'ति । क्वचिद् 'भिक्षु' क्वचित् 'तथागतश्चे'ति शब्दद्वय दृष्ट्वा डाक्तारप्रफुल्लचन्द्रमहोदयेन गोविन्दो बौद्धत्वेन निरूपित । History of Hindu Chemistry-ग्रन्थस्य द्वितीयखण्डे पुनरपि तेन लिखितम्—'The author (रसहृदय-

कृद् गोविन्दभगवत्पाद) was evidently a Buddhist, as we learn from the colophon to the Benares Mss (of Rasa-hridaya, vide translation, p 12). It is however not to be found either in the India Office or in the Nepal Mss This important omission is easily accounted for It is the reluctance of the latter-day Hindus to acknowledge their obligations to a Buddhist author (Intro p L III) अस्याय तात्पर्य्यानुवाद । वाराणसीस्थहस्तलिखिताया कस्याश्चित् पुस्तिकाया पुष्पिकात सुस्पष्ट ज्ञायते यदसौ रसहृदयकृद् गोविन्दो बौद्ध आसीदिति । 'इण्डिया अफिस्'नामकग्रन्थालयस्थितस्य नेपालग्रन्थागारस्थितस्य वा हस्तलिखितपुस्तिकासु तु नैतद् दृश्यते । अस्य वर्ज्जनहेतु सौकर्य्येण निर्णेतु शक्य । अर्व्वाचीनकाले बौद्धग्रन्थकर्त्तरि सनातनधर्म्मावलम्बिनामृणस्वीकारे पराङ्मुखतैव तद्वर्ज्जनकारणत्वेन प्रतीयत' इति ।

विचित्र उपन्यास । बौद्धोऽपि किं पुष्पिकापरिवर्त्तनेन सनातनधर्म्मावलम्बिना ग्रन्थमात्मसात् कर्त्तु न प्रभवति ? अतश्चास्माभिर्म्मतमेतन्न समर्थ्यते । सनातनधर्म्मविहिततुरीयाश्रमस्थोऽपि भिक्षुनाम्ना प्रसिद्धिं लेभे, यथा विज्ञानभिक्षु र्ज्ञानेन्द्रभिक्षू रामेश्वरभिक्षुरित्येवमादय । 'यथागतास्ते मुनय शिवा गतिं तथागति सोऽपि तथागतो गत ' इत्युक्तेस्तथागतो बुद्धवचन इति सत्यम् । इह तु 'तथागतश्रेयसे' इत्यनेन बौद्धाना मङ्गलार्थमित्युच्यते । मन्ये—शङ्कराचार्य्यात् प्राग् बौद्धानामतिप्राबल्यात् तेषा सन्तोषविधानेन ग्रन्थप्रचारप्रत्यूह निवृत्त्यर्थं 'तथागतश्रेयस' इत्युक्तम् । किं बहुना, कलापस्य 'चैत्रकूटी'वृत्ते र्नमस्कारपादे मुनिकल्पो वररुचिरपि पञ्चमखृष्टशताब्द्यामाह—

'देवदेव प्रणम्यादौ सर्व्वज्ञ सर्व्वदर्शिनम् ।
कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यान शार्व्ववम्मिकम् ॥' इति ।

सर्व्वज्ञ इति बुद्धनाम । यद् वा भवतु, न हि कश्चिद् बौद्धाना श्रेय प्रार्थनया बौद्धो भवति, भवति तु बौद्धस्तदाचारवशेनास्माक श्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रत्यादेशा देव । रसहृदयस्याभ्यन्तरप्रमाणेन गोविन्दपादस्य सनातनधर्म्मावलम्बित्व-मेव प्रतिपाद्यते । तथा हि ग्रन्थेऽस्मिन्—

(१) वेदान्तवेद्य ब्रह्म स्वीक्रियते, यथा—
'परमे ब्रह्मणि लीन प्रशान्तचित्त समत्वमापन्न
आश्वासयस्त्रिवर्ग विजित्य रसानन्दपरितृप्त ॥' इति ।

(२) श्रुतिस्मृतिविहितकर्म्मणा श्रेयस्त्वमुद्घुष्यते, यथा—
'यज्ञाद्दानात् तपसो वेदाध्ययनाद् दमात् सदाचारात् ।
अत्यन्त श्रेय किल ॥' इति ।

(३) ब्राह्मणपूजाया कर्त्तव्यता च परामृश्यते, यथा—
'म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक शास्त्रमिद स्थितम् ।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुन र्वेदविद्द्विजा ॥' इति ।

इहावधातव्य नमिसाधूद्धृत सुभाषित रुद्रटालकारटीकायाम्—
"आयु र्घृत नदी पुण्य भय चौर सुख प्रिया ।
वैर द्यूत गुरु र्ज्ञान श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ॥" इति ।

गोविन्दाचार्य्यो यदि बौद्धोऽभविष्यत् तर्हि शङ्कराचार्य्यस्त गुरुत्वेन कदाचिदपि नावरिष्यदिति मन्यामहे । अस्त्येव काचित् प्रसिद्धि र्यद् गोविन्दभगवत्पादान् गुरुत्वेन ग्रहीतु तत्समीप गत्वा—

'कस्त्व शिशो कस्य कुतोऽसि गन्ता
किं नाम ते त्व कुत आगतोऽसि ।

इति पृष्टेन शकराचार्य्येणोक्तम् —

'स्वामिन्निह न पृथिवी न जलं न तेजो
न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ।
नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो
य केवलोऽस्ति परम स शिवोऽहमस्मि ॥' इति ।

महति काले व्यतीते गुरो र्वाक्यमिदं हस्तामलके भगवता प्रयुक्तमिति । किम यदधिकं वाच्यम्, अद्वैतवादिना मठाम्नायस्थनाममालायामपि तस्य नाम पठ्यते—

'ॐ नारायणं पद्मभवं वशिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।
श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यं
तं त्रोटकं वार्त्तिककारमन्यानस्मद्गुरुसन्ततमानतोऽस्मि ॥' इति ।

एतस्मादुपपद्यते यदसौ गोविन्दाचार्योऽद्वैतसम्प्रदायप्रवर्त्तकानामन्यतम आसीदिति ।

सप्तदशखृष्टशताब्दीयेन चतुर्भुजमिश्रेण रसहृदयस्य 'मुग्धावबोधिनी'-नाम्नी टीकैका प्रणीता । काशीखण्डस्य टीकाकारो रामानन्दश्चतुर्भुजस्य शिष्य आसीत् ।

'चन्द्रसेन' इति । कालाञ्जरदुर्गनिर्म्माता चन्देलवंशप्रतिष्ठाता च तृतीयचतुर्थखृष्टशताब्दीयो महाराजश्चन्द्र एव चन्द्रसेन । अयं समुद्रगुप्तस्य समकालिक एव । दिल्लीस्थितसुप्रसिद्धलौहस्तम्भेऽस्यैव नाम समुत्कीर्णं वर्त्तते ।

चन्द्रसेनो लोकविश्रुतो रसशास्त्रवित् पण्डित आसीत् । रसशास्त्रे च चन्द्रसेनसिद्धान्तं रसचन्द्रोदयं च प्रणिनाय । तयो कोऽपि ग्रन्थ इदानीं नोपलभ्यते । १६५६-खृष्टवर्षीयकवीन्द्रसूच्यां चन्द्रसेनसिद्धान्तस्य समुल्लेखो दृश्यते । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'आदिमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारद' इति ।

'दस्रौ' 'नासत्यौ' चेति। अश्विनाविति यावत्। नासत्यावित्यत्र नञ प्रकृतिभाव (पा० ६।३।७५)। भवति च तत्र कारिका, यथा—

'नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्या नक्षत्र नपातो नभ्राट्।
नपु सक वै नमुचि र्नेख च नादेशमेतेषु वदन्ति धीरा ॥' इति।

नास्ति अक दु ख यत्र स नाक स्वर्ग। न विदन्ति विपरीत ये ते नवेदा पण्डिता। नास्ति कुल यस्य स नकुलो महादेव। न क्रामति गच्छति दूरस्थलमिति नक्र कुम्भीर। असत्य न विद्यते ययो तौ नासत्यौ तौ दस्रौ। न क्षरति पतति यत् तन्नक्षत्रम्। न पाति रक्षति कुलमिति नपात् नप्ता ते नपात। न भ्राजते दीप्यते य स नभ्राण् मेघ। न स्त्री न पुमानिति निपातनान्नपु सकम्। न मुञ्चति दौष्ट्य य स नमुचि दैत्य। नास्ति ख त्वगाख्यमिन्द्रियमिति नखम्। एता व्युत्पत्तय कथञ्चिदुन्नेया।

'देवीशास्त्रमि'ति। गिरिजाप्रोक्त तन्त्रशास्त्र निगमं इति यावत्। स्मर्य्यते हि यामले—

'निर्गत गिरिजावक्त्राद् गत शिवमुखेषु यत्।
मत श्रीवासुदेवस्य निगमस्तेन कीत्तित ॥' इति।

निश्चयेन तान्त्रिकक्रियाफल गमयतीति निगम इति स्वच्छन्दशास्त्रम्। नियमेन मन्त्रार्थस्य गमयितेति निगम इति नैरुक्ता। गणरत्नमहोदधे २१० पृष्टे वर्द्धमान आह—'नितरा गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगम' इति। देवीशास्त्र यथा रसनिगम।

'नन्दी'ति। अय शिलादमुने पुत्र, शालङ्कायनमुने प्रियशिष्यो रसविद्यापारग उग्रतप प्रभावेन शिवानुचरो बभूव। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'रसाकुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरव' इति। अस्य ग्रन्थस्य नवमाध्याये लिखितमस्ति—

'नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति र्मुनीश्वर ।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापर पृथिवीतले ॥' (६५) इति ।

रसेन्द्रचूडामणौ सोमदेव आह—

'ऊर्द्ध्वपातनयन्त्र हि नन्दिना परिकीर्त्तितम् ।
कोष्ठिकायन्त्रमेतद्धि तेनैव परिभाषितम् ॥' इति ।

योगसारसग्रहो नन्दिगुरुणा कृत इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । पूर्णानन्दतीर्थो ग्रन्थस्यास्य टीकामकरोत् । कवीन्द्राचार्य्यसूच्या नन्दित त्रमुल्लिखितमस्ति ।

नन्दिनो गुरुत्वात् प्रमथाधिपो महादेवो नन्दीश्वर इति नाम्ना रसशास्त्रे प्रसिद्ध इति केचित् । अस्माक मते तु नन्दीश्वरो नन्दिकेश्वरश्च नन्दिनो नामान्तरे भवत । नन्दिकेश्वरनाम्ना स कामशास्त्र चतुर्द्दशशिवसूत्राणा 'काशिका'वृत्तिं च प्रणिनाय । असो काशिकावृत्ति जयादित्य-वामनीय-काशिकावृत्ते पृथगेव । आयोदधौम्यस्य शिष्य उपमन्यु र्नन्दिकेश्वरप्रणीताया वृत्ते 'काशिकातत्त्वविमर्शिनी'नाम्नीं व्याख्यामकरोत् ।

'नरवाहन' इति । एष नरवाहनसिद्धान्तकर्त्ता । ग्रन्थश्च कवीन्द्र सूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते । षष्ठखृष्टपूर्व्वशताब्द्या वत्सदेशीयसम्राडुदयनेन सम्राजि वासवदत्ताया नरवाहन उत्पादित । नरादुत्तरो वाहनस्य नकारो णो न भवति । 'ण्युट् कव्यहव्यपुरीष्येष्वि'ति कलापसूत्रस्य चैत्रकूटीवृत्त्या वररुचिराह—'नरो वाहनो यस्य स नरवाहन.' शिविकारोहीत्यर्थ । महाराजपदभाजो नरवाहनस्य पुत्रो महाराजो वैहीनरिदण्डपाणिस्तस्य वृत्तान्ता इतिहासे सन्निवेशिता वर्त्तन्ते ।

विहीनरो नरवाहनबोधिरित्यस्य सम्पूर्ण नाम बौद्धग्रन्थे दृश्यते । अय हि बुद्धदेवस्य साक्षाच्छिष्य आसीत् । अस्मै बुद्धदेव उपसपादकाले (दीक्षाकाले) बोधिरित्युपनाम ददौ । पाणिन्विार्त्तिककार कात्यायन एत कुमार वहीनर व्याहरति (७।३।१)। वहतीति वह सोऽस्यास्तीति

वही, स चासौ नरश्चेति वहीनर, 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घ। कुणरवाडवस्त्वाह—'नैष वहीनर। किं तर्हि? विहीनर एष। विहीनो नर कामक्रोधाभ्यामिति विहीनर, पृषोदरादित्वाद् नलोप इति' (७।३।१)। पञ्चमखृष्टशताब्दीवर्त्तिबुद्धस्वामिनो 'बृहत्कथाश्लोकसग्रह' ग्रन्थादवगम्यते यद् उपसपादत कियतिचित् काले व्यतीते स्वय बुद्धदेव कामक्रोधवर्जितत्वात् कुमारमेत विहीनर इत्युपनाम्नाऽपि लाञ्छित चकारेति।

महाराजो नरवाहनस्त मन्त्री गोमुखश्चोभौ रसविद्यापारगावास्तामित्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहावकाश। एतयोरुभयो र्नामनी रसरत्नसमुच्चये पठ्ये ते—

'रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहन।
इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि र्व्याडिरेव च॥' इति।

बौद्धनिर्व्वाणादनन्तर प्रधानमन्त्रिणो गोमुखस्य साहायकेन नरवाहन पत्नीवर्ज्जं गन्धर्व्वदत्ता-प्रियदर्शना-मदनमञ्जुकादिद्वाविंशतेरुपपत्नीना सद्-वाहको भवितुमाप्राणपातमचेष्टत। एव स महाराजो गुरुदत्तनामोपनामभि-रुपहसितो बभूव।

'नागबोधिरि'ति। अस्य नागत्रोधिसिद्धान्त कवीन्द्राचार्य्यसूच्या-मुल्लिखितो वर्त्तते। नागबुद्धिरित्यस्य नामान्तर भवति। रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'नागार्जुन सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन' इति। अत्र नागबोधि-नागार्जुनयोरभेद मन्यमानैरञ्जसा निर्द्धारित नागार्जुन एव नागबोधिरिति। श्लोककृत्प्रयुक्तशब्दद्वयस्य व्यवहितत्व विप्रकृष्टत्व चोभयो-रैक्ये, यान् सशयान् समापातयतस्ते सर्व्वे नागबोधे र्नागार्जुनस्य स्वातन्त्र्य कल्पयन्ति। एतत्सम्प्रदायमते तृतीय चतुर्थखृष्टशताब्दीय ईषत्तन्त्रा-परपर्य्यायरसाध्यायप्रणेता जयदेवो हि नागबोधिरित्युपाधिभूषित आसीत्। एव चेत् तर्हि जयदेवस्यापि किञ्चित् परिचयप्रदान नात्यन्तमसङ्गत भवेत्।

रसशास्त्रवेदिता भिषग् जयदेव ईषत्तन्त्रापरपर्य्यायरसाध्यायनामकमतितरामुत्कृष्टमेक रसग्रन्थ प्राणैषीत्। ईषत्तन्त्र कातन्त्रमित्यपि भण्यते, यतस्तन्त्रशब्दात् पूर्व्वंत ईषदथ को कादेशो भवति। अतो हि 'कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यान शार्व्ववर्म्मिकमि'त्यस्य नमस्कारपादीयदौर्गश्लोकस्य पञ्जिकाया वैद्यसारादिप्रणेता त्रिलोचन आह—'ननु, ईषत्तन्त्र जयदेवादिप्रोक्तमप्यस्तीत्याह शार्व्ववर्म्मिकमिती'ति। ततश्च कातन्त्रपरिशिष्टटीकाकृता गोपीनाथेन कातन्त्रशब्दस्य व्याख्यावसरे त्रिलोचनोक्ति निरसितु पञ्चम खृष्टशताब्दीयस्य चान्द्रव्याकरणप्रणेतु श्चन्द्रगोमिन सिद्धान्त प्रमाणत्वेन समुपस्थाप्यते यत् कातन्त्रशब्दस्य लोके कौमारव्याकरणत्वेन रूढत्वान् ततो जयदेवादितन्त्र न प्रतीयत इति। पञ्चमखृष्टशताब्दीयेन चन्द्रगोमिना जयदेवनामग्रहणात् तस्य तृतीयचतुर्थखृष्टशताब्दीयत्वमनुमातु युक्तम्।

चतुर्द्दशखृष्टशताब्द्या रसाध्यायस्यैका जनप्रिया टीका मेरुतुङ्गेन प्राणायि (Keith's H S L p 512)। नवमखृष्टशताब्दीयो मुकुलतनयो हर्षटाचार्य्यश्छन्द सूत्रस्य 'छन्दोविवृति'नाम्नीं व्याख्यामेका रचितवान्। गीतगोविन्दप्रणेता परमवैष्णवो जयदेव ईषत्तन्त्रकर्त्तु र्जयदेवादष्टशतवर्षैं पराचीन आसीत्। रसामृतादिप्रणेता जयदेवकविराज ईषत्तन्त्रकृत एकादशशतवर्षैरर्व्वाग् भवति।

'नागसम्भव' इति। नागात् सर्पराजाद् वासुके सम्भवो जनु र्यस्य स नागसम्भव पतञ्जलि। नागसम्भव तु सिन्दूरम्। यद्यपीह पतञ्जलिना सह नागसम्भशब्दस्य कोऽपि सम्बन्धो न वर्त्तते, तथापि वार्त्तिकशब्दसाहचर्य्यात् पतञ्जलिपर्य्यायनागसम्भवशब्देन पतञ्जले र्नाम स्मार्य्यत एव। रसरत्नसमुच्चयस्याष्टमेऽध्याये लिखितमस्ति—

'न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्व्वथा।
चपलोऽय समादिष्टो वार्त्तिकै र्नागसम्भव ॥' (८।४१) इति।

नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य तद् नागसम्भवं सिन्दूरम्। 'अवर्ज्यो बहुव्रीहि र्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामन। वार्त्तिकै पतञ्जलिकृतचरकवार्त्तिकैरित्यर्थः। अत्र वार्त्तिकशब्देन महाभाष्यकृत पतञ्जले र्नामैव ध्वन्यते। ननु, वैयाकरणस्य पतञ्जले र्वैद्यशास्त्रेण क सम्बन्ध ? पतञ्जलिरपि वैद्यागमिक आसीत्। अत्रार्थे चक्रपाणिराचष्टे—'पातञ्जलमहाभाष्य चरकप्रतिसंस्कृतै' इति। लघुमञ्जूषाया नागेश आह—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी य स इति चरके पतञ्जलि' इति। पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितेनोक्तम्—'वैद्यशास्त्रके च वार्त्तिकानि तत' इति। मधुकोषे विजयरक्षितेन—'कट्वम्लमुष्ण विरस च पूतिपित्तेन विद्याल्लवण च वक्त्रम्' इति चरकीयश्लोको (चि २६।१८२) वार्त्तिकत्वे नोक्त। श्रूयते हि नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्म्मा तदीयपरिहारवार्त्तिकनामकचरकटीकाया पतञ्जलिकृत वार्त्तिकमदूदुषदिति। अत एव पतञ्जलेश्चरकवार्त्तिककर्त्तृत्व नासम्भवमेव। अपि च, तेन 'वातस्कन्धपैत्तस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली'नामको वैद्यकग्रन्थोऽपि कृत (See Trien Cat of Mss 1916-19, Vol III, Part I, Sanskrit B B No 2371, p 3271)।

भद्रम्, यदि वा पतञ्जलिश्चरकवार्त्तिककार सिद्धान्तसारावलीकारश्च स्यात्, तथापि कस्तावत् तस्य परिचयो रसशास्त्रेण सहेति चेत् ? मैवम्। न केवल पतञ्जली रसाचार्य्य पर तु स रसे रसायने धातुवादे च महासिद्ध आसीत्। चक्रसग्रहस्य तत्त्वचन्द्रिकाटीकाया शिवदासेन लिखितम्—'यदाह पतञ्जलि'—'दिव्य दाव समादाय लौहकर्म्म समाचरेदि'ति। किमन्यत् महेशबृहस्पतिभास्करलोकपालग्रहक्षेत्रपालादिदेवता अभ्यर्च्च्य ततो धन्वन्तरिपतञ्जलिभ्यां नानाभक्ष्योपचारसमन्वित बलिं दत्त्वा लोहादिधातुपाककार्य्य-

मारभ्यते। तथा हि तत्त्वचन्द्रिकाया शिवदासेन प्राचीनमेक प्रमाण मुद्धृतम्—

'अर्चयित्वा विधानेन हेरम्ब गुरुभास्करौ।
लोकपालान् ग्रहाश्चैव क्षेत्रपालानथौषधम् ॥
आदित्यदेवताश्चेष्ट्वा धन्वन्तरिपतञ्जली।
दद्याद् बलिं च सर्व्वेभ्यो नानाभक्ष्योपचारत ॥' इति।

पतञ्जलिमुनि कश्चिद् रसग्रन्थ प्रणिनाय। स च ग्रन्थ एकादशखृष्टशताब्द्याम् आल्वेरुणि-महोदयेन दृष्ट (Alberuni's India—Sachaw, pp 80, 189)। अतो रसशास्त्रेऽपि पतञ्जले प्रामाण्यमविशङ्कनीय भवति।

नागार्जुन इति। रसरत्नसमुच्चयस्य प्रथमाध्याये पठ्यते—'नागार्जुन सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन' इति। पुनरपि नवमाध्याये लिखितमस्ति—

'नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति र्मुनीश्वर।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापर पृथिवीतले ॥' (६५) इति।

अस्य नागार्जुनसिद्धान्तो नेदानीमुपलभ्यते, पर तु १६५६ खृष्टाब्दीय-कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामस्य ग्रन्थस्य समुल्लेखो दृश्यते।

नागार्जुनबोधिरित्यस्य नामान्तर भवति। केचिदेन नागार्जुन-बोधि सत्त्व व्याहरन्ति। चक्रदत्ते लिखितमस्ति—'घृत सिंह्यमृत नाम बोधिसत्त्वेन भाषितमि'ति। अस्य 'तत्त्वचन्द्रिका'टीकाया षोडशखृष्टशताब्दीयेन शिवदासेनोक्तम्—'बोधिसत्त्वेन योगिविशेषेण, अन्ये तु लोकनाथेनेत्याहु' इति। तावुभौ विभ्रान्तावेव। यतो बोधिसत्त्वशब्देन नागार्जुन उद्दिष्ट। तथा हि राजतरङ्गिण्यामेकादशखृष्टशताब्दीय ऐतिहासिकप्रवर कह्लणमिश्र आह—

'तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलता ययु।
नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिता ॥' (१।१७७) इति।

बौद्धेषु नागार्जुनवत् पण्डितो नाविर्बभूव। स हि विदर्भेषु कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणवंशे जातस्तक्षशिलायां शिक्षां लेभे। अनन्तरं राहुलभद्रसमीपे बौद्धदर्शनमधीत्य वटयक्षिणीं चोपास्य रसवैद्यके सिद्धिमवाप। तथा हि तदीयरसरत्नाकरे लिखितमस्ति—

'श्रीवटयक्षिण्युवाच—'साधु साधु महासिद्ध किञ्चित् प्रार्थय मे सिद्ध तत् सर्वं प्रददाम्यहम्॥

श्रीनागार्जुन उवाच—

यदि तुष्टासि मे देवि सर्वदा भक्तवत्सले।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु रसबन्धं ददस्व मे॥' इति।

ततो रसशास्त्रादिकं प्रणीय माध्यमिकसूत्रादिकं प्रणीतवान्। एषु ग्रन्थेषु तेन सनातनधर्म्मप्रतिपक्षतया ये युक्तिवादा उपन्यस्तास्तान् सर्व्वानष्टम-खृष्टशताब्द्यां भगवान् शङ्कराचार्य्यः शारीरकभाष्ये समूलमुन्मूलयामास। एवं च नागार्जुनस्य प्रातिकूल्येन सनातनधर्म्मो लेशतोऽपि न प्रतिजघ्ने। ततश्च स पुरुषपुरे शककुषाणाधिपतेः कनिष्कस्य सभायां प्रधानपण्डित आसीत्। ऐतिहासिका एनयोः स्थितिकालं प्रथमद्वितीय-खृष्टशताब्द्योरनुमिन्वन्ति। डल्लणस्य निबन्धसंग्रहत एवमस्माभिः श्रुतं यत् सुश्रुततन्त्रं नागार्जुनेन प्रतिसंस्कृतमिति। एतद्विषये यानि विचित्रवृत्तानि सन्ति तानि सर्व्वाण्यधस्तादस्माकं सुश्रुतप्रस्तावे सन्निवेशितानीति तत एवावगन्तव्यानि।

कनिष्कसभायामश्वघोषस्य साहित्ये सत्यपि पाण्डित्यातिशये दर्शनशास्त्रे नागार्जुनात् तस्य प्रतिष्ठाबाहुल्यं नासीत्। अतो हि महाराजः कनिष्को नागार्जुनबोधेराध्यक्ष्येण काश्मीरप्रदेशे चतुर्थसङ्गीतेराह्वानं चक्रे। तत्रैव नागार्जुनस्य प्रयत्नेन बौद्धानां हीनयान-महायानाविति विभागद्वयं समासादितम्।

नागार्जुनेन नानाग्रन्था प्रणीता, यथा—रसशास्त्रे 'नागार्जुनसिद्धान्तो रसरत्नाकरो रसेन्द्रमङ्गलमि'त्यादि, वैद्यशास्त्रे—'आरोग्यमञ्जरी योगमञ्जरी वार्त्तामाले'ति, कामशास्त्रे 'रतिशास्त्रमि'ति, तन्त्रानुमोदितचिकित्साशास्त्रे 'नागार्जुनीयचिकित्सा कक्षपुटतन्त्र नागार्जुनाञ्जन नागार्जुनयोग'-श्चेत्यादि, साहित्ये 'सुहल्लेख इत्यादि, बौद्धदर्शने 'माध्यमिककारिका' इति, तन्त्रशास्त्रे तारासाधनमिति।

पतञ्जलिरिति। वातपैत्तस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावलीनामकवैद्यग्रन्थप्रणेता, चरकवार्त्तिककारो महाभाष्यकारश्च। अधस्ताद् 'नागसम्भव'शब्दो द्रष्टव्य ।

'बुद्ध' इति। हिमवत्पादस्थिते रम्यवनापरनाम्नि लुम्बिनीकानने खृष्ट-जन्मत प्राक् चतु षष्ट्यधिकपञ्चशततमे वर्षे शाक्यराजकन्या मायादेवी शिशुमेक हूणपुत्रशुद्धोदनादजीजनत्। प्रसूत्यनन्तर मायायामुपरताया तस्या भगिनी सपत्नी च महाप्रजावती गौतमी देवी त सद्योजात शिशु तत प्रभृति पालयाचकार। जन्मन कियतिचित् काले व्यतीते पिता शुद्धोदन-स्तोकस्य सिद्धार्थ इति नामधेयमकार्षीत्।

शुद्धोदन कपिलवस्तुराजस्य सिंहहूणस्य पुत्रो, मायादेवी देवदहजनपद-स्थित शाक्यराजस्य सुभूते कन्या चास्ताम्। हूणजातीयपुरुषेण शकजातीय-स्त्रियामुत्पन्नस्य तोकस्य सङ्करवर्णत्वात् सिद्धार्थं सर्व्वैरुपहसित आसीत्। एतन्निकारमसहमान कुमारो वैराग्यात् ससार विहाय तपश्चोग्र तेपे। तदनन्तर परा सिद्धिं समधिगम्य बुद्धनाम्नासौ विश्वविश्रुतो भूत्वा सनातन धर्म्मप्रातिकूल्येन बौद्धधर्म्मस्य प्रचारमारब्धवान्।

श्रूयते हि बुद्धदेवेन सह राज्ञ उदयनस्य सखित्वमासीत्। अतो हि स उदयनपुत्र नरबाहन मन्त्रशिष्यमकरोत्। उपसपादकाले च तस्मै शिष्याय स बोधिरित्युपनाम ददौ। ततश्च शिष्यस्य कामक्रोधवर्जितत्व दृष्ट्वा

पुनरपि स विहीनर इत्युपनाम्नाऽपि त भूषित चकार। यद् वा भवतु, बुद्धदेवस्य जीवद्दशायामपि सुन्दरीमनूढा क या मृगयितु स आप्राण पातमचेष्टत। अन्ये चास्य वृत्तान्ता अधस्ताद् नरवाहनकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्या।

खृष्टजन्मन प्राक् सप्ताशीत्यधिकचतु शततमे वर्षे स भगवान् बुद्धो निर्व्वाण लेभे। तत उपलानन्दादय शिष्या गुरूपदिष्टधर्म्माणा गुप्तये सङ्गीतिमेकामाहूय सूत्रविनयाभिधर्म्मात्मक त्रिपिटक प्राणैषु। किन्तु प्रतिपत्तिभेदात् ते शिष्यास्त्रिधा विभक्ता आसन्—सर्व्वास्तित्ववादी विज्ञानास्तित्ववादी सर्व्वशून्यत्ववादी चेति। तथापि महाकाश्यपभिक्षो राध्यक्ष्येण बौद्धधर्म्मो यथाकथचित् सुस्थिरीभूत प्रचारयोग्यश्चासीत्। प्रवृत्ते तु तस्य धर्म्मस्य प्रचारे भगवानुपवर्षो वेदादिशास्त्ररक्षार्थं पूर्व्वोत्तर-मीमासयो वृत्ति प्रणीय वेदबाह्यबौद्धादिधर्म्मप्रतिपक्षतया सनातनधर्म्मस्य प्रथम प्रतिप्रचारमारब्धवान्। इदानी तदीयग्रन्थ कालगर्भे विलीन, पर तु शबरस्वामिना परवर्त्तिभिरन्यैश्च कैश्चिदाचार्यैरसौ ग्रन्थो समुपलब्धो दृष्टश्च। वाक्यकार कात्यायनोऽपि गुरो पन्थानमनुसृत्य स्वकीयाना धर्म्माणा शास्त्राणा च रक्षार्थं मीमासाद्वयस्य वृत्ति प्रणयन् वेदबाह्यधर्म्ममतस्य प्रतिवाद व्यधत्त। तत सनातनधर्म्मावलम्बिनो वात्स्यायनभाष्यादिभिरस्य धर्म्मस्य सारहीनत्व प्रतिपादयामासु।

तदनन्तरमशोकमहाराजस्य राजत्वकाले मुद्गलीपुत्रस्तिष्यपादो विनय-समुत्कर्षादिबौद्धग्रन्थान् यद्यपि प्रणीतवास्तथापि बौद्धशास्त्रस्य प्रतिष्ठाबाहुल्य न सञ्जातम्। एतन्न्यूनतापरिहारार्थमशोकमहाराजेनान्यूनद्विसहस्रकोटि-परिमितानर्थान् विनियुज्य बौद्धाना कथचित् सुस्थता सम्पादिता। किन्तु नृपतेरशोकात् पर पुन शबरस्वामी पूर्व्वमीमासाभाष्ये तिष्यपादस्य युक्ति जाल निरस्य बौद्धान् हीनबलान् विदधे।

एतादृशमवस्थाविपर्य्यय पदार्थविप्लव च दृष्ट्वा सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रेण नागार्जुनेन न्यायद्वारतारकादिशास्त्रे शाश्वतवादप्रतिवादमुपादाय बौद्ध-शास्त्रस्य दर्शनपदवाच्यता सम्पादिता । तस्यैव प्रयत्नेन सर्व्वास्तित्ववादात् सौतान्त्रिक वैभाषिकौ, विज्ञानास्तित्ववादाद् योगाचार, सर्व्वशून्यत्ववादाद् माध्यमिकाश्चेति विभिन्ना सम्प्रदाया समुत्पन्ना । तत प्रभृति सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ हीनयाननाम्ना योगाचार-माध्यमिकौ महायाननाम्ना च प्रसिद्धिं लेभिरे। पुन कियतिचित् काले व्यतीते नागार्जुनस्यापि युक्तिजाल प्रशस्तपाद-कुमारिल शङ्कराचार्य्यादिभिरभीक्ष्ण खण्डितम् ।

पुराणतन्त्रयोरस्माकमपि बुद्धदेवो हरि-हरेश्वर्य्यो र्दशावतारेषु नवमा-वतारत्वेन प्रकल्पित । तदुक्तम्—

'मत्स्य कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामन ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्ध कल्की च ते दश ॥'

इति ।

'रामो रामश्च रामश्चे'ति । स्मरति च भगवान् वह्नि —

'भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामा प्रकीर्त्तिता ।

इति ।

श्रीमद्भागवतेऽपि स्मर्य्यते—

'तत कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाऽजिनसुत कीकटेषु भविष्यति ॥'

(१।३) इति ।

कीकटेषु मगधप्रदेशेषु (वायुपुराणीय १०५ अ०) । तारातन्त्रमते कीकटो दक्षिणमगध । मुण्डमालाया तु प्रकृतेरेतेऽवतारा उक्ता —

'प्रकृति विष्णुरूपाऽत्र पुरुषश्च महेश्वर ।
एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृते र्दश ॥

कृष्णरूपा कालिका स्याद् रामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्म्ममूर्त्ति स्याद् मीनो धूमावती भवेत् ॥
छिन्नमस्ता नृसिंह स्याद् वराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्य स्याद् वामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बुद्धरूपा स्याद् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।
स्वय भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
स्वय च भगवान् कृष्ण कालीरूपोऽभवद् व्रजे ।'
इति ।

श्रीकृष्णविषये भगवता शङ्कराचार्य्येणोक्तम्—'स च भगवान् ज्ञानैश्वर्य्य-शक्तिबलवीर्य्यतेजोभि सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिका वैष्णवीं स्वा माया मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जातो लोकानुग्रह कुर्व्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजना-भावेऽपी'ति । वैष्णवचूडामणिना जयदेवगोस्वामिपादेन बुद्धदेव एव स्तूयते—

'निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजात
सदयहृदयदर्शित पशुघातम् ।
केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥' इति ।

एव च शास्त्रे बौद्धमताना हेयत्वेऽपि बुद्धदेवस्तु नारायणत्वेन निरूपित । अत एव प्रत्याख्यातेष्वपि महाकाश्यप तिष्यपाद नागार्जुनादिशिष्यप्रशिष्याणा बौद्धाना युक्तिजालेषु स्वय बुद्धदेव कदाचिदपि शङ्कराचार्य्येण कटाक्षिता नासीत् । तदुक्तमद्वैतप्रत्यर्थिभि —'मायावादमसच्छास्त्र प्रच्छन्न बौद्धमेव च' इति ।

'ब्रह्मज्योतिरि'ति । एष कश्चिदेको मुनी रसाचार्य्यश्चासीत् । काल नाथ-सिद्धलक्ष्मीश्वरशिष्य-ढुण्ढुकनाथकृत रसेन्द्रचिन्तामणावपि नामैतदुप

लभ्यते। सम्भाव्यते च यदस्य ग्रन्थो 'मुनिश्रेष्ठसिद्धान्त' इति नाम्ना कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते। रसरत्नसमुच्चयस्य नवमाध्याये सोमदेव आह—

'नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति र्मुनीश्वर ।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापर पृथिवीतले ॥'

इति।

'ब्रह्मा' इति। रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'खण्ड कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरि' इति। सूत्रस्थानस्य प्रारम्भे भगवाश्चरक स्मरति—'ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्व्वेद प्रजापति। जग्राह ।' इति। सुश्रुते दिवोदास आह—'इह खल्वायुर्व्वेदो नामोपाङ्गमथर्व्ववेद-स्यानुत्पाद्यैव प्रजा श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्र च कृतवान् स्वयम्भू। ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्व चालोक्य नराणा भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्' (सू १।६) इति। 'ब्रह्मा प्रोवाच तत प्रजापतिरधिजगे' (सू० १।२०) इति च। अष्टाङ्ग आयुर्व्वेदो यथा—शल्य शालाक्य कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्र रसायनतन्त्र वाजीकरणतन्त्र चेति। एतानि सर्व्वाण्येव ब्रह्मसहितायामुपदिष्टानीति शास्त्रीया प्रसिद्धि। अष्टाङ्गसग्रहस्य सूत्रस्थाना-रम्भे वाग्भट आह—'आयुर्व्वेदामृत सार्व्व ब्रह्मा बुद्ध्वा सनातनम्। ददौ दक्षाये'ति। अष्टाङ्गहृदयस्यापि सूत्रस्थानारम्भे स आह—'ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेद प्रजापतिमजिग्रहदि'ति। ब्रह्मवैवर्त्तपुराणस्य षोड़शाध्याये स्मर्य्यते—

'ऋग्यजु सामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापति ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्व्वेद चकार स ॥
कृत्वा तु पञ्चम वेद भास्कराय ददौ विभु ।'

इति।

अत्र प्रजापति ब्रंह्मे ति यावत् ।

भावप्रकाशे तूक्तम्—

'विधाताऽथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेद प्रकाशयन् ।
स्वनाम्ना सहिता चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् ॥
तत प्रजापतिं दक्ष दक्ष सकलकर्म्मसु ।
विधि र्धीनीरधिं साङ्गमायुर्व्वेदमुपादिशत् ॥' इति ।

हरिहरमहिम्न स्तोत्रे धर्म्मप्रवर्त्तकस्यापि ब्रह्मणो जुगुप्सितमाचरण श्रूयते । तत्राह पुष्पदन्त —

'प्रजानाथ नाथ प्रसभमभिक स्वा दुहितर
गत रोहिद्भूता रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा ।
धनुष्पाणे र्यात दिवमपि सपत्राकृतममु
त्रसन्त तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभस ॥'

(२२) इति ।

प्रजानाथ धर्म्मप्रवर्त्तकम् । अभिक कामुकम् । स्वा दुहितर सन्ध्यानाम्नीमात्मकन्याम् । रोहिद् मृगविशेष । पिता मामुपगच्छतीति लज्जया रोहिद्भूता मृगीभूतेत्यर्थं । रिरमयिषु रमयितुमिच्छुम् । ब्रह्मा स्वकन्या सन्ध्यामतिरूपिणीमालोक्य कामवशो भूत्वा तामुपगन्तुमुद्यत, सा च व्रीड़या मृगीरूपा बभूव, पिता ब्रह्मा च ता तथा दृष्ट्वा मृगरूपमातस्थौ, तच्च दृष्ट्वा शिवेन पिनाकमाकृष्य शर प्रक्षिप्त । तत स प्रजानाथो व्रीड़ित पीड़ितश्च सन् मृगशिरोनक्षत्ररूपो बभूव । शैवशरोऽप्यार्द्रानक्षत्ररूपो भूत्वा तस्य पश्चाद्भागे स्थित इति पौराणिकी प्रसिद्धि. । इदमप्यत्रावधेय यत् सर्व्वमेतत् पौराणिकै रूपकभङ्ग्या वर्णितमिति । वस्तुतस्तु ब्रह्मण स्वतनयायामभिलाष कथमपि न सम्भवति ।

नानाविधान्यौषधानि ब्रह्मस्मृतानीति श्रूयते, यथा—

(१) सर्व्वाङ्गसुन्दरो रस —'ब्रह्मणा निर्म्मित पूर्व्वं रस सर्व्वाङ्ग-सुन्दर' इति ।

(२) वातकुलान्तक —'ब्रह्मणा निर्म्मित पूर्व्वं नाम्ना वात कुलान्तक' इति ।

(३) आमवातगजसिंहमोदक —'आमवातकुलध्वसी केसरी विधि निर्म्मित' इति ।

(४) सूतिकाघ्नो रस —'सूतिकाघ्नो रसो नाम ब्रह्मणा परिकीर्त्तित' इति ।

(५) नीलकण्ठो रस —'नीलकण्ठो रसो नाम ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा' इति ।

(६) मृतसञ्जीवनोऽगद —'मृतसञ्जीवन एव ब्रह्मणा कथित पुरा' इति ।

(७) माक्षिकासव —'माक्षिकासव इत्येष ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा' इति ।

(८) दशसारसर्पि —'दशसारमिद सर्पि ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा' इति ।

(९) कर्णामृत तैलम्—'नाम्ना कर्णामृत तैल ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा इति ।

'भालुकिरि'ति । आयुर्व्वेदीयतन्त्रकारो मुनिविशेष । अस्य नाम महाभारतेऽपि दृश्यते—'पवित्रपाणि सावर्णि र्याज्ञवल्क्योऽथ भालुकि' (सभा०-७।११२) इति । भेलभालुक्योरैक्य न कल्पनीयम्, यतो भेलतन्त्रे स्वातन्त्र्येण भालुके र्नामोपलभ्यते । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्या भालुकि तन्त्रोल्लेखादनन्तर भेलतन्त्रस्यापि समुल्लेखो दृश्यते । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वय' इति । असौ मैथिल पण्डित आसीत् ।

'भास्कर' इति। भानोरायुर्व्वेदप्राप्ति र्ब्रह्मण इति पौराणिका। तस्य षोडश शिष्या प्रसिद्धा आसन्। भास्करारुणयो सवादतो ज्ञान-भास्करनामको वैद्यकग्रन्थ उदित आसीत्। अरुण सूर्य्यसारथि र्गरुडस्य भ्राता।

भैरव इति। रसरत्नसमुच्चयस्य षष्ठाध्यायान्ते लिखितमस्ति—

'अनेन मूलमन्त्रेण भैरव तत्र पूजयेत्।
सर्व्वेषा रससिद्धाना नाम सङ्कीर्त्तयेत् तदा ॥' (६।५६) इति।

अष्टावस्य मूर्त्तिभेदा सन्ति—असिताङ्गो रुरुश्चण्ड क्रोध उन्मत्त कालो भीषण सहारश्चेति। महादेवो हि भैरव इत्युच्यते। नानौषधानि भैरवनाम्ना प्रचलितानि दृश्यन्ते, यथा—

(१) सूचिकाभरणो रस —'सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्त्तित' इति।

(२) तालकराजरस —'शुभ्र कुर्य्यात् सर्व्वरोगप्रणाश सत्य चैतद् भाषित भैरवेण' इति।

(३) वातनाशनो रस —'हन्यात् सत्य भाषित भैरवेण' इति।

(४) चिन्तामणिरस —'चिन्तामणिरसोऽय किल स्वय भैरवेण निर्द्दिष्ट' इति।

(५) चन्द्राननो रस —'एष चन्द्राननो नाम साक्षात् श्रीभैरवोदित' इति।

भैरव इति। रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरव' इति। सप्तमखृष्टशताब्द्या भैरवाचार्य्यो नाम कश्चि-त्तान्त्रिको रससिद्ध सन्न्यासी बभूव। बाणभट्टकृते हर्षचरितेऽस्य विवरण-मुपलभ्यते। अनेन भैरवतन्त्र प्रणीतम्। स च ग्रन्थ कवीन्द्रसूच्या-मुल्लिखितो दृश्यते।

मत्त इति। एष कश्चित् तान्त्रिको रसाचार्य्य आसीत्। रसरत्न-समुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'कपाली मत्तमाण्डव्यौ' इति। मत्तमाण्डव्य-सिद्धान्ते मत्तमाण्डव्ययो कर्त्तृत्वमुपपद्यते। स च ग्रन्थ कवीन्द्राचार्य्य-सूच्यामुल्लिखितो दृश्यते।

मत्तभैरव इति। सम्भाव्यते यदेष उन्मत्तभैरवनामक शिवस्य मूर्त्तिभेदविशेष इति।

मन्थानभैरव इति। रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'मन्थानभैरव-श्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा' इति। एष एक सुप्रसिद्धो रसाचार्य्य आसीत्। अस्य नाम्ना 'क्रव्यादरस' प्रचलितो दृश्यते। तदुक्तम्—रस क्रव्यादनामाऽय प्रोक्तो मन्थानभैरवै' इति। अस्य 'मन्थानभैरवतन्त्र' कवीन्द्रसूच्या दृश्यते।

महादेव इति। रुद्र इति यावत्। स वैद्यनाथादिनाम्नाऽपि प्रसिद्ध। ऋग्वेद आह—'भिषक्तम त्वा भिषजा शृणोमि' (२।३३।४) इति। यजुर्व्वेदे चाम्नायते—'ॐ भेषजमसि भेषज गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम्। सुख मेषाय मेष्यै' (३।५९) इति। उवटाचार्य्य आह—'हे रुद्र, यतस्त्व स्वभावत एव भेषजमौषध सर्व्वप्राणिनाम्, अत सुख देहि मेषाय मेष्यै मेषादिवदज्ञनरनारीभ्य' इति।

रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वर' इति। महादेवतन्त्र कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितमस्ति।

शिवस्याष्टमूर्त्त्यन्तर्गतसोममूर्त्तिरयम्, यथा 'महादेवाय सोममूर्त्तये नम' इति शिवपूजापद्धति। तन्नाम्नो व्युत्पत्ति ब्रह्मवैवर्त्तस्य प्रकृतिखण्डे प्रदर्शिता—

"ब्रह्मादीना सुराणा च मुनीना ब्रह्मवादिनाम्।
तेषा च महतां देवो महादेव प्रकीर्त्तित ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तस्या देव पूजितश्च महादेव स च स्मृत ॥'

(५३ अ०) इति ।

ब्रह्मविष्णुरुद्राणा भिन्नत्वेऽपि तेषामभिन्नत्वमेव चिन्तनीयम् । परमात्मन एकत्वेनाभिव्यक्तत्वात् । आम्नायते चाथर्वशिरउपनिषदि—'देवा ह वै रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽयमब्रवीदहमेक प्रथममासीद् वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति ।" इति । आसीदिति व्यत्ययेन प्रथमपुरुष । वर्त्तामीति च व्यत्ययेन परस्मैभाषा । तत पुनरप्याम्नायते—"देवा ऊर्द्ध्वबाहवो रुद्र स्तुवन्ति—

ॐ यो वै रुद्र स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम ।
यो वै रुद्र स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नम ॥" इति।

भवति च श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—

'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि ।
रुद्रत्वे सहरत्येव तिस्रोऽवस्था स्वयभुव ॥' इति ।

सौरपुराणे च स्मर्य्यते—

'त्व शिवस्त्व हरि र्देवस्त्व ब्रह्मा त्व दिवस्पति ।
त्वमोङ्कारो वषट्कार स्वधा स्वाहा त्वमेव हि ॥' इति ।

शिव प्रति भगवत उक्तिरपि निगमे श्रूयते—

'न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भु र्ब्रह्मणस्तथा ।
न चाह युवयो र्भिन्नो ह्यभिन्नत्व सनातनम् ॥
कस्त्व कोऽह च को ब्रह्मा ममैव परमात्मन ।
अशत्रयमिद भिन्न सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तय स्वात्मनात्मान सम्भव कुरु चात्मनि ।
एकत्व ब्रह्मवैकुण्ठशम्भूना हृद्गत कुरु ॥

शिरोग्रीवादिभेदेन यथैवैकस्य धर्म्मिण ।
अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिद हर ॥'

(कालिकापु० ३१ अ०) इति ।

(यत्तु) शैववैष्णवपुराणेष्वितरेतरनिन्दा श्रूयते, न हि सा निन्दा निन्द्य निन्दितु पर तु विधेय स्तोतुमिति न्यायेन विधेयस्तुत्यर्थमिति बोध्यम् । अन्यथा सर्व्वपुराणोच्छेद प्रसज्येत । अतो हि श्यालकशुनकन्यायेन शिवविष्णुगोचरे निन्दास्तुती इति सङ्केतभेदमाश्रित्य कार्य्यकारणब्रह्मगोचरतया व्याख्येये । यथा हि कश्चित् कौतुकप्रिय पुरुष स्वा भार्य्यां कोपयितु गृहशुनक श्यालनाम्ना सकेत्य गालयति, सा च स्वभ्रातरमय गालयतीति कुप्यति, तद्वदेव शैवे विष्णुशब्देन कार्य्यब्रह्म विवक्षित्वा हीनसम्पदा पु सा दु खमुत्पादयत्येव इति तत्त्वम् ।

बहुभि र्नामभी रुद्रदेवो व्यपदिष्टो भवति, यथा शिव शङ्कर शम्भुरपूर्व्ववैद्य एकवैद्य परवैद्य श्रेष्ठतमवैद्य स्वयम्भू र्भिषक्तमो वैद्यनाथ इत्येवमादिभि । ननु, कथ श्रेष्ठतमवैद्य इति ? यदा च प्रकर्षवता पुन प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपर प्रत्ययो भवत्येव, यथा—'देवो य सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे', 'युधिष्ठिर श्रेष्ठतम कुरूणाम्'—चेति ।

नानाविधान्यौषधानि भगवद्दत्तानीति श्रूयते, यथा—

(१) अग्निकुमाररस —'रसश्चाग्निकुमारोऽय महेशेन प्रकाशित' इति ।

(२) अर्द्धनारीश्वररस —'अर्द्धनारीश्वरो नाम रस शम्भुप्रकीर्त्तित' इति ।

(३) आमवातारिवटिका —'आमवातारिवटिका पुरेशानेन चोदिता' इति ।

(४) कुमार्य्यासव —'कुमार्य्यासव इत्येष कथित शूलपाणिना' इति ।

(५) कौलीतिका वर्त्ति—'कौलीतिका वर्त्तिरिय सर्व्वनेत्ररुजापहा। सर्व्वाभिष्यन्दशमनी ख्य प्रोक्ता पिनाकिना ॥' इति।

(६) गन्धकतैलपातनम्—'गन्धकस्य गुणान् वक्तु शक्त क शम्भुना विना।' इति।

(७) चन्द्रप्रभागुटिका—'शम्भु समभ्यच्च्यं कृतप्रसाद प्राप्ता गुटी चन्द्रमसा प्रशस्ता' इति।

(८) चिन्तामणिरस—'चिन्तामणिरसो ह्यय भैरवेण प्रकाशित' इति।

(९) चूडामणिरस—'चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिकीर्त्तित' इति।

(१०) चूर्णराज—'चूर्णराजस्तथा चाय ख्य रुद्रेण भाषित' इति।

(११) नारिकेलासव—नारिकेलासव प्रोक्त शम्भुना परमेष्ठिना' इति।

(१२) नृपवल्लभरस'—'नृपवल्लभरसो ह्यय महेशेन प्रकाशित' इति।

(१३) पुत्रप्रदरस'—'कुर्य्याद् रोगहर पुत्रप्रदो रुद्रविनिर्म्मित' इति।

(१४) पूर्णचन्द्ररस—'रावणस्य हितार्थाय ह्यकरोच्छङ्कर पुरा। पूर्णचन्द्रो रसो नाम सर्व्वरोगेषु दुर्लभ' ॥' इति।

(१५) भस्मेश्वररस—'अय भस्मेश्वरो नाम शम्भुना परिकल्पित'' इति।

(१६) बालरस—'शिशूना रोगनाशाय शिवेन परिकीर्त्तित' इति।

(१७) मकरध्वज—'सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन परिकीर्त्तित' इति।

(१८) महाभल्लातकावलेह—'महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषित' इति।

(१९) मृतसञ्जीवनरस—'मृतसञ्जीवनो नाम रसोऽय शङ्करोदित' इति।

(२०) महामृत्युञ्जयरस—महामृत्युञ्जयो नाम महेशेन प्रकाशित' इति।

(२१) योगेश्वर — योगेश्वरो रसो नाम महादेवेन भाषित ' इति ।

(२२) वज्रक्षारम्—'वज्रक्षारमिद सिद्ध स्वय प्रोक्त पिनाकिना' इति ।

(२३) वसन्ततिलकरस —'श्रेष्ठ पुष्टिकरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जयेनोदित ' इति ।

(२४) विजया गुटिका—'विजया नाम गुटिका विख्याता रुद्रभाषिता' इति ।

(२५) विश्वेश्वररस —'विश्वेश्वरो रसो नाम विश्वनाथेन भाषित ' इति ।

(२६) बृहत्सहचरतैलम्—'सहचरमिति नाम्ना तैलमेतत् प्रसिद्ध धनपतिनृपयोग्य भाषित शम्भुनैव' इति ।

(२७) बृहच्चूडामणिरस —'चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिभाषित ' इति ।

(२८) वैद्यनाथवटी—'गुडीसिद्धफला चेय वैद्यनाथेन भाषिता' इति ।

(२९) शङ्करलौहम्—'नारदस्य वच श्रुत्वा नराणा हितकाम्यया । अर्शसा नाशन श्रेष्ठ भैषज्य शङ्करोऽवदत् ॥' इति ।

(३०) शीतभञ्जीरस —'नाशयेच्छीतभञ्ज्याख्यो रसो रुद्रेण निर्म्मित ' इति ।

(३१) शूलराजलौहम्—'शूलराजमिद लौह हरेण परिनिर्म्मितम्' इति ।

(३२) श्रीकामेश्वरमोदक —'अभ्यासेन विहन्ति मृत्युपलित कामेश्वरो वत्सरात् । सर्व्वेषा हितकारिणा निगदित श्रीवैद्यनाथेन स ॥' इति ।

(३३) श्रीमन्मथरस —'रस श्रीमन्मथो नाम महेशेन प्रकाशित ' इति ।

(३४) सर्व्वतोभद्ररस —'सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषित पुरा । सर्व्वतोभद्रनामाय रस साक्षान्महेश्वर ॥' इति ।

(३५) सर्व्वव्याधिहर —'सर्व्वव्याधिहरो नाम पुरा रुद्रेण भाषित' इति ।

(३६) सूचिकाभरणरस —'सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्त्तित' इति ।

(३७) सिंहनादगुग्गुलु —'सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा । वह्निवृद्धिकर पु सा भाषितो दत्तपाणिना ॥' इति ।

(३८) स्वर्णसिन्दूरम्—'स्वर्णसिन्दूरमित्येतत् सर्व्वरोगनिसूदनम् । सर्व्वलोकहितार्थाय स्वय प्रोक्त पिनाकिना ॥' इति ।

माण्डव्य इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखितमस्ति—'कपाली मण्डमाण्डव्यौ भास्कर शूरसेनक' इति । एष मुनिरात्रेयशिष्यत्वेन प्रसिद्ध । अष्टाङ्गसग्रहस्य द्वितीयखण्डारम्भे वाग्भट आह—

'आययु र्मानुष लोक मुदिता परमर्षय ।
स्थित्यर्थमायुर्व्वेदस्य तेऽथ तन्त्राणि चक्रिरे ॥
कृत्वाऽग्निवेशहारीतभेडमाण्डव्यसुश्रुतान् ।
करालादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृता ॥'

(९-१०) इति ।

मानुष लोकमाययु प्रापु । आगत्य च धरातलमायुर्व्वेदो मान्तर्धादिति तन्त्राणि चक्रिरेऽकुर्व्वन्नित्याशय । सुश्रुतानिति । बहुभि श्रुता इति सुश्रुतास्तान् । ग्राहयामासुरधिगमयामासुरित्यर्थ । नागार्जुनीयरसरत्नाकरेऽपि माण्डव्यमुने र्नाम दृश्यते । मत्तमाण्डव्यसिद्धान्ते मत्तमाण्डव्ययोरुभयो कर्त्तृत्वमुपपद्यते । स च ग्रन्थ १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्राचार्य्यसूच्या मुल्लिखितो दृश्यते ।

द्वौ माण्डव्यावास्ताम्—अणीमाण्डव्य एक श्वेतमाण्डव्यश्चापर इति । अणीमाण्डव्यस्योपाख्यान महाभारते वर्णितमस्ति । श्वेत-

माण्डव्यस्य नाम च्छन्द शास्त्रत उपलभ्यते। तत्रोक्तम्—'श्वेतमाण्डव्य मुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्' इति। अनयो कतर आत्रेयशिष्य इत्यत्र निश्चायक किमपि प्रमाण नोपलभामहे।

'म्लेच्छसाधकानि'ति। रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननाम्नि षष्ठाध्याये पठ्यते—

'हर्षयेद् द्विजदेवाना तर्पयेदिष्टदेवता।

कुमारीयोगिनीयोगीश्वरान् म्लेच्छकसाधकान्॥' इति (६२)।

म्लेच्छसाधकास्ताम्रादिधातुकल्पकुशलानित्याशय। म्लेच्छशब्देन ताम्रापरनामक म्लेच्छमुखमुच्यते। म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्ति र्यस्य तद् म्लेच्छमुखमित्यमरे क्षीरस्वामी। प्रकृते हि म्लेच्छशब्दो लाक्षणिक। अनेन नैपालिकमपि ताम्र गृह्यते। तदुक्त रसरत्नसमुच्चयस्य 'लोहानी'ति नाम्नि पञ्चमाध्याये—

'म्लेच्छ नेपालक चेति तयो र्नेपालमुत्तमम्।

नेपालादन्यखन्युत्थ म्लेच्छमित्यभिधीयते॥' (४४) इति।

ननु, लोहबन्धे कथ ताम्रस्यापि ग्रहणम्? नैष दोष। लोहेषु सुवर्णरजतताम्रादीनामन्तर्भावात्। तदुक्त धातुवादविचक्षणै (Metallurgists)—

सुवर्ण रजत ताम्र रीति कास्य तथा त्रपु।

सीस च वीमर चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते॥' इति।

धातूनामुत्पत्तिविषये काचिदाख्यायिका श्रूयते। तथा हि पुरा गुढाकेशनामा कश्चिदसुर उग्रतपसा ताम्रवर्णो भूत्वा विष्णुमाराधयामास। कियतिचित् काले व्यतीते विष्णुरपि तत्रागत्य 'वर वृणीष्वे'ति प्रोवाच। असुरश्च सुदर्शनचक्रेण स्वदेहपात चकमे। भगवाश्च भक्तानुरोधाय तथाकरोत्। अत उक्तम्—

'तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ प्राप्तोऽपि मा भागवतप्रधान ।
ताम्र तु तन्मासमसृक् सुवर्णमस्थीनि रूप्य बहुधातवश्च ॥' इति ।

भावप्रकाशकारो भवनाथमिश्रस्त्वाह—

'शुक्र यत् कार्त्तिकेयस्य पतित धरणीतले ।
तस्मात् ताम्र समुत्पन्नमिदमाहु पुराविद ॥' इति ।

'यशोधन' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति— 'नागार्जुन पुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन' इति । एष कश्चिद् राजा रसाचार्य्यश्चेति श्रूयते । अस्य यशोधनसिद्धान्तनामको ग्रन्थ १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते ।

'योगिनी ति । रसरत्नसमुच्चयस्य षष्ठाध्याये लिखितमस्ति—

'हर्षयेद् द्विजदेवाना तर्पयेदिष्टदेवता ।
कुमारीयोगिनीयोगीश्वरान् म्लेच्छकसाधकान् ॥' (६२) इति ।

योगयुक्ता नारी च योगिनीत्युच्यते । इह तु भगवत्या सखीरूपाऽऽवरण-देवता । सा बहुविधा । तासा मध्ये चतु षष्टि प्रधाना, यथा कालिका पुराणे—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरी द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्व्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका तथा ॥
क्षमा धात्री तथा स्वाहा स्वधाऽपर्णा महोदरी ।
घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥

क्षेमङ्करी चोग्रचण्डा चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोन्मथिनी देवी च सर्व्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्व्वोक्ता शैलपुत्र्याद्या योगिन्यष्टौ च या क्रमात् ॥
ताभिराभिश्च सहिताश्चतु षष्टिश्च योगिनी ।
पूजयेन् मण्डलस्यान्त सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ६३ अध्याय । अष्ट योगिन्यश्च तत्रैव ५४ अध्याये—

शैलपुत्रीं चण्डघण्टा स्क दमातरमेव च ।
कालरात्रिं च पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कुष्माण्डीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महागौरीं चाग्निकोणे नैर्ॠत्यादिषु पूजयेत् ॥' इति ।

'योगी'ति । योगयुक्त पुरुषो योगीत्युच्यते । क पुन र्योग ? हरि गीतायामष्टादश योगा भगवता गौणमुख्यभेदेन दर्शिता, यथा—

१ । अर्जुनविषादयोग प्रथमाध्याये, २ । साङ्ख्ययोगो द्वितीये, ३ । कर्म्मयोगस्तृतीये, ४ । ज्ञानकर्म्मन्यासयोगश्चतुर्थे, ५ । सन्न्यास योग पञ्चमे, ६ । ध्यानयोग षष्ठे, ७ । ज्ञानविज्ञानयोग सप्तमे, ८ । अक्षरब्रह्मयोगोऽष्टमे, ९ । राजगुह्ययोगो नवमे, १० । विभूति-योगो दशमे, ११ । विश्वरूपदर्शनयोग एकादशे, १२ । भक्तियोगो द्वादशे, १३ । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगस्त्रयोदशे, १४ । गुणत्रयविभाग-योगश्चतुर्द्दशे, १५ । पुरुषोत्तमयोग पञ्चदशे १६ । दैवासुरसम्पद्-विभागयोग षोड़शे, १७ । श्रद्धात्रयविभागयोग सप्तदशे, १८ । मोक्ष-योगोऽष्टादशाध्याय इति ।

गारुडे वेदान्तिनामष्टाङ्गयोग उक्त, यथा—

'मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सच्चेपात् तद् वदे शृणु ।
यमा पञ्चत्वहिंसाद्या अहिंसा* प्राण्यहिंसनम् ॥

---

* अहिंसेति । केचिदाहु । 'विधात्रैव भक्षणार्हा भक्षयितारश्च निर्म्मिता' इति न्यायेन प्राणिना कामचार स्वाभाविक एव । अतो हि चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि—'स होवाच किं मेऽन्न भविष्यतीति । यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचु ।' इति । अत्रार्थे स्मृतिश्च श्रुतिसौहार्दादाह—

प्राणस्यान्नमिद सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गम चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥' इति ।

भागवतेऽपि स्मर्य्यते—

'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥' (१।१३।४७) इति ।

एव हि हिंसाया न दोष इति ।

अन्ये पुनराहु । हिंसा च यावन्नाचरिता तावद् विहित प्राणस्य भोजन नोपपद्यत इति हिंसाया अनिष्टानुबन्धित्व न युक्तमिति । मैवम्, सैव श्रुति सर्व्वभूताना वृत्त्यर्थमुद्दिष्टा । विश्वस्य भूतिसवर्द्धनाय सर्व्वे प्राणिनो नित्य मत्स्या इव परस्पर भक्षयन्तीत्यत्र न हिंसादोष, प्रजापतेरेकत्वेन जगत्कल्पितत्वात् । स्मृतिश्च तत्र श्रुतिसौहार्दात् 'प्राणस्यान्नमिद सर्व्वमि'त्यनेन न्यायप्राप्तमर्थानुवादमुदाहरति न तु प्राणिवध चोदयति, हिंसाया अचोदितत्वात् । इहावधातव्य देवीभागवतवचन च—

'अहिंसा परमो धर्म्मो विप्राणा नात्र सशय ।
दया सर्व्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता ॥
यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसा याज्ञिकी मता ॥' इति ।

सत्य भूतहित वाक्यमस्तेय * स्वाग्रह परम् ।
अमैथुन ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वत्यागोऽपरिग्रह ॥
नियमा पञ्च सत्याग्रा बाह्यमाभ्यन्तर द्विधा ।
शौच तुष्टिश्च सन्तोषस्तप†श्चेन्द्रियनिग्रह ॥
स्वाध्याय स्याद् मन्त्रजाप प्रणिधान हरे र्यजि ।
आसन पद्मकाद्युक्त प्राणायामो मरुज्जय ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भक ।
अगर्भात्तु सगर्भस्थ प्राणायामस्ततोऽधिक ॥
एव द्विधा त्रिधाऽप्युक्त पूरणात् पूरक स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद् रेचकस्त्रिधा ॥

शरीरस्थितिहेत्वर्थमल्पसत्त्वा हन्यन्त इति स्थितिविहित विज्ञाय भूरिसत्त्वाना देहवतामभिद्रोह च विहाय सत्त्वबहुला ऊर्द्ध्वस्रोतसो योगिनो व्रीहियवशाकादिना प्राणान् बिभ्रति, तथा च भूतोपघातभीरवस्ते भूरीष्टानुबन्धी यज्ञ परपीडाद्वारेणैव सम्पादयितव्या इत्यतोऽपि विरक्तास्तप स्वाध्यायध्यानवन्त आत्मानमुपयन्ति । एतत् सर्व्व स्पष्टयितु योगियाज्ञवल्क्य आह—

मनसा कर्म्मणा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
अक्लेशजनन प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभि ॥ इति (१।५०) ।

* स्तेयमशास्त्रपूर्व्वक द्रव्याणा परत स्वीकरण तदभावोऽस्तेयम् । अत्रार्थे योगियाज्ञवल्क्य आचष्टे—

'कर्म्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निस्पृहा ।
अस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ॥' इति ।

† तप इति । हितमितमेध्यासन तप । आहारेण सह तपस सबन्धभावात् ।

लघु द्वादशमात्र स्याच्चतुर्विंशतिक पर ।
षट्त्रिंशन्मात्रिक श्रेष्ठ प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यान स्याद् धारणा मनसो धृति ।
अह ब्रह्म त्यवस्थान समाधिर्ब्रह्मण स्थिति ॥
अहमात्मा पर ब्रह्म सत्य ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत् तत्त्वमसि केवलम् ॥
अह ब्रह्मास्म्यह ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अह मनोबुद्धिमरुदहकारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्त ज्योतिस्तदीयकम् ।
नित्य शुद्ध बुद्धियुक्त सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवबन्धनात् ॥'

(४६ अ०) इति ।

'रत्नकोश' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति— 'रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहन' इसि । श्लोके रत्नकोश इति पाठ प्रामादिक । यतो रत्नघोष इत्येवास्य पारमार्थिक नाम । अनेन 'रत्नघोषसिद्धान्त'नामको रसग्रन्थ प्रणीत । स च ग्रन्थ इदानीमपि विलसति । ग्रन्थकारस्य स्थितिकालस्तु न ज्ञायते ।

'रसनिगम'—देवीप्रोक्त रसतन्त्रम् । अधस्ताद् देवीशास्त्र द्रष्टव्यम् ।

'रसाकुश' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति— 'रसाकुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरव' इति । रसाकुशभैरवनामा कश्चित् तान्त्रिको रससिद्ध आचार्य्य आसीदिति तर्क्यते । तेन रसाकुशनामको रसायनग्रन्थ' प्रणीत । स च ग्रन्थ कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते ।

'रसार्णव' इति। रसरत्नसमुच्चयस्यैकादशाध्यायारम्भे रसार्णवनाम दृश्यते। आदिनाथापरनाम्ना नित्यनाथेन त्रयोदशखृष्टशताब्द्यामय रसार्णव-नामको रसग्रन्थ प्रणीत। तत्र पारदस्य परार्थदानसामर्थ्यं दर्शयितु-मुक्तम्—

'पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमै।
सुप्तोऽय मत्समो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भव॥
मम देहरसो यस्माद् रसस्तेनायमुच्यते।' इति।

पार्व्वतीं प्रति शिवमुखेन श्लोकोऽयमुक्त। देहत्यागानन्तर दर्शनशास्त्रैरित-मोक्षप्राप्तौ पाठकानामविश्वासतो नि सशयप्रवृत्त्यभावात् तेषा रसरसायना-दिभि पिण्डरक्षाकर्त्तव्यतामुपदेष्टु पुनरपि ग्रन्थकार स्वात्मान स्थगयन् भगवद्मुखेन पठति—

'षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने।
करामलकवत् सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते॥
तस्मात् त रक्षयेत् पिण्ड रसैश्चैव रसायनै।' इति।

रसस्य माहात्म्य प्रख्यापयितु पुनरपि ग्रन्थकारस्तन्मुखेन पाठयति—

'केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्या यानि कानिचित्।
तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्य तत् पुण्य रसदर्शनात्॥' इति।
'पारद परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
यो यजेत् पारद लिङ्ग स एव शम्भुरव्यय॥' इति च।

रावणशब्दस्यापि निरुक्ती रामायणे स्मर्य्यते—

'यस्माल्लोकत्रय चैतद् द्रावित भयमागतम्।
तस्मात् त्व रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि॥' इति।

व्युत्पत्तिश्चास्य शब्दस्य—विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवण-रावणाभ्या वृत्तिरिति। तथा हि भोजसूत्रम्—'नश्च विश्रवसो विशूलोपश्च वा'

(४।१।६०) इति । अतो हि विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण, विशूलोपपत्ते रावण इति ।

रसेन्द्रतिलकयोगीति । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वय' इति । असौ कश्चित् प्राचीनो रसाचार्य्य आसीत् । अनेन रसेन्द्रतिलकनामको रसायनग्र थ प्रणीत । स च ग्रन्थ कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते ।

'लङ्केश' इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'आदिमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारद' इति । अस्य नाम्ना लङ्केशसिद्धान्त प्रचलित आसीत् । स च ग्रन्थ इदानीं नोपलभ्यते, पर तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो वर्त्तते । रावणो हि लङ्केश इति नाम्नाऽभिहितो भवति । तन्नाम्ना कुमारतन्त्र-नाडीपरीक्षादिपञ्चखण्डात्मको रावणीयनिबन्धसग्रह इदानीमपि प्रचलत्येव । अर्कप्रकाशोऽस्य प्रथम खण्डम् । तस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—

'द्रव्यकल्प पञ्चधा स्यात् कल्क चूर्ण रसस्तथा ।
तैलमर्क क्रमाज् ज्ञेय यथोत्तरगुण प्रिये ॥' इति ।

प्रिये मन्दोदरि । अर्कप्रकाशो राजमार्त्तण्डनाम्नापि प्रसिद्ध एव । अस्य नाडीपरीक्षायामुक्तम्—

'गदाक्रान्तस्य देहस्य स्थानान्यष्टौ परीक्षयेत् ।
नाड़ीं मूत्र मल जिह्वा शब्दस्पर्शदृगाकृतिम् ॥' इति ।

कुमारतन्त्रस्य वचांसि जगन्नाथस्य योगसग्रहे गयदासस्य न्यायचन्द्रिकायां चोपलभ्यन्ते ।

द्वेष्यभावेनापि भगवदुपासना दृश्यते । एव हि श्रीरामचन्द्र द्विषता अपि रावणेनोक्तम्—'रामनामौषध तत्र कारयेत् पारलौकिकमि'ति । यतश्च रामनाम्नो माहात्म्य शास्त्रकारैरुद्घोषितम्—

'राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचक ।
विश्वानामीश्वरो यो हि स राम इति कीर्त्तित ॥'

'लम्पको लम्पटो'वेति। लम्पट इति पाठस्तु प्रामादिक इति प्रतिभाति। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'खण्ड कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरि' इति। अत्र लम्पट इति पाठान्तरमपि दृश्यते। असौ कश्चिदेव रससिद्ध आचार्य्य आसीदिति तर्क्यते।

'वासुदेव' इति। नरेन्द्रश्च वासुदेव इति च। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखिते स्त—'वासुदेव ऋष्यशृङ्ग क्रियातन्त्रसमुच्चयी'ति, 'महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वर' इति च। द्वौ वासुदेवौ रसाचार्य्यावास्ताम्। एक क्षेमादित्यतनयस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीयो वासुदेवतन्त्र रससर्व्वस्वादिप्रणेता वासुदेव, अपर शककुषाणाधिपते प्रथमखृष्टशताब्दीयस्य कनिष्कस्य पौत्रो 'वासुदेवसहिता'नामकरसग्रन्थप्रणेता महाराजो वासुदेवश्चेति। प्रथमोक्त वासुदेवनाम रससर्व्वस्वादिप्रणेतुरुद्देशे प्रयुक्तम्, 'नरेन्द्रश्च वासुदेव'इत्यनेन तु वासुदेवसहिताप्रणेता महाराजो वासुदेव उद्दिष्ट इति मन्यामहे। राज्ञो वासुदेवस्य वृत्तान्त प्राचीन इतिहासे वर्णितचर एव। वासुदेवतन्त्र वासुदेवसहिता च कवीन्द्राचार्य्यसूच्या दृश्येते।

विशारद इति। रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—'आदिमश्चन्द्र सेनश्च लङ्केशश्च विशारद' इति। द्वौ विशारदावास्ताम्। एकस्तृतीयखृष्टशताब्दीयो 'विशारदसिद्धान्त'प्रणेता विशारद, अपर शाण्डिल्यसूत्रभाष्यकृत स्वप्नेश्वरसूरे पितामह प्रपितामहो वा विशारदश्चेति। रसरत्नसमुच्चये त्वनयो क उद्दिष्ट इत्यत्र निश्चायक प्रमाण नास्ति। सम्भाव्यते तु द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीय विशारदसिद्धान्तप्रणेतारमभिलक्ष्य विशारद इत्युक्तम्। कवीन्द्राचार्य्यसूच्या विशारदसिद्धान्त उल्लिखितो वर्त्तते।

'व्याडिरि'ति। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि र्व्याडिरेव च' इति। द्वौ व्याडी रसाचार्य्यावास्ताम्। तत्रैक खृष्टजन्मत पूर्व्वं सप्तमशताब्दीवर्त्ती दाक्षिपुत्रो दाक्षीपुत्रस्य मातुलतनय सग्रहकारो दाक्षायणो व्याडि, अपरस्तु खृष्टजन्मत पर सप्तमशताब्द्यामुज्जयिन्या विक्रमसभ्यो भैषज्यतन्त्रप्रणेता व्याडि र्यस्य सविशेषवृत्तान्त एकादशखृष्टशताब्दीयस्य 'आलबेरुणि-भारत'नामकग्रन्थस्य 'The alchemist Vyadi in the time of Vikramaditya' इत्यभिधेये प्रस्तावे वर्णितचर आसीत् (Alberuni's India Vol I pp 189-191, Sachaw) रसरत्नसमुच्चये त्वनयो क उद्दिष्ट इत्यत्र निश्चायक प्रमाण नास्माभिरुपलभ्यते। सम्भाव्यते तु दाक्षायणमुनिं लक्षयित्वा ग्रन्थकारेण व्याडिनाम सन्निवेशितमिति। यतो नवीनव्याडे प्राचीनव्याडिरतीव प्रसिद्धतर आसीत्। चतुर्थखृष्टशताब्दीय सम्राड्वर्य्य समुद्रगुप्तस्तत्प्रणीतकृष्णचरितस्य मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे प्राचीनव्याडिमुद्दिश्य व्यलिखत्—

'रसाचार्य्य कवि र्व्याडि शब्दब्रह्मैकवाङ्मुनि।
दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटु र्मीमासकाग्रणी॥
बलचरित कृत्वा यो जिगाय भारत व्यास च।
महाकाव्यविनिर्म्माणे तन्मार्गस्य प्रदीपमिव॥' इति।

'दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटु'रित्यनेन व्याडे सग्रहो लक्षित। इम ग्रन्थ प्रशसितु महाभाष्ये पतञ्जलिराह—'शोभना खलु दाक्षायणेन सग्रहस्य कृतिरि'ति। दाक्षायण इति सग्रहकर्त्तु र्व्याडे र्नामान्तरमेव। सग्रहारम्भे भगवान् व्याडि र्मङ्गलवाचक 'सिद्ध शब्द प्रायौक्षीत्। तमेवानुसृत्य वार्त्तिकपाठारम्भे कात्यायनमुनिनाऽपि 'सिद्ध'शब्दमादाय पठ्यते—'सिद्धे शब्दार्थसबन्धे' इति। तदुक्त महाभाष्यदीपिकाया भर्त्तृहरिणा—'सग्रहो-

ऽप्यस्यैव शास्त्रस्यैकदेश, तत्रैकतन्त्रत्वाद् व्याडेश्च प्रामाण्यादिहापि (वार्त्तिकपाठेऽपि) तथैव सिद्धशब्द उपात्त' इति। मन्ये—द्वयोरेतयो ग्रन्थयो सिद्धशब्दस्य फलोत्पादनसामर्थ्यदर्शनात् कलापारम्भे च 'सिद्धो वर्णसमाम्नाय' इत्यत्र शर्व्ववर्म्मणापि स एव शब्द उपात्त इति।

व्याडीयसग्रह-मीमासाग्रन्थयो र्विलोप सञ्जात। तथा विलोपश्चेदानीं नासम्भव। 'उत्पलिनी'नामक कश्चित् प्रमाणिक कोषग्रन्थो व्याडिना प्रणीत इत्येका प्रसिद्धिरस्ति। सोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते। द्वादशखृष्टशताब्दीयटीकासर्व्वस्वनाम्न याममरव्याख्याया सर्व्वानन्दवन्द्योपाध्याय आह—'चाष किक्रीदिवि स्मृत इति व्याडिना दीर्घ उक्त' इति, 'आज्ये च घृतम्—'अयाचिते यज्ञशेषे निर्व्वाणे चापि सुन्दरे। अमृत वारिणि प्रोक्तमतिहृद्ये च वस्तुनि॥' इति व्याडि' इति च।

'शम्भुरि'ति। रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'रत्नकोशश्च शम्भुश्चे'ति। शम्भु र्महादेव। अधस्ताद् महादेवप्रसङ्गो द्रष्टव्य। कवीन्द्रसूच्या शम्भुसिद्धान्त उल्लिखितो दृश्यते।

'शिव' इति। रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननामके षष्ठाध्याये लिखितमस्ति—'रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै (३०)' इति। शिवो महादेव। अधस्ताद् महादेवनामप्रसङ्गो द्रष्टव्य।

'शूरसेनक' इति। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्कर शूरसेनक' इति। शूरसेन इत्यस्य प्रकृत नाम, स्वार्थिक क श्छन्दोनुरोधात्। शूरसेनो नाम यदुवशीयो राजा रसाचार्य्यश्चासीत्। स मधुराया प्रतिवसति स्म। अनेन 'शूरसेनसिद्धान्त'नामैको रसग्रन्थ प्रणीत। ग्रन्थस्तु नास्माभि र्दृष्ट। कवीन्द्राचार्य्यसूच्या सुरसेनसिद्धान्तनाम्नैको ग्रन्थ उल्लिखितो दृश्यते।

'सात्त्विक' इति। रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—'रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहन' इति। सात्त्विक सात्वतो विष्णुरिति यावत्। असौ पुरुष सत्त्वगुणात् कदाचिन्न परिच्युतो भवतीति सात्त्विक सात्वतो वा। विष्णुपुराणे विष्णुशब्दस्य व्युत्पत्ति दर्शिता, यथा—

'यस्माद् विश्वमिद सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मन।
तस्मादेवोच्यते विष्णु विशधातो प्रवेशनात्॥' इति।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां भेदो न कल्पनीय। तदुक्त कौर्म्मे—

एकोऽपि सन् महादेवस्त्रिधाऽसौ समवस्थित।
सर्गरक्षालयगुणै निर्गुणोऽपि निरञ्जन॥
त्रिधा विभज्य चात्मान त्रैलोक्ये सप्रवर्त्तते।
सृजते वीक्षते चैव ग्रसते च पुन प्रजा॥
अग्रे हिरण्यगर्भ स प्रादुर्भूत सनातन।
आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वादज स्मृत॥
देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृत।
पाति यस्मात् प्रजा सर्व्वा प्रजापतिरिति स्मृत॥
बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वर।
वशित्वादप्यवश्यत्वादीश्वर परिभाषित॥
ऋषि सर्व्वत्रगत्वेन हरि सर्व्वहरो यत।
अनुपादाच्चानुपूर्व्वात् स्वयम्भूरिति स स्मृत॥
नराणामयन यस्मात् तस्मान्नारायण स्मृत।
हर ससारहरणाद् विभुत्वाद् विष्णुरुच्यते॥
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वं विष्णुमय जगत्॥ (४ अ०) इति।

असौ भगवान् विष्णुयामल-विष्णुधर्म्मोत्तरादिप्रवक्तेति शास्त्रीया प्रसिद्धि। गर्भाधाने स विष्णुराराध्यते। मन्त्रश्च—'विष्ण योनिं कल्पयतु'

त्यादि । महाभारतोक्तनामसहस्रेण तस्मै तुलसीदान महाज्वरानपहन्तीति शास्त्रविधानम् । तदुक्त चक्रपाणिना—

विष्णु सहस्रमूर्द्धान चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्व्वान् व्यपोहति ॥
(१।५।१८३) इति ।

अस्य नाम्ना विविधान्यौषधानि प्रचलन्ति यथा—

(१) विष्णुतैलम्—'एतदेव वर तैल विष्णुना परिकीर्त्तितम्' इति ।

(२) बृहद्विष्णुतैलम्—'विष्णुतैलमिद श्रेष्ठ सर्व्ववातविकारनुत्' इति ।

(३) स्वल्पविष्णुतैलम्—'एतदङ्गवर तैल विष्णुना परिकीर्त्तितम्' इति ।

(४) नारायणतैलम्—'शतावरीरस चैव तैलतुल्य प्रदापयेत्' इति । एतदधिकृत्य तत्त्वचन्द्रिकाया शिवदासेनोक्तम्—'नारायणसज्ञा चास्य विष्णु-निर्म्मितत्वात्, शतावरीरससाधितत्वाद् वेति ।

(५) शतावरीतैलम्—'नारायण इति नाम्ना विष्णुना समुदाहृतम्' इति ।

(६) मध्यमनारायणतैल नारायणतैलमेव ।

(७) महानारायणतैलम्—'तैलमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम्' इति ।

(८) बृहच्छृङ्गाराभ्रम्—'बृहच्छृङ्गाराभ्रनाम विष्णुना परिकीर्त्तितम्' इति ।

(९) नित्योदयरस —'नाम्ना नित्योदयश्चाय रसो विष्णुविनिर्म्मितः' इति ।

(१०) आमवातेश्वरो रस —'आमवातेश्वरो नाम विष्णुना परिकीर्त्तित' इति।

(११) सर्व्वाङ्गसुन्दरो रस —'सर्व्वाङ्गसुन्दरो नाम्ना रसोऽय विष्णु निर्म्मित' इति।

सिङ्घण इति। एष नरपति सिङ्घणो देवगिरौ (दौलतावादनगरे) दशाधिकद्वादशशततमखृष्टवर्षादारभ्य सप्तचत्वारिंशदधिकद्वादशशततमखृष्टवर्ष पर्य्यंत राज्यमकरोत्। सङ्घणश्चर्पटिनाथादिरसाचार्य्याणा समकालिक आसीत्। नासौ राजा स्वय रसाचार्य्य, पर तु रसाचार्य्याणामाश्रय इति श्रूयते।

सिद्धनाथ इति। अश्विनीकुमार आदिनाथो नित्यनाथश्चेत्यस्य नामान्तराणि भवन्ति। नित्यनाथ इत्यस्य पितृदत्त नाम। त्रयोदश-खृष्टशताब्द्या शङ्कगुप्ताचार्य्य स्वभार्य्याया पार्व्वतीदेव्या नित्यनाथ जनया मास। खरतरगच्छनाम्नि जैनसङ्घ यतिधर्म्ममतमवलम्ब्य स आदिनाथ इत्युपनाम लेभे। एष आदिनाथो वैद्यग्रन्थप्रतिसस्कारादश्विनीकुमार इत्युपाधिभूषित आसीत्। त्रयोदशखृष्टशताब्द्यामनेन रसरत्नाकर-रसार्णव-रसरत्नमाला-कामरत्न योगसारादिवैद्यकग्रन्था प्रणीता। तत्र रसरत्नाकरस्य हस्तलिखिते कस्मिंश्चिद् ग्रन्थ आदिनाथकर्त्तृत्वे समुल्लिखितेऽपि कलिकातास्थित-गणेशचन्द्रघोष महोदयेन मुद्रिते ग्रन्थे नित्यनाथविरचितत्व दृश्यते। उपवर्णितास्तु विषया उभयत्र न विभिन्ना।

अधस्ताद् रसार्णवप्रस्तावो द्रष्टव्य। रसरत्नाकरस्य प्रथम उपदेशे लिखितमस्ति—

'यदुक्त शम्भुना पूर्व्व रसखण्डे रसार्णवे।
रसस्य बन्धनार्थे च दीपिकारसमङ्गले॥
व्याधितानां हितार्थाय प्रोक्त नागार्जुनेन यत्।

उक्त धूर्जटिसिद्धेन स्वर्गवैद्य-कापालिके ॥
अनेकरसशास्त्रेषु संहितास्वागमेषु च ।
यदुक्त वाहटे तन्त्रे सुश्रुते वैद्यसागरे ॥
अन्यैश्च बहुभि सिद्धै र्यदुक्त च विलोक्य तत् ।
तत्र यद् यदसाध्य स्याद् यद् यद् दुर्लभमौषधम् ॥
तत्तत् सर्व्वं परित्यज्य सारभूत समुद्धृतम् ।
क्वचिच्छास्त्रे क्रिया नास्ति क्रमश्चापि न च क्वचित् ॥
मात्रायुक्ति क्वचिन्नास्ति सम्प्रदायो न च क्वचित् ।
तेन सिद्धि र्न तत्रास्ति रसे वाथ रसायने ॥
वैद्ये वादे प्रयोगे च तस्माद् यत्नो मया कृत ।
यद् यद् गुरुमुखाज् ज्ञात स्वानुभूत च यन्मया ॥
तत्तल्लोकहितार्थाय प्रकटीक्रियतेऽधुना ।' इति ।

एकादशखृष्टशताब्दीयचक्रपाणेरपि श्लोको रसरत्नाकरे समुद्धृतो दृश्यते ।

सुरानन्द इति । रसरत्नसमुच्चयस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—'नागार्जुन सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन' इति । एष कश्चित् प्रसिद्धो हठयोगी रसाचार्य्यश्चासीत् । सुरानन्द इति पाठ प्रामादिक एव । अस्य यथार्थं नाम सुरामन्द इति । अनेन सुरानन्दसिद्धान्त प्रणीत । स च ग्रन्थ इदानीमपि विलसति ।

सोमदेव इति । एष राघवदेवस्य तनयो गोणिकापुत्रस्याच्युतस्य शिष्य श्रीकृष्णशार्ङ्गधरस्य पिता करालभैरवपुरस्य सामन्तो द्वादश त्रयोदशखृष्ट-शताब्दीयश्चासीत् । अनेन रसेन्द्रपरिभाषा रसेन्द्रचूडामणी प्रणीतौ । गुरुशिष्यौ सम्भूय रसेश्वरसिद्धान्त कृतवन्तावित्येका प्रसिद्धिरस्ति । रसरत्न-समुच्चयो वाग्भटेन प्रणीत, सोमदेवस्तु त ग्रन्थ प्रतिसंस्कृत्य मूलग्रन्थ-कर्त्तृनाम्ना प्रकाशितवान् ।

तन्त्रशास्त्रीयरीत्या रसेश्वरसिद्धान्त प्रणीत । तत्र लिखितमस्ति—

'कर्म्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।
रसश्च पवनश्चेति कर्म्मयोगो द्विधा मत ॥
मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।
बद्ध खेचरता कुर्य्याद् रसो वायुश्च भैरवि ॥
नानावर्णो भवेत् सूतो विहाय घनचापलम् ।
लक्षण दृश्यते यस्य मूर्च्छित त वदन्ति हि ॥
आर्द्रत्व च घनत्व च तेजो गौरवचापलम् ।
यस्यैतानि न दृश्यन्ते त विद्यान् मृतसूतकम् ॥
अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्म्मलो गुरु ।
स्फोटन पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम् ॥' इत्यादि ।

कृतेऽपि ग्रन्थे तन्त्ररीत्या तत्र लौकिकवृत्तान्तानामभावो नोपलभ्यते । तत्र लिखितमस्ति—

'देवा केचिन् महेशाद्या दैत्या काव्यपुर सरा ।
मुनयो बालखिल्याद्या नृपा सोमेश्वरादय ॥
गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनायक ।
चर्वटि कपिलो व्याडि कापालि कन्दलायन ॥
एतेऽन्ये बहव सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।
तनु रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणा ॥' इति ।

बालखिल्या स्वल्पप्रमाणा ऋषयो ब्रह्मपुत्रत्वेन प्रसिद्धा आयुर्व्वेदवित्तमाश्च । सोमेश्वर कीर्त्तिकौमुदीप्रणेता १० ११ खृष्टशताब्दीय । गोविन्दभगवत्-पादाचार्य्यो रसहृदयप्रणेता, सप्तमखृष्टशताब्दीयगौडपादस्य शिष्य , शङ्कराचार्य्यस्य गुरुश्चासीत् । गोविन्दनायको द्वादशखृष्टशताब्दीयो रसाचार्य्य एव । चर्व्वटिश्चर्व्वटिसिद्धान्तकृद् द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयमत्स्येन्द्रनाथस्य

गुरु हठयोगी रसाचार्य्यश्च। व्याडि दाक्षितनय पाणिनिमुने मातुलपुत्रो दाक्षायणव्याडि सग्रहकारो रसाचार्य्या बलचरितप्रणेता सप्तमखृष्टपूर्व्व-शताब्दीवर्त्यैव। परमर्षि कपिल साङ्ख्यप्रवक्ता सिद्धपुरुष एव। कापालि कापाली वा द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीवर्त्तिन शककुषाणाधिते वासुदेवस्य पुत्रो वामाचारी रससिद्ध कन्दलायनस्तस्य प्रियशिष्य प्रकटावधूतो रसाचार्य्यश्चास्ताम्। एते सर्व्वे पुण्यश्लोका महापुरुषा इति सत्यम्, किन्तु तन्त्रे तेषा नामसन्निवेश आगमविरुद्धत्वेन प्रतिभाति।

रसरत्नसमुच्चये सोमदेव स्वनामग्राहमाह—

'कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये।
परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रै शिष्टैश्च भाषिता ॥' (८।१) इति।
'अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्यशेषत ।
समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥' (६।१) इति च।
'नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वर ।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापर पृथिवीतले ॥' (६।६५) इत्यपि।

सोमदेवीयरसेन्द्रचूडामणे नानाश्लोका रसरत्नसमुच्चये समुद्धृता दृश्यन्ते—

(१) 'रौप्येण सह सयुक्त ध्मात रौप्येण चेल्लगेत्।
तदा निरुत्थमित्युक्त लोह तदपुनर्भवम् ॥' (८।२६) इति।
(२) 'न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्व्वथा।
चपलोऽय समादिष्टो वार्त्तिकै नागसम्भव ॥' (८।४१) इति च।
(३) 'इत्थ हि चपल कार्य्यो वङ्गस्यापि न सशय ।
तत्स्पृष्टहस्तसस्पृष्ट केवलो बध्यते रस ॥' (८।४२) इति च।
(४) 'स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने।
अय हि खर्पराख्येन लोकनाथेन कीर्त्तित ॥' (८।४३) इति च।

इत्येवमाद्या ।

'स्वच्छन्दभैरव' इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे पठ्यते—'रसाकुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरव' इति । अय शिवानुचरविशेष इति प्रसिद्धि । अनेन स्वच्छन्दभैरवनामक तन्त्र स्मर्य्यते । कवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो वर्त्तते । दुर्गापूजाया स्वच्छन्दभैरव आवरणदेवतात्वेन सपूज्यते । ज्वराधिकारे तन्नाम्नौषध प्रचलत्येव ।

हरीश्वर इति । एष त्रिगर्त्तदेशीयनरपति हरीश्वरतन्त्रप्रणेता रसाचार्य्यश्चासीत् । त्रिगर्त्तदेश इदानीं जालन्धरनाम्ना प्रसिद्ध । हरीश्वरो द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीवर्त्त्येव ।

समाप्त वृद्धवाग्भटीयवृत्तम् ।

समाप्ता च वृद्धत्रयी ।

रहस्योद्घाटनं कृत्स्नं यत्नतो यत् कृतं मया ।
तेनैव प्रीयता देवी विद्याऽविद्यासु या स्थिता ॥

अथो ग्रन्थसूची

सङ्केता—खृश=खृष्टशताब्दीय खृष्टशताब्दीया खृष्टशताब्दीय वा

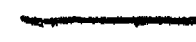
खृपूश=खृष्टपूर्व्वशताब्दीय, खृष्टपूर्व्वशताब्दीया, खृष्टपूर्व्वशताब्दीय वा

सग्रह =अष्टाङ्गसग्रह, वृद्धवाग्भटो वा।

सग्रहसहिता - अष्टाङ्गसग्रहसहिता, मध्यवाग्भट, मध्यसहिता वा।

हृदयम् - अष्टाङ्गहृदयसहिता, लघुवाग्भट, स्वल्पवाग्भटो वा।

ग्रन्थस्थितश्लोकानां सूची

कतिपयशब्दानां सूचीपत्रम्

महताऽपि प्रयत्नेन
तमिस्रायां परामृशन् ।
कृष्णाशुक्लविवेकं हि
न कश्चिदधिगच्छति ॥

स्थितिकालानुसारेण शास्त्रचिन्तकादीना सङ्क्षिप्तविवरणम् ।

मनीषिषु शास्त्रचि तकेषु च कतिपयानामानुमानिकस्थितिकालादयोऽध प्रदर्श्यन्ते । न खलु वय प्रागैतिहासिकमुनीना कालनिरूपणे प्रयतामहे । एवविधकर्मणि हि व्यर्थप्रयत्नेनाष्टमशताब्दीयेन भट्टपादकुमारिलसदृश सूक्ष्मशेमुषीसम्पन्नजनेनापि साक्षेपमुक्तम्—

"महतापि प्रयत्नेन तमिस्रायां परामृशन् ।
कृष्णशुक्लविवेक हि न कश्चिदधिगच्छति ॥" इति ।

तथापि पाठकाना तृप्तयर्थमैतिहासिकमजुमदारमहोदयस्य "The Hindu History"—नामकग्रन्थे केषाञ्चन शास्त्रचिन्तकाना स्थितिकाला यथा निर्णीता स्तथा हि प्रथमतोऽत्रोपनिबध्यन्ते । मजुमदारमहोदयेनोक्तम्—

१ । वैद्यसन्देहभञ्जनकृद् विदेहाधिपो जनक पञ्चविंशतिखृष्टपूर्व्व-शताब्दीवर्त्ती,

२ । द्वैधनिर्णयतन्त्रकृदगस्त्यमुनि द्वाविंशखृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

३ । तन्त्रसारकप्रणेता जाजलिमुनि वि शखष्टपूर्व्वशताब्दीय,

४ । वेदाङ्गसारप्रणेता जाजलिमुनिरूनविंशखृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

५ । निदानकृत् पैलमुनिरष्टादशखृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

६ । सर्व्वधरतन्त्रकृत् कवथमुनिरष्टादशखृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

७ । चिकित्साकौमुदीकृद् वामकापरपर्य्यायो द्वितीयकाशीराज सप्तदशखृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

८ । चिकित्सातत्त्वविज्ञानप्रणेता चतुर्थकाशीराजधन्वन्तरि षोडश-खृष्टपूर्व्वशताब्दीय,

९। चिकित्सादर्शनकृत् सप्तमकाशीराजो दिवोदासो धन्वन्तरि पञ्चदशखृष्टशताब्दीयस्तस्य च सुश्रुतादय शिष्या स्तत्समयवर्त्तिन ,

१०। सहिताकारश्चरकमुनि श्चतुर्द्दशखृष्टपूर्व्वशताब्द्या न हि परवर्त्ती ,

११। पाणिनिमुनिरष्टमखृष्टपूर्व्वशताब्दीय —इति।

नेदृश सिद्धान्तस्तु हृदयग्राहित्वेन प्रतिभाति। पञ्चविंशखृष्टपूर्व्व-शताब्द्या कुरुपाण्डवाना युद्धमभूदित्युक्त गणनया वराहमिहिरेण। अस्माद् महता कालेन पूर्व्ववर्त्ती विदेहाधिपो जनक। युद्धसमये व्यासदेवो जीवन्नासीत्। तस्य शिष्यस्थानीयो वैशम्पायन। चरकयाज्ञवल्क्यौ वैशम्पायनस्य शिष्याविति श्रीमद्भागवतम्। अत एव चरकमुनि श्चतुर्द्दशखृष्टपूर्व्वशताब्द्या महता कालेन पूर्व्वभव। व्यासजनक पराशर-मुनि र्वैद्यागमे महर्षेरात्रेयस्य शिष्यत्वेनोदघोषित। आत्रेयेण सह काशीराजस्य वामकस्य रसादिविषयक सलाप श्रूयते। सलापोऽय चरक-सहितायामुपनिबद्धो वर्त्तते। अत एव यो हि व्यासपितु समकालिक कथ स सप्तदशखृष्टपूर्व्वशताब्दीयो भवितुमर्हति।

'वेवरमोक्षमूलरे'त्याख्यपण्डितद्वयेन पाणिनिश्चतुर्थखृष्टपूर्व्वशताब्द्या विनिक्षिप्त। सत्यव्रतसामश्रमिमहोदयेन तु स चतुर्विंशखृष्टपूर्व्वशताब्द्या सस्थापित। एको हि गगनस्पर्शी, इतरद्द्वय पातालदर्शि। अत उभय मतवाद उपेक्षणीयो भवति। Vincent Smith महोदयेन तदीय Oxford History of India-नामक ग्रन्थस्य ५७ पृष्ठे पाणिने सप्तमखृष्टपूर्व्वशताब्दीयत्व निर्द्धारितम। S K Belvalkar महोदय इम मतवाद कक्षीकरोति।

थेयोडोर गोल्डष्टिकर (Theodor Goldstucker) नामक कश्चित् सस्कृतव्याकरणाभिज्ञो जार्म्मन्देशीय पण्डितप्रवर स्तदीये 'पाणिनि' नामकग्रन्थे विविध युक्तिजाल प्रदर्श्य पाणिनि ग्रीस्देशीय-कविवरस्य

होमरस्य समकालिक इत्यपि वक्तु न पराङ्मुखोऽभूत्। वर्त्तमानसमये पाश्चात्त्यप्राज्ञिकै द्वादशखृष्टपूर्व्वशताब्दीञ्च नवमखृष्टपूर्व्वशताब्दीञ्चान्तरा होमरकवे स्थितिकालोऽनुमीयते। C V Vaidya-महोदयेन तदीये 'History of Sanskrit Literature'-नामकग्रन्थे पाणिने नवम-खृष्टपूर्व्वशताब्दीयत्व प्रतिपादितम् (Vol III pp 119 etc)। वयमपि पाणिनि तत्समयवर्त्तिन मन्यामहे। अतो नवमखृष्टपूर्व्वशताब्दीं यात्रारम्भत्वेन (startiug point) गृहीत्वा वय कालनिरूपणे प्रवृत्ता भवेम। ग्रन्थप्रणयनावसरे ये ये वृत्तान्ता पूर्व्वमज्ञाता विस्मृता वासन् पश्चात्तु ज्ञानगोचर प्राप्ता स्तेऽपि सूच्या सन्निवेशिता। कालादिविषये पूर्व्वपूर्व्वग्र थेषु यदस्माभिरुक्त तेन सह ग्रन्थस्यास्य विरोधे समुपस्थिते परवर्त्तिनो ग्रन्थस्य प्रामाण्य ग्राह्य यत शास्त्रकारा समामनन्ति 'विप्रतिषेधे पर कार्य्यमिति, उक्तिश्च लौकिकी वर्त्तते—'भवति विज्ञतम क्रमशो जन' इति (भानुभट्टीयरसतरङ्गिणी)। येषामेकस्या शताब्द्यामाविर्भाव परवर्त्तिन्याञ्च शताब्द्या तिरोभावोऽभूता तेषा विषये 'सख्याऽनादेशे शतमि'ति यायेनानुपूर्व्विकशताब्दीद्वयमेकत्रोल्लिखित भविष्यति।

९ ८ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

पाणिनि —विश्वविश्रुतो वैयाकरणो मुनि। साम्प्रदायिक-न्यूनता-परिहारार्थमयमष्टाध्यायीं धातुपाठ प्रातिपदिकपाठ गणपाठ वा लिङ्गानु-शासन शिक्षाशास्त्रञ्च प्रणिनाय। उक्तिश्च साम्प्रदायिकी वर्त्तते—

"अष्टक धातुपाठश्च गणपाठस्तथैव च।
लिङ्गानुशासन शिक्षा पाणिनीया अमी क्रमात्॥' इति।

पाणिनिगोत्रसम्भूतत्वादय पाणिनिनाम्ना प्रसिद्ध। परवर्त्तिनि काले पाणिनिगोत्र सौपायनगोत्रनाम्नाऽभिहितमभवत्। पाणिननामकस्य कस्य-चित् पूर्व्वपुरुषस्य नामानुसारतोऽस्य पाणिननाम सम्भूत्। गवेषिणा

"डाउसन्" (Dowson)-महोदयेन समर्थितोऽय मतवाद । देवलमुनि पाणिने पितामह इत्यप्युद्घोषित Dowson-महोदयेन। पाणिने शालङ्किरिति नामदर्शनादय शलङ्कस्य पुत्र इति प्रतीयते। अभिधानरत्ने जटाधरेणोक्तम्—"अय शालङ्कनाम्नापि प्रसिद्ध" इति। कल्पद्रुकोषे केशवस्वामिना दाक्षेयनाम्नाऽयमभिहित । महाभाष्ये हि स्मर्य्यते "दाक्षी पुत्रस्य पाणिने" इति (१।१।८)। पाणिनिमाता दाक्षी दक्षमुनेरात्मजा। दाक्षिस्तस्य भ्राता। दाक्षायणस्तस्य भ्रातुष्पुत्र ।

"आहिक" इति पाणिने पितृदत्त नाम। शिवदत्तशर्म्मणा लिखितम् —"दाक्षीपुत्र पाणिनिगोत्र आहिकनामा मुनि गोत्राश्रयनाम्नैव प्रसिद्ध" इति (महाभाष्यम्—१४ पृ निर्णयसागरसस्करणम्)। पुरुषोत्तम देवस्य त्रिकाण्डशेषे लिखितमस्ति—"पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्र शालङ्कि पाणिनौ" इति। कल्पद्रुकोषे केशवस्वामिना त्वय शिवपर्य्यायभक्तत्वेन विनिर्द्दिष्ट ।

शालातुरीय सालातुरीयो वेति पाणिने र्नामा तरे। जटाधरस्य मतेन शालोत्तरीयोऽप्यस्य नामान्तरम्। शालातुरे भव इत्यणा शालातुरीय । तथा च गणरत्नमहोदधौ वर्धमान—शलातुरीयशकटाङ्गज चन्द्रगोमीति। जटाधर आह—"शालातुरग्रामवासिनि पाणिनिमुनौ शाला-तुरीय" इति। 'सलातुरग्रामाभिजन शलङ्कतनय" इति शिवदत्तस्य मतम् (महाभाष्यम्—१४ पृ—नि सा)। सम्भाव्यते यत् "तूदीशलातुर " (४।२।९४) इत्यादिसूत्रमवलोक्य समुपस्थित स एवविधे सिद्धान्ते।

अतो हि पाणिने पितामहो देवलमुनि, मातामहो दक्षमुनि, जनक शलङ्कमुनि, माता दाक्षीदेवी, मातुलो दाक्षिमुनि, मातुलपुत्रश्च रसाचार्य्यो दाक्षायणो व्याडि र्यो व्याकरणे लक्षश्लोकात्मक सग्रहग्रन्थ साहित्ये च

'बलरामचरित'नामक विपुल काव्यमेक प्रणिनाय (समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते स्थितो मुनिवर्णनाप्रसङ्गो द्रष्टव्य)। श्लोकवार्त्तिककारव्याघ्रभूति शिक्षा-प्रवक्ता त्रिनयनमुनिश्चास्य प्रियशिष्यावास्ताम्।

जाम्बवतीविजयकाव्यकृत् पाणिनि कश्चिदेक स्वतन्त्र पुरुष । न हि स नवमखृष्टशताब्दीत पूर्व्वभव । अतो ह्यष्टा यायीकृत पाणिने प्रायशो द्विसहस्रवर्षैरर्व्वाचीने काले स आविरासीत्।

७—खृष्टपूर्व्वशताब्द्याम्

कुणिगर्ग—पाणिने प्रथमो वृत्तिकार । वृत्तिरिय कुणिवृत्तिनाम्ना प्रसिद्धाऽऽसीत्। पतञ्जलिना बहुत्रास्य प्रामाण्य स्वीकृतम्।

६—खृष्टपूर्व्वशताब्द्याम

महावीरो वर्द्धमान—जैनाना चरमस्तीर्थंकर । अय ५६७ खृष्ट पूर्व्वाब्दे जात, ५२८ खृष्टपूर्व्वाब्दे च तिरोदधे।

६—५ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

सिद्धार्थो बुद्धदेवो वा—सिंहगुप्तो मायादेव्यामिममजीजनत्। अय हि ५६७ खृष्टपूर्व्वाब्दे मतान्तरेण ५५७ खृष्टपूर्व्वाब्दे वा जात, ५२७ खृष्टपूर्व्वाब्दे खारवेललिपिमतेन ५४३ खृष्टपूर्व्वाब्दे वा बुद्धतत्त्व समधिगम्य ४८७ खृष्टपूर्व्वाब्दे मतान्तरेण ४७७ खृष्टपूर्व्वाब्दे वा निर्व्वाण लेभे।

उदयन—वत्सदेशस्य महाराज । वासवदत्ताभार्य्य । बुद्धसख । नरवाहनबोधे पिता। पाण्डवकुमारस्यार्जुनस्य वशधर । जीवितस्य पुरुषार्थकर्त्तव्यता नावशिष्टेति मन्यमानौ ४६० खृष्टपूर्व्वाब्दे महाराज उदयनो राज्ञी वासवदत्ता च भृगुपतनेन प्राणास्तत्यजतु ।

नरवाहनबोधि—उदयनपुत्रो रसाचार्य्यो नरवाहनसिद्धान्तप्रणेता। वृत्तान्तोऽस्य ४ ५ खृष्टशताब्दीयबुद्धस्वामिकृते बृहत्कथाश्लोकसग्रहे समुप निबद्धो वर्त्तते।

गोमुख —पूर्व्वं नरवाहनस्य नर्म्मसचिवस्ततश्च तस्य मन्त्री । रसाचार्य्यं । गोमुखसिद्धान्तनामकरसग्रन्थकृत् ।

बिम्बिसार —मगधस्य महाराज, अभयस्य जनक, बौद्धजीवकवैद्यस्य पिता पितामहो वा ।

भिक्षुकात्रेय —तक्षशिलाया प्रधानाध्यापक, प्रसिद्धश्चिकित्सक शस्त्रोपचारक, बौद्धश्च । एष हि बौद्धजीवकस्य गुरु । पाश्चात्त्यपण्डिता इममत्रिपुत्रो महर्षिरात्रेय इति मत्वा विभ्रान्ता एव ।

जीवक —बौद्धवैद्य, महाराजबिम्बिसारस्य पुत्रो बिम्बिसारतनयस्याभयस्य पुत्रो वा, भिक्षुकात्रेयस्य शिष्यो बालचिकित्सादक्षश्च । शुभचन्द्रप्रणीते जीवकचरिते वृत्तान्तोऽस्य समुपनिबद्धो वर्त्तते । वृद्धजीवक स्थविरजीवको वा कश्चिदेक सुप्राचीनवैद्यागमिकमुनि कश्यपमुने शिष्यश्च ।

महाकाश्यपो बौद्धकनकमुनिश्च प्रथम सङ्गीते त्रिपिटकस्थबौद्धमत प्रचारयामासतु । अनेन हिन्दुधर्म्मस्य महदनिष्ट साधितम् ।

वर्षोपाध्याय —उपवर्षस्य ज्येष्ठो भ्राता वाक्यकार-कात्यायनस्य गुरुश्च ।

उपवर्ष —उपकोशाया पिता वाक्यकारकात्यायनस्य श्वशुर । तेन ह्युभयमीमासावृत्ती प्रणीय बौद्धधर्म्मप्रचारप्रतिबन्धत्वेन हिन्दुधर्म्मस्य प्रतिप्रचार समारब्ध । अस्य हि मार्गमनुसृत्य वात्स्यायन-शबरस्वामि-प्रशस्तपादोद्द्योतकरभारद्वाज-कुमारिलभट्ट-शङ्कराचार्य्यादयो मनीषिणो बौद्धमतखण्डने बद्धपरिकरा बभूवु । उपवर्ष बोधायनत्वेन केचिद् म यन्ते । पर तु सनिश्चय वक्तुमिद न शक्यते ।

५-४ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

वररुचि कात्यायन —वररुचिरित्यस्योपाधि । एष हि वाक्यकार पाणिनिवार्त्तिककार इत्यर्थ । उपवर्षस्य जामाता, उपकोशाभार्य्यो वर्षस्य शिष्यश्च ।

वात्स्यायन —न्यायभाष्य प्रणीय बौद्धधर्म्मोत्सादनार्थमनेन हि दु धर्म्मप्रचार कृत । चाणक्य कौटिल्य पक्षिलस्वामी चेत्यस्य नामान्तराणि । विषयेऽस्मिन् हैमकोषादिग्रन्था द्रष्टव्या । "धर्म्मार्थकामा सममेव सेव्या" इति न्यायानुसारतो बौद्धधर्म्मप्रतिकूल पर तु वर्णाश्रमधर्म्मानुमोदित प्रवृत्तिमार्ग प्रकटीकुर्व्वता धर्म्मविप्लवाच्च हिन्दुसमाज रक्षितुमनेन कामसूत्र प्राणायि ।

४ ३ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

चन्द्रगुप्तबिन्दुसाराशोकाना राज्यकाला । चन्द्रगुप्ते दिव गते बिन्दुसार सिंहासनमारुरोह । तस्य सभाया वत्सदेशीयो ज्योतिर्व्विच्छन्द - सूत्रकार पिङ्गलनागाचार्य्य प्रधानसभापण्डितो बभूव । तस्मिन्नेव समयेऽपरेषु भ्रातृषु विद्यमानेष्वपि गणनयाऽशोकस्य राज्यप्राप्तिविषये भविष्यत्कथनात् २७४ खृष्टपूर्व्वाब्दे राज्याधिष्ठितेनाशोकेन पिङ्गलाचार्य्य 'आर्य्यभट्ट' इत्युपाधिना भूषितोऽभवत् । अय हि प्रथम आर्य्यभट्ट । परवर्त्तिनि काले ज्योतिर्विद एनमार्य्यभट्टमाहु । आर्य्यभट्टीयनाम्ना सम्प्रति प्रचरतो ग्रन्थस्य प्रथमे खण्डे गीतिच्छन्दसा रचिता ये दश श्लोका दृश्यन्ते ते ह्यनेनैव विरचिता इत्यनुमीयते । केषाञ्चिन्मते एष हि सूर्य्य सिद्धान्तकार । आर्य्यसिद्धान्तकार आर्य्यभट्ट ४७६ खृष्टाब्दे जन्म लेभे ।

३-२ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

पुष्पमित्र —मौर्य्यवशीयो महाराजो बृहद्रथस्य सेनापति । एकदा स सेनाना शस्त्राभ्यासप्रदर्शनाय स्वस्वामिनमाहूय सहसा त शाठ्य न जघान । तदुक्त बाणभट्टेन हर्षचरिते—"प्रज्ञादुर्ब्बल च बलदर्शन-व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्य सेनानीरनार्य्यो मौर्य्य बृहद्रथ पिपेष पुष्पमित्र"

इति (६ उन्छ्वास)। राजहननात् पर सिहासनमारुह्य कलङ्कप्रक्षालनाय पतञ्जलिमुनेरा यद्येण हयमेधयज्ञोऽनेन सम्पादित ।

पतञ्जलि —महाभाष्यप्रणेता। एष चरक्वार्त्तिक सिद्धान्तसारावली च वैद्यकग्रन्थद्वय प्राणैषीत्। राजघस्य पुष्पमित्रस्य हयमेधयागेऽ यज्ञत्व-स्वीकरण विवेकविरुद्धत्वेन नायममन्यत।

२ १ खृष्टपूर्व्वशताब्द्यो

देवाचार्य्यापरपर्य्याय शबरस्वामी—एष मीमासाभाष्य प्रणिनाय। पुत्रोऽस्य ५७ खृष्टपूर्व्वाब्दे शाक्यतन्त्रपानामुच्छेदसाधनपूर्व्वकम् उज्जयिनीराजो भूत्वा विक्रमादित्येत्युपाधिं जग्राह। अय हि प्रथमो विक्रमादित्य। अतो हि ५७ खृष्टपूर्व्वाब्दोऽधुनापि विक्रमाब्दत्वेन प्रचलति। अस्य सभाया वराहतनयेन प्रथमवराहमिहिरेण बृहत्सहिताया बीजरोपण समारब्धमिति किंवदन्ती वर्त्तते। वर्त्तमानकालस्य प्रतिसस्कृता बृहत्सहिता ६ खृष्टशताब्दीया-दादित्यतनयाद्वराहमिहिरात् समधिगम्यतेऽस्माभि ।

ईश्वरकृष्णाचार्य्य —कपिलवस्तु निकषा कनकपुरग्रामे साख्यकारिका परपर्य्याया कनकसप्ततिरनेन प्रणीता। ग्रन्थस्यास्य प्रथमवृत्तिकारो माठराचार्य्य ।

कनिष्क —पुरुषपुरस्य विद्वत्प्रिय शककुषणाधिपति बौद्धभावापन्नश्च सम्राट्। अस्य सभा पण्डितभूयिष्ठाऽऽसीत्। एषोऽपि पण्डिताञ् जातिधर्म्मनिर्व्विशेष पुपोष। रायोलपिण्डिदेशान्तर्गत'म्यानिक्याला'ख्य-ग्रामोद्धृतकनिष्कमुद्राया श्रद्धधानाना प्राज्ञिकाना मतेन कनिष्क ३३ खृष्टपूर्व्वाब्दवर्त्ती। पर त्वनेके पण्डिता कनिष्क १।२ खृष्टपूर्व्वशताब्दीय-त्वेन मन्यन्ते। ७८ खृष्टपूर्व्वाब्दे कनिष्कस्य राज्याभिषेकात् तत्कालत शकाब्दारम्भोऽपि दृश्यते। अतस्त १-२ खृष्टपूर्व्वशताब्द्या वय स्थापयाम ।

१२ खृष्टशताब्द्यो

कनिष्क —पुरुषपुरस्य विद्वत्प्रिय शककुषणाधिपति बौद्धभावापन्नश्च सम्राट्। सभायामस्य बहव पण्डिता सम्मिलिता बभूवु । ते च यथा, नागार्जुनबोधि, कपिलबलनामकनवीनचरक, कापिलबलनामकनवीनसुश्रुत, कविरश्वघोष इत्यादय । ७८ खृष्टाब्देऽय सिंहासनमारुरोह । अत खलु ७८ खृष्टाब्द प्रथमशकाब्दत्वेन प्रसिद्ध ।

नागार्जुनबोधि —कनिष्कसभ्यो ब्राह्मणकुलसम्भवो भास्करापरपर्य्याय राहुलभद्रस्य शिष्यो भूत्वा बौद्धधर्म्मे दीक्षितो बभूव। महाराजकनिष्का-दिष्टेनैतेन काश्मीरे बौद्धसङ्गीतिराहूता। नागार्जुनबोधि र्महायानहीन-याननामकबौद्धसम्प्रदाययो प्रतिष्ठाता। बौद्धदर्शनेऽस्य माध्यमिक-कारिकादिग्रन्था सुप्रसिद्धा ।

नवीनसुश्रुत —प्राचीन सुश्रुततन्त्र प्रतिसस्कृत्य वर्त्तमानसुश्रुतसहिता प्रणिनाय। कापिलबलोऽस्य नाम। एष कपिलबलनामकनवीनचरकस्य पुत्र । नागार्जुनस्याध्याद्येण सुश्रुततन्त्र प्रतिसस्कृत्याऽय सुश्रुतोपाधि लेभे। ततोऽनेन चरकप्रतिसस्कार समारब्धोऽपि समाप्तिं नेतु न शेके। अतश्चरकीयचिकित्सितस्थानस्थितत्रिशाऽध्याये दृढबलाचार्य्येण लिखित "तानेतान् कपिलबल शेषान् दृढबलाऽकरोदि"ति।

नवीनचरक —नागार्जुनस्याध्यक्ष्येण कपिलबलपण्डितश्चरकसहिताया योग्यस्थाने पातञ्जलवार्त्तिकाना सन्निवेशपूर्व्वक किञ्चित् किञ्चित् सस्कृत्य चरकोपाधिं लेभे। पुत्रोऽस्य कापिलबलश्चरकसहिताया कियतश्चनाशान् प्रतिसञ्चस्कार (दृढबलो द्रष्टव्य)।

कविरश्वघोष —कनिष्कसभ्यो ब्राह्मणकुलोद्भवोऽप्यय भास्करापरनामक-राहुलभद्रस्य शिष्यत्व स्वीकृत्य बौद्धधर्म्मे दीक्षितो बभूव। ततश्च स भदन्तोऽश्वघोष इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत्। एष साकेतनगरे कस्यचिद्

ब्राह्मणस्यौरसेन तत्पत्न्या सुवर्णाख्याया जन्म लेभे । अस्य पितृदत्त नाम पुण्यादित्य इति । कामसूत्रादिकृतो वात्स्यायनस्य प्रवृत्तिमार्गप्रचाराभिप्रायमुपलभ्य तत्प्रतिकारार्थं बौद्धधर्म्मस्थितनिवृत्तिमार्गस्य प्रतिप्रचार विधातु सौन्दरन्द बुद्धचरितञ्चेति काव्यद्वय प्राणैषीत् । सौन्दरनन्दस्याष्टादशसर्गान्ते स्पष्टमेव तेनोक्तम्—

"इत्येषा व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भाकृति
श्रोतॄणा ग्रहणार्थमन्यमनसा काव्योपचारात् कृता ।
यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत् काव्यधर्म्मात् कृत
पातु तिक्तमिवौषध मधुयुत हृद्य कथ स्यादिति ॥" इति ।

ग्रन्थान्तेऽश्वघोष आत्मान महाकविं महावादिनञ्चोदघोषयत् ।

गुणाढ्य —प्रतिष्ठानाधिपते सातवाहनस्य म त्री बृहत्कथाप्रणेता च । बृहत्कथामधिकृत्य दण्डिनोक्तम्—"भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथामि"ति । कथाग्रन्थमतेन पुष्पदन्तमित्रो मलयवान् गौरीदेव्या शापेन पैठाननगरे गुणाढ्यरूपेण जन्म लेभे ।

शर्व्ववर्म्माचार्य्य —एष पैठाने कलापसूत्राणि प्रणिनाय । शर्व्ववर्म्माचार्य्यो वानप्रस्थाश्रमग्रहणानन्तर स्कन्दस्वामीति नाम परिगृह्य निरुक्त भाष्य व्याचख्य इति प्रवाद श्रूयते । प्रमाणसापेक्षस्त्वय मतवाद ।

शालिवाहन —राजा, वटयक्षिण्या शिष्य, नागार्ज्जुनस्य सतीर्थ्य, रसार्णवनामकरसग्रन्थकृच्च ।

माठराचार्य्य —एष साङ्ख्यकारिकावृत्तिं प्राणैषीत् ।

२—खृष्टशताब्द्याम्

कापिलबल —कपिलबलनामकनवीनचरकस्य पुत्र । एष पितृसस्कृतचरकसहिताया कियतश्चनाशान् प्रतिसञ्चस्कार । दृढबलाचार्य्येण समर्थित-

मेतत् । यतश्चिकित्सास्थानीयत्रिंशाध्याये स्पष्टं तेन लिखितम्—"तानेतान् कापिलवल शेषान् दृढबलोऽकरोदि"ति ।

वागभट—सिंहगुप्तस्य जनक प्रथमो वाग्भट, शास्त्रनिष्ठो ब्राह्मण, स्मार्त्तपण्डित, वैद्यनिघण्टुकारो वाग्भटव्याकरणप्रणेता च । षष्ठखृष्टशताब्दीयभर्तृहरिप्रणीतभाष्यदीपिकास्थिते "हन्ते कर्म्मण्युपष्टम्भात्" इत्यादिश्लोके वाग्भटव्याकरणस्य प्रामाण्यमुल्लिखितम् (शब्दशक्तिप्रकाशिकास्थितकारकप्रकरणस्य चरमो भागो द्रष्टव्य)।

२-३ खृष्टशताब्द्यौ

कनिष्कात् पर हुविष्कजुविष्कवसिष्काना राज्यकाला ।

सिंहगुप्त—प्रथमवाग्भटस्य पुत्रा द्वितीयवाग्भटस्य जनको वैद्यकशास्त्राभिज्ञश्च ।

वागभटो द्वितीय—प्रथमवाग्भटस्य पौत्र सिंहगुप्तस्य पुत्रो बौद्धावलोकितस्य पितृदेवस्य च शिष्य सग्रहहृदयादिप्रणेता चरकादिवृद्धत्रय्यामन्यतमत्वाद् वृद्धवाग्भटनाम्ना प्रसिद्धो धनातिशयाद् विद्यातिशयाच्च राजर्षि सिन्धुदेशीयचरकमुनित्वेन ख्यात कनिष्कपौत्रशककुषाणाधिपते र्वासुष्कापरपर्य्यायवासुदेवस्या तरङ्गवैद्यश्च ।

वासुदेव—शककुषाणाधिपति र्वासुष्क कनिष्कपौत्रो रसशास्त्रज्ञो वासुदेवसहितानामकरसग्रन्थकृच्च ।

विशारद—विशारदसिद्धान्तकृत् ।

हरीश्वर—त्रिगर्त्तदेशस्य (वर्त्तमानजालन्धरस्य) नृपति, रसाचार्य्यो हरीश्वरनामकरसतन्त्रकृच्च ।

शूद्रक—विदिशाया महाराज शूद्रको मृच्छकटिक प्रणिनाय । विषयेऽस्मिन् प्राज्ञिकाना वैमत्यमस्ति । आभीरराजपुत्र शिवदत्त एव

शूद्रक इति कनो (Konow) महोदयो मन्यते। क्षीरस्वामी त्वाह—'शूद्रकस्त्वग्निमिनाख्य' इति (२।८।२)।

कविर्भास —एष मध्यभारते स्वप्नवासवदत्तादीनि नाटकानि प्राणैषीत्। राजशेखरमतेन भासो धावको रजक इत्यर्थ । कविविमर्शे तेन लिखितम्—

"कारण तु कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता।
धावकोऽपि हि यद्भास कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥" इति।

भासनाटकेषु स्वप्नवासवदत्तमेव (स्वप्नवासवदत्ता वा) सर्व्वोत्कृष्टो ग्रन्थ । अत्र चास्ति राजशेखरवचनम्—

"भासनाटकचक्रेऽपि चछेकै क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्ताया दाहकोऽभून्न पावक ॥" इति।

भासप्रणीता इतरे ग्रन्था प्रतिमानाटकाऽभिषेकनाटक मध्यमव्यायोग दूत घटोत्कच कर्णभारोरुभङ्ग-पञ्चरात्र-चारुदत्तादय ।

"चञ्चलचूडञ्चपलै र्वत्सकुलै केलिपरम्।
ध्याय सखे स्मेरमुख नन्दसुत माणवकम् ॥" इति

श्लोको भासप्रणीतबालचरिते दृश्यते।

२-४ खृष्टशताब्दो

कापालि कापालिक कापाली वा—शककुषणाधिपति कनिष्कस्य वशधरो वासुदेवस्य पुत्र प्रकटावधूत कन्दलायनस्य गुरू रसराजमहोदधि-प्रणेता द्वितीयवाग्भटस्य कनीयान् सामसमयिक ।

चन्द्रसेन —महाराजो 'दिल्ली' नगरे लौहस्तम्भप्रतिष्ठाता कालञ्जरदुर्ग-निर्म्माता च। एष चन्द्रसेनसिद्धान्तो रसचन्द्रोदयश्चेति रसग्रन्थद्वय प्रणिनाय।

जयदेवो नागबोधि —बौद्धपण्डित । एष ईषत्तन्त्रापरनामक रसाध्याय प्राणैषीत्।

समुद्रगुप्त —चन्द्रगुप्तस्य पुत्र शकारिविक्रमादित्यचन्द्रगुप्तस्य जनक कुमारगुप्तस्य पितामह । एष कृष्णचरितकाव्ये रसाचार्य्यं व्याडिमुनि वर्णयामास ।

प्रशस्तपादाचार्य्य —वैशेषिकोपरि पदार्थधर्म्मसग्रहनामक भाष्य प्रणीतवान् ।

दिङ्नागो भदन्त —कुन्दमालादिसाहित्यग्रन्थान् प्रमाणतत्त्वसमुच्चयादि-वौद्धदर्शनग्र थाश्च रचयामास ।

४-६ खृष्टशताब्दीषु

समुद्रगुप्तात् पर तत्पुत्रस्य शकारिविक्रमादित्यद्वितीयचन्द्रगुप्तस्य राज्यकाल । तत्पर बालादित्यापरनामककुमारगुप्तस्य राज्यकालस्तत्पर स्कन्दगुप्तस्य राज्यकाल ।

शकारिविक्रमादित्यस्य सभाया धन्वन्तरिप्रभृतिनवरत्नाना समावेशो ऽभूदिति प्रसिद्धि वर्त्तते । पश्चिमवङ्गस्थितकाणसोनाया नरेन्द्रगुप्तनामक-शशाङ्कराजस्य राज्यमासीत् । थानेश्वरे प्रभाकरवर्द्धनस्य राज्य मालवे महाराजभर्त्तृहरे यशोधर्मस्य च राज्य आसन् ।

धन्वन्तरि —वैद्यो धन्वन्तरीयनिघण्टुकृद् विक्रमसभ्य, ४५ खृष्ट-शताब्दीयश्च ।

क्षपणक —सिद्धसेनगणिदिवाकर, विक्रमसभ्यत्वेन विश्रुत । न्याया वतारनामकजैनदार्शनिकग्रन्थ कल्याणमन्दिरस्तोत्रञ्चैष प्राणैषीत् । अय स्तुतिव्याजेन राजान कञ्चित् कुरुचिपूर्ण श्लोकमेक श्रावयामास । तच्छ्रुत्वा तात्कालिकै पण्डितैरेष दिवाकरमातङ्ग इत्यभिहित । अस्य श्लोकस्यैव-रूप पाठ श्रूयते—

'आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तर
सम्प्रत्येव हि साऽम्बुराशिरशना जाया जयोद्भूतये ।

पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुन सैवानवद्या स्नुषा
युक्त नाम समस्तशास्त्रविदुषां लोकेश्वराणामिदम् ॥" इति ।

अश्लील लज्जाव्यञ्जक घृणाव्यञ्जक वा भवति । अस्य तूभयव्यञ्जकत्वात् पण्डितैरेष क्षपणको मातङ्गत्वेनाभिहित ।

अमरसिह —अमरव्याकरणकृत् कोषकृच्च । कविकल्पद्रुमस्य प्रारम्भे वोपदेव एनम् आदिशाब्दिकानाम यतमत्वेन निर्द्दिदेश । कोषो ह्यस्योत्कृष्टो ग्रन्थ । भाष्यापहरणपूर्व्वक व्याकरणमेतत् प्रणीतमिति श्रूयते । सम्भाव्यते यत् कारणादस्मादस्य व्याकरणस्यात्यन्तविलोप सञ्जात इति । उक्तिश्च वर्त्तते प्राचीनानाम्

'अमरसिंहो हि पापीयान् सर्व्वं भाष्यमचूचुरदि"ति ।

शङ्कु शङ्कुको वा—तात्कालिक कश्चित् पण्डित । भुवनाभ्युदय-प्रणेता शङ्कु शकारिविक्रमादित्याद् महता कालेनार्व्वाचीन । एष नवमखृष्टशताव्दीय ।

"ध न्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु " इत्यादिश्लोको न खलु चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीवर्त्तिना ज्योतिर्व्विदाभरणकृता कालिदासेन विरचितो यत १०-११ खृष्टशताब्दीयभोजराजस्य समयेऽपि श्लोकोऽय प्रचलित आसीत् । प्राचीनश्लोकमिम दृष्ट्वा कालिदासादीना समकालिकत्वेन नवीनशङ्को कालनिर्द्देशो न सम्भाव्यते ।

वेतालभट्ट —विक्रमसभ्यो नीतिप्रदीपकृच्च । एष वेतालपञ्चविंशति-प्रणेता वा न वेत्यधुनाऽप्यनुसन्धेयम् । जम्भलदत्त शिवदासो वा वेताल-पञ्चविंशते र्न हि मूलकार । एतौ सग्रहकारौ ।

घटकर्पर —विक्रमसभ्यो घटकर्परकाव्यकृच्च । १७ १८ खृष्टशताब्दीय कविराजो भरतमल्लिकोऽस्य टीकाकार ।

कालिदास —विश्वविश्रुत कवि । अश्वघोषभदन्त भासकविभ्या परवर्त्तित्वादयमेनयो प्रभावेण कथञ्चिदुपकृत इति मन्यते । सम्भाव्यते यत् कालिदासो दिङ्नागभदन्तस्य प्रतिपक्ष आसीदिति । पूर्व्वमेघस्य चतुर्द्दश-श्लोकादनुमेयमेतत् । अनुमानेऽस्मिन् मल्लिनाथस्यानुकूल्यमस्ति । कालिदासस्य भार्य्या कमलादेवी मतान्तरेण वास तीदेवी वा ।

वराहमिहिर —एष आदित्यदासस्य पुत्र । एष काम्पिल्यनगरे ५०५ खृष्टाब्दे जात ५८७ खृष्टाब्दे तिरोहितश्च । एव सति नवरत्न-सभायामस्य समुपस्थान न हि सम्भवति । अस्य बृहत्सहिताया मूलग्रन्थ सस्कृत्य कश्चिज्ज्योतिविद वराहमिहिरनाम्ना ख्यातो बभूव । किमय नवरत्नानामन्यतम ?

वररुचि —प्राकृतप्रकाशकार कलापस्य चैत्रकूटिवृत्तिप्रणेता च । एष पञ्चमखृष्टशताब्दीवर्त्ती ।

वैद्यवाचस्पति —शब्दार्णवकोषकृत् ।

बुद्धस्वामी—बृहत्कथाश्लोकसग्रहकृत् । ग्र थेऽस्मिन् नरवाहनबोध विंवरण दृश्यते ।

भारवि —किरातार्जुनीयकाव्यप्रणेता जगद्विश्रुत कवि । "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" (१।३।७२) इत्यात्मनेपद पाणिनिना विहितम् । "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" [१।३।७८] इति सूत्रेणाकर्त्रभिप्राये परस्मैपदप्रयोग विहित । नियमस्यास्य व्यतिक्रमोऽपि दृश्यते । फलवति कर्त्तरि परस्मैपद-स्योदाहरण यथा—

"एकोऽपि कर्म्मकर्त्ता चेदनेके फलभागिन ।
तदा परस्मै विज्ञेयमिति भागुरिभाषितम् ॥" इति ।

अफलवति कर्त्तरि पुनरात्मनेपदस्योहरण दर्शयितु वैयाकरणैरुच्यते—"महाकविप्रयोगश्च दृश्यते, यथाह भारवि "तव द्दे दर्शन किं न धत्ते"

इति , न चेह दर्शनस्य कर्त्तु फलमस्ति किं तर्हि ? द्रष्टुरि"ति (कलापपञ्जी, आ ७६)। उपचारस्वीकारेणैव पाणिनि समर्थितो भवति। समुद्धृत श्लोकांश किरातार्जुनीयकाव्ये नोपलभ्यते। यथास्माभि र्दृश्यते तथा "स दर्शनं लोकगुरारमोघ तवात्मयोनेरिव किं न धत्त" [३।७] इति श्लोकांशस्यैव विकृति कविनोपनिबद्धा। किरातस्य प्रथमटीकाकारो महाराजकुमारो दुर्व्विनीतो यो हि कवेरन्तरङ्गो बन्धुरासीत्। सुचिरमदर्शनाद् भारविणा तस्मै पत्रमेकं लिखितम्। तत्राधस्तनश्लोकोऽवर्त्तत—

"अत्राभूत् सुप्रभातं प्रथममनु हठात् पापमुक्तं शरीरं
प्रोत्तीर्णो दु खसिन्धो र्हृदयमपि तथा त्वक् सुधासेकमाप्ता।
चक्षु स्निग्धाञ्जनाक्तं न च तदनुमितं यद् यदाप्तं सुखं च
हस्ताद्यैरिन्द्रियै र्मे प्रियतम तव हे दर्शनं किं न धत्ते॥" इति।

भारवि र्नासिक निकषाऽचलपुरवास्तव्यो नारायणस्वामिन पुत्रो मनोरथस्य जनको वीरदत्तस्य पितामहो दण्डिन प्रपितामह। पाणदेवोऽस्य लौकिकं नाम। एष काञ्च्या महाराजसिंहविष्णुवर्म्मणा सभापण्डित आसीत्। भारवे पितृदत्तं नाम हि दामोदर (अवन्तिसुन्दरीकथा द्रष्टव्या)।

विप्रचण्डाचार्य्य —सुश्रुतव्याख्याप्रणेता।

भर्त्तृहरि प्रथम —मालवेश्वरो वैराग्यशतकादिप्रणेता च। राजावल्या-मस्य विवरणमुपलभ्यते।

यशोधर्म्मा विक्रमादित्य —भर्त्तृहरे र्भ्राता। भर्त्तृहरे सन्न्यासग्रहणा-नन्तरमेष सिंहासनमारुरोह।

शशाङ्को नरेन्द्रगुप्तो वा—गौडेश्वर। एष प्रभाकरवर्द्धनं जघान। भट्टारहरिचन्द्रस्याश्रय।

६ ७ खृष्टशताब्द्यो

भट्टारो हरिचन्द्र —चरकटीका भट्टारसहिताञ्च प्रणीय खरनादतन्त्र प्रतिसञ्चस्कार। विश्वप्रकाशकृद् महेश्वरवैद्योऽस्य वशधर। बाणभट्टो हरिच द्र प्रशशस। अय हि धर्म्मशर्म्माभ्युदयनाटककृत्।

भर्तृहरि द्वितीय —वाक्यपदीय भाष्यदीपिका-प्रणेता। स्वग्र थोत्कर्ष समधिगम्य सोच्छ्वास तेनोक्तम्—

"अहो भाष्यमहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयम्।
अदृष्ट्वा मा गत स्वर्गमकृतार्थं पतञ्जलि ॥ इति।

मुनिं प्रतीदृशप्रगल्भताप्रदर्शनाद् ब्राह्मणसमाजे ग्रन्थोऽय चिरमनादृत आसीत्। भाष्यदीपिका भारतभूमे निर्व्वासिताऽधुना जार्म्मानदेशेऽवतिष्ठते। अधुनाप्यस्य कियाश्चनाशो दृश्यते। इचिं (I-Tsing) महोदयमतेन ६५०-६५१ खृष्टाब्दयो र्मध्येऽय तनु तत्याज।

बाणभट्ट —हर्षचरित-कादम्बरी प्रणेता। एष महाराजहर्षवर्द्धनस्य सभापण्डित आसीत्। हर्षचरितमस्य प्रथमो ग्रन्थ कादम्बरी त्वन्तिमो ग्र थ। बाणभट्ट कादम्बर्य्या सम्पूर्णता विधातु न शशाक। अतस्तस्य पुत्रो भूषणबाणभट्टो गुणाढ्यकृतबृहत्कथामवलम्ब्य ग्रन्थस्य न्यूनता पूरयामास। कादम्बरी कथाजातीयो ग्रन्थविशेष।

सुबन्धु —वासवदत्ताप्रणेता। वासवदत्ता श्लेषप्रधानाख्यायिका। अस्या ग्र थकृता न्यायवार्त्तिककारोद्द्योतकरो दण्डिप्रणीतच्छन्दोविच्छिति-श्चोल्लिखितौ। बाणभट्टेन हर्षचरितारम्भे वासवदत्ता प्रशसितुमुक्तम्—

'कवीनामगलद्दर्पो नून वासवदत्तया'। इति।

राघवपाण्डवीयकाव्ये लिखितमस्ति—

"सुब धु र्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रय।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा॥" (१।४१) इति।

८-६ खृष्टशताब्दीय कविराज एव राघवपाण्डवीयस्य प्रणेता।

दण्डी—काव्यादर्श दशकुमारचरितादिप्रणेता ।

उद्द्योतकरो भारद्वाज —एष थानेश्वरे न्यायवार्त्तिक प्रणिनाय ,

मयूर कवि —सूर्य्यशतकादिप्रणेता ।

माघ —शिशुपालवधकाव्यकृत् सुप्रभदेवस्य पौत्र श्रीदत्तकसर्व्वाश्रयस्य पुत्र । अस्य सम्पूर्णं नाम घण्टामाघ (शि० व० ४।२०) इति ।

६ ७ खृष्टशताब्द्यो

भर्त्तृहरिस्तृतीय —सौराष्ट्रान्तर्गतवलभीनगरस्य नृपते श्रीधरसेनस्य सभापण्डित । सप्तमखृष्टशताब्द्या स्तृतीयपादेऽनेन भट्टिकाव्य विरचितम् ।

व्याडिपण्डित —भैषज्यतत्त्वकृत् । आल्बेरुणि (Alberuni)-प्रणीते इण्डिया (India) नामकग्रन्थेऽस्योल्लेखो दृश्यते ।

धर्म्मबिन्दु – न्यायबिन्दुकृद् बौद्धपण्डित ।

७-८ खृष्टशताब्द्यो

दृढबल —कापिलबलश्चरकसहिताया यावत् प्रतिसञ्स्कार, ततोऽवशिष्टांशोऽनेन प्रतिसस्कृत , चिकित्सितस्थानीयत्रिंशाध्याये दृढबलेन स्वयमुक्तम्—

"तानेतान् कापिलबल शेषान् दृढबलोऽकरोत्" । इति ।

प्रतिसस्कारात् पर दृढबलेन चरकव्याख्या प्रणीता ।

गोविन्दभागवत —रसशास्त्रादिषु प्रमाणपुरुष , रसहृदयग्रन्थकृत्, रस-प्रक्रियाया हैहयदेशीयमहाराजकामदेवस्य गुरु , आध्यात्मिकविषये शङ्कराचार्य्यस्यापि गुरु , गौडपादाचार्य्यस्य शिष्य , ताम्रलिप्तस्थितब्रह्मानन्द-स्वामिन सतीर्थ्यश्च । एष नवमखृष्टशताब्द्या प्रारम्भे तिरोदधे । गोविन्दो विशिष्ट एको विद्वद्योगी चासीत् ।

माधवकर —शिलाह्रदवास्तव्य इन्दुकरतनयश्च । ७९५ खृष्टाब्दात् पर महाराजधर्म्मपालस्य राज्यकाले शिलाह्रदो विद्रुमशिलानाम्ना ख्यातो

बभूव। माधवनिदान रोगविनिश्चयो वाऽस्य यशस्तम्भ। उक्तिश्च वर्त्तते—"निदाने माधव श्रेष्ठ सूत्रस्थाने तु वाग्भट"—इति। एतदुपरि मैत्रेयरक्षितकृतटीका वैद्यवाचस्पतिप्रणीतमातङ्कदर्पणा विजयश्रीकण्ठकृतमधुकोषादिव्याख्याग्रन्थाश्च विलसन्ति।

८ खृष्टशताब्द्यामारब्यदेशीयखालिफाहारुण-अल् रशीदस्य निदेशेन "आल् आराबी मङ्का' चेत्याख्यसंस्कृताभिज्ञपण्डितद्वयेनारब्यभाषाया निदानमनूदितमभूत्। माधवनिदानेऽष्टाङ्गहृदयस्य बहव श्लोका क्वचिद-वैकल्येन क्वचिद्वोत्कर्षायेषत्परिवर्त्तनेन सह समुद्धृता दृश्यन्ते। माधव सुकवीनामन्यतम आसीत्।

उग्रादित्य —कल्याणसिद्धिप्रणेता। एष सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीय-चालुक्यराजविष्णुवर्द्धनस्य सभायामवतिष्ठते स्म।

महीधर —योगशतोपरि "विश्ववल्लभा" नामकटीकाकृत्। अहिच्छत्र वास्तव्यो ह्ययम्। रोहिलखण्डस्थितवेरिलिनामकनगरात् पश्चिमायामवस्थितो-ऽयमहिच्छत्रग्राम। बालतन्त्रादिकृत् कल्याणभट्टोऽस्य पुत्र। ७२२ खृष्टाब्दे कल्याणभट्टस्य बालतन्त्रप्रणयन समाप्तिमगमत्।

कुमारिलभट्ट —तन्त्रवार्त्तिकादिप्रणेता।

शङ्कराचार्य्य —शारीरकभाष्यादिकृत्। बालगङ्गाधरतिलकमहोदय मतेन ६८० खृष्टाब्दात् ७२० खृष्टाब्दपर्य्यन्तोऽस्य जीवितसमय आसीत्। ऐतिहासिकै पुन र्मतवादोऽय प्रत्यादिश्यते। तेषा मतेनैष ७-८ खृष्टाब्दे समुत्पन्न ८२० खृष्टाब्दे तिरोहितश्च।

हारुण अल्-रशीद —आरब्यदेशीयखालिफाख्यधर्म्मरक्षकनृपतिर्माधव निदानानुवादमकारयत्।

रविगुप्त —सर्व्वदण्डनायक सिद्धसारकृद् विशिष्टबौद्धवैद्यश्च। न्याय-मञ्जर्य्यां नवमखृष्टशताब्दीयजयन्तभट्टेन नामग्राहमस्य मतवाद- समुद्धृत।

मन्यतेऽयं वङ्गीयशूरवंशजातस्य कस्यचिद् राज्ञो धर्म्माधिकरणे संश्लिष्ट आसीदिति ।

स्वामिकुमार स्वामिदासो वा—चरकपञ्जिकाप्रणेता । ८-६ खृष्ट-शताब्दीयत्वमस्यानुमानतः सिध्यति । नायं विविधकाव्यटीकाकृतो मल्लिनाथ-स्यात्मजः १५ खृष्टशताब्दीयः कुमारस्वामी ।

कुमारदास—जानकीहरणकाव्यप्रणेता सिंहलस्य बौद्धनृपतित्वेन ख्यातश्च । जनुषान्धोऽयमासीदिति श्रूयते । अस्य काव्यमधिकृत्य नवम-खृष्टशताब्दीयेन राजशेखरेणोक्तम्—

"जानकीहरणं कर्त्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।
कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥" इति ।

'मास्म'शब्दस्य व्यस्तविपर्य्यस्तदूरस्थप्रयोगान् दर्शयितुं पाणिनीयेतर-वैयाकरणैः जानकीहरणस्थितप्रयोगा उल्लिख्यन्ते—"जुगुप्सत स्मैनमदुष्ट-भावं मैव भवानन्वृतसाधुवृत्त" इति । सिंहलदेशीयग्रन्थस्थितपाठोऽयं वैयाकरणानामुद्देश्यं साधयति । भारतीयग्रन्थे त्वेवंविधपाठो दृश्यते—

"मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सता स्मान्वृतसाधुवृत्तम् ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैररुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥" इति ।

अत्र 'मास्म'शब्दस्य व्यस्तदूरस्थप्रयोगौ दृश्येते । विपर्य्यस्तप्रयोगोऽस्य शर्व्ववर्म्मणा सम्मन्यते । विषयमिममधिकृत्य चैत्रकूटीवृत्तौ पञ्चमखृष्ट-शताब्दीयेन वररुचिनोक्तम्—"स्ममायोग इत्यकरणान्नेह द्वन्द्वः, न हि मास्मशब्दवत् स्ममाशब्दोऽप्यस्ति" (आ० २३ कविराजो द्रष्टव्यः) इति ।

६-खृष्टशताब्द्याम्

भोज—कान्यकुब्जाधिपतिः, वृद्धभोजः, वाचस्पतिमिश्रस्याश्रयः, राज-शेखरशिष्यमहेन्द्रपालस्य पिता, राजवार्त्तिकयुक्तिदीपिकाप्रणेता च ।

वाचस्पतिमिश्र — षडदर्शनटीकाकार कान्यकुब्जाधिपतिवृद्धभोजस्य सभापण्डित ।

नारायणदास सिद्ध — वैष्णववैद्यकशास्त्रप्रणेता । श्रूयते यद् रसायन पादस्य प्रारम्भेऽनेन श्रीमद्भागवतस्याधस्तनश्लोक सन्निवेशित —

"निगमकल्पतरो र्गलित फल, शुकमुखादमृतद्रवसयुतम् ।
पिबत भागवत रसमालय मुहुरहो रसिका भुवि भावुका ॥" इति ।

पादान्ते च वशस्थविलच्छन्दसा स्वरचित श्लोक एक सन्निविष्ट —

"अविश्रम यावदिद शरीरक
पतत्यवश्य परिणामदुर्व्वहम् ।
किमौषध पृच्छसि मूढ दुर्म्मते
निरामय कृष्णरसायन पिब ॥" इति ।

एष विष्णुशर्म्माणमनुसृत्य हितोपदेश प्रणिनाय ।

सूर्य्यपण्डित —रसभेषजकल्पकृत् ।

६-१० खृष्टशताब्द्यो

जेज्जटाचार्य्य —ब्राह्मण, भाष्यप्रदीपकृत्, कैयटस्य (केज्जटस्य) पिता, निरन्तरपदव्याख्यानामकचरकटीकाकृत् सुश्रुतस्य व्याख्याकारश्च ।

वृन्दकुण्डो वृन्दावनो वा—कुण्डवशस्य बीजिपुरुष (propositus), वृन्दमाधवापरपर्य्यायसटिप्पणसिद्धयोगवृ दसिन्धुकृत् पदविनिश्चयप्रणेता च । एष माधवकरात् परवर्त्ती वैद्यशास्त्रे प्रमाणपुरुषश्च । योगशास्त्रीयवृत्तौ चानेन वृन्दावनेतिनाम गृहीतम् । वृन्दकुण्डप्रणीतसिद्धयोगस्योपरि श्रीकण्ठदत्तेन वृन्दटीका व्याख्याकुसुमावली वा प्रणीता ।

अच्युताचार्य्य — आयुर्व्वेदसारकृत् । आयुर्व्वेदसारश्चक्रपाणिना समुल्लिखित ।

दुर्गसिह — कलापस्य बौद्धटीकाकार । कलापवृत्तिकारो दुर्गसिहो हि दुरासीत् । ८-६ खृष्टशताब्दी हि तस्य समय ।

तीसटाचार्य्य —चन्द्रटस्य पिता, चिकित्सासमुच्चय चिकित्साकलिका प्रणेता । चिकित्साकलिकाटीका चन्द्रटेन प्रणीता । तस्य ग्रन्थेऽगृहीत्वैव नाम तीसट आर्य्यशब्देन व्यपदिष्ट । सम्भाव्यते वैद्यत्रिंशत् तीसटकृतेति ।

बिन्दुनाथो बिन्दुभट्टो वा—बिन्दुसारो बिन्दुसग्रहो वेत्याख्यवैद्यक ग्रन्थ रसपद्धतिनामकरसशास्त्रीयग्रन्थञ्चाय प्राणैषीत् । एष हठयोगी चासीत् । अस्य बन्धुत्रयविधान' हठयोगविषयको ग्रन्थ । चन्द्रटेन चक्रपाणिना च नामग्राहमस्य वचनमुद्धृतम् ।

हलायुध —अभिधानरत्नमालाकृद् व्याकरणे कविरहस्यप्रणेता दाक्षिणात्यवास्तव्यश्च ।

हारावलीकृत्—अज्ञातनामा ग्रन्थकार । अस्य हारावल्या पर पुरुषोत्तमेनापरैका हारावली प्रणीता ।

१० खृष्टशताब्द्याम्

इन्दुपण्डित —अष्टाङ्गसग्रहोपरि शशिलेखाटीकाकृत् । एष इन्दुमित्र नाम्ना जिनेन्द्रबुद्धिकृतकाशिकान्यासोपरि चानुन्यास प्रणिनाय ।

केज्जट कैयटो वा—जेज्जटस्य पुत्रो भाष्यप्रदीपप्रणेता च । भर्तृहरिकृत-भाष्यदीपिकाया बहवो विषया भाष्यप्रदीपे प्रविष्टा ।

चन्द्रटाचार्य्य —तीसटस्य पुत्रस्तीसटीयचिकित्साकलिकाटीकाकारश्च । अनेन चरकसुश्रुतयो कालदुष्टा पाठा सशोधिता ।

नरदत्त —चक्रपाणे गुरु बृहत्तन्त्रप्रदीपस्तन्त्रप्रदीपो वेतिनामकवैद्यक-ग्रन्थकृच्च । मैत्रेयरक्षितस्य तन्त्रप्रदीप पाणिनीयधातुविषयको ग्रन्थ । एष ११-१२ खृष्टशताब्दीय आसीत् ।

भोजदेव —धाराधिपति केञ्जटस्याश्रय । एष वैद्यकशास्त्रे हृदयोपरि "आयुर्व्वेदरसायन" नामकटीका सिद्धान्तसग्रहादीन् ग्रन्थाश्च प्रागौषीत् । ज्योतिषस्मृतियोगव्याकरणालङ्कारशास्त्रेषु भोजदेवप्रणीता विविधा ग्रन्था विलसन्ति ।

१० ११ खृष्टशताब्दी

भास्करभट्टो भट्टभास्करो वा—भोजसभ्य सुश्रुतपञ्जिका रसेन्द्रभास्कर-प्रणेता च ।

महीपाल —गौडाधिपतिर्ग यदासस्याश्रयो नयपालस्य जनकश्च ।

गयदासमहाचार्य्य —महीपालस्य वैद्य । सुश्रुतोपरि बृहत्पञ्जिका न्यायचन्द्रिका वा चन्द्रिका वानेन प्रणीता। एष विशिष्ट एक प्रमाणपुरुष ।

सोढल —वैद्यकायस्थ शार्ङ्गदेवस्य पिता, 'गदनिग्रह' नामकप्रामाणिक ग्रन्थकृच्च ।

११ खृष्टशताब्द्याम्

गोवर्द्धनदत्त —चक्रपाणे सखा, नरदत्तस्य शिष्य, गुरुकृततन्त्रप्रदीपस्य टीकाकारश्चिकित्सालेशादिप्रणेता च ।

चक्रपाणिदत्त —नारायणदत्तस्य पुत्र, नरदत्तस्य शिष्य, भानुदत्तस्य भ्राता, महाराजनयपालस्य मन्त्री च । एष सुश्रुतोपरि "भानुमती"-टीका चरकोपरि चायुर्व्वेददीपिकानाम्नीं टीका प्रणिनाय । वैद्यशास्त्रेऽस्य नाना-ग्रन्था विद्यते, ते यथा चिकित्सासग्रहो द्रव्यगुणसग्रह सर्व्वसारसग्रहो व्यग्रदरिद्रशुभङ्करो वैद्यकोष इत्यादय । चिकित्सासग्रह श्चक्रदत्तसग्रहत्वेनापि प्रसिद्ध । अस्योपरि निश्चलकरेण रत्नप्रभाटीका शिवदासेन च 'तत्त्व चद्रिका'नाम्नी व्याख्या प्रणीते । चक्रदत्तस्यापरे ग्रन्था मूले द्रष्टव्या ।

भानुदत्त —चक्रदत्तस्य भ्राता कुमारभार्गवीय'नामकवैद्यकग्रन्थकृच्च । मूल द्रष्टव्यम् ।

भव्यदत्तदेव —वैद्यप्रदीपादिकृल्लोहशास्त्रविशेषज्ञश्च ।

त्रिलोचन —कलापपञ्जीकृद् गदाधरदासस्य पिता कायस्थवैद्यो वैद्य-कायस्थो वा वैद्यसारप्रणेता च ।

लोलिम्बराज प्रथम —'भैषजकल्प'नामकवैद्यग्रन्थप्रणेता, साहित्ये वैद्यविलासादिप्रणेता च । वैद्यविलासस्तु न हि वैद्यकग्रन्थ ।

स न्ध्याकरनन्दी—वैद्यो रामचरितकाव्यकृच्च । रामचरित द्व्यर्थाश्रय काव्यम् । ग्रन्थमिम रचयित्वाऽय 'कलिकालवाल्मीकि'रित्युपाधिभूषितो ऽभवत् । सन्ध्याकर सुप्रसिद्धवङ्गाधिपते रामपालस्य मन्त्रित्वमकरोत् ।

११-१२ खृष्टशताब्द्यो

अच्युतो गोणिकापुत्र —सोमदेवस्य गुरु । इमौ गुरुशिष्यौ सम्भूय रसेश्वरसिद्धान्त प्रणीतवन्तौ ।

ईशानदेव —त्रिपुराराज श्चरकमाधवनिदानयो ष्टीकाकारश्च ।

क्षीरस्वामी—अमरकोषस्य सुप्रसिद्धटीकाकार ।

गदाधर — कलापपञ्जीकृतत्रिलोचनस्य पुत्रो वैद्यप्रसारककृच्च ।

गयीसेन (गयिसेनो वा) —वङ्गीयविषपाडावास्तव्य सुश्रुतव्याख्या-कारश्च ।

वकुलकर —निश्चलकरस्य ज्येष्ठतात । अनेन 'सारोच्चय'नामक-वैद्यकग्रन्थ प्रणीत ।

वकुलेश्वरसेन — चरकटीकाकृत् ।

भवदेवभट्टबालबलभीभुजङ्ग —सुप्रसिद्ध स्मार्त्तपण्डित । अनेन वैद्यकशास्त्रे 'सन्निपातचन्द्रिका' प्रणीता ।

मैत्रेयरक्षित —अस्य पितृदत्त नाम मैत्रेयश्रीरक्षित इति । बौद्धपण्डितो-ऽयम् । माधवनिदानस्य व्याख्याकृत् । व्याकरणे 'धातुप्रदीप नामक-पाणिनीयधातुग्रन्थकृत् तन्त्रप्रदीपनामक-काशिकान्यासव्याख्याकृच्च ।

वङ्गसेन —चरकसुश्रुतयो टीकाकृत् । अय गदाधरस्य तनय । अनेन चिकित्सासारसग्रहो वङ्गसेनसग्रहश्च प्रणीतौ । चिकित्सासारसग्रह-श्चक्रदत्तीयचिकित्सासग्रहस्य व्याख्याविशेष । आत्रेयसहिताया आभास-मवलम्ब्य वङ्गसेनसग्रहोऽनेन प्रणीत ।

वाभटाचार्य्य —वाभटव्याकरणकृत् । शब्दशक्तिप्रकाशिकाया जगदीशे नोक्तम्—'प्राच्यै पञ्चविध प्रोक्त समासो वाभटादिभि ' इति । न ह्येष भर्त्तृहरिप्रोक्तो वाग्भट । एष वैद्यकशास्त्र वैद्यकसहिता वाभटसहिता वा शास्त्रदर्पणनिघण्टु च प्रणिनाय ।

हलायुध —राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित ईशान-पशुपत्यो भ्राता । अनेन ब्राह्मणसर्व्वस्वादिग्रन्था प्रणीता ।

हेमचन्द्रसूरि —शुक्लपटा जैन । अनेन निघण्टुशषो हैमव्याकरणादि-ग्रन्थाश्च बहव प्रणीता ।

१२ खृष्टशताब्द्याम्

लक्ष्मणसेन —गौडाधिपतिस्तत्पुत्र केशवसेन । केशवसेनस्य दौहित्रो मधुकोषादिकृद् विजयरक्षित एव । लक्ष्मणसभाया सुप्रसिद्धपञ्चरत्न व्यतिरिक्ता इतरे बहव पण्डिता आसन्, ते यथा भाषावृत्तिकार पुरुषोत्तम, पशुपति, ईशान इत्यादय । उमापतिधरो जयदेव शरणदेवो गोवर्द्धन धोयीश्चेति पञ्चरत्नम् । १११६ खृष्टाब्देऽस्य जन्मस्मारक-त्वेन पित्रा बल्लालसेनेन लक्ष्मणसवद्गणना प्रवर्त्तिताऽभूत् ।

वाग्भटस्तृतीय —अवैद्यक, आलकारिकपण्डित, जैनकवि, नेमि-निर्व्वाणमहाकाव्यप्रणेता च ।

सर्व्वानन्दवन्द्योपाध्याय —आर्त्तिहरस्य पुत्र, लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित, अमरकोषोपरि टीकासर्व्वस्वप्रणता च ।

सुकीरवैद्य —माधवनिदानस्य टीकाकार ।

सुदान्तसेन —चरकव्याख्याकृत् ।

१२-१३ खृष्टशताब्द्यौ

अरुणदत्त —अष्टाङ्गहृदयोपरि 'सर्व्वाङ्गसुन्दर'टीकाप्रणेता ।

केदारभट्ट —अय छन्द शास्त्रे वृत्तरत्नाकर वैद्यकशास्त्रे वैद्यरत्न च प्राणैषीत् ।

केशवभिषक्—वोपदेवस्य पिता सिद्धमन्त्रनिघण्टुकृत् । अय ब्राह्मण आसीत् ।

निश्चलकर —वकुलकरस्य भ्रातुष्पुत्रो विजयरक्षितस्य शिष्य श्चक्रदत्तीय-चिकित्साग्रहस्य 'रत्नप्रभा'नामकटीकाकारश्च । टीकैषा न मुद्रिता ।

- विजयरक्षित —राज्ञ केशवसेनस्य दौहित्र । माधवनिदानस्याश्मरी-प्रकरणपर्य्यन्ता मधुकोषटीका प्रणीय स दिव प्रयात । तत स्तच्छिष्येण श्रीकण्ठदत्तेन ग्रन्थ समाप्तिं प्रापित ।

श्रीकण्ठदत्त —विजयरक्षितस्य शिष्य । अनेन मधुकोष समाप्तिम-नायि । अनेन वृन्दकृतसिद्धयोगोपरि व्याख्याकुसुमावली प्रणीता । व्याख्याकुसुमावलीवर्ज्जममृतवल्ली वैद्यहितोपदेशश्चानेन प्रणीतौ ।

सोमदेव —श्रीकृष्णशार्ङ्गधरस्य पिता, अच्युतगोणिकापुत्रस्य शिष्यो रसेन्द्रपरिभाषा-रसेन्द्रचूडामणिनामकग्रन्थद्वयप्रणेता च । श्रूयते हि यद् गुरुशिष्यौ सम्भूय रसेश्वरसिद्धान्त सङ्कलितवन्ताविति । सोमदेवेन मूलरस रत्नसमुच्चयस्य कालोपयोगिन प्रतिसस्कार विधाय मूलग्रन्थकारद्वितीय-वाग्भटस्य नाम्ना रसरत्नसमुच्चय प्रकाशित । एष व्यापारो वैद्यकवृत्तान्तस्य ४२५-४३१ पृष्ठेषु व्याकृत आस्ते ।

१३ खृष्टशताब्द्याम्

गोपालकृष्णभट्ट —रसेन्द्रसारसग्रहकृत् । रामसेनकवीन्द्रमणिना

ग्रन्थस्यास्य टीकैका प्रणीता। टीकाया नामार्थबोधिकेति। रसेन्द्रसार सग्रहो वङ्गीयवैद्यकसम्प्रदाये नितरा समादृत एव। रसेन्द्रचिन्तामणिकृद् रामचन्द्रो गोपालकृष्णभट्टस्याधमर्णा।

डल्लणाचार्य्य —सुश्रुतस्य 'निबन्धसग्रह'नामकटीकाकृत्। एष सहनपालदेवस्य समितौ विरराज। अधुना टीकैषा सर्व्वजनप्रिया भवति।

नारायणभट्ट —कण्ठप्रकाश-वैद्यचिन्तामणिनामकवैद्यकग्रन्थद्वयप्रणेता। श्रीकण्ठकृतव्याख्याकुसुमावल्ल्युपरि टिप्पणग्रन्थ एक स्तेन प्रणीत। अनेन गीतगोविन्दस्य पद्यद्योतिनी टीका च विरचिता।

शार्ङ्गधर प्रथमो विद्याहम्मीरमिश्रो वा—शार्ङ्गधरसहिताकृत्, पर्य्याय मञ्जरी धातुमारणञ्चेति वैद्यकग्रन्थद्वयस्य प्रणेता च। शार्ङ्गधरसहिता तस्यैक प्रामाणिको ग्रन्थ।

१३ १४ खृष्टशताब्द्यो

वोपदेव —केशवभिषज पुत्रो ब्राह्मणो मुग्धबोधव्याकरणादिकृच्च। वैद्यकशास्त्रेऽस्य बहवो ग्रन्था विलसन्ति—यथा सिद्धमन्त्रप्रकाशटीका, शार्ङ्गधरसहिताटीका, सटीकशतश्लोकी, हेमाद्रिकृत "शतश्लोकी" ग्रन्थोपरि चन्द्रिकाटीका, हृदयदीपनिघण्टुश्चेति। धर्म्मशास्त्रे श्रीमद्भागवतोपरि मुक्ताफलनामकनिबन्धग्रन्थ महिम्न स्तोत्रटीका हरिलीलादीश्चाय प्रणिनाय। व्याकरणेऽपि कविकल्पद्रुमकाव्यकामधेनुप्रभृतय ग्रन्था वर्त्तन्ते।

महादेवपण्डित —हिकमत्प्रकाशकृत्, हाकिमिचिकित्साकारश्च।

वाग्भटश्चतुर्थ —शब्दार्थचन्द्रिकागुणपाठादिटीकाकृत।

वाचस्पतिवैद्य —आतङ्कदर्पणनामकनिदानटीकाकृत्।

विश्वनाथकविराज —औत्कलो ब्राह्मण, अलकारशास्त्रे साहित्यदर्पण वैद्यशास्त्रे पथ्यापथ्यनिघण्टुश्चेतिग्रन्थद्वय प्रणिनाय च।

अश्विनीकुमारो नित्यनाथो वा सिद्धनाथो वा—अश्विनीकुमारसहिता सस्कर्त्ता। अस्य ग्रन्थान्तराणि रसरत्नाकर रसरत्नमाला कामरत्न योग सारादीनि। रसशास्त्रेऽय प्रामाणपुरुष ।

आशाधर पण्डित —शाकम्भरीं निकषाऽष्टाङ्गहृदयटीकाऽनेन प्राणायि।

त्रिविक्रमदेवभट्ट —लौहप्रदीपकृत्। अत्र लौहशब्दो धातुमात्रवचन (A flood of light on the Science of certain metals including iron from therapeutic points of view)

नरहरिपण्डित —राजनिघण्टुनामकवैद्यककोषकृत्।

शार्ङ्गधरो द्वितीय —शार्ङ्गधरसहिताकृद् वैद्यवल्लभापरनामकज्वर-त्रिशत्या (त्रिशत्या वा) प्रणेता च। वैद्यवल्लभोपरि बहवष्टीका अस्य जनप्रियत्व प्रमापयन्ति।

हेमाद्रि र्मङ्किभट्टो वा—कामदेवस्यात्मज, अष्टाङ्गहृदयोपरि "आयुर्व्वेद-रसायन"नामकटीकाकृच्च। स्मृतिशास्त्रेऽस्य चतुर्व्वर्गचिन्तामणिनामक-सुप्रसिद्धनिबन्धग्रन्थोऽस्ति। हेमाद्रि र्वोपदेवस्याश्रय आसीत्।

१४ खृष्टशताब्द्याम्

काशीनाथो द्विवेदी—एष रसकल्पलता चिकित्साक्रमवल्लीमजीर्णमञ्जरी काशीनाथीं शार्ङ्गधरसहितोपरि गूढार्थदीपिकानाम्नी टीकाञ्च प्राणैषीत्। ग्रन्थसमालोचना मूले द्रष्टव्या।

जयदेव कविराज —रसकल्पद्रुमो रसामृतञ्चेति रसशास्त्रीग्रन्थद्वयस्य प्रणेता। १५ खृष्टशताब्दीयरामकृष्णभट्टप्रणीतरसेन्द्रकल्पद्रुमे रसामृत स्योल्लेखदर्शनादस्य चतुर्द्दशखृष्टशताब्दीयत्वमुपपन्न भवति।

विष्णुदेवपण्डित —बुक्वदेवस्य राजवैद्य सायणाचार्य्यस्य सम-

कालिकश्च। अस्य पुत्रेण रामेश्वरभट्टेन विष्णुदेवकृत 'रसराजलक्ष्मी'-नामकरसशास्त्रीयग्रन्थोपरि टीकैका प्रणीता।

वीरसिंह —तोमरवंशीयनरपतेर्देववर्म्मणः पुत्रः कमलसिंहस्य पौत्रश्च। अनेन वैद्यकशास्त्रे 'वीरसिंहावलोकनं' भक्तिशास्त्रे 'दुर्गाभक्तितरङ्गिणी' च प्रणीते। मैथिलकविविद्यापतेर्दुर्गाभक्तितरङ्गिणी कश्चिदेकः स्वतन्त्रो ग्रन्थः।

माधवाचार्य्य —बुक्कदेवस्य मन्त्री। तस्य भ्राता सायणाचार्य्यो राजनिदेशेन वेदभाष्यादीन् प्रणिनाय।

१४-१५ खृष्टशताब्द्यौ

गङ्गादाससूरि —वैद्यसारसंग्रहः चिकित्सामृतकृद् गोपालदासस्य पुत्रः कृष्णदासस्य भ्राता छन्दोमञ्जरीप्रणेता च। भ्रातृसहयोगेनायं चिकित्सामृतं प्रतिसञ्चस्कार।

गोविन्दाचार्य्य —रससार-सन्निपातमञ्जरीप्रणेता। अस्य वृत्तान्तो मूले द्रष्टव्यः।

नारायणदासकविराज —चिकित्सापरिभाषाऽपरनामकवैद्यपरिभाषा वैद्यवल्लभोपरि सिद्धान्तसञ्चयनामकज्वरत्रिशतीटीका चेतिग्रन्थद्वयस्य प्रणेता।

मदनपाल —काष्ठानगरस्य राज्ञा मदनविनोदेन मदनपालेन वा निघण्टुः प्रणीतः। सङ्गीतशास्त्रेऽस्यानन्दसञ्जीवनं सुप्रसिद्धम्। स्मृतिशास्त्रेऽस्य 'मदनपारिजात'नामकनिबन्धग्रन्थः सर्व्वैराद्रियते।

माधवाचार्य्यो द्वितीय —सायणाचार्य्यस्य पुत्रः सर्व्वदर्शनसंग्रहप्रणेता च। ग्रन्थेऽस्मिन् रसेश्वरदर्शनं समालोचितम्।

रुद्रधरभट्ट —सन्निपातकलिकाकृत्, शार्ङ्गधरसंहितोपरि 'गूढान्तदीपिका'नामकटीकाकारश्च। शार्ङ्गधरसंहिताया गूढार्थदीपिकाटीका तु काशीनाथकृता।

विश्वनाथसेन —उत्कलस्थितगजपतिप्रतापरुद्रस्य सभापण्डित । एष हि पथ्यापथ्यविनिश्चयकृच्चक्रदत्तीयसर्व्वसारसंग्रहोपरि 'सारसंग्रह'नामकटीकाकृच्च ।

१५ खृष्टशताब्द्याम्

खरे, चिन्तामणिशास्त्री वा—रसरत्नसमुच्चयस्य 'तरलार्थप्रकाशिनी'-टीकाकृत् ।

ढुण्ढुकनाथ —'रसेन्द्रचिन्तामणि' नामकरसशास्त्रीयग्रन्थप्रणेता ।

रामकृष्णभट्ट —रसेन्द्रकल्पद्रुमकृत्, तदुपरि 'वैद्यरत्नाकर'टीकाकृच्च । सम्भाव्यते य'च्छृङ्गाररसोदय'प्रणेता रामकविरस्यात्मज इति ।

रामराजो रामरायो या—विजयनगरे राज्ञ सदाशिवात् परमय सिंहासनमारुरोह । वैद्यशास्त्रेऽय रसरत्नप्रदीप रसदीपिकां नाडीपरीक्षाञ्च प्रणिनाय ।

विद्यापति —सुप्रसिद्ध कश्चिन्मैथिलो ब्राह्मणकवि । अनेन रचिता पदावली सर्व्वैराद्रियते । शान्तरक्षितस्य भावधारामवलम्ब्य 'पुरुषपरीक्षा' चानेन प्रणीता । भक्तिशास्त्रेऽस्य दुर्गाभक्तितरङ्गिणी वीरसिंहकृतदुर्गा-भक्तितरङ्गिण्या प्रशस्ततरा । एष मिथिलाधिपतिशिवसिंहादीना सभापण्डित आसीत् ।

स्थूलकाय कवि र्विद्यापति कृशकायो नैयायिको रघुनाथशिरोमणिश्च परस्पर मैत्रीसूत्रेणाबद्धावास्ताम् । एकदा विद्यापतिना समाहूतो रघुनाथो गृहस्यैकदेशे समुपविष्ट आसीत् । अभ्यागताना सभाजने नियुक्त कर्म्मकर्त्ता विद्यापतिरेकदेशस्थित रघुनाथ न ददर्श । पश्चात्त तत्र दृष्ट्वैव विद्यापतिनोक्तम्—

"प्राघुणो घुणवत् कोणे सूक्ष्मत्वान्नोपलक्षित" । इति ।

अस्य प्रतिवचने रघुनाथ आह—

"न हि स्थूलधिय पुस सूक्ष्मे दृष्टि प्रजायते।" इति।

हेमाद्रि —ईश्वरसूरेरात्मज। अनेन १४६८ खृष्टाब्दे लक्ष्मणप्रकाश प्रणीत। अत्रायुर्व्वेदप्रवर्त्तकाना बहूना मुनीना नामान्युपलभ्यन्ते।

१५ १६ खृष्टशताब्द्यो

श्रीश्रीचैतन्यदेव —१४८५ खृष्टशताब्द्यामाविर्भूय १५३३ खृष्टशताब्द्या तिरोबभूव।

मथनसिंह —मालभूमस्य राजवैद्य। अस्य "रसनक्षत्रमालिका"-नामकरसग्रन्थ स्वच्छन्दभैरवरसस्य निर्म्माणपद्धति र्वेशब्द्येन प्रदर्शिता।

शिवदाससेन —मालविकावास्तव्य। शिवदासप्रणीता बहवो वैद्यकग्रन्था दृश्यन्ते ते यथा चरकतत्त्वदीपिका, अष्टाङ्गहृदयोपरि 'तत्त्वबोध'टीका, चक्रदत्तीयचिकित्सासग्रहोपरि 'तत्त्वचन्द्रिका'-टीका, द्रव्यगुणसग्रहस्य द्रव्यगुणसग्रहटीका चेति।

१६ खृष्टशताब्द्याम्

तोदरमल्ल —तोदरानन्दकृत्। ग्रन्थेऽस्मिन्नायुर्व्वेदीया बहवो विषया आलोचिता। तोदरमल्लश्चैष आकबरस्यार्थसचिव आसीत्।

भवनाथमिश्रो भावमिश्रो वा—अनेन भावप्रकाशो गुणरत्नमाला च प्रणीतौ। भावप्रकाश सर्व्वैराद्रियते।

रामकृष्णवैद्यराज —राज्ञ कनकसिंहस्य सभापण्डित। एष हि कनकसिहप्रकाशनामकवैद्यकग्रन्थप्रणेता।

रामचन्द्रदासगुह —अयं रसचिन्तामणि रसेन्द्रचिन्तामणि वा, रसरत्नाकर रसपारिजातञ्च प्राणैषीत्। रसेन्द्रचिन्तामणि र्वङ्गीयवैद्यनिकायेऽत्यन्तम् आद्रियते। अस्य ग्रन्थस्य बहवष्टीका विलसन्ति। तासु १८ खृष्टशताब्दीयमीरजाफारस्य वैद्येन रामसेनकवीन्द्रमणिना प्रणीता टीका

समुल्ले खयोग्यैव। १३ खृष्टशताब्दीयगोपालकृष्णभट्टकृतरसे द्रसार सग्रहस्या धमर्णस्थानीयो रसे द्रचिन्तामणि ।

शुभच द्र—जीवकचरितप्रणेता। अत्र बौद्धजीवकस्य वृत्ता त उपनिबद्धो वर्त्तते।

१६ १७ खृष्टशताब्द्यो

कविकण्ठहार – राधाकान्तेत्यस्य नाम। 'रत्नावली'नामकवैद्यक-ग्रन्थकृत्त्रिलोचनस्य पुत्र कलापसप्रदायस्थित'चर्क्करीतरहस्य'प्रणेता च। अनेन प्रयोगरत्नाकरनामकवैद्यग्रन्थो विरचित। अस्य वैद्यकुलपञ्जिकातो राधाकान्त इति नाम विज्ञायते।

त्रिमल्लभट्ट—वल्लभभट्टस्य पुत्रो रसप्रदीपप्रणेतु शङ्करभट्टस्य जनकश्च। अस्य वैद्यकग्र था—योगतरङ्गिणी, रसदर्पण, सुखलताकृतशतश्लोक्याष्टीका, द्रव्यगुणशतश्लोकी, पथ्यापथ्यनिघण्टु, वृत्तमाणिक्यमाला, वैद्यचन्द्रोदय इत्यादय। योगतरङ्गिण्याम् औदार्य्यपरिचयो ग्रन्थकारस्य, सवादश्च नानाप्राचीनग्रन्थकृतामुपलभ्येते। मूल द्रष्टव्यम्।

लोलिम्बराजा द्वितीय—वैद्यजीवननामकवैद्यकग्रन्थप्रणेता। उपाधिश्चास्य वैद्यराज इत्यासीत्। वैद्यजीवनमस्य सर्व्वैरत्य तमाद्रियते। अस्योपरि नानाटीका प्रणीता। मूल द्रष्टव्यम्।

सदानन्दयति। अद्वैतब्रह्मसिद्धिप्रणेता। अत्र नास्तिक्यवाद प्रत्यादिष्टा दृश्यते।

श्रीनिवासोऽवधानसरस्वती—'शतश्लोकी'-'शृङ्गारमञ्जरी'-प्रणेता।

१७ खृष्टशताब्द्याम्

कवीन्द्राचार्य्ययति—काश्या चैत्रसन्न्यासोऽवलम्बितोऽनेनेति सम्भाव्यते। एको विशालो ग्रन्थागारोऽस्यासीत्। के के ग्रन्था स्तदा विद्यमाना आसन्नित्युपलभ्यतेऽस्य ग्रन्थसूचीत। इय ग्रन्थसूची Gaekwad's Sanskrit Series इत्यतो मुद्रिता जाता।

मथुरेशो मथुरेशविद्यालकारश्च—मथुरेश 'शब्दरत्नावली'नामककोष-प्रणेता, मथुरेशविद्यालकारस्तु सौपद्मपण्डित सारसुन्दरीनामकामर टीकाप्रणेता च। कल्पद्रुकोषस्य भूमिकाया रामावतारशर्म्मणोक्त यद् उभौ ग्रन्थकारावभिन्नौ। मतवादेऽस्मिन् सन्दिहान पुन श्रीहरप्रसादशास्त्रि महोदय।

राममाणिक्यसेन—'प्रयोगचिन्तामणि'नामकसग्रहग्रन्थकृत्। वैद्य समाजे ग्रन्थोऽय सादर गृहीत।

वशीधर—वैद्यरहस्यपद्धतिकृद्विद्यापते र्जनको वैद्यकुतूहलादिप्रणेता च। अस्यात्मजेन विद्यापतिना वैद्यकुतूहलसवलितवैद्यरहस्यपद्धति १६६८ खृष्टशताब्द्या प्रकाशिता।

१७-१८ खृष्टशताब्द्यो

जैननारायणशेखरो नारायणशेखरजैनाचार्य्यो वा—१६७६ खृष्टाब्दे योगरत्नाकरनामकवैद्यकग्रन्थोऽनेन प्रणीत। अस्यापरे ग्रन्था—वैद्यवृन्द-वैद्यामृत ज्वरनिर्णयाख्यज्वरत्रिशतीटीकाप्रभृतय।

भरतमल्लिक—रत्नकौमुदी-सारकौमुदी-प्रभृतिवैद्यकग्रन्थकृत् द्रुतबोध व्याकरणमहाकाव्यटीकाकृच्च। यशश्चन्द्रराय इत्यस्योपाधि। मूल द्रष्टव्यम्।

विद्यापति—वशीधरस्य पुत्रश्चिकित्साञ्जनकृच्च। अनेन वशीधरस्य वैद्यकुतूहलसवलितवैद्यरहस्यपद्धति प्रकाशिता।

नागेशभट्ट—मञ्जूषाशेखरादिकृत्। नानाशास्त्रवित् पण्डितश्च।

माधव उपाध्याय—आयुर्व्वेदप्रकाशादिकृत्।

१८ खृष्टशताब्द्याम्

आनन्दवर्म्मा—सारकौमुदीकृत्।

राजवल्लभ—एष वैद्यकग्रन्थत्रय प्रणिनाय, ते च यथा द्रव्याभिधान विषयक'रत्नमाला' 'राजवल्लभपर्य्यायमाला' 'राजवल्लभीयद्रव्यगुणो'

'द्रव्यगुणराजवल्लभो' वेति। राजवल्लभीयद्रव्यगुणोपरि नारायणदासकृता टीका वर्त्तते।

रामसेन कवीन्द्रमणि—मीरजाफारस्य राजवैद्य। अनेन गोपालकृष्ण-भट्टकृतरसेन्द्रसारसग्रहोपरि रसेन्द्रसारसग्रहटीका प्रणीता। रामचन्द्र-गुहकृतरसेन्द्रचिन्तामणिनामकग्र यस्यातीव जनप्रियत्वादस्योपरि 'अर्थबोधिका'-नाम्नी टीकाऽप्यनेन रचिता।

देवदत्त—धातुरत्नमालाप्रणेता। समालोचना मूले द्रष्टव्या।

१८ १९ खृष्टशताब्द्यो

गङ्गाधरकविराज—एष 'जल्पकल्पतरु'नाम्नी चरकटीका योग-रत्नावलीम् आग्नेयायुर्व्वेदीयभाष्यादीश्च प्राणैषीत्। अस्य ग्रन्था शास्त्रान्तरे मूले च द्रष्टव्या। एष प्रथितयशाश्चिकित्सक आसीत्। १७९८ खृष्टाब्दे यशोहरग्रामे गङ्गाधरो जात, १८८५ खृष्टाब्दे च तिरोहितोऽभूत्।

धनपति—दिव्यरसेन्द्रसारनामकरसग्रन्थकृत्। एष धनपतिसूरिरिति नाम गृहीत्वा भाष्योत्कर्षदीपिका प्रणिनीय। ग्रन्थोऽय शाङ्करभाष्यो-पेतगीताया व्याख्याविशेष। १७९९ खृष्टाब्दे माधवीयशकरविजयस्य 'डिण्डिम'नाम्नी टीकाऽनेन रचिता।

नारायणदासवैद्य—प्रयोगामृतप्रणेतु श्चिन्तामणे गुरु। एष राज वल्लभीयद्रव्यगुणस्य टीका, मधुमतीं नानौषधपरिच्छेदादिवैद्यकग्रन्थाश्च प्रणिनाय।

१९ २० खृष्टशताब्द्योः

हाराणचन्द्रचक्रवर्त्ती—सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यप्रणेता। अय हि पूर्व्व राजशाहीवास्तव्य' परस्ताच्च कलिकातावास्तव्य आसीत्।

गोण्डालठाकुरसाहेब —His Highness Sir Bhagat Singhee K C I E, M D -महोदयेन 'A Short History of Aryan Medical Science'-नामकग्रन्थो प्रणीत ।

प्रफुल्लचन्द्रराय (Dr P C Roy)—'History of Hindu Chemistry'-नामकग्रन्थप्रणेता ।

अक्षयकुमारी देवी—History of Sanskrit Literature-इत्याख्यग्रन्थप्रणेत्री ।

भिन्सेण्टस्मिथ् (Vincent Smith)—"The Early History of India" प्रणेता ।

मोक्षमूलर —(MaxMuller)

वेबर —(Weber)

गिरीन्द्रनाथ मुखोपाध्याय —"History of Indian Medical Science"-ग्रन्थकृत् ।

कीथ् (A B Keith)—"History of Sanskrit Literature"-ग्रन्थकृत् ।

कीलहर्ण—(Kielhorn) महाभाष्यस्य भर्त्तृहरिकृतभाष्यदीपिकाश्स्य च प्रकाशक प्रात्निकप्रवरश्च ।

हरप्रसादशास्त्री—प्रात्निकपण्डित । इतिहासादिविविधग्रन्थप्रबन्धाना प्रणेता ।

हेर्णले (Hoernle)—"बायोयार" पाण्डुलिपितो रसोनकल्प-नावनीतकादीनामनुवादक प्रकाशकश्च । वैद्यकवृत्तान्ते यल्लिखित तत्प्रमादमूलकमेव ।

प्रकाशकसङ्कलित-ग्रन्थकारीयवृत्तम् ।

प्रकाशक इङ्ग वङ्गभाषयो स्थिताना पत्रादीनामनुवादक
श्रीभारतीविकाशहालदार शर्म्म एम्. ए बी एल्-लाञ्छनभूषित ।
ग्रन्थकारो वृद्धत्रयीप्रणेता श्रीगुरुपदहालदारशर्म्मा बी एल् —सरस्वती-
वेदान्तभूषण दर्शनसागर-शास्त्ररत्न शास्त्ररत्नाकरप्रभृत्युपाधिलाञ्छित ।

चरमे वयसि सर्व्वविधमभिमानजनक विद्यादिमानलाञ्छन परिजिहीर्षुणा ग्रन्थकृता स्वप्रणीताया वृद्धत्रय्या वशोपाधिना सह केवल पितृदत्त नाम प्रायोजि। अह ग्रन्थप्रकाशकस्तस्य कनिष्ठस्तनय । वाचकजनकौतूहल-विनिवृत्तये तदीयसङ्क्षिप्तपरिचयप्रदाने प्रवृत्तोऽस्मि ।

१८७६ खृष्टाब्दीय १७ जुलाइदिवसे कालीघट्टीयमहापीठस्थकालिका सेवाभृत्कुलोत्पन्नकेनारामहालदारशर्म्म महोदयेन तत्पत्न्या हेमाङ्गीदेव्या समुत्पादितोऽय ग्रन्थकार । अस्य पितृपैतामहादिपरिचयो वृद्धत्रय्या आरम्भे समुपनिबद्ध आस्ते । व्यतीते सप्तमे वर्षे स उपनीत । ततश्च तस्य पिता श्रीमत्सुकुमारीदेव्या सह त्रयोदशवर्षीयस्य पुत्रस्य परिणय सम्पाद्य दिव प्रयात । तदा पैतृकसम्पद्रक्षणाया पितृस्थानीयस्य परिरक्षकस्या भावाद् वैभवतत्त्वावधाने व्यापृतस्य तस्य विद्यानुशीलन व्याहतमासीत् । 'गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्व्वात्मना बुधैरि'ति यायानुसारेण महति च काले व्यतिगते पुनरपि स विद्याभ्यास कुर्व्वन् क्रमेण बी-एल्-परीक्षा मुत्तीर्णोऽपि कदाचिद् धर्म्माधिकरणे व्यवहाराजीवत्व नाशिश्रिये ।

परीक्षानन्तर विश्वविद्यालयाद् विश्लिष्टोऽपि स कदाचिद् विद्याभ्यासे शिथिलप्रयत्नो नासीत् । गृहे कृतावस्थान स सस्कृतसाहित्य साङ्गवेद-

Photo : Prabhat Halder

दर्शनागारः

वेदान्तदर्शनादीश्चाप्राणपात न्यषेवत। पर तु स क्वचिदपि कचन चतुष्पाठ्यादिविद्यालय नाविवेश, न च कैश्चिद् गुरुभिरपि समुपदिष्टो वभूव। किं बहुना, नि सङ्ग एव स शास्त्रचर्चाया निमग्न आसीत्। जिज्ञास्यमानेन तेन चोक्तम्—'श्रीश्रीकालिकादेव्यम्बा मे परमाचार्य्या, तस्या श्चरणोपान्ते विद्याभ्यासो मया साधित, समुपस्थिताया तत्र कस्याचिदनुपपत्त्या तयेव सशयो निराकृत स्वापकाले प्रात्यक्ष्येण वस्तुन स्वरूपदर्शनमपि प्रापितम्। अतो नाहमनुपासितगुरु र्भवामी'ति।

कालीघट्टे हालदारपाडारोडस्थिते सप्तचत्वारिंशत्सख्यकभवने ग्र थकार कृतावस्थानो वर्त्तते। अत्र तस्य पितृदेवेन १८५६ खृष्टाब्दे नाट्यशालादिसमन्वितानि मन्दिराणि निर्म्माय पूर्व्वपुरुषाणामक्षयस्वर्गकामनया तत्र श्रीश्रीकल्याणेश्वरादिशिवलिङ्गपञ्चक प्रतिष्ठापितम्। कालवशेन मन्दिरेषु जीर्णत्व प्राप्तेषु यथोचित तानि सस्कृत्य ग्रन्थकारेण सदेवायतन वासभवन 'दर्शनागार' इति नाम्नाऽभिहितम्। एवविधनामकरणे त्रयोऽस्याभिप्राया आसन्। प्रथमत आगारप्रवेशेन देवदर्शनमधिगम्येत, द्वितीयतो मन्दिरकुड्येषु ग्रन्थकाररचिता मोक्षप्रतिपादिका ये श्लोका उट्टङ्कितास्ते सर्व्वे प्रवेष्टुश्चक्षुर्गोचरा भवेयु, अन्ततो ग्रन्थकारेण ये ये सुदुर्ल्लभा ग्रन्था सञ्चिता स्ते च सर्व्वे विद्याया सर्व्वजनीनत्वात् पिपठिषूणा जिज्ञासूना च व्यवहारार्थ सुरक्षिता स्तिष्ठेयु।

दर्शनागारीयसिंहद्वारमतिक्रम्य प्रवेष्टा भवनस्याग्रिमद्वारमासादयति। तस्या शीर्षस्थिते प्रस्तरफलके स्वाराज्याभिलाषिणा विविक्षु प्रति सादरसम्भाषणार्थ लिखितमस्ति—

"जिज्ञासुरात्मनस्तत्त्व प्रविशान्त क्रमेण भो" इति।

इतो नाट्यमन्दिरपर्य्यन्त नानाशिलाफलकमतिक्रम्य देवदर्शन लभ्यते। एते श्लोका उपरिष्टात् 'क' परिशिष्टे सन्निबद्धा वर्त्तन्ते।

१९२२ खृष्टाब्दे ग्रन्थकारेण शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतषोडशा यायस्थित शतरुद्रियमन्त्राणा सरला टीकैका रचिता। मन्त्रशास्त्रस्य प्रचारस्त्वनुचित इति कृत्वा सा न मुद्रिता। १९२४ खृष्टाब्दे तेन सप्तशत्या दर्शनमूलक वृत्तिरेका प्रणीता, सापि न मुद्रिता। ततो मन्दिरकुड्यस्थप्रस्तरफलकेषु प्रायश स्वरचितश्लोकानामुट्टङ्कने स व्यापृत आसीत्।

१९२६ खृष्टाब्दादारभ्य ग्रन्थकारो महाभारतीयसनत्सुजातीयपर्व्वण कालिकानाम्नी टीका, वङ्गभाषाया तस्यास्तात्पर्य्यद्योतक कालिकाभास, ग्र थस्थपारिभाषिकशब्दाना व्याख्या, कतिपयशास्त्रचिन्तकाना जीवनवृत्तान्त-सवलितपरिशिष्टञ्च प्रणिनाय। स च ग्रन्थो मूल-शाकरभाष्य-कालिका कालिकाभास-परिशिष्टसमेत १३०० पृष्ठात्मक १९३१ खृष्टाब्दे प्रकाश गत। अवसरे चास्मिन् स श्रीयुक्तकेशरिका तशर्म्ममहोदयेन कालिकाभासस्य हिन्दीभाषानुवाद कारयित्वा त देवनागरवर्णात्मक ग्रन्थ प्रकाशितवान्। ग्रन्थप्रचारान तर नानावेदान्तग्रन्थाना टीकादिप्रणेता पण्डितप्रवरो राजेन्द्र-नाथघोष (यश्चतुर्थाश्रमे वाराणस्या चिद्घनानन्दपुरीनाम्ना सुप्रसिद्ध एव) पुङ्खानुपुङ्खरूपेण सनत्सुजात पठित्वा ग्रन्थकारसमीपे १९३२ खृष्टाब्दीय २४ मे दिवसे पत्रमेक प्रेषितयान्। तत्र लिखितमस्ति—

"I have gone through your book—Sanat-Sujatiya I cannot find the language to give an expression of my mind Our language is proud of your book"

अस्य तात्पर्य्यार्थ —'सनत्सुजात मया पठितम्। भाषाया दारिद्र्यात् तत्पाठहेतुक मे मनोभाव व्यक्तीकर्त्तु न प्रभवामि। मन्ये—तव ग्रन्थ प्राप्य भाषा नो धन्या भवती'ति।

तत १९३२ खृष्टाब्दीय-१९ आगष्टदिवसे श्रीरामकृष्णसम्प्रदायस्य

गम्भीरानन्दस्वामिमहोदयो ग्रन्थकारसकाशे पत्रमेकं प्रेरयामास। तत्र लिखितमस्ति—

"Sanat-Sujatiya The book is written in a masterly way and is an excellent exposition of the underlying philosophy"

अस्य तात्पर्य्यार्थं—'सनत्सुजातीयं परमप्रावीण्येन विलिखितम्। मूलस्य रहस्योद्घाटने भवतो ग्रन्थो नितरामुपयोगी'ति।

ततः १९३२ खृष्टाब्दीय-१८ आगष्टदिवसात् २४ आगष्टदिवसपर्य्यन्तं भागवतचतुष्पाठ्या अध्यक्षः पण्डितप्रवरो महामहोपाध्याय श्रीदुर्गाचरणसाङ्ख्यतीर्थ, महाभारतानुवादकृत प्रातःस्मरणीयकालीप्रसन्नसिंहस्य पण्डितपुत्रो श्रीविजयसिंहमहोदय, त्यक्तमहामहोपाध्यायोपाधिक पद्मनाभशर्म्मा, काशीस्थपण्डिताग्रगण्या अन्नदाचरणशर्म्मप्रभृतयो ग्रन्थप्रशंसा स्वस्वपत्रेषु भूरिशः कृतवन्तः। तानि च पत्राणि 'ख'-परिशिष्टे द्रष्टव्यानि।

इतः परं १९३२ खृष्टाब्दीय २६ आगष्टदिवसे काशीतः पण्डिताग्रगण्यस्त्यक्तमहामहोपाध्यायोपाधिकः सकलदर्शनाचार्य्यः सर्व्वजनवरेण्यः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयः सनत्सुजातीयं पठित्वा तत्प्रशंसासूचकं पत्रमेकं प्रेरयामास ततश्च स सरस्वतीत्युपाधिना ग्रन्थकारं मण्डयामास। पत्रमिदं 'ख'-परिशिष्टे द्रष्टव्यम्।

तर्करत्नमहोदयतः सरस्वत्युपाधिप्राप्तयनन्तरं १९३२ खृष्टाब्दीय ३० आगष्टदिवसे काशीस्थित'भारतधर्म्ममहामण्डल'नामकविद्वत्सन्न्यासिसम्प्रदायः सनत्सुजातीयं पठित्वा ग्रन्थकारसमीपे प्रशंसासूचकं पत्रमेकं प्रेषितवान्, तथा च 'वेदान्तभूषण' इत्युपाधिना ग्रन्थकारः समलङ्कृतोऽभूत् तेन महामण्डलेन।

तत १९३७ खृष्टाब्दीय-१० आगष्टदिवसे पूर्व्ववङ्गस्थढाकानगरीय-सारस्वतसमाजेन कमपि गुणोपयोगिन सम्मानद्योतकमुपाधि भायोयालप्रदत्त-'मानन्दकुमारी-रिसार्च्चप्राइज' नामक पदक च श्रीयुक्त गुरुपदहालदार महोदय ग्राहयितु भवानीपुरस्थमहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाचरणसाख्यवेदा त तीर्थमहोदयाय सानुरोध पत्रमेक प्रेषितम्। समाजप्रदत्तमेतदनुरोधपत्र मुपरिष्टाद् द्रष्टव्यम्।

ढाकानगरीतो मानपत्रानयने सोकर्याभावाद ग्रन्थकार समाज प्रति धन्यताज्ञापनपूर्व्वक साख्यवेदा ततीर्थमहोदय सविनयमाह—कस्मैचिद् योग्यतराय विदुषे यत्किञ्चिद्दक्षिणया सहैतत्पदकादिदानमेव मम तत्-स्वीकरण भविष्यतीति। इत्युक्त्वा स साख्यवेदान्ततीर्थमहोदयद्वारा एकोत्तर-शतमुद्रास्तदुल्लिखितदक्षिणार्थं समाजाय प्रेरयामास।

साख्यवेदा तमहोदयाय सारस्वतसमाजो यत् पत्र प्रददौ तदिह प्रदर्श्यते—

श्रीहरि शरणम्

Priyanath Vidyabhusan M A — Jnan-Gunge
Hony Secretary, E B Saraswat Samaj — Dacca
10-8-1933

श्रीश्रीचरणकमलेषु

असख्यप्रणतिपूर्व्वकमावेदनम्—

देव,

कालीघाटनिवासी श्रीयुक्त गुरुपदहालदारमहोदय ताँहार गभीर गवेषणार फल विराट्ग्रन्थ सारस्वतसमाजे पाठाइया दियाछेन इत्यादि। तदनुवाद —

श्रीहरि शरणम्

प्रियनाथविद्याभूषण एम्-ए
अवैतनिकसम्पादक पूर्व्ववङ्गीयसारस्वतसमाजस्य । | ज्ञानगञ्ज
ढाका ।
१०।८।१९३३

देव ।

कालीघट्टनिवासिना श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयेन तदीयगभीर गवेषणाया फलस्वरूप विपुलो ग्रन्थ सारस्वतसमाजाय प्रेषित । वयमपि ग्रन्थमिम पठित्वा विमोहिता उपकृताश्च जाता । सम्मानभाजो गुरुपद महोदयस्य राजर्षिजनोचितसाधना तदनुरूपा सिद्धि प्राप्तेत्यसशय वक्तु शक्यते ।

सारस्वतसमाजतस्तस्मै तदुपयुक्तसम्मानप्रदर्शन सर्व्वथा वाञ्छनीय भवति । केन प्रकारेण तत् करणीयमित्येतद् भवता गुरुपदमहोदयेन सह सम्मन्त्र्याचिरमस्मभ्य विज्ञापयितव्यम् ।

गवेषकेभ्य पारितोषिकदानाय भायोयालराजप्रदत्त 'रिसार्च प्राइज'-पदक सारस्वतसमाजात् पण्डितवर्गै सादर गृह्यते । तस्य तु मुद्रामूल्य-मकिञ्चित्कर भवति । गुरुपदमहोदयतुल्याय पुरुषाय तद्दानकल्पनापि धाष्ट्‌र्य समावहेदिति प्रतीयते ।

आगामिनि सौरभाद्रस्य द्वितीयदिवसे यदि गुरुपदमहोदय 'कन्भोकेशन्' सभामागच्छेत् तर्हि समाजस्तस्मै मानलाञ्छनदान व्यवस्था-पयिष्यति । अस्मिन् विषये तेन सह विचार्य्य तन्मतमचिर वय ज्ञापयितव्या इत्येकान्तत प्रार्थ्यते । इति निवेदनम् सेवकाधमस्य श्रीप्रियनाथदेवशर्म्मण । इति ।

तदनन्तर १९३३ खृष्टाब्दीय-६डिसेम्बरदिवसे भट्टपल्लीस्थसस्कृत-विद्यालये तत्रत्यपण्डितवर्गैराहूतो ग्रन्थकारो 'दर्शनसागर'इति विद्यामान-

लाञ्छनेन भूषितोऽभवत् । अस्मिन्नवसरे काशीस्थतर्करत्नमहोदयेन प्रदत्त 'सरस्वत्यु'पाधिश्च सभास्थपण्डितवृन्देनानुमोदित समर्थितश्चासीत् ।

सनत्सुजातीयशास्त्र ब्रह्मर्षे सनत्कुमारस्योपदेशवाक्ये ग्रन्थकारेण स्वानुभूताया उपास्तिपद्धते समर्थनासूचकमाभासमुपलभ्य तत्सर्व्व प्रपञ्च्य सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र लोकसमाजे प्रचारीकृतम् । अत एव तेन काचित् कपोलकल्पना नाश्रिता । अस्माद् ग्रन्थात् तेन यद् यद् रहस्य-मुद्घाटित तत्सर्व्व भाष्ये विकसनाभावाद् नीलकण्ठादिकृतव्याख्या-ग्रन्थेषु नोद्बोधित दृश्यते ।

ननु, भगवद्गीता विहाय सनत्सुजातव्याख्याने किं बीजम् ? ग्रन्थकारमते गीता वेदवत् कश्चिदैशोन्मेषविशेष । तत्र प्रतिभाशालिना महाविशिष्टपुरुषाणा भाष्यादिग्रन्था विलसन्ति । अतोऽधुना गीता-व्याख्याने मौलिकत्व दर्शयितु न कोऽपि प्रभवति । सनत्सुजातोपरि भाष्यमेक वर्त्तते । तच्च शङ्कराचार्य्यप्रणीतमिति प्रसिद्धिरस्ति । स च शङ्कराचार्य्य स्वय शारीरकभाष्यकार आहोस्विच्छाङ्करसम्प्रदायस्थ-स्तत्प्रतिनिधिस्वरूप कश्चिदन्य इत्यत्र विद्यते भूयिष्ठ सन्देहावसर पण्डितेषु । यत सनत्सुजातभाष्य शारीरकभाष्यवत् प्रसन्नगम्भीर दार्शनिकभावबहुल वा न प्रतीयते । सनत्सुजातपर्व्वाध्यायोपरि नीलकण्ठीया 'भारतभावदीप'नाम्नी या टीका वर्त्तते सा हि न केवल सङ्क्षिप्ता पर तु साधारणी च । अत एव सनत्सुजाते बहु वक्तव्यमस्तीति बुद्ध्वा तद्ग्रन्थ एव तेन व्याख्यात ।

ज्ञाननिष्ठा कर्म्मनिष्ठा भक्तिनिष्ठा चेति निष्ठात्रयस्य तुल्यभावेन गीताया कीर्त्तितत्वात् सर्व्वेष्वाश्रमेषु सा नितरा समादृता भवति । सनत्सुजातीयशास्त्रे पर्य्यायक्रमेण ज्ञानयोगयोरुपदेशबाहुल्यात् केवल चतुर्थाश्रमे तदेव समाश्रीयते । सन्न्यासिन सनत्सुजातीयमुपास्तिरहस्य स्वेष्टमन्त्रवद् सगोप्य तदुपदिष्टेन

मार्गेण भगवन्तमाराधयन्त्येव। मन्त्रशास्त्रविलोडन सन्न्यासधर्म्मविरुद्धमिति कृत्वा ते हि कदापि व्याख्यादिसहकृतमिम ग्रन्थ लोकेषु प्रचारयितु न प्रायतन्त। ग्रन्थकारस्तु गार्हस्थ्यधर्म्मावलम्बित्वात् तत्प्रचार विवेकविरुद्ध न मेने। ग्रन्थस्थितरहस्यस्य घुणाक्षरीयमाभास सूचयितु कालिकाटीकारम्भे तेन लिखितम्—'भगवान् सनत्सुजातो धृतराष्ट्रस्य कश्चिद् मानससशयमपनेतु त ज्ञानप्रधाना योगोपसर्ज्जना ब्रह्मविद्यामुक्त्वा पुन र्योगप्रधाना ज्ञानोपसर्ज्जना ता ग्राहयामास। यत्र पूर्व्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन युष्मदर्थत्व विज्ञाय पश्चाद् वेदा तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्व निश्चीयते सैव आद्या। यत्र तु श्रवणादिना पूर्व्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभाव निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनात्मकेन सयमेन सोऽपरोक्षीक्रियते सैव द्वितीया। तामेव विद्या सनत्कुमारेण यथोपदिष्टा पाराशरो योगज्ञानादिसम्पन्नो मुमुक्षूपचिकीर्षया सनत्सुजातवाक्यार्थै श्लोकैरुपनिबबन्ध।' इति।

योगोपसर्ज्जनीभूताया ज्ञानप्रधानाया ब्रह्मविद्याया उपदेशान तर चतुर्थाध्याये ज्ञानोपसर्ज्जनीभूताया योगप्रधानाया ब्रह्मविद्याया उपदेशोपक्रमे ग्रन्थकार श्रीगुरुपदहालदारमहोदयेन तत्प्रणीताया कालिकाटीकाया प्रारम्भे सनत्सुजातीयमतवाद विवरीतु पुनरपि लिखितम्—"द्वावुपायौ ब्रह्मविद्याया भवत। विचारपूर्व्वक एको योगपूर्व्वकोऽन्यश्चेति। तत्र प्रथममुपाय प्रपञ्चापरमार्थवादिन औपनिषदा उपेयु साक्षिणि कल्पित साक्ष्यमनृत साक्षी तु परमार्थसत्य केवल इति विचारात्, द्वितीय प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरण्य गर्भादयोऽभ्युपेयु साक्षिदर्शने तेषा निरोधातिरिक्तोपायासम्भवात्। एव विरुद्धमतयो सामञ्जस्य मन्यमान आचार्य्यशिरोमणि सनत्सुजातो मन्यते प्रथमोपायस्य विचारपूर्व्वकस्य पूर्व्ववृत्त सत्यादियोगाङ्गविषयविशेषेषु समाधानम्, द्वितीयोपायस्य योगपूर्व्वकस्य तु पूर्व्ववृत्त वेदान्तादिमोक्ष शास्त्राणामध्ययनमिति। तत्र क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात् साधनजातमेकरूप,

किन्त्वन्तिमक्रमे निदिध्यासनेनापरोक्षीक्रियाया शून्यशेषतैव साधिता भवतीत्याशङ्क्य शून्यस्यापि साक्षित्वात् सद्रूप ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन ज्ञेयमस्तीति तस्य ब्रह्मण सत्यत्व प्रतिपादयितु स इह योगप्रत्यक्ष प्रमाणत्वेन पुन पुनरुपन्यस्यति—योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगव`त सनातनमिति ।

उपन्यस्यतु नाम योगप्रत्यक्ष 'योगिनस्त प्रपश्यन्ती'ति, कि`तु क पुन र्योग ? प्रमाणादिचित्तवृत्तयो या अङ्गाङ्गिभावपरिणामरूपास्तासा बहिर्मुखतया विलोमपरिणामेन स्वकारणे लयस्तेन तत्त्वदर्शनोपायो योग । 'अभ्यासात् कादिवर्णानि यथा शास्त्राणि बोधयेत् । तथा योग समासाद्य तत्त्वज्ञान च लभ्यते ॥' इत्यागमात् स एव विद्याया प्रागभाव इति परस्परविवदमानेष्वपि दर्शनेष्वजातशत्रुरुच्यते । यदुक्त'मेतेन योग प्रत्युक्त' इति तदपि प्रधानादितत्त्वांशे ब्रह्मत्वाभावात्, न तु योगप्रतिपत्तिमात्रविषये, तस्य श्रुतिमूलत्वात् । श्रुतयश्च—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य', 'त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीरम्', 'ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्', 'विद्यामेता योगविधिं च कृत्स्नमि'त्येवमाद्या । स्मृतयश्च तत्र बहुश उपलभ्यन्ते—'स्वसवेद्य हि तद् ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुख यथा । अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा घटम्' ॥ इत्येवमाद्या । अपि च यमादिबहिरङ्गमपहाय सयमो न भवति, न च सयममन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कारो भवितुमर्हतीति ब्रह्मवादिभिरभ्युपगतो योग 'आसीन सम्भवादि'ति । एव तत्त्वज्ञानेनापेक्षणाद् वेदेन सह सवादबाहुल्याच्च योगप्रतिपत्तिमात्रविषय आचार्य्यैं सनत्सुजातपादादिभिरङ्गीक्रियते ।' इति ।

योगोपसर्जनीभूता ज्ञानप्रधाना ब्रह्मविद्येत्युक्तावद्वैतवादिनो विप्रतिपत्तु नार्हन्ति । यत 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मान पश्येदि'ति श्रुत्यभ्युपगमाद् योगस्तै र्ब्रह्मप्राप्त पूर्व्ववृत्तत्वेनाभ्युपगम्यते ।

पुनरपि ज्ञानोपसर्ज्जनीभूता योगप्रधाना ब्रह्मविद्येत्युक्तौ योगिनो हि प्रत्य वस्थातु नार्हन्ति। यतो वेदान्तप्रतिपाद्यब्रह्मविचारश्चैव योगस्य पूर्व्ववृत्त भवति। स्मृतयश्च तत्र श्रुतिसौहार्द्दात् समुद्घोषयन्ति—'स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्। स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥' 'वेदान्तश्रवणं कुर्व्वं स्तस्मिन् योंग समभ्यसेत्॥' इत्येवमाद्या। अत्राचार्य्यं सनत्कुमार प्रकरणार्थमुपसहरन्नाह—योगिनस्त प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम्' इति। एतदुक्त भवति यद् वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि सिद्धप्रणिधाना योगिन एव परमात्मान लभत इति। एव च मतयोरुभयो पार्थक्येऽपि फलतस्तयोरनैक्य नास्ति।

सनत्सुजात गीताकल्पो ग्रन्थ। सप्तश्लोकीगीतापाठवत् चतु श्लोकी सनत्सुजातपाठ सन्यासिसम्प्रदाये भक्तिसहकारेणानुष्ठीयते। अस्त्यत्र वृद्धानामनुशासनम्—

'भारते सार उद्योगस्तत्रापि विदुरोक्तय।
तत्र सनत्सुजात च तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥' इति।

श्लोकचतुष्टय यथा—

१। 'दोषो महानत्र विभेदयोगे ' १।२०
२। 'न वेदाना वेदिता कश्चिदस्ति ' २।४१
३। 'नैतद् ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यम् ' ३।२
४। 'एक पाद नोत्क्षिपति सलिलाद्धस उच्चरन् ' ४।१२।

तत्र प्रथमश्लोकद्वये ज्ञानप्रधानाया योगोपसर्ज्जनीभूताया ब्रह्मविद्यायाश्चरमश्लोकद्वये योगप्रधानाया ज्ञानोपसर्ज्जनीभूताया ब्रह्मविद्याया इङ्गितमस्तीति ग्रन्थकारेण सिद्धान्तितम्। सनत्सुजातपाठात् पूर्व्वं मन्दिरकुड्ये लिखित ज्ञानसेवितयोगभूमिका योगसेवितज्ञानभूमिका चेतिभूमिकाद्वय प्रागुक्तेन

श्लोकचतुष्टयेन सम्पूर्णं समर्थितमिति मन्यमानो ग्रन्थकारो लोके सनत्-सुजातीयमतवादमुपन्यसितुं प्रयेते ।

सनत्सुजातीयकालिकादिपाठान्ते सन्न्यासिसम्प्रदायविद्वत्समाजयोरभिमतद्योतकानि पत्राणि 'क'-परिशिष्टात् परवर्त्तिनि 'ख'-परिशिष्टे द्रष्टव्यानि ।

सनत्सुजातप्रकाशादारभ्य १६३५-खृष्टाब्दपर्य्यन्तं रामचन्द्रशर्म्मप्रचारित-देवोद्दिष्टपशुबलिवर्ज्जनप्रातिकूल्यं विदधत् शास्त्रीयबलिसमर्थनार्थं कालीघट्टे वङ्गीयब्राह्मणसभायां च काञ्चीतः (Conjeeverum) समागतस्य श्रीश्रीचन्द्रशेखरशङ्कराचार्य्यमहात्मनोऽभिवादनावसरे ग्रन्थकारस्तानि तानि भाषणानि प्रददौ । तेषु यद् वङ्गीयब्राह्मणसभायां प्रदत्तं भाषणं तदनुवादं 'ख'-परिशिष्टस्य चरमभागे द्रष्टव्यं । ततो रामचन्द्रेण प्रचोदितः प्रातःस्मरणीयो मदनमोहनमालव्यमहोदयः कालीघट्टीयमन्दिरप्राङ्गणमागत्य सनातनधर्म्मप्रतिपन्नतया शास्त्रीयबलिदानस्य प्रतिप्रचारमारब्धवान् । अस्मिन्नेव समये सेवाभृत्सम्प्रदायप्रेरितो ग्रन्थकारो दिवसत्रयं शास्त्राशयं विचार्य्य तस्य वेदबाह्यधर्म्ममतस्य प्रतिवादं व्यधत्त । मालव्यमहोदयोऽपि ग्रन्थकारीययुक्तिकलापेन परितुष्टः सन् प्रत्याजगाम ।

कालिकादौ भावधारां भाषासरणिं च दृष्ट्वा व्यक्तिगतशास्त्रालापेन प्रीत्वा ब्राह्मणसभायां भाषणं तथा मन्दिरप्राङ्गणे मालव्यमहोदयेन सह बलिप्रतिषेधस्य प्रतिवादफलञ्च श्रुत्वा सर्व्वजनवरेण्यः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयः सर्व्वतः परितृप्तः सन् वेदान्तसूत्राणां स्वप्रणीतशाक्तभाष्योपरि वृत्तिमेकां समालोचनां च कर्त्तुं ग्रन्थकारमभ्यर्थितवान् । विषयमिमं पुनरपि ग्रन्थकारं स्मारयितुं १३४४।११ चैत्रदिवसे काशीतः पत्रमेकं प्रेरितवान् । तत्पत्रं च यथा—

'स्वस्ति श्रीपञ्चाननदेवशर्म्मणः परमशुभाशीर्व्वादपूर्व्वकं सादरं

आत सरस्वति। 'वसुमती पत्रिकाया स्वत्वाधिकारी श्रीमत्सतीशचन्द्र-मुखोपाध्यायो मा साक्षात्कर्तुमाजगाम। तस्मै मासिकवसुमतीप्रभृति-पत्रिकासु समालोचनार्थं शक्तिभाष्य मयाऽर्पितम्। सतीशमुखोपाध्याय आह—"यदि शक्तिभाष्यसमालोचना गुरुपदमहोदयेन लिखिता भवेत् तर्हि ता सम्पादकीयभावेन प्रचारयितु शक्नुम, पर तु शक्तिभाष्यसमालोचना-समर्थं कोऽपि नास्मासु वर्त्तत इति"। सर्व्वमेतत्ते ज्ञापयितु लिखित पत्रमिद मया। आशीर्व्वादो मे सपुत्रेण त्वया ज्ञेय। इति ११ चैत्र १३६४।'

तर्करत्नमहोदयस्याभिप्रायानुसारेण ग्रन्थकारो वृत्त्यादिरचनाया प्रवृत्त आसीत्, परतु कार्य्यान्तरे व्यापृतत्वात् तत्कार्य्यं समाधातु न शशाक।

शास्त्रीयबलिसमर्थनादनन्तर ग्रन्थकारेण 'व्याकरणदर्शनेतिहास'प्रणयन-मारब्धम्। तस्य च ग्रन्थस्य ६०० पृष्ठात्मक प्रथमखण्ड १६४३ खृष्टाब्दे प्रकाशितम्। ब्रह्मबिन्दूपनिषदादिविघोषिते 'शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छती'त्येवमादिवाक्ये श्रद्धातिशयादुक्तो ग्रन्थस्तेन प्रणीत। स च ग्रन्थ कलिकाताविश्वविद्यालयायोत्सर्गाङ्कित। उत्सर्गपत्रे लिखितमस्ति—"To my Alma Mater—the University of Calcutta—is dedicated in filial piety this Volume of 'व्याकरण-दर्शनेर इतिहास' which is essentially An Historical Study of Sanskrit Grammatical Literature in all its philosophical bearings from the critical and comparative points of view"

भारतीयव्याकरणमधिकृत्य John Dowson-महोदयेन लिखितम्—'There is a great difference between the European and the Hindu ideas of a grammar. In Europe grammar has hitherto been looked upon

as only a means to an end , with the Pundit, grammar was a science, hence, as Goldstucker says, 'Panini's work is indeed a kind of natural history of the Sanskrit language' (p 228 H C D)

अस्माक ग्रन्थकारेण व्याकरण दर्शनपदमधिरोपितम्। व्याकरण कथ दर्शनपदवाच्यता भजत इत्येतद्विषयमधिकृत्य तेन लिखितम्—'ज्ञानार्थदृश धातुनिष्पन्नेन दर्शनशब्देन ज्ञानस्य करण द्वार वा बोध्यते। व्याकरण शब्दविषयस्य ज्ञानस्य कारण भवति। एव हि व्याकरणस्य दर्शनसमाख्या नासङ्गतैव।

दर्शन द्विविधम्—आस्तिकदर्शन नास्तिकदर्शन चेति। तत्र वेदानुसारेण वेदगम्यस्य परमात्मनोऽस्तित्व यत् प्रतिपादयति तत्प्राप्तेरुपाय च सूचयति तदेवास्तिकदर्शनम्। तदन्यत्वे तु नास्तिकदर्शनमेव। व्याकरणमास्तिकदर्शन भवति यतोऽस्मिन् वेदप्रामाण्य न कुत्रापि व्याहन्यते। शाब्दज्ञानेन चैव शब्दब्रह्म समधिगत भवति, समधिगते च शब्दब्रह्मणि परब्रह्माधिगम्यते। तथा हि श्रुतिभिराम्रेडितम्—'शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छति' (मै० उ०, ब्रह्मबिन्दूप०) इति। शब्दब्रह्मणि निष्णातरपि यदि कैश्चिद् भाग्यवशात् परब्रह्म नाधिगम्यते, तथापि तत्प्रयासस्य नैष्फल्य न भवति, यत स्वयमेव भगवता स्मर्य्यते—'न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति' इति।

वेदस्य प्रामाण्यस्वीकरण तद्द्वारा भगवत्प्राप्तेरुपायनिरूपण चेति दर्शनस्य प्रधानलक्षणद्वय दार्शनिकेषु सुप्रसिद्धम्। व्याकरणे हि प्रागुक्त लक्षणद्वय विद्यते। तथा हि शब्दज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानफलकत्वाद् द्वितीय लक्षण व्याकरणे सम्यक्चरितार्थमेव। किं च, वेदप्रामाण्यस्वीकरण दूरे तिष्ठतु व्याकरणेन वेदानामङ्गाङ्गिभाव शास्त्रे सूपपन्न एव। तथा चाप-

स्तम्बीयधर्म्मसूत्र स्मर्य्यते—'षडङ्गो वेद' इति। अत प्रथमलक्षणा व्याकरणे नितरा चरितार्थम्।

व्याकरण दर्शनपदे प्रतिष्ठाप्यापि ग्रन्थकार स्तृप्तिं नाधिगत । तन्मते दर्शनशास्त्राणा स्मृतित्वेऽपि वेदानामुपाङ्गतया तानि गृह्यन्ते। अभियुक्तैश्चोच्यते—

'अङ्गैकदेशमाश्रित्य प्रवृत्ति र्यस्य जायते।

उपाङ्ग स समाख्यात कविभिस्तत्त्वदर्शिभि ॥' इति।

व्याकरण तु वेदानामङ्गत्वेन गृह्यते। एतदङ्ग पुन र्न साधारणमेव। मन्त्रार्थप्रत्ययस्योपकारकत्वादिद वेदाना मुखस्वरूपमुच्यते। स्मर्य्यते हि शिक्षाशास्त्रे—'मुख व्याकरण स्मृतमि'ति। तदुक्त महाभाष्यकारेण—'प्रधान च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमि'ति। धर्म्मशास्त्रकृता भगवता गौतमेन षडङ्गाना वेदभिन्नतामनादृत्य तेषा वेदतुल्यता कल्पिता। अत एव भाट्टदीपिकाया प्रभावल्या लिखितमस्ति—'मन्त्रब्राह्मणयो र्वेदनामधेय षडङ्गमेक इति गौतमस्मृते स्पष्टमेव तेषा वेदत्वमपि प्रतिपादितम्' इति। अपरतो भगवती श्रुति स्वयमेव व्याकरणस्य गौरवप्रतिपादनार्थमिद शास्त्र वेदस्य वेद इत्याह (छा० ७।१)। तदनुसृत्य महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना लिखितम्—'सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नाय पुष्पित फलितश्चन्द्र तारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिरि'ति। एव वस्तुवृत्तमुपलभ्य ग्रन्थकार आह—'एव च तत्त्वे स्वत सिद्ध ब्रह्मराशि दर्शनपदे स्थापयित्वा कच्चिन्मयाऽपराद्धम् ?' इति।

व्याकरणदर्शनेतिहासीयप्रथमखण्डे शब्दादिगतनानाविषयवर्णना तर पाणिनिपुरोगामिना दैवार्षवैयाकरणाना वृत्तान्ता उपनिबद्धा वर्त्तन्ते, यथा—(१) देवादिदेवस्य शङ्करस्य माहेशव्याकरणम्, (२) सुरमणे-रैन्द्रव्याकरणम्, (३) भागुरिमुनिस्मृत भागुरीयव्याकरणम्, (४) कर्म्मन्द

मुनिस्मृत कार्म्म दव्याकरणम्, (५) काशकृत्स्नमुनिस्मृत काशकृत्स्न-व्याकरणम्, (६) सेनकमुनिस्मृत सेनकीयव्याकरणम्, (७) काश्यपमुनि स्मृत काश्यपिव्याकरणम्, (८) औशिजमुनिस्मृत स्फोटायनव्याकरणम्, (९) चाक्रवर्म्मणमुनिस्मृत चाक्रवर्म्मणीयव्याकरणम्, (१०) आपिशलिमुनि-स्मृतमापिशलव्याकरणम्, (११, प्रवृद्धव्याडिमुनिस्मृत व्याडीयव्याकरणम्, शाकल्यमुनिस्मृत शाकल्यव्याकरणम्, (१३) भरद्वाजमुनिस्मृत भारद्वाज-व्याकरण भरद्वाजीयव्याकरण वा, (१४) गालवमुनिस्मृत गालवव्याकरणम्, (१५) शकटि शाकटि-शाकटायननामकप्राचीनमुनित्रयस्मृत द्वापरीय वृद्धत्रिमुनिव्याकरणम्, (१६) गार्ग्यमुनिस्मृतमक्षरतन्त्रसूत्रनामकगार्गीय व्याकरणं चेति ।

एतद तरा पाणिनिपुरोगामिनो ये व्याकरणग्रन्था क्षीणा हीना वाऽभवस्तेषामपि विवरण सक्षेपत उपनिबद्धमेव, क्षीणग्रन्था यथा—वृद्धकातन्त्रम्, वाजप्यायनीयव्याकरण सौनागव्याकरणमित्येवमादय , हीनसम्प्रदायाना ग्रन्था यथा—वृद्धचा द्रव्याकरण वृद्धव्याघ्रपादव्याकरण जातूकर्णव्याकरणमौदव्रजिव्याकरणमित्येवमाद्या ।

व्याकरणदर्शनेतिहासस्य द्वितीयखण्डीयपाण्डुलिप्या वर्त्तमानत्रिमुनि-व्याकरणस्य तदितरव्याकरणानामपि विवरणानि वर्त्तन्ते। पाणिने सूत्र कात्यायनस्य वात्तिकपाठ पतञ्जले र्महाभाष्य चेत्येतत् समुदित सर्व्वं कलौ त्रिमुनिव्याकरणत्वेन गृह्यते। एतत्प्रसङ्गेन चा यान्यग्रन्थकाराणा वृत्तान्ता प्रदत्ता यथा—श्लोकवात्तिककृत् पाणिनिशिष्यो व्याघ्रभूति , सग्रह-कृत् पाणिने र्मातुल पुत्रो भ्रातृकल्पो दाक्षायणो व्याडि , प्रथमपाणिनिवृत्ति-कृत् कुणिगग , अष्टाध्यायीवृत्तिकृद् वररुचि , भाष्यदीपिकाकृद् भर्त्तृहरि , काशिकाप्रणेतारौ जयादित्यवामनौ, काशिकन्यासप्रणेता जिनेन्द्रबुद्धि , भाष्यप्रदीपकृत् कैयटाचार्य्य , अनु यासकृदिन्दुमित्र , तन्त्रप्रदीपप्रणेता

मैत्रेयरक्षित, भाषावृत्तिकृत् पुरुषोत्तमदेव, दुर्घटवृत्तिप्रणेता शरणदेव प्रक्रियाकौमुदीप्रणेता रामचन्द्र, सिद्धान्तकौमुदीप्रणेता भट्टोजिदीक्षित इत्येवमादीनाम् ।

पाणिनीयेतरा सम्प्रदाया यथा—द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्तिशर्व्ववर्म्माचार्य्यप्रणीत कातन्त्रम्, पञ्चमखृष्टशताब्दीवर्त्तिचन्द्रगोमिप्रणीत चान्द्रव्याकरणम्, षष्ठखृष्टशताब्दीवर्त्तिदेवनन्दिप्रणीत जैनेन्द्रव्याकरणम्, नवम खृष्टशताब्दीवर्त्तिजैनशाकटायनप्रणीत शब्दानुशासनम्, एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिधाराधिपतिभोजप्रणीत सरस्वतीकण्ठाभरणम् एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिक्रमदीश्वरप्रणीत सक्षिप्तसारव्याकरणम्, द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिशुक्लपटहेमचन्द्रप्रणीत सिद्धशब्दानुशासनम्, त्रयोदशखृष्टशताब्दीयसरस्वतीस्मृत सारस्वतव्याकरणम्, वोपदेवकृत मुग्धवोधव्याकरणम्, पञ्चदशखृष्टशताब्दी वर्त्तिपद्मनाभकृत सुपद्मव्याकरणम्, १६-१७ खष्टशताब्दीयश्रीजीवगोस्वामिकृत हरिनामामृतव्याकरणम्, १६ १७ खृष्टशताब्दीयपुरुषोत्तमविद्यावागीशकृता प्रयोगरत्नमालेत्यादय ।

व्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथमखण्डे प्रकाश गते तद्ग्रन्थविषये पण्डितवर्गैर्यद् यल्लिखित तत् सर्व्वं 'ख' परिशिष्टस्योत्तरभागे द्रष्टव्यम् ।

१३५२ वङ्गाब्दे शारदीयपूजोपलक्ष्येण 'पूर्णिमा'नाम्न्या मासिकपत्रिकाया ग्रन्थकार 'श्रीश्रीदशभुजादुर्गा'नामक प्रबन्धमेक रचयामास स च प्रबन्धो भक्ताना पण्डितानाञ्च हृदयसौख्यमुदवहत् । प्रबन्धोऽय 'ख' परिशिष्टोत्तरभागस्यान्तिमे द्रष्टव्य ।

सम्प्रतितने काले ग्रन्थकृता वृद्धे वयसि पुनरथर्व्ववेद गोपथब्राह्मणमथर्व्व वेदीया उपनिषदो वैतानसूत्र कौशिकसूत्र शौनकीयचतुरध्यायिकादिनी अथर्व्वप्रातिशाख्ये वैद्यकशास्त्रीयविविधग्रन्थाश्चैतिहासिकदृष्ट्या पठित्वा ५५० पृष्ठात्मकवैद्यकवृत्तान्तनामक इतिहासजातीयो ग्रन्थ प्रणीत । एतत्

समाप्य तेन पुन संस्कृतभाषया 'वृद्धत्रयी'नामक कश्चिदपरग्रन्थ प्रणीत। अधुना स देवनागरवर्णै स्त मुद्रापयति। अत्र वृद्धचरकीयवृत्त वृद्धसुश्रुतीयवृत्त वृद्धवाग्भटीयवृत्त चेतिवृत्तत्रय प्राधान्येन वर्णितमस्ति। उभयग्रन्थावितिहासजातीयौ स्त। नाय ग्रन्थकारश्चिकित्सक इत्यस्य ग्रन्थद्वय चिकित्साविषयकज्ञानस्य नोद्बोधक नापि भेषजप्रयोगसौकर्यविधायक भवति। वैद्यकशास्त्र कश्चिदितिहासो नास्तीत्युक्तौ कापि नात्युक्ति र्भवति। अतो भविष्यति काले ग्रन्थद्वय कस्यचिदैतिहासिकस्य सहायक भवितुमर्हतीति कृत्वा ग्रन्थद्वय तेन प्रणीतम्।

सनत्सुजातप्रकाशादधुनातनकालपर्य्यन्त ग्रन्थकारो 'नामपारमिता'-नामकस्य विपुलग्रन्थस्यैकस्य पाण्डुलिपिसङ्कलने व्यापृत आस्ते। काममत्र प्रागैतिहासिकानामृषिमुनीना वृत्तान्तो नास्ति तथाप्यैतिहासिककाले प्रादुर्भूताना प्रायश षट्सहस्रशास्त्रचिन्तकाना स्थितिकाला जीवनवृत्तान्ता स्तत्तत्प्रणीतग्रन्थाना परिचयस्तत्सम्बन्धिनी सङ्क्षिप्तसमालोचना चोपनिबद्धा वर्त्तन्ते। व्याकरणदर्शनस्य द्वितीयखण्ड नामपारमिता चेत्युभयो र्ग्रन्थयो प्रकाशने यो विपुलार्थव्ययो भविष्यति तस्य सयोगाभावाद् ग्रन्थद्वय मिदममुद्रित वर्त्तते।

ग्रन्थविक्रयेण व्ययसमस्याया समाधान सम्भवति पर ग्रन्थकृतो नाहमुत्गतेष्वपि प्राणेषु विद्याविक्रय करिष्यामिति व्रतमत्र प्रत्यर्थीभूतत्वेन तिष्ठति। न हि ग्रन्थान् विक्रीणे—इति द्रढीयसी तस्य प्रतिज्ञा। विक्रयस्य का कथा, स स्वयमेव पत्रवाहनव्ययभारस्वीकारेण प्रार्थिभ्यो ग्रन्थान् ऐरयत्। १६३३ खृष्टाब्दीयशिवचतुर्दश्या नेपाल गत्वा नेपालराजकीयग्रन्थागाराय सनत्सुजात स उपहृतवान्। नेपालराजगुरुणा माननीयेन सि-आइ इ प्रभृतिमानलाञ्छितेन हेमचन्द्रमहोदयेन ग्रन्थमिम पठित्वा ग्रन्थकारस्य शास्त्रप्रचाररक्षादिसम्बन्धि सदुद्देश्यमवबुध्य राजकोषात् समग्र मुद्रणव्यय

प्रदातु प्रस्तावे कृते स सविनय मन्मुखेन त प्रस्ताव प्रत्याचष्ट। प्रायश पञ्चशताधिकसहस्र ग्रन्था मुद्रिता स्तेषु सर्व्वे एवातिचिर वितरणेन नि शेषा अभवन्। ग्रन्थप्रेप्सूना ग्राहकाणा सख्याबाहुल्यमभिलक्ष्य सम्प्रति 'निउ महामाया प्रेस्'कार्य्यालयाधिकारिणा ग्रन्थान् पुन र्मुद्रापयित्वा विक्रेतुमनुमतौ प्रार्थिताया स प्रस्तावेऽस्मिन् सम्मतिं न ददौ। यद्यपि वैतनिकसेवाकर्म्मणि सपुत्र प्रवृत्ते तस्मिन् धनचिन्ताया किञ्चिदपि समाधान सम्भवति, तथापि स स्वय वृत्ति भुञ्जानो न भविष्यति न च पुत्राणा वृत्तिभोगित्वमनुमस्यते। वृत्तिग्रहणे को दोष इति जिज्ञास्यमानेन तेनोच्यते—

'वर वन वर भैक्ष्य वर भारोपजीवनम्।
स्वधर्म्म रक्षता पुसा सेवया न धनार्ज्जनम्॥' इति।

अस्माभिस्तु सेवाकर्म्मणि तस्यानुमोदने प्रार्थिते स्वल्पकटाक्ष मानववचन-मुद्धृत्य स वक्ति—

'सत्यानृत तु वाणिज्य तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् ता परिवर्ज्जयेत्॥' (मनु)।

इति। एव स्थिते भगवत्कृपया यावत् तस्य किञ्चिदर्थस्वाच्छन्द्य न भवति, तावदेव 'नामपारमिता'दिग्रन्थाना प्रकाशन न सम्भवति। यदि केनापि दानशौण्डेन शास्त्रप्रचारानुरागाद् ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा विना मूल्य ग्रन्थवितरण स्वीक्रियते तर्हि ग्रन्थकारो दात्रे तस्य स्वेच्छानुरूप पाण्डुलिपीना स्वत्व ससन्तोष समर्पयिष्यति। यत शास्त्रप्रचारेण तस्य परमा तृप्ति र्भवति स्वनामप्रचारे तु नास्ति तस्य कश्चिदाग्रहो लेशतोऽपि।

'क' परिशिष्टम् ।

दर्शनागारे ग्रन्थकाररचितानां शास्त्रीययुक्तिपेशलानां
श्लोकानां विवरणम् ।

दर्शनागारस्य सिंहद्वारमतिक्रम्य प्रवेष्टा भवनस्याग्रिमद्वारं प्राप्नोति । तद्द्वारस्थवृत्तमण्डलस्योर्द्ध्वभागे लिखितमस्ति—

'साध्यसाधनभावे च साधके च शुभेच्छया ।
अन्तर्यामितया तिष्ठन् फलदो हि स्वयं हरिः ॥' १ ॥ इति ।

तदधस्ताल्लिखितमस्ति—

'विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्म जिज्ञासा योग्यता मता ॥' २ ॥ इति ।

तदधस्तात्—

जिज्ञासुरात्मनस्तत्त्वं प्रविशान्तः क्रमेण भोः ।

द्वारस्तम्भद्वये लिखितमस्ति—

साधनोपायाः ।

सत्यकामात् स्वयसिद्धाल्लभेतानुग्रहं न चेत् ।
तदा न साधनं पुंसां विवेकादिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
मनःसाध्यैर्यमैः पुंसां नियमैः कायिकैरथो ।
साधनं लभ्यते लोके विवेकादिचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
श्रुतिसिद्धान्तसारेण तपसा गुरुतोषणात् ।
साधनं च भवेत् पुंसां विवेकादिचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

अथो विवेकः ।

नित्यानित्यविचारेण नित्यवस्तुनि वस्तुता ।
अनित्ये तुच्छताबुद्धिः स विवेको निगद्यते ॥ ६ ॥

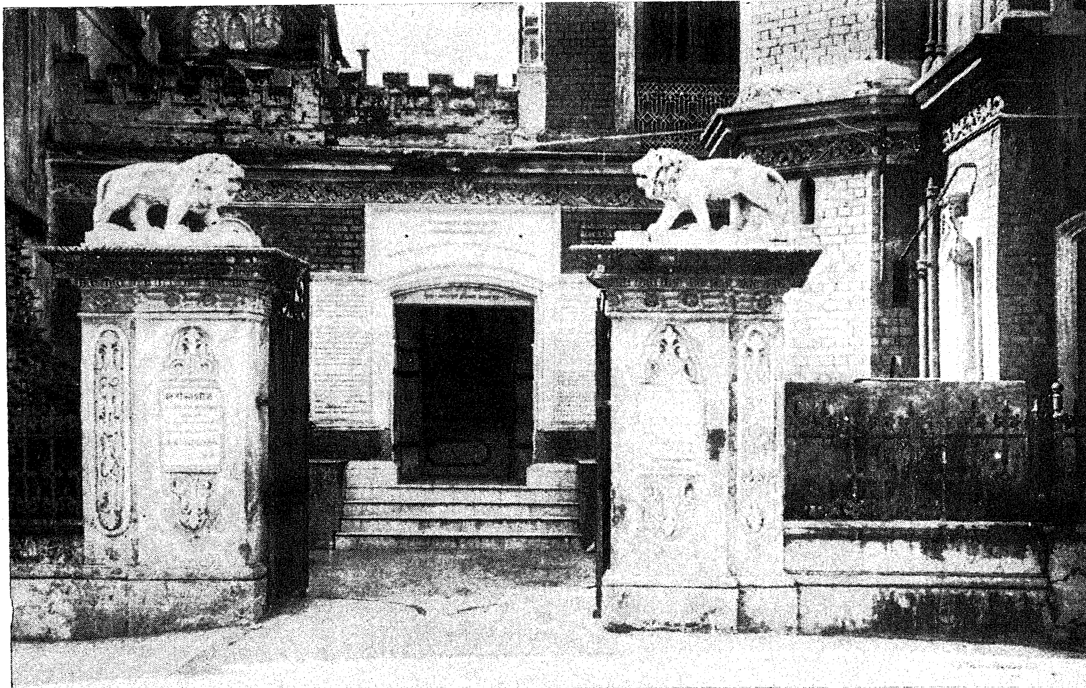

Photo : Prabhat Halder

दर्शनागारस्य प्रवेशमार्गः

भातीत्युक्ते जगत् कृत्स्न भात ब्रह्मैव नापरम् ।
इत्येव सद्विचारो हि विवेक कथ्यते बुधै ॥ ७ ॥
उत्पत्तिस्थितिसहारस्फूत्तिज्ञाने न सत्यता ।
इति या सुदृढा बुद्धिस्तद्विवेकस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥
एकरूप पर ब्रह्म नानात्वेनावभासते ।
इत्येव या शुभा बुद्धिस्तद् विवेकस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥

अथो वैराग्यम् ।

वैराग्य द्विविध प्रोक्त सर्व्वस्मिन् भोगवस्तुनि ।
जिहासापरमेक स्याज् जिज्ञासालक्षण परम् ॥ १० ॥
रोगशोकभयोद्वेग पारतन्त्र्यादियन्त्रिता ।
येन मोक्ष समीहन्ते जिहासापरमेव तत् ॥ ११ ॥
मानुष्य दुर्ल्लभ प्राप्य वाञ्छितार्थप्रसाधकम् ।
यदि न ब्रह्मसप्राप्तिस्तदास्माभि किमर्ज्जितम् ॥ १२ ॥
इत्येव व्यवसायेन सत्यसन्धानतत्परा ।
गवेषयन्ति यद् धीरा जिज्ञासालक्षण हि तत् ॥ १३ ॥

अथ शमादिषट्सम्पत्तय ।

शमदमौ ।

'स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनस शम उच्यते ।'
'निग्रहो बाह्यवृत्तीना दम इत्यभिधीयते ॥' १४ ॥

उपरति ।

निर्व्विरण्णा निष्ठिता रुग्णा कदर्य्या भोगवासना ।
या ततस्तु परा वृत्ति सामान्योपरति र्हि सा ॥ १५ ॥

शास्त्रोक्तन विधानेन कर्म्मसङ्घो व्यवस्थित ।
विधिना तत्परित्याग परमोपरति र्हि सा ॥ १६ ॥

तितिक्षा ।

सोढत्व सर्व्वदु खानामप्रतीकारपूर्व्वकम् ।
दौर्म्मनस्याविनिर्म्मुक्त तितिक्षा भण्यते बुधै ॥ १७ ॥

समाधानम् ।

अक्षुब्धा स्थिरता बुद्धेरद्वये शुद्ध आत्मनि ।
समाधानमिति प्राहु र्द्वं द्वेष्वनुपघाति यत् ॥ १८ ॥
जलसैन्धवयो साम्य यथा भवति मेलने ।
तथात्ममनसोरैक्य समाधाने प्रतीयते ॥ १९ ॥
सान्तेऽनन्त समारोप्यान ते सान्त विलोपयन् ।
भूमान केवल ध्यायन् समाधायामृतो भवेत् ॥ २० ॥

श्रद्धा ।

इष्टे देवे गुरौ वेदे धर्म्मशास्त्रपुराणयो ।
इतिहासे च या निष्ठा सा भक्तिरभिधीयते ॥ २१ ॥
तत एव विनिर्म्मोक्ष ससारादन्यथा न हि ।
इति विज्ञाननिष्पत्ति श्रद्धेति परिकीर्त्तिता ॥ २२ ॥

अथ मुमुक्षुता ।

मनसैव मनश्छित्त्वा सर्व्वत पाशबन्धनम् ।
दु खनाशाय या वृत्तिरुच्यते सा मुमुक्षुता ॥ २३ ॥
विधौ च प्रतिषेधे च शृङ्खलत्व विनिश्चितम् ।
तस्य नाशाय या चेष्टा मुमुक्षालक्षणा हि तत् ॥ २४ ॥

निष्कामा वा सकामा वा भक्ति विष्णौ शिवेऽपि वा ।
न्यग्भूतहृदये जाता मुमुक्षाकारण हि तत् ॥ २५ ॥
जिज्ञासुरात्मनस्तत्त्व प्रविशान्त क्रमेण भो ॥ २६ ॥

अग्रिमद्वारमतिक्रम्य भवनप्रवेशस्य च्छन्नमार्ग सम्प्राप्तस्य विविक्त प्रस्तरफलकत्रय गोचरीभूत भविष्यति । एषु प्रथमे फलके लिखितमस्ति—

(कामकला)

नमो नादात्मने तुभ्य नम कामकलात्मने ॥ २७ ।

सूचना

स्वकीय धर्म्ममुत्सृज्य परधर्म्माश्रय हि य ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्म्मेधा निष्फल तस्य चेष्टितम् ॥ २८ ॥
निष्प्रत्यूह रथा यान्ति सम्यक् प्रहतवर्त्मना ।
ततस्तद् वर्त्म शस्त हि न हातव्य कदाचन ॥ २९ ॥
तन्मया शास्त्रमालोच्य विचार्य्य च पुन पुन ।
ब्रह्मवेदप्रसादेन प्रोक्ता साधनभूमिका ॥ ३० ॥
न पाण्डित्याभिमानेन न चापि ख्यातिलिप्सया ।
भाविता भूमिकास्त्वेता दृढाभ्यासचिकीर्षया ॥ ३१ ॥
मुमुक्षोरवबोधाय भक्तानामनुभूतये ।
लोकानामुपकाराय विदुषा प्रीतये तथा ॥
साधूना ब्रह्मभूयाय परितोषाय कस्यचित् ।
युज्यन्ते यदि युज्येरन् विकल्पोऽसौ सता मत ॥ ३२ ॥
यथा न भूमिकाभ्रान्ति र्वैचित्र्याल्लोकवृत्तित ।
वेदाना हृदय दृष्ट्वा कुड्ये ता लिखिता मया ॥ ३३ ॥
इतश्च प्रीयता देवी कालिका श्रीसनातनी ।
देशत कालतो वापि गुणतो या विमुक्तिदा ॥ ३४ ॥

नादात्मने नमस्तुभ्य नमो बिन्दुकलात्मने ॥ ३५ ॥

द्वितीयप्रस्तरफलके लिखितमस्ति—

परामर्श ।

भृष्टे बीजे प्ररूढ स्यान्न सूप्तोऽपि यथाङ्कुर ।
कर्म्मबीजे तथा भृष्टे जायते न भवाङ्कुर ॥ ३६ ॥
वैराग्यादिक्रमेणैव कर्म्मबीजक्षयान्नर ।
अधिगच्छति निर्व्वाण यथा वह्नि र्निरिन्धन ॥ ३७ ॥
यावज्जीवगुणा सर्व्वे नोच्छिन्ना वासनादय ।
तावन्न सुखसम्प्राप्तिरिहैव च परत्र च ॥ ३८ ॥
इहार्थेषु चतुर्ष्वेव सुखशब्द प्रयुज्यते ।
विषये वेदनाभावे विपाके भवमोचने ॥ ३९ ॥
सुखो वेश सुखो देशो विषयेष्विति भण्यते ।
दु खाभावे नरश्चैव सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥ ४० ॥
तत्तत्कर्म्मविपाकाच्च सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।
सर्व्वतस्तु विनिर्मोक्षाद् मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
अतश्च परसौख्याय स्वहितेष्वपराङ्मुखै ।
प्रयत्न सर्व्वथा कार्य्यो यथार्थत्वविनिश्चये ॥ ४२ ॥
नाम्ना रूपेण यज् ज्ञात ज्ञेय तत्रान्यदेव हि ।
नामरूपे ततस्त्याज्ये व्यवहारप्रकल्पिते ॥ ४३ ॥
अस्ति भाति प्रिय चेति श्रुत्या ब्रह्मनिदर्शनम् ।
युक्तहेतुग्रहेणासि तदात्मत्वात् स्वरूपभाक् ॥ ४४ ॥

तृतीयप्रस्तरफलके लिखितमस्ति—

स्वानुभूति ।

'यत् साख्यै प्राप्यते स्थान तद्योगैरपि गम्यते' ।
इति स्मृत फलैकत्वमुभयो र्ज्ञानयोगयो ॥ ४५ ॥
ज्ञानतो योगतश्चैव मेलन साध्यते यदा ।
सम्भूय व्यवसायत्वाद् मुक्तिमार्गो न दुर्ल्लभ ॥ ४६ ॥
यो यत्रास्ति स तत्रास्ति यो यदास्ति तदास्ति स ।
सर्व्वव्यापकताभावाज् जीवो जीव इति स्मृत ॥ ४७ ॥
अन्यत्र गमन तस्माद् मुक्तये न हि युज्यते ।
अज्ञानग्रन्थिभेदेन स्वाप्यय मुक्तिमामनेत् ॥ ४८ ॥
उपाधीन्निखिलास्त्यक्त्वा नेति नेतीतिवाक्यत ।
ऐक्य ज्ञेय महावाक्यै र्जीवात्मपरमात्मनो ॥ ४६ ॥
योग योगेन सरुध्य ज्ञान ज्ञानेन चाञ्जसा ।
साक्षिरूपतया तिष्ठन् मुच्यते सर्व्वबन्धनात् ॥ ५० ॥
भावाभावविनिर्म्मुक्त सत्यज्ञानादियोगत ।
निरस्ताखिलससारो नियमातीतता व्रजेत् ॥ ५१ ॥
निर्व्विकारो निराकार शुद्धो बुद्ध स्थिरोऽद्वय ।
सत्तास्वलक्षणोऽनन्त सर्व्वत्रैवावभासते ॥ ५२ ॥

छन्नमार्गान् नि सृते वामपार्श्वस्थस्तम्भफलके लिखित दृश्यते—

'स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् ।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥' ५३ ॥

दक्षिणपार्श्वस्थस्तम्भफलके लिखितं वर्त्तते—

सर्व्वकार्य्यं परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
स्वाराज्यमभिसन्धय महावाक्यादिभावनात् ॥ ५४ ॥

तदनन्तरमन्तश्चत्वरे भवनस्य दण्डायमानेन नाट्यमन्दिराद् बहि कुड्यपार्श्वयो समकोणीभूतस्तम्भद्वय दृष्ट भविष्यति । तयोरेकतो लिखितमस्ति—

ज्ञानभूमिका ।

योगेनासेविते ज्ञाने निर्ब्बाधे परमार्थता ।
ज्ञान योगविहीन तु न क्षम मोक्षसाधने ॥ ५५ ॥

जिज्ञासा ब्रह्मविविदिषा ।

उपेक्षा नामरूपे वै कर्त्तव्य ब्रह्मवेदनम् ।
समीहा सुदृढा येति जिज्ञासालक्षणा हि तत् ॥ ५६ ॥

श्रवण सिद्धान्ताधिगम ।

वेदान्तानामनेकत्वाद् बाहुल्यात् सशयस्य च ।
सिद्धान्तग्रहणा नाम श्रवणा गुरुशास्त्रत ॥ ५७ ॥

मनन चोपपत्तित ।

द्रष्टरि दृश्यता नास्ति नास्ति दृश्ये च द्रष्टृता ।
श्रुत्वैवं सद्विचारो हि मनन तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥

निदिध्यासन वृत्तिसन्तान ।

निरन्तरश्चित्प्रवाह श्रुतार्थे गुरुशास्त्रत ।
तन्निदिध्यासन प्रोक्त दर्शनाय स्वरूपत ॥ ५९ ॥

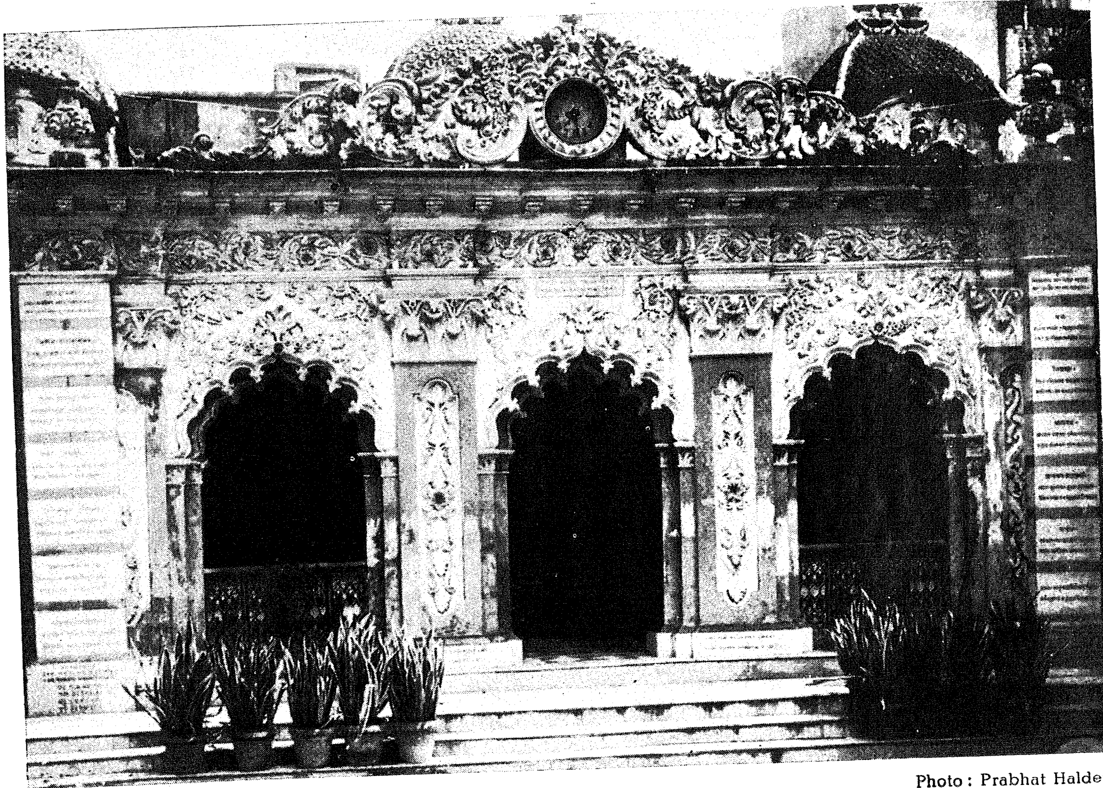

Photo : Prabhat Halder

दर्शनागारस्य नाट्यमन्दिरम्

साक्षात्कारोऽविपर्य्यय ।

ब्रह्मत्वानुभवो यत्र यत्र जीवत्वविस्मृति ।
दशाचतुष्टयध्वसी साक्षात्कार स एव हि ॥ ६० ॥

परिणतिरद्वैतसिद्धि ।

'न तदस्ति न यत्राह न तदस्ति न यन्मयि' ।
इति विज्ञाय सञ्जाता विगतावरणा मति ॥ ६१ ॥

परा काष्ठा ह्यनावृत्ति ।

ईश्वरानुग्रहेणैव ससारो यस्य बाधित ।
न तस्य पुनरावृत्ति कल्पकोटिशतैरपि ॥ ६२ ॥
'अन्त शून्यो बहि शून्य
शून्य कुम्भ इवाम्बरे ।
अन्त पूर्णो बहि पूर्ण
पूर्ण कुम्भ इवार्णवे ॥' ६३ ॥

र्श्वतो लिखितमस्ति—

यदि ज्ञाने कृता बुद्धि सप्तमी गच्छ भूमिकाम् ।
मग्नश्चेद् याहि पातालमिति न्यायविदा नय ॥ ६४ ॥
सर्व्वत सयतो भूत्वा वेदान्तरसिको भवेत् ।
'वेदान्तश्रवण कुर्व्व स्तस्मिन् योग समभ्यसेत्' ॥ ६५ ॥
विकल्प्यते क्रिया यस्मान्न तु वस्तु सतत्त्वत ।
क्रियाऽद्वैत ततस्त्यक्त्वा भावाऽद्वैत विधीयताम् ॥ ६६ ॥

स्तम्भा तरे लिखितमरित—

योगभूमिका ।

विद्यया सेविते योगे निर्दोषे परमार्थता ।
योगस्तु ज्ञानहीनश्चेन्न क्षमो मोक्षसाधने ॥ ६७ ॥

यमा ।

अहिंसा ब्रह्मचर्य्यं च सत्यास्तेयापरिग्रहा ।
यमास्ते चानवच्छिन्ना सार्व्वभौमा महाव्रतम् ॥ ६८ ॥

नियमा ।

नियमा शौचसन्तोषस्वाध्यायाश्च तपोऽर्चना ।
यमादिबाधने तर्कैं र्भावयेत् तान् विपक्षकान् ॥ ६९ ॥

आसनम् ।

आनन्त्यस्य समापत्त्या प्रयत्नोपरमेण च ।
सवृत्या प्रतिषेधार्थं सुस्थिर सुखमासनम् ॥ ७० ॥

प्राणायाम प्रत्याहारौ ।

'रेचक पूरकश्चैव कुम्भक प्राणसयम' ।
इन्द्रिये वश्यता त्वेव प्रत्याहारो निगद्यते ॥ ७१ ॥

सयम ।

धारणा देशबन्ध स्याद् ध्यान चित्तैकतानता ।
समाधिश्चार्थनिर्भासस्त्रयमेकत्र सयम ॥ ७२ ।
सयमात् कण्ठकूपादौ विविधाश्च विभूतय ।
समाधावुपसर्गास्ता व्युत्थाने सिद्धयो मता ॥ ७३ ।

योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य सिद्धयादिविषयेषु च ।
वैराग्यादपि कैवल्य दोषवीजपरिक्षये ।। ७४ ।।

अन्त शून्यो बहि शून्य
शून्य कुम्भ इवाम्बरे ।
अ त पूर्णो बहि पूर्ण
पूर्ण कुम्भ इवार्णवे ।। ७५ ।।

पार्श्वतो लिखितमस्ति—

यदि योगे भवेद् बुद्धिरष्टमीं गच्छ भूमिकाम् ।
मग्नश्चेद् याहि पातालमिति न्यायविदा नय ।। ७६ ।।
'आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञा लभते योगमुत्तमम् ।।' ७७ ।।
प्रत्यग्बोध समाधिस्थे प्रतिभातो यदा भवेत् ।
एकीभूत परेणासौ ब्रह्म सपद्यते तदा ।। ७८ ।।

कुड्यान्तरालस्य शिरसि लिखितमस्ति—

'ॐ नम शिवाय' ।

'सत्समृद्ध स्वत सिद्ध शुद्ध बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ।।' ७९ ।।
'निर्विशेष पर ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वरा ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणै ।।' ८० ।।
सविशेषतया यस्तु सेवमान उपासनम् ।
अमन्दानन्दमापन्नो निर्विशेष स गच्छति ।। ८१ ।।

ततो नाट्यशाला प्रवेष्टुरेकपार्श्वतो लिखितमस्ति—

नत्वा गुरु गणेश च सवितारमधोक्षजम् ।
शम्भु च कालिका नत्वा प्रविशामि शिवालयम् ॥ ८१ ॥

पार्श्वान्तरे लिखितमस्ति—

अन्तर्बहि र्यदा भक्तो देवमिष्ट प्रपश्यति ।
दासोऽहमित्यनुध्यायन् सोऽहभाव प्रयात्यसौ ॥ ८३ ॥

नाट्यशालाया प्रवेशमात्रमग्रत कुड्येषु श्रीश्रीᐡ योगेश्वरादिशिवलिङ्ग पञ्चकस्य नामानि तत्सम्ब धीयश्लोकाश्च दृश्य ते, यथा—

श्रीश्रीᐡ योगेश्वर ।

योगेश्वरस्य योगेऽस्मिन् निर्व्विकल्पे न वस्तुता ।
सामरस्यप्रसादेन गुणा विषमचेष्टिता ॥ ८४ ॥

श्रीश्रीᐡ आनन्देश्वर ।

आनन्देश्वरमापन्नो न क्लिश्नाति कदाचन ।
आनन्दघूर्णित सर्व्वं जगदानन्दता व्रजेत् ॥ ८५ ॥

श्रीश्रीᐡ कालीश्वर ।

त्वन्ताऽहन्ता तथेदन्ता चेति पत्रत्रयान्विता ।
कालीश्वरस्य सर्व्वस्य तुष्टिदा बिल्वपत्रिका ॥ ८६ ॥

श्रीश्रीᐡ सर्व्वेश्वर ।

सर्व्वाणीसहित सर्व्वा वाचा स्तोतु न शक्यते ।
तदेव गल्लवाद्येन तुष्टि सर्व्वेश्वरे सदा ॥ ८७ ॥

श्रीश्रीᐡ कल्याणेश्वर ।

तन्त्रशास्त्रप्रकाशेन कल्याण यत् त्वया कृतम् ।
कल्याणेश्वर तेनात्र सदा विजयसेतराम् ॥ ८८ ॥

कुल्या तरे लिखितमस्ति—

तन्त्रमर्य्यादा ।

'यो हि विश्वेश्वरो देवो विश्व व्याप्य स्थितश्च य ।
सैव विश्वेश्वरी देवी व्यापकत्वेन सस्थिता ॥' ८६ ॥

वेदमर्य्यादा ।

'त्व वा अहमसि भगवो देवते,
अह च त्वमसि भगवो देवते ॥' ९० ॥

उपास्ति ।

'प्रज्ञान ब्रह्म' 'अह ब्रह्मास्मि'

'यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज् ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञान नियच्छेद महति तद् यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' ९१ ॥

'तत्त्वमसि' । 'अयमात्मा ब्रह्म' ।

आत्मभाव ।

(तत्र स्वानुभूति)

सत्त्वादिगुणबद्धोऽह ससरामि चिरन्तन ।
एष भ्रान्तिमयो भाव आत्मभावो निराकुल ॥ ९२ ॥
ये विश्वतैजसप्राज्ञा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
तेऽवस्थाग्राहका भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९३ ॥
वर्त्तमानमतीत च भविष्यदपि वा पुन ।
सर्व्वे कालगता भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९४ ॥

भूर्भुवाद्या स्मृता लोका पाताल सप्तधा तथा ।
एते स्थानगता भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९५ ॥
असुराश्च सुराश्चैव पशुपक्षिनरादय ।
जीवजातिमया भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९६ ॥
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चापि चतुर्थक ।
वर्णभेदग्रहा भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९७ ॥
ब्रह्मचारी गृही वापि वानप्रस्थश्च भिक्षुक ॥
विशिष्टाश्रमजा भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९८ ॥
शैव वैष्णव सावित्र शाक्त-गाणपतादय ।
सम्प्रदायगता भावा आत्मभावो निराकुल ॥ ९९ ॥
प्रकृति र्विकृति र्वापि या या शास्त्रे व्यवस्थिता ।
सर्व्वे ते तत्त्वगा भावा आत्मभावो निराकुल ॥ १०० ॥
प्राणापानौ समानश्च व्यानोदानौ च पञ्च ते ।
प्राणभेदग्रहा भावा आत्मभावो निराकुल ॥ १०१ ॥
कृकरो नागकूर्म्मौ च देवदत्तो धनञ्जय ।
उपप्राणमया भावा आत्मभावो निराकुल ॥ १०२ ॥
इडा च पिङ्गला वापि सुषुम्ना वापि या स्थिता ।
नाडिभेदग्रहा भावा आत्मभावो निराकुल ॥ १०३ ॥
विधिश्च प्रतिषेधश्च शास्त्रे यो यो व्यवस्थित ।
कर्त्तृत्वभाविता भावा आत्मभावो निराकुल ॥ १०४ ॥
सर्व्वे भावा प्रलीयन्ते यस्मिन् भावे समागते ।
असौ वेदान्तगो भाव आत्मभावो निराकुल ॥ १०५ ॥

विद्यातत्त्वम् ।

(तत्र स्वानुभूति)

अथो वेदा ।

१ । ऋग्वेद —परमानन्दद स्वात्मा त त्वा वय हवामहे ।
इत्याहुतो न चेदात्मा ऋग्वेदेन किमर्ज्जितम् ॥ १०६ ॥

२ । यजुर्व्वेद —लोहिता वा सिता कृष्णा प्रजाहेतुरजा शुभा ।
ब्रह्मत्वेन न चेल्लब्धा यजुषा कि प्रयोजनम् ॥ १०७ ॥

३ । सामवेद —तत्त्वमस्यादिवाक्येन प्रेमगद्गदया गिरा ।
यदि न ब्रह्म सगीत साम्ना वा कि प्रयोजनम् ॥ १०८ ॥

४ । अथर्व्ववेद —आथर्व्वणी महाविद्या दृष्टादृष्टविधायिनी ।
तया स्वात्मा न चेत् प्रीतस्ततो वा किं प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

अथो वेदाङ्गानि ।

५ । शिक्षा—शब्दब्रह्मणि निष्णात शिक्षया शिक्षितो हि सन् ।
एव शिक्षा न चेत् प्राप्ता शिक्षया किं प्रयोजनम् ॥ ११० ॥

६ । कल्प —कल्पसूत्रगणै पु सा ये ये यज्ञा प्रकल्पिता ।
ब्रह्मप्राप्तिस्ततश्चेन्नो कल्पसूत्रै किमर्ज्जितम् ॥ १११ ॥

७ । व्याकरणम्—येनेद व्याकृत सर्व्व स वैयाकरण पर ।
इत्येव यो न जानाति तस्य व्याकरणेन किम् ॥ ११२ ॥

८ । निरुक्तम्—निरुक्त ब्रह्मविज्ञान परम ब्रह्मविद्गणै ।
इत्येव यो न जानाति निरुक्त तस्य निष्फलम् ॥ ११३ ॥

९ । छन्द —छादयन्ति ह वा एन छ दासि पापकर्म्मण ।
इत्येव यदि न ज्ञात छन्दसा किं प्रयोजनम् ॥ ११४ ॥

१० । ज्योतिषम्—ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरयमात्मा सनातन ।
इत्येव हि न चेद् वेद ज्योतिर्व्वेदेन किं कृतम् ॥ ११५ ॥

अथो वेदोपाङ्गानि ।

११ । मीमासा—भोगप्रदा क्रिया सर्व्वा इति मीमासित यदि ।
जिज्ञास्य तर्हि ब्रह्मैव सर्व्वभोगनिवृत्तये ॥ ११६ ॥

१२ । न्यायविस्तर—सविशेषपदार्थाना यदि वैशेषिक मतम् ।
निर्व्विशेष पर ब्रह्म तदा वैशेषिकस्य किम् ॥ ११७ ॥
सप्राप्त परमे तत्त्वे विश्रान्तिस्त्वचला भवेत् ।
स न्याय श्रुतिभिर्व्यक्त शिष्ट न यायलक्षणम् ॥ ११८ ॥

१३ । धर्म्मशास्त्रम्—ब्रह्मवेदप्रसादो हि स्मृतिशास्त्रविशारदै ।
यदि न प्राप्यते तर्हि स्मृतिशास्त्रै किमर्ज्जितम् ॥ ११९ ॥

तन्त्रम्—य, शिव सा स्वय शक्तिरिति चेन्न निरूपितम् ।
बहुधा तन्त्रपाठेऽपि तन्त्रशास्त्र निरर्थकम् ॥ १२० ॥

रामायणम्—शान्तिसीता यदा नीता निहत्य मोहरावणम् ।
स्वात्मरूपेण रामेण ततो रामायण शुभम् ॥ १२१ ॥

महाभारतम्—यतो हि सर्व्वशास्त्रेषु मोक्षधर्म्म परो मत ।
तन्महाभारत सर्व्व मोक्षधर्म्मप्रधानकम् ॥ १२२ ॥

भागवतम्—कामनागोपिकाभीष्टो ब्रह्मचर्य्य न मुञ्चति ।
यद्यन्तरात्मगोपालस्तदा भागवत शुभम् ॥ १२३ ॥

साख्यम्—पुरुषस्य परीक्षार्थं तत्त्वाना सग्रह शुभ ।
यदि वै कल्पित साख्ये साख्य केन निराकृतम् ॥ १२४ ॥

पातञ्जलम्—कृतकार्य्या गुणा सर्व्वे लयार्थं परमात्मनि ।
नोत्सहते यदि स्यात्तु योगस्तर्हि शुभावह ॥ १२५ ॥

१४। पुराणम्—न घना प्रीतिरुत्पन्ना परमे पूरुषे यदि ।
अष्टादशविभेदेन पुराणेन किमर्जितम् ॥ १२६ ॥

अथोपवेदा ।

१५। आयुर्व्वेद —पीत्वा ज्ञानमय सोमममृतत्व न वा यदि ।
मरणा च पुन प्राप्तमायुर्व्वेदो निरर्थक ॥ १२७ ॥

१६। धनुर्व्वेद —धनुषा प्रणवेनैव जीवात्मना शरेण च ।
'लक्ष्य ब्रह्म न चेद् विद्ध धनुर्व्वेदो निरर्थक ॥१२८॥

१७। गन्धर्व्ववेद —मधुरै स्वरसघातै र्गान्धर्वैरपि सुन्दरै ।
न चेद् गीत पर ब्रह्म गान्धर्व्वेण कृत किमु ॥१२९॥

१८। अर्थशास्त्रम्—अनर्था सकला ह्यर्था परार्था मोक्षसाधना ।
इत्येव हि न चेल्लक्ष्यमर्थशास्त्र निरर्थकम् ॥ १३० ॥

दु खत्रयविघाताय सत्यज्ञानादिदीप्तये ।
तत्त्वतो य शिव वेत्ति स वेत्ति शिवपूजनम् ।
तस्मात् तत्त्व परिज्ञाय चिन्त्यता शिवपूजनम् ॥ १३१ ॥
परानन्दप्रसङ्गाय नित्यैकरसतासये ॥

शिवपूजा ।

(तत्र स्वानुभूति)

सर्व्वेष्टानिष्टभावानामिष्टत्वेनैव चिन्तनम् ।
स्वरसेन भवेद् यत्तु तदेव शिवपूजनम् ॥ १३२ ॥
जन्मैव परमा पूजा कर्त्तव्य येन साध्यते ।
मरणा च परा पूजा ब्रह्मणि येन लीयते ॥ १३३ ।

दीर्घायु परमा पूजा भोगादि येन हीयते ।
स्वल्पायुश्च परा पूजा येन कर्म्म न चीयते ॥ १३४ ॥
नैरुज्य परमा पूजा नैरुज्यादिष्टसिद्धित ।
रोगश्च परमा पूजा प्रायश्चित्तस्वरूपत ॥ १३५ ॥
सुखमेव परा पूजा सुख ब्रह्मनिदर्शनम् ।
दु ख चापि परा पूजा दु ख वैराग्यसाधनम् ॥ १३६ ॥
धनमेव परा पूजा धनाद्धर्म्मस्तत सुखम् ।
निर्धनत्व परा पूजा निर्धनै प्राप्यते परम् ॥ १३७ ॥
लाभ एव परा पूजा तुष्टिपुष्टिप्रदायिनी ।
हानिश्च परमा पूजा निर्म्माल्यत्यागरूपिणी ॥ १३८ ॥
स्तुतिरेव परा पूजा स्तुतिश्चित्तप्रसादिनी ।
निन्दा चापि परा पूजा याऽसन्मार्गविरोधिनी ॥ १३९ ॥
मान एव परा पूजा मानात् प्रीतिसमाश्रय ।
अपमान परा पूजा यतश्चिति मनोलय ॥ १४० ॥
धैर्य्यमेव परा पूजा धीरो ब्रह्म समश्नुते ।
अधैर्य्य च परा पूजा तत कार्य्यं प्रवर्त्तते ॥ १४१ ॥
सत्सङ्ग परमा पूजा सत्सङ्गाद् वर्त्म लभ्यते ।
असत्सङ्ग परा पूजा यत्र मोह परीक्ष्यते ॥ १४२ ॥
भोजन परमा पूजा जाठराहुतिरूपत ।
अभोजन परा पूजा ह्यु पवास स्मृते मत ॥ १४३ ॥
तृष्णैव परमा पूजा भवानी तृट्स्वरूपिणी ।
अतृष्णा च परा पूजा योगसम्पद्विधायिनी ॥ १४४ ॥
कर्म्मयोग परा पूजा नैष्कर्म्म्यं य प्रयच्छति ।
नैष्कर्म्यं च परा पूजा येन स्वात्मा प्रसीदति ॥ १४५ ॥

भक्तियोग परा पूजा प्रियो भक्तो हरे र्मत ।
ज्ञानयोग परा पूजा ज्ञानाद् मोक्ष श्रुते र्मत ॥ १४६ ॥

तत्त्वमसि ।

(तत्र स्वानुभूति)

तत्पद ब्रह्म निर्वक्ति त्वपद जीवमेव च ।
सन्धि चासीति विज्ञाय सन्धान साधने कुरु ॥ १४७ ॥
स्थितो ब्रह्मात्मना जीवो ब्रह्म जीवात्मना स्थितम् ।
एव सन्धानमालम्ब्य तत्त्वमोरैक्यमानय ॥ १४८ ॥
मा भवाज्ञो भव ज्ञस्त्व त्यक्त्वा रागादिबन्धनम् ।
तिष्ठतस्ते स्वभावे हि नास्ति ससारभावना ॥ १४९ ॥
अनात्मन्यात्मतारोपात् किं भ्रान्त इव लक्ष्यसे ।
त्वमविद्याविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मैवासि न दोषभाक् ॥ १५० ॥
या स्मृता चञ्चला स्पन्द-शक्ति स्ते चित्तसस्थिता ।
साऽविद्या गुणसमूढा जगदाडम्बरात्मिका ॥ १५१ ।
भोगाना वासना त्यक्त्वा त्यक्त्वा च भेदवासनाम् ।
तिष्ठ त्व परमेऽद्वैते ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥ १५२ ॥
त्वमेव परम तत्त्व छान्दोग्यश्रुतिशासनात् ।
असवेद्य स्वसवेद्यमात्मान मन्यसे कथम् ॥ १५३ ॥
विशुद्धोऽसि विमुक्तोऽसि न ते गुणादिबन्धनम् ।
नाह ब्रह्म पर तत्त्वमिति वक्तु न लज्जसे ॥ १५४ ॥

अयमात्मा ब्रह्म ।

(तत्र स्वानुभूति)

आत्मेति जीव एव स्याद् ब्रह्मे ति परम मतम् ।
सन्धि चायमिति ज्ञात्वा सन्धान साधने कुरु ॥ १५५ ॥
भासमानमिद सर्व्वं ब्रह्मसत्ताप्रतिष्ठितम् ।
एव सन्धानमालम्ब्य सत्सम्पन्नो भवानघ ॥ १५६ ॥
आमनन्ति यतो वेदा आत्मान ध्रुवमव्ययम् ।
तस्मादात्मतया कृत्स्न जगदित्यवधारय ॥ १५७ ॥
नात्मा पञ्चात्मको देहो नाध्यासो न मन क्वचित् ।
अयमात्मा पर ब्रह्म सर्व्वव्यापी स्वभावत ॥ १५८ ॥
आत्मा ब्रह्म ति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् ।
विलीन कर्म्मसन्तान प्रबोधात् स्वाप्नदृष्टवत् ॥ १५९ ॥
आवियत् स्थूलपर्य्यन्त यत् किञ्चित् प्रतिभाति मे ।
मायिक तत् पर ब्रह्म माया मायाविनोऽपृथक् ॥ १६० ॥
अत पौरुषमालम्ब्य चित्त चाक्रम्य चेतसा ।
महावाक्यप्रसादेन स्वाराज्यपदभाग् भव ॥ १६१ ॥
स्वस्वरूप स्वय यश्च भुङ्क्ते बुद्धिविवर्जित ।
भिद्यते स परान्नैव जगत् तत्रैव लीयते ॥ १६२ ।

प्रज्ञान ब्रह्म ।

(तत्र स्वानुभूति)

प्रज्ञान सर्व्वविज्ञान ब्रह्मे ति ज्ञानविग्रहम् ।
सन्धिमैक्य तयो र्ज्ञात्वा सन्धान साधने कुरु ॥ १६३ ॥

प्रज्ञानतत्त्वविज्ञानादज्ञानस्य परिक्षय ।
एव सन्धानमालम्ब्य सच्चिदानन्दता व्रज ॥ १६४ ।
क्षीणेऽज्ञाने जगल्लीन रागादीनामसम्भवात् ।
जगल्लये शरीर च न पुन सम्प्रवर्त्तते ॥ १६५ ॥
चराचरमिद सर्व्वं यत् किञ्चित् प्रतिभाति मे ।
प्रज्ञान केवल ब्रह्म श्रुतिरेव वदत्यसौ ॥ १६६ ॥
औपाधिक जगत् सर्व्वं प्रज्ञान ब्रह्म तु ध्रुवम् ।
एषा वै सस्मृति र्नान्या जगन्नाशाय विद्यते ॥ १६७ ॥
यच्च ज्ञान जीवस्योक्त जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
प्रज्ञान तत् स्वतो ज्ञेयमितो नास्ति मतान्तरम् ॥ १६८ ॥
प्रज्ञान विश्रुत ज्योतिरखण्ड स्थिरमव्ययम् ।
पञ्चात्मकमहाभूतविज्ञातृत्वेन भासते ॥ १६९ ।

'यदस्ति यद् भाति तदात्मरूप
नान्यत् ततो भाति न चान्यदस्ति ।
स्वभावसवित् प्रतिभाति केवला
ग्राह्य ग्रहीतेति मृषा विकल्प ॥' १७० ॥

अह ब्रह्मास्मि ।

(तत्र स्वानुभूति)

अहन्ता जीवता वक्ति ब्रह्मत्व परम पदम् ।
सन्धि चास्मीति विज्ञाय स धान साधने कुरु ॥ १७१ ॥
ब्रह्मैव केवल सर्व्वं भेदाभेदतिरोहितम् ।
एव सन्धानमाश्रित्य स्वानुभूतौ प्रयत्यताम् ॥ १७२ ॥

यो वै सर्व्वात्मकोऽनन्तोऽपरोक्ष स्वप्रकाशक ।
कर्म्मबन्ध स एवाहमस्मीति वचनाद् मत ॥ १७३ ॥
अतोऽहमद्वयो नित्य केवलो ज्ञानविग्रह ।
सदसद्वा न मे तत्त्व तत्त्व ब्रह्म निरञ्जनम् ॥ १७४ ॥
अह चेत् सर्व्वत सर्व्वं व्योमातीत निराकुलम् ।
कुतस्तत्त्वान्तर तर्हि प्रत्यक्ष वा तिरोहितम् ॥ १७५ ॥
आत्मान चेद् विजानीयात् सर्व्वत्रैक निरन्तरम् ।
अह ज्ञाता पर ज्ञेयमखण्ड खण्ड्यते कथम् ॥ १७६ ॥
नाह जातो न मृतो वा न मे देह कदाचन ।
अह ब्रह्मे ति विख्यातमस्मीत्यैक्यविमर्शत ॥ १७७ ।
अद्वते बोधिते तत्त्वे भोग्यवस्तु न विद्यते ।
भुज्यते स्वात्मनो रूप नास्ति भोग्य पृथक् तत ॥ १७८ ॥

सविदि ब्रह्मत्वानुभूति ।

(सर्व्वव्यवहारसिद्धेस्तदधीनत्वात्)

छायाच्छाया यतो न स्याद् मायाऽविद्या कथ भवेत् ।
तत्त्वमेकमिद सर्व्वं प्रत्यग्भूतमनीदृशम् ॥ १७९ ॥
भावसिद्धोऽप्यय लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधित ॥ १८० ॥
न जल हि जलाभासो न जीवो जीवविग्रह, ।
आत्मनो जैवभावस्तु प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ १८१ ॥
अस्तितालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्मैव नापरा ।
नास्ति सत्ता विना किञ्चिद् नास्ति मायाऽपि वस्तुत ॥ १८२ ॥

नास्ति चित्त न चाविद्या नाध्यासो न मन क्वचित् ।
ब्रह्मैक केवल तत्त्र व्योमवत् प्रविजम्मते ॥ १८३ ॥
स्वशरीरे स्वयज्योति स्वरूप स्वप्रकाशकम् ।
दोषहीना प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृता ॥ १८४ ॥
योगिना विदुषा वापि माया स्वात्मनि कल्पिता ।
सद्रूपेव सदा भाति तत्त्वज्ञानेन बाधिता ॥ १८५ ॥
'एक सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपत ।'
तस्माद् माया न सद्रूपा यतो भेद प्रतीयते ॥ १८६ ॥

सोऽहम् ।

(तत्र स्वानुभूति)

अकारोकाररूप सन् मकारो य सनातन ।
मातृकामूर्त्तिको यश्च सोऽहमस्मि न सशय ॥ १८७ ॥
मनआदिविहीनो य प्राणादिरहितोऽपि च ।
नाधाराधेयता यत्र सोऽहमस्मि न सशय ॥ १८८ ।
षड् विकारानतीतो यो न च षट्कोशवानपि ।
नारिषड्वर्गवान् यश्च सोऽहमस्मि न सशय ॥ १८९ ॥
मातृमानत्वहीनश्च मेयतारहितश्च य ।
प्रमारूपो य एवात्मा सोऽहमस्मि न सशय ॥ १९० ॥
ध्यातृध्यानतया हीनो हीनो ध्येयतया च य ।
प्रत्यग्बोधस्वरूपो य सोऽहमस्मि न सशय ॥ १९१ ॥
देशकालविमुक्तश्च गुणादिरहितश्च य ।
न प्रपञ्चस्वरूपो य सोऽहमस्मि न सशय ॥ १९२ ॥

नानाभावविहीनो यो नैकत्वाभावभाक् पुन ।
य प्रबुद्ध प्रसन्नश्च सोऽहमस्मि स्वभावत ॥ १९४ ॥

पूजासार ।

(तत्र स्वानुभूति)

सर्व्वतो विद्यमानस्य कथमावाहन मतम् ।
स्वागत वा कथ तस्य सर्व्वाधारस्य चासनम् ॥ १९५ ॥
अपादस्य कथ पाद्यमर्घ्यं प्रेममयस्य च ।
अमुखस्य कथ कल्प्य विहिताचमनीयकम् ॥ १९६ ॥
मधुपर्कं कथ वापि नित्यमेकरसस्य च ।
निर्म्मलस्य कथ स्नान साङ्गोपाङ्गसमन्वितम् ॥ १९७ ॥
मायाचित्रपटाच्छन्ने वासयो र्योग्यता कुत ।
यज्ञसूत्र निरालम्बे रम्ये चाभरण तथा ॥ १९८ ॥
अमूर्त्तस्य विलेपार्थं ग धादे कल्पना न हि ।
कथ तृप्यति पुष्पाणा नित्यतृप्तिमयो विभु ॥ १९९ ॥
अगन्धस्यैव धूपेन कथमुद्वासन मतम् ।
सर्व्वावभासको देवो दीपेन भास्यते कथम् ॥ २०० ॥
विश्वोदरस्य नैवेद्य ताम्बूल वा जल कुत ।
शब्दब्रह्मणि वाद्य च कुत सर्व्वात्मने नति ॥ २०१ ॥
वाचामगोचरस्यैव कुत स्तोत्र विधीयते ।
स्वयप्रकाशमानस्य कथ नीराजन विभो ॥ २०२ ॥
एव नाम परा पूजा भावाभावविचारत ।
एकबुद्ध्या सदा कार्य्या ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमै ॥ २०३ ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानाद् वैकल्यात् साधनस्य च ।
यन्न्यून व्यतिरिक्त वा कृपया तत् क्षमस्व मे ॥ २०४ ॥

अथ शिवाशीर्व्वादः ।

अथ मैत्र्यादिसद्वासनया रागादिदुर्व्वासनक्षयात्, उपक्रमोपसंहारादि-षड्लिङ्गै र्निगमागमवेदानामद्वैतब्रह्मणि तात्पर्य्यावधारणात्, हिरण्यगर्भादि स्थावरान्तेषु शरीरेषु यदेकचैतन्यमस्ति तदेवाहमस्मीति दृढज्ञानाच्च सजातीय-विजातीयस्वगतभेदरहितसच्चिदानन्दापरोक्षानुभवसिद्धि र्भूयात् ॥ २०५ ॥

ॐ तत्सत् ।

अथेदानीं प्रकाशकृता स्वकीयपद्यकदम्बैरात्मपरिचयं प्रदीयते—

राजर्षि र्मे गुणिगणवरः पण्डितो जन्मदाता
माता पुण्या सरिदिव सदा भक्तिदा स्नेहतोया ।
ज्येष्ठो भ्राता हलधरसमः स्वर्गतो ज्ञानकर्म्मा
विज्ञानी यः सहृदयजनो मध्यमः सोऽग्रजो मे ॥ १ ॥

लक्ष्मीरूपा प्रथमभगिनी साऽग्रजा मातृकल्पा
धर्म्मे ज्ञानेऽविचलितमति र्याऽनुजा सा द्वितीया ।
साऽऽशावल्ली परमसुभगा प्रीतिदा या तृतीया
या सर्व्वासु प्रकृतिसरला शोभना सा कनिष्ठा ॥ २ ॥

भार्य्या माला वनकुसुमजा शोभते या गले मे
शोभा विष्णो र्भृशमनुकृता या मया चावलम्ब्य ।
रूपातीतः प्रथमतनयो मातृरूपः स एव
श्रीमाञ्जातस्तमनु मम वै नाम पुत्रो दिलीपः ॥ ३ ॥

स्नेहासिक्ता बहुगुणगणा सार्थकं नाम यस्या
ज्येष्ठा चासीत् कुलवरवधूः सा हि मे भ्रातृजाया ।
ऐश्वर्य्याणां प्रथम एव यस्तस्य नामानुरूपा
या मे पुण्या सुविमलमति र्मध्यमा सा वरेण्या ॥ ४ ॥

सनत्सुजातग्रन्थविषये सन्न्यासिनां भगवद्भक्तानां पण्डितानां च मतामतव्यञ्जकपत्राणि ।

(१)

अद्वैतसिद्धेष्टिप्पणकार शाकरग्रन्थावलीप्रकाशक श्रीराजेन्द्रनाथघोष महोदयो भैक्ष्याश्रमे चिद्घनानन्दपुरीति नाम्ना प्रसिद्ध सन् संस्कृतभाषया 'ब्रह्मसूत्रनिर्णय' नामकवेदान्तग्रन्थ प्रणिनाय । तेनैव सनत्सुजात पठित्वा १६३२ खृष्टाब्दस्य २८ मार्च दिवसे ग्रन्थकृते पत्रमिद प्रेरितम्—

मूल वैद्यकवृत्ता तस्य ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । मूलानुवादोऽथ प्रदीयते—

प्रियवर गुरुपदमहोदय ।

सनत्सुजात मया पठितम् । तत्पाठहेतुक हर्षोत्फुल्ल मे मनोभाव व्यक्तीकर्तुं मया न शक्यते । मन्ये—भवदीय ग्रन्थ प्राप्य भाषा नो धन्या भवतीति ।

भवदीय श्रीराजेन्द्रनाथघोष ।

सन्न्यासग्रहणादनन्तर १६४४ खृष्टाब्दस्य २ मार्च दिवसे 'व्याकरण-दर्शनेतिहास' प्राप्य पुनरपि ग्रन्थकृते काशीत स पत्रमपर प्रेरितवान्—

मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तस्य तात्पर्य्यानुवाद —

'विद्वज्जनवन्दनीयभगवत्प्रियमाननीयपण्डितप्रवरश्रीगुरुपदहालदारमहोदय-समीपे सश्रद्धनिवेदनम्—

भवत्प्रेरित प्रीत्युपहारो मया प्राप्त । दृश्यते—भवता समुद्रमन्थन कृतमिति । भवत्यैव कार्य्यमिद सम्भवति । यस्मिन् समाजे भवादृशो महाप्राण पुरुष आविर्भवति, तस्य समाजस्याभ्युदय केन निवार्य्यते ।

चिद्घनानन्दपुरी' ।

(२)

देवघरस्थित रामकृष्णमिशन्‌विद्यापीठस्य सम्पादकस्त्यक्तविश्वविद्यालयोपाधिक श्रीमद्‌गम्भीरानन्दस्वामिमहोदय सनतुसुजात पठित्वा १६३२ खृष्टाब्दस्य १६ आगष्टदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेरयामास—

मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

महोदय !

* * * * * सनत्सुजातीय परमप्रावीण्येन रचितम्। मूलस्य रहस्योद्‌घाटने भवतो ग्रन्थो नितरामुत्तम प्रतिभातीति।

भवदीय
गम्भीरानन्द
सम्पादक।

(३)

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलसम्प्रदायो ग्रन्थकृते पत्रमेक विद्यामानपत्र च प्रेरयामास—

मूल वैद्यकवृत्ता तस्य ५११ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डल।
जगद्‌गञ्ज, वाराणसी।
३०।८।१६३२

महोदय !

भवत्प्रेरित 'सनत्सुजातीय'नामकबृहत्सकलनग्रन्थ दृष्ट्वा श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलस्य प्रधानव्यवस्थापक स्वामिमहोदय आनन्दस्य परा

कोटि सम्प्राप्त । भवता विशेषत परिश्रम कृत इत्यत्र नास्ति स देह । भवदिच्छानुसारेण ग्रन्थोऽय महामण्डलग्र थागारे सुरक्षित आस्ते ।

गुणपूजास्वरूपेण महामण्डलस्य मानदानविभागीयपञ्जिकाया भवदभिधानस्य समुल्ल ख कृत । कालेन तस्माद् विभागाज् जातीयविद्यामानपत्रप्रेषणेन भवद्गुणस्य पूजा भविष्यति ।

निवेदक श्रीकृष्णवामनमुखोपाध्याय ।

'विद्यामानपत्रम्

श्रीगुरुपदहालदार

कालीघाट, कलकत्ता ।

'ज्ञानस्य जननी विद्या । * * * * तत्र ये केचित् श्रीसरस्वतीदेव्या कृपास्पदीभूता सस्कृतज्ञा विद्वासो विद्योन्नतौ रता स्ते सर्व्वेऽप्यस्या स्वजातीयविराड्धर्म्मसभाया प्रेमभाजनानीति भवत सस्कृतविद्याया योग्यतया प्रसन्ने य स्वजातीयधर्म्ममहासभा सद्विद्याया सम्मानवृद्धयर्थं भवन्त 'वेदा तभूषण'विद्योपाधिरूपालङ्कारेणालङ्कृत्य परम प्रमोदमश्नुते ।

श्रीकाशीधाम्नि
५ तिथौ शुक्लपक्षे माघमासे १९९४ वर्षे
बालकृष्णमिश्र B A, LL B
काव्यतीर्थ मन्त्री ।

अनारेवल् सर् महाराजाधिराज
मिथिलाधिपति-के सि आई इ,
एल् एल् डि, डि-लिट् इत्युपाधिक
प्रधानसभापति श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलस्य'

(४)

गदाधराश्रमस्थ-श्रीयुक्तस्वामिकमलेश्वरानन्दमहाराज सनत्सुजात पठित्वा १९३२ खृष्टाब्दस्य २ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमिद प्रेरयामास ।

श्रीश्रीदुर्गा शरणम्

गदाधर-आश्रमः ।
भवानीपुरम् ।
२।६।१६३२

अशेषशास्त्रनिष्णातपरमश्रद्धास्पदश्रीयुक्त-
गुरुपदशर्म्महालदारमहोदयेषु—

सविनयनिवेदनम्—

महात्मन्, भवत्प्रेरितं सनत्सुजातीयं शाङ्करभाष्योपेतं सटीकं सानुवादञ्च प्राप्य मोदस्य परं पारं गतोऽहम्। अनुवादे टीकायाञ्च भवतामशेषनैपुण्यं वैदुष्यं चावलोक्य मन्येऽहं—भारती स्वयमेव भवन्तमाश्रित्य स्वात्मानं प्रकाशितवतीति। भवत्पादानामेतादृशी महती प्रचेष्टा निखिलदेहभृतां परमनिःश्रेयसाय भवतीति मे निश्चयः। ईदृशानामध्यात्मशास्त्राणां प्रकाशनेनाध्यात्मविद्या पुनरुज्जीविता भवेदिति।

भवद्गुणमुग्धस्य श्रीकमलेश्वरानन्दस्य।

(५)

सनत्सुजातं पठित्वा १३३६ वङ्गाब्दस्य १६-भाद्रदिवसे श्मशानविहारिणा श्रीकालिकानन्दकुलावधूतेन कवितामयी पत्रिकैक प्रेषिता। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१३-१४ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तस्य तात्पर्य्यानुवादः प्रदीयते—

श्रीश्रीगुरवे नमः।

विद्यते वारिदे वज्रमङ्कः कुमुदबान्धवे।
दुःसहा भास्करे ज्वाला निर्द्दोषत्वं क्व दृश्यते॥
सर्व्वसौख्यावहात् किंतु गुरुपदान्निरापदः।
ज्ञानामृतस्य या धाराः क्षरन्ति ता निरन्तरम्॥

पात्रार्हताविचारेण शास्त्रादेशानुसारत ।
दातव्य यन्महामूल्य ददाति प्राथिने सुधी ॥
त्वया सनत्सुजातीय स्थूलकायमपार्थिवम् ।
महानिधिसम शास्त्रमाध्यात्मिक प्रचार्य्यते ॥
पात्रापात्राऽविचारेण प्रदाय तदकातरम् ।
पुण्येन महता लब्धा भाग्यवन् कीत्तिरत्त्वया ॥
वैदुष्य कालिकाद्याभिस्त्वया प्रदशित महत् ।
वैभवसौधमूर्धस्थस्त्यागेन जनकोपम ॥
मुमुक्षोरान्तरानन्दप्रदा मूल्येन दुर्लभा ।
कालिकाया अहो नाम्ना टीका साऽभिहिता त्वया ॥
भक्तिपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा भवता ज्ञानगन्धिना ।
अष्टोपचारत पूजा कुलदेव्या कृतोत्तमा ॥
[अतिक्रम्य प्रभाव हि युगस्य दुरतिक्रमम् ।]
त्वया सेवाभृता नाम धर्म्मश्च प्रोज्ज्वलीकृते ॥
सफलानि च कर्म्माणि जीवित सफल च ते ।
लप्स्यते परमा शान्ति देवताकृपया भवान् ॥
गृहाण प्रेमसम्भाष विद्वत्साधकपुङ्गव ।
त्वमेव कालिकादेव्या वरपुत्र सनिश्चयम् ॥ इति

कालिकानन्दस्य ।

(६)

परमहसरोड स्थितश्रीरामकृष्णमण्डपस्य विद्वद्भक्तवृन्दसकाशात् सनत्-सुजातविषयक पत्रमिदं १३३६ वङ्गाब्दस्य १६ आश्विनदिवसे ग्रन्थकृता प्राप्तम् ।

मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१४-१६ पृष्ठेषु द्रष्टव्यम्। तस्य तात्पर्य्यानुवाद —

श्रीयुक्त गुरुपदहालदारमहाशयसमीपेषु—

महात्मन्—

भगवत्सम्पादित सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमित्यभिधेयो ग्रन्थ श्रीरामकृष्णमण्डपस्य सभ्यभक्तवृन्देन सादर स्वीकृत। अतिविपुलस्य ग्रन्थस्यास्य यावानशोऽस्माभि र्दृष्ट स्ततो मन्यते यदध्यात्मज्ञानपिपासो सुधीवृन्दस्य मनोरञ्जनाय किमपि श्रमकार्पण्य भवता नाश्रितम्। किमधिकमत्र वाच्यम्, भवता सर्व्वथात्र साफल्यमधिगतमेव। कालिका-नाम्नी टीका भवत कीर्त्तिस्तम्भ इव भाति। ग्रन्थादौ भवता प्रतिज्ञात यद्—'एतादृश पदार्थविप्लव दृष्ट्वा फल्गुप्रकाशमिव मूलस्वरूप विधाय सम्प्रतितनपुस्तकेषु स्थितान् पाठाश्च विशदीकृत्य गुणोपसहारन्यायेन श्रोतृणा सुखावबोधनाय सनत्सुजातीय कथामृत व्याख्यायते' इति। एषा खलु न केवल प्रतिज्ञामात्र पर तु भवता सा प्रतिज्ञा प्रारम्भतोऽवसान पर्य्यन्त स्थैर्य्य पूर्णत्व च प्रापिता। तत्त्वनिरूपणबेलाया परिपूर्णत्व निरुपाधिकत्वमवाङ्मनसगोचरत्वादि च विचार्य्य श्रीमत्या कालिकया नवीनलिपिसौन्दर्य्यविकाशपूर्व्वक शुद्धाद्वैतवादस्य या सुशुद्धी रचिता सा खलु नितरा चित्तामोदजनयित्री परममुपभोग्या च भवति।

वैधावैधहिंसामधिकृत्य श्रुतिस्मृतितन्त्रादिशास्त्राणा नानास्थलेषु बहव प्रसङ्गा सन्तीति सत्यम्, पर तु ते खलु स्वल्पत्वादस्पष्टत्वाच्च सिद्धान्तनिरूपणे मन्दधिया पुरुषाणा नानुकूल्य विदधति। अतो हीदृश आवश्यको विषय स्तूपीकृतेन तमसा समावृतो वर्त्तते। वाचस्पतिमिश्रपादै साङ्ख्य-कारिकाव्याख्यावसरे भगवत पञ्चशिखस्य वचनादीन्युद्धृत्य प्रागुक्ततमो ऽपसारणे कथञ्चित् कृतार्थता लब्धेति सत्यम्, पर तु सनत्सुजातीयग्रन्थस्य

द्वितीयाध्यायस्थितद्वाविंशश्लोके 'प्राणिपीडनम्—दम' इति शब्दव्याख्यावसरे भवतैतद्विषयकाज्ञानतमोध्वसाय यो विपुल आयास आस्थित, स हि परमार्थत एव सार्थकत्वमधिगत । श्रुतिस्मृत्यादिनानास्थानेभ्यो भूरिश प्रमाणानि सगृह्य ततश्च पूर्व्वोत्तरपक्षौ स्थिरीकृत्य युक्तिसोपानावल्या येन नैपुण्यातिशयेन भवान् सिद्धान्तशिखरमारूढ स्तद्धि नितरा मनोज्ञ कृतित्वस्य च भवत सूचक भवति। टीकाया एतदशविशेषस्य प्राञ्जलवङ्गानुवादो प्रतिगृह प्रचारितो भवितुमर्हति।

द्वितीयाध्यायस्य द्वाचत्वारिंशश्लोकोपरि शकराचार्य्यकृतभाष्यस्य ' वेद्य प्रपञ्च वेद'इत्येतत्पार्श्वतो भवदुक्तम्—'एवविधा वेदविदो न विदु' इति पठित्वैतदेवावगम्यते यच्छब्दाना सुष्ठुप्रयोगेन भाषाया प्राञ्जलताविधाने भवान् सिद्धहस्त एवेति।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयश्लोकव्याख्याया गुरुतत्त्वमधिकृत्य भवता नाना गुरुगम्भीरविषया अवतारिता । द्वादशविधगुरुविषये भूयोऽपि विशद व्याख्या श्रोतुमभिलषामो वयम्। आशास्यते यत् परवर्त्तिनि सस्करणे भवतैतन्न विस्मर्य्यतेति।

अस्मिन् ग्रन्थप्रणयने भवता य परिश्रमो यश्च धनव्यय स्वीकृतौ तौ सार्थकत्व भजेते। भवान् स्वयमेव शास्त्रज्ञ पुत्राश्च भवत कृतिन, महामायाप्रसादेन भवान् परिपालित सवर्द्धितश्च। एव स्थिते भवत सकाशाद् वय भूरिदानमाशासामहे। * * * *

अकिञ्चनभक्तवृन्दत ।

(७)

प्राचीनमायापुरत आर्य्यर्षिकुलश्रीसाध्वाश्रमात् सन्नयासी श्रीमद्-ब्रह्मर्षिकृष्णस्वामिमहोदय सनत्सुजात पठित्वा १३४० वङ्गाब्दस्य ४ अग्रहायणदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेव प्रेषयामास।

मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१७-१८ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

'महात्मन्।

भवदीयकालिकया शाकरभाष्य सविशेष विशदीकृतम्। विद्यमाने च कालिकाभासे सस्कृतभाषानभिज्ञाना साधकाना बोधसौकर्य्यं भवत्येव। अस्य ग्रन्थस्य टीकाया भवता यो निरपेक्षविचार कृत, सत्योद्घाटने च यद् यत्नपरत्व प्रकाशित तद्दर्शनेन धन्यवादप्रदानमन्तरेण केनापि जोष-मवस्थातु न शक्यते।

यद्यपि भवत सिद्धान्तेषु शास्त्रप्रमाण न लङ्घित तथापि सिद्धान्तास्ते बहुत्र स्वयुक्तिपरिपुष्टत्वाद् दर्शनमात्रेणाभिनवतत्त्वत्वेन प्रतीयन्ते। तदन्तर-मीषत्प्रणिधानेनानुभूयते यदमोघा दृष्टि र्भवतो विभिन्नधारया धर्म्मस्य विभिन्नमार्गाणामन्तर्निहित तत्त्व सम्यगुपलब्धवती, तदेव हि लोकहिताय भवता प्रकाशितमिति। हृदयभावव्यक्तीकरणाय भवान् केवलं प्राचीन-व्याख्यापद्धतौ नाबद्ध एव, पर त्वाधुनिकजडविज्ञानेतिहासभूगोल खगोलादिशास्त्राणि विलोड्य नानाप्रमाणदृष्टान्तादयो भवतोपन्यस्ता यथा नव्यशिक्षितानामपि विषयबोधसौकर्य्यं भवेत् तेषा चित्त च तत्र एव समधिक माकृष्ट भवेदिति।

भवत ष्टीकाटिप्पणे न केवल ग्रन्थपाठाभ्यासजनितज्ञानमूल भवत पर तु सिद्धपुरुषाणा कृपाविशेषो भवतो साधनालब्ध ज्ञान च तिष्ठत स्तयो पश्चादित्यनुमीयते। नोचेदेव विवदमानाना मतसमूहानामेतादृश सौष्ठवमय सामञ्जस्यविधान तत्र तत्र निर्भीकमतप्रकाशश्च कदापि न सम्भवत एव।

भवदीयपत्रे मह्य विनयनम्रता यथेष्ट दर्शिता। अह सन्नयासी भवान् गृहीति भवता मे प्रचुरसवर्द्धना कृतेति मन्यते। इति

विनीतो ब्रह्मर्षिकृष्ण।

(८)

वृन्दावनस्थितकात्यायनपीठत स्वामी नारायणतीर्थ १३४० वङ्गाब्दस्य २७ अग्रहायणदिवसे सनत्सुजातमधिकृत्य ग्रन्थकृते पत्रमिद प्रेषितवान् । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तस्यानुवाद —

कात्यायनीपीठ', वृन्दावनम् ।

१३४०। २७ अग्रहायणदिवसे ।

श्रद्धास्पदेषु—

भवता मह्यमेक सनत्सुजातग्रन्थ उपहृत । तत्पाठेनाहमानन्द मनुभवामीति ।

आशीर्व्वादक

स्वामी नारायणतीर्थ ।

सनत्सुजातविषये विदुषा पत्राणि ।

(९)

भवानीपुरस्थभागवतचतुष्पाठीपरमाचार्य्यो महामहोपाध्यायमानलाञ्छन श्रीदुर्गाचरणसाख्यवेदान्ततीर्थमहोदय सनत्सुजातीय पठित्वा १३३९ वङ्गाब्दस्य २ भाद्रदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेकं प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तस्यानुवाद —

'श्रीदुर्गाचरणसाख्यवेदान्ततीर्थ (महामहोपाध्याय)

सद्विद्यापारावारपारीणश्रीयुक्तगुरुपदहालदार-विद्याविनोद-महोदयसमीपे—

महात्मन्,

भवत्प्रेरित कालिकाटीकासहकृत शाकरभाष्योपेत सनत्सुजातीय-मध्यात्मशास्त्रमुपलभ्य नितरामानन्दितोऽहमस्मि । एतादृशसर्व्वाङ्गसुन्दर-

ग्रन्थप्रचार कियता श्रमेण साध्यत इत्येतत् खलु विना भुक्तभोगान् केनाप्युपलब्धु न शक्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे भवता यन्नैपुण्य प्रदर्शित, समुद्धृत प्रमाणानामाकरग्रन्थनामानि सन्निवेश्य ज्ञानपिपासूनां य उपकार साधितस्ततश्च ग्रन्थकाराणा पण्डितानां च दुर्लभ जीवनचरित सगृह्य तत्र यत् सयोजन विहित तदर्थं भवत आन्तरिकधन्यवादप्रदान विना जोषमवस्थातु मया न शक्यते ।

परमेश्वरेण भवान् विद्याबुद्धिशक्तिसत्प्रवृत्तिप्रभृतिभि सद्गुणै सयोजित । अत आशास्यते यत् भवत्प्रयत्नेनैतादृशदुर्लभग्रन्थाना प्रचारो भवेदिति । किमधिकमिति ।

२१ए, गङ्गाप्रसादमुखार्जि रोड । शुभार्थिन
भवानीपुर, कलिकाता । श्रीदुर्गाचरणसाख्यतीर्थस्य ।
२।५।१३३६

(१०)

महाभारतस्य वङ्गानुवादकृत' सुगृहीतनामधेयस्य प्रात स्मरणीयकाली सिंहस्य प्राज्ञपुत्रो विजयचन्द्रसिंहमहाशय १६३२ खृष्टाब्दस्य ८ आगष्टदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान् । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ४२० पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तस्यानुवाद —

प्रणामपुर सरनिवेदनमिदम्—

भवत्प्रणीत' 'सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमि त्यभिधानो योऽमूल्यो ग्रन्थो मह्य सादरमुपहृत स्तमुपलभ्य नितरामह कृतार्थ एव । सदैवाह मन्ये यद् महाभारते सनत्सुजातपर्व्वाध्यायो महान् सारवान् विशिष्टश्चैकोऽशो

भवतीति। भवता तस्य विस्तृतभाष्यव्याख्यादिसम्पादनेन ज्ञानपिपासो पुसो य उपकार साधित स्तस्य फल वर्णनविषयातीतमेव। * * * इति—

प्रणतस्य श्रीविजयचन्द्रसिंहस्य।

(११)

ख्यक्त महामहोपाध्याय-मानलाञ्छन प्रवीणाध्यापक पण्डिप्रवर पद्मनाथदेवशर्म्ममहोदय सनत्सुजातीयमधीत्य १३३६ वङ्गाब्दस्य ७ भाद्र-दिवसे काशीस्थितादगस्त्यकुण्डाद् ग्र थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५२१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

विनीतनमस्कारनिवेदनम्—

सनत्सुजातीयनामक विपुल ग्रन्थमुपायनस्वरूपेण प्राप्य कृतार्थोऽह-मस्मि। भवान् सादरनमस्कृतिमगण्यध यवादाश्च मे स्वीकरोतु। अनेन ग्रन्थप्रकाशनेन भवतो महानध्यवसाय पाण्डित्यञ्चागाध प्रदर्शिते। नानाऽवान्तरविषयाणामवतारणया ग्रन्थस्योपादेयता वर्द्धिता। किंच, विनैव मूल्येन ग्रन्थस्यास्य प्रचारव्यवस्थया भवता यथेष्ट दानशौण्डता दर्शिता। जगदम्बा कुशल सर्व्वाङ्गीण भवतो विदधातु। इति

विनयावनतस्य श्रीपद्मनाथदेवशर्म्मण।

(१२)

काशीस्थितमानससरोवरात् पण्डितप्रवरो महामहोपाध्याय श्रीयुक्तो-ऽन्नदाचरणतर्कचूडामणिशर्म्ममहोदय सनत्सुजातीयमधीत्य १३३६ वङ्गाब्दस्य ८ भाद्रदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। तदनुवाद —

'✓काशीधाम'।

८० न० मानससरोवर।

८ भाद्र, १३३६ साल।

मूलपत्र वैग्रकवृत्तान्तस्य ५२१-२२ पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तस्यानुवाद,—

श्रद्धास्पदमहोदय,

भवत्प्रेरितसनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र प्राप्यानुगृहीतोऽस्मि । तत् पाठेन पुन समधिक परितृप्तो भवामि । टीकातदनुवादादय सर्व्वं एव तृप्तिदायका । एतत्सुबृहद्ग्रन्थरत्नप्रकाशेन भवता सनातनधर्म्मविश्वासिना पर हित साधितम् । भवदभिप्राय सर्व्वथा सफलता गत । * * *

भवदीय श्रीअन्नदाचरणशर्म्मा ।

(१३)

काशीवासावसरे भारतीयपण्डिताग्रगण्य सर्व्वजनवरेण्य परित्यक्त-'महामहोपाध्यायो'पाधिक सकलदर्शनाचार्य्यो भट्टपल्लीवास्तव्य पञ्चानन-तर्करत्नमहोदय सनत्सुजातीयग्रन्थ प्राप्य १३३६ वङ्गाब्दस्य १० भाद्र-दिवसे ग्रन्थकृते 'सरस्वती'त्युपाधिसमन्वित पत्रमेकमधोलिखित प्रेरयामास ।

तस्यानुवाद —

✓स्वस्ति श्रीपञ्चाननदेवशर्म्मण

परमशुभाशीर्व्वादपूर्व्वकविज्ञापनमेतत्—

भ्रात ! कतिपयदिवसेभ्य पूर्व्वं श्रीमत्प्रेरितमुपहार भाष्यादिसमन्वित-सनत्सुजातीयनामकमुपदेशप्रधानमहाग्र थ प्राप्याहं प्रमुदित त्वदशपाठेन सुतृप्तश्च भवामि । भ्रात, ईदृश पाण्डित्य ते न मया ज्ञातमित पूर्व्वम् । संस्कृते वैदुष्य विचारे सामर्थ्यं बुद्धौ वैशद्य च ते सन्तीत्येतावदेव मे ज्ञानगोचरमासीत् । अधुना तु "अस्य तु किमपि रहस्य केचन विज्ञातु-मीशते सुधिय" इत्यत्र 'केचन'शब्दमध्ये भवानपि सुगणनीय एवेति कालिकाकालिकाभासादिपरिचयात् सम्यगवगतोऽस्मि । भ्रात ! 'पुत्र-देकात् पराजयमि'ति शास्त्रनिरूपणमस्ति । अत्र पुत्रशब्द पौत्रदौहित्राणा-

मुपलक्षक एव। अत श्रीमत पराजयमिच्छन्नहमानन्दमनुभवामि। भ्रातु र्लब्धस्यानन्दस्यैतस्य विना किञ्चित् प्रतिदान स्खलन ममाशङ्क्यते। अत उपाधिपत्रसहितामधोलिखिता प्रशस्तिं श्रीमत्करपल्लवे समर्पयामि—

आर्य्यानार्य्यनिबन्धसहितगतिज्ञानामृतोद्भासित
पुण्यस्तीर्थपदक्रमोदयरुचि स्निग्धप्रशा ताकृति।
अस्मद्दत्त'सरस्वती'त्युपपद सारस्वतप्रीतिकृ-
ह्लालदारा वयचन्द्रमा गुरुपद शर्म्मा चिर जीवतात्॥

* * भ्रात, अपठित्वा किञ्चिदपि नाह प्राप्तिस्वीकारमात्रेण तृप्तिमधिगच्छामीति कथञ्चिद् विलम्बेन पत्रमिद प्रेषितम्। सदारापत्यश्चिरजीवी भव। * * * * इति १३३६ (वङ्गाब्दस्य) १० भाद्रदिवसे।

तत पुनरपि तत्रभवता लिखितम्—

"श्रीमत्त्वदीयतनया शशिसूर्य्यवह्नि-
साम्य समेत्य भवदीयपदाङ्कपूता।
जीवन्तु दीर्घमिह दुर्ग्रहदोषराशि-
ध्वान्तापनोदनपटुप्रतिभामयूखा॥
तर्करत्नोपाधिक श्रीपञ्चाननदेवशर्म्मण।"

(१४)

कलिकाताविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्व्वो महाध्यक्षो (भाइस्‌चान्‌सेलर) माननीय 'स्यर, K T, C I E, M A, L L D'-इत्याद्युपाधिभूषितो देवप्रसादसर्व्वाधिकारिसूरिरत्नविद्यारत्नाकरमहोदय स्तदीयमित्रस्य, ग्रन्थकारस्यापि सुपरिचितस्य रायबाहादुरकालीकृष्णमुखोपाध्यायमहोदयस्य सकाशात् सनत्सुजातीयग्रन्थमानीय पठितवान्। पाठावसरे ग्रन्थस्य

स्फोटायनस्य मुने स्फोटविवरणमधिकृत्य तन्मनसि नानासन्देहा समुदीयु । तत सन्देहनिरासार्थं कालीकृष्णेन सह देवप्रसादमहोदयो ग्रन्थकारभवनमाजगाम । ग्रन्थकारश्च त स्फोटविषयमबुबुधत् । ततो नानाविधशास्त्रालापानन्तर स तृप्तिसहकारेण प्रत्यगच्छत् । तदनन्तर ग्रन्थकारेण तस्मै सनत्सुजातीये समुपहृते सति १९३१ खृष्टाब्दस्य २७ आगष्टदिवसे श्रीयुक्तसतीशचन्द्रशीलमहोदयद्वारा तेन निम्नलिखित पत्र प्रेषितम् । तस्यानुवाद —

महोदय !

भवता सादरमुपहृत सनत्सुजातीयमित्याख्य विपुल ग्रन्थमासाद्य सविशेष कृतज्ञो भवामि । उत्तरोत्तरमीदृशोऽन्यान्यग्रन्थप्रचारस्ते साकाङ्क्ष माशास्यते ।

अस्माभि सम्प्रत्येको 'भारतीयगवेषणागार' प्रतिष्ठित । एतादृश-ग्रन्थप्रचारोऽस्य लक्ष्येष्वन्यतम । पाण्डित्यादिसमन्विते भवति न सहाये भूते नितरामह प्रीतो भवामि । प्रतिष्ठानसम्पादकेन एस् सि शील-महोदयेन सह कृपया सलाप क्रियता विषयेऽस्मिन् । इति

भवदीय श्रीदेवप्रसादसर्व्वाधिकारी ।

व्यतीते च कियतिचित् काले कालीकृष्णमहोदय आगत्य ग्रन्थकारमाह— यद् देवप्रसादसर्व्वाधिकारिण सनत्सुजातग्रन्थ केनापि तदीयवन्धुना गृहीत-त्वात् परहस्त गत । अत स्वस्मै स एकखण्डमपरखण्ड तत्प्रतिष्ठित-गीतासभार्थं च भवन्त प्रार्थयते । इति । ग्रन्थकारेण कालीकृष्णमहोदय द्वारा तस्मै त्रय एव ग्रन्था प्रेषिता, द्वौ बङ्गाक्षरेण मुद्रितावेको देवनागरा क्षरेण मुद्रितश्चेति । इमान् ग्रन्थानुपलभ्य सर्व्वाधिकारिमहोदयो ग्रन्थकृते पुन पत्रमेक प्रेरयामास । तस्यानुवाद —

प्रीतिभाजनहालदारमहोदय !

मम बन्धो सतीर्थ्यस्य च कालीकृष्णमुखोपाध्यायस्य सहृदयाधिकारिकत्वेन भवत सुमहान्तौ द्वौ सनत्सुजातग्रन्थौ मया प्राप्तावेको मदर्थं-मन्यो गीतासभार्थं यत्राहं सभापति र्भवामीति। हिन्दीभाषासमन्वितो-ऽपर एक खण्डश्च मयाधिगत। ग्रन्थप्रदानार्थमान्तर मे धन्यवाद गृहाणेति प्रार्थ्यते।

वशवदो भवत

कालीघट्टान्तर्गत ४७, हालदारपाडारोडस्थित- डि सर्व्वाधिकारी।

गुरुपदहालदारमहोदयसमीपे।

(१५)

श्रीशैलेन्द्रनाथदेवशर्म्ममुखोपाध्यायमहोदय १३३६ वङ्गाब्दस्य १२ भाद्रदिवसे ग्रन्थकृते श्रद्धापत्रमेक प्रेषितवान्। तच्च यथा—

सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्रस्य कालिका-कालिकाभासादिकृदक्लिष्टकर्म्मि-धर्म्मप्राण-श्रीयुक्तगुरुपदहालदारशर्म्ममहोदयाय श्रद्धोपहार —

उन्मार्गमार्गे त्वरमाणनाश
उद्भ्रान्तबुद्धौ ननु वङ्गदेशे।
अध्यात्मशास्त्रै कृतसुष्ठुबोधो
धन्यो गुरु र्नाम मनीषिवर्य्य ॥

क्वासौ प्रोज्झितकैतवो मुहुरहो धर्म्म शिवाना शिव
क्वापि स्वार्थपराऽवरा हृतधियो वङ्गेषु सान्द्रा नरा।
चेष्टा यस्य दृढा स्थिरा प्रणयने तत्त्वस्य टीका शुभा
धन्योऽसौ गुरुगौरवो गुरुपदो हालदारवशोज्ज्वल ॥

श्रीशैलेन्द्रनाथदेवशर्म्ममुखोपाध्यायस्य। २२।५।३६।'

(१६)

श्रीरामपुररोडनिवासी पण्डितप्रवर श्रीमद्‌अन्नदाप्रसादसुरमहोदय सनत्सुजातग्रन्थमधीत्य १६३२ खृष्टाब्दस्य २६ आगष्टदिवसे पत्रमेकं प्रेरयामास। तस्यानुवाद —

'असंख्यप्रणामानन्तरं निवेदनम् —

सनत्सुजातग्रन्थं शिरसि धृत्वा कृतार्था भवामि। सभाष्यमूलोल्लेख आस्ताम्, परन्तु कालिका कालिकाभासं स्तदधिकं परिशिष्टं चाहो परमोपादेयानि प्राञ्जलान्युपदेशपूर्णा यवसादविहीनानि च भवन्त्येव। शास्त्राणामतिनिगूढतत्त्वसमुच्चयो भवतो लेखनीमुखेन दिवालोकवत् समुद्भासित इव प्रतीयते। एकैकं व्याख्यानमेकैको रत्नप्रदीप इव खल्वेकैकदिशामन्धकारं नाशयति।

स्फोटस्य विवरणपाठादिच्छा समुदेति—यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं विस्मृत्य व्याख्याकृतः पदप्रान्ते समुपविश्य पुनरकाराकारादिपाठाभ्यासं कुर्यामिति। महात्मन्, 'शोणो धावति' 'सोऽयं देवदत्त' प्रभृतिजहदजहत्-स्वार्थलक्षणादेः विविधघूर्णावर्त्तात् पाठकं किमपि नैपुण्येन समुद्धृत्य नाना मतवादान् प्रति दृष्टिरक्षापूर्व्वकं महावाक्यानामर्थो भवता निर्णीयते।

येन खलु शास्त्रसमुद्रं मथित्वा समुद्धृतममृतं देशवासिभ्यः प्रदत्तं तस्यातिमानवस्य चरणे प्रणतोऽस्मीति।

१६३२ खृष्टाब्दस्य २६ आगष्टदिवसे डिहि श्रीरामपुरवर्त्मन।

आशीर्व्वादाकाङ्क्षिणः श्रीमद् अन्नदाप्रसादसुरस्य।'

(१७)

कलिकातास्थित-High Court नामकप्रधानधर्म्माधिकरणस्य व्यवहार-जीवो 'ल' कलेजनामकमहाविद्यालयव्यवहारशास्त्राध्यापक M A, B L-

इत्युपाधिभूषित श्रीरमेशचन्द्रसेनमेहादय सनत्सुजातमधिगम्य १६३२ खृष्टाब्दस्य३० आगष्टदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यक वृत्तान्तस्य ५२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

परमप्रियवरगुरुपद,

पुरातनाध्यापकाय मह्य सनत्सुजातीय महाग्रन्थ सादर समुपहृत्य भूरिशो धन्यवादार्हो भवान्। एतादृश गम्भीर-धर्म्मविषयकदर्शनग्र थ व्याख्याने भवत समुद्योग दृष्ट्वा नितरा प्रीतो भवामि।

दृश्यते हि ग्रन्थेऽस्मिन् नानादार्शनिकसमस्या मे समाहिता मम शिष्यरत्नेनेति।

एकान्तभवदीय
श्रीरमेशचन्द्र सेन।
व्यवहाराजीव।

(१८)

तत्त्वबोधिनीपत्रिकाया तत्सम्पादकश्रीक्षितीन्द्रनाथठाकुरमहोदयेन १३३६ वङ्गाब्दस्य भाद्रसङ्ख्याया १५७ पृष्ठे सनत्सुजातग्रन्थ समालोचित। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ५२८-५२६ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रम्।

कालीघट्टनिवासिना श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयेनैष ग्रन्थो महा-भारतान्तर्गत सुप्रसिद्ध सनत्सुजातपर्व्वाध्यायमवलम्ब्य प्रणीत। स च साकल्येन ८१० पृष्ठात्मक एव। एतन्नि सन्देह वक्तु शक्यते यद् ग्रन्थोऽय मोक्षमार्गानुसन्धित्सूना सविशेषमुपकाराय भविष्यतीति। श्रूयते हि यदय ग्रन्थो ग्रन्थकारेण विना मूल्य वितरितु प्रकाशित इति। अस्मिन्

विपये तस्य विपुलधनव्यय सार्थको भवेत्। वङ्गभाषायामतुलनीया कीत्तिस्तेन सरक्षिता। ग्रन्थेऽस्मिन् महाभारतीयमूलश्लोका, शाङ्करभाष्य, ग्रन्थकृत कालिकानाम्नी टीका, वङ्गभाषया मूलानुवाद कालिकाभास नामकविस्तृतव्याख्या च विलसन्ति। अस्य द्वितीयखण्डे सुवृहत् परिशिष्टमेक सयोजितम्। तत्र पारिभाषिकशब्दाना व्याख्या प्रमाणसूची कतिपय शास्त्रचिन्तकाना जीवनवृत्ता ता शास्त्रकाराणा स्थितिकालविषयक-मितिहासविषयक च विवरण दृश्यन्ते। एतद्दर्शनेनावगम्यते ग्रन्थकारेण पाण्डित्यस्य गवेषणायाश्च कियाननन्यसाधारण परिचय प्रदशित इति। किंच पाठकाना बोधसौकर्य्यविधानाय ग्रन्थकारीय प्रयत्नातिशयस्य शैथिल्य क्वचिदपि न दृश्यते। अनेन बृहदनुष्ठानेन ग्रन्थकारस्य धर्म्मनिष्ठा विशद-रूपेण प्रकाश गता।

(१६)

कलिकातान्तर्गत पटुयाटोलावास्तव्य साहित्यिकपण्डित 'रायबाहादुर' इत्युपाधिभूषित श्रीगोविनलालवन्द्योपाध्यायकविरत्नमहोदय सनत्सुजात प्राप्य पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रषितवान्। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

परमप्रीतिभाजनेषु—

महात्मन्!

भवत सनत्सुजातमध्यात्मशास्त्रमवाप्य तन्मया सानन्द साग्रह च शिरसि धार्य्यते। अध्यात्मशास्त्रप्रकाशे भवत ईदृश आन्तर उत्साहो भगवत्कृपामूलमेव।

भवद्गुणमुग्ध
श्रीगोविन्लालवन्द्योपाध्याय।

(२०)

'टेगोरपार्क'नामकस्थानात् आर्, एम्, ठाकुरमहोदय सनत्सुजात प्राप्य १९३२ खृष्टाब्दस्य १ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्ररयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रिय हालदारमहोदय।

उपायनरूपेण ग्रन्थ प्ररित। अतो धन्यवादान् ज्ञापयामि। अय खलु शास्त्राशस्य वैदुष्यपूर्णव्याख्याविशेष। अतोऽभिनन्दामि भवन्तम्।

भवदीय आर्, एम्, ठाकुर।

पण्डितगुरुपदहालदारसमीपे।

(२१)

मयमनसिहजेलास्थितगौरीपुरात् सुप्रसिद्ध प्राज्ञो भूस्वामी श्रीयुक्त ब्रजेन्द्रकिशोररायचौधुरिमहोदय सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र पठित्वा १९३२ खृष्टाब्दस्य ३ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सविनय नमस्कृत्य निवेदनमेतत्—

भवत्प्रेरित सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमित्यभिधेयमपूर्व्व ग्रन्थ प्राप्य निरतिशयमानन्दितो भवामि। स्वकृतटीकया वङ्गानुवादेन सर्व्वोपरि चाप्राणपात परिश्रमेण ज्ञानसमुद्रमन्थनाहृतमहामूल्यरत्ननिचयै भवता तथा ग्रन्थोऽय सुसज्जित. समृद्धश्च, येन कलिकलुषितेऽस्मिन् काले मनस्याशाया नवप्रेरणा समानीयते। सनातनधर्म्मावलम्बिमात्रस्य भवदीयग्रन्थपाठेन परमोपकारो भविष्यतीत्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो नास्ति। इति

निवेदकस्य श्रीब्रजेन्द्रकिशोररायचौधुरिदेवशर्म्मण।

(२२)

कलिकातानिवासी विद्वद्वरेण्यो धनकुबेर श्रीयुक्तनरेन्द्रनाथलाहा M. A, Ph D, P R. S-महोदय सनत्सुजातमध्यात्मशास्त्र पठित्वा १३३६ वङ्गाब्दस्य १६ भाद्रदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेरितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

मान्यवरश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

सविनयनिवेदनमेतत्—

भवत कालिकाटीकासमन्वित सनत्सुजातीयमधीत्यानन्दितो भवामि। शाकरभाष्येण सह भवत सरला संस्कृतटीका वङ्गभाषाया व्याख्याञ्च सयुज्य भवतेद प्रसिद्धमध्यात्मशास्त्र प्राकृतजनोपयोगि कृतम्। सार्द्धाष्ट-शतपृष्ठव्यापिना परिशिष्टेन ग्रन्थस्योपादेयता समधिका वृद्धिं गता। प्रत्येक-दार्शनिकग्रन्थ एवविधे परिशिष्टे सयोजिते पारिभाषिकशब्दाना काठिन्य दूरीभविष्यति, भारतीयाध्यात्मशास्त्राणि च बोध्यत्व गमिष्यन्ति। अस्मिन् सर्व्वाङ्गसुन्दरे ग्रन्थे प्रतिपद भवत ऐकान्तिक प्रयत्नो विद्यावत्ताया परिचयश्च स्फुटीभवत। इति

भवदीयस्य

लाहोपाधिकस्य श्रीनरेन्द्रनाथस्य।

(२३)

कलिकातानगर्य्या २८।१, राजाराजवल्लभष्ट्रीट्स्थित-'वाग्बाजाररीडिं-लाइब्रेरी' समाख्यस्य ग्रन्थागारस्य परिषत् तदीयाऽवैतनिकसम्पादक-श्रीकिरणचन्द्रदत्त महोदयद्वारा १९३२ खृष्टाब्दस्य ४ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकृते समालोचनात्मक पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारसमीपे सविनयनिवेदनमेतत्—

महात्मन् !

वैदान्तिकभावप्रधान पाण्डित्यद्योतक सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र मित्याख्यस्य सुप्राचीनग्रन्थस्य भवता मुद्रितस्यामूल्य खण्डमेकम् उपायन-स्वरूपेण प्राप्य बाग्‌बाजारपाठागारपरिषद कृतेऽह भवते ग्रन्थकृतेऽस्माक मान्तर धन्यवाद ज्ञापयामि। अतिविरल खल्वेतादृशो ग्रन्थ। प्रायोऽक्षुण्णमार्ग सेवमाना एतादृशगुरुभारग्रहणसमर्थाश्च कतिचिदेव विद्वासोऽधुनातने काले प्रचरन्ति। भवत्प्रणीतेनैतादृशेन महामूल्येन वैदुष्यद्योतिना च ग्रन्थेन ध्रुवमस्माकम् औपनिषदसाहित्यमाढ्यतर जातम्। इह जगति च भवतो ग्रन्थोऽय खलु सर्व्वेषा ग्रन्थागाराणा परमेप्सितपदत्व भजते। इति

भवदीयस्य श्रीकिरणचन्द्रदत्तस्य
अवैतनिकसम्पादकस्य।

(२४)

कलिकातावास्तव्य सुप्रसिद्धो व्यवहाराजीव पण्डितप्रवरो हीरेन्द्रनाथ दत्त-M A, B L, P R S-महोदय सनत्सुजातमधिकृत्य १९३२ खृष्टाब्दस्य ५ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

श्रद्धास्पदश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

सविनयनिवेदनम्—

भवत्सम्पादितशाङ्करभाष्योपेतकालिकादिटीकासवलितस्य सनत्सुजातीय-शास्त्रस्योपहारो मया प्राप्त। तदर्थं मे सविशेषकृतज्ञता निवेद्यते।

ग्र थसम्पादने भवता महानायास स्वीकृत परिशिष्टसकलने च बहवो ज्ञातव्यविषया उपनिबद्धा । अतो भवान् शास्त्रानुरक्तस्य पुरुषमात्रस्य कृतज्ञताभाजन भविष्यति ।

इत्यनुगतस्य हीरेन्द्रनाथदत्तस्य ।

(२५)

'स्कटिश्-चार्च-कलेज' नामकमहाविद्यालयस्याध्यापक श्रीयुक्तसुधीर-कुमारदासमहोदय १६३२ खृष्टाब्दस्य ५ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमेक प्रेरितवान् । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३४ ५ पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

श्रद्धाभाजनेषु सविनयनिवेदनमेतत्—

श्रीयुक्तडाक्ताररामानुजचक्रवर्त्तिसमीपे भवत्प्रणीत कालिकाकालिका भासादिसमन्वित सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र दृष्ट्वा सविशेष प्रीतो भवामि । ग्रन्थसम्पादने टीकादिप्रणयने च शास्त्रानुराग पाण्डित्य परिश्रम-परिचयश्च भवता विशेषेण दर्शितानि । एतदपि वक्तव्य यत् परिशिष्टस्य प्रमाणसूच्यामपूर्व्व सग्रह कृत इति । एतत् सर्व्व भवत प्रबलाध्यवसायस्य निदर्शनम् । इति

विनयावनतस्य श्रीसुधीरकुमारदासस्य ।

(२६)

भवानीपुरवास्तव्य पण्डितप्रवर श्रीवसन्तकुमारचट्टोपाध्यायमहोदय सनत्सुजातमधिकृत्य १६३२ खृष्टाब्दस्य ५ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेरितवान । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३५-६ पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

नमस्कारपूर्व्वकसविनयनिवेदनम्—

भवत्प्रकाशित सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्र प्राप्य निरतिशयमानन्दितो भवामि। दृश्यन्ते हि नानामूल्यवत्तथ्यानि ग्रन्थे सन्निविष्टानि। * * * इति

गुणानुरक्तस्य

श्रीवसन्तकुमारचट्टोपाध्यायस्य।

(२७)

ढाका तर्गत-'आर्म्मानिटोला' स्थितसारस्वतचतुष्पाठीत स्तस्या अध्यत्त् श्रीजीवनकृष्णशर्म्मा १३३६ वङ्गाब्दस्य २३ भाद्रदिवसे सनत्सुजातीय प्राप्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३६ ७ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

महोदय।

सनत्सुजातीयग्रन्थ प्राप्य ग्रन्थकृतो गभीरपाण्डित्यपरिचयमुपलभ्य च पुलकितोऽह सवृत्त। विगते पौषे मासि पण्डितश्रीमदुपेन्द्रस्मृतितीर्थ-महोदयस्य गृहे ममावस्थानकाले तेन सार्द्ध भवदीयप्रासादस्य बहिर्भागे प्रस्तरेषु समुत्कीर्णा विविधात्मज्ञानोपयोगिनीं महामूल्यवाक्यावलीं पश्यतस्ताश्च भवता विरचितेति शृण्वतश्च मे भवन्त प्रति य श्रद्धातिशय उद्रिक्त सोऽद्य भवदीयग्रन्थपाठेन सुदृढ सञ्जात। सनत्सुजातीयेन यथा मादृशाना ससारतापदग्धाना जनाना चित्तेषु शान्तिधारा प्रवाहिता भवति तथा बहुतरावश्यकतथ्यपूर्णपरिशिष्टाशेन बाह्यविषयेष्वप्यसामान्यज्ञानमुत्पाद्यत इत्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देहावकाश। अतो धन्यवादार्हो भवान्। भवता जगतोऽलौकिक कल्याण साधितम्। घोरेऽस्मिन् कलिकालेऽपि नात्म-जिज्ञासूनामेकान्ततो लोप सञ्जात। भवतो ग्रन्थस्तादृशै नितरामादृतो भविष्यतीति। इति

निवेदकस्य

श्रीजीवनकृष्णशर्म्मण।

(२८)

हावडास्थितशिवपुरत पण्डित श्रीपुलिनविहारिहालदार M A महोदय १३३६ वङ्गाब्दस्य २६ भाद्रदिवसे पत्रमेक प्रेरितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तातस्य ५३७-८ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

नमस्कारपूर्व्वकनिवेदनमिदम्—

भवत्प्रेरित सनत्सुजातीयग्रन्थो मया प्राप्त। असाधारण परिश्रमेण धनव्ययेन च ग्रन्थोऽय सर्वेषामेवोपभोगक्षम कृत। रत्नाकर-वत् परिशिष्टमत्र सुखदायकमेव। ग्रन्थेनानेन नवीना सरणि प्रवर्तिता।

अस्माक चतुष्पाठीस्थोऽध्यापक श्रीरतिकान्तसाख्यतीर्थमहोदयो भवत्-प्रणीतग्रन्थ दृष्ट्वा नितरा प्रीत सञ्जात। तस्यैकमभिनन्दनपत्रमेतेन सह प्रेर्य्यते। इति वशवदस्य

श्रीपुलिनविहारिहालदारस्य। २६।५।३६।

(२६)

हावडान्तर्गतशिवपुरचतुष्पाठीत।

श्रीमद्गुरुपदहालदारमहोदयेषु— २५।५।१३३६

सप्रश्रयविज्ञप्तिरेषा—

* * * * *

शास्त्रे त्वदीये परधर्म्मबोधिनि
बुद्धा धिय ते श्रुतिपारगामिनीम्।
आदौ परोक्ष मम तत्सुदर्शन-
मेतहि नामापरदृष्टिदर्शनम्॥ इति

आश्रवश्रीरतिकान्तसाख्यतीर्थस्य।

(३०)

वरिशालस्थितब्रजमोहनमहाविद्यालयाध्यापकेन पण्डितप्रवरेण श्रीमद्-आशुतोषशास्त्रि M A, Ph D महोदयेन १६३२ खृष्टाब्दस्य १४ सेप्टेम्बरदिवसे सनत्सुजातीयमासाद्य ग्रन्थकृते पत्रमेकं प्रेषितम्। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रियमहोदय।

सनत्सुजातीयमुपहृत्य भवति मे धन्यवादार्हो भवान्। शास्त्र-प्रचारार्थं लोकधीवृद्ध्यर्थञ्च भवता यत् पाण्डित्यपूर्णं पुस्तकं विरचितं, तस्य कृते कापि प्रशंसा कृतज्ञता वा पर्याप्ता न स्यात्। इति

भवदीयस्य

श्रीमद्-आशुतोषशास्त्रिणः।

(३१)

१४ सख्यक नयानचाँददत्तष्ट्रीटस्थितेन श्रीयुक्तडाक्तारमुक्तेशनाथवसु महोदयेन १६३२ खृष्टाब्दस्य १६ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमेकं लिखितम्। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५३६-४० पृष्ठयोः द्रष्टव्यम्। तस्य तात्पर्य्यानुवाद —

वङ्गभाषाया सान्नयालमहोदयकृतग्रन्थं पूर्ववर्ती च फेलोसिप् ब्लैकचार-ग्रन्थं इत्येतावपेक्ष्य सर्व्वाङ्गसुन्दर ईदृशो ग्रन्थो मया पठित इत्येतत् न स्मर्य्यते।

प्रणत

श्रीमुक्तेशनाथवसु।

(३२)

लाहोरवास्तव्यो यास्कीयनिरुक्तानुवादक पाञ्जावविश्वविद्यालयस्य संस्कृताध्यापकः श्रीयुक्तलक्ष्मणसरूप M A, D Phil (Oxon)-

महोदय' सनत्सुजातमधीत्य १९३२ खृष्टाब्दस्य २१ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेषितवान्। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४०-१ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तस्यानुवाद —

प्रियमहोदय, सनत्सुजातीयेन सह भवत सानुग्रह पत्र प्राप्य धन्यवादान् विज्ञाप्रयामि। अतिहृद्य खल्वय ग्रन्थ। आन्तरमभिनन्दन मे गृह्णातु भवान्। अमूल्यमिदमुपायन प्राप्य भवति कृतज्ञतापाशेन बद्धोऽह भवामि। इति

भवदीयस्य श्रीलक्ष्मणसरूपस्य।

(३३)

कलिकातास्थ-'संस्कृतकलेज'इत्याख्यमहाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापक एम् ए. डि लिट् (रोम्) पि एइच् डि (Cantab) सि, आइ इ-इत्युपाधिभूषित पण्डितप्रवर सुरेन्द्रनाथदासगुप्तमहोदय सनत्सुजात पठित्वा १९३२ खृष्टाब्दस्य २१ सेप्टेम्बरदिवसे प्रागुक्तविद्यालयस्य महाध्यक्ष (Principal) रूपेण पत्रमिद प्रेरयामास। तस्यानुवाद —

Office of the Sanskrit College, Calcutta,
the 21st, September, 1934

प्रिय हालदारमहोदय!

सम्प्रत्येव भवत्प्रेरित सुरम्य उपहार प्राप्तो मया। पर तु तत्प्राप्तिस्वीकारे विलम्बार्थं क्षन्तव्योऽय जन। एवविधे ग्रन्थ दृक्पातोऽपि नून कञ्चित् कालमपेक्षते। अहो, कियास्त्रासजनक परिश्रमो ग्रन्थस्यास्य प्रणयने स्वीकृतो भवता। न केवलमेतद् वैदुष्य-सूचक बहुविस्तीर्ण पुस्तक मूलोपयोगिविषयानतिक्रम्य तिष्ठति, पर तु भविष्यद्गवेषिणां विचारणाया साधारण्येन सहायीभूत भवितुमर्हति।

प्रणिधानेन सह ग्रन्थमिम पठित्वा ततो ज्ञानलाभाय चाहमाशसे। द्रष्टुमेकदा भवन्तमिच्छामि। शुभाशसन मे गृह्णातु भवान्। इति

भवदीयस्य

एस् एन् दासगुप्तस्य।

(३४)

कलिकातास्थप्रधानधर्म्माधिकरणस्य विचारपति पण्डितप्रवर श्रीद्वारकानाथचक्रवर्त्तिमहोदय सनत्सुजातमधीत्य ग्रन्थकृते १६३२ खृष्टाब्दस्य २३ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४२-४३ पृष्ठयो द्रंष्टव्यम्। तदनुवाद —

परमकल्याणभाजन।

तव श्रद्धावदान सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र प्राप्य वत सुखसागरमवगाहते मे मन। योगवाशिष्टरामायणपाठादनन्तर त्वत्कृतधर्म्मग्रन्थपाठेन सविशेषमुपकृतोऽह भवामि। उपादेय ग्रन्थमिम सर्व्वै सुलभ विधाय हिन्दुधर्म्मशास्त्रपाठकाना परमोपकारो विहितस्त्वया।

कृतिनस्ते पुत्रा स्तवास्मिन् समुद्योगे सहाया अभूवन्निति मे मनसि चाधिकतर सन्तोष सञ्जायते। यूय सन्मार्गचारिणो दीर्घजीविनश्च भूयास्त। इति

आशीर्व्वादकस्य श्रीद्वारकानाथशर्म्मण।

(३५)

वाराणसी-सस्कृतमहाविद्यालयस्य (Banaras Sanskrit College) भूतपूर्व्व प्रधानाध्यापक (Principal) एलाहाबादविश्वविद्यालयस्य महाध्यक्ष (Vice-Chancellor) एम्.ए, डि लिट्-इत्युपाधिको

महामहोपाध्यायश्रीगङ्गानाथझामहोदय 'एलाहाबाद'विश्वविद्यालयसभा-मन्दिरात् (Allahabad Senate House) १९३२ खृष्टाब्दस्य २५ सेप्टेम्बरदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमधोलिखित प्रेषितवान् । तदनुवाद —

University of Allahabad
Senate House
Allahabad, Sep 24th, 1932

प्रियमहोदय !

सनत्सुजातीयग्रन्थस्य खण्डद्वय प्राप्य धन्यवादान् ज्ञापयामि । वेदान्तविषयेऽमूल्यमिदमवदानम् । अस्य पाठो नून लोकानामुपकाराय भविष्यति । ग्रन्थस्थिता वङ्गभाषामय्यो व्याख्या हि दीपवत् सविशेष भासन्ते, ता खलु भवत एकान्ततो वैदान्तिकत्व प्रमापयन्ति । यथेप्सित भवता तथा खण्डमेक विश्वविद्यालयस्य ग्रन्थागारे प्रदत्तमपरञ्च मदर्थं रक्षितम् । इति निवेदनम्

भवदीयस्य
'झा'-इत्युपाधिकस्य श्रीगङ्गानाथस्य ।

(३६)

कलिकातास्थितष्टेट्स्म्यान-(Statesman) पत्रिकाया प्रवीणो ग्रन्थसमालोचक (reviewer) पण्डितवर श्रीसुरेशचन्द्रसरकारमहोदय १९३२ खृष्टाब्दस्य २६ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रेरयामास । तदनुवादो यथा—

Bhowanipur, 29 Sept, 1932.

बहुमानास्पदश्रीगुरुपदहालदारसमीपे—

सविनयनिवेदनम्,

दुरूहपदाना व्याख्याने मौन समाचरन्त सुगमेषु पुन र्वावदूकत्व प्रकटयन्त प्रायशो भवन्ति व्याख्यातार इत्येव पदार्थविप्लव दृष्ट्वा सम्यगेव भाषित 'पोप'-नामधेयेन पाश्चात्त्यकविवर्य्येण—

'व्याख्यायते बुधै र्व्यक्त पद त्यक्त्वा तु दुर्गमम् ।
अभितो भास्कर तुच्छ प्रदीपो धार्य्यते यथा ॥' इति ।

अधिकारेऽस्मिन्नपूर्व्व खल्वह मन्ये चेष्टित भवत, यत कूटविषयाणा समाधान सुकौशलेन विहित भवता ।

सर्व्वेभ्य आकरेभ्य सगृहीततथ्य जीवनवृत्तान्तीय हृद्य ते निरूपणमत्र परमावश्यकत्वेन प्रतीयते मे । तच्च भविष्यद्गवेषिणा सहायक नून भविष्यति ।

अमूल्यस्ते दर्शनगताना पारिभाषिकशब्दाना सग्रह । राजनैतिकी धर्म्मविषयिणी साहित्यसम्बन्धि-यैतिहासिकी च समालोचना भवत प्राकृत-जनाना चित्त समाकर्षेत्, तथा शास्त्राणामाकरनिर्द्देशैश्चरितार्था भवितुमर्हति विदुषा समालोचनपरा प्रवृत्ति । * * * *

इति श्रद्धावनतस्य
श्रीसुरेशचन्द्रसरकारस्य ।

(३७)

लाहोरस्थितकालीमन्दिरत श्रीश्रीकालिकादेव्या सेवाभृता पण्डित-प्रवरेण श्रीयुक्तकालीप्रसन्नभट्टाचार्य्यमहोदयेन १९३२ खृष्टाब्दस्य ४ अक्टोबरदिवसे सनत्सुजातीय प्राप्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषितम् । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

लवपुरान्तर्गतहीरामण्डिस्थितकालीमन्दिरत ।

४।१०।३२

सज्जनप्रतिपालक गुणिगणाग्रगण्य विद्योत्साहिन् स्वधर्म्मनिरत विज्ञवर !

भवत्प्रेरित पुस्तक प्राप्य परममानन्दितोऽनुगृहीतश्च भवामि । भवत सग्रह शास्त्रानुशीलनञ्च विद्वज्जनाना प्रशसार्हं भवत । ग्रन्थश्च भवत शिरसा धारयिष्यते विपश्चिद्भिरित्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देहावसर । इति निवेदन

भवदीयस्य श्रीकालीप्रसन्नभट्टाचार्य्यस्य ।

(३८)

एलाहाबादस्थितप्रधानधर्म्माधिकरणस्य व्यवहाराजीव M A, B L इत्युपाधिभूषित श्रीहरेन्द्रकृष्णमुखोपाध्यायमहोदय सनत्सुजातीयमधीत्य १६३२ खृष्टाब्दस्य ८ अक्टोबरदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रेषितवान्। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सहोदरकल्प प्रियगुरुपद !

अन्तर्गतसनत्सुजातीया बाष्पयानप्रेरिता पोटलिका यथाकाल मया प्राप्ता। एतावत्पर्य्यन्त ग्रन्थस्तेऽशत पठित । एतदनुपमग्रन्थप्रणयने ऽपूर्व्वा खलु तेऽनुसन्धानपरा प्रचेष्टा। ग्रन्थस्ते यद् वैदुष्य प्रकटीकरोति तद्धि नितरा प्रशसनार्हं भवति। * * इति निवेदन

शुभानुध्यायिन

श्रीहरेन्द्रकृष्णमुखोपाध्यायस्य ।

(३६)

कालीघट्टवास्तव्य प्रात स्मरणीयराजेन्द्रनाथहालदारमहोदयस्य जामाता '२४ परगणा' समाख्यवङ्गदेशविभागस्य विचारक श्रीयुक्तहरिपदवन्द्योपाध्याय महोदय, सनत्सुजातीयमधीत्य १३३६ वङ्गाब्दस्य २८ आश्विनदिवसे

ग्रन्थकाराय पत्रमिदं प्रेषितवान्। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४६-४८ पृष्ठेषु द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

परमस्नेहभाजनेषु—

त्वत्प्रेरितसनत्सुजातीयनामकपुस्तक धन्यवादेन सह गृहीत मया। * * अस्य सपरिशिष्टविषयान् स्थूलतोऽधीत्य वाचा प्रशसितु न प्रभवामि। पुस्तकमिद यावत् पठित तावतैव कियानुपकारो मे सञ्जात इति वक्तु न शक्यते। सुललितसरलभाषया त्वया समालोचितो महाभारतस्याश विशेषोऽयम्। व्याख्यान रम्यताया ईदृशीं कोटिमारोढु प्रभवेदिति मे कदाचिदपि मे धारणारूढ नासीत्। अहो कियतैव वैशद्येन मूलश्लोकाना रहस्योद्घाटन कालिकाभासे त्वया व्यधीयत। ग्रन्थस्य परिशिष्टाशगतनीरससमालोचन क्वचित् प्राकृतजनाना हृदय समाक्रष्टु न प्रभवतीति सत्यम्, किंतु तव पुस्तकस्य तदशविशेषो नानातथ्यसमन्वितत्वादमूल्यत्वेन मे प्रतिभाति। अस्मिन्नशे बोद्धु ज्ञातुमधिगन्तु चानेके विषया वर्त्तन्ते। विषयास्ते त्वेतावत्या प्रसन्नतया समालोचिता यत् त्वयि नो बहुमानमधुना तुङ्गादपि कतमत् तुङ्गतर शिखर समारोहति तदिह वर्णयितु न खलु शक्यते।

एवविध पुस्तक प्रायश पाठकानामादौ सरसत्वेन न प्रतीयते, पर तु मधुरया व्याख्यया भावानामपूर्व्वविश्लेषणैश्च पुस्तक त्वयैव सरलीकृत यत् पाठेन तस्य पाठकानामाग्रहो नूनमुत्तरोत्तरं बर्द्धते।

कालीघट्टस्य गौरव त्वमस्माक च गर्व्वास्पदम्। अस्य पुस्तकस्य प्रणयने त्वया य सपरिश्रम प्रयत्न प्रदर्शितस्तेन न केवलमस्माकमपि तु समाजस्य परमादरभाग् भवसि। तव च श्रीमत पुत्रत्रयस्य च ते यशश्चायुश्च वर्द्धिषीयास्ताम्। सुख शान्ति स्वास्थ्यञ्च ते चिरमव्याहतानि स्थेयासु।

इति निवेदनम्—

गुणमुग्धस्य श्रीहरिपदवन्द्योपाध्यायस्य।

(४०)

कलिकातासन्निकृष्ट-'उत्तरपाडा' समाख्यग्रामस्य सुप्रसिद्धो भूस्वामी श्रीमद्-उपेन्द्रनारायणमुखोपाध्याय एम् ए, वि एल्, महोदय सनत्-सुजातीयमधीत्य १३३६ वङ्गाब्दस्य २८ कार्त्तिकदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

कल्याणभाजन।

अन्तरान्तरा सनत्सुजातीय ते पठ्यते मया। अस्य ज्ञानगाम्भीर्य्येण गवेषणानैपुण्येन च नितरा चमत्कृतोऽह सवृत्त। विपुलवैभवरक्षणा-वेक्षणे सतत व्यापृतोऽपि यदेवविधधर्म्मग्रन्थप्रणयने प्रयत्नोत्साहधनव्ययेषु न क्वचिदपि शिथिलादरस्त्वमित्येष विषय खलु श्लाघनीय आदर्शनीयश्च भवति जनानाम्। इति

आशीर्व्वादकस्य श्रीउपेन्द्रनारायणमुखोपाध्यायस्य।

(४१)

श्रीहट्टवास्तव्य सुप्रसिद्धनैयायिक श्रीदयालकृष्णतर्कतीर्थमहोदय सनत्-सुजातमधीत्य १३३६ वङ्गाब्दस्य १२ माघदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

'श्रद्धास्पदश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयवेदवेदान्तादिविविधविद्याविशारदेषु—

महात्मन्,

भवत्प्रणीतसनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्र प्राप्य नितरामुपकृत आनन्दित श्चास्मि। कालिकानाम्नी टीका सुतरामुपादेया प्रतिभाति। अस्या टीकाया मादृशजनाना शिक्षणीयविषया विविधा सन्ति। कालिकाभासनामक-वङ्गानुवादे सर्व्वेषा विषयाणा परिस्फुटत्वात् सनत्सुजातग्रन्थ प्राकृतजने-ष्वपि सविशेषमुपयोगी सवृत्त।

परिशिष्टांशे शब्दार्थादिविवरणप्रसङ्गे च या समालोचना विहिता तद्दर्शनेन चमत्कृतोऽहमस्मि। एवंविधो ग्रन्थ इत पूर्व्वमस्माकं गोचरीभूतो नासीत्। म ये—एवंविधो ग्रन्थो न विद्यत इति।

महात्मन्, महार्घ्यरत्नराजीनां समावेशपूर्व्वकं विपुलधनव्ययेन मुद्रित-मिमं ग्र थं विनैव मूल्येन वितीर्य्य भवता य उपकार आस्तिकानां साधित स्तथाऽस्मिन् दु समये य आदर्श प्रदर्शित स्तौ खलु तुलनारहितावेव।

विनयावनत श्रीदयालकृष्णतर्कतीर्थ।

श्रीहट्ट।

(४२)

हावडास्थितकालीप्रसादव न्द्योपाध्यायलेननामकमार्गत श्रीकृष्णकिङ्कर-देमहोदय १३३६ वङ्गाब्दस्य २० माघदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेरयामास। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५५० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद—

महोदय।

भवत्प्रणीतसनत्सुजातग्रन्थस्य कियन्तंचनांश पठित्वा समधिगम्यते यदीदृशो विद्यानुरागो विश्वविद्यालयादाधुनिकोच्चशिक्षितेषु जनेषु नूनं सुदुर्ल्लभ एवेति। महाभारतस्यांशविशेषमधिकृत्यार्षोपदेशं च हृदयङ्गमं कृत्वा कठोरपरिश्रमाध्यवसायाभ्यां पुस्तकमिदं रचयित्वा व्ययबाहुल्येन तच्च मुद्रापयित्वा विना मूल्यं धर्म्मप्रचारार्थं यथा भवान् वितरति तद्धि नैव दृश्यते भवादृशेषु धनाढ्येषु वैभवभोगिषु जनेषु। एतेन भवता कुलदेवी कैवल्यदायिनी-कालिकामातु र्भवति करुणाप्राचुर्य्यं भवता च प्राक्तनसाधना च प्रकटीभूयेते। गीताया भगवता चोक्तम्—

'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते।
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्॥' इति।

भवत पारिश्रमिकत्वेन श्रद्धाञ्जलिमर्पयितु नाहमा मृत्यो र्विस्मरामि। इति श्रीचरणे निवेदनमेतत्

दे' इत्युपाधिकस्य श्रीकृष्णकिङ्करस्य।

(४३)

स्वर्गतलालमोहनचक्रवर्त्ति M A, P R S महोदयस्य प्राज्ञपुत्र कालीघट्टवास्तव्य श्रीसुशीलचन्द्रहालदारमहोदयस्य पैतृष्वस्रीय साधक प्रवर श्रीमद्-उमापदचक्रवर्त्तिमहोदय १३३६ वङ्गाब्दस्य कस्मिंश्चित् समये ग्रन्थकाराय निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास।

'निवेदनम्, भो महाशय—

प्राप्त सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमुत्तमम्।
तत्त्वज्ञानाकरो लोके ससारव्याधिभेषजम्॥
कालिकाख्या टीका रम्या सञ्जाता सुमनोहरा।
विद्वत्त्वप्रतिभाख्यातिकर्पूरामोदमोदिता॥
यच्चावबोधसौकर्य्यात् कालिकाभासो निर्म्मित।
तेनार्थ सरल भाति मुकुरे प्रतिबिम्बवत्॥
आलोच्यानन्तशास्त्राणि यत्प्रामाणानि भूरिश।
न्यस्तानि पुस्तिकामध्ये प्रशसार्हाणि सर्व्वथा॥
पुस्तक निर्भ्रम कर्त्तु प्रयत्नातिशय कृत।
तथापि दृश्यते तत्र स्थाने स्थाने भ्रमोद्भव॥
तत्र वक्तव्यमेव न कस्य वा न भवेदयम्।
कलङ्को दृश्यते चन्द्रे मुनीना च मतिभ्रम॥
आलोचना परिशिष्टे या कृता ह्यैतिहासिकी।
अनुसन्धित्सुना सा हि सर्व्वा वै नानुमोदिता॥

तथापि मुक्तकण्ठं तु ब्रूम इदं सुनिश्चितम् ।
पुस्तकं सुन्दरं जातं सत्यं सत्यं न संशयः ॥
धन्यं शास्त्रानुसन्धानं पाण्डित्यं सुमहदहो ।
चरतः प्रविवेकेन विषयारण्यभूमिषु ॥
अथवा विस्मयो ह्यत्र न कर्त्तव्यः कदाचन ।
आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥

इति विनीतस्य श्रीउमापदचक्रवर्त्तिनः ।

(४४)

कलिकातास्थ प्रधानधर्म्माधिकरणस्य विचारको मान्यवरो डाक्तार-श्रीद्वारकानाथमित्रमहोदयः सनत्सुजातमधिकृत्य पत्रमेकं ग्रन्थकाराय १८३३ खृष्टाब्दस्य २१ मेदिवसे प्रेरयामास । मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५५२ ५३ पृष्ठयोः द्रष्टव्यम् । तदनुवादः —

कालीघट्टस्थश्रीगुरुपदहालदारमहोदयसमीपे—

प्रियवर गुरुपदमहोदय—

मदर्थं प्रेरितं सनत्सुजातीयरूपं सानुग्रहमुपायनं प्राप्य धन्यवादान् भवते भूरिशो ज्ञाप्यते मया । व्यवहारव्यापारीयकर्त्तव्येषु भारतीय दर्शनतत्त्वसमन्वितं प्रियजनवियोगजनितशोकातुरे हृदये शान्तिमावहन्तं भवतो ग्रन्थमहमधीयानो भवामि ।

एतद्ग्रन्थपाठात् पूर्व्वं न ज्ञातं मया यद् भवत्येवविधैर्विविधज्ञानैः समलङ्कृतो भवानिति । अष्टशताधिकपत्रसमन्वितपुस्तकपाठसमुद्भूतधर्म्म-नीतिविषयकोपदेशार्थं कालीघट्टश्रीकालिकादेव्याः श्रद्धेयतमसेवाभृतामन्वय-जातो भवानेव शरणमिति समालोकेन कस्य हृदये हर्षो न समुत्पद्यते ।

(५५३)

सस्कृतसाहित्येऽतिनिपुणो भवानिति प्रत्ययो मे दृढ' सजायते। भवतस्त्रयोऽपि पुत्रा सुशिक्षिता, हृदयेषु तेषा च द्रढयितुमास्तिक्यबुद्धि शास्त्रेषु ग्रन्थस्यास्य प्रणयने कृतोद्यमो भवानिति च मे समधिक आनन्दविषय। प्रयत्नोऽय भवत सफलो सवृत्त इति चिन्ता मे सौख्यमावहति। इति भवदीयस्य

श्रीद्वारकानाथमित्रस्य।

(४५)

औत्कलवैतरणिनामकमासिकपत्रिकाया सम्पादक श्रीविद्याधरसिंदेव B A, B L, M R A S महोदयेन १९३३ खृष्टाब्दस्य मार्च एप्रिल मासयो पत्रिकाया १९८ पृष्ठे निम्नलिखितवृत्तान्त प्रकाशित। मूल वैत्रकवृत्ता तस्य ५५३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तस्य तात्पर्य्यानुवाद —

वैतरणि सप्तमखण्ड १९३३ खष्टाब्दस्य मार्च एप्रिलमासयो।

सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमतिविपुलमेक पुस्तक खण्डद्वयात्मक कालिकाग्रन्थमालान्तर्भूतम्। नैतद् विक्रय पर तु योग्यपात्रेभ्य समर्पणायैव प्रणीतम्। अनेन सूच्यते यद् ग्रन्थप्रणयनेन ग्रन्थकारस्य धनार्जन नाभिप्रेतम्। शाङ्करभाष्योपेतोऽय ग्रन्थ श्रीगुरुपदहालदारशर्म्मणा प्रणीत। पञ्चशताधिकसहस्रपृष्ठात्मकोऽय ग्रन्थो ज्ञानमार्गिणा हिताय प्रकल्पते कालात्ययेऽप्ययमयातयाम स्थास्यति।

(४६)

कटकस्थित-'र्‌याभेन्‌श कलेज'नामकमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व्व प्रवीणोऽध्यापक सर्व्वजनवरेण्यो ब्राह्मणसमाजस्य शीर्षस्थानीय श्रीगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्याय M A -महोदय सनत्सुजातमधीत्य १३४० बङ्गाब्दस्य १ श्रावणदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५५४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवादो यथा—

भक्तिभाजनेषु—

भवदीयसनत्सुजातीयमधीत्य कियद्वा ज्ञानमानन्दश्च मया न लब्धे। अत' कृतज्ञताज्ञापनमेव पत्रिकाया अस्या अभिप्राय। विपुलोऽय ग्र थो न केवल वर्त्तमानसमाजे हितसाधको भवेत् पर परवर्त्तिनि काले वङ्गीयानेष गौरवान्वितान् विधास्यति।

वागुदेव्या प्रसादेन भवान्‌ ज्ञानानामाकर एव। अतश्चैतद् ग्रन्थप्रणयने भवत सामर्थ्यं युज्यते। एकदा कथाप्रसङ्गेन भवता कथित यदह खल्वेकोऽर्णवपोतो येन कदापि समुद्रो न दृष्ट इति। व्यवहारशास्त्र पारगोऽपि व्यवहारोपजीविकार्थं धर्म्माधिकरणा भवता नाश्रितमित्यभिप्रेत्य भवानुक्तिमिमा प्रायुङ्क्त। इदानीमवगम्यते यदर्णवपोतोऽयमाजीवन भवता तत्त्वज्ञानभाराक्रान्त कृत इति। अनेन खल्वर्णवपोतेन भवसमुद्र मनायासेन तरितु भवान् समर्थो भविष्यति। इति

भवद्गुणमुग्धस्य श्रीगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्यायस्य।

(४७)

'वङ्गीयकायस्थसमाज'नामकपत्रिकाया सम्पादक श्रीमदुउपेन्द्रचन्द्र-शेठमहादय सनत्सुजातमविकृत्य १६३३ खृष्टाब्दस्य ७ आगष्टदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रीगुरुपदहालदारमहोदयेषु—

प्रिय महात्मन्!

टीकाटिप्पनादिसमन्वित सनत्सुजातनामको विपुलो ग्रन्थो मे दृष्टिपथ प्राप्त। सुप्रसिद्धकविराजश्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिना पाठार्थमेष ग्रन्थो मह्य प्रदत्त। अमूल्योऽय ग्रन्थ इत्यह मन्ये। इति

भवदीय श्रीउपेन्द्रचन्द्रशेठ।

(४८)

सनत्सुजातमधिकृत्य १८३३ खृष्टाब्दस्य १० आगष्टदिवसे महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाचरणसांख्यतीर्थमहोदयाय ढाकास्थसारस्वतसमाजेन यत्पत्र प्रेषित तत् पूर्व्वं ४८० ८१ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम् ।

(४६)

ढाकानगरस्थित-'रौहाटोल'नामकविद्यालयाध्यक्ष श्रीमधुसूदनव्याकरणतीर्थविद्याभूषणमहोदय १३४० वङ्गाब्दस्य १४ भाद्रदिवसे ग्रन्थकाराय निम्नलिखित प्रशस्तिपत्र प्रेरयामास ।

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

महात्मन् ।

सप्राप्य पुस्तक धीमन् सम्पूर्णं मानसेप्सितम् ।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं कामये जगदम्बिकाम् ॥

तदीयभाषाविज्ञानद्वारेणातीव प्रीतवानहम् । अतो भगवन्निकषा सतत सपरिजनकुशल ते विज्ञापयामीति—

निवेदन श्रीमधुसूदनव्याकरणतीर्थविद्याभूषणस्य ।

(५०)

वर्द्धमानस्थित-विजयचतुष्पाठीत परमाचार्य्यं सुप्रवीण पण्डितप्रवरो महामहोपाध्याय श्रीवीरेश्वरतर्कतीर्थमहोदय सनत्सुजातमधीत्य १३४० वङ्गाब्दस्य २० आश्विनदिवसे ग्र थकाराय निम्नलिखितपत्र प्रेरयामास ।

'महामहोपाध्यायवीरेश्वरतर्कतीर्थस्य प्रधानाध्यापकस्य माननीयश्रीयुक्त गुरुपदहालदारमहोदयाय सविनयनमस्कारपूर्व्वक प्रतिनिवेदनमेतत्—

तत्त्व दार्शनिक सनत्सुजकृत वाङ्मनसागोचर
गूढार्थान्धतम समावृतिवशाद् दुर्बोधभावान्वितम् ।
नानाशास्त्रविचारविज्ञ । भवता व्याख्याशुभि र्भासित
मन्ये त्वद्गत परोक्षमपि तत् स्वाभाति, धन्यो भवान् ॥ इति ।'

(५१)

अशेषशास्त्रनिष्णातमते श्रीगुरुपदहालदारस्य सविधे सानन्दविज्ञापनम्—
पावनासारस्वतटोलत ।

महात्मन्—

सनत्सुजातीयसमाह्वय भवत्-
सकाशत प्राप्य मनोज्ञभाष्ययुक् ।
अध्यात्मशास्त्र नवकालिकाख्यया
साभासयाऽलङ्कृतमात्मटीकया ॥
यत् कालिकाया परिशिष्टमन्ततो
ऽप्यत्यन्तविद्वत्त्वविकाशक हि तत् ।
समग्रमालोकयतोऽद्य मञ्जुल
मनो ममामोदभर वहत्यलम् ॥ इति

सारस्वतविद्यालयाध्यापक—
श्रीदुर्गाप्रसन्नविद्याभूषण-भट्टाचार्य्यस्य
पावनात ।

पावना-सारस्वतटोल
१३४०।२७शे आश्विन ।
जिला पावना ।

(५२)

१३४० वङ्गाब्दस्य १६ अग्रहायणदिवसे भट्टपल्लीस्थितविद्वन्मण्डली

'दर्शनसागरे'त्युपाधिना ग्रन्थकार समलचकार, तर्करत्नमहोदयप्रदत्त-सरस्वतीत्युपाधिञ्च तत्र सभाया समर्थयामास। मानपत्रे लिखितमस्ति—

"भट्टपल्लीपण्डितसमाजप्रदत्त मानपत्रम्—

श्यामाश्रीचरणाब्जचारणचिरप्रेमा च तीर्थाश्रय
शास्त्रार्थोत्तमरत्नधारणपरस्तत्त्वेन्दुदत्तेत्त्वण ।
हालदारोपपदो द्विजो गुरुपद सद्भट्टपल्लीबुधै
र्दत्त दर्शनसागरेति शुभदोपाधिं भजन् जीवतात् ॥

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थदेवशर्म्म-
न्यायतीर्थोपाधिकश्रीश्रीजीवदेवशर्म्म
तर्कतीर्थोपाधिकश्रीमन्मथनाथदेवशर्म्म-
श्रीजगद्दुर्ल्लभस्मृतितीर्थदेवशर्म्म-
श्रीदुर्गाचरणकाव्यतीर्थदेवशर्म्म-
श्रीअमरनाथस्मृतिरत्नदेवशर्म्म-
श्रीसुजीवकाव्यतीर्थदेवशर्म्म-
श्रीरामरूपविद्यारत्नदेवशर्म्म
श्रीदाशरथिदेवशर्म्म-
श्रीनारायणचन्द्रस्मृतितीर्थदेवशर्म्मभि ।"

(५३)

१३४० बङ्गाब्दस्य १६ अग्रहायणदिवसे प्रथितनामा पण्डितप्रवरो महामहोपाध्यायकमलकृष्णस्मृतितीर्थमहोदयो ग्रन्थकारायाधोलिखित सवर्द्धना सूचक स्वतन्त्र पत्रमेक प्रददौ ।

'कालीघाटवास्तव्यहालदारवशभूषण-श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयाना ससवर्द्धनमुपाधिपत्रदानम्—

मारीचान्वयकौस्तुभो गुरुपदानु यानकृद्भूसुर
श्रीमाञ्छास्त्रचयानुशीलनमहावर्च्चोभिराबृ हित ।
आचारे विनये श्रिया गुरुपदो मार्गानुसारी सता
विद्वान् दर्शनसागरेत्यभिधया सम्पूज्यते सादरम् ॥

वङ्गाब्दा १३४०।१६शे अग्रहायण—महामहोपाध्याय श्रीकमलकृष्ण-स्मृतितीर्थदेवशर्म्मप्रदत्तम् ।'

(५४)

तस्मिन्नेव समये भट्टपल्लीस्थ सुप्रसिद्ध पण्डितप्रवर श्रीमन्मथनाथ-तर्कतीर्थमहोदयोऽपि स्वतन्त्रमधोलिखितमभिनन्दनपत्र प्रादात्—

'माननीयश्रीलश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयस्य शुभागमनमुपलक्ष्याभि नन्दनपत्रमिदम्—

अध्यात्मशास्त्रपरिशीलनलब्धसविद् ।
विद्वत्समाजपरिमण्डन । भूमिदेव ।
त्वामद्य धर्म्मनिरत सुधिय समेत्य
सम्भूष्यसे "गुरुपद" । प्रियमण्डनेन ॥

* * * *

सद्धर्म्मकौस्तुभमणि र्विनयप्रभाक्
त्मानोन्नताद्रिरसतामसि कालकूट ।
विद्यासुधा त्वमिति "दर्शनसागरो"प-
नाम्ना विमण्डिततनु र्जय जीव शश्वत् ॥

श्रीमन्मथनाथतर्कतीर्थशर्म्मण । भट्टपल्लीत ।'

(५५)

औपन्यासिकप्रवर श्रीयुक्तशरच्चन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदय सनत्सुजात प्राप्य १३४० वङ्गाब्दस्य १६ अग्रहायणदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकाराय प्रेरयामास। मूलपत्र वैन्यकवृत्ता तस्य ५६० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

नमस्कारान्ते निवेदनम्—

भवतो निष्ठाया पाण्डित्यस्य व परिचायकस्वरूप सनत्सुजात प्राप्य परमानन्दो लभ्यते मया। भवतो वर्त्तमानजीवनस्यालोको भविष्यजीवनमधिकतरमालोकित कुर्य्यादित्याशास्यते। भगवत सकाशे प्रार्थ्यते यद् भवतो धर्म्ममय जीवन सुदीर्घ भूयादिति।

वशवद श्रीशरच्चन्द्रचट्टोपाध्यायस्य।

(५६)

१३४० वङ्गाब्दस्य २२ अग्रहायणदिवसे दैनिकवसुमतीपत्रिकाया ग्रन्थकारस्य भट्टपल्लीत उपाधिलाभमधिकृत्य वार्तैका प्रकाशिता। मूल वैन्यकवृत्तान्तस्य ५६० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

'पण्डितस्य सम्माननार्थं दर्शनसागरोपाधिदानम्।'

भट्टपल्ल्याम्, ७ डिसेम्बरदिवसे।

कालीघट्टवास्तव्य श्रीगुरुपदहाल्दारस्याध्यात्मिकोन्नतिविषयमधिकृत्य पुस्तकविशेषप्रणयनाद् भट्टपल्लीस्थपण्डितवर्गा विगते ६ डिसेम्बरदिवसीयापराह्णे ५ घटिकासमये सस्कृतविद्यालये मिलित्वा तस्मै ग्रन्थकाराय 'दर्शनसागर'इत्युपाधिं प्रददौ।'

(५७-५८)

१९३३ खृष्टाब्दस्य ६ डिसेम्बरदिवसे 'अमृतबाजार'-'फरोयार्ड'-पत्रिकयोश्चाधोवर्णिता वार्ता प्रकाशिता। मूलवृत्तान्तौ वैन्यकवृत्तान्तस्य ५६१ पृष्ठे द्रष्टव्यौ। तदनुवाद —

'पण्डित-सभाजनम्'

कालीघट्टवास्तव्यश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदय सभाजयितु तत्प्रणीत संस्कृतटीकासमन्वित वङ्गभाषायामनूदितमैतिहासिकटिप्पणयुक्तञ्चाध्यात्मिक सनत्सुजातीयमहाग्रन्थ प्रशसितु भट्टपल्लीस्था प्रथितयशा विद्वन्मण्डली १६३३ खृष्टाब्दस्य ६ डिसेम्बरदिवसे पञ्चघटिकायामपराह्णे स्थानीय संस्कृतमहाविद्यालयसभागृहे सम्मिलिताऽभूत्। न खलु विक्रयार्थं पर समाजे पण्डितानामाध्यात्मिकभावधाराप्रचारार्थं विरचित पुस्तकमिदम्। पण्डिताग्रगण्यपञ्चाननतर्करत्नमहोदयेन सभापतेरासनेऽलङ्कृते विद्वन्मण्डली तस्मै (हालदारमहोदयाय) दर्शनसागरेत्युपाधिं प्रादात्। तर्करत्नमहोदयस्तु काशीत परुत् सरस्वतीत्युपपदेन समलचकार हालदारमहोदयम्। सभाया मस्यामसौ सरस्वतीत्युपाधि समर्थित। पण्डिताना सम्भावनाया प्रत्युत्तर त्वेन हालदारमहोदयो नातिदीर्घमभिभाषणमेक प्रददौ।

महामहोपाध्यायकमलकृष्णस्मृतितीर्थ विद्यालयाध्यक्षश्रीश्रीजीवन्यायतीर्थ (एम् ए) – श्रीमन्मथनाथतर्कतीर्थादय पण्डितप्रवरास्तत्र समुपस्थिता आसन्।

(५६)

पावनास्थित'गुणाइगाछा'ग्रामत पण्डित श्रीरमाकान्तभट्टाचार्य्यमहोदय १६३३ खृष्टाब्दस्य १२ डिसेम्बरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

परमश्रद्धास्पदेषु—

अमृतवाजारपत्रिकाया भवतो भट्टपल्लीसमाजप्रदत्तोपाधिवृत्तान्त पठित्वा निरतिशयमानन्दितोऽस्मि। भवद्व्याख्यात सनत्सुजातम् एक उपादेयो ग्रन्थ। अवसरकाले स मे चित्तविनोदनस्य मोहावसानस्य च कारण भवति। प्रार्थ्यते परमेश्वरो भवते दीर्घजीवनमानन्द च देयादिति।

इति मङ्गलाकाङ्क्षिण श्रीरमाकान्तभट्टाचार्य्यस्य।

(६०)

१३४० वङ्गाब्दस्य १ चैत्रदिवसे महामहोपाध्यायश्रीयुक्तफणिभूषण-तर्कवागीशमहोदयो भट्टपल्लीस्थपण्डितसमाजप्रदत्त 'सरस्वती-दर्शनसागरे'-त्युपाधिद्वय समर्थयमानो ग्रन्थकाराय निम्नलिखितश्लोकात्मकपत्र प्रेरयामास ।

कालीघट्टविशुद्धपीठनिलय श्रीमन् महाकालिका
सेवाभृत्कुलभास्वते गुरुपदेत्याभृते श्रीमते ।
दत्त सद्भिरुपाधियुग्मकमिद यद् भट्टपल्लीस्थला
देतद योग्यसभाजनेन महतीं प्रीतिं प्रपद्यामहे ॥
महामहोपाध्याय श्रीफणिभूषणतर्कवागीश । १।१२।१३४० ।

(६१)

कलिकाता-'कर्पोरेशन्' सम्प्रदायस्य भूतपूर्व्व 'मेयर'पदभाक् सुप्रसिद्ध-व्यवहाराजीव श्रीमत्सनत्कुमाररायचौधुरि M A B L-महोदय सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रमधीत्य १३४१ वङ्गाब्दस्य ८ ज्यैष्ठदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

पूज्यपादेषु—

भवत्प्रणीतसनत्सुजातीयग्रन्थ प्राप्याहमनुगृहीतोऽस्मि । अस्मिन् पुस्तके पाण्डित्यस्य गवेषणायाश्च य परिचय प्रतिपङ्क्ति विलसति स खलु वङ्गदेशस्य श्लाघाया विषय एव ।

निवेदक श्रीसनत्कुमाररायचौधुरी ।

(६२)

ढाकास्थित'हल्दिया'ग्रामात् सुप्रसिद्ध पण्डितप्रवर श्रीसीतानाथ-तर्कवागीशमहोदय सनत्सुजात प्राप्य १३४३ वङ्गाब्दस्य २१ भाद्रदिवसे

ग्रन्थकाराय पत्रमेक गद्यपद्यात्मक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६३-६४ पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

सम्मानास्पद श्रीयुक्तगुरुपदहालदार

सविनयनिवेदनम्—

महात्मन्, भवत्प्रदत्त सनत्सुजातीयग्रन्थमधिगम्य तस्य कियाश्चनाशो मया पठित । समग्रग्रन्थपाठो दीर्घकालसापेक्ष एव । पर त्वहमानन्दातिशयात् तावत्कालमपेक्षितु नाल भवामि ।

मया बुध्यते यद् भवान् कस्मिंश्चित् स्तुतिवादे परितोष न भजते तथापि मनस आवेशसहनेऽसमर्थो भूत्वा सरलान्त करणेन भवते कथचिद् मानसभावमधो निवेदयामि । धृष्टता मे क्षन्तव्या । इति

श्रीसीतानाथतर्कवागीशस्य ।

महोदय—

तत्त्वज्ञानविधूतमोहनिवह श्रीकालिकासेवक
शास्त्राम्भोधिसुमन्थनातिनिपुण प्रज्ञासुधास्वादक ।
वेदान्तप्रतिपाद्यपूर्णपरमब्रह्मैकचिन्तापरो
नित्य सञ्जयतु प्रसन्नहृदयो धीमान् दयावान् भवान् ॥

गुरुपदगतचित्त कालिकावीजवित्तो
गुरुपदनतिधर्म्मा पूतनिष्कामकर्म्मा ।
गुरुपदशरणश्च श्रीभवान् सत्यनिष्ठो
गुरुपद । जयशील शान्तसान्तोऽस्तु शश्वत् ॥

धन्या मान्या वरेण्या गुरुपद । सुयता लेखनीवर्णसूता
धन्य धन्य विशुद्ध हृदयमु भवतो भाव्यभावानुभाव्यम् ।
पाण्डित्य चापि धैर्य्य निरुपममधुना दृश्यते कुत्रचिन्नो
चित्र तेभ्यो नमो ये भवति गुणगणा सस्थिता योगजाता ॥

भारते भारती भाति कोमले चित्तपुष्करे ।
साधका भावुका भक्ता स्वादयन्ति पदामृतम् ॥
नमोऽस्तु ते सत्त्वजसूक्ष्मबुद्धये
नमोऽस्तु ते संयमचित्तशुद्धये ।
नमोऽस्तु ते पुण्यपवित्रमूर्त्तये
नमोऽस्तु ते निर्म्मलकर्म्मकीर्त्तये ॥
ज्ञानरत्नाकरायास्मै पूर्णाय भवते स ते ।
किं मया तदुपानेयमुपायनमनिन्दितम् ॥
ज्वालित कालिकादीपो येन वेदान्तदीप्तये ।
कालिकाप्रीतये तस्मै वाङ्माला श्रद्धयाऽर्पिता ॥
ज्ञानाय मुग्धस्य विहाय निद्रा तोषं च तल्पे निशि यो निषण्ण ।
चिन्तारत साधु लिलेख तत्त्व पुत्रैश्च कच्चित् कुशली भवान् स ॥

श्रीसीतानाथतर्कवागीशस्य ।

२२।५।४३

(६३)

१८३७ खृष्टाब्दस्य २६ जुलाइदिवसे प्रकाशिते, आर पि चट्टोपाध्याय सम्पादिते, के आर खोसलासकलिते च Silver Jubilee Souvenir (रजतजयन्तीस्मारके) ग्रन्थविशेषे लिखितमस्ति । मूल वैद्यसवृत्तान्ते ५६५ ६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्यम् । तदनुवादो यथा—

"स्वर्गतकेनारामहालदारस्यात्मजो बि एल सरस्वती-दर्शनसागरोपनामको रजतजयन्तीपदकप्राप्त श्रीश्रीकालिकादेव्या प्रधानसेवाभृच्च श्रीगुरुपदहालदारमहोदय कलिकातान्तर्गतकालीघट्टजनपदे १८७६ खृष्टाब्दे समजनि । स हालदारमहोदय आलिपुराख्यदेशविभागस्य भूतपूर्व्वो-

ऽवैतनिकधर्म्माध्यक्ष आसीत्। विश्वविद्यालयात् ससम्मानमधिगतविन्नस्य 'वलाइचाँद एम् ए, अजितकुमार एम् एस् सि बि एल, भारतीबिकाश एम् ए बि एल्—इति तस्य पुत्त्रत्रयस्य ज्ञानवृद्ध्यर्थं स हि संस्कृतभाषाया वङ्गभाषायाञ्च लिखित पञ्चशताधिकसहस्रपृष्ठव्यापिन सनत्सुजातीय महाग्रन्थ व्यरचयत्। देवनागरलिप्या वङ्गलिप्याञ्च संस्करणद्वयसमन्वितो दशसहस्रमुद्रात्मकेन ग्रन्थकृतो निजव्ययेन मुद्रितो ग्रन्थोऽय सनत्सुजातीय-वेदान्तमतवादस्य प्रचारार्थं सर्व्वभारतीयेषु प्रथितयश सु पण्डितेषु चतुष्पाठी-महाविद्यालयसर्व्वजनीनपाठागारेषु च सर्व्वत्र विना मूल्य वितीर्णोऽभूत्। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रकाश गते वङ्गीयैस्तथा वाराणसीस्थितैश्च पण्डिताग्रगण्यै सरस्वती-दर्शनसागरवेदान्तभूषणादीनि विविधानि विद्यामानपदानि ग्रन्थकृते ससम्मान प्रदत्तानि। भारतवर्षे ब्रिटिशशासनावसरे न कोऽप्येतादृश पाण्डित्यपूर्णो ग्रन्थ प्रकाश गत इति पण्डिताना केचिन्मन्यन्ते।

भट्टपल्लीविद्वन्मण्डलीसनिर्ब्बन्धानुरोधाद्धालदारमहोदयेन भारतभूमौ प्रचरता पञ्चदशभ्योऽप्यधिकाना संस्कृतव्याकरणाना तदीयसम्प्रदायानाञ्च सप्तशतपृष्ठव्यापी तुलनामूलक इतिहासग्रन्थो व्यरचि। ग्रन्थोऽयमधुना प्रकाशनयोग्यता सप्राप्त। विश्रुताना पण्डिताना केषाञ्चिन्मते ग्रन्थोऽय विश्वकोषवत् खल्वपूर्व्वैका सृष्टि। स च प्राचीनेभ्य साम्प्रतिकेभ्य-श्चैवजातीयग्रन्थभ्योऽतिरिच्यते। वङ्गप्रदेशपालकत्वेन लर्ड कारमाइक्याल महोदय—आर्ल् अव् रोनाल्डशेमहोदयश्च (यो ह्यधुना मार्कुयिस् अव् जेट्ल्याण्ड इति नाम्ना प्रसिद्ध) इत्येतयो र्महामान्ययो कालीघट्टस्थितमन्दिर-परिदर्शनावसरे ताभ्या महनीयाभ्या हिन्दुदेवतारहस्य स विशदीकृतवान्। प्राच्यप्रतीच्यदर्शनेषु तस्यागाधपाण्डित्येन समाकृष्टो लर्ड रोनाल्डसेमहादयो ऽवोचत्—"प्राचीप्रतीच्यो सायुज्येनावस्थान दृश्यते हालदारमहोदये" इति।

काञ्चीमठाधीशजगद्गुरुशङ्कराचार्य्यैस्तथा माननीयपण्डितमदनमोहन-मालव्यमहोदयश्च कालीघट्टे हालदारमहोदयेन सह सलापेन हिन्दुदर्शन-तत्त्वेषु तस्य ज्ञानगाम्भीर्य्यं व्याख्यावैशद्यञ्च समालोक्य नितरा सपरितोष-मवादिष्टा यद् भारतस्य तीर्थान्तरे न कदापि दृष्टोऽनेन सदृश कोऽपि जन इति। तस्य शास्त्रीयज्ञानगाम्भीर्य्यहेतो स्वर्गतस्य महामान्यराजाधिराजस्य सम्राट्पञ्चमजर्ज्जमहोदयस्य रजतजयन्तीमहोत्सवसमये दक्षिणकलिकाता-पण्डितै परिचालिताना कालीघट्टनाथ्यमन्दिरेऽनुष्ठितपूजाहोमकर्म्मणा परिदर्शकत्वेन नियोजितोऽभूदय हालदारमहोदय।"

(६४)

कलिकातास्थित-प्रेसिडेन्सीकलेजनामकमहाविद्यालयस्य कलिकाताविश्व-विद्यालयस्य च भूतपूर्व्वोऽध्यापक श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्याय M A-महोदय सनत्सुजातमधिकृत्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६७-८ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सुहृद्वरेषु—

भवतोपहृतसनत्सुजातीयस्य साधुव्यवहार क्रियते। तस्य प्रथमोऽध्याय समापित। भवदीयग्रन्थसमीपे शिष्यत्व स्वीकृतमेव।

शुभार्थी श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्याय।

(६५)

'वाग्नान्'ग्रामतो विद्वद्वर श्रीरसिकमोहनशर्म्मा १३४० वङ्गाब्दस्य २ चैत्रदिवसे सनत्सुजातविषयक पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

नमस्कारपूर्व्वकनिवेदनम्—

भवत्प्रेषित सनत्सुजातीय भक्तिसहकारेण शिरसि धार्य्यते। विपुलोऽय ग्रन्थ शिक्षितसमाजे नियतमशेषकल्याण साधयिष्यत्येव। अह

तावदष्टाशीतिवर्षाय । ईदृश्यामवस्थायामपि भवतो विशेषपाण्डित्यपूर्ण धर्म्मज्ञानसबलित ज्ञानगर्भं ग्रन्थ पठितु प्रवृत्तोऽहम् । इति

विनीतश्रीरसिकमोहनशर्म्मणः ।

(६६)

कटकस्थित'राभेन्शकलेज'नामकविद्यालयस्य भूतपूर्व्वं प्रधानाध्यापक श्रीगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्यायमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य तदधिकृत्य सनत्सुजातमधिकृत्य च पत्रमेक १६४४ खृष्टाब्दस्य २३ मार्चदिवसे ग्रन्थकाराय प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६८-६६ पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

श्रद्धास्पदेषु—

पूर्व्वेद्यु र्भवतो व्याकरणदर्शनेतिहासो मया प्राप्त । * * *

सनत्सुजातीयस्य पाठानन्तरमिदमेव मनसि मे समुदित भवति यद् एतादृशी टीका शताब्द्यामस्यामभूतपूर्व्वैवेति । पुस्तकमिद मत्सान्निध्ये सततमेव स्थाप्यते । ततश्च कियदेव ज्ञान कियाश्चानन्दो न प्राप्येते मया । एतद्ग्रन्थद्वयप्रणयनेन देशस्य नो गौरव भवान् । दीर्घजीवन लब्ध्वा भवान् साहित्य सेवताम् । यथासौकर्य्यं गत्वा भवन्त द्रष्टुमिच्छामि । इति निवेदन

भवतो गुणमुग्धस्य श्रीगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्यायस्य ।

(६७)

महामहोपाध्यायो डाक्तार-गणनाथसेन M A -महोदयो व्याकरण-दर्शनेतिहासप्राप्त्यवसरे सनत्सुजातमधिकृत्य १६४४ खृष्टाब्दस्य १६ एप्रेल दिवसे पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६६-७० पृष्ठयो द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

सविनयनिवेदनम्—

भवत्प्रणीतव्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य नितरा प्रीतोऽस्मि। प्रागेव भवत्प्रणीतसनत्सुजातीयग्रन्थसुपहारस्वरूपेण प्राप्य कृतार्थ आसम्। अनुपम मसामान्य च पाण्डित्य गवेषणाशक्ति सिद्धान्तविवेकश्च भवत पण्डितेषु हर्ष विस्मय चोत्पादयन्ति।

भवता सह मे साक्षात्परिचयाभावेऽपि भवान् नीरवकर्म्मी पण्डित शिरोमणिश्चेति वार्त्ता प्रायश सुहृद्भ्योऽहमाचक्षे। भवाश्चिरजीवी भूत्वा ज्ञानमित्थ वितीर्य्यादिति भगवत्सकाशे प्राथ्र्यते मया। इति

भवदीयश्रीगणनाथशर्म्मण।

(६८)

शान्तिनिकेतनात् पण्डिताग्रगण्यो महामहोपाध्यायश्रीविधुशेखरशास्त्रि-महोदय १३५१ वङ्गाब्दस्य ११ वैशाखदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहासप्राप्त्य-वसरे व्याकरणदर्शनेतिहास-सनत्सुजातग्रन्थावधिकृत्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७०-७१ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रद्धास्पदेषु—

भवता प्रणीत प्रेरित च व्याकरणदर्शनेतिहास यथाकाल प्राप्यानुगृहीतो भवामि। कियतश्चित् कालात् पूर्व्वं सनत्सुजातीयस्य विपुला व्याख्यामालोचना चाधीत्य भवदीयगभीरपाण्डित्यस्य भूयोदर्शिताया-श्चानन्यसाधारणपरिचय समधिगम्य नितरामानन्दित आसम्। पुनरपि भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासमवाप्य नानाविधकार्य्यव्यापृतोऽप्यन्तराऽन्तरा तस्य यावदश पठितस्तावतैव पूर्व्ववदानन्दमनुभवामि। अतो भवन्त प्रति श्रद्धा मे बहुगुणैव वृद्धि प्राप्ता। नूतनेऽस्मिन् ग्रन्थे (व्याकरणदर्शनेतिहासे)

येषा विषयविशेषाणामवतारणा समालोचना च भवता कृते, ते खलु सुगमे न भवत । स्वल्पा एव जना एव कर्त्तु समर्था भवन्ति । भवदीयग्र थे तत्त्वान्येवविधानि वर्त्तन्ते यानि भविष्यति खलु आकरत्वेन ग्रहीष्यन्ते ।

भवदीयश्रीविधुशेखरभट्टाचार्य्य ।

(६६)

कलिकातास्थ प्रेसिडेन्सिकलेजनामकमहाविद्यालयस्य कलिकाताविश्वविद्यालयस्य च भूतपूर्व्वोऽध्यापक श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्यायमहोदय सनत्-सुजातीयमधिकृत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य १३ वैशाखदिवसे पुनरपि ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्ररयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

परमस्नेहास्पदेषु—

एतावता कालेन सनत्सुजातीयग्रन्थस्तृप्तिसहकारेण मया यथार्थतोऽधीतस्तस्य समाप्तिं च नीत । अतो य आनन्दो लब्धस्तमेव ज्ञापयितु पत्रमेतदभिप्रेतम् । तस्मादानन्दानुभवाद् भवते शुभाशीर्ज्ञापनमपि समुद्दिश्यते मया । इति

भवदीयगुणमुग्धश्चिरशुभार्थी च
श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्याय ।

(७०)

मूलायोडसस्कृतविद्यालयस्य स्मृतिव्याकरणयोरध्यापक पण्डितप्रवर श्रीवीरेशनाथविद्यासागरमहोदय' सनत्सुजातमधीत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य ७ आश्विनदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद'—

परमशुभाशीर्विज्ञापनमिदम्—

भवदीयपत्रेण सह 'सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्र' नामकग्रन्थ प्राप्य मया परमानन्द उपलब्ध । गुण ज्ञान-धन धर्म्माचरणै र्लब्धप्रतिष्ठस्य भवादृशजनस्य मादृश नि स्व ब्राह्मणपण्डित प्रति विनयसौजन्यमयीमीदृशीं भाषामद्यत्वे दृष्ट्वा विस्मितो धन्यश्च भवामि । अथवा भवादृशधर्म्मपरायण-सुपण्डितानामीदृशो व्यवहारो विचित्रत्वेन न प्रतिभाति । उक्त च—'भवन्ति नम्रास्तरव फलोद्गमैरि'ति ।

शुभानुध्यायिन

श्रीवीरेशनाथशर्म्मण ।

(७१)

श्रीयुक्तडाक्तारकालिदासनाग M A, D Lit (Paris) महोदय सनत्सुजात प्राप्य १९४४ खृष्टाब्दस्य १० अक्टोबरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

भक्तिभाजनेषु—

सनत्सुजातीयमधिगतम् । ग्रन्थोऽय न केवल सुरक्षितो वर्त्तते गृहे मम, परतु स यथावकाशमधीयते मया । भवत पाण्डित्यमगाधमाध्यात्मिकीं प्रेरणा च दृष्ट्वा विमुग्धो भवामि । य कश्चन भवत सनत्सुजातीयमधीयीत स खलु दु खवेदनयोरन्धकार दूरीकृत्य समाश्वासमालोकानन्दस्थान च लभेतेति विश्वस्यते मया । यादृश रत्नजात भवता शास्त्रत समुद्धृत तत्साहाय्येन बहव एव जना शोकान्धकारमुत्तीर्य्य ज्योतिर्म्मयलोकस्याभास लभेरन् य खलूपनिषदि समाम्नायते तमस परस्तादिति ।

विनीतस्य श्रीकालिदासनागस्य ।

(७२)

दिनाजपुरस्थधर्म्मसभात श्रीमद्‌अमरचन्द्रस्मृतिसाख्यतीर्थमहोदय सनत्सुजातीयग्रन्थ प्राप्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २६ अग्रहायणदिवसे ग्रन्थकृते निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास—

'परमसम्मानास्पद-श्रीयुक्तगुरुपदहालदारविप्रवरमहाशयाय सविनयनमस्कार निवेदनम्—

* * * *

द्विजसत्तम तावकीं कृतिं भवताऽध्यात्मविचारणोज्ज्वला ।
हृदय हि दधाति साग्रह मयि विन्यस्यत इत्युदीरयत् ॥

* * * *

इति विनयावनत
श्रीअमरचन्द्रदेवशर्म्मणः
स्मृतिसाख्यतीर्थोपनामकस्य ।

(७३)

प्रख्यातमहामहोपाध्यायोपाधिक काशीराजपण्डित श्रीशङ्करतर्करत्नन्यायकेशरिमहोदय सनत्सुजातमधिकृत्य १९४४ खृष्टाब्दस्य २४ डिसेम्बरदिवसे शुभाशी सूचक कवितात्मक निम्नलिखित पत्र ग्रन्थकाराय प्रेषयामास—

'निरन्तरशुभार्थिन श्रीश्रीशङ्करदेवशर्म्मणः शुभाशी पूर्व्वक समावेदनम्—

देव्या श्रीकालिकायाश्चरणसरसिज सेवसे भक्तिवित्तै
पुत्रै पौत्रै र्युत त्वा त्रिभुवनजननी रक्षति क्रोडदेशे ।
सर्व्वा शक्ती निधाय त्वयि बुध, सुतवात्सल्यमाविश्चकार
येनासि त्व विद्यावसुषु, गुरुपदालङ्कृत सज्ञयापि ॥

पूर्वं व्याकरणेतिहासविषयग्रन्थ कृतो धीमता
न्यस्त तत्र मत पुराणविदुषा प्राचीप्रतीचीजुषाम् ।
रम्या शास्त्रविचारयुक्तिपटली दृष्ट्वा पर निश्चित
कण्ठस्था तव सा विभाति सकलज्ञानप्रदा शारदा ॥

स्वनिपुणलिपिशोभि प्ररिताध्यात्मशास्त्र-
मपरमनुदिन स्वै र्बन्धुवर्गैरधीत्य ।
जनितविबुधतोषा वीक्ष्य ते शास्त्रचर्चा
विनयिवर मुदाऽह धन्यवादान् ददामि ॥

प्रार्थ्यं नित्य मम तु भगवद्विश्वभर्त्तु समीपे
लब्ध्वा चायु शतपरिमित पुत्रपौत्रै समेत ।
म दाक्रा तामतिकृशतनु भारतीं देवताना
पुष्टा यत्नै विदधतु भवान् कीर्त्तिमच्छक्तिशालिन् ॥

(७४)

पावनादर्शनविद्यालयस्याध्यापक श्रीतारानाथसप्ततीर्थमहोदय सनत्-सुजातमधिगम्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २६ पौषदिवसे निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास—

पावना, २६।६।५१ ।

साशीर्व्वादनिवेदनम्—

भवत्प्रणीतसनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र प्राप्तस्य मे नरीनृत्यते मानस सरोजमानन्देन वायुना । प्रार्थ्यते च भवत्कुशलम् । पठ्यते च पुस्तकमिदम् । भवत्पाण्डित्य कालिकाकालिकाभासान्यटीकाद्वये भूरिश प्रदर्शितम् । इति

श्रीतारानाथदेवशर्म्मण सप्ततीर्थस्य
दर्शनविद्यालयाध्यापकस्य ।

(७५)

काशीराजसभापण्डित श्रीश्यामाकान्ततर्कपञ्चाननमहोदय १३५१ वङ्गाब्दस्य २६ पौषदिवसे ग्रन्थकाराय श्लोकात्मक निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास ।

'पूते तीर्थवरे वरेण्यसुकुले जातोऽभिजाताऽसि भो
विद्यासु व्यसनी धनी च विनयी प्राज्ञ सतामग्रणी ।
आर्य्याचारपरम्परासु रुचिमान् विद्वत्सु चूडामणि-
स्तीर्थाना सरणि र्विनायकजन प्रख्यातचिन्तामणि ॥

धीमन् व्याकरणेतिहासविषये तन्त्रे स्वतन्त्र सुधी
र्मीमासाद्वयसाख्ययोगनिगमे शास्त्रऽप्यभिज्ञो भवान् ।
दक्षो मोक्षकथाविचारचतुर सत्पुत्रपौत्रै र्वृत
सामानाधिकरण्यमस्ति भवति प्रेम्णेव वाणीश्रियो ॥

श्रीमद्व्याकरणेतिहासविषय यत् पुस्तक प्रेषित
युक्त यच्च 'सनत्सुजातमपर श्रीकालिकाव्याख्यया' ।
अस्माभि सखिभि सम तदुभय दृष्ट समालोचित
धन्या हृद्यतमा विचारसरणि श्लाघामहे सर्व्वथा ॥'

(७६)

मूलायोड़सस्कृतविद्यालयस्य स्मृतिव्याकरणयो प्रवीणोऽध्यापक श्रीवीरेशनाथविद्यासागरमहोदय सनत्सुजातमधिकृत्य १३५२ वङ्गाब्दस्य १० कार्त्तिकदिवसे पुनरपि ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७५-७६ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

आशी पुर:सरसमावेदनमेतत्—

विगते वर्षे भवत्प्रदत्त'सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्र नामकग्रन्थ प्राप्य सन्तोषप्रदा शान्ति र्मया सविशेषमेव लब्धा। अवसरकाले पुस्तकमेतद् मह्य विशिष्टमानन्द ददाति। अनेन पुस्तकेन दर्शनशास्त्रे भवतो गभीरपाण्डित्यस्य परिचयो मया प्राप्त। वर्त्तमानकालिकाना बहूना सुपण्डितानामपि विविधशिक्षणीयविषयास्तत्र सविशेषमालोचिता दृश्यन्ते।

सम्प्रत्येव 'पूर्णिमा'पत्रिकाया भवदीय'दशभुजा दुर्गा'नामकप्रबन्धस्य द्विस्त्रि पाठादपि तृप्तिं नाधिगच्छामि।

सततशुभानुध्यायिनो मूलायोडसस्कृतविद्यालय-
शब्दस्मृत्यध्यापकस्य श्रीवीरेशनाथदेवशर्म्मण।

१०।७।५२

(७७)

नोयाखालीतो देवपाडाग्रामवास्तव्य पण्डितप्रवर श्रीशशिमोहनतर्कशास्त्रिमहोदय सनत्सुजातीय प्राप्य ग्रन्थकाराय निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास।

बहुमानास्पदश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयमहिमार्णवेषु—

* * * *

तेनैव दत्त न्वनुकम्पयैव सनत्कुमारीयमिद विधाय।
अध्यात्मशास्त्र ननु मादृशेभ्योऽप्यध्यात्मबोधाय जनेभ्य इत्थम्॥
अवाप्य तद्ग्रन्थमधीत्य किञ्चिदय सुखेनैव जन कृतार्थ।
जाने न सम्यक् पठिते मयाऽपि आनन्दमाप्नोमि कमप्यपूर्व्वम्॥

विनयावनत
नोयाखालीनगर्य्यन्तर्गतदेवपाडाग्रामवास्तव्य
तर्कशास्त्र्युपनामकश्रीशशिमोहनशर्म्मा।

(७८)

ग्रन्थकारस्य सनत्सुजातीय व्याकरणदर्शनेतिहास च पठित्वा मन्दिर कुड्य तल्लिखितश्लोकराशिं च दृष्ट्वा वैयक्तिकरूपेण शास्त्रालाप च कृत्वा ससन्तोष कालीघट्टीयसाङ्गवेदविद्यालयस्य परमाचार्य्य श्रीमदुपेन्द्रचन्द्र स्मृतितीर्थमहोदयो ग्रन्थकाराय प्रशस्तिपत्रमिद प्रेरयामास ।

'गु रौ वा देवे वा क्षितिसुरवरे वाऽचलमती
रु-षाक्रान्तोऽप्यास्ते ध्रुव इव सदा योऽविकृतगी ।
प-र क्रूर मूर्ख क्वचिदपि न या निन्दति भवान्
द-रिद्राणा वन्धु स जयतितरा श्री'गुरुपद ' ॥
हा-स्य सदास्ये हृदि शास्त्रचिन्ता
ल-सन्ति ससारितयाऽपि यस्य ।
दा-न्तश्च शान्त स च सारदृष्टी
र से 'रसो वा' इति 'हालदार ' ॥
स रस्वतीपारमभीहमानो
र-तोऽनिश दर्शनदर्शने त्वम् ।
स्व त परस्माद्व्यसनित्वतश्च
ती र्थत्वमेतेति 'सरस्वती'त्थम् ॥
नामाक्षरै ग्रंथितसद्गुणरत्नहारी
पित्रा कृतैरनुगुणैरसि सौम्यमूर्त्ति ।
दाता धनी सुसुतवान् प्रथितो यशस्वी
कालीपदाश्रयणत सुफल किलैतत् ॥
सरस्वतीत्व प्रतिपद्य यत्ना-
ल्लक्ष्मीं चला स्थैर्य्यवतीं विधाता ।

पदे गुरुत्व प्रतिपादयन् भो
नाम्नोऽर्थवत्त्व सुदृढ चकार ॥
नेय प्रशस्तिरतिशीलतया न किञ्चिद्
वक्ताऽस्मि किन्तु भवतो गुणमुग्ध एष ।
तास्तान् गुणाननुवदन् मुखरीकृतोऽह
श्लोकानमूनरचय तदिहाभ्युपैतु ॥
विवर्द्धन्ता धर्म्मा द्विजवरशुभाशीर्व्वचनतो
रमाविष्णू पूर्णं गृहमिह विधत्ता धनजनै ।
पर ज्ञान देवो दिशतु नकुलेशस्तव पुन
परानन्द काली कलयतु सदानन्दनमयी ॥

ता० ३०शे श्रावणे
१३५० साल

कृतिरिय गुणमुग्धस्य
श्रीउपेन्द्रचन्द्रशर्म्मस्मृतितीर्थस्य ।

व्याकरणदर्शनेतिहासग्रन्थविषये पण्डितानां मतामतव्यञ्जकपत्राणि ।

(७६)

कलिकातास्थ'संस्कृतकलेज'नामकमहाविद्यालयस्य ततश्च 'गौहाटि कटन्-कलेज'नामकविद्यालयस्य प्रवीण प्राचीनो लोकमान्योऽध्यापक श्रीवनमालि-वेदान्ततीर्थं M A, महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १३५० वङ्गाब्दस्य १ चैत्रदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५७६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवादो यथा—

माननीयेषु सप्रीतिनमस्कारनिवेदनम्—

व्याकरणदर्शनेतिहासनामक भवतो महाग्रन्थमासाद्य निरतिशयमानन्द मनुभवामि। अस्य ग्रन्थस्याशविशेषा मया पठिता। पाठानन्तरमेतदेव मनसि मे समुदेति यत् भवतो गुरुरिति नामधेय सार्थकत्व भजते। व्याकरणविषयेषु पर्य्यालोचकानां भवानेव शरण भविष्यति। अस्य ग्रन्थस्य संस्कृतभाषायामिङ्गभाषायाञ्चानुवादो भवितुमर्हति। भवता सह परिचयेन धन्या वय भवाम, कालीघट्टश्च भवन्त प्राप्य धन्यो भवति। इति

भवदीयस्य श्रीवनमालिदेवशर्म्मणः।

(८०)

काशीस्थितदेवनाथपुरस्य सुप्रसिद्ध पण्डितो महामहोपाध्यायश्रीयुक्त शशिभूषणस्मृतितीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १३५० वङ्गाब्दस्य ५ चैत्रदिवसे ग्रन्थकाराय 'शास्त्ररत्नाकर'इत्युपाधिं प्रदाय पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

महोदय !

* * * भवदीयपुस्तकपाठ समारभ्य मया चेदृशमानन्दाधिक्य-मनुभूत यदसमाप्य तत्पाठ भवते प्राप्तिसवाद प्रेषयितु नालमभूवम् । पुस्तकेऽस्मिन् भवता प्रदर्शितमनन्यसाधारणपाण्डित्यपरिचय समालोक्य विमुग्धोऽहं जात । पत्रणैतेन सह 'शास्त्ररत्नाकर'इत्युपाधि भवते सश्रद्ध सानन्दञ्च मया प्रदीयते । इति निवेदन

श्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थस्य ।

(८१)

'वीरभूम'ान्तर्गतस्य दुव्‌राजपुरस्य विचारको विशिष्टसस्कृतभाषाभिज्ञश्च पण्डितप्रवर श्रीशैलेन्द्रनाथसेनगुप्त M A, B L, महोदयो व्याकरण-दर्शनेतिहासमधिकृत्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २१ मार्चदिवसे पत्रमेक प्रेषयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८० पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

अशेषसम्मानपुर सरनिवेदनम्—

महोदय !

हैतमपुरमहाविद्यालयात् पाठाय मे पूर्व्वेद्यु प्रेषितो भवतो महाग्रन्थ समासादितो मया। एतादृशस्य ग्रथस्य नूनमुपयोगाधिक्य वर्त्तेत इत्युल्लेखनमपि बाहुल्यमात्रमेव प्रतीयते। वङ्गेषु शब्ददर्शन व्याकरण विज्ञानसम्मतसरण्या समालोच्यत इति न मया ज्ञातमित पूर्व्वम् ।

* * * भवतो ग्रन्थपाठेन यमानन्दम भाषया वर्णयितु न मया प्रभूयते। अपि अपरिमेयपरिधे प्रशसावचनेन नास्ति किञ्चित् प्रयो

वशवदस्य *

(८२)

कटकस्थ'र्‍याभेन्शकलेज'नामकमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व्व प्रवीणोऽध्यापक श्रीयुक्तगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्याय M A -महोदयो 'व्याकरणदर्शनेतिहास' प्राप्य तदधिकृत्य प्राक्प्रणीत सनत्सुजात चाधिकृत्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २३ मार्चदिवसे पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रद्धास्पदेषु—

पूर्व्वेद्यु र्भवतो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्तो मया। * * * एवविधो ग्रन्थ ससारेऽस्मिन् भाषान्तरेषु विद्यते वा न वेति सदिह्यते मया। विश्वविद्यालयनामनि पुस्तकस्यास्य चोत्सर्गाकरणेन मातृणस्य कियाच्चनाशो परिशोधित। एतेन हि योग्यपुत्रस्य कर्त्तव्य भवता सम्पादितम्। * *

इति भवतो गुणमुग्धस्य
श्रीगोपालचन्द्रगङ्गोपाध्यायस्य।

(८३)

वर्द्धमानवास्तव्य पण्डितप्रवरो महामहोपाध्यायश्रीवीरेश्वरतर्कतीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २७ मार्चदिवसे विजयचतुष्पाठीत पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८२ पृष्टे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

माननीयश्रीगुरुपदहालदार बि एल सरस्वती समीपे

विहितसम्मानपूर्व्वकसनमस्कारनिवेदनमेतत्—

महोदय। भवत्प्रणीतव्याकरणदर्शनेतिहासकस्य पुस्तकस्य प्रथम खण्ड प्राप्य तत्र च प्राक्कथनस्य कियन्तश्चनाशमात्रमधीत्य व्याकरणविषये भवतो

ऽनुपम ज्ञानगाम्भीर्य्यमहिमानमुपलभमानोऽहं विस्मितोऽस्मि। अतो भवान् अशेषधन्यवादार्हो भवति। दीर्घजीवन लब्ध्वा भवानस्य पुस्तकस्य द्वितीय खण्ड प्रकाशयन् सर्व्वेषामानन्दवर्द्धन करोत्विति भगवच्चरणे सतत प्रार्थ्यते मया। इति

भवदीयस्य महामहोपाध्यायस्य
श्रीवीरेश्वरतर्कतीर्थस्य।

(८४)

कलिकातानगर्य्यां सुपण्डितो लब्धप्रतिष्ठो महाभारतादिप्रकाशको महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २८ मार्च दिवसे ग्रन्थकृते पत्रमिद प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

मान्यवरेषु नमस्कारनिवेदनमिद—

विगते रविवासरे अत्र प्रत्यावर्त्य भवत्प्रेरित पुस्तक प्राप्य परममानन्दितोऽस्मि। भवान् भूयोदर्शी सुपण्डित खलु। एतादृश-ग्रन्थसकलन भवत्येव सर्व्वथा सम्भाव्यते। इति

महामहोपाध्यायस्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशस्य।

(८५)

नेपालान्तर्गतकाटमुण्डस्थित-'काइजार-महल'-नामकराजभवनाद् 'Y-Kaiser' इत्यभिहितराणाबाहादुरमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २८ मार्च दिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमिद प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रीयुक्तगुरुपदहाल्दारमहोदयेषु—

मम ग्रन्थागारस्य स्पृहणीयमण्डनीभूत भवत कीर्त्तिस्तम्भस्वरूप 'व्याकरणदर्शनेतिहास'नामक पुस्तक मह्य प्रेषयन् आन्तरधन्यवादान् मे कृपया गृह्णातु। सफल भवतो वैदुष्य सार्थकश्च भवत प्रयत्न इत्यत प्रेरयामि भवते सौहार्दहृद्यमभिनन्दन मे।

उत्तरखण्डप्रकाशवार्त्ता यथाकाल प्राप्तु प्रतीक्ष्यते मया। इति निवेदन

भवदीयस्य 'ओयाइ काइजारस्य'।

(८६)

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य कलिकाताविश्वविद्यालयस्य च प्रवीणाध्यापक सर्व्वजनवरेण्य श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्याय एम् ए महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास पठित्वा १९४४ खृष्टाब्दस्य २९ मार्च्च दिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमिद प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

कल्याणभाजन।

व्याकरणेतिहासस्याभिनिविष्ट पाठ सुखयति मा नितराम्। कियत वैदुष्यस्योत्साहस्य सहिष्णुताया कर्म्मकौशलस्याध्यवसायादेश्चाधिकारिणि पुरुष एवविधागाधसमुद्रमन्थनप्रवृत्ति प्रयत्नश्चोत्पद्येते इत्युपलब्धु समर्थोऽहम्। * * * इति

शुभानुध्यायिन

श्रीजयगोपालवन्द्योपाध्यायस्य।

(८७)

काशीस्थितपण्डितानामग्रगण्यो वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालय सस्कृत विभागस्य प्रवीणाध्यापक प्रत्याख्यातमहामहोपाध्यायोपाधिको राजपण्डित

श्रीयुक्त-श्रीशकरतर्करत्न-न्यायकेशरिमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १४४ खृष्टाब्दस्य ३१ मार्च दिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्ता तस्य ५८४-८५ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

महोदय !

भवतो व्याकरणदर्शनेतिहासनामकग्रन्थोऽधिगतो मया। गभीर-गवेषणया भवता ग्रन्थेऽस्मिन् ये हि सविचारा विषयनिचया प्रकाशितास्तै व्याकरणदर्शनस्येव शास्त्रान्तराणामपि समालोचयितॄणामभावविशेषा नून दूरीभविष्यन्ति। इति निवेदन

भवदीयस्य
श्रीश्रीश करतर्करत्नस्य।

(८८)

पुनश्च तेन १६४४ खृष्टाब्दस्य १६ अक्टोवरदिवसे कृत्स्न व्याकरण-दर्शनेतिहास श्रुत्वा पठित्वाऽपर पत्र प्रेषितम्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सप्रीतिसम्मानसम्भाषणपूर्व्वक विज्ञापयति—

माननीयमहोदय!

कतिपयमासेभ्य पूर्व्वं भवता यद् 'व्याकरणदर्शनेतिहास'नामक पुस्तक प्रेरित तन्मया प्रणिधानेन श्रुतम्। ईदृश सुचिन्तित सुगवेषित सुसमालोचितञ्च व्याकरणविषयक पुस्तकमित पूर्व्वमस्माक दृष्टिगोचर नाभूत्। भवदीयपुस्तकस्य पाठेन श्रवणेन च वय विपुलमानन्दमनुभवाम। अनेन पुस्तकेन शिक्षार्थिना व्याकरणतत्त्वबुभुत्सूनामध्यापकानाञ्च यथेष्ट ज्ञानार्जन भविष्यति। इति

भवदीय श्रीशाकरतर्करत्नदेवशर्म्मा।

(८६)

पुनरपि स श्रीशकरतर्करत्नमहोदय १६४४ खृष्टाब्दस्य २४ डिसेम्बर दिवसे व्याकरणदर्शनेतिहास सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्रे इत्युभयग्रन्थपाठ मूलकसन्तोषहेतो शुभाशी सूचक श्लोकमयमधोलिखित तृतीयपत्र प्रेरयामास—

"निरन्तरशुभार्थिन श्रीश्रीशङ्करदेवशर्म्मणा परमशुभाशी पूर्व्वक समावेदनम् ।

देव्या श्रीकालिकायाश्चरणसरसिज सेवसे भक्तिवित्तै
पुत्रै पौत्रै युत त्वा त्रिभुवनजननी रक्षति क्रोडदेशे ।
सर्व्वा शक्ती निधाय त्वयि बुध ! सुतवात्सल्यमाविश्चकार
येनासि त्व न विद्यावसुषु, गुरुपदालकृत सज्ञयापि ॥
पूर्व्व व्याकरणेतिहासविषयग्रन्थ कृतो धीमता
न्यस्त तत्र मत पुराणविदुषा प्राचीप्रतीचीजुषाम् ।
रम्या शास्त्रविचारयुक्तिपटलीं दृष्ट्वा पर निश्चित
कण्ठस्था तव सा विभाति सकलज्ञानप्रदा शारदा ॥
स्वनिपुणलिपिशोभिप्रेरिताध्यात्मशास्त्र-
मपरमनुदिन स्वै र्बन्धुवर्गैरधीत्य ।
जनितविबुधतोषा वीक्ष्यते शास्त्रचर्चा
विनयवर मुदाऽह धन्यवादान् ददामि ॥
प्रार्थ्य नित्य मम तु भगवद्विश्वभर्त्तु समीपे
लब्ध्वा चायु शतपरिमित पुत्रपौत्रै समेत ।
मन्दाक्रान्तामतिकृशतनु भारतीं देवताना
पुष्टा यत्नै रचयतु भवान् कीर्त्तिमाञ्छक्तिशाली ॥" इति ।

(६०)

'जलपाइगुडि'स्थपाटग्रामात् पण्डितप्रवर श्रीविधुभूषणशर्म्ममहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १३५० वङ्गाब्दस्य १७ चैत्रदिवसे श्लोकमयीं पत्रिकामधोलिखिता प्रेरयामास—

"विद्याम्भोधिगतातिबोधपटलीरत्नावलीशेखर !
लोकातीतयश सुधाधवलिताशामण्डल ! श्रीवह ! ।
सम्मानास्पद ! धन्यवादसहित विज्ञाप्यते साम्प्रत
नानातत्त्वनिकेतन सुविशद प्राप्त भवत्पुस्तकम् ॥

पद्मा सद्मनि केशवस्य, गहने रत्न च रत्नाकरे
वाणी ब्रह्मपुरे, शिवा शिवगृहे सन्तिष्ठते नित्यश ।
एतत् सर्व्वमहो ! ध्रुव गुणगणाकृष्ट भवन्मन्दिरे
स्थित्वा वर्द्धयतु क्षितौ कुशलिन कीर्त्ति शुभा ते सदा ॥

मीनस्थे भास्करे सिन्धचन्द्रमे गुरुवासरे ।
लिख्यते पत्रिकेय श्रीविधुभूषणशर्म्मणा ॥

(६१)

ढाकान्तर्गतजयदेवपुरस्थित'चन्दनाटोल'-नामकचतुष्पाठीतोऽध्यापक श्रीयुक्तरेवतीकुमारस्मृतितीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य १३५० वङ्गाब्दस्य ३० चैत्रदिवसे पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्ते ५८७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

सविनयनमस्कारनिवेदनम्—

भवत्प्रेरितो व्याकरणदर्शनेतिहास प्रीत्या श्रद्धया च मया पठित । एवविध सूक्ष्मविस्तृतसमालोचनापूर्ण कोऽपि ग्रन्थोऽद्यावधि प्रकाश गत

इत्यह न जाने। ग्रन्थोऽय भवतो गभीर चिन्ताशीलत्व भूयोदर्शनञ्च सविशेष ससूचयति। शास्त्रान्तराणा प्रयोजन यथा प्रमाणित तथाऽनेन व्याकरणस्योपयोगिता भवता प्रमाणीकृता। शास्त्ररक्षाविषये भवतोऽशेषप्रयत्न सातिशय प्रश साई खलु। * * * इति

भवदीयस्य श्रीरेवतीकुमारस्मृतितीर्थस्य।

(६२)

भट्टपल्लीस्थसस्कृतविद्यालयस्याध्यक्ष कलिकाताविश्वविद्यालयस्याध्यापक पण्डितप्रवर श्रीश्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १३५१ वङ्गाब्दस्य १ वैशाखदिवसे ग्रन्थकाराय प्रशस्तिपत्रमिद प्रेरयामास—

प्रशस्तिपत्रम्।

रत्न ग्रन्थमय सयत्नलिखित ज्ञानाम्भसो मन्थना-
ल्लब्ध दर्शनसागराद् गुरुपदाह्वानादपूर्व्वोदयम्।
तच्च व्याकरणोच्चदर्शनगते प्राच्येतिहास नवा-
लोक व्यञ्जयदञ्जसा विजयते सर्व्वञ्जन रञ्जयत्॥

सरस्वती स्त्रीति मृदुस्वभावान्
न पूर्णवैदुष्यविकाशशीला।
उपाधिलीलाम्भवतो भजन्ती
स्फारीभवत्यद्भुतपौरुषश्री॥

श्रीमन् गुरुपददर्शनसागर भवदभिधानमहो सार्थम्।
गुरुपदमधिकृत्य धिया दर्शनरसै सुमन सुख पूजसि॥
अथवा पदगुरुरिति ते विपरीतनामतैव समीचीना।
पदनिचयप्रतिपादकशास्त्ररहस्य विवृण्वतो विशदम्॥

अमृतमिव निपीय तृप्तिमाप्तो
बुधवर। शाब्दिकदर्शनेतिहासम्।
अहमथ भवतोऽर्थये भवानीं
सुतदयिताभ्युदयायुषा शुभानि॥

भट्टपल्लीत सौरवैशाखस्य प्रथमदिवसीयम् वङ्गाब्दा १३५१।	भट्टपल्लीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्ष-कलिकाता विश्वविद्यालयाध्यापक-श्रीश्रीजीवदेवशर्म्मणा प्रदत्तम्।

(६३)

१३५१ वङ्गाब्दस्य ४ वैशाखदिवसे पावनाटोलनामकचतुष्पाठीत सप्ततीर्थोपाधिक श्रीयुक्ततारानाथदेवशर्म्ममहोदयो ग्रन्थकाराय शास्त्ररत्ने त्युपाधिं प्रददान पत्रमेकं प्रेषितवान्। तदनुवाद —

"स्वस्ति श्रीतारानाथसप्ततीर्थस्य साशीर्व्वादविज्ञप्तिरियम्—

महात्मन्—

भवत्प्रणीतो व्याकरणदर्शनेतिहासनामको यो महाग्रन्थ पावना चतुष्पाठीमुद्दिश्य भवता प्रेषितस्तस्य प्रथम खण्ड पठित्वा ततश्च भवतो ऽनन्यसाधारणान् प्रतिभाविद्यावत्तादिगुणान् उपलभ्य प्रसन्नचित्तेन मया चतुष्पाठ्या अध्यापकरूपेण भवते शास्त्ररत्न इत्युपाधि प्रदीयते—

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयाय उपाधिदानपत्रम्

उपाधि शास्त्ररत्नेति दीयते तुभ्यमादरात्।
त्वयि विद्याप्रवीणत्वाद्रुपाध्यर्थसमन्वयात्॥
कायेन मनसा वाचा याच्यते विभुसन्निधौ।
शतायु स्वास्थ्यमासाद्य ज्ञानचर्चां सदा कुरु॥

पावनादर्शनटोलाध्यापकश्रीतारानाथदेवशर्म्मणा।"

(६४)

दाक्षिणात्यान्तर्गतकोकनदस्थितपीठापुरराजमहाविद्यालयाध्यक्ष संस्कृताध्यापक इ भि वीरराघवाचार्य्य एम् ए महोदयो व्याकरणेतिहास प्राप्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २१ एप्रिलदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

श्रीगुरुपदहालदारसमीपे—

श्रद्धेयपण्डितमहोदय।

वङ्गभाषाया लिखितो भवत्कीर्त्तिस्मारको व्याकरणदर्शनेतिहासनामको ग्रन्थो नून भवतो महावैदुष्यस्य जयस्तम्भत्वेन प्रतीयते। तस्य च प्राप्ति स्वीकारोऽशेषधन्यवादै सह काम मया क्रियते तथापि तत्प्रेरणविलम्बाय भवत सहस्रश क्षमा प्रार्थये। इति निवेदन

भवदीयस्य— इ भि वीरराघवाचार्य्यस्य।

(६५)

'मूलायोडसस्कृतकलेज'नामकमहाविद्यालयाध्यक्ष पण्डिताग्रगण्य श्रीमन्मथनाथपञ्चतीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास पठित्वा १३५१ वङ्गाब्दस्य १० वैशाखदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

माननीयश्रीयुक्तगुरुपदहालदार सरस्वती समीपेषु।

सबहुमानसम्भाषणमेतत्—

माननीयवेदान्तभूषणमहोदय। भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासो मया प्राप्त। पुस्तकमिद यथायथमधीत्य सविशेषमानन्दितो भवामि। ऋते व्याकरणज्ञानादृते वा तत्सङ्क्रान्तेतिहासज्ञानात् सुरभारत्या सेवा निष्फला भवतीत्येतद्विषयमधिकृत्य प्राचीन श्लोक एको वर्त्तते, यथा—

"योऽनधीत्य शब्दशास्त्रमन्यच्छास्त्र समीहते ज्ञातुम् ।
सोऽह्नि पदानि गणयति निशि तमसि जले चिर प्रयातस्य ॥" इति।

सम्भाव्यते यत् पूर्व्वाचार्य्यैरियमेव शैली रचिता। न केवल पूर्व्वाचार्य्यै-रपि तु परवर्त्तिभ्या सुप्रसिद्धनव्यनैयायिकजगदीशतर्कालकार-महामहोपाध्याय-गदाधरभट्टाचार्य्याभ्यामस्या शैल्या सामञ्जस्यरक्षणार्थं शब्दशक्ति प्रकाशिका व्युत्पत्तिवादौ प्रणीतावाताम्। तथाप्येतद् वाच्य यत् प्राचीन-भारत एतादृगितिहासप्रणयनप्रणाली नानुसृतेति पण्डितेषु कथञ्चिद् न्यूनता सुयोगाभावश्चास्ताम्। अधुना तु भवत ऐकान्तिकप्रचेष्टया पाण्डित्यप्रभया च रचितेन सुयुक्तिपूर्णसारगर्भव्याकरणदर्शनेतिहासपुस्तकेन तत्तदभावस्तिरो-धीयते। सर्व्वमङ्गलमयजगदीश्वर प्रार्थये यद् अन्यान्यशास्त्राणामप्येतादृश-सुयुक्तिपूर्णेतिहासप्रणयनेनास्माक सर्व्वाङ्गीणशास्त्रालोचना समुज्ज्वला करोतु भवान्। प्राप्ते च सौकर्य्ये भवादृश शास्त्रपारदर्शिनो महानुभवस्य साक्षा-द्दर्शनमिच्छामि। इति

भवदीयस्य श्रीमन्मथनाथपञ्चतीर्थस्य
मूलायोडसस्कृतविद्यालयाध्यक्षस्य।

(६६)

१६४४ खृष्टाब्दस्य २३ एप्रेलदिवसे हावडाजेलान्तर्गतवेलुडमठस्थित-रामकृष्णमिशन्नामकमहाविद्यालयस्याध्यक्ष (Principal) कोविदाग्रगण्य स्त्यक्तविविधविश्वविद्यालयोपाधिक श्रीतेजसानन्दस्वामिमहोदयो व्याकरण दर्शनेतिहास पठित्वा ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यक वृत्तान्तस्य ५६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रियमहोदय।

वेलुडस्थितरामकृष्णमिशन्विद्यामन्दिरे भवता प्रषितो व्याकरणदर्शनेति-हास समधिगत इत्यान्तरधन्यवादेन सह ज्ञाप्यते मया।

एवंविधेषु निबन्धेषु भवत्यभूतपूर्व्वं समुद्योगो ग्रन्थोऽयम्। संस्कृत-व्याकरणसाहित्यचर्चाया तथा गवेषणाविषयेषु च ग्रन्थोऽसौ परमोप-योगाय भवितुमर्हति। ग्रन्थेऽस्मिन्नतिनैपुण्येनाचरितेषु विषयेषु भवत प्रगाढ पाण्डित्य व्याकरणविषयकदुरवगाहतत्त्वेषु भवतोऽतिसूक्ष्मा दृष्टिश्च सूच्येते। विद्यामन्दिरस्य शिष्या अध्यापकाश्च ग्रन्थमिम सादर साभि-निवेशञ्च पठिष्यन्ति। एतदमूल्योपायन प्रदत्तमिति पुनश्च भवति धन्यवादार्हो भवान्।

वशंवदो भवत स्वामितेजसानन्द

रामकृष्णमिशन् विद्यामन्दिराध्यक्ष ।

(६७)

'वैदिक वाङ्मयका इतिहास'प्रभृतिप्रणेता लाहोरस्थितदयानन्दमहा विद्यालयस्याध्यापको गवेषिगणनायको भगवद्दत्तमहोदयो व्याकरणदर्शनेति-हासमधिकृत्य १६४४ खृष्टाब्दस्य २४ एप्रेलदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

प्रियगुरुपदहालदारमहोदय।

नमस्ते। पूर्व्व प्राय एकमासादमूल्यो भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्तो मया। नाह वङ्गभाषाया निष्णात स्तथापि दिवसचतुष्टय ग्रन्थोऽय यथाशक्ति मया पठित। * * * उपयोगिसवादबहुलोऽय ग्रन्थ इत्यनुभुयते मया। अत्र बहव सवादा अभिनवा सन्ति। भवता च कठोरपरिश्रम कृत। * * *

भवदीय

भगवद्दत्त

(६८)

कलिकाताविश्वविद्यालयस्याध्यापक शब्दशास्त्रवित् प्रथितनामा परम पण्डित डाक्तार्-वटकृष्णघोष M A, D Phil (Munich), D

Lit (Paris) महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास पठित्वा ग्रन्थकाराय १६४४ खृष्टाब्दस्य २८ एप्रेलदिवसे तथा २ जुनदिवसे द्वे पत्रे प्रेरयामास। मूलपत्रद्वय वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६३-४ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रीगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

भवत्प्रेरितव्याकरणदर्शनेतिहासस्य कियाश्चनाश पठित। पर तु तावत्त एवाशतो बहवो नूतनविषया शिक्ष्यन्ते मया। विस्मयजनक खलु भवत सर्व्वतोमुख पाण्डित्यम्। * * *

विनीत वटकृष्णघोष।

पुनश्च तेन लिखितम्—

सविनयनिवेदनम्—

अष्टाध्यायीमधिकृत्य प्रधानमतवादा मे भवता समर्थिता इति हेतो र्य आन दो मया लब्धस्त खलु भाषया व्यक्तीकर्त्तु न प्रभवामि। मन्ये— बहुकालार्जिता मे साधना सम्प्रति सिद्धिसोपानमारुह्याग्रेसरी भवतीति। व्याकरणविषये भवतो निर्द्देश सर्व्वै र्ग्रहणीय स्यादिति सनिश्चय वक्तु शक्यते। * * * इति

विनीतस्य श्रीवटकृष्णघोषस्य।

२।६।४४

(६६)

मिथिलाया परजुयारि-पछवारीटोलनामकविद्यालयस्याध्यापको राजकीय-सुवर्णकेयूरपुरस्कृत श्रीदिनेशझाशास्त्रिव्याकरणसाहित्याचार्य्यमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १६४४ खृष्टाब्दस्य ४ मे दिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमिद प्रेरयामास—

* * * *

श्रीमद्व्याकरणेतिहासमतुलं ग्रन्थं विलोक्याधुना
तत्र प्रोद्धृतनामशास्त्रबहुलग्रन्थानुसन्धिं च ते ।
मुग्धः स्वातिविदग्धतामुपहसन्नाश्चर्य्यमालम्बय-
न्नुच्चैर्धन्यतमन्न वक्ति भुवि कः प्राज्ञो भवन्तं मुदा ॥५॥

श्रीदिनेशझाशास्त्री व्याकरणसाहित्याचार्य्यः
राजकीयसुवर्णकेयूरपुरस्कृतः ।

(१०६)

मुङ्गेरस्थित-'डि जे कलेज'नामकमहाविद्यालयस्याध्यापकः पण्डित-प्रवरः श्रीसुरेशचन्द्रमैत्रेयमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २५ वैशाखदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेरयामास । मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६५ ६ पृष्ठयोर्द्रष्टव्यम् । तदनुवादः —

मान्यवर श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदय

सविनयनमस्कारपूर्व्वकनिवेदनम्—

महात्मन्, भवत्कृपया ज्ञानगौरवस्य निदर्शनस्वरूपो व्याकरणदर्शनेतिहासः समधिगतः । विद्यालयार्थं यः स्वतन्त्रः खण्डः प्रहितः स विद्यालय-ग्रन्थागारे रक्षित एव । उभयखण्डार्थं भवते धन्यवादं कृतज्ञतां च ज्ञापयाम्यहम् । दैनन्दिनसंसारकर्म्मणि व्यापृतेनापि भवता यदेतादृशं विपुल-पुस्तकं रचितं तत् खलु भवदीयां प्रतिभां निष्ठाञ्च सूचयति । अस्य ग्रन्थस्य प्रथमखण्डे विषयाणामियदाधिक्यं सन्निवेशितं यद् ग्रन्थोऽसौ स्याद्व्याकरण-विषयको विश्वकोषो महाकोषो वेत्यभिधाने न विद्यते किञ्चिद् वचन-बाहुल्यम् । * * * इति

विदुषामाश्रवस्य
श्रीसुरेशचन्द्रमैत्रेयस्य ।

(१०१)

काशीस्थित सुपण्डित प्रवीण श्रीताराचरणसाहित्याचार्य्यमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २६ वैशाखदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

सनमस्कारनिवेदनम्—

श्रद्धया प्रेरितो भवतो व्याकरणदर्शनेतिहासो मया समधिगत। ग्रन्थमिम रचयित्वा भवता सस्कृतसाहित्यस्यैका महती न्यूनता दूरीकृता। वर्त्तमानशताब्द्याममूल्यरत्नविशेषोऽय ग्रन्थ। सस्कृतसाहित्य वङ्गभाषा च भवति चिरकृतज्ञत्व भजेताम्। इति

भवदीयस्य श्रीताराचरणसाहित्याचार्य्यस्य।

(१०२)

कलिकातावास्तव्य कुबेरप्रतिम पण्डितप्रकाण्ड डाक्तारश्रीसत्यचरण लाहा M A, Ph D -महोदय १९४४ खृष्टाब्दस्य १३मे दिवसे व्याकरण दर्शनेतिहासमधिकृत्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरितवान्। मूलपत्र वैद्यक-वृत्तान्तस्य ५९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रिय हालदारमहोदय,

पाण्डित्यपूर्णस्य व्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथम खण्डमुपायनत्वेन प्रेरयन्त भवन्त धन्यवाद ज्ञापयामि। नितान्तदुष्प्रवेशे विषये श्रमसाध्य पर्य्यालोचगवेषणाया फलविशेषोऽय ग्रन्थ इत्यत्र मे नास्ति सन्देहावकाश।

भवदीयस्य लाहोपाधिकस्य

श्रीसत्यचरणस्य

(१०३)

दिनाजपुरस्थधर्म्मसभाया अध्यापक श्रीमद्-अमरचन्द्रस्मृतिसाख्यतीर्थ-महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १३५१ वङ्गाब्दस्य ५ ज्यैष्ठदिवसे प्रशस्तिपत्रमेक प्रेरयामास। तद् यथा—

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

कतिपयदिनमगात् प्राप्ते, व्याकरणदर्शनेतिहासप्रथम
खण्डस्यातिललितस्य विज्ञापयाम्यधुना हृष्ट।

अज्ञाततत्त्वस्य वितर्कवस्तुन, स्तुति कृतीना न भवेत् सुसङ्गता।
अपेक्ष्यते पूर्व्वमत परीक्षणा, परीक्ष्य नि दामथ वन्दना चरेत्॥
इतीह ते पुस्तकमस्तु गौरव, गरीयसा गर्व्वसमाकुलात्मनाम्।
मन्येऽधुना धन्यवचस्त्वदाश्रित, मृषात्वदुष्ट न भवेत् समीक्ष्य तत्॥
पाण्डित्यपूर्ण तव दत्तपुस्तक, प्रीति परा प्राप्य लभे शुभप्रदम्।
जगज्जनाना जयमेहि भूसूर, स्वकीयकीर्त्त्येति वदामि भूसुर॥

दिनाजपुरधर्म्मसभाचतुष्पाठ्यध्यापक-
श्रीअमरचन्द्रदेवशर्म्मा स्मृतिसाख्यतीर्थोपनामक।

(१०४)

वर्द्धमानान्तर्गतपाटुलीग्रामस्य 'पाटुलीचतुष्पाठीत कोविदाध्यापक श्रीश्यामापदकाव्यव्याकरणस्मृतितीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास समीक्ष्य परीक्ष्य च १३५३ वङ्गाब्दस्य ११ ज्यैष्ठदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ५६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

महामहिमार्णव

* * * कतिपयदिवसान् भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य परमा प्रीतिरुपलभ्यते मया। भवानेको यथार्थतो वैयाकरण एव।

शब्दशास्त्रे निपुणै र्व्युत्पन्नैश्च बहुभि र्वैयाकरणै सह मे सलापा अभूवन्, पर तु व्याकरणे व्युत्पत्तिरेतादृशी नून सुदुर्लभा। इति निवेदन

श्रीश्यामापदशर्म्मणः ।

(काव्यव्याकरणस्मृतितीर्थोपनामकस्य)

(१०५)

१६४४ खृष्टाब्दस्य १० जुनदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य वाराणसीस्थितश्रीभारतधर्म्ममहामण्डलेनाधोलिखित पत्रमेक ग्रन्थकृते प्रेषितम्। मूलपत्र वैत्रकवृत्तान्तस्य ५६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

वाराणसीस्थितश्रीभारधर्म्ममहामण्डलत श्रीयुक्तगुरुपदहालदार बि एल्-सवस्वती-वेदान्तभूषण दर्शनसागर-महोदयेषु—

श्रद्धेय वेदान्तभूषणमहोदय!

भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथम खण्ड प्राप्य परमानन्दोऽस्माभि र्लभ्यते। अगाधपाण्डित्यसूचक यश स्तम्भरूप भवतो विपुलग्रन्थनिर्म्माणं परमसन्तोषेण सगृह्य मण्डलपरिषदा समादिष्टोऽहमान्तर धन्यवाद भवते ज्ञापयामि। अस्माक ग्रन्थागारस्थितसुदुर्लभग्रन्थसग्रहेषु पुस्तक ते बहुमूल्य सयोजन भविष्यति। इति निवेदनम्

भवदीयस्य

ए सि शर्म्मण

१०।६।१६४४ कार्य्याध्यक्षस्य।

(१०६)

कलिकातास्थदर्शनविद्यालयस्याध्यक्ष पण्डितप्रवर श्रीमद् ईश्वरचन्द्र-शास्त्रिपञ्चतीर्थदर्शनाचार्य्यमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १६४४

खृष्टाब्दस्य २२ जुनदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेषयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०० पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

विद्वत्प्रवर श्रीम-महोदय।

भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासनामक सुमहत् पुस्तकमासाद्य सविशेष परितोषमधिगतोऽहम्। प्राचीनसमयाद् भारतवर्षे वैदिकलौकिकशब्द-शास्त्राणा पठन पाठनञ्च प्रचरन्ती आसाते। व्याकरणवारिधौ निहित दर्शनेतिहासरत्ने सत्यपि तद्रत्नवारिधिमग्नत्वे तु प्रगाढपाण्डित्यप्रतिभामनी-षादण्डेन समालोड्य ततो दर्शनेतिहासरत्नानि बृहद्ग्रन्थानुविद्धानि विधाय प्रभूतधनव्ययेन विद्वत्सम्प्रदायसन्निधौ तानि समुप यसितु सामर्थ्य भवतैव प्रदशितम्।

शैशवे व्याकरणमधीत मया ततश्च यथाकाल तदध्यापना च कृता। किं त्वेवविधासु दर्शनेतिहासतत्त्वावलीषु कदापि न लग्न मनो मे। सम्प्रति भवतोऽगाधवैदुष्यकठोरपरिश्रमप्रभूतधनव्ययद्वारा लिखितवितीर्णेन पुस्तके-नाशेषज्ञानसहितो हर्षो नितरामनुभूयते मया। इति निवेदन

शुभार्थिन

श्रीमद्-ईश्वरच-द्रशास्त्रिपञ्चतीर्थदर्शनाचार्य्यस्य।

(१०७)

१३५१ वङ्गाब्दस्य ११ आषाढदिवसे व्याकरणदर्शनमधिकृत्य कलिकातास्थितायामानन्दबाजार-पत्रिकायामधोलिखितो वृत्तान्त प्रकाशित। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

'व्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथम खण्ड श्रीगुरुपदहालदारप्रणीत। भारतीयव्याकरणेन सह वैदेशिकव्याकरणाना मौलिकमेक पार्थक्य वर्त्तते। वैदेशिकव्याकरण भाषाशिक्षाया उपायमात्रत्वेन परिगण्यते। भारतीय-

(१६५)

व्याकरण तु स्वत एव शिक्षणीयो विषयस्तथा दर्शनस्वरूपेणापि समादृतम् । केवल व्याकरणचर्चया जीवितमतिवाहयन्त पाण्डिता विद्याज्ञानयोश्चरमशिखर गता इत्येतद् भारते दृष्टचरमेव । व्याकरण गतामिमा मूलस्वरूपालोचनामधिकृत्य वर्त्तमानोऽय ग्र थो रचित । अस्मात्तं-कालादद्यप्रभृति रचितव्याकरणाना तथा तेषा मूलगतदार्शनिकतत्त्वाना-मैतिहासिकविवरण ग्रन्थेऽस्मिन् वर्त्तते । * * * *

(१०८)

श्रीहट्टस्थित'वृन्दावनकलेज'नामकमहाविद्यालयस्याध्यक्ष डि एन् चौधुरि M A B L महोदय १९४४ खृष्टाब्दस्य २६ जुनदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य ग्र थकाराय पत्रमेक प्रयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्ता तस्य ६०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

वृन्दावनकलेज, हविगञ्ज

२६।६।४४

'श्रीयुक्तगुरुपदहालदार बी एल -महोदयसमीपेषु

प्रियमहोदय—

अस्मै महाविद्यालयाय भवत्प्रेरितव्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथम खण्ड मुपायनत्वेन प्राप्य कृतज्ञोऽह भवते धन्यवादान् सविनय ज्ञापयामि । अस्माक महाविद्यालयस्य सस्कृतविभागस्थपण्डितवर्गो नितरामाद्रियते भवत पुस्तकम् । यतोऽपूर्व्वा खल्वेव कृतिरिय भवति । प्रथमत एतदेव वक्तव्य यद् वङ्गभाषया रचितत्वात् पुस्तकमिद मातृभाषाया मातृभूमौ च भवत श्रद्धातिशय सूचयति । द्वितीयतो वचसामसामान्यप्रौढत्वेन, बोधसौकर्य्येण, विचारवैशद्येन, योग्यस्थलेषु रसनिवेदनेन च जटिलो दुरवगाहो विपुलश्च भारतीयज्ञानसिन्धु र्भवता साफल्येनातिक्रान्त एव ।

सूचीगतपल्लवग्राहिवैदुष्यवति कालेऽस्मिन् भारतीयदार्शनिकभावधाराणा प्रबन्धका सारवन्त ईदृग्ग्र था कदाचिदेवास्माक दृष्टिपथमायान्ति ।

श्रेष्ठस्यास्य ग्रन्थस्य समाप्तिसाधनाय दीर्घं जीवित वितरतु भगवान् भवते । इति

भवदीय-डि. एन् चौधुरी
श्रीहट्टस्थितहविगञ्जीयवृन्दावनकलेजनामक-
महाविद्यालयस्याध्यक्ष ।

(१०६)

गौहाटिस्थित'कटन्कलेज'नामक महाविद्यालयस्याध्यापक श्रीयतीन्द्र मोहनभट्टाचार्य्यमहोदय १९४४ खृष्टाब्दस्य ३ जुलाइदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य १०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

बहुमानास्पदेषु—

* * * व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य विमोहितोऽस्मि । * * *

भवदीयपाण्डित्यमुग्ध
श्रीयतीन्द्रमोहनभट्टाचार्य्य
गौहाटिस्थकटन्कलेजनामकमहाविद्यालयस्याध्यापक ।

(११०)

काशीस्थितसुप्रसिद्धवैदान्तिकपण्डित श्रीयुक्तातारामोहनवेदान्तशास्त्रि-महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १९४४ खृष्टाब्दस्य ५ जुलाइदिवसे पत्रमेक ग्रन्थकाराय प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

महात्मन् ।

भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासो यथाकाल मया प्राप्त । एतादृग् विपुलसुचिन्तितग्रन्थपाठे दीर्घकाल आवश्यक एव। एतद्धि प्राप्तिवार्तादाने विलम्बकारणत्वेन ज्ञेयम् । * * *

ग्रन्थस्य प्राक्कथन ततश्चोपोद्घातश्चेद् नाभविष्यताम्, तर्हि समालोच्यविषया हीनाङ्गा अभविष्यन्। अनन्यसाधारणी प्रतिभा तपस्यायाश्च प्रतिमूर्त्ति र्भवतो ग्रन्थे प्रतिफलिते वर्त्तेते। उद्देशनामक प्रकरणस्य सिद्धान्ता अभिप्रेता मम। व्याकरणविषयकमितरमालोचना-जात पण्डितजनोचित वर्त्तते। एष ग्रन्थो ग्रन्थकारश्च ज्ञानिभिरादरणीयौ भवत ।

वशवद

श्रीतारामोहनदेवशर्म्मा ।

(१११)

१६४४ खृष्टाब्दस्य १० जुलाइदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य द्वारवङ्गस्थित'मिथिलाकलेज'नामकमहाविद्यालयस्याध्यापक डाक्तार एस् दत्त (Dr Sasadhar Dutt) M A , D Phil महोदय पत्रमेक ग्रन्थकाराय प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०४ ५ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

मिथिलाकलेज, द्वारवङ्ग ।

१०।७।१६४४

माननीयेषु—

न हि साक्षात्परिज्ञातोऽह भवता। द्वारवङ्गस्थितमिथिलामहा-विद्यालयस्य दर्शनाध्यापकोऽस्मि। भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहास कस्यचिन्मे

[५६८]

मित्रस्य सन्निधौ समालोक्य विस्मय गतोऽस्मि खलु। यादृशौ पाण्डित्य परिश्रमौ विपुले ग्र थेऽस्मिन् प्रदर्शितौ, तदर्थं हि महोदयाय श्रद्धानिवेदन विना नावस्थातु शक्यते मया। किमधिकम्, पुस्तकस्य द्वितीयखण्डस्य कृते समुद्ग्रीवा वय तिष्ठाम। महोदयसविधे विद्यते मेऽभियोग कश्चित्। पुस्तकमिद न विक्रेयम्। अतो मादृशाना प्रवासिना दर्शनाध्यापकाना ग्रन्थाधिगमविषये नास्ति काचिदप्याश सा। पर तु तल्लाभार्थं प्रयोजन लिप्सा च मे नाल्पीयसी विद्यते। यद्वा भवतु, क्रयमूल्येन लब्धुमस्ति चेत् कश्चित् सुयोगस्तदा तद्विक्रयस्थान कृपया मह्य ज्ञापयित्वा कृतार्थं मा करोतु भवान्।

अस्य द्वितीय खण्डमचिर प्रकाश गमिष्यतीत्याश से। दर्शनपदे व्याकरण सस्थाप्य भारतीयशब्दशास्त्रस्य गाम्भीर्य्यं व्यापकत्वञ्च यथोचित सम्मानेन सयोजिते भवता। व्याकरण कथ दर्शनपद भजत इत्युपलप्स्यते पाश्चात्यदार्शनिकै र्महता कालेनैव। विषयेऽस्मिन् भवानेव पथ प्रदर्शक इत्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देह। सश्रद्धनमस्कार मे गृह्णातु भवानिति निवेदन—

विनीतस्य श्रीशशधरदत्तस्य।

[११२]

हुग्लिजेलास्थितचातृरादेशगुरुवाटीचतुष्पाठीत श्रीयुक्तकालीप्रसन्न विद्यापञ्चाननपण्डितमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य १३५१ वङ्गाब्दस्य १ श्रावणदिवसे ग्रन्थकृते निम्नलिखित पत्र प्रेरयामास।

'श्रीकालीप्रसन्नविद्यापञ्चानन

चातृरादेशगुरुवाटीत

पो —श्रीरामपुर, जेला हुग्ली।

[५६६]

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयप्रेरितव्याकरणदर्शनेतिहासनामकपुस्तक मासान्त्रालोच्य च परमप्रीता वयम्। अस्मदज्ञातनामधेयग्रन्थेभ्यो यानि प्रमाणवचनान्याकलय्य पुस्तककलेवर परिशोभितस्तैरतिशयितधैर्य्यसमन्विता-नुसन्धित्सामनुमाय साश्चर्य्यं विज्ञापयाम संस्कृतभाषानुशीलनपराणा सर्व्वेषामेव द्रष्टव्यमिद पुस्तकमिति।

श्रीकालीप्रसाददेवशर्म्मा।

(११३)

१६४४ खृष्टाब्दस्य ३० जुलाइदिवसे कलिकातास्थायाम् अमृतबाजार पत्रिकाया ग्रन्थसमालोचनास्तम्भे निम्नलिखितवृत्तान्त प्रकाशित। मूल वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०६ ७ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारप्रकाशितव्याकरणदर्शनेतिहासो वङ्गाक्षरै मुंद्रित। संस्कृतव्याकरणशास्त्रनिहितदार्शनिकतत्त्वाना तुलनामूलक समालोचनपर-मितिहासग्रन्थात्मक प्रायोऽष्टशताधिकपृष्ठव्यापि खण्डमेकमस्माक पुरो विन्यस्यते विपश्चित्प्रवरेण ग्रन्थकारेण। नास्माभि र्ज्ञायते कोऽपीतरो ग्रन्थकारो येन समाचरितो विषयोऽय हालदारमहोदयप्रदर्शितमार्गेण। आधुनिक (प्रचलित)-भाषासु व्याकरण यथा (भाषाबोधसौकर्य्यरूप)-सिद्धिसाधकत्वेन गृह्यते, न तथा संस्कृतभाषाया, तस्य (ब्रह्मज्ञानोत्पादकत्व रूपेण) स्वयसिद्धत्वात्। कविवर 'ब्राउनिं'-महादयवर्णित-वैयाकरण को हि नाभिवन्दिष्यते। संस्कृतव्याकरणचर्चायामुत्सर्गीकृतजीविता विद्वज्जना आसन् भारतेऽस्मिन् वर्षे। तत्त्वसग्रहव्यापारेऽतिमात्रक्लेशबाहुल्य स्वीकृत्य प्रकटीकृतम्—अनन्यसाधारणज्ञानगाम्भीर्य्यं बहुश्रुतेन ग्रन्थकारेण। पुस्तक मिद रचयित्वा प्रवर्द्धिता खलु शोभा ग्रन्थकृता वङ्गभाषासाहित्यस्य। संस्कृतव्याकरणाध्येतृभिरवश्यमध्येतव्योऽय ग्रन्थ।

(११४)

१३५१ वङ्गाब्दस्य २ भाद्रदिवसे वरिसालस्थितपोरगोल पिरोज्पुर ग्रामात पण्डितप्रवर श्रीयुक्तनीलमाधवशर्म्मा व्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०७ ७ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रद्धास्पदेषु—

भवत्प्रेरितव्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य चिरकृतज्ञो भवामि। आचरित विषयाणामेतादृश उत्कृष्टोऽपरो ग्रन्थो वर्त्तते वा न वेति मया न ज्ञायते। विषयेष्वभिनिवेशस्य गवेषणाया गाम्भीर्य्यस्यानन्यसाधारणपाण्डित्यस्य च परिचया ग्रन्थेऽस्मिन् सर्व्वत्र परिस्फुटा सन्ति। किमधिकम्, साध्योपलब्धि सौकर्य्याय दर्शनसूत्रानुयायिनी विषयसूचीसङ्कलनव्यवस्थाऽपि ग्रन्थकारस्य दिगन्तप्रसारि ज्ञान सूचयति। एतद् दृष्ट्वा सातिशय परितुष्टो भवामि।

अविज्ञाते विषयविशेषस्येतिहासे तत्र जनाना श्रद्धा चोत्साहो ह्रस्वतामाप्नुत। स्वाभिज्ञतया ब्रवीमि यत् पठद्दशायामेतद्विध ग्रन्थमितिहास वा यद्यहमध्यगमिष्य तर्हि सविशेषमुपकृतोऽभविष्यम्। दुर्गसिंहविषये यो मे सन्देह आसीत् स एतद्ग्रन्थपाठेन दूरीभूत एव। इति

भवदीय स्मृतितीर्थोपाधिक-
श्रीनीलमाधवशर्म्मणः।

(११५)

मूलायोडसस्कृतविद्यालये स्मृतिव्याकरणयोरध्यापक पण्डितप्रवर श्रीवीरेशनाथविद्यासागरमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य १ आश्विनदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६०८ ६ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

(६०१)

कल्याणभाजन सरस्वतीवरपुत्र-श्रीगुरुपदहालदारदर्शनसागरवेदान्त-भूषणाय सादरसमावेदनम्—

महोदय ।

भवत्प्रणीतव्याकरदर्शनेतिहासमधीत्य परमा प्रीतिं समधिगतवान् । दीर्घपञ्चाशद्वर्षेभ्योऽधिक काल व्याकरणशास्त्रा यापनाया नियुक्तोऽस्मि । कलिकातासस्कृतमहाविद्यालये तदनन्तर च मूलायोडसस्कृतविद्यालये पाणिनि सुपद्म मुग्धबोधादिव्याकरणाध्येतारोऽध्यापिता मया । इदानी सप्ततिवर्षा नतिक्रान्त मे वय । ईदृश्यामभिज्ञताया सत्यामपि भवत पुस्तकाद् बहवो विषया मयाधिगता ये खलु पूर्व्व मे ज्ञानारूढा नासन् । अस्मिन् ग्रन्थ रत्नोपम यत् तत्त्वजाल प्रकटित तत् सर्व्वमित पूर्व्व ग्रन्थान्तरे कदापि न दृष्ट मया । अद्वितीयोऽय ग्रन्थ इत्युक्तौ नात्युक्ति र्भवति । अस्य द्वितीय-खण्ड द्रष्टु समुत्सुकोऽह तिष्ठामि । इति

शुभानुध्यायिनो विद्यासागरोपाह्वस्य
श्रीवीरेशनाथविद्यासागरस्य ।

(११६)

डाक्तार श्रीकालिदासनाग M A, D Lit (Paris)-महोदय १९४४ खृष्टाब्दस्य १० अक्टोवरदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१० पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

पूजनीयेषु—

अगाधपाण्डित्यस्य प्रतिमूर्त्तिरिव भवतो व्याकरणदर्शनेतिहास । दुरवगाह शब्दतत्त्व विमलभाषया भवता यथोपन्यस्त तथा नान्येन केनापि ।

भर्वांश्चैकोऽत्र मनीषी पथिकृदेव। वङ्गभाषाया इतिहासे भवतो ग्रन्थ-प्रकाश स्मर्त्तव्यमेक सघटनमित्यह म ये।

आशीर्व्वादाकाङ्क्षी श्रीकालिदासनाग।

१०।१०।१९४४

(११७)

'रयेल एसियेटिक् सोसाइटि अफ् वेङ्गल'नामकपरिषद साधारण-सम्पादक १९४४ खृष्टाब्दस्य १४ अक्टोबरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१० ११ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रियहालदारमहोदय।

अस्यै परिषदे व्याकरणदर्शनेतिहासस्योपायनत्वेन समर्पणा भवत कृपातिशय सूचयति। अत परिषद आन्तरधन्यवादान् ज्ञापयितु तत् सम्पादकरूपेण मया भवत सम्मति र्याच्यते।

ग्रन्थेऽस्मिन् विज्ञानसम्मतभावेन विषयाणामाचरणात् प्रगाढ समाकृष्टा वयम्। विद्यालयपण्डितसमाजादिष्वपरिहार्य्यत्वेन निर्द्दैष्टव्यग्रन्थोऽय भविष्यति।

व्याकरणसमालोचनाया भूयस्त्वाद् भवतो ग्रन्थो विश्वकोष इव प्रतीयते। तत्र विषयविशेषे विपश्चिता मतभेद सम्भवति, पर तु भवतो नि स्वार्थपरिश्रम पाण्डित्यहेतो र्भवते चिर कृतज्ञतापाशेन सवद्धास्ते भविष्यन्ति।

भवदीय श्रीकालिदासनाग

'रयेल एसियेटिक् सोसाइटि अफ् वेङ्गल' नामकपरिषद

साधारण सम्पादक।

(११८)

श्रीहट्टनिवासी सर्व्वजनवरेण्य पण्डितप्रवर श्रीहरसुन्दरसाख्यरत्न महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १६४४ खृष्टाब्दस्य ४ नभेम्बरदिवसे गद्यपद्यमय पत्रमेक ग्रन्थकाराय प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६११-१२ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

स्नेहास्पदगुरुपद !

अशीतिवर्षीयो वृद्धोऽह श्रीहरसुन्दरशर्म्मा। यथा यथा ग्रन्थस्ते पठ्यते मया, तथा तथा त्वयि भवानितिसम्बोधने ममानन्दशैथिल्य घटते। इत पर त्वमितिपदेन सभाषणे तुभ्यमधिकतर सुख मे समुपजायत इव। त्वत्प्रणीतग्रन्थपाठेन विमुग्धो भवामि।

गुरुपद !

अतिशयगुरुकार्य्ये यादृशी शक्तिरिष्टा
त्वयि गुरुपदविप्रे भारतीसम्प्रदत्ता।
मम मतिरियमस्मिन् सर्व्वशुक्ला सहाया
न भवति कुशलोऽन्यस्त्वा विना चापरोऽत्र ॥

ग्रन्थोऽसावितिहासनामकरण यस्याभवत् सान्वय
यानि व्याकरणानि सन्ति वसुधाक्षेत्रे तत कीर्त्तनम्।
दृष्ट दर्शनसप्तम किमु भवेत् षण्णामिदञ्चापर
धन्यस्त्व धरणीतले गुरुपदप्रीतिस्त्वयि श्रेयसी ॥
ध या ते जननी धरातलगता तातश्च धन्यस्तव
धन्यास्त्वत्कुलसम्भवा सुमतयो यद्वशजस्त्व पुन।
ध याश्चात्र वय त्वदीयरचना यत्न त्रगा सर्व्वतो
धन्या वङ्गवसु धरा गुरुपदस्याभूज्जनि येत्र च ॥

इति श्रीहट्टनिवासिन साख्यरत्नोपनाम-
श्रीहरसुन्दरदेवशर्म्मण।

(११६)

ढाकाविश्वविद्यालयस्याध्यापको डाक्तार-श्रीसुशीलकुमार दे M A, D Lit (London) P R S महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास पठित्वा १६४४ खृष्टाब्दस्य २७ नभेम्बरदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

श्रद्धास्पदेषु—

भवतोपहृतो व्याकरणदर्शनेतिहासो दीर्घकाल हस्त गतो मे। सुलिखिते पुस्तकेऽस्मिन् न हि व्याकरणविषयकमात्र पर तु शास्त्रान्तरेषु भवतो यद् गभीर ज्ञान यश्च बलवानभिनिवेशो व्यक्तता गते, तद्धि न केवल विशेषज्ञानामपि तु सस्कृतानुरक्तस्य जनस्यैवानन्दविषयो भवति। मन्ये— इराजिभाषाया विरचिते पुस्तकेऽस्मिन्नधिकतरोऽस्य प्रचारो विपुल समादरश्चाभविष्यताम्—इति। यद्यपि वर्त्तमानवङ्गेषु न वर्त्तते तस्य सम्भाव्यता काचिदपि, तथापि प्रशसार्ह खलु मातृभाषायां भवतोऽनुराग। वङ्गेभ्यो वहि पाठकेषु सस्कृतभाषासाहित्यसमालोचनानिष्ठा यथा दृश्यते वङ्गेषु न तथेति बहुदर्शनादुच्यते मया। अतो दूयते मे मन, किंतु भवत इवान्तरनिष्ठा विरलापि खेद तमपनुदति मे। मम सश्रद्धाभिनन्दन गृह्यतामिति निवेदनम्—

वशवदस्य 'दे'-इत्युपाधिकस्य
श्रीसुशीलकुमारस्य।

(१२०)

वर्द्धमानान्तर्गतनर्त्तनग्रामत श्रीमद्-अन्नदाकुमारसाख्यतीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २१ पौषदिवसे ग्रन्थकृते

(६०५)

पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्ता तस्य ६१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
तदनुवाद —

सानुनयनिवेदनमेतत्—

महात्मन्, भवत्प्रणीतव्याकरणदर्शनेतिहास प्राप्य सविशेष प्रीत आप्यायितश्च भवामि। उक्तग्रन्थरत्नमसाधारण सारगर्भ कामदुघ चेति मन्ये। किमधिकम्, एतद्ग्रन्थपाठेन प्रणेतु र्गभीर दुरवगाह च बहुदर्शित्व सविशेषमवगम्यन्ते। एते। मनीषिणामसामान्य उपकारो भविष्यतीत्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो न वर्त्तते। सम्पूर्णग्र थ पठित्वा प्राप्तिवार्ता प्रेषणाभिप्रायेण पत्रस्योत्तरदाने विलम्बो बोध्य।

विनीत श्रीअन्नदाकुमारशर्म्मण।

(१२१)

काशीवास्तव्य काशीराजसभापण्डित सुप्रसिद्ध पण्डितप्रवर श्रीश्यामाकान्ततर्कपञ्चाननमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहास सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र चाधीध्य १३५१ वङ्गाब्दस्य २६ पौषदिवसे गद्यमय पत्र पद्यमयीं प्रशस्तिं च ग्रन्थकाराय प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्ता तस्य ६१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
तदनुवाद —

ससम्मानसमावेदनमिदम्—

महात्मन्, भवत्प्रेरितव्याकरणदर्शनेतिहासो मया प्राप्त। अस्मदीयबन्धुप्रवरसतीर्थ्यश्रीशङ्करतर्करत्नमहोदयस्य गृहे वय पुस्तकमिद सनत्सुजात चाश्रौषु। परिश्रमो भवदीय सफल सञ्जात। प्राच्यप्रतीच्यशास्त्रेषु सुपण्डित एव भवान्। भवदीयग्रन्थ सर्व्वैरेव प्रशस्यते। अस्माभिरपि मन्यते यत् केनचिद् ब्राह्मणपण्डितेनैतादृक्पुस्तकप्रणयन न सम्भवतीति। ग्रन्थऽस्मिन्

यादृशी बहुदर्शिता पाण्डित्य विचारनैपुण्य च प्रदर्शितानि तान्येव सर्व्वथा प्रशसायोग्यानि भवन्ति । वक्तव्य मे वारा तरे लेखितु समन्यते । इति

भवदीय श्रीश्यामाकान्तदेवशर्म्मणः
काशीराजसभापण्डितस्य ।

(१२२)

वारान्तरे वक्तव्य वच्मीति प्रतिश्रुतिं रक्षितु सुप्रसिद्ध काशीराज सभापण्डित श्रीश्यामाकान्ततर्कपञ्चानन महोदय पुनरपि ग्रन्थकाराय निम्नलिखिता प्रशस्तिं प्रेषयामास ।

'पूते तीर्थवरे वरेण्यसुकुले जातोऽभिजातेऽसि भो
विद्यासु व्यसनी धनी च विनयी प्राज्ञ सतामग्रणी ।
आर्य्याचारपरम्परासु रुचिमान् विद्वत्सु चूडामणि
स्तीर्थाना सरणि विनायकजन प्रख्यातचिन्तामणि ॥१॥
धीमन् व्याकरणेतिहासविषये तन्त्रे स्वतन्त्र सुधी
मीमासाद्वयसाख्ययोगनिगमे शास्त्रेऽप्यभिज्ञो भवान् ।
दक्षो मोक्षकथाविचारचतुर सत्पुत्रपौत्रै र्वृ॑त
सामानाधिकरण्यमस्ति भवति प्रेम्णेव वाणीश्रियो ॥२॥
श्रीमन् व्याकरणेतिहासविषय यत्पुस्तक प्रेषित
युक्त यच्च सनत्सुजातमपर श्रीकालिकाव्याख्यया ।
अस्माभि सखिभि सम तदुभय दृष्ट समालोचित
धन्या ह्यत्तमा विचारसरणिं श्लाघामहे सर्व्वथा ॥३॥

काशीराजसभापण्डित श्रीश्यामाकान्ततर्कपञ्चाननस्य ।

(१२३)

वगुडाजेलास्थित'मालतीनगरटोल'नामकविद्यामन्दिरात् पण्डितप्रवर श्रीमद्-ईश्वरचन्द्रभट्टाचार्य्यस्मृतितीर्थमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य

१३५१ बङ्गाब्दस्य ६ माघदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेषयामास। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१६-१७ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवादः —

माननीयेषु सविनयनमस्कारनिवेदनम्—

महात्मन्, भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासः समधिगतो मया। पुस्तकस्य क्रियाश्चनाशः आग्रहसहकारेण मया पठितः। पुस्तकमिदं वङ्गभाषया लिखितमित्यत इङ्राजीभाषायामनभिज्ञप्राचीनपण्डितानामशेषः उपकारः साधितः। कलापव्याकरणसम्बन्धीया विविधा अज्ञातविषया भवदीयव्याकरणदर्शनेतिहासपाठात् परिज्ञाता मया। * * * एतादृशं बृहत्पुस्तकं विनैव मूल्येन वितीर्य्य निःस्वब्राह्मणपण्डितेषु सविशेषमानुकूल्यं भवता प्रदर्शितम्। इति

भवदीय-श्रीमदीश्वरचन्द्रभट्टाचार्य्यस्मृतितीर्थस्य।

(१२४)

चन्दननगरतः श्रीयुक्त-फटिकलालदासमहोदयः १९४५ खृष्टाब्दस्य ५ जानुयारीदिवसे ग्रन्थकाराय सनत्सुजातमधिकृत्य पत्रमेकं प्रेरयामास। मूलपत्रं वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। मूलानुवादः —

पूज्यपादेषु —

महोदय। व्याकरणदर्शनेतिहासः प्राप्तो मया। अमूल्यं पुस्तकमिदमुपहारत्वेन प्राप्य भवति चिरकृतज्ञताम् अनुभवामि।

वङ्गभाषायां पुस्तकमिदं विरचय्य भवतैका महती न्यूनता पूरिता। अतो वङ्गभाषा भवद्भ्य ऋणबद्धा वर्त्तते। अपरं खण्डं प्राप्तुमुद्ग्रीवस्तिष्ठामि। पुस्तकमिदमीदृशरमणीयत्वेन मे प्रतिभाति यदपठित्वा खण्डमुत्तरं मनसि मे न शान्तिमधिगच्छामि। प्रणामो मे गृह्यताम्। इति निवेदनम्।

चिरकृतज्ञ-श्रीफटिकलालदासस्य।

(१२५)

चन्दननगरपुस्तकागारस्य सम्पादकमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य १६४५ खृष्टाब्दस्य ८ फेब्रुयारीदिवसे पत्रमेकं प्रेरितवान्। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्ते ६१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

सविनयनिवेदनम्—

मदीयपुस्तकागारस्य कतिपयैः संस्कृतज्ञैः सभ्यैः भवत्प्रेरित-व्याकरणदर्शनेतिहासनामकं पुस्तकं पठित्वा भवतो गभीरं ज्ञानं संस्कृत-शास्त्रेष्वतुला व्युत्पत्तिरमर्त्त्यः परिश्रमश्च भूरिशः प्रशंसितानि। तेषां कृते भवते कृतज्ञतां ज्ञापयितुमनुरुद्धोऽहम्।

पुस्तकागारस्य सम्पादकत्वेनाहं भवतोऽमूल्यग्रन्थप्रदानाय प्रसङ्गेऽस्मिन् पुनः कृतज्ञतां ज्ञापयामि। इति

विनीतस्य चन्दननगरपुस्तकालयसम्पादकस्य।

(१२६)

काशीस्थित'हिन्दु-इउनिभार्सिटि'नामकमहाविद्यालयस्य सहकर्म्मा (Fellow) पण्डितगवेषी श्रीयुक्तकरुणापतित्रिपाठी-M A, B.T-व्याकरणाचार्य्यसाहित्यशास्त्रिमहोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधिकृत्य १६४५ खृष्टाब्दस्य १० फेब्रुयारीदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेकं प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

प्रियमहोदय।

आगन्तुकात् पत्रप्रापणमतीवविचित्रत्वेन प्रतिभातुं शक्यते—भवता सर्व्वथाऽपरिज्ञातोऽहम्, किन्तु न तथा मत्सकाशे भवान्। यतो व्याकरण दर्शनेतिहासनामकप्रशंसनीयग्रन्थद्वारा भवतो वैदुष्येण परिचयं लभमानोऽहं स्वात्मानं भाग्यवन्तमाकलयामि।

वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य सस्कृतविभागे मयूरभञ्जराजपरिषद्वत्विन पाणिनिव्याकरणमधिकृत्य गवेषणा कुर्व्वाणोऽहमस्मि। प्रसङ्गे नानेनोक्त-ग्रन्थाद् व्याकरणशास्त्रे भवत पाण्डित्येन परिचयो मे सञ्जात। यथा यथा भवतो ग्रन्थ पठ्यते तथा तथा समाकृष्टो भवामि भवतो ज्ञानगाम्भीर्य्येण विषयेऽस्मिन्। एकत ऐतिहासिकान् विविधान् वृत्तान्तान्, तथा च सनातनवर्णाश्रमिणा दृष्ट्या तेषा समाचरितम्, अन्यतश्च भवत आधुनिक-यौक्तिकचिन्ताधारा समालोक्य वचनातीत विमोहितत्व प्राप्तोऽहम्। एव-जातीयेषु ग्रन्थष्वतुलना खलु शोभना कृतिरिय भवत।

सस्कृतव्याकरणमध्येतॄणामतिचिर वर्त्तमानमभाव महान्त ग्रन्थोऽय नून दूरीकरिष्यतीति ध्रुवमह मन्ये—

भवदीय करुणापतित्रिपाठी।

(१२७)

दाक्षिणात्यान्तर्गतपूर्व्वगोदावरीजेलाभुक्तराजमुन्द्रिनगरस्थितनवसाहित्य-परिषद टि शिवशङ्करशास्त्रिमहोदय १९४५ खृष्टाब्दस्य १२ मार्चदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६२० २१ पृष्ठयो द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

महोदय।

कोकनदस्थित-पि आर (पिठापुरराजकलेजेत्याख्यस्य) महाविद्यालयस्य सस्कृताध्यापको मम सुहृद्वरो राघवाचार्य्यमहोदयो (यस्मै भवान् विगते वर्षे भवतो यश स्तम्भस्वरूप व्याकरणदर्शनेतिहास प्रायच्छत्) भवतो ग्रन्थस्य सक्षिप्तविवरणप्रदानाय मामन्वरोत्सीत्। पुस्तकपाठानन्तरमिदमेव मनसि मे समुदितमभूद् यत् "तलङ्ग" इत्याख्यायामस्माक मातृभाषायामस्य समग्रानु-वादेन भूयानुपकारो भविष्यतीति। विगतत्रिंशद्वर्षाणि यावद् वङ्गभाषा

साहित्यम् अधीयानेन मया रमेशचन्द्रदत्त हरप्रसादशास्त्रि-प्रभातकुमार-मुखोपाध्याय-रवीन्द्रनाथठाकुरप्रभृतीना लोकविश्रुताना लेखकाना बहवो ग्रन्था अनूदिता' ।

भवत पाण्डित्यपूर्णे पुस्तके 'तैलङ्ग'भाषायामनूदितेऽस्माक साहित्य नून नितरा समृद्ध भविष्यति । अनुवादाय भवतोऽनुमत्या सह पुस्तकस्य खण्डमेक मह्य कृपया प्रेरयतु भवान् ।

आन्ध्रमहाजनपदेषु लोकेषु सस्कृतव्याकरणाना दर्शनेतिहासविषयिण्यो भवतो भावधारा सुप्रचारिता स्युरिति भवति मे प्रधान प्रवृत्तिनिमित्तम् । इति निवेदन

श्रद्धावनतस्य टि. शिवशकरशास्त्रिण ।

(१२८)

पूर्वोक्त टि शिवशङ्करशास्त्रिमहोदय १९४५ खृष्टाब्दस्य २७ मे दिवसे ग्रन्थकाराय पुनश्च पत्रमेक प्रेषयामास । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

महोदय ।

भवदीयमहाग्रन्थ सानुग्रहापायनत्वेनासाद्य धन्यवादान् विज्ञापयामि । ग्रन्थश्च प्राप्यैव तीर्थपर्य्यटने बहिर्गतोऽह ह्य एव प्रत्यागतोऽस्मि ।

तैलङ्गाख्याया मे मातृभाषायामनुवादविषयकम् आवेदनमधिकृत्य भवत सिद्धान्त कृपया मे विज्ञापयितव्य । इति निवेदन

श्रद्धावनतस्य टि शिवशङ्करशास्त्रिण ।

(१२९)

प्रागुक्तन टि शिवशङ्करशास्त्रिमहोदयेन पुनरपि ग्रन्थकाराय १९४५ खृष्टाब्दस्य २७ सेप्टेम्बरदिवसे पत्रमपर प्रेरितम् । मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तदनुवाद —

श्रद्धेय महोदय ।

मासचतुष्टय परिभ्रम्य प्रत्यागतोऽहं ३०मे दिवसे लिखित भवत सानुग्रह पत्र पठित्वा नितरा सुखित सञ्जात ।

तैलङ्गाख्याया मे मातृभाषाया महाग्रन्थस्यानुवादविषये भवतो सप्रसाद-मनुमोदन प्राप्य भवते कृतज्ञताविज्ञापन मेऽनुमन्यताम् ।

मूलस्य निर्भ्रममक्षुण्णभावार्थं विशुद्धश्चानुवाद कर्त्तु प्रभवामीति-विषये नि शङ्क भवताऽवस्थातु शक्यते । इति निवेदन

श्रद्धावनतस्य टि शिवशङ्करशास्त्रिण ।

(१३०)

चट्टला तर्गतपरैकोडाग्रामत पण्डितप्रवर श्रीमद् अन्नदाचरणशास्त्रि-महोदयो व्याकरणदर्शनेतिहासमधीत्य १९४७ खृष्टाब्दस्य २ जानुयारीदिवसे ग्रन्थकाराय मानपत्रसमन्विता प्रशस्तिमेका प्रेषयामास ।

मानपत्रम्

श्रीयुक्तगुरुपदहालदार बि एल् सरस्वती महोदयस्य करकमलेषु—

महात्मन् ।

स्वनाम्नाऽतीव विख्यात श्रीगुरुपदसञ्ज्ञक ।
बहुज्ञानसमायोगाद् नामार्थ परिरक्षित ॥
दृष्ट गुरुपद यस्माद् व्याकरणस्य दर्शने ।
अतुलो हि कृतो ग्रन्थ श्रीव्याकरणदर्शनम् ॥
तदितिहासपाठान्मे हृदय नु चमत्कृतम् ।
जघन्ये कलिकालेऽपि कुतस्तस्यात्र सम्भव ॥

गीतोक्तोऽय महात्मा सल्लोँकाना हितकाम्यया ।
पूर्व्वंकृतिवशाज्जातो लोकेष्वनुत्तम कृतौ ॥
लोकानुकम्पिन देव ब्राह्मणधृतविग्रहम् ।
भूयो भूयो नमामि त्वा सर्व्वतोऽनन्तरूपिणम् ॥

मयदीयगुणमुग्धश्रीअन्नदाचरणशास्त्रिण
श्रहृलान्तर्गतपरैफोडाग्रामनिवासिन ।
२।१।४७ इ० ।

(१३१)

१९४८ खृष्टाब्दस्य सेप्टेम्बरमासि काशीस्थित-'सुप्रभात'नामक-मासिकपत्रे निम्नलिखितवृत्तान्त प्रकाशित ।

व्याकरणशास्त्रस्येतिहास

कलिकातानगरीयकालीघट्टनिवासिभि श्रीगुरुपदहालदार बि ए बि-एल-महोदयै र्विरचितोऽय वङ्गभाषालिखितो महान् ग्रन्थो बृहदाकारे मुद्रितोऽष्टशतपृष्ठात्मको गवेषकाणा विदुषा व्याकरणशास्त्राध्येतॄणा कृते च नितरामुपयुक्त । मर्म्मविद्भ्यो विना मूल्य वितीर्य्यते लेखकमहोदयै ।

अस्माभि प्रार्थितोऽय ग्रन्थस्तीर्थयात्रार्थं वाराणसी समागतै श्रीमद्भि र्हालदारमहानुभावै स्वयमेव सुप्रभाताय समर्पित । वयमपि हालदारमहोदयाना दर्शनेन विविधविचारविमर्शनेन च परमाप्यायिता आश्चर्य्यसमन्विता सञ्जाता । इमे हि सुप्रसिद्धधनिकब्राह्मणकुलोत्पन्ना आग्लभाषामहाविद्वास केवल शब्दब्रह्मानुशीलनधिया सस्कृतव्याकरण शास्त्रेतिहासान्वेषणे प्रवृत्ता ।

चिरकालिकाध्ययनेन गवेषणप्रवणैरेभि केवल पाणिनिपर्य्यन्तस्येति-हासस्य सकलन बृहत्तरेषु चतु शताधिकपृष्ठेषु लिखितम् । ततश्च सारस्वत

[३११]

मुग्धबोधान्तव्याकरणेतिहासो द्वितीये भागे समुल्लिखित , कागज मुद्रणादी नामलाभेन महार्घ्यतया च न मुद्रापित ।

प्रकाशितोऽय ग्रन्थ सुचिक्कणपत्रेषु मनोहराक्षरै नयनाकर्षकरूपेण मुद्रितो विना मूल्य वितीर्य्यते । यद्यप्यस्य मूल्य दशमुद्रामित भवितुमर्हति, तथापि परमधनिकै र्धाम्मिकैश्च सहृदयै र्हालदारमहोदयै स्वान्त सुखाय सहस्रशो ग्रन्थानधीत्य प्राच्यपाश्चात्त्यविदुषा महता द्रव्यव्ययेन सम्पादितोऽय ग्रन्थस्तद्विशेषविदुषा कृते समुपायनीक्रियत इति सर्व्वथा समभिनन्दनीया धन्यवादार्हाश्च ते ।

हालदारमहोदया वृद्धा अपि मधुरमूर्त्तयो मधुरालापा परमशिष्टा भारतीयसस्कृतिपक्षपातिन सन्ति । दुर्ल्लभा एवेदृशा विद्यारसिका धनिका साम्प्रतमिति वय तेषा दीर्घजीवित कामयामहे ।

न केवलमिमे व्याकरणशास्त्र एव कृतभूरिपरिश्रमा , अपि तु वेदान्ते निष्णाता अध्यात्मतत्त्वविदोऽपि सन्ति । महाभारतान्तर्गतस्य सनत् सुजातीयाध्यात्मशास्त्रस्य शाङ्करभाष्योपेतस्यापि प्रकाशन कृतम् । तत्र 'कालिका'नाम्नी विस्तृततरा सस्कृतटीकाऽपि लिखिता । तस्य हिन्दीभाषाऽनुवादोऽपि विद्यते । एतस्या टीकाया शतश पुराण-दर्शन-धर्म्मशास्त्रीय-ग्रन्थाना प्रमाणोद्धरण दृष्ट्वा विविधशास्त्रावगाहन-कुतूहलित्व समालोक्यते ।

वयमेतेषा ग्रन्थावलोकनाय सस्कृतप्रणयिन साग्रहमनुरुन्ध्महे ।

(१३२)

प्राच्यप्रतीच्यविद्याम्भोधिपारदृश्वा कलिकाताविश्वविद्यालयस्याध्यापक श्रीज्योतिषचन्द्रघटक एम् ए (ट्रिपल्), एफ् आर हिष्ट् एस् ज्योतिष-सागरसाहित्यसरस्वतीमहोदयो दर्शनागारीयमन्दिरकुड्यस्थमोक्षप्रतिपादक-श्लोकराशीन् दृष्ट्वा ग्रन्थकारस्य ग्रन्थौ च पठित्वा सन्तोषसहकारेण ललित-

कवितामयी प्रशस्तिमेका निजव्ययेन मुद्रापयित्वा ग्रन्थकृत उपायनत्वेन प्रददौ। तद् यथा—

'गुञ्जन्मञ्जुद्विरेफस्त्रिपुरहर पद द्वन्द्व पङ्के रुहोत्थो
रुच्यै रौप्यै र्मयूखै र्दरविशदतनु सर्व्वकान्तामुपैति।
पद्मै श्यामै र्विगाह्याम्बरतलमतल कालिकाद्येत्रमुद्यन्
दक्षो दक्षाध्वरारे र्हरति शिवमय वाचिक देवदेवात् ॥

*　　*　　*　　*

तीर्थश्रेष्ठ यदम्भ सुविमलमतुल भुक्तिमुक्ति प्रदत्ते
ज्योत्स्नाशुभ्रा सरित् सा गुरुपदतनुका त्रीणि देहानि धत्ते।
तिष्यप्रेष्यान् मनुष्यान् सुरवरभुजगास्तत्तुकामा त्रिधामा
षड् वर्गं भारतीभि र्हलधरवदनैश्चाजितै र्हन्त्यजस्रम् ॥
मासे राधे सुपुण्ये सबुधदिनकरे मेषराशिं प्रयाते
वेदाशस्य प्रमाणा हिमकरनिकरस्यामले पुण्यवारे।
कृष्णे पक्षे नवम्यामतिशुभहरिभे क्षेमयोगे शुभाख्ये
ज्योति शस्ति शिवाह्वा महसि विरचिता साऽस्तु धर्म्मस्य वृद्धैय ॥

(१३३)

काशीवास्तव्य प्रख्यातमहामहोपाध्यायोपाधिक पण्डिताग्रगण्य श्रीशङ्करतर्करत्नन्यायकेशरिराजपण्डितमहोदयो ग्रन्थकारीय'श्रीश्रीदशभुजा दुर्गा'नामकप्रबन्ध पठित्वा ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्तान्तस्य ६२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्। तदनुवाद —

'सप्रीतिसम्मानसम्भाषणपूर्व्वक विज्ञापयति—

महात्मन्, भवत्प्रेरित'पूर्णिमा'पत्रिकामधिगम्य सविशेषमह प्रीतो भवामि। भवत सुचिन्तित वहुदर्शितापूर्णा 'श्रीश्रीदशभुजा दुर्गा'नामक-

प्रबन्ध साग्रहमधीत्यास्मदीयपण्डितसभाया सभ्यवृन्द परमामेव प्रीति-मलब्ध। भवत पाण्डित्येन सह पण्डितमण्डली सुपरिचिता वर्त्तते। भवल्लेखनीप्रसूतप्रबन्ध प्राप्य सर्व्वे एव पण्डिता साग्रह तमधीयते। जगन्मातु कृपया कुशल भवत आशास्यते। कुशलिनश्चात्र वयम्।

भवदीयश्रीशङ्करतर्करत्न।

(१३४)

मूलायोडसस्कृतविद्यालयस्य व्याकरणस्मृत्यादेरध्यापक श्रीवीरेशनाथ विद्यासागरमहोदय पूर्णिमापत्रिकास्थ 'श्रीश्रीदशभुजादुर्गा'नामकप्रबन्ध पठित्वा १३५२ वङ्गाब्दस्य १० कार्त्तिकदिवसे ग्रन्थकाराय पत्रमेक प्रेरयामास। मूलपत्र वैद्यकवृत्ता तस्य ६२६-२७ पृष्ठयो र्द्रष्टव्यम्। तदनुवाद।

आशी पुर सर समावेदनमेतत्—

भवत्प्रदत्त'पूर्णिमा'पत्रिका प्राप्य तमोमय मे हृदयमालोकोद्भासितमेव। कर्म्मकाण्डेऽपि भवतस्तीक्ष्णदृष्टे परिचयमवगम्य पुलकितोऽस्मि। भवदीय-'श्रीश्रीदशभुजादुर्गा'नामकप्रबन्ध द्विस्त्रि पठित्वाऽपि तृप्ति र्नाधिगम्यते मया।

एतत्प्रबन्धस्थित-दुर्गाध्याने कृतित्वमद्भुत प्रदर्शित भवता। कालिका-पुराणीयध्याने काचिदसङ्गति र्दृश्यते। सा च भवता सुष्ठ्वेव परिशोधितेति मन्यते।

सततशुभानुध्यायिनो मूलायोडसस्कृतशब्दस्मृत्यध्यापक
श्रीवीरेशनाथशर्म्मण।

(१३५)

पण्डितप्रवरो बि ए, एल् ए एम् एस्-इत्युपाधिभूषितो भिषग्रत्न काव्यव्याकरणपुराणस्मृतिवेदवेदान्तोपनिषत्तीर्थोपाधिक श्रीनृपेन्द्रनाथशास्त्रि

महोदय १३६१ वङ्गाब्दस्य २४ भाद्रदिवसे व्याकरणदर्शनेतिहास सनत्-सुजातीयञ्चाधीत्य ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान्। वङ्गभाषाया लिखितस्य मूलपत्रस्यानुवादोऽध प्रदीयते—

श्रीचरणे निवेदनम्—

भवत प्रेष्ठाया दौहित्र्या श्रीमत्या पूरवीदेव्या समधिगत मया व्याकरणदर्शनेतिहास सनत्सुजातीयञ्चेति भवता प्रेषित ग्रन्थद्वयम्। इत पूर्व्व मया सस्कृतसाहित्यपरिषदि वङ्गसाहित्यपरिषदि च पुस्तकद्वय-मधीतम्।

भवत पुस्तकसमालोचनाया नास्ति मेऽधिकार इति मन्यते मया। मूर्खो बालकमात्रोऽहम्। भवतो ग्रन्थपठनानन्तर समुदेति चिन्ताद्वयमात्र मनसि मे—वङ्गवासिना मस्तक जन्मान्तरवादश्चेति। हिन्दूना जन्मान्तर वादे वर्त्तते कियत् सत्य तद्धि समधिगम्यतेऽधुना भवतो दर्शनेन। यद्वा मन्यता भवान्, सुदृढ प्रत्ययो मे जायते यत् प्राचीनवैयाकरणेषु कोऽप्येक शरीर परिगृह्य सम्पादयति दुष्कर कार्य्यमिदम्। व्याकरण-दर्शनेतिहासस्यावशिष्ट खण्ड मुद्रापयतु भवानिति प्रार्थ्यते मया। इति

विनीतस्य भवदीयस्य बालकमात्रस्याज्ञस्याष्टतीर्थो-
पाधिकस्य श्रीनृपेन्द्रनाथशास्त्रिण।

वैद्यकवृत्तान्तविषये समालोचनमूलकपत्राणामनुवादाः ।

(१३६)

२४ न० देवेन्द्रघोष रोड् ।

भवानीपुर, कलिकाता—२५

महानवमी, १६शे आश्विन, १३६१ ।

सविनयनमस्कारपूर्व्वक निवेदनमेतत्—

महोदय ! भवत्प्रेषित वैद्यकवृत्तान्तनामक ग्रन्थ पठित्वा परम प्रीतोऽस्मि । भवतो वैद्यकवृत्तान्तप्रकाश आयुर्व्वेदस्येतिहासविषये प्रथमा सृष्टिरेव । तत्र ये ये विषया आचरितास्ते ह्यायुर्व्वेदसेवकानामित पूर्व्वमज्ञाता आसन्, तेषाञ्च सग्रहव्यापारा परमकठिना इत्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देहावकाश । अभाव एष सपूरितो भवत्येवेत्यत आयुर्व्वेद-सेवकाना मम च भवति भवानशेषधन्यवादार्ह ।

भवत्प्रणीतवैद्यकवृत्तान्तग्रन्थस्य १६१ पृष्ठे भवत सिद्धान्त प्रमाणत्वेन प्रतिभाति, यतो न हि महामुनिना पतञ्जलिना चरकसहिता रचिता, तेन हि केवल तस्या व्याख्या कृता । तदुक्तम्—"सूत्राणि योगशास्त्रे च वार्त्तिकानि तत कृत्वा पतञ्जलिमुनि प्रचारयामास जगदिद त्रातुमिति ।" प्रमाणेनानेन पतञ्जलेश्चरकवार्त्तिककारत्व सिद्ध भवति ।

*　*　*　*　*　*

इति विनयावनतस्य—

आयुर्व्वेदशास्त्रि-श्रीरवीन्द्रनाथचक्रवर्त्तिन ।

(१३७)

(मूलपत्रम्)

श्रीम्

प्रशस्ति

पुस्तकत्रितय लब्ध्वा महार्घ्यं भुवि दुर्ल्लभम् ।
'वेदान्तवागीशो'पाधि श्रद्धया दीयते मया ॥ १ ॥
पञ्चतीर्थोपाधिकेन स्वध्यापनरतेन हि ।
श्रीकालिका किंकरेण श्रीयुतेश्वरशर्म्मणा ॥ २ ॥
'वेदान्तवागीश'श्चैक 'सरस्वती' तथापर ।
'दर्शनसागर'श्चान्यस्त्रिरत्नै र्भुवि मण्डित ॥ ३ ॥
श्रीगुरुपदससक्त शास्त्रे धर्म्मे गुरुत्ववान् ।
श्रीगुरुपदनाम्ना च विदा वेदान्तवागीश ॥ ४ ॥
ग्रन्थभाष्यानुवादैश्च तथा पीठेषु साधनै ।
ख्यातो 'वैद्यकवृत्तान्तै'रज्ञानव्याधिहारकै ॥ ५ ॥
चित्रशिलारता पत्नी ह्यादर्शगृहिणी श्रिया ।
पुत्राश्च पण्डिता सर्वे महाविद्याप्रसादत ॥ ६ ॥
अशेषगुणसिन्धो स्ते रत्न सञ्चतुमक्षम ।
वारिबिन्दुप्रदायैव ह्यह वच्मि विदा वर ! ॥ ७ ॥

श्रीशारदी शुक्ला
विजया-दशमी ।
१३६१ सख्यकवङ्गाब्दे ।

शमिति
भवदाश्रितातिवृद्धविप्र श्रीईश्वरचन्द्रशर्म्मण ।
१, मार्कासलेन । दर्शनविद्यालय । कलिकाता-७।

श्रीश्रीदुर्गाशरणम् वङ्गीयब्राह्मणसभा ।

४ए, डि, एल, राय रोड ।

कलिकाता । २१।६।६१

सविनयनमस्कारनिवेदनम्—

विजयाकृत्यमभिवादन विनयसम्भाषणञ्च मे गृह्णातु भवान् । भवत्-प्रेरित वैद्यकवृत्तान्तस्य * * * * खण्डमेक मया सम्प्राप्तम् । अत्रावसरे न हि त्रस्तोऽह सञ्जातो ग्रन्थस्य विपुलायतनदर्शनेन । यतो भवत्प्रणीतस्य सनत्सुजातीयग्रन्थस्यैव विधबृहदाकार दृष्ट्वा प्रथमतो मनसि मे भीतिसञ्चारोऽभवत्, अन तर तु ग्र थे विषयसन्निवेशस्य नैपुण्येन भावाभिव्यक्ते र्गाम्भीर्य्येण च समाकृष्ट समाहितञ्चाभून्मे चित्तम् । * * तत्र चेयत्येव सन्निविष्टविषयाधिक्येऽपि ग्रन्थकृतो भूयोदर्शनस्य तथाऽसामान्यज्ञानराशे सन्निवेशो ग्रन्थस्य सुमहत्कलेवरमप्यल्पीकरोत्येव । सुचिन्ताप्रसूतविषयवस्तुसमावेशस्याकर्षणा पाठकाना समग्रग्रन्थपाठे कारणमिति मन्यते, नोचेद् धैर्य्यच्युति र्नूनमभविष्यत् । भवतो नवीनो ग्र थो न साम्प्रत साकल्येन समधिगतो मया, तथाप्यत्र सन्निविष्टवृत्तान्तानवगच्छन्त द्वितीय कमपि जन स्मर्त्तु न समर्थोऽस्मि । "गुणगृह्या वचने विपश्चित " इति न्यायेन गुणवता गणना कृत्वैकत आयुर्व्वेदशास्त्रोत्कर्षोऽपरतो यै र्हि स्वीयमनीषया ऽऽयुर्व्वेदशास्त्रस्य महिमा जगतीह लोकसमाजे च प्रत्यक्षगोचर कृतस्तेषा कालावलुप्तनाम्ना पुनरुज्जीवनञ्च भवतैव सम्पादितम् । भवत कीर्त्तिरेव जगति शाश्वतिक काल विद्यताम् । कलिकलुषनाशिकालिकाजगज्जनन्या प्रसादेन सुसम्पन्नमिद भवतु—इत्यैकान्तिकी प्रार्थना मे । * * *

इति

विनीतस्य श्रीनरेन्द्रनाथसिद्धान्तशास्त्रिण ।

(१३६)

श्रीगीष्पतिभट्टाचार्य्य । ५।१बि नेपालभट्टाचार्य्य ष्ट्रीट्,
कलिकाता । २३ आश्विन, १३६१ ।

✓विजयाविहितसश्रद्धनमस्कारपूर्व्वकनिवेदनम्—

महाशय !

भवद्रचित वैद्यकवृत्ता त प्राप्य नितरामनुगृहीतोऽस्मि । ग्रन्थेऽस्मिन् भवतो यद् अध्यवसायसहित पाण्डित्य प्रकाशित तस्य प्रशसन निष्प्रयोजन मत्वैतन्मात्रमेव वक्तुमिच्छामि यदत्र बहवोऽभिनवविषया ज्ञातु चिन्तयितुञ्च मया सप्राप्ता इति । अतो गृह्णातु भवान् आन्तर कृतज्ञत्व ममेति

भवदीयस्य
विनीत श्रीगीष्पतिभट्टाचार्य्यस्य ।

(१४०)

श्रीदुर्गाचरणमित्र, एम्-ए बि-एल् शान्तिनिवास, ५२ विघा, मधुपुर ।
उकिल, हाइकोर्ट । १६।१०।५४

अशेषश्रद्धाभाजनेषु—

अधुना प्रवासस्थितेन मया भवत्प्रेरित "वैद्यकवृत्तान्त"नामक सुबृहत् पुस्तक प्राप्य युगपदानन्दविषादावनुभूयेते । भवतेवासीमशास्त्रमन्थनकारिणा ब्रह्मविद्याविदुषा मा सस्मृत्य कलिकातास्थिते भवने मेऽस्य पुस्तकस्य प्रेरणमिति नूनमानन्दकारणम् , तथा वैद्यशास्त्रादिप्रणेतॄणा प्रागतिहासिक युगादारभ्य बहुगवेषणामूलकमितिवृत्तमिद न मे सम्यग् बोधगम्यमिति विषादकारण मे । कियता परिश्रमेण कतिशास्त्रेतिहासादिपाठेनैते वृत्तान्ता भवता समुद्घाटिता इति कियतश्चनाशस्य पाठेन समधिगत मया ।

प्राकृतजनाना दु साध्यमेतत्, असाध्यमितिकथनेऽपि नास्ति काचिदत्युक्ति । भवतो नीरोगत्व दीर्घजीवितञ्च भगवच्चरणे प्रार्थये ।

इति भवद्गुणमुग्धस्य श्रीदुर्गाचरणमित्रस्य ।

* * * *

(१४१)

डाक्तार श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायसम्पादितमञ्जूषापत्रिकाया १९५४ खृष्टाब्दस्य अक्टोबरमासि प्रकाशित वैद्यकवृत्तान्तस्य समालोचनम्—

वैद्यकवृत्तान्त (वङ्गभाषामय) । श्रीगुरुपदहालदारसरस्वती-दर्शनसागर-वेदान्तभूषण-बी एल्-विरचित । 47, Haldarpara Road, Calcutta-26-इत्यत श्रीमता भारतीविकाशहालदार-एम् ए, बी एल्—इत्यनेन प्रकाशित । Demy 8 vo, 8+44+692

कस्य वा न विदित सस्कृतज्ञस्य सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण श्रीगुरुपद-हालदारदर्शनसागरमहोदय, केन वा नानुशीलित वङ्गभाषाविदा विपश्चिता दर्शनसागरमहोदयस्य विश्वकोषकल्प सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र च व्याकरणदर्शनेतिहासश्च । ब्राह्मणोत्तमेनानेन महात्मना प्रभूतेन परिश्रमेण विपुलेन चार्थव्ययेन समुत्कृष्टेषु पत्रेष्वभिनवै सीसकाक्षरै मुद्राप्य पुस्तकानि विनैव मूल विनैव च प्रेषणव्ययमुपायनीक्रियन्ते प्रेक्षावद्भ्य इत्यहो नि स्पृहत्व च वदान्यत्व च महाभागस्य ।

अत्र प्राचीनतमात् कालादारभ्य येनायुर्व्वेदशास्त्रे ग्रन्थो विरचित, यस्य वा नामायुर्व्वेदग्रन्थकर्त्तृत्वेन क्वाप्युपलभ्यते तस्यैव विवरण सन्निविष्टम् । आधुनिकाना केषाञ्चन ग्रन्थकृता वशोद्भवैरपि येषा ग्रन्थाना नामानि न श्रुतानि तेषामपि नामान्यत्र सन्निविष्टानीत्यहो अतिमानुष प्रयत्नश्च परिश्रमश्च दर्शनसागरमहाभागस्य । अन्ते च ग्रन्थकृतोऽनुरूपेण पुत्रेण विद्वद्वर्य्येण

श्रीमता भारतीविकाशेन सङ्क्षेपेण सन्निविष्टो ग्रन्थकृतो जीवनवृत्तान्तो दर्शनागारे समुत्कीर्णाना श्लोकाना वृत्तान्त सनत्सुजातीयाध्यात्मशास्त्र विषये व्याकरणदर्शनेतिहासविषये च विदुषामभिमतानि कस्य वा सचेतस श्चेतो न रञ्जयेयु । धन्या वय धन्या च भारतभूमिरीदृशाना महाभागा-नामाविर्भावेण ।

(१४२)

श्रीमते रामानुजाय नम ।

श्रीबलरामधर्म्मसोपान । P O Khardah (24 Parganas)
श्रीश्रीलक्ष्मीनारायणजी-मन्दिर । २०।१०।५४
सम्पादक श्रीयतीन्द्ररामानुजदास ।

परमश्रद्धास्पदेषु—

महोदय ! भवत्प्रेरित 'वैद्यकवृत्तान्त'नामक पुस्तक प्राप्य परम मनुगृहीतोऽस्मि । यावदेव पठित तावतैव परितृप्तिमनुभवामि । भवता पूर्व्वप्रणीत सनत्सुजातीय-व्याकरणदर्शनेतिहासाख्यग्रन्थद्वयमिव वर्त्तमान पुस्तकमपि समालोचितविषयवस्तुषु नूनमसामान्यरश्मिजाल विकिरति । भवानिव प्रवृत्तिसम्पन्न प्रतिभाशाली च पुरुषा निरतिशय दुर्ल्लभ खलु । भवता गेह "शुचीना श्रीमता" गृहमेव । दीर्घायु सन् भवान् लोकहितकर-कार्य्येषु व्रती भवतु—इत्येव मे प्रार्थना ।

* * * *

इति भवदीयगुणमुग्धस्य
श्रीयतीन्द्ररामानुजदासस्य
(डा श्रीइन्दुभूषणवसु, एम्-डि) ।

(१४३)

P K Gode, M A , D Litt (Paris), Curator

Bhandarkar Oriental Research Institute
Poona 4 (India)
27 10 54

प्रियसुहृद्वर ।

वैद्यशास्त्रोपरि सुबृहद् वैदुष्यपूर्णञ्च भवत पुस्तक सकार्तज्ञ्य प्राप्त मया साम्प्रतम् । भवतो महामूल्ये पुस्तके समालोचितविषयेषु निरतिशय जातानुरागो भवामि, यतो भारतीयचिकित्साशास्त्राणा तदितिहासस्य चाध्ययने समासक्तोऽहमपि । विषयेष्वेषु पर शता प्रबन्धा प्रकाशिता मया । * * *

इति

भवदीय श्री पि, के, गोडे ।

(१४४)

(मूलपत्रम्)

Atreya Ayurveda Sala
Tennur Road, Tiruchirapalli
Proprietor—V B Nataraja Sastri, Ayurvedacharyya, Vaidyavisarada, Vaidyavachaspati
27 10 54

ब्रह्मश्रीगुरुपदहालदारसरस्वतीमहाशयाना पवित्रे चरणनलिनसन्निधौ साष्टाङ्गप्रणिपातपूर्व्वं निवेदयति विनीतो नटराजशास्त्री—

तत्रभवद्भि परमकरुणया मह्य प्रेषितो वैद्यकवृत्तान्तग्रन्थोऽद्य प्राप्तो मया । आपाततोऽवलोकितश्चान्तम् ।

* * * * *

अस्मिन् वैद्यकवृत्तान्तग्रन्थेऽन्ते "क" परिशिष्टे वर्णित दर्शनागार महिमान पठित्वा ममायुष काले तद्दर्शनभाग्य मम सम्भवेदिति व्याकुल मे हृदयम् ।

भवता सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र व्याकरणदर्शनेतिहासञ्चाधिकृत्य माननीयविदुषा प्रशसापत्राणि पठतो मम भवदीया सर्व्वा कृती सद्यो द्रष्टु समुत्कण्ठा मामुदीरयति वदान्यविद्वद्वरेण्यास्तत्रभवत प्रार्थयितु — दयया मह्यमन्येषाञ्च भवद्ग्रन्थाना दानेनाह समनुग्राह्य इति ।

भवदीयवङ्गभाषाया सस्कृतबाहुल्यात् सनत्सुजातीयव्याकरणदर्शनेतिहासग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्ययो कृतस्तोकश्रमस्य मम तावुभावपि ग्रन्थौ वङ्गभाषामयावपि मे सुबोधावेव स्यातामिति प्रत्येमि । पुन प्रणामा सन्तु ।

विद्वदनुग्रहार्थी नटराजशास्त्री ।

(१४५)

H R Krishnan, I C S — Government of India
Joint Secretary — Ministry of Law
New Delhi, 28th Oct 1954

प्रियहालदारमहोदय ।

* * * अतित्वरितपठनमपि सन्दर्शयति गभीरगवेषणामूलकत्व भवतो वैद्यकवृत्तान्तस्य । यथावसर पुस्तकमिद सम्यगधीत्य मत मे ज्ञापयिष्यामि । * * * *

इति भवदीयस्य श्रीयुत एइच् आर्. कृष्णनस्य ।

(१४६)

भट्टपल्लीत
११।१२।५४

सादरसबहुमानसमावेदनमिदम्—

प्रिय दर्शनसागरमहोदय। पूजनीयविद्यावागीशमहोदयद्वारा प्रेरितो भवत स्तृतीयो महाग्र थो "वैद्यकवृत्तान्त" हस्त मे समागत। यदा यस्मिन्नेव विषये भवता पाणि निधीयते, स ह्यपूर्व्वालोकै सदैव समुद्भासितो भवति। वस्तुतस्तु वैद्यशास्त्रविषये भवतो गभीरज्ञानस्य य परिचयोऽत्रा-स्माभि सम्प्राप्त, स नूनमननुभूतपूर्व्व एव। भवान् दीर्घायु सन् स्वदेशस्य ज्ञानवैभवविवृद्धैय दानसत्र विदधातु। देशवासिन पुनस्तत् साञ्जलि ससेव्य परितृप्ता भवतु।

* * * * *

इति
भवदीय श्रीश्रीजीवदेवशर्म्मण,
कलिकाताविश्वविद्यालयस्याध्यापकस्य।

(१४७)

कविराज अम्बिकाचरणचक्रवर्त्ती
काव्यतीर्थं, आयुर्व्वेदाचार्य्यं।

147, Dasaswamedh
Banaras,
23 11 54

अशेषसम्मानास्पद-श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहाशयसमीपेषु—

सविनयनमस्कारपूर्व्वकनिवेदनम्—

भवतो 'वैद्यकवृत्तान्त' नामक पुस्तक प्राप्य परममनुगृहीतोऽहम्। पठनेन च ततोऽधिका परितृप्तिमधिगच्छामि। अनन्यसाधारणेनाध्यवसायेन विपुलपरिश्रमेण च रचितमिद सुबृहत् पुस्तकम्। अतो भवान् आयुर्व्वेदानु रागिणो व्यक्तिमात्रस्य ध यवादार्हो भवितुमर्हति।

भवत पुस्तकमिदमायुर्व्वेदस्य निधित्वेन नून गण्य भविष्यति। अत्र सुप्राचीनकालादारभ्य वर्त्तमानकालपर्य्यं तमायुर्व्वेदीयग्रन्थरचयितॄणामितिहासा सन्निवेशिता। पूर्व्वाचार्य्याणामवदानादिसवलितस्यैवविधस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्यात्यन्ताभावो मादृशैरज्ञजनै र्नितराम वभूयत। भवत प्रयत्नतोऽभाव स बहुलाशेन निराकृत सञ्जात। अतो भवते ममा तराभिनन्दनमज्ञापयित्वा स्थातु न मया शक्यते।

सनत्सुजातीय व्याकरणदर्शनेतिहासनामकग्रन्थद्वय विरचय्य भवान् विद्वद्गोष्ठीषु विपुल समादर प्राप्त इति भवत पुस्तकपाठेनावगम्य महान द मनुभवामि। सर्व्वशक्तिमान् विश्वेश्वर एवविधजनहितकरकार्य्येषु भवत सहायो भवतु, भवते च निरापद्दीर्घजीवन प्रददातु—इत्येव भगवच्चरणे प्रार्थना मे। भवतोऽनुग्रहस्य कृते तथाऽऽयुर्व्वेदस्य समुन्नतिं प्रचार च विधातु भवत क्लेशस्वीकारस्य च कृते पुन र्धन्यवाद प्रददामि।

इति विनीतनिवेदकस्य

श्रीमद् अम्बिकाचरणचक्रवर्त्तिन।

(१४८)

Law Minister, India

५न, कुइन भिक्टोरिया रोड।

निउ दिल्ली।

४।१२।५४

श्रद्धास्पदेषु सविनयनिवेदनम्—

भवत्प्रेरित "वैद्यकवृत्तान्त"ग्रन्थ प्राप्य सातिशय प्रीतोऽस्मि। स्वीकारोतु भवान् धन्यवाद मे।

आसीत् खल्वेवविधग्रन्थाना सातिशय प्रचारोपयोगित्वमिति कथनमेव बाहुल्यमात्रम्। भारतीयचिकित्साशास्त्रे मनीषिभि र्यैं र्गवेषणया स्वेषा नामानि चिरस्मरणीयानि सम्पादितानि तेषा नामादीनि ग्रन्थेऽस्मिन्नेकत्र लिपिबद्धानि। भवत सग्रह शास्त्रानुशीलनञ्च विद्वज्जनगोष्ठीषु सबहुमान शीर्षस्थानमलकरिष्यति—इत्यत्र नास्ति कोऽपि सशय। इति

भवदीय-श्रीचारुचन्द्रविश्वासस्य
(केन्द्रीयव्यवहारमहामन्त्रिण)

(१४६)

१९५४ खृष्टाब्दीयडिसेम्बरमासस्य चतुर्थवासरे "देश"-पत्रिकाया वैद्यकवृत्तान्तस्य समालोचनैका प्रकाशिता। तस्या अनुवादोऽधस्तात् प्रदीयते।

वैद्यकवृत्तान्त—श्रीगुरुपदहालदारेण प्रणीत। ४७ न हालदारपाडा रोड, कालीघाट, कलिकाता—इत्यत श्रीभारतीविकाशहालदार, एम् ए, बि एल्—इत्यनेन प्रकाशित।

ऋषिमुनीना कालादारभ्य अष्टादशशताब्द्या प्रान्तभागपर्य्यन्त समुद्भूताना भारतीयचिकित्साविज्ञानस्य साधकाना गवेषकाणाञ्च नामानि तेषा ग्रन्थादीनाञ्च सङ्क्षिप्तविवरणानि पुस्तकेऽस्मिन् प्रदत्तानि। पुस्तकमिद ग्रन्थकृत प्रगाढपाण्डित्यस्य तीव्रानुसन्धित्सायाश्च परिचायकम्। आयुर्व्वेदसाधनया सह साख्यदर्शनस्य तन्त्रशास्त्रस्य च घनिष्ठ सम्बन्धो विद्यते। अत आयुर्व्वेदाचार्य्याणामवदानसम्पर्कीयसमालोचनाप्रसङ्गेन साख्यतन्त्रयोस्तत्त्वानामपि क्वचित् क्वचिद् ग्रन्थकृता विश्लेषणात्मकव्याख्या सयोजिता। सुश्रुतीयशारीरस्थानमधिकृत्य समालोचना प्रसङ्गेऽस्मिन् समुल्लेख्या। सुश्रुतसूत्रोपरि व्याख्यानमिद ग्रन्थकृता सस्कृतभाषाया

विरचितम् । पुस्तकस्य चोपसहारभागे प्रकाशकेन ग्रन्थकारीयवृत्तान्त प्रदत्त, तथा च ग्रन्थकृद्भिरचितमहाभारतीयोद्द्योगपर्व्वान्तर्गतसनत्-सुजातीयाध्यायभाष्य व्याकरणदर्शनेतिहासञ्चाधिकृत्य मनीषिणा प्रशस्ति मूलकपत्रादीनि सयोजितानि । अपि च तत्र पशुबलिसमर्थने ग्रन्थकारस्य शास्त्रीयविचारो दुर्गातत्त्वप्रसङ्गीयसमालोचना च समुल्लेखनीयौ । पुस्तकमिद हिन्दुचिकित्साविज्ञानसम्बन्धीयसमालोचना गवेषणा च सम्प्रसारयितु विना मूल्य प्रदीयते । वैद्यकशास्त्रानुसन्धित्सूना शास्त्रनिष्ठाना च विदुषा मध्ये पुस्तकमिद नून समादृत भविष्यति ।

(१५०)

सर्व्वशास्त्रतत्त्वज्ञश्रीगुरुपदहालदार महोदयसमीपेषु—

पूर्व्ववङ्गसारस्वतसमाज ।
आरमाणिटोला, ढाका ।
१८।१।६१

सविनयनिवेदनम्—

श्रद्धास्पदमहोदय ! * * * भवत्प्रेरितो वैद्यकवृत्तान्तोऽशत पठितो मया । निष्ठासहितनानाशास्त्रपर्य्यालोचनेन अस्माकमपरिज्ञात-विविधविषयानत्र निबद्धय भवता प्राकृतजनाना चिरानुभूतोऽभावो दूरीकृत इति कृतज्ञतया सुधीभि नित्य स्मरिष्यते ।

भवत्प्रणीत'व्याकरणदर्शनेतिहास' नामकग्रन्थपाठेनापि भवतोऽसामान्य-पाण्डित्यस्य परिचयो विदित पूर्व्वमेवास्माभि । सनत्सुजातीयाध्यात्म-शास्त्रनामकग्रन्थस्थितकालिकाभासाख्यटीकापाठेन न केवलमनन्यसाधारण वैदुष्य भवत प्रकटितम्, अपि च साधनक्षेत्रे कियती समुन्नति समधिगता भवता, सा हि तत्र परिस्फुट जाता । प्रयतमानेनापि भवता सगोपयितु सा न शक्या । गृह्णातु भवान् मे सश्रद्धनमस्कारम् ।

भवादृशजनस्याविर्भावो वर्त्तमाने जगति सम्भवतीत्येतद् भवल्लिखित-ग्रन्थप्रचार विना लोकानामविश्वास्यमभविष्यत्। जगज्जनन्या प्रियपुत्रत्वाद् भवाश्चिर शान्तिमधिगमिष्यति। किमाधिक्येनेति—

भवदीय-श्रीबलरामस्मृतितीर्थस्य

सम्पादकस्य।

(१५१)

श्रीहारीतकृष्णदेव एम् ए — १८इ अग्रहायण, १३६१

८।१, राजा नवकिषण ष्ट्रीट, कलिकाता ५।

(मूलपत्रम्)

* * * *

भवत्प्रणीतशास्त्राणा दृष्ट मे वैद्यक खलु।
यदाश्रित्य मयापूर्व्व लिखित पत्रमेव हि॥
आदर्श दर्शनस्यैकमपश्य भवतामहम्।
श्रीच द्रसरकारस्य ग्रन्थागारे सुरक्षितम्॥

* * * *

स्मृतिचिह्नस्य रक्षायै सतत यतते जन।
तया गुरुकृता कृत्य साधयन्ति च साधव॥
ग्रन्थद्वयस्य दान मे भवद्भि कल्पित स्वयम्।
तेन मे नन्दित चित्त धन्य मन्ये हि मामित॥
कायस्थोऽह तथाप्यत्र भूसुरान्न प्रतिग्रह।
विद्यादान गृहीत्वैव युक्त कर्म्म कृत भवेत्॥

कालिकाचरणप्रान्ते स्थित गुरुपद प्रति ।
निवेदयति हारीत कृष्णदेवपदाश्रित ॥

(१५२)

आशुतोषमहाविद्यालय ।
एकषष्ट्युत्तरत्रयोदशशततम-
(मूलपत्रम्) वङ्गाब्दीयस्य सौराग्रहायणस्य
चतुर्विंशो दिवस ।

महाशय ।

भवत्प्रणीत वैद्यकवृत्तान्त पठित्वा सुतरामाप्यायितोऽस्मि । अधीता शेषशास्त्रस्य वेदवेदान्ताद्यनेकविद्याविशारदस्याभिरूपवर्य्यस्य भवतो ग्रन्थत्रय्या अन्यतमोऽय प्रकरणग्रन्थो विविधतथ्यबहुलोऽनेकविधविभागशबलित-स्यायुर्व्वेदशास्त्रस्य तत्र तत्र विषयेषु जिज्ञासूनामैतिहासिकानाञ्च प्रकृतानुसन्धाने नून परमसहायको भविता । प्रतिपादयति ह्यय शब्दविद्यायामध्यात्मशास्त्रे च लब्धप्रावीण्यस्य भवत आयुर्व्वेदशास्त्रेऽप्यैतिहासिकविश्लेषणनिपुणा-मनन्यसामान्या शेमुषीं श्रमशीलता विद्यावत्ताञ्च । विलसदिह दर्शनागारो ल्लिखितदार्शनिकतत्त्वभास्वरश्लोकनिवहेन सम सारगर्भनिबन्धद्वय जनयिष्यत्य-सशय तोषमनल्प मनीषिणाम् । मन्ये भगवद्विभूतिं दैवप्रेरणाञ्चान्तरेण कदापि न सम्भवत्येतादृशी सुमहती रचना । उपपदरहितस्य कुलोपाधि सहितस्य पितृदत्तनाम्न एव लेखनमत्र सुष्ठु प्रकटयति मणिकाञ्चनयोग मिवातिदुर्ल्लभ विद्वत्त्वविनयसामानाधिकरण्य भवादृशे परमविदुषि—इति भूतार्थकथनमेतन्न स्तवनम् । इति

श्रीशिवदासवन्द्योपाध्यायस्य (देवशर्म्मण)
आशुतोषमहाविद्यालयस्य प्रधानसस्कृताध्यापकस्य ।

(१५३)

कविराज-श्रीरमाप्रसादमुखोपाध्याय
(डि एइच् एस् सि), ए एम् डि
आयुर्व्वेदाचार्य्य, कविरत्न ।

विद्यारत्न-मन्दिर ।
३ न दर्जिपाडा बाइलेन,
(बीडन् रो) कलिकाता ।
३०शे अग्रहायण, १३६१ ।

माननीयपण्डितप्रवर श्रीयुक्त गुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

महाशय । मम बन्धुवरेण एम् ए, डिलिट् इत्युपाधिमता माननीयाध्यापक-श्रीयुक्तक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन प्रदत्तं भवतो वैद्यकवृत्तान्तं प्रीत्युपहारत्वेन प्राप्य परमं प्रीतोऽस्मि ।

एष विपुलकलेवरो ग्रन्थः प्रकटयति भवतो गाम्भीर्य्यं ज्ञानस्य, प्रगाढत्वमनुसन्धित्साया, प्राचुर्य्यं परिश्रमस्य, कुशाग्रीयत्वं बुद्धेः, प्रीतिं जन्मभूमौ, भक्तिं ब्राह्मणपण्डितेषु, शौण्डत्वञ्च दानकर्म्मणि । एकत्र युगपच्च लक्ष्मी-सरस्वतीकार्त्तिकगणेशानां प्रियपात्रत्वादस्माकं सर्व्वेषां भवति च गर्व्वास्पदं खलु भवान् ।

*　　*　　*　　*

गुरुपदमहाडिम्बमुत्ताप भक्तिसम्भवैः ।
श्रद्धापक्षपुटच्छाये सन्तापयति यो जनः ॥
तस्य शावकरूपेष्टं काले सञ्जायते स्फुटम् ।
सर्व्वाभीष्टप्रदातृत्वात् सारं गुरुपदं स्मृतम् ॥

इति भवद्गुणमुग्धस्य
कविराज श्रीरमाप्रसादमुखोपाध्यायस्य ।

(१५४)

सारस्वतसमाज ।

आरमाणिटोला, ढाका ।

११।६।६१

अशेषमानास्पदश्रीयुक्तगुरुपदहालदारसरस्वतीदर्शनसागरमहोदयेषु—

सविनय निवेदयति—

भो विद्यातपस्विन् ! साहजिकी भवत प्रेक्षा भवति मन्दरायमाणा शास्त्राम्बुधिमथने। न केवल तया प्रज्ञानामृतसनाथो जातो भवान्, अपि तु तद्रत्नाकरादगणितामूल्यरत्नानामाहरणे ग्रन्थने वितरणे च भवता सामर्थ्यञ्चार्जितम्। तदस्माक धन्यवादार्हो भवति खलु भवान्।

सारस्वतसमाजे पूर्व्वंप्रेरित'व्याकरणदर्शनेतिहास'-नामकविपुलकायग्रन्थपाठेन भवत प्रगाढपाण्डित्यमवगम्य प्रहृष्टा जाता वयम्।

"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्।
पुरावृत्तकथायुक्तमितिहास प्रचक्षते ॥"

इति लक्षणस्य भवति च प्रकृत लक्ष्य भवत पुस्तकम्। तत्र च दर्शनकुक्षौ व्याकरण निक्षिप्य अभिनवतथ्याविष्कारे कृतकार्य्यता समधिगता भवता। भवति प्रयोक्तव्यमिदमपि—

अगाधे विमले शुद्धे शास्त्रज्ञानार्णवे शुभे।
निमज्जति नरो यस्तु जनन तस्य सार्थकम् ॥

माता सपुत्रा जनकश्च पुत्री
कुल पवित्र जनिभू सुधन्या।
त्वयातिविज्ञेन धरा सुपुण्या
याचे शुभ ते द्विजज समस्तम् ॥ इति।

अपि च पश्चात्प्रेषितो "वैद्यकवृत्तान्त" समालोचनाय मत्सकाशे समुपस्थापितो वर्त्तते। तत्पठनावसरे भवतो भूयोदर्शनेन गवेषणासामर्थ्येन च समाकृष्ट सन् भवतेऽभिनन्दन ज्ञापयितुमिच्छामि।

*　　*　　*　　*

इति भवदीयश्रीजीवनकृष्णतर्कतीर्थ।

(१५५)

(मूलपत्रम्)

परमश्रद्धेयाशेषशास्त्रदर्शि—

श्रीयुक्तगुरुपदहालदारसरस्वतीदर्शनसागर-महोदयाय—

"अभिनन्दनम्"

कालीघट्टेऽघटनघटने सिद्धपीठे भवद्भि
र्भक्त्या शुद्धै स्त्रिविधभजनै र्भज्यते भावगम्या।
नित्या शक्ति र्हृदि भगवती सच्चिदानन्दरूपा
श्रीश्रीकाली गुरुपदमिता सेवया सेवकेष्टा ॥ १ ॥
तस्मान्मिथ्यामतितिमिरहा तत्त्वबोधांशुजालै
ष्टीकाव्याख्याप्रमुखवचनै र्व्वैद्यतत्त्वप्रकाशा।
विद्या लब्धा कृतिकुलवर। प्राक्तनीवातिहृद्या
युक्तञ्चैतद् भवति महति सश्रिते सर्व्वदाया ॥ २ ॥
शास्त्र सनत्सुजातीय विशद्य सङ्कलय्य च।
व्याकरणेतिहासञ्च वैद्यकवृत्तक भवान् ॥ ३ ॥
महती ख्यातिमासाद्य गुणिगणाग्रयता गत।
विज्ञाने विविधे रत्नाकर इव विराजते ॥ ४ ॥

दीर्घं जीव्यात् स्वजनसहितो दुःखशोकैर्विहीनो
नित्यं भूयात् सुखचययुतो लोककल्याणहेतुः ।
कीर्त्तिर्व्वृद्धी रुचिररुचिरा शास्त्रचर्चाप्रसूता
देशे देशे प्रसरतु च ते कौमुदी वा समन्तात् ॥ ५ ॥ इति

१३६१ वङ्गाब्दीय-
सौरपौषस्यैकादशदिवसे ।
ढाकानगरीत ।

श्रीजीवनकृष्णतर्कतीर्थस्य
पूर्व्ववङ्गसारस्वतसमाजसभापते ।

(१५६)

वैदिक-आयुर्विज्ञान मन्दिर

अध्यक्ष कविराज श्रीहरिगोपालचट्टोपाध्याय, एम्-ए (Calcutta),
एम् डि (Homœo), आयुर्व्वेदवाचस्पति, विद्यारत्न,
ज्योतिषार्णव, ज्योतिर्भूषण, तन्त्राचार्य्य (Lassa)

३३न विद्यासागर ष्ट्रीट् ।
पोष्ट आमहार्ष्ट, कलिकाता-९
२४शे पौष, १३६१ ।

श्रीभारतीविकाशहालदार एम् ए, बि एल्-
महोदयसमीपेषु—

सविनयनिवेदनम्—

युगपल्लक्ष्मीसरस्वत्यो र्वरपुत्रेण भवत पितृदेवेन पण्डितप्रवरेण श्रीगुरुपदहालदारमहोदयेन लिखित व्याकरणदर्शनेतिहासवैद्यकवृत्तान्त-नामक-सुबृहद्ग्रन्थद्वय भवत्प्रदत्तप्रीत्युपहारत्वेन प्राप्य परम परितोषमधि गच्छामि ।

सप्तभि र्दिवसै सर्व्वकर्म्माणि परित्यज्य ग्रन्थद्वयमाद्योपान्त पठित्वा

पूजनीयलेखकमहोदयस्यानन्यसामान्य सग्रहमपरिसीम धैर्य्यमभिनवधाराश्रित-चिन्ताशक्ते प्रेरणाञ्च समुपलभ्य विस्मयेनाभिभूत सञ्जातोऽहम् ।

केवल महामुनि पतञ्जलिरेवविधकर्म्मणि व्रती भूत्वा समग्रभारतवर्षस्य प्रणामार्हत्व जगाम । तदुक्तम्—

"योगेन चित्तस्य पदेन वाचा मल शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् त प्रवर मुनीना पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥" इति ।

* * * *

इति वशवदस्य श्रीहरिगोपालचट्टोपाध्यायस्य ।

(१५७)

परमपूज्यपाद पण्डितप्रवर-
* * * धर्म्माचार्य्य-
कालीघट्टतीर्थगुरुश्रीमद्गुरुपदहालदार-
समीपेषु निवेदनम्—

६।१, कुमारटुलि ष्ट्रीट ।
पो हाटखोला । कलिकाता ५ ।
७इ माघ, १३६१ ।

पूजनीयाचार्य्यदेव । भवत पुत्रेभ्यो वैद्यकवृत्ता तनामक-सुबृहद्-ग्रन्थोपहार प्राप्यात्मान कृतार्थमाकलयामि । समग्रवैद्यसम्प्रदाय प्रति यो महानुपकार कृत स वाक्यै वर्णयितु न शक्य । * * *

इति विनीतनिवेदकस्य
कविकेशरि कविराज श्रीज्योतिप्रसन्नसेनशर्म्मण ।

(१५८)

Chairman,
Bihar Public Service
Commission

Patna.
January 21, 1955

सविनय निवेदयति—

महोदय । वैद्यकवृत्तान्तस्य खण्डमेक प्रहित्य मह्य यत् सौजन्य प्रदर्शित तदर्थ कृतज्ञता ज्ञापयितुमिच्छामि । ग्रन्थोऽय स्तम्भ परिश्रमस्य

निधिश्च तथ्याबा खलु । गवेषणासहायक एष भवितेति विचिन्त्य सुखायते मे मन । इति

भवदीयो "झा-इत्युपाधिक श्रीयुदमरनाथ ।

(१५६)

१६५५-खृष्टाब्दीयजानुयारीमासस्य त्रिंशत्तमवासरे "आन दबाजार" पत्रिकाया वैद्यकवृत्तान्तस्य समालोचनैका प्रकाशिता । तस्या अनुवादोऽधस्तात् प्रदीयते ।

वैद्यकवृत्तान्त । श्रीगुरुपदहालदारप्रणीत । ४७ न हालदारपाडा रोड, कालीघाट, कलिकाता—इत्यत श्रीभारतीविकाशहालदार एम् ए, बि एल्—इत्यनेन प्रकाशित ।

प्राचीनभारतस्य साम्यसस्कृत्यो र्ज्ञानविज्ञानयो शिल्पदर्शनयो र्यथार्थमितिहाससकलन नितरा दुरूहमेव । शतक परिमापेन तत्स्मरणातीत कालस्य हीयत्ताकरण सम्भवति वा न वेति सन्दिह्यते । भारतीयसूरिभि र्मानवाना ज्ञानभाण्डारे येऽजस्ररत्नसमूहा सञ्चिता, कालस्य दुरतिक्रम्यप्रभावेण लोप नाश वा गतेष्वपि तेषु येऽ शा अवशिष्यन्ते ते खलु विश्वस्येतिहासेऽतुलत्वेन विराजन्ते । तेषामवशिष्टरत्नाना मध्यमुकुटमणिरेवायुर्व्वेद । अनादिकालादारभ्य ह्युपवेदत्वेन पूजितो भवत्येष आयुर्व्वेद । वस्तुतस्तु भारतीयप्रज्ञाप्रतिभयोरत्युज्ज्वलमवदानमेष खलु । पर तु भारतभूमौ ह्यद्यतने काले शास्त्रमिदमवज्ञातमवहेलितञ्च वर्त्तते । आलोच्यग्रन्थेऽस्मिन् वैद्यकवृत्तान्ते श्रद्धेयग्रन्थकारेणायुर्व्वेदस्य विस्मृताध्यायस्य पुनरुद्धार विधातु वैद्यकग्रन्थाना वैद्याचार्य्याणाञ्च यत् सङ्क्षिप्तविवरण सुष्ठु प्रदत्त तद्धि ग्रन्थकृत प्रगाढपाण्डित्यस्य गभीरगवेषणायाश्च परिचायकमेव । न हि चिकित्सको ग्रन्थकार, पर तु वैद्यकवृत्तान्तप्रणयने वेदादिविभिन्न

शास्त्रेभ्यस्तथ्यसकलनपूर्व्वक ग्रन्थकृताऽनन्यसाधारणज्ञानस्य नि स्वार्थायुर्व्वेद निष्ठाया असामान्याध्यवसायस्य च य परिचय प्रदत्त स यथार्थतो विस्मयकर एव। विद्वद्गोष्ठीषु पुस्तकमिद योग्यसमादर लप्स्यत इत्याशास्महे। आयुर्व्वेदशास्त्रस्य (Hindu Medical Science) गवेषणा हि ग्रन्थकृत प्रधान लक्ष्य, तदेवोररीकृत्य विरचितो ग्रन्थोऽयम्। स्वव्ययेन मुद्राप्यायुर्व्वेदप्रचाराय सुधीभ्यो विना मूल्य प्रदीयते ग्रन्थोऽयम्। ग्रन्थकृत एष साधु सकल्प सार्थको भवतु।

(१६०)

श्यामादास-विद्या शास्त्र पीठ परिषद्।

294-3-1, Upper Circular Road, Calcutta.

४-११ ६१

सवहुमाननिवेदनम्—

श्रदेयमहोदय। भवत्प्रेरितवैद्यकवृत्तान्तनामक ग्र थ कृतज्ञतापूर्व्वक गृह्णामि। भवतोऽनन्यसाधारणपरिश्रम उद्योगश्चायुर्व्वेदप्रचारविषये सविशेष कल्याणकरौ नूनम्। पीठपरिषदश्छात्रा अध्यापकाश्च भवद्ग्रन्थद्वारा प्रभूतमुपकृता भविष्यन्तीत्यह मन्ये।

इति विनीत-निवेदकस्य

श्रीविजयकालीभट्टाचार्य्यस्य

श्यामादासवैद्यशास्त्रपीठपरिषदाऽध्यक्षस्य।

(१६१)

१३६१ वङ्गाब्दस्य षड्विंशतितमे-दिवसे 'आर्य्य' पत्रिकाया वैद्यकवृत्तान्तस्य समालोचनाया अनुवाद प्रदीयते।

"आयुर्व्वेदविषये श्रीगुरुपदहालदारेण गवेषणामूलक पुस्तकमेक रचितम्। तस्य सनत्सुजातीय-व्याकरणदर्शनेतिहासेतिग्रन्थद्वय कौस्तुभ मणिरेव मनीषाया।"

(१६२)

Dr M C Chakladar L A M S
Bhisagratna, Vidyabhusan Dacca Vedic Ausadhalaya
Electric Corporation Road
Berhampur (Ganjam)
13 3 55

परमपूजनीय-
श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहाशय श्रीश्रीचरणेषु

सविनय निवेदयति—

प्रार्थिते मे वैद्यकवृत्तान्त कृपया प्रेषितो भवता। पुस्तक प्राप्य कियत् सुखमनुभूत तन्मया वचनानामविषयत्वात् केवल भवते प्रणामशतै र्व्यक्तीकर्त्तु शक्यते। वैद्यकवृत्तान्ते प्रागैतिहासिकयुगादारभ्य वर्त्तमान कालपर्य्यन्त मुनीनामायुर्व्वेदाचार्य्याणाञ्चैतिहासिकवृत्तान्ता सविस्तर मखण्डनीययुक्तिप्रमाणै र्यथा भवता वर्णिता इत पूर्व्वं न तथा कुत्रचिद् ग्रन्थे दृष्टा मया। यावदेव पुस्तकमिद पठ्यते तावदेव समुदेति मनसि मे यदसीमशक्तिशालिनामायुर्व्वेदस्य पूर्व्वाचार्य्याणामृषीणामन्यतम खलु भवानेव। रामायणमहाभारतवद् भवतो वैद्यकवृत्तान्तोऽपि वैद्यकाना नित्यपाठ्यधर्म्मग्रन्थत्वेन पूजितो भविष्यति। भवाश्च तेषा चिरस्मरणीयो भविता।

नि सहायवैद्यकाना परमसुहृद शास्त्रसदाचारसरक्षक वर्त्तमानयुगस्य श्रेष्ठमनीषिणा दातार भवन्त भूयो भूयो नमस्करोमि।

इति प्रणत
श्रीमणीन्द्रचन्द्रदेवशर्म्मा (चाक्लादार)

(१६३)

शिवकालीचतुष्पाठी।
बक्सीबाजार, मेदिनीपुर।

गुणिगणाग्रगण्य श्रद्धास्पद १३।३।५५
श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु—

* * * सविनयनिवेदनम्—

महात्मन्। * * * वैद्यकवृत्तान्ते समाचरिता समग्रविषया आमूल परिदृष्टा मया। * * * श्रीश्रीजगद्गुरु-१००८ शङ्कराचार्य्यमहात्मन शुभागमनमुपलक्ष्य लिखित शास्त्रीयपशुबलिसमर्थन भवतो दशभुजाप्रबन्धञ्च पठित्वा विविधमज्ञानतमो मे विनष्ट जातम्। * * * * मादृशे क्षुद्रबुद्धौ जने पुस्तकमिद नृपतिसत्तकस्य महामूल्य-माणिक्यधनमिव ज्ञानरत्नमेवेति मन्ये। * * *। इति

विनीतस्य श्रीयुद् अमूल्यरतनदेवशर्म्मण
काव्यव्याकरणतीर्थस्य सारयवेदा तरत्नस्यायुर्व्वेदशास्त्रिण।

(१६४)

कविराज श्रीकालिदासचट्टोपाध्याय-वैद्यशास्त्री।

Sri Baidyanath Ayurveda-Bhavan
370, Upper Chitpur Road,
Calcutta-6 18-3-55

सविनय निवेदयति—

मान्यवरमहोदय। भवत्प्रेरित वैद्यकवृत्तान्त प्राप्य सविशेषमानन्दितोऽस्मि। पुस्तकमिद भारतीयचिकित्सापद्धतिविषये गवेषकाणाम् आयुर्व्वेदस्य

च भविष्यदितिहासलेखकाना प्रमाणग्रन्थत्वेन समुपयोगि भविता। आयुर्व्वेदस्य रक्षायै ग्रन्थमिद प्रणीय भवान् समग्रायुर्व्वेदसेवकाना धन्यवादार्हत्वमधिगच्छति नूनम् ।

भवदीय श्रीकालिदासचट्टोपाध्याय ।

(१६५)

H S K College
Dibrugarh, Assam
21 3 55

(मूलपत्रम्)

कालीघट्टवास्तव्यहालदारवशभूषण श्रीयुतगुरुपदहालदारमहोदयेभ्य
सश्रद्धनिवेदनम्—

धीमन्! वैद्यकवृत्तक क्षुरधिया निबद्धतत्त्व पठन्
साश्चर्य्य कुतुकात् स्मरश्च निखिला भैषज्यनिष्णातताम् ।
दाक्षिण्य विमृशश्च विज्ञ नितरा धन्योऽस्मि सौभाग्यवान्
धन्या भारतभूश्च कोविदसभा यत्र त्वया भूषिता ॥ १ ॥
पूर्व्व व्याकरणेतिहासविषये ग्रन्थ लिखित्वाऽद्भुत
प्राप्ता कीर्त्तिरतीव चन्द्रधवला पौरस्त्यपाश्चात्त्ययो ।
कर्णाकर्णिकया श्रुत न पठित कौतूहल जृम्भते
ग्रन्थप्रेषणकर्म्मणा द्विजमणे! वाञ्छा सुनिष्पाद्यताम् ॥ २ ॥

इति वेदशास्त्रीत्युपपदधारिणो डिब्रुगड-
महाविद्यालयसस्कृताध्यापकस्य विश्वासोपनामक-
श्रीयुताशुतोषदेवशर्म्मण ।

(१६६)

Kaviraj Siddheswar Sen, Daltonganj
L A M S, M A S F 24 3 55
Vaidyasiromani, Bhishagratna

सविनयनिवेदनम्—

माननीय महाशय! भवदुपहृत वैद्यकवृत्तान्ताख्यग्रन्थ प्राप्य परमानन्दित उपकृतश्च भवामि। ग्रन्थेऽस्मिन् भवत सुचिन्तितगवेषणा प्रगाढपाण्डित्यञ्च परिलक्ष्य मुग्धोऽस्मि।

भगवच्चरणे भवतो दीर्घायु कामये। इति

भवदीयस्य श्रीसिद्धेश्वरसेनस्य।

(१६७)

Principal Y, D College,
Lakhimpur—Kheri U P
March 8, 1955

सविनयनिवेदनम्—

प्रियमहोदय!

वैद्यकवृत्तान्तमुपायनत्वेन प्राप्य त्वयि कृतज्ञत्व नितरामनुभवामि। पुस्तकस्य प्रतिपत्र भवतो गभीरपाण्डित्यस्य परिश्रमसाध्यगवेषणायाश्च सुस्पष्टलक्षणै समन्वित खलु। * * *

इति भवदीयस्य

श्रीजयदेवसिंहस्य (अध्यक्षस्य)

(१६८)

श्रीसनत्कुमाररायचौधुरी, एम् ए, बि एल्-
एड्भोकेट ।

9, Willliams Lane
Calcutta—9
१ला चैत्र, १३६१ ।

पूजनीय श्रीयुक्तगुरुपदहालदारदर्शनसागर-
श्रीचरणेषु—

सविनयनिवेदनम्—

* * * * * । प्राकृतजनेषु वैद्यकवृत्तान्तस्य चित्तापहारित्वेऽसत्यप्यनुसन्धित्सूना विशेषतो भारतीयकृष्टिसभ्यताविषयकज्ञानलिप्सूना पुस्तकमिदं बहुमूल्यत्वेन समादरणीय भविता। विगलितेऽपि वयसि भग्नस्वास्थ्येन भवता यत् स्वल्पपरिज्ञातविषयेऽस्मिन् मन सन्निविष्ट तद्धि मातृभूमौ भवतो गभीरश्रद्धाया आन्तरानुरागस्य लक्षण प्रकटयति । * *

इति निवेदकस्य
श्रीसनत्कुमाररायचतुर्धुरीणस्य ।

(१६६)

१३६१ वङ्गाब्दीयसौरफाल्गुने 'आयुर्व्वेदपत्रिका'या प्रकाशिता वैद्यकवृत्तान्तस्य समालोचना ।

वैद्यकवृत्तान्त । श्रीगुरुपदहालदारप्रणीत । श्रीभारतीविकाशहालदार-एम् ए बि एल्—इत्यनेन ४७न हालदारपाडा रोड, कालीघाट, कलिकाता -२६—इत्यत प्रकाशित ।

आयुर्व्वेदे प्रामाणिकेतिहासस्यात्यन्ताभावो विद्यते । विपुलमेनमायुर्व्वेदशास्त्रमधिकृत्य कियन्तो ग्रन्था रचितास्तद्वर्णयितु क शक्नोति । अभावमिम

दूरीकर्त्तुमायुर्व्वेदग्रन्थकर्त्तृणा सङ्क्षिप्तविवरणानि ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकृता सन्निविष्टानि। अतो हि ग्रन्थोऽयमायुर्व्वेदग्रन्थादीना सङ्क्षिप्तविवरण समन्वितनामकोष इत्यभिधान युक्तमेव प्रतिभाति। आयुर्व्वेदग्रन्थकाराणा सतत्त्वपरिचयप्रदान दुष्कर खलु। बहुत्र ह्यनुमानत आविर्भावकाला निर्णीया भवन्ति। अत प्राचीनग्रन्थकृता सग्रहकाराणाञ्चाविर्भावकालविषये वैमत्य स्वाभाविकमेव। न हि चिकित्सक श्रीहालदारमहोदय, पर त्वायुर्व्वेदग्रन्थकारपरिचयसग्रहव्यापारे तस्य सनिष्ठ प्रयासो नून विस्मय मुत्पादयत्यस्माकम्। अस्य ग्रन्थस्य पठन हि ग्रन्थकृतो वैदुष्यगाम्भीर्य्य प्रकटयति। आयुर्व्वेदाचार्य्याणा बहवो ग्रन्था नाममात्रेऽधुना पर्य्यवसिता। टीकाकृता समुद्धृतवचनेभ्यो बहुलग्रन्थकाराणा केवल नामान्युपलभ्यन्ते। 'वैद्यकवृत्तान्त'त स्तत्तद्ग्रन्थकाराणा परिचयान् प्राप्य धन्या भवाम खलु वयम्।

ग्रन्थकृत कनिष्ठ पुत्र आलोच्यमानस्य ग्रन्थस्य प्रकाशक। प्रकाशक प्रदत्ततत्पितृदेवपरिचयादवगम्यते यच्छ्रीयुक्तहालदारमहोदय कालीघट्ट महापीठप्रतिष्ठातृवशधर इति। ग्रन्थकार १८७६ खृष्टाब्दस्य १८ जुलाइ वासरेऽजायत। बि एल-परीक्षाया समुत्तीर्णोऽप्यय व्यवहारजीवित्व नागृह्णात्। सस्कृतशास्त्रेषु सविशेषव्युत्पन्नेनानेन बहवो ग्रन्था विरचिता। तेषु महाभारतान्तर्गतसनत्सुजातीयपर्व्वण कालिकानाम्नी टीका व्याकरण दर्शनेतिहासश्चेति ग्रन्थद्वय पण्डितगोष्ठीष्वतिमात्र समादर प्राप्तम्। कोविदा हालदारमहोदय सरस्वतीदर्शनसागरवेदान्तभूषणप्रभृतिविविधोपाधिभि र्भूषितवन्त।

वैद्यकवृत्तान्तप्रकाशनेन ग्रन्थकृताऽऽयुर्व्वेदस्य चिरमनुभूतोऽभाव एको दूरीकृत। अतो हि तस्मै वयमसख्यधन्यवादाञ् ज्ञापयाम। श्रीयुक्त हालदारमहोदयेन वृद्धत्रयीनामक चरक-सुश्रुत-वाग्भटाना विस्तृतमितिवृत्त

मेक संस्कृतभाषाया मुद्राप्यत इति ज्ञात्वा हर्षातिशयमनुभूयतेऽस्माभि । ग्रन्थकारो निरामय सुदीर्घायु सन्नायुर्व्वेदस्य सम्पद वर्धयेदित्यस्माभि- र्भगवच्चरणे प्रार्थ्यते । ५५० पृष्ठसमन्वित सुबृहद्ग्रन्थोऽय ग्रन्थकारेणायु- र्व्वेदसेवकेभ्यो विना मूल्य प्रदीयते । वर्त्तमानसमयेऽदृष्टपूर्व्व खलु दृष्टान्तोऽयम् ।

(१७०)

कविराज श्रीअनन्तकृष्ण-आयुर्व्वेदशास्त्री,
ए, एम्, बि

अक्षयायुर्निकेतन ।
१७१, पञ्चाननतला रोड ।
हावडा ।
२८।१२।१३६१ ।

श्रीचरणे निवेदनम्—

भवत्प्रेरित वैद्यकवृत्तान्त यथाकाल प्राप्तम् । अपठित्वैव ग्र थ प्राप्त्युदन्त प्रेरयितु नाकाङ्क्षति मनो मे । एतद्धि विलम्बकारणम् ।

देशेऽस्माक वर्त्तमानशिक्षापद्धतिं परिलक्ष्यतो नून दूयते भवतो हृदय महत् । युगधर्म्म निराकर्त्तु गृहीतलेखनीको भवानित्यानन्दवार्त्ता खलु । प्राच्य- पाश्चात्त्यमनीषिणा सुचिन्तितमताना प्रतिपत्र समुद्धृतत्वात् पुस्तकस्य गौरव- मधिकतर समृद्ध जातम् । भवतो बहुश्रुतत्व चिन्ताशीलत्वञ्च प्रकटयति पुस्तकमिदम् । कालोपयोगित्वञ्चास्य विस्पष्टम् । साध्यवसाय परिश्रमो भवतोऽवनमयति सप्रश्रय मस्तक मे । * * जगज्जनन्या जराहीन दीर्घायु र्भवत प्रार्थये । इति

आशीर्व्वादाकाङ्क्षिण
श्रीमदनन्तकृष्णदेवशर्म्मण ।

(१७१)

Phatık Lal Das B A , C A P , Chandernagore
Late Dırector, Kanaılal Bıdyamandır 13-4-55
(College Dupleıx)

श्रद्धास्पदश्रीगुरुपदहालदारमहाशयेभ्यो निवेदयति —

महोदय । * * * व्याकरणदर्शनेतिहास-पाठानन्तर भवतोऽसामान्यवैदुष्य परिलक्षयतो मे यो विस्मयोऽभूत् स हि वैद्यकवृत्तान्तपाठेन प्रबलतर सजायते। भवतो गवेषणासामर्थ्यं लोकोत्तर खलु। वैद्यशास्त्रे मे सम्यग्ज्ञानाभावात् पुस्तकस्थितविषयवस्तुषु मतामत-प्रकाशने सामर्थ्याभावेऽपि मे विविधविषयेषु गवेषणाया अद्भुतानुसन्धित्-सायाश्च परिचयमुपलभ्य विस्मितो हतवाक् च सन् भवच्चरणे शिरो मेऽवनमयामि।

भारतवर्षे वैद्यकशास्त्रविषय इयन्तो ग्रन्था विलसन्ति स्म तद्धि नेत पूर्व्वं कदापि कल्पित मया। ग्रन्थकर्त्तॄणा कालनिर्णायकपुरुषविशेषाणाञ्च या परिगणना भवता प्रदत्ता सा ह्यस्माक गवेषणाकर्म्मणि सहायिका भविष्यति। परिगणनायामस्या भवत श्रमस्य पाण्डित्यस्य च गाम्भीर्य्यं नून विस्मय-करम्। जार्म्माणदेशीयपण्डिताना यादृशी ख्याति श्रूयते, देशे नोऽद्य भवति सा सममेव प्रयोज्या। इति

श्रीफटिकलाल दास ।

(१७२)

श्रीश्रीदुर्गा विजयते ।

"भट्टाचार्य्यभवन"
माकडदह, हावडा ।
७इ वैशाख, १३६२

माननीय श्रीगुरुपदहालदारमहोदयसमीपेषु

सश्रद्धनिवेदनम्—

महाभाग । भवत्प्रेरितो वैद्यकवृत्तान्त * * * प्राप्तो मया । कतिपयदिवसै पुस्तकमिदमाद्योपान्त पठितम् । ग्रन्थागारे पुस्तकमिद येषा दृष्टिविषयोऽभूत्, ते हि सर्व्वे पुस्तकमधिगन्तुमैषिषु । भवता यानि सगृहीतदुर्लभविवरणानि प्रकाशितानि, तानि न केवल दुष्प्राप्यपुरातन हस्तलिखितपुस्तकेभ्यो गृहीतानि पर त्वार्षदृष्टिसाहचर्य्येणाज्ञानतमसावृत-युगानामितिवृत्तानि च समाहृतानि । जनप्रवादादयोऽधुना अप्रचलिता जायन्ते, तानपि सयत्न सगृह्य तेषा सरक्षणव्यवस्था विहिता । भवतोऽन्तर्लोकमधितिष्ठति देवी भारतीत्युपलभ्य सश्रद्ध भवन्त प्रणमामि । इति

निवेदकस्य श्रीश्रीधरचन्द्रदेवशर्म्मण
काव्यपाणिनिस्मृतितीर्थोपाधिकस्य ।

(१७३)

बेलतला पार्क ।
पो बेलुरघाट ।
८।१।६२

परमभक्तिभाजनेषु

सविनयनिवेदनम्—

* * * * वैद्यकवृत्तान्तस्य त्वरितपठनेनाप्येतदेव मया समधिगम्यते यच्छ्रीश्रीजगज्जनन्या प्रसादत कुशाग्रीयबुद्ध्या प्राचीनशास्त्र-मन्थनपूर्व्वक यद् भवता सगृहीत तस्य तात्पर्य्यमतिविस्मयकरमेवेति ।

इदानी तनकाले न भवत्ययुक्त भवतो समाख्यान द्वितीयवेदव्यासेति-मानपदेन। * * * इति

प्रणतस्य कविराज श्रीव्रजराजमहन्तस्य
(आयुर्व्वेदशास्त्रिण)।

(१७४)

ॐ

माननीयश्रीलश्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयेषु—

भो कालिकासेवाभृत्कुलोज्ज्वल, भूदेवगौरव, महात्मन्! भवत स्नेहादुपहृत वैद्यकवृत्ता तनामवेय ग्रन्थ सम्प्राप्य चाधीत्य च परमानन्दमश्नुवे, तत्र च शास्त्रीयवलिसमर्थन 'श्रीश्रीदशभुजादुर्गा' इति प्रबन्धद्वयमपि परम रमणीयम्। 'व्याकरणदर्शनेतिहासो' 'वैद्यकवृत्तान्त'श्चेति भवद्विरचित ग्रन्थद्वय समवलोक्य हृदि मे पौराणिकी वार्त्ता काचिज्जागत्ति।

पुरा किल कृतयुगे देवासुरा सर्व्वे मिलित्वा मन्दरशैल मथनदण्ड परिकल्प्य वासुकि मन्थनरज्जुत्वेन सगृह्य समुद्र ममन्थु। तथैवाधुना भवता ह्येकेन ज्ञानदण्ड समाश्रित्य कर्म्मरज्जुसहायेन शास्त्राम्बुधि र्मथित। किं बहुना तदमूल्यरत्नमया ग्रन्थाश्च मूल्य विनैव विद्वत्सु वितीर्य्यन्ते। भवत्येव हि शोभते कर्म्मेदम्। किं वाधिक ब्रूयाम्, प्रार्थये तु केवलम्—

निवसतु तव गेहे चञ्चला पङ्कजाक्षी
विहरतु तव कण्ठे भारती मन्दहासा।
भ्रमतु च तव कीर्त्ति कुन्दपुष्पेन्दुशुभ्रा
विचरतु तव चित्त कालिकापादपद्मे ॥

इति निवेदन

१३६२ वङ्गाब्दीय-सौरज्यैष्ठस्य नवम वासरे। } भवदीयस्य कालीघट्टस्थित श्रीश्रीकालिकादेवायतन पुरोहितस्य चिर कल्याणनिरतस्य ज्योतिर्विनोदोपाधिकस्य श्रीदेवीपददेवशर्म्मण।

(१७५)

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व्वोऽध्यापको विद्वद्वर्य्यो बहु-शास्त्राभ्यासरत श्रीतारानाथ यायतर्कतीर्थमहोदयो वैद्यकवृत्तान्तमधीत्य १६५५ खष्टाब्दस्य २३ जुनदिवसे ग्रन्थकृते पत्रमेक प्रेषितवान् । तदनुवाद —

अशेषसम्मानास्पदेषु

सश्रद्धनमस्कारपूर्व्वकविज्ञापनम्—

भवत्प्रणीत वैद्यकवृत्तान्तमधीत्य सातिशयमानन्दितोऽस्मि । ऐतिहासिक-दृष्ट्या कतिषुचिद् विषयेषु समालोचनाद्वारा यादृशसमाधान समुपनीतो भवान् तद्धि सत्यमतिहृद्यत्वेन प्रतिभाति । वयसि विनिर्गतेऽपि यद् भवत एतादृश परिश्रम शास्त्रनिष्ठा तत्त्वानुसन्धित्सा च समालोक्यन्ते तद्धि श्रीश्रीजगज्जनन्या सुपुत्रे भवति वात्सल्यफलमेव । किमधिकम् * * * * । इति

भवदीयगुणमुग्धस्य

श्रीतारानाथन्यायतर्कतीर्थदेवशर्म्मण ।

पो खडदह, ग्राम—रहडा, नलिनीकलोनी, २४ परगणा ।

(१७६)

श्रीश्रीदुर्गा शरणम् ।

विदितमेवास्ति विद्वद्वरेण्याना विद्यारण्यविचारिणा यत् कालीघट्ट-निवासी अशेषशास्त्रतत्त्वज्ञ' प्रवरहस्यविद् वेदविदामग्रणी श्रीयुक्तगुरुपद-हालदारशर्म्मा महोदयो वेदान्तवेद्यानुभूतिमाप्तो ब्रह्मैव सम्पन्न इति । 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति', 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो'—इत्यादिमहावाक्याना यथार्थानुभवसाक्षिकत्वात् । ते खलु महात्मानो न केवल स्वात्मोत्कर्षाय योगमास्थाय प्रयतन्ते, मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपैश्चित्तप्रसादकै र्लब्धचित्तोत्-

कर्षा स त करतलामलकवद् अखिलतत्त्व प्रत्यक्षीकृत्य जगत्कल्याणाया ऽपि इत्व्रता व्याकरणादिशास्त्रतत्त्व स्वानुभूतिफल प्रकाश्य मूढानाम ज्ञानान्धकारनिरास तत्त्वबुभुत्सूनाञ्च मोद विदधति। इत पूर्व्वमेवा स्माभिस्तै प्रकाशितसनत्सुजातीयपर्व्वव्याख्यान सम्यगधिगतम्। मोक्षशास्त्रे महानुभवस्यास्यैतादृशी व्युत्पत्तिरार्षविज्ञान मोक्षपथसञ्चारश्च विना कथमपि न सम्भवेदित्युदियाय चेतसि नस्तत्रभवति निश्चय। ततश्च व्याकरणजन्मरहस्य नाम ग्र थविशेषोऽस्माक व्याकरणेषु व्युत्पत्तिविशेष-माधित। सम्प्रति च प्रकाशितो वैद्यकवृत्तान्तनामा ह्य कोऽपूर्व्वो ग्रन्थो-ऽस्माभि प्राप्त—'य लब्ध्वा नाधिक लाभ वय मन्यामहे तत'। अत्र च प्रत्नतत्त्वानुसन्धित्सुभि बुधैराकरोऽभिनवो लब्ध। येन प्राक्तनाना-मिदानी तनानाञ्च प्रख्यातगुणनाम्नामैतिह्यमाविष्कृतमास्ते। तेन महानुप-कारो बुधसमाजस्य समजनि सङ्क्षेपतो नव चक्षुरुदमेषि—इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिलेशोऽपि। भगवच्चरणकमलेषु सर्व्वदाऽस्य महाज्ञानिनो महा योगिनो भक्तप्रवरस्य पुरुषायुष स्थिरा शान्तिश्च प्रार्थयामहे। इत्यल-मनल्पजल्पितेन।

निवेदक श्रीनृत्यगोपालतर्कस्मृतिपुराण
काव्यव्याकरणतीर्थ।

१३६२ वङ्गाब्दीय-सौराषाढस्य
द्वाविंशदिवस।

(१७६)

"रायसाहेब"-इत्युपाधिक श्रीकालिदासवन्द्योपाध्यायो 'व्याकरण-दर्शनेतिहास-वैद्यकवृत्तान्त'-समाख्यग्र थद्वय प्राप्य १९५५ खृष्टाब्दस्य ८ जुलाइदिवसे पत्रमिद ग्रन्थकृते प्रेरितवान्। तदनुवादो यथा—

From —Rai Saheb Kalidas Banerjee
Retd Additional Deputy Commissioner,
now special Magistrate

Tikekar Road
Dhantole, Nagpur
8 7 55

श्रद्धेयहालदारमहोदय ।

भवता सादर प्रेरितस्य "व्याकरणदर्शनेतिहास वैद्यकवृत्तान्त" नामक-ग्रन्थद्वयस्य प्राप्तिस्वीकार सानन्द मया क्रियते। यद्यपि नाह संस्कृतज्ञ पण्डित स्तथापि मम पदाधिकारबलेन सर्व्वलोकविश्रुतान् इलण्डस्थित-"अक्सफोर्ड"-विश्वविद्यालयाध्यापकाना डाक्तारवारोज्प्रभृतीना कतिपयाना विशिष्टपण्डिताना सन्दर्शने सौभाग्य मेऽभूत्। तेषा ज्ञानगाम्भीर्य्यम् अतिमानवप्रतिभात्वेन प्रत्यभासत मे। व्याकरण वैयाकरणादिविषये-ष्वीदृशविस्तीर्णविवरणादात्मकज्ञानस्यातिमानुषे सम्भवान्मन्येऽह यत् कयाचिद्दैवकृपया नून समुद्भासिता भवत प्रज्ञेति। * * *

इति भवदीयस्य
श्रीकालिदासवन्द्योपाध्यायस्य।

श्रीश्रीकाली

शास्त्रीयपशुबलिसमर्थनम् ।

श्रीश्रीजगद्गुर्व्वष्टोत्तरसहस्र-श्रीशङ्कराचार्य्यपादानामभिवादनोपलक्ष्येण वङ्गीयब्राह्मणसभाया व्यक्तमहामहोपाध्यायोपाधिकस्य श्रीपञ्चाननतर्करत्न सकलदर्शनाचार्य्यमहोदयस्य सभापतित्वे कालीघट्टवास्तव्येन श्रीगुरुपद-हालदारसरस्वतीदर्शनसागरेण प्रदत्तमभिभाषणम् ।

६ आश्विन १३४२ ।

ब्राह्मणसभा ।

१०४ न सारकुलार रोड् । कलिकाता ।

ॐ भू र्भुव स्वरिति तत्सवितु र्वरेण्य
भर्गो निसर्गविमल परमस्य विष्णो ।
देवस्य धीमहि धियोऽधिगत वय यो
यत्नान्न ईहितमतीश्च प्रचोदयाद् ॐ ॥
श्रीमत्सुरासुराराध्यचरणाम्बुरुहद्वयाम् ।
चराचरजगद्धात्री कालिका ता नमाम्यहम् ॥

श्रीकाञ्चीकामकोटिमठाधीश-श्रीमच्चन्द्रशेखरसरस्वतीमहात्मनश्चरणार-विन्दे भक्त्युपहार मे समर्पयितु सौभाग्य पुनरद्य सप्राप्त मया । एषोऽष्टो-त्तरसहस्रसख्यक श्रीशकरचार्य्यत्वेनाभिहितो भवति, यतो शालग्रामशिलाया विष्णोराविर्भाववदेतस्मिन् भगवत शकराचार्य्यस्याविर्भावो विद्यते । ऐतिह्यवित्पण्डिता आहु —'अमुकसमये शकराचार्य्यस्तिरोदध' इति । अस्माभिस्तु समालोक्यते तस्य भगवत शकराचार्य्यस्य काञ्चीमठाधिपति-परम्परात्वेन शाश्वती समा वर्त्तमानत्वम् । शृङ्गे रिप्रभृतिभि र्मठैरुज्जीवितेष्वा-

चार्य्यशिष्येष्वपि काञ्चीमठाधिपतय साक्षाच्छकराचार्य्यमुज्जीवयन्त आसते ।

भगवाञ्छकराचार्य्यो जगद्गुरुरित्यस्माभिरभिधीयते । पूर्व्वं मनसि मया विचिन्तित यदय शकराचार्य्यो जगद्गुरुरिति किं सत्यमुत वा स्तुतिवादमात्रमिति । अथैकदा दृष्टिपथ मे समायात यत् सुदूरपाश्चात्य देशभागे डाक्तारपाउल्डयसेननामकेन केनचिज्जार्म्माणदार्शनिकविद्वज्जने नोद्घुष्यते—"कथ हि शकराचार्य्यो भारतीयरत्नत्वेनाभिहितो भवति, सार्व्वलौकिक रत्न हि स इति वक्तुमुचितमिति । य कोऽप्यसृक्पिशित-विशिष्टो जीवो मनुष्याकृत्या पृथिव्यामस्यामुत्पन्न उत्पत्स्यते वा, स जीवश्चेद् विद्योत्कर्षमधिगच्छेत्, तदा शकराचार्य्यस्तस्यैव हि वैभव त्वेन ग्रहीतु नून शक्यते । विभिन्नदेशीयाना कविवराणा पद्यानि यदा पठ्यन्ते तदा ह्युपलभ्यते मया यत् तेषु पद्यविशेषेषु विकीर्य्यन्ते परम ज्योतिराचार्य्यपादैरिति । इति हेतो समधिगत मया परस्मिन् काले यच्छकराचार्य्यो हि जगद्गुरुरिति सत्यम्, यत एते वैदेशिका मनीषिण* स्तस्य शिष्यस्थानीयत्व भजन्त इति ।

---

* जार्म्मानप्रदेशीयो विश्वकवि Goethe-महोदय आह—

'Let me tell you what is man's supreme vocation,
There was no world it is my creation,
It was I who raised the sun from out the sea,
The moon began its changeful course with me'

इति ।

आमेरिकाप्रदेशीयकविवर आर्, डब्लु, एमारसन (R W, Emerson) महोदयो वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थं आह—

'They reckon ill who leave me out,
When me they fly I am the wings,

जायते न शास्त्र लुप्तप्रायमित्यधुना कथ्यते जनै । अस्माक मते तु मतवाद आचार्य्यस्य चेष्टते ग्रसितु जगत् । न ह्यतिरञ्जित वचनमेतद् यतो निखिलदेशाना दार्शनिकपण्डिता सुतुङ्गभूमिकामारुह्य शकराचार्य्य-पादाना मतवादेन दीक्षिता भवन्तो दृश्यन्ते । नन्वत्र वक्तव्यमवश्यमेव यद् वेदाना हृद्गताशयमाश्रित्य प्राचीना ऋषय साधनरहस्यत्वेन यद् गुह्यममन्यन्त तद्धि न आचार्य्यपादै मादृशाना प्राकृतजनाना पुर• केवल मुद्घाटितमेव ।

अत्र कैश्चन वक्तु शक्यते यदाचार्य्यस्य मतवादश्चेद् जगत सकल सम्प्रदायान् ग्रसितु स्पर्द्धते तदा द्वैत द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैताऽचिन्त्यभेदाभेद वादा भारते प्रचरन्त कथ दृश्यन्ते, वर्त्तमानजगद्गुरुरपि कथ वा न यतते

I am the doubter and the doubt,
And I the hymns the Brahmin sings

I am the owner of the sphere,
Of the seven stars and the solar year,
Of Caesar's hand and Plato's brain
Of Lord Christ's heart and Shakespeare's strain'

इति ।

Emily Bronte नामककविवरो ब्रह्मभावभावित सन्नाह—

'Though earth and man were gone,
And suns and universes ceased to be,
And Thou wert left alone,
Every existence would exist in thee.' इति ।

कश्चिद् भारतीय कविराह—

'बान्धवा सकला लोका स्वदेशो भुवनत्रयम्' इति ।

स्वसम्प्रदायेऽन्तर्भावयितुमेतान् विभिन्नमतवादिन । अस्य प्रतिवचनत्वेन ब्रूम —न हि कदापि विधातुमिच्छति प्रकृते विपर्य्ययमीदृशा महापुरुषा इति । ऐश्वर्य्यंव तो ये जनास्ते कदापि स्वेच्छया नाचरन्ति प्रातिकूल्य भगवदिच्छाया । अधिकारिविशेषेभ्यो बहुधोपदिष्ट शास्त्रेष्विति ज्ञात्वैव तैरुक्तम्—

"स्वसिद्धा तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्पर विरुध्य ते तैरय न विरुध्यते ॥
अद्वैत परमार्थो हि द्वैत तद्भेद उच्यते ।
तेषामुभयथा द्वैत तेनाय न विरुध्यते ॥" इति ।

साम्प्रदायिकविप्लवविध्वस्ते समये बलिनिवारकाभियानत्रस्तेषु वङ्गेषु जगद्गुरुभि पदार्पण कृतम् । अतो बलिविषयकस्य प्रश्नस्यावसरेऽस्मि न्नुत्थापनमप्रासङ्गित्वेन न ग्राह्यम् । सुप्राचीने काले धर्म्मा मूर्त्तिमत्या महिंसाया साख्याचार्य्य पञ्चशिख आविर्बभूव । तेन हि प्रथम 'मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानी'ति श्रुत्या सह 'वायव्य श्वेतमालभेत' 'अग्नीषोमीय पशु*मालभेत' इत्यादिश्रुतीनामुत्सर्गापवादत्वमनङ्गीकृत्य तेषा विषयभेद प्रकल्प्य यज्ञियपश्वालभ्भनमीषत्पापजनकत्वेनोद्घोषितम् । स तु गार्हस्थ्याश्रमिणा यज्ञियपश्वालम्भननिवारण कदापि नोपदिदेश । वाचस्पतिमिश्रकृततत्त्वकौमुद्या मतवादोऽय सम्यक् प्रपञ्चित । मीमासकास्तु पञ्चशिखमतमनादृत्य वदन्ति—'मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानी'त्येक उत्सर्ग, 'वायव्य श्वेतमालभेते'ति तस्यापवादविशेष । उत्सर्गापवादयोरपवादो बलीयानिति न्यायेन श्रुतिनिर्द्देशाद् यत् पश्वालम्भनमनुष्ठीयते तत्र किमपि पाप न कदापि प्रसज्येतेति ।

* पशु छागम् । अनादेशे पशुश्छाग इत्युक्ते (तिथितत्त्वम्) ।

अधुना सूनानिकायेषु (in slaughter houses) जीवहननस्य पक्षपातावलम्बिना केनचिन्नवीनसम्प्रदायेन देवमुद्दिश्य पशुबलिं निवारयितु निर्बन्धातिशय प्रकटीक्रियते। सम्प्रत्यनेन सम्प्रदायेन हिन्दुस्थानाच्छ्रीरामचन्दशर्म्मनामको 'मित्रस्याह चक्षुषा सर्व्वाणि भूतानि समीक्षे'—इतिमन्त्रेण दीक्षित कश्चिद् युवकपण्डितोऽत्रानीत। कालीघट्टे यावत् पशुबलि नात्यन्ताय प्रतिषिध्यते तावदहमाप्राणपात प्रायोपवेशन समाचरिष्यामि—इति प्रतिज्ञात तेन पण्डितयुवकेन।

'मित्रस्याह चक्षुषा सर्व्वाणि भूतानि समीक्षे'—इति मन्त्रो यजुर्व्वेदे कस्मिन् प्रकरणे समाम्नात, कुत्र वास्य विनियोगादयो भवन्तीति विषये नितान्त जोषमास्तेऽसौ सम्प्रदाय। ह्यमेधयागे पश्वालम्भनादे पर 'ॐ द्यौ शान्तिरन्तरिक्ष शान्ति'—इत्यादिशान्तिमन्त्रे पठिते यजमानो भावयति—"दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्व्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्। मित्रस्याह चक्षुषा सर्व्वाणि भूतानि समीक्षे"—इति।

ननु, पशुशतानि हत्वा यजमानेन कथ विभाव्यते यत् सर्व्वं एव त मित्रस्य चक्षुषेव पश्यन्तु, सोऽपि सर्व्वान् मित्रस्य चक्षुषेव पश्येदिति। न हि विधत्ते पशुप्राणविमोचन यजमान। समामनति चात्र भगवती श्रुतिरपि—'हिरण्यशरीर ऊर्द्ध्व स्वर्गलोकमेती'ति। तद्धि यजमानो मन्त्र पठत्युपकर्णं पशो—'न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभि सुगेभिरि'ति। इष्टं तच्छ्रौतोद्घोषणा पूर्व्वमीमासायामुक्तम्—"ननु, कथ पशुप्राणवियोजनरूप तन्मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारत्वे हिंसालक्षणे सत्यप्यहिंसा स्यात्? न च तदरक्षणरूपत्वादहिंसा। व्रणदाहच्छेदयो र्दाहच्छेदरूपत्वेऽपि व्रणिरक्षणवत् पशुप्राणविमोचनरूपस्य सञ्ज्ञपनस्य हिंसात्वेऽपि तद्रक्षणत्वोपपत्तेरि"ति। पशुविषयेऽप्येव हि बोध्यम्। तथा हि भगवान् मनुरपि स्मरति—"तस्माद् यज्ञे वधोऽवध"

इति। सञ्ज्ञपनकाले पशुनादौ कष्टमनुभूयत इति सत्य, तत पर तु तेन सुखमनुपम प्राप्य सर्व्ववेदना विस्मर्य्यते। मन्ये—एवविधशास्त्राशय प्रभावितेन वङ्गीयकविवरेण रवीन्द्रनाथेनोक्तम्—

स्तनादपसृतो भूत्वा चाक्रन्द्यते भिया शिशु।
आश्वस्यते पुन प्राप्य मुहूर्त्तेन स्तनान्तरम्॥ इति।

यज्ञियपशुरय न हि साधारणपशुत्वेन विविच्यते। शास्त्रेणाय विराट् पुरुष इति निर्द्दिष्ट। अत पुरुषसूक्ते समाम्नातम्—"सप्तास्यासन् परिधयस्त्रि सप्त समिध कृता। देवा यद् यज्ञ तन्वाना अबध्नन् पुरुष पशुम्॥" इति। न केवल यज्ञे पर तु दुर्गोत्सवेऽपि यजमान पशु शिवरूपत्वेन कल्पयन् वदति—

"रक्षार्थं बन्धनस्थोऽसि मुक्तये मोचितो मया।
देव्या प्रीतिं समुत्पाद्य स्वर्ग गच्छ पशूत्तम॥" इति।

अस्यायमाशय—तस्मिन् पशौ प्रीता सती देवी निरतिशय सुख तस्मै प्रदास्यतीति। अहो चित्तचमत्कारि भावैश्वर्य्यं मन्त्रस्य। न हि केवल तद्विद्यते मन्त्रवर्गेऽपि तु वङ्गीयकविवरेणास्तिक्यबुद्धिना चैकदा भाषितम्—

स्तनात् स्तनान्तर यो हि मातृपाणि स कर्षतीति।

हिन्दुस्थानस्य नवीनोऽय सम्प्रदायो वलिनिमित्त स्तम्भकाष्ठ नापसारयन् कार्य्यान्तरेषु व्यापृतो न भविष्यतीति श्रूयते। हिन्दुधर्म्मा वलम्बिनामाननेषु न कदापि शोभते वचनमिदम्। किमेते तदा जैना उत वा जैनभावापन्ना हिन्दुधर्म्मावलम्बिन। यद्वा भवतु, सर्व्वथा नैव ज्ञातमेतेषा यन्नाय साधारणस्तम्भविशेष इति। रक्षितुमिम रक्षक-श्रेष्ठत्रय सदैव विनियुक्त वर्त्तते। अतो हि स्तम्भोऽय देव्या दृष्टिगोचरे स्थाने प्रोथितोऽस्ति। देव्याश्च सम्मुखस्थद्वारोद्घाटनात् पूर्व्वं बलिकर्म्म न समारभ्यते। एतत्स्तम्भधारणपूर्व्वक यजमानश्चोच्चारयति—

"स्तम्भ त्व शिवरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा ।
देव्या दृष्टिप्रदानेन सदा त्वमचलो भव ॥
स्तम्भमूले वसेद् ब्रह्मा स्तम्भाग्रे च महेश्वर ।
स्तम्भमध्ये स्वय विष्णुस्तस्मात् त्वमचलो भव ॥" इति ।

अत एवासाध्यसाधनव्यापारे कथमेतावान् प्रयत्नोऽस्याभिनवसम्प्रदायस्य । किं ते स्तम्भलग्नस्य पशो कातराक्रोशेन विचलिता सन्तो हिन्दुधर्म्मे निर्घात प्रदातु समुद्युञ्जते ? यद्येतदेव भवति, तर्हि भवति तेभ्यो दृढमेतन्न प्रतिवचन यन्न हि विधुरत्वेनाक्रोशति पशुरयमिति । तस्य तु खमयजीवित-शर्व्वरीं प्रभातकल्पा विलोक्य कवे र्भाषाया तेन हि सगीयते—

साम्प्रतत्व हि यावत् किं तावज्जीवितमुच्यते ।
अक्ष्णो निमेषवद्धि तत् क्षणत्वमेव केवलम् ॥
मृतभारो ह्यतीतस्य पृष्ठे तस्यावतिष्ठते ।
कुत्रापि च कदापि च तस्यावधि र्न विद्यते ॥
यावद्वर्षं हि जीवामस्तावद्वर्षं मृता वयम् ।
पल पल तु ह्यस्माक भवति मरण ध्रुवम् ॥
जीवन्मृता वय सर्व्वे वसामो मृत्युसद्मनि ।
मरण कस्य नामेति नास्माभि र्ज्ञायते पुन ॥ इति ।

सनातनधर्म्मावलम्बिना धर्म्मकर्म्माणि वेदवाससा चिरमाच्छादितानि वर्त्तन्ते । पुरा याभिरुन्मार्गगामिनीभि र्हिन्दुसन्ततिभिरेतद्वेदरूपवास परित्यक्त ता हि दिगम्बरजैनत्वेन प्रसिद्धा अभूवन् । तस्मिन् समये श्वेताम्बरजैना नोद्बभूवु । तथा च विष्णुपुराणे—

"ततो मैत्रेय ! तन्मार्गवर्त्तिनो येऽभवन् जना ।
नग्नास्ते तै र्यत स्त्यक्त त्रयीसवरण वृथा ॥" इति ।

नग्ना (क्षपणका दिगम्बरा वा) । त्रयीसवरणस्य वेदरूपवासस इत्यर्थ ।

अत एव जैनाना वेदविद्वेषित्व न हि विचित्रम् । इतिहासादवगम्यते यद् इदानीन्तनकालात् त्रिसहस्रवर्षेभ्य जैना हिन्दुधर्म्म समूलघात हन्तु वेदादिशास्त्राणि निन्दन्त आसते स्म । तेषु राज्याधिकारे स्थितेषु हिन्दुधर्म्मो महत् प्रपीडन सेहे । जैनधर्म्मावलम्बिन शाक्यक्षत्रपस्य राज्यसमये मीमासक आदित्यदेवो (शबरस्वामी) यागप्रचारकर्म्मणि यतमानत्वाद् दण्डार्हो भूत्वा शबरसम्प्रदाय शरण प्रपेदे । परस्मिन् काले तस्य पुत्रेण विक्रमादित्येन शाक्यक्षत्रपे विताडिते सति स (शबरस्वामी) मीमासाभाष्यकारशबरस्वामित्वेन प्रसिद्धिं लेभे । उद्द्योतकरभारद्वाज-कुमारिलभट्ट भगवच्छङ्कराचार्य्यादिभि जैनदर्शनस्य मिथ्यात्वे प्रतिपादिते ते (जैना) क्षीयमाणद्युतित्व गता । कालप्रभावात्त्वधुना हिन्दुस्थाने बहूना जैनाना हिन्दुभावापन्नत्वाद् अनेकेषा हिन्दूना पुन जैनभावप्रभावित-त्वाच्च ते सर्व्वे परस्पर वैवाहिकादिसूत्रै समाबद्धा सन्ति । एते वेद विद्वेषिणो भूत्वा सनातनधर्म्माङ्गच्छेदे यतमाना वर्त्तन्ते । श्रूयते च— वेदादिशास्त्रमुल्लङ्घ्य पिहिताया बलिप्रथाया प्रागुक्तै जैनै हिन्दुदेवदेव्यो ग्रहणीया भविष्यन्ति, जैनैश्चैव समाचरिते हिन्दुब्रुवा बलिनिवारणे यतिष्यन्त इत्येवसन्धिसूत्रेणाबद्धा इमे जना इति । अतो ह्यधुनैषा स्वस्वोद्देश्य येन कार्य्यं पर्य्यवसित स्यात् तेन हि डाक्तार-आक्लेसरिया प्रभृतिनेतृणा शरण प्रपन्नास्ते ।

भारते वैष्णवसम्प्रदाय आवहमानकालमवतिष्ठते । तैस्तु वेदोक्ताना तन्त्रोक्ताना वाऽनुष्ठानादीनामङ्गच्छेदे न कदापि निर्बन्ध प्रदर्शित । एषामहिंसाव्रत योगिनामिव सार्व्वभौमम् । अतोऽर्थक्रीतनिर्धनानामसृजा मत्कुणाना गन्धकीटाना वा तृप्तिसाधनेन पुण्यमेते नार्जयन्ति । एष वैष्णवसम्प्रदायो देवोद्दिष्टपशुबलौ न विप्रतिपद्यन्ते । श्रीमद्भागवते हि । स्मर्य्यते—"तथा पशोरालभन न हिंसे"ति । प्रतिपक्षैरुच्यते चेद्—अमुना

वाक्यांशेन देवमुद्दिश्य पशुत्यागोऽभिप्रेतो न पुन पशुहननमिति, तदा पशुहननमधिकृत्य भागवतस्य मतामत विचारयितव्य भाष्यटीकादि-सहायेनास्य व्याख्या च कर्त्तव्या ।

एकदा श्रीवृन्दावने महर्षय आङ्गिरसयज्ञमीजिरे । भगवान् यशोदा नन्दन श्रीकृष्णो लीलया तेषा यज्ञियान्नग्रहणाय गोपबालकानाह—"भ्रातर । ऋषीणा समीप गत्वा यूयमन्न याचध्वमि"ति । गोपबालकाश्चिन्तयामासु र्यन्महर्षयश्चेदन्नदाने द्वैधीभाव गच्छेयुस्तदास्माभि र्वक्तव्यम्—सौत्रामणीयाग विना यज्ञान्तरेषु दीक्षिताना पशुबलिकर्म्मणि समाप्तेऽन्नदान न दोषमावहतीति । एव स्थिरीकृत्य त ऋषिसमीप गत्वा प्रोचु —

"दीक्षाया पशुसस्थाया सौत्रामण्याश्च सत्तमा ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥" इति ।

पशुसस्था पशुबलि । अस्य व्याख्यावसरे परमवैष्णवाचार्य्य सर्व्वज्ञ श्रीधरस्वामी प्राह—"पशुसस्थाया अग्नीषोमीयपश्वालम्भनादि"ति । पशु शब्देन नूनमत्र छाग एव लक्षित । तथा हि शास्त्रनिर्द्देश —"अनादेशे पशुश्छाग" इति (तिथितत्त्वधृतवचनम्) । तात्पर्य्यमस्य छागशब्द-व्युत्पत्त्यैव स्फुटीभवति । छायते देवालये छिद्यत इति छोधातो र्गन्प्रत्ययेन च्छागशब्दो निष्पन्नो भवति ("छापूखडिभ्य कित्—उण् १।१२३) । बलिकर्म्मणि न हि च्छागस्यानुकल्पोऽजो भवति, अजबले शास्त्रविगर्हित त्वात् । शृङ्गयुक्तश्छागस्तद्रहितोऽज इति च्छागाजयो र्भेद । मतमेतद् वेदभाष्यकारसायणाचार्य्यस्यानुमोदितम् । यद्वा भवतु, स्पष्टमेतदधुना यद् भगवान् वसुदेवतनयो गोपबालकाश्च पशुबलौ दोष न ददृशु ।

महर्षि कृष्णद्वैपायनो नारायणकल्पत्वेन गृह्यतेऽस्माभि । उक्तिश्च वर्त्तते—'शङ्कर शङ्कर साक्षाद् व्यासो नारायण स्वयमि'ति । स कृष्णद्वैपायन प्रागुक्तपञ्चशिखादिसाख्याचार्य्याणा मतेनोच्यते चेद् यद्

यज्ञियपशुहननमीषत्पापजनकमिति तर्हि ब्रूम — तन्न, यतो यज्ञियपशुहननेषु भगवती श्रुतिरेव प्रमाणमिति। अस्य सूत्रस्य शारीरकभाष्ये भगवत्पादा शकराचार्य्याश्चाहु —"अय धर्म्मोऽयमधर्म्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारण-मतीन्द्रियत्वात् तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन् देशे काले निमित्ते च यो धर्म्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्म्मो भवति। तेन न शास्त्रादृते धर्म्माधर्म्मविषय विज्ञान कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म्म इत्यवधारितम्। स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम्? 'न हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि'—इति शास्त्रमेव भूतविषयाया हिंसायामधर्म्म इत्यवगमयति। बाढम्। उत्सर्गस्तु स, अय चापवाद — 'अग्नीषोमीय पशुमालभेते'ति। युक्तमेवोक्तमाचार्य्यपादै। यच्छास्त्र पञ्चसूनाजनितपापनिवृत्त्यर्थं सोत्कण्ठ व्यवस्थापयति महायज्ञपञ्चक तेन हि पुन र्दैवतामुद्दिश्य पशूपयाचितक व्यवस्थितम्। अत एव कथमस्मात् पापमाशङ्क्यते?

एकादशखृष्टशताब्दीयो वैष्णवचूडामणि र्विशिष्टाद्वैतवादी श्रीरामानुजाचार्य्य प्रागुक्तसूत्रव्याख्यावसरे तस्य श्रीभाष्ये प्राह—"सर्व्ववर्णाना स्वधर्म्मानुष्ठाने परमपरिमित सुखमि'ति (२।२२।२)। अस्यायमर्थ। "सर्व्व-वर्णानाम्" इत्यादिनाऽऽपस्तम्बीयप्रमाणवचनेन रागमूलकयागादिकर्म्माङ्ग भूतपश्वालम्भनेन नास्ति कश्चिदपि हिंसालेश, आलम्भनेन रक्ष्यते पशुरेवेति श्रुतिनिर्द्देशात्। व्यावहारिके स्थलेऽपि चिकित्साया रोगिणो दु खप्रदानस्य हेतुभूतेऽपि वैद्ये सर्व्वे त रोगिणस्त्रायकमेव मन्यन्ते ततश्च सर्व्वेषा स पूजितो भवति। पर तु दु खप्रदातृत्वान्नहि चिकित्सक कदाप्यभियोगार्हो भवति।

"निमात्"-सम्प्रदायप्रवर्त्तक एकादशखृष्टशताब्दीयो द्वैताद्वैतवादी निम्बादित्याचार्य्यो वृन्दावनस्थितध्रुवपर्व्वते सिद्धिं लेभे। जयदेवश्चैतन्य-

देवश्चास्यैव भावेन प्रभावितावभूताम् । निम्बर्काचार्य्योऽस्य नामान्तरम् । स हि वेदान्तसूत्रोपरि "वेदान्तपारिजातसौरभ"-नामक भाष्यमेक रचयामास । प्रागुक्तसूत्रव्याख्यावसरे निम्बार्काचार्य्य आह—"ज्योतिष्टोमादेर शुद्धत्व नास्ति विधिशास्त्रात्"—इति ।

१३-१४ खृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरे दक्षिणापथान्त पातिवेलिनामकग्रामे मध्वगेहभट्टाद् वेदवत्या समजनि द्वैतवादी मध्वाचार्य्य । अय मध्वाचार्य्यो वेदान्तोपरि पूर्णप्रज्ञदर्शनाख्य भाष्यमेक प्राणैषीत् । भाष्येऽस्मिन्नुक्त सूत्रव्याख्याया तेन लिखितम्—"हिंसारूपत्वात् पापस्यापि सम्भवाद् दुःख च भवत्विति चेन्न शब्दविहितत्वात् । हिसा त्ववैदिकी या तयाऽनर्थो ध्रुव भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवाऽनर्थ कथञ्चनेति वाराहे" इति ।

मध्वाचार्य्यात् पर षोडशखृष्टशताब्द्या शुद्धाद्वैतवादी वल्लभाचार्य्य आविर्बभूव । वल्लभाचार्य्य श्रीश्री√गौराङ्गमहाप्रभो समकालिक आसीत् । प्रसिद्धिश्च वर्त्तते यद् वृन्दावनेऽनयो परस्पर दर्शन बभूवेति । श्रीश्री√बालकृष्ण एव वल्लभाचार्य्यस्योपास्यदेवताऽऽसीत् । वल्लभाचार्य्येण वृन्दावने श्रीनाथस्य मन्दिरमेक प्रतिष्ठापितम् । वेदान्तोपरि चाणुभाष्य-नामक भाष्यमेकमनेन विरचितम् । अत्र चैतत् सूत्रोपरि लिखितमस्ति—"सस्कारेणैव शुद्धिरि"ति ।

१५-१६ खृष्टशताब्द्योरचिन्त्यभेदाभेदवादी श्रीश्री√गौराङ्गमहाप्रभु र्विष्णोरवतारत्वेन गृह्यते । तस्य स्वय लिखिते ग्रन्थेऽविद्यमानेऽपि बलदेवविद्या-भूषणकृतगोविन्दभाष्ये तस्य मतवादा सन्निवेशिता सन्ति । उक्तसूत्रोपरि गोविन्दभाष्यकारेणोक्तम्—"धर्म्मत्वाधर्म्मत्वयो र्वेदैकगम्यत्वाद् वेदेनैव हिंसानुग्रहात्मकस्येष्ट्यादे र्धर्म्मत्वावधारणाद् नाशुद्ध तदिति । न च मा हिंस्यादिति निषेधात् पाप हिंसेति वाच्यम् । उत्सर्गो हि स"—इति ।

अयमाशय —यज्ञीयहनन विशेषनियमतोऽनुष्ठीयत इति। अतोऽस्य भाष्यस्य टीकाकार आह— मा हिंस्यादि'ति श्रौतवाक्याद् यज्ञेतरपशुहिंसा निषिध्यते। अग्नीषोमीयादियज्ञे तु हिंसैव विहिता भवतीति।

शास्त्रोक्तहिंसाविषये विशिष्टानामेतेषामाचार्य्याणा मतामत विलोक्य वैष्णवसम्प्रदायो न कदापि पश्वालम्भन नानुमेनिरे। वैष्णवा स्वय निरामिषाशिनोऽपि वेदविहितकर्म्मसु पशुबलिं विदधते यतो वैदिककर्म्मणा नानुकल्पो विद्यते, विद्यते तु तान्त्रिककर्म्मणाम्। तान्त्रिकानुष्ठानेषु यद्यपि तेषा कैश्चिद् इक्षुकूष्माण्डादयो बलिरूपेणोत्सर्गीक्रियन्ते तथापि शाक्ताना पशुबलौ विघ्न विधातु यतमानास्ते कदापि न दृश्यन्ते। न हि तन्त्र विरोधिनो वैष्णवा। तथा हि स्मर्य्यते श्रीमद्भागवतस्यैकादशस्कन्धान्तर्गत एकादशाध्याये—

"यात्राबलिविधान च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्॥" इति।

अपि च तत्स्कन्धस्य सप्तविंशतितमेऽध्याये पुनरुक्तम्—

"वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मख।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मा समर्च्चयेत्॥" इति।

या केवलवेदोक्तमन्त्रैरनुष्ठीयते सा पूजा वैदिकी, या केवलतन्त्रोक्तै सा तान्त्रिकी, या चोभयविधमन्त्रै सा मिश्रपूजेत्यभिधीयते। वङ्गेषु बौद्ध पालेभ्य पर वल्लालसेनस्य राज्यकालात् प्रभृति वैष्णवसम्प्रदाये मिश्रपूजैव नितरा प्रचरन्ती वर्त्तते। वराहपुराणे भगवता वराहेणाप्युक्तम्—

"एतज् ज्ञात्वा तु विद्वद्भि पूजनीयो जनार्द्दन।
वेदोक्तविधिना भद्रे आगमोक्तेन वा बुधै॥" इति।

स्कान्देऽपि समर्थित मतमेतत्।

वैष्णवेषु वैदिकतान्त्रिकवलिविरोधाभावस्य विद्यतेऽन्यत् कारणमेकम् । विष्णुपुराणीये तृतीयांशस्थितेऽष्टादशाध्याये यत् स्मृत तात्पर्य्यतस्तत् प्रदीयते —'असुराणा स्वधर्म्मनिरतत्वान्न हि देवास्तान् विजेतु शेकु । अतस्ते भगवद्विष्णुसमीप गत्वाऽऽत्मनिर्व्वेद निवेदयामासु । तच्छ्रुत्वा भगवान् नारायणस्तत्प्रतीकारार्थं स्वतेजस समुद्भूत मायामोहनामक पुरुषमेक मसुरेभ्य प्रेरयामास। मायामोहश्च वेदादिविहितकर्म्मभ्योऽसुरान् परि भ्रशयितुमाह—

'स्वर्गार्थं यदि वाञ्छा वो निर्व्वाणार्थमथासुरा ।
तदल पशुघातादिदुष्टधर्म्मैं र्निबोधत ॥
विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छथ ।
बुध्यध्व मे वच सम्यग् बुधैरेवमुदीरितम् ॥
जगदेतदनाधार भ्रान्तिज्ञानार्थतत्परम् ।
रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसङ्कटे ॥" इति ।

उद्दीपकगुप्तचर इव (like an agent provocateur) मायामोहो ऽसुरान् प्रोत्साहयामास। असुराश्चाभिनवधर्म्ममिम प्रचारयितु वेदादि-शास्त्राणि निन्दन्त परस्परमेव कथयामासु —

"नैतद् युक्तिसह वाक्य हिंसा धर्म्माय नेष्यते ।
हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥
यज्ञैरनेकै र्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।
सस्यादि च समित्काष्ठ तद्वर पत्रभुक् पशु ॥
निहतस्य पशो र्यज्ञे स्वर्गप्राप्ति र्यदीष्यते ।
स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥
तृप्तये जायते पुसो भुक्तमन्येन चेत्तत ।
दद्याच्छ्राद्ध श्रद्धयान्न न वहेयु प्रवासिन ॥" इति ।

असुराणामेव वाक्यालापमाकर्ण्य मायामोह कृतार्थं सन् विष्णुसमीप प्रत्याजगाम। असुरै शास्त्रोक्तयागादिकर्म्मसु परित्यक्तेषु यद् यज्ञघटे तद्विषयिणी पौराणिकी वार्त्ता वैष्णवे वर्णिता दृश्यते—

"ततो देवासुर युद्ध पुनरेवाभवद् द्विज।
हताश्च तेऽसुरा देवै सन्मार्गपरिपन्थिन ॥
स्वधर्म्मकवचस्तेषामभूद् य प्रथम द्विज।
तेन रक्षाऽभवत् पूर्व्वं नेशु र्नष्टे च तत्र ते ॥
ततो मैत्रेय! तन्मार्गवर्त्तिनो येऽभवञ् जना।
नग्नास्ते तै र्यत स्त्यक्त त्रयीसवरण वृथा ॥" इति।

वेदवत् तन्त्रमपि प्रामाणिक शास्त्रम्। एतमुक्तौ न कोऽपि दोष गृह्णाति। हारितादिमुनिभि र्माधवाचार्य्यकुल्लूकभट्टादिमनीषिभिश्चापीद-मभ्युपगतम्।

तथा च बृहद्धर्म्मपुराणे शिव प्रति भगवतीवचनम्—

"आगमस्य भवान् कर्त्ता वेदकर्त्ता स्वय हरि।
आदावागमकर्त्तृत्वे भवान् वै विनियोजित ॥
पश्चाद्वै वेदकर्त्तृत्वे हरि सम्यग् नियोजित।
आगमश्चैव वेदश्च द्वौ बाहू मम पुष्कलौ ॥
द्वाभ्यामेव धृत सर्व्वं त्रैलोक्य भूर्भुवादिकम् ॥" इति।

हरि र्ब्रह्मा वा विष्णु र्वा। कर्त्ता स्मरणकर्त्ता। विद्यते ह्यत्र शास्त्रवचनम्—'न कश्चिद् वेदकर्त्ताऽस्ति वेदस्मर्त्ता पितामह' इति। अन्यत्रापि स्मृतम्—'ब्रह्माद्या ऋषिपर्य्यन्ता स्मारका न तु कारका' इति। न हि वेद पौरुषेयत्वेन ग्रहीतु शक्यते—"अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेतद्" इति समाम्नातत्वात्। बुद्धिपूर्व्वकमुदीरितो वेद इत्युक्तौ यो दोष प्रसज्यते तमधिकृत्य महर्षिकल्पै र्भर्तृहरिपादैस्तदीयवाक्यपदीयेऽप्युक्तम्—

"यत्नेनानुमितोऽप्यर्थं कुशलैरनुमातृभि ।
अभियुक्ततरर यैरन्यथैवोपपद्यते ॥" इति ।

"तर्काप्रतिष्ठानाद्" (२।१।११) इति वेदान्तसूत्रोपरि भामत्या समुद्धृत श्लोकोऽयम् ।

येषु वेदोक्तकर्म्मसु पश्वालम्भन विहित तेषु पश्वालम्भनमवश्य कर्त्तव्य पर तु येषु तन्त्रोक्तकर्म्मसु पशुबलि र्विहितस्तेष्वधिकारिविशेषेऽनुकल्पोऽपि न दोषावह इति पशुबलिविषये वेदतन्त्रयो र्विभेदो बोद्धव्य । तद्धि वैष्णवै सात्त्विकभावापन्नै पुरुषै र्वा तन्त्रोक्तकर्म्मणि कोऽप्येकोऽनुकल्पो गृह्यते । नूनमिद हृदयदौर्ब्बल्यद्योतकम् । यतो विधिपूर्व्वकनिष्कामपशुबलौ न हि व्याहन्यते धर्म्मो वैष्णवाना सात्त्विकभावो वा सत्त्वगुणसम्पन्नाना जनानाम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् समुल्लेखनीयमाख्यानमेक गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्वर्णितम्—

एकदा पारेयमुन महर्षि र्दुर्वासा अवतिष्ठत इत्याकर्ण्य गोपीगणो भोज्यद्रव्याणि सगृह्य तमृर्षि सेवितु यमुनाया परपार गन्तु सकल्पयामास । ततश्च ता सर्वा यमुना निकषा गत्वा ददृशुस्तत्र नद्या कूलङ्कष सलिलमनुपलभ्यमाना नावश्च । अदृष्ट्वा च गत्यन्तर 'कथ यास्यामो जल तीर्त्वा यमुनाया'इति सानुनय ताभिर नुरुध्यमान श्रीकृष्ण उवाच—"यमुनामुपसृत्य ब्रूहि मे नामग्राह—अम्ब यमुने । श्रीकृष्णश्चेद् आजीवित ब्रह्मचारी तर्हि प्रार्थनाया तस्य देहि पन्थानमस्मभ्यमि"ति । स्मेरमुखा व्रजनार्य्योऽवोचन्—'ननु, एवमुक्ते सति यदि तीरान्तरगमन न सम्भवति, तर्हि कथ पुन प्रत्यागमिष्याम" इति । श्रीकृष्ण प्रत्युवाच—प्रत्यागमनव्यवस्था युष्माकमृषिरेव करिष्यतीति । ताभि र्गोपबालाभि र्यमुनायै निर्द्देशानुरूपमुक्त सति देवी यमुना ताभ्य पन्थान ददौ । व्रजस्त्रिय परपारे तिष्ठन्त महर्षि भूरिभोजनादिना सेवित्वा प्रणम्य चाहु—'भगवन् ।

यमुनाया जलाधिक्य वर्त्तते, न च तत्र दृश्यन्ते नावादय, भवान् कृपया गृहे न प्रत्यावर्त्तन व्यवस्थापयतु नोचेन्नितरा विपन्ना वय भविष्याम' इति। ऋषिरुवाच—'कथमत्र समागता यूयमि'ति। ताभि र्निवेदिते सकलवृत्तान्ते पुनश्च महर्षिराह—'किमिति श्रीकृष्णेन युष्माक प्रत्यावर्त्तन व्यवस्था न विहिते'ति। व्रजनारीभिरुक्तम्—'सर्व्वं तस्मै निवेदितमस्माभि पर तु श्रीकृष्ण आह—'ऋषिरेव निरूपयिष्यति युष्माक प्रत्यावर्त्तनोपाय-मि'ति। श्रुत्वैतत् सस्मितमृषिरुवाच—"मम नामग्राह यमुना ब्रूत यद् दुर्व्वासाश्चिरमभुक्तश्चेत् तर्हि मात र्यमुने। देहि मार्गमस्मभ्यमि"ति। एतेन हतवाचोऽभूवन् व्रजस्त्रिय। अधुनैवाकण्ठ भुक्त्वा कथमृषिणा प्रतिज्ञात यच्चिरमभुक्तोऽहमिति। यद्वा भवतु, एवमुक्ता यमुना ताभ्य पुन र्मार्ग ददौ। रहस्यमिद विज्ञातु गोपस्त्रियो गृहानप्रत्यावर्त्त्यैव श्रीकृष्ण-मुपगम्य तमपृच्छन्—"कथ कृष्णो ब्रह्मचारी कथ दुर्व्वासनो मुनिरि"ति। अयमस्याभिप्राय —अष्टाङ्गमैथुनवैपरीत्यसाधन विना न कोऽपि ब्रह्मचारी भवितुमर्हति, अस्माभि सह कृपया स्मरणादिक्रियारतोऽपि भवान् ब्रह्मचारित्वेन गृहीतो यमुनया। मिथ्याभाषणेन न केनापि मुनित्वमधि-गन्तु शक्यते, पर तु महर्षि र्दुर्व्वासा समक्षमस्माक भुक्त्वाप्युवाच—'अभुक्तोऽहमस्मी'ति। तथापि स यमुनया मुनित्वेन गृहीत। किमिद रहस्यम्। अस्य प्रतिवचने श्रीकृष्ण आह—"शब्दवानाकाश शब्दा-काशाभ्या भिन्न, तस्मिन्नाकाशस्तिष्ठति, आकाशे तिष्ठति स ह्याकाशस्त म वेद स ह्यात्मा, अह कथ भोक्ता भवामि। स्पर्शवान् वायु स्पर्शवायुभ्या भिन्नः, तस्मिन् वायुस्तिष्ठति, वायौ तिष्ठति वायुस्त न वेद, स ह्यात्मा, अह कथं भोक्ता भवामि।" इति। विषयानिमान् परिस्फुटयितु पुनश्च स आह—"विद्याविद्याभ्या भिन्नो विद्यामयो हि य स कथ विषयी भवति।" इति। एवमुक्त्वा भगवान् कृष्ण सिद्धान्तयति—"यो ह वै

कामेन कामान् कामयते स कामी भवति। यो ह वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति" इति।

भगवत श्रीकृष्णस्य मुखारविन्देनैव चेदुद्घोषयति भगवती श्रुति स्तर्हि प्रागुक्तोपदेशेन देवतामुद्दिश्य बलिप्रदानेन वैष्णवाना सात्त्विक-भावापन्नाना शाक्ताना वा धर्म्म सत्त्वगुणो वा कथ व्याहन्यते। सुष्ठूक्त हि वैष्णवकविना—

मज्जयत्युदक चेद्वा दहति पावकोऽथवा।

ब्रूहि तिलप्रमाण किं तयो किञ्चिद् भवत्यघम्॥ इति।

साम्प्रत वाराणस्या परात्परोपाध्याय श्रीयुक्तपञ्चाननतर्करत्नमहोदयप्रमुखै र्नानादेशीयै पण्डितै शक्तिपूजाया पशुबलिसमर्थनपूर्व्वक सर्व्वजनीन व्यवस्थापत्र प्रकाशितम्। तत्पत्रमस्माक प्रागुक्तमत समर्थयते। व्यवस्था-पत्रस्य तात्पर्य्यमधस्तात् प्रदीयते—

"श्रीराम।

कालीपूजाया बलिदानस्योपयोगिता तन्त्रशास्त्रसम्मता। यतो मातृका-भेदतन्त्रस्य दशमपटले स्मर्य्यते—पशुदान विना देवी पूजयेन्न कदाचनेति। निबन्धतन्त्रस्य तृतीयपटलेऽप्युक्तम्—

"बलिदान विना ये तु पूजयन्ति हि तारिणीम्।

ज्ञान मोक्ष कदापि वा प्राप्नुवन्ति न त क्वचित्॥

अज्ञानाचरणात्ते हि कथ्यन्ते पशव प्रिये॥" इति।

'तारिणी'पदमत्रोपलक्षणमात्रम्। या काली सा हि तारा स्यान्मूर्त्तिभेदास्तु केवलमित्यादिना सर्व्वासा महाविद्याना ताराया मूर्त्तिभेदत्व वर्णित तस्मिन्नेव पटले। गायत्रीतन्त्रेऽपि पुन स्मृतम्—

"बहुभि र्बलिदानैश्च जपयज्ञैश्च भूपते।

या पूजा क्रियते भक्तै सात्त्विकी सा निगद्यते॥" इति।

अयमेवाथ स्वाल्परकारिणा विदुषा परामर्शः —

श्रीपञ्चाननतर्करत्न-महामहोपाध्यायफणिभूषणतर्कवागीश-पण्डितराज-श्रीश्रीशङ्करभट्टाचार्य्यतर्करत्नन्यायकेशरि -पण्डितराजद्रविडराजेश्वरशास्त्रि--महामहोपाध्यायहाराणचन्द्रशास्त्रि--महामहाध्यापकश्रीशशिभूषणस्मृतितीर्थ-महामहोपाध्यायश्रीवामाचरणन्यायाचार्य्यतर्कतीर्थ श्रीताराचरणसाहित्याचार्य्य श्रीश्यामाकान्ततर्कपञ्चानन- श्रीसूर्य्यनारायणन्यायाचार्य्य महामहोपाध्याय-श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थ प्रभृतीनाम् ।

यद्वा भवतु, शाक्ताना धर्म्मं व्याहन्तु बद्धपरिकर पण्डित रामचन्द्र-महोदयो विमार्गपरिचालित सन्नात्मजिघासा समाचरतीत्येव हि भवति नोऽतिमात्रखेदविषय । यद्यपि ज्ञायतेऽस्माभि र्यन्नावधान दास्यति सोऽस्माकमुपदेशे तथापि त सानुनय स्मारयाम —

"य शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारत ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुख न परा गतिम् ॥
तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥" इति

ॐ तत् सत् ।

वक्ता—श्रीगुरुपदहालदार सरस्वती-
वेदान्तभूषणो दर्शनसागर ।

श्रीश्रीदशभुजा दुर्गा ।

अथ देवीस्तुति

ॐ नारायण्यै विमलमहसे विद्महे सत्तमायै
दु दुर्गायै रुचिरतनवे धीमहि स्म प्रपन्ना ।
भूयो भूयो वयमतितरा सच्चिदानन्दरूपा
तन्नो देवी प्रणुदतु धियो धर्म्मकामार्थमोक्षे ॥

स्क दपुराणीयमाहेश्वरखण्डस्थितादरुणाचलमाहात्म्यादवगम्यते यदेकदा मानवोचितकौतुकवशात् पार्व्वतीदेव्या महेश्वरस्य सूर्य्यं च द्रवह्निरूपनयनत्रये पिहिते सति त्रिभुवन तमसाच्छन्न बभूव ततश्च विविधा यमङ्गलानि प्रादुरासन्। अवसितायाञ्च देव्या कौतुकप्रवृत्तौ देवाधिदेवेन महादेवेनोक्तम्—सर्व्वमङ्गलया जगज्जनन्यापि भवत्या जगताममङ्गल विहितम् अत ईदृशमानवोचितकार्य्यकरणात् काञ्चीस्थकम्पानदीं निकषा समवस्थाय कठोरतपसा भवत्यैतदनुष्ठानजनिता हीनता दूरीकर्त्तव्येति। देव्यपि तदनुसारतोऽरुणाद्रीश सम्पूज्य गौतमाश्रमस्य सत्क्रियादि सगृह्य कामाक्षीति नाम स्वीकृत्य विविधनियमसहकारेण कठोरतपस्याया व्यापृता सतस्थे।

तदा भगवान् पत्नीविरहविधुर सन् कामाक्षीदेव्या सन्निहिते कस्मिंश्चित् प्रदेशे "आम्रवृक्ष"रूपेणाविर्भूय व्रतचारिण्या भार्य्याया अशनायानिवृत्तये समुचितफलात्मिका सविधा नित्य व्यवस्थापयामास। अयमाम्रवृक्ष एव पश्चाद् 'एकाम्रनाथलिङ्ग'नाम्ना प्रसिद्धिं लेभे।

कालिकापुराणीयषष्टितमेऽध्याये लिखितमस्ति यद् रम्भनामक कश्चिद् असुर 'शैवाशे तस्य पुत्रो जनिष्यते स च देवादीन् जित्वा दीर्घायु र्यशस्वी लक्ष्मीवाश्च भविष्यती'ति वरमेक महादेवाल्लेभे। ततश्च गृहप्रत्यागमनावसरे पथि काञ्चित् सुरम्या महिषीं समालोक्य पुत्रमचिरमुत्पादयितु

महामोहवशात् तस्या महिष्या समासक्ते तस्मिन् महिषासुरो जज्ञे। कालक्रमेण तेन महिषासुरेण स्वभुजविक्रमतो भुवनत्रयस्य प्रभुत्वमवाप्य दक्षिणभारते काञ्चीसन्निहितमाहिषमण्डलनामकजनपदे यानि नास्तिक्य मूलकानि पौरशासनानि प्रचारितानि तेषा तात्पर्य्यं वङ्गीयकविगुरुणा भारतचन्द्रेण वर्णितम्—

"शुन्रे गँवारलोग छोड दे उपास रोग
मन हुँ आनन्दभोग मैँषराज जोगमे।
आगमे लगाये घिउ काहे को ज्वलाव जीउ
हर् रोज प्यार पिउ भोग एहि लोक्मे॥
आप्को लगाव भोग कामको जागाव जोग
छोड देव योगको मोह एहि लोकमे।
क्या एग्यान क्या वेग्यान अर्थ नाय अब जान
एहि ध्यान एहि ज्ञान और सव रोगमे॥" इति।

स्थूलत श्लोकानामय निष्कर्ष—"भो अनभिज्ञा ग्रामिका, शृणुत। मुञ्चत यूयमुपवासरोगम्। वसत च सुखेन महिषराजस्य राज्येऽस्मिन्। आहुतिदानेन होमाग्नौ कथ वृथात्मान पीड़यथ। पिबत प्रेमामृत नित्य, यत ऐहिकभोग एव भोग। उपभुङ्क्ष्व स्वयमेव भोग्यवस्तूनि, कुरु च कामोद्रेक सततम्। विस्मरत योग यतो दु खनिवृत्ति। मोक्षश्चेत् काम्यते तर्हि वर्त्तते लोकेऽस्मिन्नेव मोक्ष। ज्ञान वा विज्ञान वा—अनर्था खलु सर्व्वे। अद्य प्रभृति सत्यत्वेनेदमेव जानीत। यदुक्त मया तदेव ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन च गृहीत्वा धर्म्मादिकर्म्माणि व्याधिपक्षे निक्षिपत।" 'देहमात्र-चैतन्यमेवात्मे'ति लोकायतिकमतप्रतिष्ठितानि प्रागुक्तवचनानि।

अरुणाचलमाहात्म्यस्य पूर्व्वार्द्धीयदशमाध्यायादवगम्यते यत् काञ्चीं महिषमण्डलञ्चान्तरा शोणपर्व्वतकाननभूमौ महिषराज मृगयासक्त दृष्ट्वा-

ऽसुरपीडिता देवास्तद्वधार्थं गौरीदेवीं प्रार्थयामासु । सा च प्रत्युवाच— 'विना कञ्चिदपराध कस्यापि हनन तप प्रतिकूल भवति । अपराद्धे महिषराज एवाह त्वा हनिष्यामी'ति । तदन तर भगवती मोहिनीमूर्त्तिं परिगह्याश्रम परितो वटुकान् रक्षिरूपेण सस्थाप्य तानादिदेश—'अरुणाद्रीशदर्शनप्रार्थिन स्तपोनिष्ठान् ब्राह्मणाश्च विनैव सर्व्वेषामितरेषामत्रागमन निवार्य्यतामिति । तस्मिन्नवसरे महिषराजस्यानुचरेषु मृगानुगमने तत्र प्रवेष्टु यतमानेषु वटुकास्तान् ऊचु —'इय हि गौरीदेव्या योगभूमि, अतो योगविघ्नाशङ्कया भोगभूमिगतलोकानामत्र प्रवेशन तया निषिद्धमि'ति । श्रुत्वेद कुतूहलपरवशा स्ते तिरस्करणीविद्ययाऽऽश्रम प्रविश्य देवीञ्च दृष्ट्वा राज्ञे महिषाय देव्या रूपलावण्यादीनि निवेदयामासु । मायावी महिषराजश्चाचिर ब्राह्मणवेष परिगृह्यारुणाद्रीशभक्तत्वेनाश्रमे लब्धप्रवेशो देवीं ददर्श । कामवशाच्च तेनोक्तम्—'अह त्रैलोक्याधिपति र्महाराजो महिष, अतस्ते तप फलत्वेन वृणीष्व मामेवे'ति । एतेन देवी यथैकदा शुम्भनिशुम्भप्रेरितसुग्रीवमवोचत्—

"यो मा जयति सग्रामे यो मे दर्पं व्यपोहति ।
यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्त्ता भविष्यति ॥" इति

तथैवाधुनापि महिषमवादीत्—

"अह बलवतो भार्य्या भविष्यामि तपश्चिरम् ।
करोमि यद्यसि बली बल दर्शय मे निजम् ॥" इति ।

ततो महिषासुरे रोषात् स्वरूपमवलम्ब्य देवीग्रहणे समुद्युक्त सति देवी दीप्तिमती चाष्टभुजा महिषमर्द्दिनी दुर्गा भूत्वा त महिष प्रचण्डमाचक्राम । ततस्त्रस्ते महिषे पलायिते देवा भगवतीं दुर्गा स्तोतुमारब्धा १ तत किञ्चिद्दूरे महिषराज पुन. सख्यातीतसैन्यादिभि सह वटुकादिरचित

व्यूह भेत्तु प्रवृत्तोऽभूत्। तात्कालिकदृश्य वङ्गीयकविवरेण भारतचन्द्रेण यथा वर्णित तत् प्रदीयतेऽधस्तात् पाठकाना चित्तविनोदाय—

'खट्मट्-खट्मट्-खुरोत्थध्वनिकृत जगती कर्ण पूरावरोध
फोँ-फोँ फोँ-फेँति नासाऽनिलचलदचलात्य तविभ्रा तलोक ।
सप्-सप्-सप् पुच्छाघातोच्छलदुदधिजलप्लावितस्वर्गमर्त्यो
घर्-घर्-घर्-घोरनादै प्रविशति महिष कामरूपो विरूप ॥
धो-धो-धो-धो नागारा गड्-गड् गड् गड्-चौघडी घोरघर्षै
भोँ भोँ भोँ-रङ्गशब्दै र्घन घन घन वाजैश्च मन्दीरनादै ।
भेरी तूरी दमामा दगड-दडमसा-शब्द-निस्तब्धदेवै-
र्दैत्योऽसौ घोरदैत्यै प्रविशति महिष सार्वभौम सहैव ॥"

इति ।

एवरूपेणाग्रे प्रसरन् महिष स्तस्याऽमङ्गलकामनया देवीं स्तुवतो देवान् व्यलोकयत्। तद्दृष्ट्वा विवृद्धरोषेण महिषेण तस्य योद्धॄन् सेनाध्यक्षाश्च प्रति यच्छासन प्रदत्त तद्विषयमधिकृत्य पद्यमयमधस्तनकाव्य विरचित श्रीभारतचन्द्रेण—

'भागेगी देवदेवी पाकड पाकड
इन्द्रको बाँध आगे।
नैर्ऋतको रीत देना यमघर यमको
आगको आग लागे ॥
वायुको रोध करके करतु वरुणको
जप्त सो और मागे।
ब्रह्मा सोँ वासुकि सोँ कभि नहि झगड़ो
ज्योँ कुवेरा न भागे ॥

महिषस्यैवविधत्र्व्वराचरणेन देवी नितरा चुक्रोध। तस्या क्रोधहेतो प्रलयकाल प्रत्यासन्न इव प्रतिबभौ। तद्दृश्यवर्णनावसरे कविना लिखितम्—

'कमठ करटत फणिफणा फलटत
दिग्गज उलटत झपटत भबरे॥
वसुमती कम्पत गिरिगण नम्रत
जलनिधि कम्पत वाडवमयरे॥
त्रिभुवन घुँटत रविरथ टुटत
घन घन छुटत येँओ परलयरे।
बिजली चट चट घर घर घट घट
अट अट अट अट यह क्या है रे॥

तदनन्तर भीषणतमे सग्रामे देव्या दुर्गयाऽष्टभुजमहिषमर्द्दिनीरूपेण महिषस्य शिरसि च्छिन्ने तच्छिन्नशिर कायात् खड्गपाणि दानव कश्चित् समुदपादि। तदा सा दशभुजाया दुर्गाया रूप परिगह्य त दैत्य नागपाशेन सबध्य हृदय तस्य शूलेन व्यभिनत्। तस्मिन्नवसरे देव्या दक्षिणपादो 'मनस्ताल'नामकसिंहस्य पृष्ठे तस्या वामपादाङ्गुष्ठश्च 'महिषासुर' नामकखड्गपाणिदानवस्य स्कन्धे सन्न्यस्तावास्ताम्। वङ्गषु सर्व्वत्रैव मूर्त्तिरिय दुर्गोत्सवेषु सपूज्यते। कालिकापुराणस्थित ऊनषष्टितमेऽध्याये देव्या ध्यानमेव समुपदिष्टम्—

"(ॐ) जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्।
लोचनत्रयसयुक्ता पूर्णेन्दुसदृशाननाम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सुप्रतिष्ठा सुलोचनाम्।
नवयौवनसम्पन्ना सर्व्वाभरणभूषिताम्॥

सुचारुदशना तीक्ष्णा पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थाना महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
मृणालायतसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे देयं खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं बाहुसङ्घेषु सङ्गतम् ।
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशं चाङ्कुशमूर्ध्वतः ॥
घण्टाञ्च परशुञ्चापि वामेऽधः प्रतियोजयेत् ।
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिकम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रूकुटीकुटिलाननम् ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् ।
किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं देवीं धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥" इति ।

१३५२ वङ्गाब्दीयशारदपूजासख्यकपूर्णिमापत्रिकायाः आदौ देव्याः यद् आलेख्यं मुद्रितं वर्त्तते तद्धि प्रागुक्तध्यानानुसारेण चित्रितम् । देव्याः वामोर्ध्वहस्ते खेटकमस्ति । खेटकशब्दस्यार्थो ढाल यष्टिविशेषो वा ।

पर तु कालिकापुराणीयपद्धतेरस्त्रपूजाया 'यष्टिरूपेण खटत्वमरिसहारकारक' इत्यादिमन्त्रमनुसृत्य खेटकस्य 'ढालार्थकता' प्रत्याख्याता। देव्या वामाधस्तमहस्ते घण्टापरश्वो युगपद् ध्याने वर्णितत्वाद् आवरणपूजाया-ञ्चोभयो पूजितत्वाच्च चित्रे घण्टालग्नपरशुरङ्कित। देव्या दक्षिणाधस्तम-हस्ते शक्ति र्विराजते। एषा ह्यस्त्रभेद, अत क्षेपणीया। शक्ति शक्तिशल्यमित्यर्थ। वङ्गभाषाया या शक्तिशेलेति कथ्यते (Lance, dart or spear with magical power) शक्तेराकारप्रकारा-नधिकृत्य वेशम्पायनेनोक्तम्—

"शक्ति र्हस्तद्वयोत्सेधा घण्टानादभयकरी।
तीक्ष्णजिह्वोग्रनखरा तिर्यग्गतिरनाकुला॥
व्यादितास्या विलीना च शत्रुशोणितरञ्जिता।
अस्त्रमालापरिक्षिप्ता सिंहास्या घोरदर्शना॥
बृहत्सरुर्द्दूरगमा पर्व्वतेन्द्रविदारिणी।
भुजद्वयप्रेरणीया युद्धे जयविधायिनी॥
तोलन भ्रामणञ्चैव वल्गन नामन तथा।
मोचन भेदनञ्चैव षण्मार्गा शक्तिसश्रिता॥" इति।

न हि विश्वामित्रस्य मतमेतत् तेन प्रकारान्तर चिन्तितम्। ईदृशमत भेदादस्माभिस्तु गोपीनाथस्य 'Iconography'-नामकग्रन्थस्थितशक्ति चित्रस्य प्रतिरूप गृहीतम्।

प्रागुक्त-'जटाजूटसमायुक्ताम्' इत्यादिपौराणिके ध्याने भगवत्या मूल-पूजाया विनियुक्तऽपि सन्धिपूजाया तस्या ध्यानादि समाश्रित्य महान् मतभेदो वर्त्तते। दुर्गाभक्तितरङ्गिण्या पञ्चदशखृष्टशताब्दीयमैथिलवैष्णव-कविना विद्यापतिना समुपदिष्ट यत् सन्धिपूजायामपि "ॐ जटाजूट-समायुक्ताम् " इत्यादिमन्त्रेण दुर्गारूपेण देव्या ध्यान पूजा च

करणीय इति। कैश्चित्तु कालिकापुराणीय-'नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहु समन्विता ' (६१।८८ ६१)—इत्यादिमन्त्रद्वारा चामुण्डारूपेण दुर्गा ध्यायते पूज्यते च।

तृतीयसम्प्रदायेन पुन सप्तशतीस्थितचण्डमुण्डवधप्रस्तावान्तर्गतेन "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ' (७।५-७)—इत्यादि मन्त्रेण कालीघट्ट स्थानान्तरेषु च सा देवी चामुण्डारूपेण समुपासिता भवति। पर तु मतानैक्य निरसितु सन्धिपूजाया प्रागुक्तमन्त्राणा सप्रमाणविनियोगप्रदर्शनविषये विद्यापते श्यामाचरणपर्य्यन्ता सर्व्वे एव नितरा जोषमासते। विद्यापते विचारे तु बलवती युक्ति दृश्यते। यद्वा भवतु सन्धिपूजाव्यापारेषु कुलाचार एव प्रमाण 'तथापि कौलिकाचार मनसापि न लङ्घयेदि'ति स्मृते।

भवति च दुर्गानामनिरुक्ति स्मार्त्तमतेन—

'दैत्यनाशार्थवचनो दकार परिकीर्त्तित।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मत॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचक।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकार परिकीर्त्तित॥" इति।

अस्य तात्पर्य्यार्थ। दुर्गाशब्दे पञ्च वर्णा सन्ति—'द्, उ, र्, ग्, आ' इति। तेषु दकारो दैत्यनाशार्थक, उकारो विघ्ननाशवाचक, रेफ आरोग्य वाचक, गकार पापनाशक, आकारो भयशत्रूणामपसारकश्च।

तथापि वयमापस्तम्बमतेन ब्रूम—'धर्म्मज्ञसमय प्रमाण'मिति। न हि ब्रूम समयमात्र प्रमाण, किन्तु धर्म्मज्ञा य ऋषयस्तेषा समय प्रमाण धर्म्माधर्म्मयोरित्यर्थ।

एवम्भूते स्मृतिसिद्धान्ते सत्यपि केचिद्वदन्ति—वेदे दुर्गाया नामादेर-सद्भावान् न भवति श्रुतिसम्मत दुर्गाया पूजनमिति। न हि सुचिन्ताप्रसूत

मतमेतत् । यतो वेदोपनिषदारण्यकेषु न केवल नाम दुर्गाया अपि तु तस्या गायत्री स्तवादिश्चोपलभ्येते । ऋग्वेदीयरात्रिसूक्ते समाम्नातम्—"स्तोष्यामि प्रयतो देवीं शरण्या बह्वृचप्रियाम् । सहस्रसम्मिता दुर्गाम् " इत्यादि, "तामग्निवर्णा तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्म्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमह प्रपद्ये सुतरसि तरसे नम ॥' इति च । अमिततेज-शालिनीम् ऋग्वेदप्रिया दुर्गादेवी शरणा प्रपन्ना वय तस्या सन्तोषविधाने यतमाना भवाम इति प्रथममन्त्रस्यार्थ । द्वितीयमन्त्रस्य सायणभाष्यानु-गततात्पर्य्यमेतत्—वह्निरिव दीप्तिशालिनी प्रत्यक्चैतन्यभूता कर्म्मजनिता-ऽपूर्व्वार्थैश्चोपासिता भवति देवी दुर्गा या स्वतेजसा नाशयति रिपुकुलं तामेव शरणमह प्रपद्ये । हे ससारतारिणि । त्वामह भूयो भूयो नमस्करोमि—इति ।

रात्रिसूक्तेऽपर एको मन्त्रोऽप्यस्ति—"जातवेदसे सुनवाम सोमम् " इत्यादि । सन्ध्याविधावात्मरक्षाया पठ्यतेऽयम् । विष्णुसहिताया भगवता विष्णुनेय दुर्गासावित्रीति कथिता, जपहोमेऽस्य पापनाशकत्वञ्चोद्घोषितम् (५६।२-६) । मानवसहिताया 'नन्दिनी'-नामकटीकाप्रणेत्राऽस्य व्याख्यावसरे लिखित—'दुर्गासावित्री'—जातवेदसे सुनवाम सोममित्येषा ऋग्" इति । वैजयन्तीकारेण नन्दपण्डितेन समर्थितमेतत् । मन्त्रोऽय-मृग्वेदे (१।९९।१), तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।१६), ऐतरेयारण्यके (१।५।३।१३), ऐतरेयब्राह्मणे (४।५।२) च समाम्नात । इतिहेतो दुर्गोत्सवेषु कुलाचारतोऽद्यापि बहुभिरयम् ऋङ्मन्त्रो जपहोमयो र्विनियुज्यते ।

रात्रिसूक्तम् ऋग्वेदस्य खैलिकाशविशेष । अतो नैतद् ऋग्वेदान्तर्गत-मिति कैश्चिदुच्यते । किं तु सायणाचार्य्यादिभिरिव प्रमाणपुरुषैरेतद् ऋग्वेदस्याशत्वेन गृहीत यत ऋग्विधानब्राह्मणे (४।१९) रात्रिसूक्तस्य

पाठनियमो विहितो वर्त्तते। तान्त्रिकसम्प्रदायेऽपीद देवीसूक्तमिवा चरितम्—

"रात्रिसूक्त जपेदादौ मध्ये चण्डीस्तव पठेत्।
प्रान्ते तु जपनीय वै देवीसूक्तमिति क्रम ॥" (गुप्तवती)

इति मरीचिकल्पे स्मृतत्वात्।

तैत्तिरीयारण्यकस्थितदशमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके दुर्गागायत्री समाम्नाता —"कात्यायनाय विद्महे कन्याकुमारि धीमहि। तन्नो दुर्गि प्रचोदयादि"ति। अस्य पूर्व्वपीठिकायां सायणाचार्य्येणोक्तम्—"हेमप्रख्यामिन्दुखण्डाङ्क मौलिमित्यागमप्रसिद्धमूर्त्तिधरीं दुर्गां प्रार्थयते" इति। ततोऽस्य भाष्ये तेनैव लिखितम्—'कृत्ति वस्त इति कात्यो रुद्र। (रेफलोपश्छान्दस)। स एवायनमधिष्ठान यस्या दुर्गाया सा कात्यायनी। कुत्सितमनिष्ट मारयति निवारयतीति कुमारी। कन्या चासौ कुमारी चेति कन्याकुमारी। दुर्गि दुर्गा। लिङ्गादिव्यत्यय सर्व्वत्र च्छान्दसो द्रष्टव्य" इति। अत एव सायणाचार्य्यमतेन तन्त्रानुगतायामागमिकभाषायामिय हि मन्त्रस्य रूप सिद्धि र्भवति—"कात्यायन्यै विद्महे कन्याकुमार्य्यै धीमहि। तन्नो दुर्गा प्रचोदया"दिति। किञ्च देव्युपनिषदि दुर्गाया स्तोत्रमपि दृश्यते यथा—

"यस्या परतर नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्त्तिता।
दुर्गात् सत्रायते यस्माद् देवी दुर्गेति कथ्यते ॥
प्रपद्ये शरण देवीं दुँ दुर्गे दुरित हर।
तां दुर्गां दुर्गमा देवीं दुराचारविघातिनीम् ॥
नमामि भवभीतोऽह ससारार्णवतारिणीम् ॥" इति।

आथर्वणरहस्ये वनदुर्गोपनिषत् समुद्धृता दृश्यते। विराटनगर प्रति गमनात् प्राग् युधिष्ठिरकृता दुर्गापूजा विदितव सर्व्वेषाम्। इयमपि वनदुर्गा। सारदातिलकस्यैकादशपटलेऽस्या पूजापद्धतिरुपनिबद्धा वर्त्तते। महाभारत

स्मृतिपदवाच्यमतोऽस्य श्रुतिमूलकत्व नानुपपन्न भवति। अत एव वेदे दुर्गाया नामादि न विद्यत इति नितराममूलक हि वचनम्। यत सहिता ब्राह्मणारण्यकोपनिषदात्मको वेदश्चेत् तर्हि दुर्गाया नामादि सर्व्वत्रैवोपलभ्यते।

दुर्गाया दुर्गोत्सवस्य वा प्राचीनत्व सर्व्वजनप्रियत्वमधिकृत्य नास्ति कश्चित् सन्देहावसर। यो वङ्गेषु दुर्गोत्सव स हि वङ्गवहिर्भूतभारतीय प्रदेशेषु नवरात्रव्रतम्। ऐतरेयब्राह्मणे कात्यायनश्रौतसूत्रे च नवरात्रव्रत विधान दृश्यते। अय कात्यायनो न हि पाणिने र्वार्त्तिककारो न वा गोभिलपुत्त्रो गृह्यासग्रहकार। अय तु यजुर्वेदीयाऽनुक्रमणीप्रणेता जातीय सूत्रकारश्च। अत पूर्व्वोक्तकात्यायनद्वयमपेक्ष्य कात्यायनोऽय महता कालेन प्राचीनो भवति। अपि च शौनककृतबृहद्दवताया नवरात्रविषयक दुर्गाया विवरणमप्युपलभ्यते।

वङ्गेषु दुर्गोत्सवपद्धतयो विविधा प्रचरन्ति यथा मत्स्यसूक्तसम्मता, स्मृतिसम्मता, कालिकापुराणसम्मता, तन्त्रसम्मता चेति। इमा मिश्रपूजा, यत आसु पठ्यन्ते वैदिकतान्त्रिकपौराणिकस्मार्त्त मन्त्रा। वङ्गवाह्य-प्रदेशेषु नवरात्रव्रतमपि प्रागुक्तरूप भवति। देवीपुराणे देवीभागवते चास्या पूजाया विधानमस्ति (३।२४-२७)। एतदपि दुर्गोत्सव इव शरदि मधुमासे चानुष्ठीयते। विष्णुक्रान्तान्तर्गतवङ्गादिदेशेषु देव्या दुर्गाया पूजन सर्व्वत्रैव घट पट प्रतिकृतिं वा समाश्रित्य सम्पद्यते। रथक्रान्तायां-मश्वक्रान्तायाञ्च प्रायशो दुर्गामन्त्र विलिख्य तत्रैव पूजाकर्म्म समनुष्ठीयते। अतो हि केचिद् वदन्ति यद् वरेन्द्रभूमे षोड़शखृष्टशताब्दीयेन राज्ञा कस-नारायणेन "भातुरिया परगण"-स्थित-नृपतिकल्प भूस्वामिवर्य्यजगन्नारायणेन मृन्मय्या धातुमय्या च दुर्गाप्रतिकृते पूजन समारब्धम्। तत पूर्व्व भारते प्रतिमागठन प्रचरन्नासीत्। न हि युक्तिमूलक वचनमेतत्। यत

स्मर्य्यते हि सप्तशत्या—"तौ तस्मिन् पुलिने देव्या कृत्वा मूर्त्तिं महीमयी-मि"ति (१३।७)। तथा पुन स्मर्य्यते बृहन्नन्दिकेश्वरेऽपि—"महीमयी च मूर्त्तिं मे पुत्रायुर्धनवृद्धये'—इति। किञ्च पाणिनिनाऽपि सूत्रितम्—"इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६), "जीविकार्थे चापण्ये" (५।३।९९) चेति। सूत्रस्थ'प्रतिकृति'शब्दस्य व्याख्यायाम् अष्टमखृष्टशताब्दीयेन काशिका यासकृता जिनेन्द्रबुद्धिना लिखित—"काष्ठादिमय हि यत् प्रतिच्छन्दक सा प्रतिकृतिरुच्यते" इति। सूत्रस्योत्तरार्द्धे प्रयुक्त'स्यापण्य'-शब्दस्यायमाशय —'विक्रेयप्रतिकृतौ कन्लोप प्रतिषिध्यते यथा कुम्भकारो विक्रयार्थं रामक सीतिका दुर्गिका शिवकादीन् निर्मिमीते'—इति। अस्य सूत्रस्य प्रौढमनोरमाया भट्टोजिदीक्षितेनोक्तम्—"ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—राम सीता लक्ष्मण जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्त च धिग्धिक्। अस्मिन् पद्य योऽपशब्दान् न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञ पण्डित त च धिग्धिक्। इति। 'अपण्ये' इत्युक्तत्वात् पण्ये हस्तिकानितिवद् रामक सीतिका लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव" इति तत्त्वबोधिनी। एतेन समुपपद्यते यत् पाणिने पूर्व्वमपि प्रतिमानिर्म्माणप्रथा नूनमेव विद्यमाना आसीत्। एवरूपाया वस्तुगत्या षोडशखृष्टशताब्द्यामेव वङ्गेषु प्रतिमानिर्म्माण समारब्धमभूदिति मत कथ स्थैर्य्यमापद्येत। यद्वा भवतु, प्रायेणास्माभि दुर्गारूपेण दुर्गाया पूजितायामपि केवल सन्धिपूजाया चामुण्डारूपेण वयमुपास्महे। नवरात्र-व्रतिनस्तु तस्मिन्नवसरे देवीमम्बिकारूपेण चामुण्डारूपेण वा पूजयन्ति। एतै र्व्रतिभिश्चण्डीपाठो दुर्गापाठ इत्युच्यते।

देव्या सिंहवाहिनीत्व वेदे यद्यपि न दृश्यत तथापि तद्विषयक श्रौत-प्रमाण कल्प्यमनुमेय वा। स्मर्य्यते च देवीपुराणे—

"सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यत।
महिषघ्नी ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी॥ (४५अ) इति।

अविद्यमाने श्रौतप्रमाणे कथमेव पुराणे स्मर्य्यते। रघुनन्दनत पूर्व्वंभवस्य वेणीनाथस्य दुर्गापूजापद्धतौ समुद्धृतो वर्त्तते श्लोक एक स्कान्दस्य—

'श्रुतिस्मृती उभे नेत्र पुराण हृदय स्मृतम्।
पुराणशून्यो हृच्छून्य काणान्धावपि तौ नरौ॥ इति।

स्कन्दपुराण एव स्मृत यत आथर्व्वणे श्रूयते—

"ऋच सामानि च्छ दासि पुराण यजुषा सह।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्व्वे दिवि देवा दिविश्रित ॥ (११।६।२४)
इति।

शातपथे च श्रूयते—"पुराण वेद सोऽयमिति किञ्चित् पुराणमाचक्षीत" (१३।४।३।१३) इति। अत एव प्रत्यक्षस्य क्लृप्तस्य वा श्रुतेरभावेऽपि वेदमूलकत्वमस्य सदैवानुमातव्यमस्माभि।

महादेव स्वयमेव दशभुजाया दुर्गाया सिंहरूपवाहनमिति कैश्चिदुच्यते। नैतत् समीचीनतया प्रतिभाति। यतो महादेवो हि जगद्धात्रीरूपाया दुर्गाया वाहनम्। तस्या आवरणपूजाया स्मर्य्यते—"ॐ वज्रनखदंष्ट्रायुधाय महासिंहासनाय हूँ फट् नम महासिंहरूपशिवश्रीपादुका पूजयामि नम" इति। दुर्गाया दशभुजाया वाहन तु विष्णोरंशजातो 'मनस्ताल'-नामक सिंह। प्रामाणिकी चोक्ति वर्त्तते—"सिंहस्तस्या मनस्ताल सख्यौ च विजयाजये" इति। कालीविलासतन्त्रस्याष्टादशपटले स्मर्य्यते—

"सिंह त्व हरिरूपोऽसि स्वय विष्णु र्न संशय।
पार्वत्या वाहन त्व हि ततस्त्वा पूजयाम्यहम्॥" इति।

शिवांशेन महिषासुरस्य सम्भूतत्वादत्र महिषासुर एव शिव इति वक्तव्यम्। कालिकापुराणीये षष्टितमेऽध्याये देवीं प्रति भगवतो वचनादेतद्धि समुपपद्यते। स्मृतञ्च तत्र—

"हरि हँरिस्वरूपेण न त्वा वोढु क्षमोऽधुना ।
ममाय माहिष कायस्तव वोढा भविष्यति ॥" इति ।

देव्या विविधा शाम्भव्यो गायत्र्य श्रूयन्ते, ता यथा—

(१) 'ॐ नारायण्यै विद्महे दुर्गायै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥' यद्यप्येषा जयदुर्गाया गायत्री तथापि कालीघट्टेऽन्यत्र च दुर्गापूजायामिय व्यवह्रियते ।

(२) 'ॐ नारायण्यै विद्महे दुर्गाय धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥' श्रीकुलाश्रितैरुपासकै र्मन्त्रोऽय प्रयुज्यते । कालीकुले त्वस्य विनियोगो नितरा विरल एव ।

(३) 'ॐ महादेव्यै विद्महे दुर्गायै धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥' इय हि जगद्धात्र्या गायत्री । विष्णुक्रान्ताया कालीकुलेऽस्या विनियोगो दृश्यते । तन्त्रसारमतेनैषा दुर्गागायत्री ।

(४) 'ॐ चण्डिकायै विद्महे दुर्गायै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥' चण्डीघटमाश्रित्य ये नवरात्रव्रतमाचरन्ति तेषु व्यवहारोऽस्या दृश्यते । केवल काश्मीरप्रथा सन्दृश्य गौडक्रमेण कैश्चिदिय विनियुज्यते ।

(५) 'ॐ भगवत्यै विद्महे दुर्गायै धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥' गौड़क्रमस्य कालीकुले कदाचिदस्या प्रयोगो दृश्यते ।

दशभुजाया दुर्गादेव्या पूजामन्त्र —'ॐ ह्रीँ दुँ दुर्गायै नमः ।'

'मायात्रिकर्णविन्द्वाढ्यो भूयोऽसौ सर्गवान् भवेत् ।
पञ्चात्मक प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासन' ।
तारादिहृदयान्तोऽय मन्त्रो वस्वक्षरात्मक ॥'

इति मन्त्रकोषस्य वचनादुद्धृतोऽय मन्त्र । जगन्मोहनतर्कालङ्कारकृत-नित्यपूजापद्धतौ 'दुँ'-स्थाने 'दूँ'—इति वक्तव्यमभिप्रायेण लिखितमस्ति—
"वरदातन्त्रे—

द दुर्गावाचक देवि ऊकारश्चापि रक्षणे ।
विश्वमाता नादरूपा कुर्वर्थो बिन्दुरूपक ।
तस्मात्तेनैव बीजेन दुर्गामाराधयेच्छिवे ॥ दूँ ।" इति ।

यद्वा वदतु बौद्धपुरुषोत्तमदेव स्तन्त्रे तु केवल (ह्रस्वस्य) उकारस्यैव रक्षणाधिपत्व स्वीकृत न तु (दीर्घस्य) ऊकारस्य। उक्तञ्च वर्णबीज-प्रकाशे—'तवर्गतृतीयपञ्चमस्वरबिन्दुयोगेन' 'रक्षणाधिप उकार पञ्चम-स्वर' इति च। अत एव प्रागुक्तश्लोके (दीर्घ)ऊकार प्रामादिको यतो दुँ-बीजमेव तत समुद्ध्रियते न तु दूँ बीजम्।

'थान्तबीज समुद्धृत्य वामकर्णाभिभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्त बीज परमदुर्लभम् ॥

इति विश्वसारीयवचनाद् दूँ-बीजमप्युपलभ्यते, तत्र च यद्यपि 'उभयप्राप्तौ विकल्प' इति न्यायस्यावकाशोऽस्तीति सत्य, तथापि 'प्रपद्ये शरणा देवीं दु दुर्गे दुरित हर' (देव्युपनिषत्), 'ॐ ह्रीँ श्रीँ दुँ दुर्गायै नम' (वनदुर्गोपनिषत्) इत्यादिश्रुतिषु "दुँ"—इति समाम्नातत्वाद् 'दुँ-बीज-मेवास्माभि र्ग्रहणीयम्।

दशभुजाया दुर्गाया नानामूलमन्त्रा प्रचलन्ति। ते यथा—

(१) 'ह्रीँ'। मन्त्रोऽय हादिमतावलम्बिषु प्रायश प्रचरति। कादि-मतावलम्बिष्वपि क्वचिदस्य प्रयोगो दृश्यते।

(२) 'महिषमर्द्दिनी स्वाहा'। पण्डितप्रवरकृष्णचन्द्रस्मृतितीर्थकृत-कालिकापुराणोक्तबृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतावस्य मन्त्रस्य पाठो वर्त्तते। दशभुजाया दुर्गाया पूजाया तु प्रयोगोऽस्य न सगच्छते। यतोऽष्टभुजाया महिषमर्द्दिन्या पूजाया "गारुडोपलसन्निभा मणिमयकुण्डल-मण्डिताम् " इत्यादिध्यानमसौ मूलमन्त्रश्च प्रयुज्येते।

(३) 'ॐ ऐँ ह्रीँ स्वाहा ॐ'। 'प्रणवो वाग्भवो माया वह्निजाया ततो ध्रुवमि'त्यादिवचनादुद्धृतो मन्त्रोऽयम्। वङ्गेषु बहुषु स्थानेषु प्रयोगोऽस्य श्रूयते।

(४) 'ॐ ऐँ ह्रीँ क्लीँ ह्रीँ ह्री क्लीँ नम।'

"वेदादिवाग्भवश्चैव माया कामस्तथैव च।
शिव पृथ्वी वामनेत्र नामबिन्दुविभूषितम्।
माया कामो नम पश्चान् मूलमन्त्र इति स्मृत ॥"

इति वचनत समुद्धृतोऽय मन्त्र। एष हि चण्डीदेव्या नवार्णकमन्त्र-विशेष। वङ्गाना नानास्थानेषु मन्त्रोऽय विनियुज्यते।

(५) "ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे।" दुर्गोपासनाकल्पद्रुमे दुर्गाया मूलमन्त्रत्वेन समुल्लिखितोऽयम्।

"वाङ्माया ब्रह्मसूस्तस्मात् षष्ठ वक्त्रसमन्वितम्।
सूर्य्योऽवामश्रोत्रबिन्दुसयुक्तष्टात्तृतीयक ॥
नारायणेन समिश्रो वायुश्चाधरयुक्तत।
विच्चे नवार्णकोऽणु स्यान्महदानन्ददायक ॥"

इति श्लोकाभ्या कृतोद्धारो मन्त्रोऽयम्। एष पुनश्चण्डीदेव्या एक प्रसिद्ध नवार्णमन्त्र। विष्णुक्रान्तान्तर्गतवङ्गेषु प्रयोगोऽस्य नास्ति। मन्त्रगर्भ-श्लोकद्वयस्य त्वयमाशय —" 'वाक्' वाग्भवबीजम् (ऐँ), 'माया ह्रीँ', ब्रह्मसू काम क्लीँ', तस्मात् प्रथमवर्णात् ककारात् षष्ठमक्षर चकारस्तद्-वक्त्रेण मुखवृत्तेन आकारेण समन्वित 'चा' इति यावत्, सूर्य्यो म, अवामश्रोत्र पञ्चमस्वर उकार बिन्दुरनुस्वार (मुँ), टात् तृतीयको वर्णो डकारः स च नारायणेन आकारेण समिश्र (डा), वायु र्यकार' स च अधरेण द्वादशस्वरेण युक्त. (यै)"। उक्तञ्च वर्णबीजप्रकाशे—

अधर ऐकारो द्वादशस्वर इति। एतेन 'ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै'—इत्यंशपर्य्यन्त मन्त्रो व्याख्यात। अधुना 'विच्चे' पदस्यार्थावधारण-पूर्व्वक समग्रो मन्त्रो व्याख्येय —वेत्तिरूप विदज्ञान इति धातो सम्पदादित्वाद् भावे क्विपि 'वित्' ज्ञानम्। चकार आत्मशक्तिवाचकत्वाल्लक्षणया ऽविद्यावाचक एव। आकारश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरवाचक इति 'विच्चा' इति रूपसिद्धिस्तत्सम्बुद्धौ विच्चे। अत उक्त भवति—ऐँ वागीश्वरि ह्रीँ महामाये क्लीँ कामदायिनि विच्चे तुरीयब्रह्मतच्छक्तिस्तदुपहित ब्रह्मविष्णु शिवात्मिके तुभ्य चामुण्डायै धीमहि योऽह सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वय ध्यायेम। 'त्व वा अहमसि भगवो देवते, अह च त्वमसि भगवो देवते' इति श्रुते। तथा हि मन्त्रवर्ण —

'नमस्तुभ्य नमो मह्य तुभ्य मह्य नमो नम।
अह त्व त्वमह सर्व्व जगदेतच्चराचरम्॥' इति। इति।

(६) 'जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी।' अस्य मन्त्रस्य प्रथमार्द्धमधिकृत्य नास्ति कश्चिद् मतभेद। उत्तरार्द्धविषये तु यन्मतानैक्य वर्त्तते तदुपरिष्टात् समुपन्यस्यते—'दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते'—इति कालिकापुराणमतेन, 'दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते'—इति मार्कण्डेयपुराणमतेन वा, 'दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते'—इति मत्स्यसूक्त-देवीपुराणमताभ्या वा पठनीय भवति।

दुर्गाभक्तितरङ्गिण्या मैथिलकविना विद्यापतिनोक्तम्—"स्वधापूजानन्तर स्वाहापूजालिखनात् स्वाहान्तपाठनिर्णयो युक्त" इति। अतस्तन्मतेन मन्त्रस्य चरमार्द्धस्थितेऽन्तिमचरणे "स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते" इति पठनीयम्। तिथितत्त्वे तु पाठोऽय प्रत्याख्यात। तत्र रघुनन्दनेन लिखितम्—"तन्न, मत्स्यसूक्तविरोधात्। तथा च

'पञ्चोपचारै र्विधिवज्जयन्त्याद्यास्तत परम् ।
जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री पूजनीया प्रयत्नत ।
दक्षप्रान्ते ततो देव्या स्वाहा चैव स्वधा तथा ॥'

इति (मत्स्यसूक्तम्) ।

न च तत्रापि तथापाठक्रम, तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्ते दुर्गामाहात्म्यान्तर्गतार्गलाया तथापाठदर्शनात् ।" इति ।

रघुनन्दनस्यायमाशय —मार्कण्डेयपुराण पठितम्—"दुर्गा क्षम शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" इति । अतो विद्यापतिसूचित "स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते" इति पाठो हेय । कालिकापुराणे इ स्मर्य्यते—

"जयन्तीं मङ्गला कालीं भद्रकालीं कपालिनीम् ।
दुर्गा क्षमा शिवा धात्रीं स्वधा स्वाहा च पूजयेत् ॥" इति ।

एव हि कालिकापुराणोपरि प्रतिष्ठितो विद्यापते सिद्धान्त । अत ए विद्यापतिमनादृत्य कालिकापुराणमेव प्रत्याख्येयम् । देवीपुराणे पुन स्मृतम्—"दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" इति श्लोकोऽय तिथितत्त्वस्थितप्रसङ्गे समुद्धृतो वर्त्तते । एवञ्च दुर्गाया पूजानन्तर मत्स्यसूक्तमतेन देवीपुराणमतेन वा शिवाया उत वा मार्कण्डेय पुराणादिमतेन क्षमाया पूजन भविष्यतीति विषये कथ रघुनन्दन स्तूष्णीमास्ते । विषयेऽस्मिन् रघुनन्दनस्य समाधान कथमपि नोपादे प्रतिभाति ।

स्वाहान्तता स्वधान्ततांञ्चाश्रित्य व्यवस्थितविकल्पो बोद्धव्य इत्यस्माभि र्मन्यते । एतदुक्त भवति यत् कालिकापुराणसम्मतपूजाया 'स्वधा स्वाह

नमोऽस्तु ते' इति पठितव्य चण्डीघट दुर्गायन्त्र वा समाश्रित्य ये नवरात्र-व्रतमाचरिष्यन्ति तैरवश्य 'स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते' इति वक्तव्यमिति। क्षमाशिवयो पूजाविषयेऽपि व्यवस्थितविकल्प समाश्रयनीय । एतदप्युक्त भवति यत् कालिकापुराणसम्मताया पूजाया नवरात्रव्रते वा 'दुर्गा क्षमा शिवा धात्री'—इति पठितव्य देवीपुराणसम्मताया मत्स्यसूक्तसम्मताया वा पूजाया तु 'दुर्गा शिवा क्षमा धात्री' इति वक्तव्यमिति। स्मार्त्तपूजाया पुन 'स्तुल्यबलविरोधे विकल्प'—इति न्यायेन प्रागुक्तो य कोऽपि पाठो ग्रहणीय । तत्र च लेशतोऽपि फल यूनता न शङ्कनीया।

मन्त्रस्थितजयन्तीप्रभृतीनेकादशशब्दानधिकृत्य दुर्गाप्रदीपे शैवनीलकण्ठे-नोक्तम्—"एतादृशपूर्वोक्तमहागुणवती या त्वमसि ततस्ते तुभ्य नम"—इति। अस्यायमाशय—जयन्तीप्रभृतीनि पदानि देव्या गुणवाचकानि। गुणनिर्द्दिष्टशब्दै सह तु नामापि ससृष्ट दृश्यते, यथा जगद्धात्री सर्व्वमङ्गला चेत्यादि। यद्वा भवतु, पदानामेषामत्र व्याख्याकरण सर्व्वथा नैवाप्रासङ्गिकम्।

(क) जयन्ती। अतिशयेनारीन् जयतीति जयन्त (उण् ३।१२८) शिव (मत्स्यपु० ५।३०) क्रमदीश्वर इति यावत्, तत्पत्नी जयन्ती। अकर्म्मक'जि'धातोरुत्कर्षार्थत्व तु समालोक्य नीलकण्ठेनोक्तम्—'जयन्ती सर्वोत्कृष्टेत्यर्थ'—इति। पर तु कथ सा सर्वोत्कृष्टेत्यनुसन्धेयम्। जयन्तीदेवी भगवत क्रमदीश्वरस्य शक्ति। क्रमदीश्वरोऽनुलोमविलोम-परिणामस्याधिष्ठात्री देवता (presiding deity of evolution and involution) श्रीहट्टान्तर्गतजयन्तीपुर निकषा 'फालयोडे'त्याख्ये ग्रामे क्रमदीश्वरभैरवेण सम देवी जयन्ती प्रकटिता वर्त्तते। आनुलोम्येन क्रमविकाशत्वात् प्रातिलोम्येन च क्रममुक्तिदातृत्वाच्चास्या सर्वोत्कृष्टत्व कल्पनीयम्। 'अपा स्वरूपस्थितया त्वयैतदाप्याय्यते कृत्स्नमलङ्घ्यवीर्य्ये'

(चण्डी ११।४)—इति मन्त्र क्रमविकाश प्रमाणयति। क्रममुक्तिदातृत्वस्य प्रमाणानि, यथा—

'धर्म्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्म्मा-
ण्यत्यादृत प्रतिदिन सुकृती करोति।
स्वर्ग प्रयाति च ततो भवतीप्रसादा-
ल्लोकत्रयेऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥'

(चण्डी ४।१५) इति।

'ततो विष्णुपुर गत्वा पुन सायुज्यमाप्नुयात् ॥'

(स्मृति) इति।

'तदुपर्यपि वादरायण सम्भवात्' (वेदान्तसूत्रम् १।२।२५) इति च।

(ख) मङ्गला सर्व्वमङ्गला। नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्, यथा भामा सत्यभामेति (कलाप—आ २, टीका)। "सर्व्वमङ्गला"—इत्यभिधानस्य निरुक्ति वर्त्तते देवीपुराणे—

'सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ददाति चेप्सिताल्लोँके तेन सा सर्वमङ्गला ॥"

(४५ अध्याये) इति।

(ग) काली कालिकेति पर्य्यायशब्दौ। तथा च महानिर्व्वाणतन्त्रम्—

"कलनात् सर्व्वभूताना महाकाल प्रकीर्त्तित।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका स्मृता ॥" इति।

(घ), (ङ) भद्रकाली कपालिनी च। रहस्यागमे नामद्वयस्यार्थौ द्रष्टव्य।

(च) दुर्गा दुर्गतिनाशिनी (दुर्गोपनिषत्)। तथा च देवीपुराणम्—

"स्मरणादभये दुर्गे तारिता रिपुसङ्कटे।
देवा शक्रादयो यस्मात् तेन दुर्गा प्रकीर्त्तिता ॥"

(३७ अ०) इति।

(छ) क्षमा। क्षमो विष्णु (विष्णुसहस्रनाम—महाभारतम् १३।१४६।६०)। क्षमा नारायणी दुर्गा। सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये· नारायणि नमोऽस्तु ते ॥' (मार्कण्डेयपु० ६१।६)।

(ज) शिवा दुर्गा।

"शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दातृवाचक ।
स्वय निर्व्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता ॥"

(झ) धात्री जगद्धात्री। नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्, यथा भामा सत्यभामेति। (कलाप—आ २, टीका)।

(ञ) स्वाहा। 'आ'कार पितामह । सुष्ठु आ पितामह ब्रह्माणा जिहीते गच्छति (ओहाङ् गतौ—पा० १०६८) या सा स्वाहा ब्रह्माणी। 'आतोऽनुपसर्गे क' (पा० ३।२।३)। 'ब्रह्माणी कुरुते सृष्टिं न तु ब्रह्मा कदाचन' (कुब्जिकातन्त्रस्य प्रथमपटले)। 'विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वम्' (चण्डी), 'हसयुक्तविमानस्थे ब्रह्माणीरूपधारिणि (चण्डी)। (ट) स्वधा। 'अकारो वासुदव । सुष्ठु अ वासुदेव दधाति पोषयतीति स्वधा लक्ष्मी । तथा च कुब्जिका—'वैष्णवी कुरुते रक्षा न तु विष्णु कदाचन' इति। 'या देवी सर्व्वभूतेषु लक्ष्मीरूपेण सस्थिता ' इति सप्तशती च।

(७) "ॐ दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृतायै भद्रकाल्यै नमो ह्रीँ दुर्गायै नम ।" इत्येव पाठोऽस्य मन्त्रस्य वर्त्तमान-पद्धतिग्रन्थे लभ्यते। रघुनन्दनकृत पूजाप्रामाणतत्त्वे तु 'ह्रीँ'-पदात् परम् 'ॐ'मितिपद दृश्यते। आकारोऽस्य मन्त्रस्य न ज्ञातोऽस्माभि ।

"भद्राष्टम्या भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभि सह ॥"

इति ब्रह्मपुराणीयश्लोकं सन्दृश्य प्राचीनै र्मान्त्रिकैरस्य समुद्धरणं कृतमिति सम्भाव्यते। वङ्गेषु मन्त्रोऽयं बहुषु स्थानेषु प्रचलति।

(८) 'ह्रीं दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा।' केरलक्रमेऽस्य बहुलप्रचलनमस्ति। कालीविलासतन्त्रस्य विंशतिमपटले मन्त्रोऽयमुद्धृतः। दशाक्षरोऽयं मन्त्रः।

(९) 'ॐ ह्रीं श्रीं दुं दुर्गायै नमः।' किरातरूपशिवस्य शक्तिरियम्। "हैमप्रख्या इन्दुखण्डाङ्कमौलि"—इति श्रुतिप्रसिद्धमूर्त्तिमत्या वनदुर्गाया मूलमन्त्रोऽयम् (Unpublished Upanishads—अप्रकाशितोपनिषद्-ग्रन्थस्य ४३१ पृष्ठे वनदुर्गापनिषद् द्रष्टव्या)।

(१०) 'ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा।' दशाक्षरविद्यात्वेन प्रसिद्धोऽयं मन्त्रः। मन्त्रकोषोऽस्योद्धारप्रकारं दर्शयति—

"तारो 'दुर्गे' युगं रक्तमन्त्यं ढान्तं सलोचनम्।
द्विठान्ता जयदुर्गेयं विद्या वेद्या दशाक्षरी॥" इति।

सारदातिलकस्य ११ पटलेऽयं प्रकारान्तरेण समुद्धृतः। यद्यपि जयदुर्गाया मन्त्रोऽयं तथापि दशभुजाया दुर्गाया पूजायामयं प्रायशो विनियुज्यते। रघुनन्दनकृततिथितत्त्वे लिखितमस्ति—'ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेदि"ति। अस्य व्याख्यायां काशीरामवाचस्पतिनोक्तम्—"दुर्गातन्त्रसंज्ञको दशाक्षरदुर्गामन्त्रः। तेन हि 'ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहे'ति मन्त्रेण पूजयेदि'ति। मन्त्रस्यायमर्थः—'हे दुर्गे हे दुर्गे हे रक्षणि देवादिपोषिणीत्वात् तुभ्यं स्वाहा'—इति। 'रक्षणि'पदस्य निरुक्तिः—'रक्षणमस्य पोषणादिगुणविशेषत्वेन विद्यत इति मत्वर्थीयाच्चा रक्षणस्ततो व्यत्ययेन ङीपि स्त्रियां रक्षणी तत्सम्बुद्धौ 'रक्षणि' इति। भगवतीगीतायां देवी स्वयं प्रोवाच—"भूत्वा जगदिदं कृत्स्नं पालयामि महामते" इति (४।१३)।

'ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा'

दुर्गाया हवनमन्त्राः ।

(१) 'ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ।' कालीघट्टेऽन्यत्र चानेन मन्त्रेण हूयते ।

(२) 'ॐ जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी नमोऽस्तु ते ॥ स्वाहा ।' साम्प्रदायिकनियमानुसारतो म न्त्रस्योत्तरार्द्धं पठ्यते ।

(३) 'ॐ अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वक सुभद्रिका काम्पीलवासिनीम् ॥ स्वाहा ।'

अय हि मुद्रितयजुर्वेदस्य मन्त्राश (२३।१८) । औवटभाष्यमतेनैतस्य मन्त्रस्य पाठ एवरूपो भवति—'अम्बे अम्बिके अम्बाले'—इति । सुप्राचीनकाले तु याज्ञिका पेठु —'अम्बे-अम्बाले अम्बिके' इति (पाणिनि प्रोक्त-६।१।११८ सूत्रीयकाशिका द्रष्टव्या) । हवनक्रियाया मन्त्रस्यास्य विनियोगो हलायुधेन प्रवर्त्तितोऽभूत् ।

(४) वङ्गेषु बहुत्रैव दुर्गासावित्रीद्वारा हवन निष्पाद्यते । 'ॐ जातवेदसे सुनवाम सोमम् ' इत्यादिरात्रिसूक्तमेव दुर्गासावित्री । स्मृतिकारस्य विष्णो मंतेन दुर्गाहोमेषु मन्त्रोऽय प्रयुज्यते । स्मार्त्तदुर्गोत्सवेषु च व्यवहारोऽस्य प्रायशो दृश्यते ।

आख्यानान्ते गायत्रीमन्त्रादे र्विवरण प्रदत्तम् । अधुना तु पूजाप्रयोग पद्धते सशयावृतस्थलाना सन्देहनिरासे यतमाना भवाम । कुलार्णवमतेन सर्व्वपूजास्वपरिहार्य्या पञ्च शुद्धयो यथा—आत्मशुद्धिः, स्थानशुद्धि, मन्त्रशुद्धि, द्रव्यशुद्धिः, देवताशुद्धिश्चेति । एतेषु भूतशुद्धिरात्मशुद्धे-रन्तर्गणिता भवति । विशुद्धेश्वरतन्त्रे लिखितमस्ति—

"शरीराकारभूताना भूताना यद् विशोधनम् ।
अव्ययब्रह्मसयोगाद् भूतशुद्धिरिय मता ॥" इति ।

अथानुलोम्येन व्यक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि (24 evolutional series) प्रातिलोम्येन (in retrograde process) प्रकृतिनामकेऽव्यक्ते समर्प्य परमात्मनि विलीयन्ते ।

तन्त्रसारे भूतशुद्धिरुपदिष्टा, यथा—'(स्वाङ्क उत्तानकरौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मान परमात्मनि सयोज्य) तत्रैव पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशगन्धरसरूपस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्काररूपचतुर्विंशतितत्त्वानि विलीनानि विभाव्य ' इति । एतेनैतदुक्त भवति यत् परमात्मनि जीवात्मन सयोग कल्पयित्वा तत्र क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमगन्धरसरूप-स्पर्शशब्दनासिका-जिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाक्-पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्कारा इत्येतच्चतुर्विंशतितत्त्वाना विलय विभाव्येति । एष आत्मयोगप्राप्तेरुपायविशेष । तन्त्रसारे तु तत्त्वाना सन्निवेशो नितरा व्यस्तविपर्यस्तभावेन दृश्यते । न कोऽपि तत्र क्रम उपलभ्यते । अस्त्यत्र शास्त्रवचनं—'भणन परिपाट्या यत् स क्रम परिकीर्त्तित " इति । अत्र क्रमाक्रमयोरकिञ्चित्करत्वमिति न्यायस्य नास्ति कश्चिदवकाश । यतो यादृशक्रमेण सृष्टि र्वितर्ति प्राप्ता, तस्य वैपरीत्यमनवलम्ब्य मुक्तिमार्गेऽग्रेसरण न भवति साध्य साधकानाम् । तन्त्रसारोपदिष्टक्रमो न हि साख्यसम्मतो न वा योगसगतो न चापि त त्राभिप्रेतो भवति ।

तन्त्रसारे चतुर्विंशतितत्त्वाना (of 24 categories of existence) सन्निवेशावसरे साख्ययोगयो र्द्विविधा॰ परिणामा (evolution of similars and dissimilars) आगमवागीशेनावश्य चिन्तिता । पर तु प्रकृतिश्च बुद्धिश्चान्तरा मन॰ समानीय बीजभावेन च (यस्माद्

यदुत्पन्न तत्तद्भावेन) तत्त्वानि वैलोम्येन योजयित्वा लयोपदेशप्रदानाभावात् तस्य त्रुटि सञ्जाता। साख्यस्य परिणामवाद (stadium of evolution) एवविधो भवति। प्रकृते बु र्द्धितत्त्व बुद्धितत्त्वादहकार । त्रिविधस्तावदहकारो वैकारिक सात्त्विको वा, तैजसो राजसो वा, भूतादिस्तामसो वेति (three modifications of egohood)। ततो हि वैकारिकापरपर्य्यायात् सात्त्विकाहकारात् पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि (cognitive senses) श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वानासिकारूपाणि, पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादोपस्थपायुरूपाणि मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाण्याविर्भू तानि। भूताद्यपरपर्य्यायात् तामसाहकारात् पञ्च तन्मात्राणि (subtle elements i e states of mere thatness) शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपाणि समुत्पद्यन्ते। पञ्चतन्मात्राभ्य पुन पञ्च महाभूतानि (grosser elements) आकाशवायुतेजोऽप्पृथिवीरूपाणि चाविर्भू तानि। चरमोक्तपञ्चमहाभूतानि तथैकादशेन्द्रियाणि विशिष्टानीति (thoroughly specialised) चाभिधीयन्ते। यतस्तेभ्यो नास्ति कश्चित् तत्त्वान्तरपरिणाम । अत प्रसङ्गेऽस्मिन् महर्षि णा कपिलेन सूत्रितम्—"षोडशविकारा"—इति। प्रागुक्तपञ्चतन्मात्रा अहकारो बुद्धितत्त्वञ्चेति सप्तानामविशिष्टत्वात् ते प्रकृतिविकृतित्वेनोच्यन्ते। एतेनोक्त भवति यत् ते हि मूलप्रकृते र्विकृतय षोडश-विकृतीना प्रकृतय इति। मूलप्रकृति र्न भवति कस्यापि विकृति पर तु सा सप्तप्रकृतिविकृतीना षोड़शविकृतीनाञ्च कारणस्वरूपा, पुरुष पुन र्निष्परिणामत्वान्न हि प्रकृति र्न चापि विकृति। एष हि साख्यस्य सञ्चर सृष्टिमूलकपरिणाम इत्यर्थ। पर तु प्रतिसञ्चरापरपर्य्याये विपरिणामे (अन्तरावर्त्तने वा in involution) सकारणा पृथिवीं सकारणे जले, सकारणा जल सकारणे तेजसि, सकारणा तेज सकारणे वायौ, सकारणा वायु सकारण आकाशे

विलाप्यैकादशभिरिन्द्रियै सह तेऽहङ्कारे (in egohood) परिणमयितव्या । इय हि भूतशुद्धे प्रथमा भूमिका। सत्तामात्रसार इवाहमित्यनुभूयतेऽस्यामवस्थायाम् (cogito, ergo sum)। द्वितीयभूमिकायामसौ पिण्डीकृतोऽहङ्कारो (egohood with other 21 categories rolled into a ball) बुद्धितत्त्वे संह्रियते। सर्व्ववस्तुषु परिव्याप्त इवाह, नास्ति मत्त काचित् सत्ता चेतरेषा वस्तूनामिति बोधस्तदा विना चिन्तनमुत्पद्यते। एषैव प्रजापतेरेकत्वकल्पना। तृतीयभूमिकाया ज्ञातृज्ञयभावविलोपपूर्व्वक तत् पिण्डीकृत बुद्धितत्त्व (great egohood of pure Be-ness) सर्व्ववस्तूनामाधारस्वरूपाया प्रकृत्या समर्पयितव्यम्। अत्र च वर्त्तते देवाधिदेवमहादेवस्य वचनम्—"चतुर्विंशतितत्त्वानि बीजभावेन योजयेदि"ति। ततश्चतुर्थभूमिकाया पुरुषार्थत्वे समाप्तिं गते पुरुषदर्शन सुगम भवति। एष हि साख्यस्य विपरिणामो विलोमपरिणामोऽन्तरावर्त्तन वा (involution)। शाक्तवेदान्तिनस्त्वाहु यत् केवल परमात्मैव लीलया प्रकृतिपुरुषाभ्या विभज्यते। अत पिण्डीकृते बुद्धितत्त्वे प्रकृतौ समर्पिते पुरुषार्थताजनितसर्व्वविधाभिमन्तव्याभावात् सा प्रकृति स्वत एव परमात्मनि तिरोधत्ते। जडविज्ञाने सत्यपि निरवकाशे प्रागुक्तमतवादाना मोक्षशास्त्रे तथा परमार्थता सर्व्वथैव समभ्युपगम्यते।

प्रागुक्तमतवादेन तन्त्रसारस्यानैक्याद् भूतशुद्ध्यन्तर्गततत्त्वविलयविषये वय ब्रूम —("जीवात्मान परमात्मनि सयोज्य) तत प्रातिलोम्येन क्रमश कारणीभूतगन्धादिना सह पृथिवीमप्सु संहृत्य, कारणीभूतरसादिना सहापस्तेजसि संहृत्य कारणीभूतरूपादिना सह तेजो वायौ संहृत्य कारणीभूतस्पर्शादिना सह वायुमाकाशे संहृत्य सशब्दमाकाश तथा नासिकाजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रपायूपस्थपादपाणिवाचश्चाहङ्कारे समुपहृत्य पिण्डीकृत तमहङ्कार बुद्धौ बुद्धिमपि मूलकारणरूपाया प्रकृतौ विलाप्य तामेव प्रकृतिं कुतश्चिदभि-

मन्तव्याभावात् स्वत एव परमात्मनि विलीना च विभाव्य · " इति। यद्यप्यस्माकमुक्तिस्तन्त्रसारप्रतिकूला भवति तथापि न हि सा तन्त्रविरुद्धा। तथा हि महानिर्व्वाणतन्त्रस्य पञ्चमोल्लासे "भूतशुद्धिमथाचरेदि"त्युक्त्वा स्मर्य्यते—

"स्वाङ्के विधाय च करावुत्तानौ साधकोत्तम ।
मनो निवेश्य मूले च हूङ्कारेणैव कुण्डलीम् ॥
उत्थाप्य हसमन्त्रेण पृथिव्या सहिता तु ताम् ।
स्वाधिष्ठान समानीय तत्त्व तत्त्वे नियोजयेत् ॥
गन्धादिघ्राणसयुक्तां पृथिवीमप्सु सहरेत् ।
रसादिजिह्वया सार्द्धं जलमग्नौ विलापयेत् ॥
रूपादिचक्षुषा सार्द्धमग्निं वायौ विलाप्य च ।
स्पर्शादित्वग्युत वायुमाकाशे प्रविलापयेत् ॥
अहकारे हरेद् व्योम सशब्द तन्महत्यपि ।
महत्तत्त्व च प्रकृतौ तां ब्रह्मणि विलापयेत् ॥" (६३-६७) इति ।

कठश्रुतिरप्युद्घोषयति—

"यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद् यच्छेज् ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञान नियच्छेन् महति तद् यच्छेच्छा त आत्मनि ॥" इति ।

'ज्ञान आत्मनि' बिशेषाहकार इत्यर्थं । 'शान्त आत्मनि' परमात्मनि प्रकृतिद्वारेणेति ज्ञेयम् । पातञ्जलोक्तकैवल्येन सह श्रुतेरस्या ऐक्यमस्मदीय-सनत्सुजातीयशास्त्रस्य कालिकायां कालिकाभासे च ४४-४८-२५१ प्रभृति-पृष्ठेषु वैशद्येन दर्शितम् । अत एव वैलोम्येन तत्त्वविलयमधिकृत्य श्रुति-स्मृतितन्त्राणा नास्ति कश्चिद् मतविरोध एव ।

'ॐ पञ्चाशल्लिपिभि र्विभक्तमुखदो पन्मध्यवक्ष स्थलाम् · ' इति मन्त्रो वाङ्मातृकान्यासीयध्याने पठ्यते। प्रयोगकाले तु 'अ' इत्यस्मात्

'ळ'-पर्य्यन्तानामेकपञ्चाशद्वर्णाना न्यास क्रियते। अतो विषयोऽय व्याख्येयो भवति। अत्र 'पञ्चाशल्लिपि'शब्देन 'एकपञ्चशल्लिपि'रिति बोद्धव्य यथा पञ्चाशच्च ल् च पञ्चाशल्लौ। पञ्चाशल्लौ लिपय पञ्चाशल्लिपयस्ताभि। 'हलो यमा यमि लोप (पा० ८।४।६४)। पाणिनिशिष्येण व्याघ्रभूतिना चोक्तम्—

"आदिलोपश्चान्तलोपो मध्यलोपस्तथैव च।
विभक्तिपदवर्णाना क्रियते शब्दवेदिभि॥" इति।

तथा च मौग्धबोधा—'त्रयो यत्रैकवर्गीया मध्यमस्तत्र लुप्यते' इति। पद्धतिकृद्भि सहारमातृकाध्यानादि यत् प्रदर्शित तत् खलु योगिना विधेय न तु गृहमेधिनाम्।

पूजायामर्घ्यस्थापनस्य विविधा विधयो दृश्यन्ते, ते यथा सामा यार्घ्य दानार्घ्य विशेषार्घ्य विलोमार्घ्यमित्यादय। कालीकुले विशेषार्घ्य निषिद्धमतस्तद्विषयकपूजाया पूजको द्वारपूजाया प्राक् सामान्यार्घ्यस्थापन, प्रथमध्यानान्ते दानार्घ्यस्थापन, समर्थश्चेत् तत्पार्श्वेऽधिकारवशाद् विशेषार्घ्य विलोमार्घ्य वा स्थापयिष्यति। कालीकुले विशेषार्घ्य निषिद्धम्। श्रीकुले तु विशेषार्घ्यस्य स्थापनीयत्वाद् विलोमार्घ्यस्थापन निष्प्रयोजनम्। दुर्गापूजाया पद्धतिग्रन्थेषु विशेषार्घ्यत्वेन विलोमार्घ्यमेव स्थाप्यते। एष हि मिथ्यासज्ञात्वस्यैक उदाहरणविशेष (misnomer)। श्रीकुलसाधकै दानार्घ्यस्थापनात् पर दानार्घ्यमिव विशेषार्घ्य सस्थाप्य गौतमीयवचनानुसारत स्तत्र "ॐकारो वै सर्वा वाक्" इत्येवरूपप्रमाणात् प्रणवजपादय क्रियन्ते। विलोमार्घ्ये पुन वैलोम्येन सबिन्दुमातृकाद्वारा जलादि प्रदीयते। कालीकुलस्य तु देवपूजाया श्रीकुलसाधकाना विशेषार्घ्य स्थापन न कर्त्तव्यम्। कालीकुल श्रीकुलञ्चाधिकृत्य निरुत्तरतन्त्रस्य प्रथमपटले स्मर्य्यते—

"काली तारा च्छिन्नमस्ता भुवना महिषमर्दिनी ।
त्रिपुटा त्वरिता दुर्गा विद्या प्रत्यङ्गिरा तथा ॥
कालीकुल समाख्यात श्रीकुल च तत परम् ।
धूमावती च मातङ्गी विद्या स्वप्नावती प्रिये ॥
मधुमती महाविद्या श्रीकुल परिभाषितम् ॥" इति ।

अर्घ्यविषयको नियमोऽय यद् उपचारदानकाले देव्या मस्तके दानार्घ्यं देयम् आत्मसमर्पणकाले तु देव्याश्चरणेऽधिकारानुसारतो विशेषार्घ्यं विलोमार्घ्यं वा प्रदाय तत समान्यार्घ्यं स्वमस्तके देवीसमीपे वा समर्प्य मन्त्रदेवतयोरैक्य भावयेत् ।

"गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्व गृहाणास्मत्कृत जपम् ।
सिद्धि र्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि (महेश्वरि वा) ॥"

इति जपसमर्पणस्य साधारणो मन्त्र । एतन्मन्त्रस्य चरमार्द्धविषये पाठान्तरमेकमस्ति—"सिद्धि र्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिरा ॥" इति । उत्तरार्द्धपाठस्य प्रचलन नितान्त विरल दृश्यते । जपसमर्पणमधिकृत्य नानावादानुवादा वर्त्तन्ते । जपफल जपजनिततेज पुञ्ज वा देवीहस्ते समर्प्य साधको नि स्व जायत इत्यनेकराक्षिप्यते । अत एव सिंहवाहिनीतन्त्रे देव्या प्रतिवचने भगवता प्रोक्त—'जपावसाने साधकै कामिनीध्यान * कर्त्तव्यम् । कामिनीं कबीज विभाव्य तन्मध्ये चानुलोम्यवैलोम्याभ्या दशधा सबिन्दुवर्णा जपेदिति । तत कबीजस्थ हौं नामक

---

* कामिनीध्यान यथा—
"ॐ सिंहस्कन्धसमारूढा रक्तवर्णा चतुर्भुजाम् ।
नानालकारभूषाढ्या रक्तवस्त्रविभूषिताम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्बाणविराजितकराम्बुजाम् ।
कामिनीं प्रथम ध्यात्वा जपपूजा समारभे ॥" इति ।

ज्योतिस्तत्त्व विभाव्य तेषा सर्व्वेषामेकीभूतत्व विचिन्त्य च तद्बाह्यजपफल देव्या वामहस्ते समर्पयत साधकस्य मूलमन्त्रजपजनिततेजसो न काचिद्धानि र्भवति ।

अस्मन्मते तु "कृपणा फलहेतव" (गीता २।४६) इत्येव जपविचार वशाद् ऐश्वर्य्यलिप्सुसाधकस्य सन्तोषविधानार्थं भगवता चैवमुक्तम् । अन्तर्यागे तु स्मर्य्यते—"गृहाणान्तर्जप मात" इति । कर्म्मसमाप्तौ चोच्यते—"एतन् नारायणचरणे समर्पितमि"ति । तथा च स्मृति —

"कामकामो यजेत् सोममकाम पुरुष परम् ।
अकाम सर्व्वकामो वै मोक्षकाम उदारधी ॥
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुष परम् ॥" इति ।

अत एव नै स्वार्थ्येन सर्व्ववस्तूनि देव्यै समर्पयते साधकाय देव्या अदेय नास्ति किञ्चित् । अतो हि नीलतन्त्रस्य "तेजोमय जप दिव्यमर्पयेद् भक्तियोगत" इति प्रमाणानुसारतो देवीहस्ते मूलजपसमर्पणमेव कर्त्तव्य मित्यस्यौचित्य सर्व्वथैव मन्यामहे ।

मुक्तमालारुद्रयामलशाक्तक्रमादिमतेन जपसमर्पणात् पर प्रदक्षिणाच्च पूर्व्व स्तवकवचौ ह्यवश्य पठनीयौ । तदनन्तर वामहस्ते घण्टा सव्येतर हस्ते च विलोमार्घ्यं तदभावेन सामान्यार्घ्यं वाऽऽदधतो पूजकस्य प्रदक्षिण काले स्तोत्रपाठस्यापर एको नियमोऽस्ति । हरदत्तदीधिते २७२-७३ पृष्ठयोरेतद्विषयानुकूलानि नानाप्रमाणानि दृश्यन्ते । श्यामाचरणकृष्ण-चन्द्रादिप्रणीतपद्धतिषु प्रदक्षिणकाले "ॐ दुर्गा शिवा शान्तिकरीम् " इत्यादिशिवरहस्यस्थितदुर्गास्तोत्रे प्रदत्तेऽपि तत्पूर्व्व स्तवकवचादिपाठविषयो न हि तत्र चिन्तित ।

कालीपूजावर्जमन्यान्यदेवताना पूजाया प्रथमत स्तोत्र ततश्च कवच पठ्यते । अत एवास्मन्मतेन दुर्गोत्सवेषु सप्तम्यादिपूजावसरे जपसमर्पणात्

पर प्रदक्षिणाच्च पूर्व्वं विश्वसारीयापदुद्धारकल्पस्थितस्य "ॐ नमस्ते शरण्ये शिवे सानुकम्पे नमस्ते जगद्व्यापिके विश्वरूपे"—इत्यादि 'दुर्गास्तवराज' नामक दुर्गाष्टकस्तोत्रस्य, तत कुब्जिकातन्त्रोक्तस्य "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कवच सर्व्वसिद्धिदम् " इत्यादिकवचस्य च पाठ एकान्तत आवश्यक । स्तवकवचमालादिग्रन्थेषु द्वयमेव मुद्रित वर्त्तते। सामर्थ्यस्थले दुर्गाया सहस्रनामपाठे फलाधिक्य स्मर्य्यते।

ॐ नमो महिषमर्द्दिन्यै दुर्गायै नम ।

देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्त्या ।
तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां
भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः ॥

यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननन्तो
ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च ।
सा चण्डिकाऽखिलजगत्परिपालनाय
नाशाय चाशुभभयस्य मतिं करोतु ॥

या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः
पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः ।
श्रद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा
तां त्वां नताः स्म परिपालय देवि विश्वम् ॥

किं वर्णयाम तव रूपमचिन्त्यमेतत्
किं चातिवीर्य्यमसुरक्षयकारि भूरि ।
किं चाहवेषु चरितानि तवाद्भुतानि
सर्व्वेषु देव्यसुरदेवगणादिकेषु ॥

हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषै-
र्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा ।
सर्व्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूत-
मव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥

यस्याः समस्तसुरतासमुदीरणेन
तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि ।
स्वाहासि वै पितृगणस्य च तृप्तिहेतु-
रुच्चार्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्वम्
अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ।
मोक्षार्थिभि र्मुनिभिरस्तसमस्तदोषै-
र्विद्यासि सा भगवती परमा हि देवी ॥

शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषां निधान-
मुद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नाम् ।

देवि त्रयी भगवती भवभावनाय
वार्त्ता च सर्व्वजगता परमार्त्तिहन्त्री ॥

मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा
दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा ।
श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा
गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रतिष्ठा ॥

ईषत्सहासममल परिपूर्णचन्द्र-
बिम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ।
अत्युद्भुतं प्रहृतमात्तरुषा तथापि
वक्त्रं विलोक्य सहसा महिषासुरेण ॥

दृष्ट्वा तु देवि कुपितं भ्रुकुटिकराल-
मुद्यच्छशाङ्कसदृशच्छबि यन्न सद्यः ।
प्राणान्मुमोच महिषस्तदतीव चित्रं
कै र्जीव्यते हि कुपितान्तकदर्शनेन ॥

देवि प्रसोद परमा भवती भवाय
सद्यो विनाशयसि कोपवती कुलानि ।
विज्ञातमेतदधुनैव यदस्तमेत-
न्नीतं बलं सुविपुलं महिषासुरस्य ॥

ते संमता जनपदेषु धनानि तेषां
तेषां यशांसि न च सीदति धर्म्मवर्गः ।
धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा
येषा सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥

धर्म्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्म्मा-
ण्यत्यादृतः प्रतिदिनं सुकृती करोति ।
स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादा-
ल्लोकत्रयेऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।
दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या
सर्व्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता ॥

एभिर्हतैर्जगदुपैति सुखं तथैते
कुर्व्वन्तु नाम नरकाय चिराय पापम् ।
संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयान्तु
मत्वेति नूनमहितान् विनिहंसि देवि ॥

दृष्ट्वैव किं न भवती प्रकरोति भस्म
सर्व्वासुरानरिषु यत् प्रहिणोषि शस्त्रम् ।

लोकान् प्रयान्तु रिपवोऽपि हि शस्त्रपूता
इत्थं मति र्भवति तेष्वपि तेऽतिसाध्वी ॥

खड्गप्रभानिकरविस्फुरणैस्तथोग्रैः
शूलाग्रकान्तिनिवहेन दृशोऽसुराणाम् ।
यन्नागता विलयमंशुमदिन्दुखण्ड-
योग्याननं तव विलोकयतां तदेतत् ॥

दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि शीलं
रूपं तथैतदविचिन्त्यमतुल्यमन्यैः ।
वीर्य्यं च हन्तृ हृतदेवपराक्रमाणां
वैरिष्वपि प्रकटितैव दया त्वयेत्थम् ॥

केनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य
रूपं च शत्रुभयकार्यतिहारि कुत्र ।
चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा
त्वय्येव देवि वरदे भुवनत्रयेऽपि ॥

त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवं नमस्ते ॥

शूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चाम्बिके ।
घण्टास्वनेन नः पाहि चापज्यानिःस्वनेन च ॥

प्राच्यां रक्ष प्रतीच्यां च चण्डिके रक्ष दक्षिणे ।
भ्रामणेनात्मशूलस्य उत्तरस्यां तथेश्वरि ॥

सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ये ।
यानि चात्यन्तघोराणि तै रक्षास्मास्तथा भुवम् ॥

खड्गशूलगदादीनि यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके ।
करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष सर्व्वतः ॥

एवं स्तुता सुरै र्दिव्यैः कुसुमै र्नन्दनोद्भवैः ।
अर्च्चिता जगता धात्री तथा गन्धानुलेपनैः ॥

भक्त्या समस्तै स्त्रिदशै र्दिव्यै र्धूपैस्तु धूपिता।
प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान् प्रणतान् सुरान् ॥

ॐ नमो महिषमर्द्दिन्यै दुर्गायै नम ।

सनत्सुजातीयं व्याकरणदर्शनं वैद्यकवृत्तान्तश्चाधिकृत्य विद्वद्भिः प्रेरितानां पत्राणां सूची ।

पत्रसंख्या	पत्रलेखकानां नामादयः	सनत्सुजातीय व्याकरणदर्शन-वैद्यक वृत्तान्तानां यद्विषयकं पत्रं तस्य निर्द्देशकत्वेन प्रथमवर्णः प्रदत्तः
१७०	अनन्तकृष्णायुर्व्वेदशास्त्री, कविराज	वै०
१२०	अन्नदाकुमारसांख्यतीर्थ, अध्यापक, वर्द्धमानान्तर्गत-नर्त्तनवास्तव्य	व्या०
१२	अन्नदाचरणशर्म्मा, महामहोपाध्याय, काशीवास्तव्य	स०
१३०	अन्नदाचरणशास्त्री, चट्टलवास्तव्य	व्या०
१६	अन्नदाप्रसादसुर, व्यवहाराजीव, डिहि-श्रीरामपुररोड-वास्तव्य	स०
७२	अमरचन्द्रस्मृतिसांख्यतीर्थ, दिनाजपुरस्थधर्म्मसभाया अध्यापक	स०
१०३	” ”	व्या०
१५८	अमरनाथ झा (Chairman, Bihar Public Service Commission)	वै०
१६३	अमूल्यरतनकाव्यव्याकरणतीर्थ, साङ्ख्यवेदान्तरत्न, आयुर्व्वेदशास्त्री	वै०
११३	अमृतबाजारपत्रिका, कलिकातास्थिता	व्या०
१४७	अम्बिकाचरणचक्रवर्त्ती, काव्यतीर्थ, आयुर्व्वेदाचार्य्य, काशीवास्तव्य	वै०

१२६ करुणापतित्रिपाठी, एम्-ए, बि-टि, वाराणसीहिन्दुविश्व-विद्यालयपारिषद्य व्या०

५ कालिकानन्द कुलावधूत स०

१६४ कालिदासचट्टोपाध्याय, वेदशास्त्री, कलिकातावास्तव्य वै०

७१ कालिदासनाग, एम्-ए, डि लिट्, कलिकातावास्तव्य स०

११६ „ „ „ व्या०

१७७ कालिदासवन्द्योपाध्याय, रायसाहेबोपाधिक नागपुरवास्तव्य वै०

३७ कालीप्रसन्नभट्टाचार्य्य, लवपुरस्थितकालीमन्दिरसेवाभृत् स०

११२ कालीप्रसन्नविद्यापञ्चानन, चातूरा-वास्तव्य व्या०

२३ किरणचन्द्रदत्त, वाग्बाजारस्थ'रीडिं'-पुस्तकागारसम्पादक स०

४२ कृष्णकिङ्करदे, कलिकातान्तर्गत-"हावडा"-वास्तव्य स०

७ कृष्णमहाराजो ब्रह्मर्षि, मायापुराय्यकुलाश्रमवासी स०

३ कृष्णवामनमुखोपाध्याय, काशीस्थितभारतधर्म्ममहामण्डल-सभ्य स०

१८ क्षितीन्द्रनाथठाकुर, तत्त्वबोधिनीपत्रिकाया सम्पादक स०

३५ गङ्गानाथझा, महामहोपाध्याय, एम् ए, डि-लिट् (Vice-Chancellor, Allahabad University) स०

६७ गणनाथसेन, महामहोपाध्याय, एम्-ए, एल एम् एस्, कलिकातावास्तव्य स०

२ गम्भीरानन्दमहाराज, वैद्यनाथस्थरामकृष्णमिशनविद्यापीठाध्यक्ष स०

१३६ गीष्पतिभट्टाचार्य्य, कालीघट्टवास्तव्य वै०

४६ गोपालचन्द्रगङ्गोपाध्याय, एम् ए, कटकस्थर्यामेन्शमहा-विद्यालयस्य भूतपूर्व्वोऽध्यापक स०

१०८ डि एन् चौधुरी, एम् ए, श्रीहट्टान्तर्गतहविगञ्जस्थित वृन्दावन-
महाविद्यालयाध्यापक व्या०
१०१ ताराचरणसाहित्याचार्य्य, काशीस्थितटीकामणिमहा-
विद्यालयस्याध्यापक व्या०
१७५ तारानाथन्यायतर्कतीर्थ, कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयस्य
भूतपूर्व्वोऽध्यापक वै०
६३ तारानाथसप्ततीर्थ, पावनाचतुष्पाठ्या अध्यापक व्या०
११० तारामोहनवेदान्तशास्त्री, काशीवास्तव्य व्या०
६६ तेजसानन्दस्वामी, बेलुडमठस्थरामकृष्णमिशनविद्यालयाध्यक्ष व्या०
४१ दयालकृष्णतर्कतीर्थ, श्रीहट्टवास्तव्य स०
६६ दिनेशझा, परजुयारीपञ्चवारीटोलाध्यापक व्या०
१४० दुर्गाचरणमित्र, एम् ए, बि एल्, व्यवहाराजीव वै०
८६ दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थ, महामहोपाध्याय, भागवत-
चतुष्पाठीपरमाचार्य्य स०
५१ दुर्गाप्रसन्नविद्याभूषण, पावनास्थसारस्वतविद्यालयाध्यापक स०
१४ देवप्रसादसर्व्वाधिकारी, सूरिरत्न, विद्यारत्नाकर, स्यर्,
के टि, सि आइ इ, एम् ए, डि लिट्, कलिकाताविश्वविद्या-
लयस्य भूतपूर्व्व उपाध्यक्ष (Vice-chancellor) स०
१४ " " (द्वितीयपत्रम्) स०
१७४ देवीपददेवशर्म्मा, ज्योतिर्व्विनोद, कालीघट्टस्थित श्रीश्रीकालिका-
देवायतनपुरोहित वै०
१४६ देशपत्रिका वै०
५६ दैनिकवसुमती स०
३४ द्वारकानाथचक्रवर्त्ती, एम्-ए, बि-एल, कलिकातास्थप्रधान-
विचाराधिकरणस्य भूतपूर्व्वो विचारपति स०

१६२ मणीन्द्रचन्द्रदेवशर्म्मा (चाकूलादार), L A M S
भिषग्रत्न , विद्याभूषण , "गाङ्गाम"-वास्तव्य वै०
४६ मधुसूदनव्याकरणतीर्थ , ढाकास्थितरौहाटोलाध्यक्ष स०
५४ मन्मथनाथतर्कतीर्थ , भट्टपल्लीवास्तव्य स०
६५ मन्मथनाथपञ्चतीर्थ , मूलायोडसंस्कृतविद्यालयाध्यक्ष व्या०
३ महाराजो द्वारवङ्गस्य, भारतधर्म्ममहामण्डलस्य प्रधान-
सभापति स०
३१ मुक्तेशनाथवसु , डा , कलिकातावास्तव्य स०
१०६ यतीन्द्रमोहनभट्टाचार्य्य , गौहाटिस्थकटन्महाविद्यालया
ध्यापक व्या०
१४२ यतीन्द्ररामानुजदास (डा इन्दुभूषणवसु एम्-डि),
खडदहवास्तव्य वै०
२६ रतिकान्तसाख्यतीर्थ , शिवपुरचतुष्पाठ्या अध्यापक स०
५६ रमाकान्तभट्टाचार्य्य , पावनान्तर्गत-"गुणाइगाछा" वास्तव्य स०
१५३ रमाप्रसादमुखोपाध्याय , आयुर्व्वेदाचार्य्य , कविरत्न ,
कलिकातावास्तव्य वै०
१७ रमेशचन्द्रसेन , एम्-ए, बिए ल्, "ल कलेज"-अध्यापक स०
१३६ रवीन्द्रनाथचक्रवर्त्ती, आयुर्व्वेदशास्त्री, कलिकातावास्तव्य वै०
११७ 'रयेल एसियाटिक् सोसाइटि अब् बेङ्गल"नामकपुस्तकागार व्या०
६५ रसिकमोहनशर्म्मा, वागूनान वास्तव्य स०
६ रामकृष्णमण्डपभक्तवृन्द , चेतूलास्थित स०
६१ रेवतीकुमारस्मृतितीर्थ , ढाकास्थवन्दनाचतुष्पाठीपरमाचार्य्य व्या०
३२ लक्ष्मणस्वरूप , एम्-ए, डि फिल्, लवपुरवास्तव्य पाञ्जाव-
विश्वविद्यालयाध्यापक स०

६८ वटकृष्णघोष, एम्-ए, डि फिल् (मिउनिक्), डि लिट् (प्यारिस्), कलिकाताविश्वविद्यालयाध्यापक व्या०

६८ „ „ (द्वितीयपत्रम्) व्या०

७६ वनमालिवेदान्ततीर्थ, एम् ए, कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकस्ततो गौहाटिकटनमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व्वोऽध्यापक व्या०

२६ वसन्तकुमारचट्टोपाध्याय, एम्-ए, भवानीपुरवास्तव्य स०

१६० विजयकालीभट्टाचार्य्य, श्यामादासवैद्यशास्त्रपीठपरिषदोऽध्यक्ष वै०

१० विजयचन्द्रसिंह, लोकविश्रुत-"होमिओप्याथि" चिकित्सक स०

४५ विद्याधरसिंहदेव, बि-ए, बि-एल, एम् आर ए एस् स०

६० विधुभूषणशर्म्मा, "जलपाइगुडि"-वास्तव्य व्या०

६३ वीरराघवाचार्य्य, एम्-ए, दाक्षिणात्यवास्तव्य, कोकनदस्थितपीठापुरराजमहाविद्यालयस्याध्यापक व्या०

७० वीरेशनाथविद्यासागर, मूलायोडस्थसंस्कृतविद्यालयाध्यापक स०

७६ „ „ „ स०

११५ „ „ „ व्या०

१३४ „ „ „ व्या०

५० वीरेश्वरतर्कतीर्थ, महामहोपाध्याय, वर्द्धमानवास्तव्य, विजयचतुष्पाठीपरमाचार्य्य स०

८३ „ „ „ व्या०

२७३ व्रजराजमहन्त, आयुर्व्वेदशास्त्री वै०

२१ व्रजेन्द्रकिशोररायचतुर्धुरीण, भूस्वामी, मयमनसिहान्तर्गतगौरीपुरवास्तव्य स०

५५ शरच्चन्द्रचट्टोपाध्याय, औपन्यासिक स०

८० शशिभूषणस्मृतितीर्थ, महामहोपाध्याय, काशीवास्तव्य व्या०

७७ शशिमोहनतर्कशास्त्री, "नोयाखाली"-वास्तव्य स०

१५२	शिवदासवन्द्योपाध्याय, एम्-ए, बि-एल्, आशुतोषमहाविद्यालयस्य प्रधानसंस्कृताध्यापक	वै०
१५	शैलेन्द्रनाथमुखोपाध्याय	स०
८१	शैलेन्द्रनाथसेनगुप्त, एम्-ए, बि-एल्, वीरभूमस्थदुब्राजपुरस्य विचारक	व्या०
७५	श्यामाकान्ततर्कपञ्चानन, काशीराजपण्डित, काशीवास्तव्य	स०
१२१	,, ,, ,,	स०
१२२	,, ,, ,,	स०
१०४	श्यामापदकाव्यव्याकरणस्मृतितीर्थ, पाटुलीचतुष्पाठ्या अध्यापक	व्या०
६२	श्रीजीवन्यायतीर्थ, एम्-ए, भट्टपल्लीसंस्कृतविद्यालयस्य कलिकाताविश्वविद्यालयस्य चाध्यापक	व्या०
१४६	,, ,, ,,	वै०
१७२	श्रीधरचन्द्रदेवशर्म्मा काव्यपाणिनिस्मृतितीर्थ	वै०
७३	श्रीशङ्करतर्करत्न, प्रत्याख्यात महामहोपाध्याय, न्यायकेशरी, वाराणसीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापक	स०
८७	,, ,, ,,	व्या०
८८	,, ,, ,,	व्या०
८६	,, ,, ,,	व्या०
१३३	,, ,, ,,	व्या०
१०२	सत्यचरणलाहा, एम्-ए, पि एइच डि, कलिकातावास्तव्य	व्या०
६१	सनत्कुमाररायचतुर्धुरीण, एम् ए, बि-एल, कलिकातापौरप्रतिष्ठानस्य भूतपूर्व्वोऽध्यक्ष (Mayor)	स०
१६८	,, ,, ,,	वै०

१६६ सिद्धेश्वरसेन, वद्यशिरोमणि, भिषग्रत्न, "डाल्टन्गञ्ज" वास्तव्य वै०

६० "सिल्भार जुबिलि-सुभेनिर्"-ग्रन्थ स०

६२ सीतानाथतर्कवागीश, ढाकान्तर्गत-हल्दियाख्यग्रामवास्तव्य स०

२५ सुधीरकुमारदास, एम्-ए, स्कटिश्‌चार्च महाविद्यालयस्याध्यापक स०

१३१ "सुप्रभातम्" (पत्रिका) स०, व्या०

३३ सुरेन्द्रनाथदासगुप्त, एम्-ए, डि लिट् (रोम), पि एइच्-डि (क्यान्टाब्), सि आइ इ, कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यक्ष स०

१०० सुरेशचन्द्रमैत्रेय, एम् ए, डि जे महाविद्यालयस्याध्यापक व्या०

३६ सुरेशचन्द्रसरकार, "ष्टेट्स्म्यान"-पत्रिकाया ग्रन्थ-समालोचक (Reviewer) स०

११६ सुशीलकुमार-दे, एम्-ए, पि आर् एस्, डि लिट् (लण्डन), ढाकाविश्वविद्यालयस्याध्यापक व्या०

११८ हरसुन्दरसांख्यरत्न, श्रीहट्टवास्तव्य व्या०

१५६ हरिगोपालचट्टोपाध्याय, एम्-ए, एम्-डि (Homoeo), आयुर्वेदवाचस्पति, विद्यारत्न, ज्योतिषार्णव, तन्त्राचार्य्य (Lassa) वै०

३६ हरिपदवन्द्योपाध्याय, कालीघट्टवास्तव्य, २४ परगणा-विचारपति स०

३८ हरेन्द्रकृष्णमुखोपाध्याय, एम्-ए, बि एल्, एलाहावादवास्तव्य स०

१५१ हारीतकृष्णदेव, एम्-ए वै०

२४ हीरेन्द्रनाथदत्त, एम्-ए, पि आर् एस् स०

मात जगदम्ब—

रहस्योद्घाटनाद्देवि संरम्भो मावलम्ब्यताम् ।

दोषवन्तः सुताः सन्ति क्षमाशीला हि मातरः ॥

ॐ तत् सत् ।
